

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXI, BROJ 83
JESEN 2020

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2020

---

7 fokus

---

7 Pandemija – permanentno vanredno stanje

Bojan Jovanović

25 Ograničavanje ljudskih prava i sloboda u doba koronavirusa

Hamdija Šarkinović

65 prizma

---

65 Od neoliberalizma ka ekonomskom patriotizmu

Milan Gašović

79 esej

---

79 Zašto su nam (ne)potrebne društvene nauke

Željko Rutović

91 književnost

---

91 Stilska razmeđa pjesnika i prozaiste Rista Ratkovića

Teodora Perović

125 Identitet u romanu „Bašta, pepeo“
Danila Kiša

Itana Kaluđerović

151 Pjesnička geneza

Dušana Kostića

Dorđe Šćepović

183 Miodrag Bulatović, pisac poremećene ravnoteže svijeta

Marijana Terić

Ratko Vujošević – **201**
„Na putevima golim, plovnim“
Bojana Pržić

Simbolika bjeline i zime u romani- **209**
ma I. Andrića „Prokleta avlija“ i
B. Pasternaka „Doktor Živago“
Sofija Kalezić-Đuričković

---

istorija 231

„Gorički zbornik“ na raskršću **231**
balkanske duhovne i
kulturne tradicije
Ilija Velev

Ronald Meknil i Crna Gora **265**
Novak Adžić

Crnogorska politička emigracija u **325**
Carigradu poslije 1921. godine
Šerbo Rastoder

Dio zaostavštine dinastije **389**
Petrović između dva svjetska rata
Svetozar Savić

---

obrazovanje 405

Obrazovanje kao relacija hege- **405**
monije, Gramšijeva perspektiva
Vesna Stanković-Pejnović

Prosvjetni razvitak Crne Gore **431**
Mirjana Manojlović

Uticaj motivacije u okviru učenja **469**
pomoću video igara
Igor Ivanović

2020
J E S E N

---

483 etika

---

483 O muhadžirskoj etici sabura
Esko Muratović

509 analitička psihologija

---

509 Najopasniji metod
Džon Ker
(preveo i priredio Ilija Kapičić)

555 film

---

555 Felinijeva onirografija
Žarko Martinović

601 urbanizam

---

601 Mreža naselja opštine Nikšić i
njene specifičnosti
Z. Ivanović, M. Doderović

625 arhiv

---

625 Zapisano je (5)
Branko Borilović

PANDEMIJA – PERMANENTNO VANREDNO STANJE

Bojan Jovanović

Measures that governments all over the world employ against the pandemic have increasingly totalitarian characteristics.

Are we going to live in some kind of permanent state of emergency? Is the pandemic „a good chance“ to implement and impose measures of control and surveillance that would otherwise be immediately rejected as unacceptable?

These are the questions we are trying to answer in this analysis.

Kada je u pitanju akutna i aktuelna pandemija, uzeta kao oblik globalizacije ili globalnog širenja *artificijelnog* i, shodno tome, dosad nepoznatog uzročnika zaraze, otvaraju se pitanja koja, naravno, nijesu više samo uže medicinska i farmaceutska, nego još i neuporedivo više etička i politička.

Zaraza, naime, nije prijatna jedino zdravlju i životima miliona – i faktički svih ljudi – budući da za sobom povlači – ili, ako se hoće, otvara mogućnost – umanjivanja-sve-do-ukidanja slobode, toga glavnoga obilježja i pivotalne tekovine modernizacije Planete i Povijesti.

Akutna pandemija – tačnije *i* akutna pandemija – suočava i, bar kako sada izgleda, tek će suočiti pojedince, porodice i populacije sa bazičnim, egzistencijalnim pitanjima, pitanjima tiućih se slobode i slobodnosti, uključujući čak i – shvaćeno više, takoreći, fizički a manje metafizički – pitanje: *Postoji li (još) sloboda?*

Tako, uzeto u tom i takvom smislu, ovaj ogleđ predstavlja pokušaj da se slobodno razmišlja o slobodi, te da se postavi, neminovno upozoravalački, pitanje da li se nakon objave, recimo, kraja rada, kraja istorije ili kraja umjetnosti, približava dan u koji će biti objavljen ili će neobjavljeno doći takođe i *kraj doba slobode*, možda čak i slobode uopšte, *slobode kao slobode*.

Covid 19 policija: Da započnemo naše razmišljanje tako što ćemo kao povod da uzmemo nešto manje poznati podatak da se početkom aprila 2020. g. više od 3,9 milijardi ljudi nalazilo u izolaciji, karantinu, zatvoru, pritvoru... dakle nekom obliku striktnog ograničavanja slobode kretanja kojemu je ograničavanju (ili ukidanju) generalni razlog bila epidemija, odnosno sprječavanje geografskog širenja bolesti i onoga što se stručno naziva lokalna transmisija. Takođe, istih tih dana se nekih 2,78 milijardi pojedinaca, građana 49 država i teritorija, nalazilo u prinudnoj izolaciji kod kuće. Znamo da su ponegdje i čitavi gradovi, gradovi koje nastanjuju milioni ljudi, bili pretvarani u opsežne i opresivne karantine.

K tome, nemojmo zaboraviti, mnoge vlade su represivne mjere i taktike usmjeravale pogotovo protiv istraživačkog novinarstva i protiv medijskog izvještavanja o tim mjerama. Tako, recimo, organizacija *Human Rights Watch* ukazuje da su „pod maskom borbe protiv novog korona virusa, vlasti u Kini intenzivirale represiju *on-line* blokirajući nezavisno izvještavanje, *information sharing* i kritičke komentare u odnosu na vladine odgovore na epidemiju... Agresivna sajber policija i invazivni *on-line* nadzor su imali ključnu ulogu u početnom pokrivanju

zaraze od strane vlade i sprečavanju slobodnog toka informacija, doprinoseći značajnom odugovlačenju hitnih odgovora i gubitku života“.¹

Takođe, treba podsjetiti čitaoca da je u nedjeljama nakon što je kineska vlada zvanično priznala da smrtonosni virus postoji i da se požar zaraze sve više širi, nekoliko aktivista i boraca za ljudska prava bilo „odvedeno“ i da se do danas vode kao nestali.

To se dešavalo u onome što se naziva prvi talas pandemije. A kako sada izgleda, situacija se dodatno komplikuje, budući da se očekuje drugi (zapravo je to već i treći) nalet pandemije, tako da vlade zapadnih zemalja, nekako sad već i bez ikakvoga zazora, razmatraju sve raspoložive opcije odbrane. I koliko se može vidjeti, pitanje nije (više) mogu li se koristiti mjere koje su kao takve nedemokratske (odnosno u terminima i kontekstu ove analize: totalitarne), nego prije, koliko se daleko može ići u aplikaciji i eksploataciji tih i takvih mjera.

Pogotovo je indikativan primjer Velike Britanije. Ova zemlja, kolijevka liberalizma, najprije je na pandemiju odgovorila, tako da kažemo, više tipično britanski, skeptična već unaprijed prema državnom intervencionizmu, davajući prednost „spontanom poretku“, odnosno, tako nazvanom, „imunitetu krda“.

Kasnije, međutim, pogotovo recentno, imamo preokretanje koje zaslužuje ozbiljniju analizu. Na primjer, odlukom britanske vlade, zabranjeno je okupljanje više od šest osoba, nešto što je za takvu zemlju prilično *unusual*. Tim prije što se zabrana odnosi i na *indoor* okupljanja, dakle na porodične i prijateljske susrete u kućama.²

---

¹ Tasnim Nazeer, *The Coronavirus Crisis Digital Surveillance And 'technological Totalitarianism'*, <https://bylinetimes.com/2020/04/07/the-coronavirus-crisis-digital-surveillance-and-technological-totalitarianism/>, 7 April 2020.

² Up.: *Coronavirus (COVID-19): Meeting with others safely (social distancing)*, 22 September 2020,

Štaviše, vlada Britanije je u septembru odlučila da introdukuje posebne formacije policije, kojima bi zadatak bio nametanje i kontrola sprovođenja mjera o kojima je riječ, koje se nazivaju *Covid-19 police*. I uopšte nam ne izgledaju anegdotski, nego totalitarno, informacije kako su Britanci dobijali sudske pozive i zato što su (prema policijskom zapisniku) „išli u trgovinu da kupuju nebitne stvari“.³

„Ovako izgleda policijska država“, kako je totalitarizaciju o kojoj govorimo na primjeru Velike Britanije prokomentarisao nekadašnji sudija ustavnog suda Džonatan Sampšen.⁴

Prema tome, kako se još pronicljivo i tačno zaključuje, „korona virus kriza je preokrenula norme u skoro svim zapadnim društvima, uzrokujući načine života koji bi izgledali nezamislivo orvelijanski još do prije nekoliko mjeseci“.⁵

Razumije se da je tome tako, epidemija/pandemija predstavlja (novi) katalizator i facilijator totalitarnih tendencija koje, zapravo, nalaze njihovo mjesto i pravce na mapi savremenog svijeta i inače, dakle, odavno su već tu među nama... ili nad nama, tako da kažemo.

Štaviše, ukupno modernost i modernizacija se i ne mogu zamisliti bez novih tehnologija i bez razvoja i ekspanzije veoma raznovrsnih, moćnih tehničkih sredstava i izuma, a totalitarizam, onakav kakav teorijski i praktično jeste, nije

---

<https://www.gov.uk/government/publications/coronavirus-covid-19-meeting-with-others-safely-social-distancing/coronavirus-covid-19-meeting-with-others-safely-social-distancing#seeing-friends-and-family>

³ *UC coronavirus response criticized as people are filmed by drones and stopped while shopping*, CNN, March 31, 2020,

<https://edition.cnn.com/2020/03/31/uk/uk-police-coronavirus-tactics-gbr-intl-scli/index.html>

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

moć, nije ga moguće zamišljati i ozbiljivati, ukoliko nema upravo te tehničke, materijalne podloge totalitarizacije i totalitarizma. I u tom smislu, ovdje je mjesto da se još jednom složimo sa iznijetim homolognim uvidom britanskog politikologa Gidensa, naime reklo bi se da se i u tom i takvom kontekstu može bolje protumačiti i njegova opaska da „totalitarizam i modernost nisu povezani samo slučajno, već imanentno“⁶.

Sistem ešalon: U tu svrhu, korisno je da se jedan specifičan obavještajni i politički skandal još jednom svrhovito aktuelizuje i amplifikuje. Naime, Evropski Parlament je u januaru 1998. godine publikovao izvještaj karakterističan po tome što je veoma uzdrmao političke strukture i uznemirio nacionalna javna mnjenja, konsekvntno promijenivši - makar zakratko - javnu percepciju onoga što je, tako nazvana, globalna informatička revolucija. Jer, u tom dokumentu pod nazivom *Jedna ocjena tehnologija političke kontrole*, nakon nebrojenih demantija i dezavuisanja, najzad je objelodanjeno kao očigledno, postojanje misterioznog *Echelon Interception System* - odnosno, globalnog sistema za elektronski nadzor.

Istraživanje na kojemu je dokument zasnovan je netom bila sproveda STOA, jedno od internih tijela Evropske Unije, zaduženo za nauku i tehnologiju.

Otkriće je bilo više nego zaprepašćujuće:

Unutar Evrope, sve e-mail, telefonske i fax-poruke su rutinski presretane od strane U. S. National Security Agency, sve targetirane informacije se transferišu sa evropskog kopna preko

---

⁶ Entoni Gidens, *Posledice modernosti*, Biblioteka Eunomia, 1998. g, str. 164.

strateškog čvorišta u Londonu i onda preko satelita u Fort Meade u Merilendu...⁷

Sve poruke i preporuke koje su date na kraju izvještaja svode se u osnovi na jedno: recentni sistemi za nadzor i monitoring, združeni sa najnovijim *less-lethal* oružjem, predstavljaju ogromnu prijetnju demokratiji, kako u Evropi tako i širom svijeta, hitno se moraju podvrći demokratskoj i parlamentarnoj kontroli.

Šta je Ešalon? Ovaj sistem globalnog elektronskog nadzora konstituišu stanice za nadzor raspoređene širom svijeta - u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Velikoj Britaniji, Novom Zelandu, Australiji. Radi se, zapravo, o državama koje su američki saveznici još od 1947. godine. „Ešalon“ je rezultat tako nazvanog sporazuma „UKUSA“, sklopljenog kako bi se na osnovu istoga združeno vodili obavještajni i kontraobavještajni rat protiv SSSR-a i socijalističkih saveznika, naravno u sklopu više od četiri decenije dugog trajanja Hladnoga rata.

Poslije ovoga izvještaja, istim povodom, dolazi još jedan. U tom drugom izvještaju Evropskog Parlamenta iz maja 1999. godine, objavljenog pod nazivom *Razvoj tehnologija nadzora i rizik od zloupotrebe ekonomskih informacija*, objašnjava se način na koji djeluje sistem globalnog elektronskog nadzora Ešalon.

Najveći dio aktivnosti presretanja usmjeren je na telekomunikacioni saobraćaj koji se odvija u okviru sistema *Intelsat* ili mreže internacionalnih telekomunikacionih satelita, koju za redovan saobraćaj koriste telefonske kompanije kao i informaciono-komunikacioni sistemi u većini zemalja... dakle,

---

⁷ *An Appraisal Of Technologies Of Political Control*, European Parliament, Scientific Technological Options Assessment STOA, p. 19, <http://aei.pitt.edu/5538/1/5538.pdf>

uključujući i Crnu Goru. Na primjer, Olimpijske igre u Atini 2005. godine su se prenosile upravo preko Intelsatovih satelita do milijardi gledalaca širom svijeta.

Osim toga, Ešalon ili *Echelon interception system* nadzire i presreće i komunikaciju koja se redovno odvija preko regionalnih telekomunikacionih satelita kakvi su *Eutelsat* ili *Italsat*; kao i podvodnu komunikaciju koja se odvija posredstvom podvodnih komunikacionih kablova.

Prema tome, koliko se saznaje, vidi se da su u operativnu megastrukturu sistema Ešalon integrisani špijunski sateliti, brodovi, podmornice i zemaljske stanice za presretanje i prisluškivanje.

„Veliki brat nad Evropom“: Poslije svega – dakle, nakon što su objelodanjene činjenice daleko prevazišle svaku mogućnost dezavuisanja ili demantovanja, Evropski je Parlament 5. septembra 2001. godine usvojio dokument pod nazivom *Rezolucija Evropskog Parlamenta o postojanju globalnog sistema za presretanje privatnih i komercijalnih komunikacija (Echelon Interceptio System)*.

U toj se rezoluciji po prvi put politički i pravno verifikuje činjenica postojanja sistema globalnog elektronskog nadzora i shodno tome traži zaštita sloboda i prava (najprije) građana Evropske Unije.

Prije svega ovim dokumentom, time i tako i svom prethodnom i pratećom dinamikom, pokrenuta su politička javna mnjenja i moglo je izgledati kao da je moguća izvjesna regeneracija utrnulih slobodarskih težnji Evrope zapale u potčinjenost anonimnom totalitarizmu.

Recimo, holandski ministar odbrane je podnio izvještaj parlamentu u kojem se kaže i to da je postojanje sistema globalnog nadzora Echelon „izvan svake sumnje“. Takođe, u

Italiji je „Komitet za obavještajne i bezbjedonosne službe“ tamošnjeg parlamenta sačinio izvještaj pod nazivom *Uloga obavještajnih i bezbjedonosnih službi u slučaju EŠALON*, koji je podnijet predsjedniku Parlamenta.

Slično tome, informacije govore da se u Francuskoj skupštinski Komitet za odbranu bavio tim pitanjem i izradio odgovarajući izvještaj. Francuski državni tužilac iz tog vremena je naredio kontraobavještajnoj službi DST da ispita rad mreže Ešalon. Uticajni *Le Monde* je objavio tekst pod nazivom „Ešalon nas prisluškuje“, u kojem se veli i to da se do „afere Ešalon“ nije ni znalo da *National Security Agency* uopšte i postoji, te da to je tek vrh ledenog brijega veoma široke kampanje u evropskim medijima, o „Velikom Bratu nad Evropom“.

Međutim, danas je jasnije da tako započeta borba između demokratije i *tehnokratije* nije dovela do onog traženog preokreta, preokreta u smislu povraćaja supremacije demokratskih pravila i političko-pravne procedure. Nakon početnog entuzijazma, koji je varljivo obećavao ono što je DEGLOBALIZACIJA, povraćaj u stanje u kojem su, pored ostaloga, državne granice ponovo realno i relevantno obilježje državnoga suvereniteta, dospjelo se u sasvim suprotno stanje. Slikovito rečeno, *after all* o sistemu Ešalon mediji opet čute, dakle, opet „ne postoji“.

Tome nasuprot, objektivna analiza je pozvana i obavezana da iznova aktuelizuje eksplikacije i implikacije „afere Ešalon“, veoma ne pristajući na političko oročavanje aktuelnosti te teme; i, budući da su saznanja koja je *volens nolens* omogućila eskortna dinamika neuporedive važnosti, takva analiza istrajava, suprotstavljajući se zahtjevu za arhiviranjem.

Postavlja se pitanje: Ima li Evropa snage da se suprotstavi američkoj verziji globalizacije - i kao globalnog nadzora?

Taj neposredni i neobjavljeni globalni nadzor moguć je kao proizlazeći iz integracije političke patologije, beskrupulozne volje za moć i sprege brojnih satelitskih konstelacija i *dictionary* superkompjutera, kojima su svojstveni nenormalni informatički kapaciteti i brzina operacija.

I da li takav razvoj događaja u vezi sa globalizacijom, uostalom, treba da predstavlja iznenađenje, ukoliko stvarno razumijemo ono što je suštastveno kada su - kao nesumnjivi *conditio sine quo non* globalizacije - sve supertehnologije u pitanju? Spomenuti sistem „Ešelon“ nije ništa drugo nego konkretna implementacija i infrastruktura globalizacije koja se prijeteći i polagano rasprostire i koja već sada potpuno jasno pokazuje karakter buduće globalne vlasti. Samo, prethodno bi u odgovoru na gore postavljeno naivno pitanje trebalo pokazati da stvarno nema nikakve razlike između globalizacije i euroglobalizacije – mislimo i kada je u pitanju TOTALNI NADZOR.

S „aferom Ešalon“, pokazalo se i do koje je mjere u proces euroglobalizacije involvirana ekspanzija totalitarističkih tehnologija. Osoba od koje je rečeno objelodanjivanje i poteklo, britanski novinar Dankan Kempbel (jedan od autora izvještaja o „Ešalonu“ podnijetih Evropskom Parlamentu), izvještava još i da francuska vlada operiše stanicama za špijuniranje interkontinentalnih i satelitskih komunikacija u Kourou u Francuskoj Gvajani i u Mejotu, zatim u Novoj Kaledoniji, čak i u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, isto kao i u samoj Francuskoj, blizu Bordoja – u Domeu te u Alue le Roju, u blizini Pariza - dakle, vidimo da je to još jedna globalna špijunska mreža - *frenchelon*.

Kako se saznaje, Holandija otvoreno potvrđuje da špijunira telekomunikacione satelite, realizujući špijuniranje i preko prislušne stanice Zoutkamp. Danska je u u modernu stanicu za

špijuniranje satelita pretvorila špijunsku bazu Aflandšajg kod Kopenhagena, objekat iz vremena Hladnoga rata. Njemačka ima prislušne stanice u Korilu (Španija) i – kako navodi Dankan – i u Kini, Libanu i na Tajvanu.

Opet, dvadeset i više godina već u Rusiji djeluje tako nazvani SORM... a od 2000. g. i SORM 2; kratko, akronim označava da je u pitanju ono što je **ruski ešalon**, koji, kako se izvještava, omogućava automatsku transmisiju svih oblika komunikacije do nadležnih službi bezbjednosti.

Biopolitički monitoring: A vraćajući se natrag sa notirane dosadašnje na tekuću sadašnju totalitarizaciju... barem koliko je poznato autoru, danas po prvi put imamo situaciju da se u čitavom nizu zemalja vanredno stanje ne uvodi iz političkih pobuda ili zbog prirodnih nepogoda, nego iz zdravstvenih i medicinskih razloga.

*Postojale su mnogo ozbiljnije epidemije u prošlosti, ali niko nije ni pomišljao da objavi vanredno stanje kao danas, takvo koje nam zabranjuje čak i da se krećemo.*⁸

A koliko su stvari u naše vrijeme, doista, nezadrživo iduće u takvom jednom pravcu, pokazuje i „nevjerovatan“ primjer realnih totalitarnih mjera koje je vlada Singapura preduzela tokom ove godine, žurna i željna da se izbori sa konflamacijom epidemije.

U toj zemlji vlada je za široke slojeve stanovništva uvela kao obavezu nošenje omanje portabl sprave pod nazivom *TraceTogether Token* kako bi se mogli „identifikovati ljudi koji bi mogli biti inficirani od strane osoba pozitivnih na virus“.⁹

---

⁸ Giorgio Agamben, “Clarifications”, *European Journal of Psychoanalysis*, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>

⁹ *Trace Together Singapore Turns To Wearable Contact Tracing Covid*

Prvi koji su počeli nositi ovaj token bile su najranjivije kategorije, najprije hiljade najstarijih Singapuržana.

Tokom epidemije, praćenje ljudi je višestruko uvećano... baš kao što je i pristajanje ljudi da budu praćeni. Kao elektronska *device*, *TraceTogether* aplikacija i *TraceTogether Token* operativno spadaju u tako nazvane *contact tracing* naprave, invazivni *Bluetooth* infoinstrumentarijum, onaj koji je epidemija domestikovala i kako to već biva, gotovo da bismo tako rekli, dekriminalizovala.

U Evropskoj uniji, tako, podvedeno pod ono što se nazivlje *public health management*, povećava se i praktikuje se nadzor, nešto što se nazivlje *contact management*, obuhvatno traganje za osumnjičenima, doduše (još uvijek) ne žigosanim političkim neistomišljenicima, nego pojedincima za koje se sumnja da su *kontakti*.

Kako se objašnjava zvanično, menadžment ili nadzor o kojemu je ovdje riječ ima za cilj da se identifikuju kontakti vjerovatnih ili potvrđenih Covid-19 slučajeva, naime da se „rapidno identifikuju sekundarni slučajevi koji se mogu pojaviti iz transmisije od primarnih poznatih slučajeva i da se intervenišeradi prekidanja daljnje transmisije“.¹⁰

Kako se navodi u studiji na koju ovdje referišemo, „*contact tracing* je esencijalna mjera za borbu protiv tekuće Covid-19 pandemije“.¹¹

Tech, <https://www.bbc.com/news/technology-53146360>

¹⁰ European Centre For Disease Prevention And Control, Technical Report, *Contact tracing: Public health management of persons, including healthcare workers, having had contact with COVID-19 cases in the European Union-first update*, 31 March 2020, p. 2,

<https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/Public-health-management-persons-contact-novel-coronavirus-cases-2020-03-31.pdf>

¹¹ *Ibid.*, p. 2.

Ali istovremeno, kako bismo željeli da primijetimo i kako bi valjalo primijetiti, realnost onoga što se ovdje i drugdje nazivlje *contact tracing* je doista takva da ne može a da nema jasan i jak totalitarni predznak. Odnosno, hajde da se malo poigramo riječima, nije li *contact tracing* esencijalna mjera za uspostavljanje totalitarnoga nadzora nad određenim arealom i stanovništvom, takođe... štaviše i nezavisno od ove akutne ili bilo koje epidemije? I još nešto k tome, nijesu li mjere i metode postavljene pod signaturu: *contact tracing*, zapravo posve stare, poznate i primjenjivane, naravno, mnogo prije nego što je akutna pandemija počela ili objavljena?

U tom smislu, nema nikakve sumnje da se kampanje koje vlasti na svim nivoima i meridijanima pokreću u borbi protiv zaraze, takoreći, nadovezuju na ono što je nazvano *war on terrorism* te da i u jednoj i u drugoj kampanji možemo ugledati nedvosmislen totalitaristički *omen*.

Ta veza je i posve operativna. Recimo, vlada Izraela je donijela vanredne mjere¹² kojima se bezbjednosnim službama odobrava da prate mobilne telefone i podatke sa mobilnih telefona ljudi koji su „osumnjičeni“ da bi mogli biti zaraženi. „Ova nova ovlašćenja će biti upotrijebljena za nametanje karantina i upozoravanje onih koji bi mogli doći u kontakt sa inficiranim pojedincima“.¹³

Jedna od vodećih izraelskih organizacija za zaštitu ljudskih prava je tim povodom upozorila da je riječ o „opasnom prese-danu i strmoglavnoj nizbrdici“.¹⁴ U svakom slučaju, „jednom kada je individua markirana kao mogući korona virus slučaj,

---

¹² Ove su mjere donijete u martu tokom cjelonoćnog zasijedanja tamošnjeg kabineta.

¹³ *Coronavirus: Israel enables emergency spy powers*, BBC News, 17 March, <https://www.bbc.com/news/technology-51930681>

¹⁴ Ibid.

ministarstvo zdravlja je u stanju da prati da li se ta individua pridržava pravila karantina“.¹⁵

Ali uz sve ovo posebno je značajno znati ono što bi ovdje bilo i ono najvažnije, naime, kako su „takva ovlaštenja obično rezervisana za protiv terorističke (*counter-terrorism*) operacije“.¹⁶ A kada se tako nešto zna i sazna onda je očekivano i to da „postoje takođe i strahovi da će mjere nadzora normalno korišćene protiv terorista i kriminalaca takođe biti mobilisane i za praćenje disentera i kršenje individualne privatnosti“.¹⁷

Uz ovo treba pojasniti da kada govorimo o pandemiji i totalitarizmu/totalitarizaciji, nije riječ, kako se to obično i misli, jedino o azijskim (i inače ovako ili onako) autoritarnim zemljama, poput Singapura, Sjeverne Koreje, Azerbejdžana ili Kine... nego i o „zapadnim“ i „demokratskim“ zemljama i zemljama EU, poput Italije, Njemačke i Austrije.

Ili recimo Francuske. Pored ostaloga, naime, tamo su ustaljene kamere za video nadzor preusmjerene u podređivanje ovim intruzivnim, slobodno možemo reći, *mjerama biopolitičkog monitoringa*, tako da iste sada nadgledaju „koliko ljudi nose maske i njihovo pridržavanje propisa o socijalnom distanciranju“...¹⁸

Pogotovo je, čini se, zloglasan slučaj Argentine, koja je odlukom vlasti čitava pretvorena u zemlju-karantin. Kako o tome čitamo, „ljudi širom Argentine su počeli govoriti o

---

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ *Israel Approves Phone Tracking to Halt Virus Spread*, Bloomberg, June 24, 2020,

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-06-24/israel-cabinet-approves-phone-tracking-to-halt-virus-spread>

¹⁸ *Coronavirus France: Cameras to monitor masks and social distancing*, BBC, 4 May 2020,

<https://www.bbc.com/news/world-europe-52529981>

‘karantiniranosti’ dok pretrpljuju najduže trajajući *lock down* na svijetu... Stanovnici Buenos Airesa su bili zatočeni pet mjeseci i sada su i njihovi nervi iznureni“.¹⁹

Pravila karantina, pak, veoma se razlikuju od pravila na koja je naviknuta moderna i modernizovana, slobodna jedinka savremenosti. Na primjer, „nacionalni *lock down* je stupio na snagu 20. marta. To je bio poslednji put – prije 160 dana – da je stanovnicima područja Buenos Airesa, epicentra zaraze u toj zemlji, bilo dozvoljeno da napuštaju njihove domove osim zbog odlaska do prodavnice ili iz medicinskih razloga“.²⁰

Takođe, prostor karantina je tako da kažemo *eksteritorijalan* u odnosu na prostor ustavnosti. Kako u tom smislu stoje stvari ukoliko se prostor karantina poveća do veličine države a njegovo trajanje produži, tendencijski sve do neke vrste trajne privremenosti ili onoga što se ovdje-ondje počelo opisivati kao „nova normalnost“?

Poučno je i preporučljivo raz-vidjeti kako o ovoj temi razmišlja i kako je klarifikuje relevantni italijanski autor Đorđo Agamben. Osnovna karakteristika njegovoga razmišljanja bila bi u sljedećem – pandemija se od strane organa vlasti na nacionalnom i internacionalnom planu koristi/zloupotrebljava kako bi se ne samo uvelo vanredno stanje, nego kako bi se k tome vanredno stanje zadržalo i održalo kao *questio facti*, redovan *vanredan oblik vladavine*.

U vezi sa Agambenovim ukazivanjem da je riječ o aktuelnoj tendenciji da se vanredno stanje uspostavi kao nevanredno, znači, takoreći, tendenciju da se vanredno stanje nametne ne

---

¹⁹ *Coronavirus: Argentina's never-ending quarantine, Deutsche Welle*, 27. 08. 2020, <https://www.dw.com/en/coronavirus-argentinass-never-ending-quarantine/a-54721129>

²⁰ *Ibid.*

samo kao nova i normalna paradigma vladavine i vladanja nego i kao nov, „redovan“ način života u (post)modernosti, može se ocijeniti da je relevantno i posve korespondentno realnosti koja se ovdje-ondje smišljeno, rutinski prikriva u nejasnoću, doduše i odupire jasnoći saznavanja.

Važno je razumijevanje i sporazumijevanje oko toga da je riječ o tendenciji koja je starija i sasvim nezavisna od pandemije a da akutna pandemija sa svoje strane, naravno, veoma jako doprinosi narastanju i „normalizaciji“ rečene tendencije – aktuelnom pravnom ukidanju ljudskih prava – i njoj korespondentnog toka događaja. Tendencija, naime, zaživljuje, naglo prelazi iz plana u praksu, budući da ono što je do juče bilo krajnje sporno, sporno budući prijeteće, više, naprosto, nije.

Naime, jučerašnje neprihvatljivo sada je nešto ubrzano prihvatljivo, prihvatljivo jer se sada i od sada realna prijetnja transformišući percepciju perceptivno transformiše, tako da se realna prijetnja, naprotiv, „prirodno“ i percipira i recipira kao *solution*.

Ali u onoj mjeri u kojoj je doista – dakle ne samo kada je u pitanju pandemija nego uveliko već i tzv. *war on terrorism* – prihvatanje opasnosti kao *solution* postalo rašireno i *normalno* u toj mjeri se normalizuje i nenormalna predstava

*o vlasti kao trajnoj dominaciji nad svakim pojedincem u svakoj sferi života.*²¹

Ili isto to izraženo manje uopšteno, „u perverznom začaranom krugu, limitacija slobode nametnuta od strane vlada se prihvaća, u ime želje za bezbjednošću koja je kreirana od strane tih istih vlada koje sada intervenišu kako bi zadovoljile tu želju“.²²

---

²¹ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, str. 334.

²² Giorgio Agamben, “The Invention Of An Epidemic”, *European Journal of Psychoanalysis*, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>

Ili još konkretnije, isto ovo što je rečeno: „Evidentno je da su Italijani spremni da žrtvuju praktično sve – normalne uslove življenja, društvene veze, rad, čak prijateljstva i religiozna ili politička uvjerenja – da bi izbjegli opasnost od razbolijevanja... Mi praktički živimo u jednom društvu koje je žrtvovalo slobodu takozvanim ‘bezbjednosnim razlozima’ i kao konsekvencu osudilo sebe na življenje u permanentnom stanju straha i nesigurnosti“.²³

Reference:

- Agamben Giorgio, *State Of Exception*, The University of Chicago Press, 2005.

- “The Invention Of An Epidemic”, *European Journal of Psychoanalysis*,

<https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>

- “Clarifications”, *European Journal of Psychoanalysis*,

<https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>

- *An Appraisal Of Technologies Of Political Control*, European Parliament, Scientific Technological Options Assessment STOA, <http://aei.pitt.edu/5538/1/5538.pdf>

---

²³ Giorgio Agamben, “Clarifications”, *European Journal of Psychoanalysis*, <https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/>

- Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.
- *Coronavirus(COVID-19): Meeting with others safely (social distancing)*, 22 September 2020, <https://www.gov.uk/government/publications/coronavirus-covid-19-meeting-with-others-safely-social-distancing/coronavirus-covid-19-meeting-with-others-safely-social-distancing#seeing-friends-and-family>
- *Coronavirus France: Cameras to monitor masks and social distancing*, BBC, 4 May 2020, <https://www.bbc.com/news/world-europe-52529981>
- *Coronavirus: Argentina's never-ending quarantine*, *Deutsche Welle*, 27.08.2020, <https://www.dw.com/en/coronavirus-argentinass-never-ending-quarantine/a-54721129>
- *Coronavirus: Israel enables emergency spy powers*, BBC News, 17 March, <https://www.bbc.com/news/technology-51930681>
- European Centre For Disease Prevention And Control, Technical Report, *Contact tracing: Public health management of persons, including healthcare workers, having had contact with COVID-19 cases in the European Union-first update*, 31 March 2020, <https://www.ecdc.europa.eu/sites/default/files/documents/Public-health-management-persons-contact-novel-coronavirus-cases-2020-03-31.pdf>
- Gidens Entoni, *Posledice modernosti*, Biblioteka *Eunomia*, 1998. g.
- *Half of Humanity in Virus Confinement*, Voice of America, April 02, 2020, <https://www.voanews.com/science-health/coronavirus-outbreak/half-humanity-virus-confinement>
- *Israel Approves Phone Tracking to Halt Virus Spread*, Bloomberg, June 24, 2020, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-06-24/israel-cabinet-approves-phone-tracking-to-halt-virus-spread>
- Nazeer Tasnim, *The Coronavirus Crisis The Coronavirus Crisis Digital Surveillance And 'technological Totalitarianism'*, 7 April 2020, <https://bylinetimes.com/2020/04/07/the-coronavirus-crisis-digital-surveillance-and-technological-totalitarianism/>

- *Trace Together Singapore Turns To Wearable Contact Tracing Covid Tech*, 4 July, <https://www.bbc.com/news/technology-53146360>

- *UC coronavirus response criticized as people are filmed by drones and stopped while shopping*, CNN, March 31, 2020, <https://edition.cnn.com/2020/03/31/uk/uk-police-coronavirus-tactics-gbr-intl-scli/index.html>

OGRANIČAVANJE LJUDSKIH PRAVA I SLOBODA U DOBA KORONAVIRUSA

Hamdija Šarkinović

Rad se bavi preduzetim mjerama u vezi s koronavirusom SARS-CoV-2 i zaraznom bolešću COVID-19 na osnovu Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti koje su definirane kao „vanredna situacija“. Ustav Crne Gore i Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda priznaje i „ograničenje“ („limitation“) osnovnih prava i sloboda zaštićenih Ustavom i „odstupanje“ („derogation“) od tih prava. „Ograničenje“ podrazumijeva lakši stepen miješanja, jer se može izvršiti i bez proglašenja „vanrednog stanja“, a „odstupanje“ podrazumijeva teži stepen miješanja, jer se ne smije izvršiti bez proglašenja vanrednog stanja. Za procjenu da li je u Crnoj

Zbog pandemije zarazne bolesti COVID-19 uzrokovane virusom SARS-CoV-2, države članice Savjeta Evrope, koje su ujedno i stranke Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (u nastavku teksta: Konvencija ili EKLJP), preduzele su iste ili slične mjere protiv širenja opasnog virusa, u različitom obimu i intenzitetu, čime su ograničile više ljudskih prava i osnovnih sloboda zajamčenih Konvencijom, prvenstveno slobodu kretanja i slobodu okupljanja. Ograničenja pojedinih drugih prava i sloboda u najvećoj su mjeri derivati tih primarnih ograničenja, a u nekim državama ograničenja se protežu i na prava

koja ne deriviraju iz primarnih ograničenja slobode kretanja i okupljanja, poput prava na slobodu izražavanja, privatni i porodični život, porodična okupljanja, sahrane i dr.

Odredba člana 15 Konvencije omogućava državama strankama da u vanrednim prilikama derogiraju u ograničenom obimu i pod nadzorom Evropskog suda za ljudska prava (u nastavku teksta ESLJP) svoje obaveze osiguranja određenih prava i sloboda zajemčenih Konvencijom. Brzo širenje koronavirusa i opasnost za život koju sa sobom nosi i težak teret koji leži na zdravlju zbog liječenja osoba oboljelih od bolesti COVID-19, koju taj virus prouzrokuje, dovelo je do nametanja brojnih ograničenja normalnom načinu života u državama članicama Savjeta Evrope. Ta ograničenja nužno utiču na uživanje prava i sloboda zajemčenih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima nezavisno od toga je li njihovo nametanje pratilo obavještenje o derogiranju obaveza iz člana 15 Konvencije. Izazov koji COVID-19 postavlja u odnosu na opasnost za život i tjelesni integritet nesumnjivo ima obavezu da angažuje pozitivne obaveze države članice u odnosu na poštovanje prava na život iz člana 2¹ i prava na poštovanje privatnog života iz člana 8 Konvencije. Nedovoljni koraci u informisanju javnosti o rizicima koje nosi zaraza koronavirusom i u savjetovanju određenih preventivnih koraka mogu rezultirati povredom pozitivne obaveze preduzimanja nužnih mjera za zaštitu života, kao što je to bio slučaj u nekim drugim okolnostima koje je Sud razmatrao.

U prvom dijelu rada obrađuje se ograničenje ljudskih prava i sloboda u skladu s Konvencijom i relevantna sudska praksa ESLJP, od prava na slobodu i bezbjednost, preko prava na slobodu kretanja, do prava na imovinu. U drugom dijelu rada obrađuju se akti kojima su privremeno ograničavana ljudska prava i

---

¹ Omejec, Jasna, *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u praksi Evropskog suda za ljudska prava*. Strasbourgski *acquis*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Novi informator d.o.o., 2014, str. 76, bilj. 182.

slobode u Crnoj Gori za vrijeme pandemije korona virusa. Data je najnovija praksa Evropskog suda za ljudska prava, Saveznog ustavnog suda SR Njemačke, Ustavnog suda Republike Srbije i Republike Slovenije.

Ograničenje/derogiranje u vrijeme vanrednog stanja

Odredbama člana 15 Konvencije je propisano, da u vrijeme rata ili drugog izvanrednog stanja koje ugrožava opstanak naroda svaka visoka ugovorna stranka može, u obimu koji je strogo određen potrebama tih vanrednih prilika, preduzeti mjere koje derogiraju njene obaveze iz ove Konvencije, uz uslov da te mjere nijesu nespojive s njenim ostalim obavezama po međunarodnom pravu, s tim da se na osnovu ove odredbe ne može derogirati član 2, osim za slučajeve smrti prouzrokovane zakonitim ratnim dejstvima, niti članovi 3, 4 (stav 1) i 7.3.² Svaka visoka ugovorna stranka koja se posluži tim pravom derogiranja svojih obaveza mora generalnog sekretara Savjeta Evrope u cjelosti obavijestiti o mjerama koje je preduzela i o razlozima zbog kojih je to učinila. Ona će takođe obavijestiti generalnog sekretara Savjeta Evrope o prestanku djelovanja tih mjera i o ponovnoj punoj primjeni svih odredaba Konvencije.

Prema tome, član 15 Konvencije omogućuje državama strankama da u vanrednim prilikama derogiraju, u ograničenom obimu i pod nadzorom Evropskog suda za ljudska prava, svoje obaveze osiguranja određenih prava i sloboda zajemčenih

---

² Riječ je o apsolutnoj zabrani derogacije: zabrane mučenja, nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (član 3), zabrane ropstva ili ropstvu sličnog odnosa (član 4 stav 1), načela *nullum crimen nulla poena sine lege* (član 7) i načela *ne bis in idem* (član 4 Protokola br. 7). Za razliku od njih derogacija člana 1 Protokola br. 13 uz Konvenciju (ukidanje smrtne kazne) samo je relativne naravi jer zabrana derogacije ne važi ako je riječ o smrti prouzrokovanoj zakonitim ratnim djelovanjem.

Konvencijom. Kad se podnosilac zahtjeva žali da mu je povrijeđeno neko pravo tokom perioda derogacije, dosadašnja sudska praksa pokazuje da Sud prvo ispituje meritum slučaja, tj. da li će se osporena mjera, koja je dovela do povrede konvencijskog prava, opravdati na osnovu materijalnog člana Konvencije kojom se to pravo uređuje. Ako se ona ne može opravdati kroz mjerodavni član Konvencije, Sud to utvrđuje, pa zbog izjavljene derogacije nastavlja ispitivanje razmatrajući samo podnesene derogacije. Prvo ispituje je li derogacija bila valjana, što uključuje ispitivanje jesu li bile ispunjene sve pretpostavke iz člana 15 Konvencije za njeno izjavljivanje.³ Dopušteno je i osporavanje valjanosti same derogacije koju je država izjavila. Međutim, ako je država izjavila derogaciju, ali stranke u postupku ne traže da Sud primijeni član 15 Konvencije na konkretan slučaj, onda Sud neće ispitivati je li situacija na koju se podnosilac žalio bila pokrivena valjanom derogacijom.⁴

Kad je riječ o nadzornim ovlašćenjima Suda u primjeni člana 15 Konvencije, osnovni pristup sadržan je u presudi *Irska protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (P), br. 5310/71, 18. januara 1978, § 207, i glasi:

„(a) Uloga Suda

207. Ograničenost nadzornih ovlašćenja Suda posebno je vidljiva kad je riječ o članu 15. Na svakoj je državi ugovornici na prvom mjestu, zbog njene odgovornosti za ‘opstanak [njelog] naroda’, da odredi kad je taj opstanak ugrožen ‘vanrednim stanjem’ i, ako jeste, koliko je daleko potrebno ići u pokušaju da

---

³ *A. i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 3455/05, 19. februar 2009, par. 161; *Lawless protiv Irske* (br. 3), br. 332/57, 1. jul 1961, par. 15.

⁴ European Court of Human Rights, Guide on Article 15 of the Convention – Derogation in time of emergency, Last update: 31. 12. 2019, tačke 4. i 5., str. 5, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_15_ENG.pdf (pristup: 3. april 2020).

se opasnost prevlada. Zbog njihovog neposrednog i stalnog kontakta s prijetećom nuždom trenutka, nacionalne su vlasti u načelu u boljem položaju od međunarodnog suda da prosude da li postoji takvo vanredno stanje te priroda i obim derogacije nužni da bi se ono otklonilo. U tom pitanju član 15 stav 1 ostavlja tim vlastima široku slobodu odlučivanja.

Nezavisno od toga, države ne uživaju neograničenu slobodu u tom području. Sud koji je, zajedno s Komisijom, odgovoran za osiguranje nadzora nad obavezama država (član 19) ovlašten je da presudi da li su države prekoračile ‘obim koji je strogo određen potrebama krize’. Nacionalni stepen slobodne procjene prati, prema tome, evropski nadzor (*European supervision*).“

Iako postupaju pod „evropskim nadzorom“, države članice u primjeni člana 15 Konvencije imaju izuzetno široko područje slobodne procjene te nije potrebno prethodno formalno proglašiti vanredno stanje u zemlji da bi država pribjegla derogiranju svojih obaveza na osnovu člana 15 Konvencije. Dovoljno je da u jednom zakonu država odstupa od neke obaveze iz Konvencije i to obrazloži postojanjem „vanrednog stanja koje ugrožava opstanak naroda“ u smislu člana 15 Konvencije. Da li je zaista postojalo takvo stanje, ocjenjuje sam Sud u postupku.⁵

Postupanje države u odnosu na bilo koji oblik bolesti nije do sada bilo značajno zastupljeno u zahtjevima pred Evropskim sudom za ljudska prava, a uglavnom se odnosilo na liječenje zatvorenika od hepatitisa, AIDS-a i tuberkuloze, u jednom slučaju je pritvoreno lice od AIDS-a i u jednom je nametnut karantin zbog kojeg je jedan član porodice bio spriječen da posjeti drugog člana porodice, čime su otvorili pitanja vezana za poštovanje prava na slobodu i sigurnost iz člana 5, odnosno poštovanje prava na porodični život iz člana 8 EKLJP.

---

⁵ *A. i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 3455/05, 19. februar 2009, par. 175–181.

Prijetnja prouzrokovana koronavirusom zavisi od zemlje o kojoj je riječ, bilo stvarna ili neposredna, takva je da uključuje čitavu naciju i utiče na nastavak organizovanog života u zemlji.⁶ Sva ograničenja – zasnila se na derogaciji ili ne – moraju imati pravni osnov, koji uključuje i poštovanje relevantnih ustavnih jamstava i zahtjeva države članice o kojoj je riječ.⁷

Opasnost koju COVID-19 predstavlja za život i tjelesni integritet nesumnjivo angažuje pozitivne obaveze države članice u odnosu na poštovanje prava na život iz člana 2 i prava na poštovanje privatnog života iz člana 8 Konvencije. Naime, postoji prostor za tvrdnju da nedovoljni koraci u informisanju javnosti o rizicima koje nosi zaraza koronavirusom i u savjetovanju određenih preventivnih koraka mogu rezultirati povredom pozitivne obaveze preduzimanja nužnih mjera za zaštitu života, kao što je to bio slučaj u nekim drugim okolnostima koje je Sud razmatrao. Jednom kad postane jasna priroda mjera potrebnih za savladavanje prijetnje, a država je ta koja treba da ih preduzme – posebno kroz ograničenje aktivnosti koje bi mogli preduzimati građani – tada bi se propust da se usvoje mogao sagledati kao povreda pozitivnih obaveza iz člana 2 i 8 Konvencije.⁸

U suočavanju s opasnostima za život i tjelesni integritet mora se voditi računa o operativnim odabirima koje država mora napraviti u pogledu prioriteta i resursa.⁹ Ipak, jednom kad postane jasna priroda mjera potrebnih za savladavanje prijetnje, a država je ta koja ih treba preduzeti – posebno kroz ograničenje aktivnosti koje bi mogli preduzimati građani – tada bi se njihovo neusvajanje moglo sagledati kao povreda pozitivnih obaveza iz člana 2 i 8 Konvencije.¹⁰ Lakše je procijeniti sposobnost države

---

⁶ *A. i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 3455/05, 19. februar 2009.

⁷ *Mehmet Hasan Altan protiv Turske*, br. 13237/17, 20. mart 2018.

⁸ *Finogenov i drugi protiv Rusije*, br. 18299/03, 20. decembar 2011.

⁹ *Osman protiv Ujedinjenog Kraljevstva* [VV], br. 23452/94

¹⁰ *Finogenov i drugi protiv Rusije*, br. 18299/03, 20. decembar 2011.

za djelovanje nego prosuditi koje su to mjere što bi ih trebalo preduzeti, pogotovo ako u najboljem načinu postupanja postoji sukobljeno medicinsko i naučno mišljenje.

Pandemiju koronavirusa posebno teškom čini to što odgovor ne može biti lokalna i što je prekogranična saradnja nesumnjivo ključna te, iako bi mogla postojati odgovornost zbog nepreduzimanja nekih prisilnih mjera za suzbijanje ponašanja koje dovodi u opasnost život i tjelesni integritet drugih – poput ignorisanja zahtjeva za socijalnu distancu, nesumnjivo će postojati granice do kojih će to biti izvodivo kad se uporedi s ponašanjem pojedinaca, čiji je identitet moguće utvrditi, koji ometaju druge u uživanju prava i sloboda iz Konvencije.¹¹

Ograničavanje sloboda i prava za vrijeme epidemije koronavirusa u Crnoj Gori

1. Naredbe Ministarstva zdravlja i ograničavanje ljudskih prava i sloboda

1. Naredbama o sprovođenju mjera za sprečavanje infekcije izazvane novim koronavirusom, o zabrani putovanja putnika iz Crne Gore avio-saobraćajem na sjever Republike Italije u Milano i Bolonju, kao i ulazak putnika iz tih destinacija u Crnu Goru i za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa i njihovih izmjena i dopuna, koje je na prijedlog Instituta za javno zdravlje Crne Gore donijelo Ministarstvo zdravlja Crne Gore u periodu od 13. marta 2020. godine do 31. marta 2020. godine, između ostalih, propisane su sljedeće mjere:

1.1. Privremena zabrana putovanja putnika iz Crne Gore na sjever Republike Italije u Milano i Bolonju, područja zahvaćena

---

¹¹ *Identoba i drugi protiv Gruzije*, br. 73235/12, 12. jul 2015.

epidemijom zarazne bolesti izazvane novim koronavirusom, kao i ulazak putnika u Crnu Goru iz tih destinacija. (Tačka I Naredbe o zabrani putovanja putnika iz Crne Gore avio-saobraćajem na sjever Republike Italije u Milano i Bolonju kao i ulazak putnika iz tih destinacija u Crnu Goru.¹²) Naredba je prestala da važi saglasno odredbi člana 5 alineja 1 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa, od 29. juna 2020. godine, kad je i stupila na snagu.¹³

1.2. Obavezna samoizolacija za sve crnogorske državljane, kao i za strance koji imaju stalni ili privremeni boravak u Crnoj Gori, koji dolaze iz inostranstva, a na osnovu rješenja zdravstveno sanitarne inspekcije (član 1 stav 1 tačka 2 stav 1 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa¹⁴). Naredba je prestala da važi saglasno odredbi člana 2 Naredbe o izmjeni i dopuni Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa (od 5. juna 2020. godine, kada je i stupila na snagu¹⁵).

1.3. Obaveza smještaja u karantin lica koja su bila ili za koja se sumnja da su bila u kontaktu sa licima oboljelim od novog koronavirusa ili sa licima za koja postoji sumnja da su oboljela od ove bolesti, kao i lica koja dolaze iz zemalja sa visokim nivoom lokalne transmisije virusa. Lica koja su bila u kontaktu sa oboljelim od novog koronavirusa moraju biti sama u prostoriji u karantinu. (član 1 tačka 6 Naredbe za preduzimanje privremenih

---

¹² Službeni list Crne Gore, broj 14/20.

¹³ Službeni list Crne Gore, broj 50/20.

¹⁴ Službeni list Crne Gore, broj 15/20.

¹⁵ Službeni list Crne Gore, broj 50/20.

mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa.¹⁶ Mjera i dalje na snazi.¹⁷)

1.4. Obaveza zdravstveno-sanitarne inspekcije i Uprave policije da u maksimalno mogućoj mjeri pojačaju aktivnosti nadzora svih lica kojima je izrečena mjera samoizolacije, njihovih članova domaćinstva, kao i osoba koje su ih dovezle od graničnog prelaza do mjesta stanovanja.

Ako utvrde da ova lica ne postupaju po izrečenoj mjeri, zdravstveno-sanitarna inspekcija i Uprava policije odmah će podnijeti krivičnu prijavu nadležnom državnom tužilaštvu zbog izvršenja krivičnog djela, za nepostupanje po zdravstvenim propisima za suzbijanje opasne zarazne bolesti, za koje je propisana kazna zatvora do jedne godine (član 1 tačka 1 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa¹⁸). Naredba je prestala da važi saglasno odredbi člana 3 alineja 1 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa, kada je stupila na snagu, a primjenjuje se od 1. juna 2020. godine.¹⁹

1.5. Zabrana prevoza više od dvije odrasle osobe u putničkom motornom vozilu u isto vrijeme (član 1 tačka 2 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa²⁰). Odredba člana 1 stav 1 tačka 2 Naredbe izmijenjena odredbama člana 1 Naredbe o izmjeni i dopuni Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje

---

¹⁶ *Službeni list Crne Gore*, broj 17/20.

¹⁷ Mjera i dalje na snazi.

¹⁸ *Službeni list Crne Gore*, broj 19/20.

¹⁹ *Službeni list Crne Gore*, broj 50/20, od 29. maja 2020. godine.

²⁰ *Službeni list Crne Gore*, broj 19/20.

i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa,²¹ kada je i stupila na snagu. Izmijenjena odredbama člana 1 tačka 2 Naredba glasi:

„2) zabrana prevoza više od dva punoljetna lica u putničkom motornom vozilu u isto vrijeme, osim ako se prevoze članovi zajedničkog porodičnog domaćinstva. Ova zabrana ne odnosi se na vozila pravnih lica kojima se vrši prevoz zaposlenih, vozila predstavnika medija i vozila koja se koriste za potrebe hitnih intervedntnih službi (zdravstvo, policija, vojska, vatrogasne službe i sl.)“.

1.6. Zabrana prisustva i zadržavanja više od dva lica zajedno na otvorenom javnom mjestu (trotoari, trgovi, ulice, parkovi, šetališta, plaže i sl.), osim za lica koja obavljaju svoje redovne radne zadatke (član 1 tačka 3 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa²²). Odredba člana 1 stav 1 tačka 3 Naredbe izmijenjena je odredbom člana 1 Naredbe o izmjeni i dopuni Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa,²³ kad je i stupila na snagu. Izmijenjena odredba člana 1 tačka 2 Naredbe glasi:

„3) zabrana prisustva i zadržavanja na svim javnim površinama više od jednog lica, osim za dijete mlađe od 12 godina života, dijete sa poremećajima iz autističnog spektra i drugim smetnjama u razvoju i lica koja koriste invalidska kolica, uz prisustvo jednog roditelja, staratelja, usvojioca, hranioca, pratioca ili drugog punoljetnog člana porodičnog domaćinstva. Ova zabrana ne odnosi se na lica koja obavljaju redovne radne zadatke u djelatnostima dozvoljenim naredbama.“

1.7. Zabrana okupljanja u objektima stanovanja licima koja nijesu članovi zajedničkog porodičnog domaćinstva (član 1 stav

---

²¹ Službeni list Crne Gore, broj 20/20, od 20. marta 2020. godine.

²² Službeni list Crne Gore, broj 22/20.

²³ Službeni list Crne Gore, broj 31/20, od 8. aprila 2020. godine.

1 tačka 4 Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa²⁴). Naredba je prestala da važi saglasno odredbi člana 3 Naredbe o izmjeni i dopuni Naredbe za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprječavanje prenošenja novog koronavirusa,²⁵ od 21. aprila 2020. godine, kada je i stupila na snagu.

*1.8. Naredbom o proglašavanju epidemije zarazne bolesti COVID-19*²⁶ proglašena je epidemija zarazne bolesti COVID-19 zbog koje je ugroženo čitavo područje Crne Gore te da se za vrijeme trajanja epidemije zarazne bolesti COVID-19 preduzimaju mjere koje propisuju nadležni organi, s tim da ista stupa na snagu danom objavljivanja u „Službenom listu Crne Gore“. Naredba je prestala da važi saglasno odredbi člana 3 Naredbe o proglašavanju prestanka epidemije zarazne bolesti COVID-19 od 3. juna 2020. godine, kad i stupila na snagu.²⁷

2. Aktivnosti Nacionalno koordinacionog tijela (NKT)

2.1. Vlada je proglasila 12 objekata za karantine: Studentski dom *Krost*, Institut *Dr Simo Milošević*, Policijska akademija, Zoganje, ReSpa, Trening centar Crvenog krsta i hotele *Castellastva*, *Lighthouse*, *Vučje*, *Vocco*, *Holiday Village* i *Wahels*. Ukupni smještajni kapacitet u karantinima je 1.249 soba s toaletom, odnosno 2.573 kreveta. Iz sredstava donacije UNDP-a opremljeni su mobilijarom i tehničkim uređajima karantini Zoganje i Policijska akademija. U svrhu preventivne zaštite zdravstvenih radnika od kontakata s ostalim slojevima

---

²⁴ *Službeni list Crne Gore*, broj 26/20.

²⁵ *Službeni list Crne Gore*, broj 35/20.

²⁶ *Službeni list Crne Gore*, broj 24/20.

²⁷ *Službeni list Crne Gore*, broj 52/20.

stanovništva, na uslugu su zdravstvenom sistemu stavljeni hoteli *Premijer* i *Podgorica* u Podgorici, *Onogošt* u Nikšiću, *Sidro* u Baru i *Berane* u Beranama.²⁸

2.2. Uloga *Zdravstveno-sanitarne inspekcije* u čitavom procesu je višestruka, kompleksna i višedimenzionalna. Njena aktivnost čini vezivno tkivo aktivnosti svih drugih segmenata u stanju epidemioloških izazova koje nosi sprečavanje importacije i širenja zarazne bolesti izazvane novim sojem koronavirusa. Prije svega, ogledala se u aktivnostima u procjeni ispunjenosti uslova objekata određenih za karantine, u vršenju poslova inspeksijskog nadzora s ciljem sprečavanja importacije i širenja zarazne bolesti izazvane novim sojem koronavirusa u zemlji i na graničnim prelazima (vazdušni, kopneni, željeznički, pomorski), a potom i u vršenju nadzora u domovima za stare u Pljevljima, Bijelom Polju, Risnu, Danilovgradu, JU Centar *Ljubović*, JU Zavod *Komanski most* i JU Dječiji dom *Mladost* Bijela.²⁹

---

²⁸ Informacija o dosad preduzetim aktivnostima na suočavanju s epidemijom COVID-19. Vlade Crne Gore broj 07-2422 od 20. aprila 2020. godine, str.19-20.

²⁹ Od 18. marta Zdravstveno-sanitarna inspekcija donijela je 14.244 rješenja, i to: 2.609 rješenja o stavljanju pod zdravstveni nadzor, 7.850 rješenja o samoizolaciji, o produženju samoizolacije, samoizolaciji poslije karantina, 1.671 rješenje o stavljanju u karantin i institucionalnu samoizolaciju, 2.109 rješenja o samoizolaciji i produženju samoizolacije (oboljelih, zbog kontakta s oboljelim ili sumnje zbog kontakta s oboljelim), 5 rješenja o izdavanju sanitarnih saglasnosti. Zbog sumnje na kontakt s oboljelim izdata su 226 rješenja za 1.376 lica o samoizolaciji za stanovnike na Koniku, Vrela Ribnička. Na osnovu rješenja zdravstveno-sanitarne inspekcije, u skladu s Naredbom, u karantini je bilo smješteno 1.665 lica. Najveći broj smještenih lica u jednom danu je bio 1.188, dok se na dan 18. aprila u karantinima nalazi 425 lica. Zdravstveno-sanitarna inspekcija je, u cilju kontrole sprovođenja rješenja o samoizolaciji, sa službenicima Centara bezbjednosti kontrolisala 2.214 rješenja o samoizola-

2.3. Operativni štab za sprovođenje aktivnosti u vezi s povratkom crnogorskih državljana iz inostranstva

U izvještajnom periodu u Crnu Goru su doputovala 9.562 crnogorska državljanina (od toga 5.957 putnika – vozača teretnih motornih vozila, 1.630 preko Aerodroma Podgorica. Iz Crne Gore je otputovalo 16.036 stranih državljana, od toga 2.865 preko Aerodroma Podgorica. Odobreni su prelasci državne granice i tranzit kroz teritoriju Crne Gore: za 475 lica – stranih državljanina, od toga pod policijskom pratnjom za 412 lica u 24 slučaja, bez policijske pratnje 63 lica, u tranzitu, u 12 slučajeva.³⁰

2.4. Podaci o obolijevanju, oporavku i umiranju na dan 18. aprila 2020.

Na dan 18. aprila 2020. u Crnoj Gori je ukupno potvrđeno 305 slučajeva infekcije SARS-CoV2 (novi koronavirus) počevši od prvog slučaja 17. marta, od čega je trenutno aktivnih 245 slučajeva; ukupno je na SARS-CoV2 urađeno 4.292 testova; ukupno oporavljeno 55 slučajeva (oporavkom se računaju dva uzastopna negativna testa na SARS-CoV2); od čega je 27 bilo bolnički liječeno, a 28 se oporavljalo u kućnim uslovima – ukupni mortalitet je 5 slučajeva; od pojave prvog slučaja ukupno je bilo hospitalizovano 70 pacijenata, od čega je 38 trenutno na hospitalizaciji (uz to, 27 otpuštenih pacijenata i 5 preminulih); od pojave prvog slučaja detektovano je 25 zdravstvenih radnika pozitivnih na SARS-CoV2, od kojih su 2 oporavljena i trenutno postoje 23 aktivna slučaja. Jedan SARS-CoV2 pozitivan zdrav-

---

ciji, od kojih nijesu ispoštovana 33 rješenja, a 31 lice je zbog kršenja mjere samoizolacije smješteno u karantin. Na rješenja zdravstveno-sanitarnih inspektora izjavljeno je 12 žalbi. Tri su odbijene – jedna kao neblagovremena i dvije kao neosnovane. Ostalih devet žalbi su u postupku rješavanja.

³⁰ Informacija o dosad preduzetim aktivnostima na suočavanju s epidemijom COVID-19 Vlade Crne Gore broj 07-2422 od 20. aprila 2020. godine, str. 24-25.

stveni radnik trenutno je na bolničkom liječenju u KCCG; od pojave prvog slučaja mjere samoizolacije izrečene su za 232 zdravstvena radnika. Trenutno je hospitalizovano u Kliničkom centru Crne Gore 17 pacijenata (12 na Klinici za infektivne bolesti; 2 u poluintenzivnoj jedinici Interne klinike i 3 u intenzivnoj jedinici); u OB Berane 2 pacijenta; u OB Nikšić 7 pacijenata; u OB Bar 12 pacijenata. Ukupan broj pacijenata na mehaničkoj ventilaciji je 2 i oba se nalaze u intenzivnoj jedinici Interne klinike u Kliničkom centru Crne Gore. Ukupan broj hospitalizovanih pacijenata na dan 18. aprila je 38. Trenutno se pod epidemiološkim nadzorom (u samoizolaciji i karantinima) nalazi 3.631 građanin.³¹

2.5. Uprava policije Crne Gore je, u skladu sa svojim djelokrugom rada, uzela učešće u obezbjeđivanju i sprovođenju zaštite stanovništva od inficiranja novim koronavirusom. S tim u vezi, od 27. januara je na graničnim prelazima prilikom ulaska putnika u Crnu Goru Zdravstveno-sanitarna inspekcija počela da sprovodi zdravstveni nadzor putnika koji dolaze iz NR Kine i drugih pogođenih područja i teritorija na kojima je registrovana zarazna bolest COVID-19. Izdati su odgovarajući nalozi u cilju koordinacije i sinhronizacije svih službi na graničnim prelazima i pružanja pomoći od strane policijskih službenika sanitarnim inspektorima prilikom obavljanja poslova na graničnim prelazima. Istovremeno je trebvana odgovarajuća zaštitna oprema. Po prirodni stvari, u vrhu prioriteta Uprave policije u ovim okolnostima bilo je i jeste staranje o sprovođenju značajnog broja naredbi Ministarstva zdravlja iz djelokruga policije, odnosno obavljanje poslova sprečavanja vršenja i otkrivanja krivičnog djela „nepostupanje po zdravstvenim propisima za suzbijanje

---

³¹ Informacija o dosada preduzetim aktivnostima na suočavanju sa epidemijom COVID-19 Vlade Crne Gore broj 07-2422 od 20. aprila 2020. godine, str. 50.

opasne zarazne bolesti“ iz člana 287 Krivičnog zakonika i teških djela protiv zdravlja ljudi iz člana 302 Krivičnog zakonika, odnosno pronalaženje učinilaca ovih krivičnih djela i njihovo dovođenje nadležnim organima.

Policijski službenici su, direktno ili indirektno, sprovođili nadzor nad primjenom većine od preko 90 mjera propisanih naredbama Ministarstva zdravlja, donesenim do trenutka sačinjavanja ove informacije. Najintenzivnije je vršen nadzor nad primjenom mjera koje su se odnosile na zabranu izlaska iz objekta stanovanja u propisanom vremenu; zabranu prisustva i zadržavanja više od dva, odnosno jednog lica zajedno na otvorenom javnom mjestu; zabranu prevoza više od dva punoljetna lica u putničkom motornom vozilu u isto vrijeme; zabranu putničkog međugradskog saobraćaja; nepridržavanje mjere samoizolacije lica; zabranu rada određenih objekata i nepridržavanje mjere zatvaranja određenih objekata i zabranu izlaska s određene teritorije, područja itd.

U kontekstu naprijed navedenog, tj. zbog nepridržavanja mjera i kršenja zabrana, u proteklom periodu službenici Uprave policije podnijeli su ukupno 741 krivičnu prijavu protiv 994 lica zbog postojanja osnovane sumnje da su počinila 896 krivičnih djela protiv zdravlja ljudi i ostalih djela vezanih za zaraznu bolest COVID-19.

2.6. Osnovna državna tužilaštva u Crnoj Gori saglasno zakonskim ovlaštenjima za vrijeme trajanja pandemije COVID 19 preuzimala su zakonske mjere.

2.6.1. Od 17. 3. 2020. do 23. 7. 2020. godine u osnovnim državnim tužilaštvima bilo saslušano je 2.116 osumnjičenih, od čega 73 svjedoka. Zbog izvršenog krivičnog djela nepostupanje po zdravstvenim propisima za suzbijanje opasne zarazne bolesti iz člana 287 Krivičnog zakonika formiran je 1661 predmet, za krivično djelo prenošenje opasne zarazne bolesti iz člana 288

Krivičnog zakonika Crne Gore i zbog krivičnog djela izazivanje panike i nereda 9 predmeta. Sporazum o priznanju krivice je postignut u 110 predmeta, čija se kazna kretala od 200 do 1000 eura. Tužilačka zadržavanja vršena su u 57 predmeta, a broj odbačenih krivičnih prijava je 115.³²

2.6.1.1. Zbog izvršenja krivičnog djela izazivanja panike i nereda iz člana 398 Krivičnog zakonika formirano je ukupno 9 predmeta, od toga u Podgorici,³³ Bijelom Polju³⁴ i Kotoru³⁵ po 2 i jedan u Rožajama³⁶.

Odredbama člana 398 Krivičnog zakonika Crne Gore krivično djelo „izazivanje panike i nereda“ zasniva se na posljedicama koje proizlaze iz određenog oblika govora (tj. panika, narušavanje javnog reda ili mira, osujećenje ili značajnije ometanje sprovođenja odluka i mjera državnih organa ili organizacija koje imaju javna ovlašćenja). Drugim riječima, ove posljedice moraju se pokazati prije nego što osoba bude proglašena krivom za izvršenje ovog djela. Te su posljedice subjektivne prirode i mogu se različito tumačiti u zavisnosti od osobe koja čita zakonsku odredbu. Stoga je ova odredba otvorena za zloupotrebu. Državni organi su tako koristili konstrukciju „mogao da izazove paniku“, što po Krivičnom zakoniku uopšte ne predstavlja element krivičnog djela „izazivanje panike i nereda“. Shodno tome, prema zakonu

---

³² Podaci su urađeni na osnovu dopisa: Osnovnih državnih tužilaštava iz Crne Gore dostavljenih po zahtjevu Vrhovnog državnog tužilaštva Crne Gore od 23. 7. 2020. godine.

³³ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Podgorica, Tu br. 596/20 od 27. jula 2020. godine.

³⁴ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Bijelo Polje, Tu br. 311/20 od 27. jula 2020. godine.

³⁵ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Podgorica, Tu br. 215/20 od 24. jula 2020. godine.

³⁶ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Rožaje, Tu br. 307/20 od 23. jula 2020. godine.

Crne Gore, u ovim slučajevima nijesu obezbijeđeni nikakvi dokazi da je krivično djelo uopšte počinjeno. Sama odredba nije u skladu s međunarodnim standardima ljudskih prava, konkretno, prava na slobodu izražavanja. Na primjer, dokazi da je ta odredba neprecizna i kao takva suprotna međunarodnim standardima o zakonitosti mogu se naći u proizvoljnim radnjama policije, tužilaštva i istražnih sudija koji su postupali u četiri slučaja koja su detaljno opisana u ovom izvještaju. Pomenuta je odredba Zakona neprecizna, a za posljedicu ima proizvoljno tumačenje izraza *lažne vijesti* i *panika*, kao i predviđenu kaznu zatvora do tri godine, koja nesrazmjerno ograničava slobodu izražavanja.

Navedena zakonska odredba ne ispunjava uslove propisane u članu 1 Ustava Crne Gore, vezane za vladavinu prava. Vladavina prava nije samo formalna primjena pravnih instrumenata, nego vladavina pravde i zaštita svih članova društva od pretjerane moći onih koji vladaju. „Pravna objektivnost, u svojim različitim aspektima, je ono što označava podjelu između vladavine prava i vladavine ljudi.“³⁷

Odluka Ustavnog suda Crne Gore U-I br. 76/98 od 18. maja 2008. godine najbolje određuje vladavinu prava. „Premda pretpostavlja punu ustavnost i zakonitost u smislu člana 5. Ustava, vladavina prava je više od samog zahtjeva za postupanjem u skladu sa zakonom: ona uključuje i zahtjeve koji se tiču sadržaja zakona. Stoga vladavina prava sama po sebi ne može biti pravo u istom smislu u kojem su to zakoni koje donosi zakonodavac. Vladavina prava nije samo vladavina zakona, već vladavina po pravu koja – uz zahtjev za ustavnošću i zakonitošću, kao najvažnijim načelom svakog uređenog pravnog poretka – sadrži i dopunske zahtjeve koji se tiču samih zakonâ i njihova sadržaja. U tom smislu Sud osobito ističe da u pravnom poretku utemeljenom na vladavini prava zakoni moraju biti opšti i jednaki za sve, a zakonske

---

³⁷ Matthew Kramer (američki filozof) – *Objectivity and the Rule of Law*, 2007.

posljedice trebaju biti izvjesne za one na koje će se zakon primijeniti. Sud takođe napominje da zakonske posljedice moraju biti primjerene legitimnim očekivanjima stranaka u svakom konkretnom slučaju u kojem se zakon na njih neposredno primjenjuje. Nadalje, Sud ističe da je načelo diobe vlasti iz člana 4 Ustava jedno od onih pravila za ustrojstvo državne vlasti koja su korisna utoliko ukoliko služe vladavini prava i brane je. Iako samo po sebi nema nezavisnu vrijednost, načelo diobe vlasti jedan je od elemenata vladavine prava jer sprečava mogućnost koncentracije ovlaštenja i političke moći (samo) u jednom tijelu. Sud pritom ističe da se odijeljenost triju vlasti ne treba tumačiti mehanički jer su sve tri državne vlasti funkcionalno isprepletene i međusobno prožete mnoštvom najrazličitijih odnosa i međuuticaja, s pretežnim ciljem uzajamnog nadzora. Iz toga slijedi da jedan od temeljnih zahtjeva koji moraju biti ispunjeni da bi se neki zakon mogao proglasiti sukladnim načelu vladavine prava jest izvjesnost u odnosu prema svima na koje se Zakon treba primijeniti... Načelo vladavine prava biće poštovano samo u slučaju ako zakonske odredbe budu dovoljno određene i prema onima na koje se odnose, kako u pogledu njihovih prava i obaveza, tako i u pogledu postupka u kojem se o tim pravima i obavezama odlučuje, a posljedice koje će izazvati u konkretnom slučaju primjerene legitimnim očekivanjima stranaka na koje se primjenjuju.“

2.6.1.2. Zbog izvršenog krivičnog djela – nepostupanje po zdravstvenim propisima za suzbijanje opasne bočesti iz člana 287 Krivičnog zakonika Crne Gore najviše je procesuiranih lica bilo u Nikšiću – 487, od kojih i nekoliko sveštenih lica, u Podgorici je bilo 383, Kolašinu 14³⁸, Plavu – 43³⁹, Beranama –

---

³⁸ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Kolašin, Tu br. 253/20 od 27. jula 2020. godine.

³⁹ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Plav, Tu br. 261/20 od 27. jula 2020. godine.

86⁴⁰, Bijelom Polju – 70, Pljevljima – 105⁴¹, Cetinje – 30⁴², Herceg Novom – 156⁴³, Kotoru – 183, Baru – 270⁴⁴, Ulcinju – 89⁴⁵ i Rožajama – 48.

Ustavno sudska pitanja

1. Prvo ustavnosudsko pitanje

Da li je Ministarstvo zdravlja, donošenjem osporenih naredbi i mjera „samoizolacija“ i „karantin“ prekoračilo svoja ovlašćenja i na taj način povrijedilo načelo legaliteta iz odredbe člana 145 Ustava?

Načelo zakonitosti⁴⁶ predstavlja jedno od osnovnih ustavnih načela i direktno je povezano s načelom vladavine prava, koje utvrđuje da je država zasnovana na vladavini prava⁴⁷ i da je vlast ograničena Ustavom i zakonom.⁴⁸ Posljedica ovakvih ustavnih određenja je da su organi vlasti vezani Ustavom i zakonom, kako u pogledu svojih normativnih, tako i drugih ovlašćenja. Načelo legaliteta podrazumijeva da se podzakonski propisi donose na osnovu normativno utvrđenog ovlašćenja donosioca akta.

---

⁴⁰ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Berane, Tu br. 466/20 od 27. jula 2020. godine.

⁴¹ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Bijelo Polje, Tu br. 362/20 od 24. jula 2020. godine.

⁴² Akt Osnovnog državnog tužilaštva Pljevlja, Tu br. 326/20 od 24. jula 2020. godine.

⁴³ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Herceg Novi, Tu br. 228/20 od 24. jula 2020. godine.

⁴⁴ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Bar, Tu br. 199/20 od 23. jula 2020. godine.

⁴⁵ Akt Osnovnog državnog tužilaštva Ulcinj, Tu br. 204/20 od 23. jula 2020. godine.

⁴⁶ Ustav Crne Gore, član 145.

⁴⁷ Ustav Crne Gore, član 1 stav 2.

⁴⁸ Ustav Crne Gore, član 11 stav 3.

Zakonom o državnoj upravi,⁴⁹ kao *sistemskim* u ovoj oblasti, uređeni su poslovi državne uprave, organizacija državne uprave, prenošenje i povjeravanje poslova državne uprave, kao i druga pitanja od značaja za vršenje poslova državne uprave. Poslove državne uprave vrše ministarstva i drugi organi uprave, u koje, pored ostalih, spadaju normativna djelatnost i drugi poslovi državne uprave utvrđeni zakonom i drugim propisom.⁵⁰ Normativna djelatnost, prema odredbi člana 14 Zakona obuhvata izradu teksta nacрта i prijedloga zakona, izradu i predlaganje propisa koje donosi Vlada i donošenje podzakonskih propisa. U tom smislu, odredbama Zakona propisano je da ministarstvo donosi pravilnike, naredbe i uputstva za izvršavanje zakona i drugih propisa, da se pravilnik, naredba i uputstvo donose na osnovu i u okviru zakonskog ovlašćenja i da se naredbom naređuje ili zabranjuje postupanje u određenoj situaciji koja ima opšti značaj.⁵¹ Odredbama člana 55 stav 1 Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti⁵² propisano je da Ministarstvo, na prijedlog Instituta, radi sprečavanja unošenja zaraznih bolesti u zemlju, suzbijanja i sprečavanja prenošenja u druge zemlje može da naredi mjere za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti. Saglasno tome, na osnovu izričitog zakonskog ovlašćenja sadržanog u odredbama člana 55 stav 1 Zakona, Ministarstvo zdravlja je na prijedlog Instituta donijelo naredbe o sprovođenju mjera za sprečavanje infekcije izazvane novim koronavirusom, o zabrani putovanja putnika iz Crne Gore avio-saobraćajem na sjever Republike Italije u Milano i Bolonju kao i ulazak putnika iz tih destinacija u Crnu Goru i za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa i njenih izmjena i dopuna.

---

⁴⁹ Zakon o državnoj upravi (*Službeni list Crne Gore*, broj 78/18), član 1.

⁵⁰ Isto, član 2. stav 1 i član 12 tač. 2 i 7.

⁵¹ Isto, član 24 st. 1, 2 i 4.

⁵² Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti, član 55 stav 1.

Donošenjem osporenih naredbi, koje su, u materijalnopravnom smislu akti za sprovođenje zakona, Ministarstvo zdravlja, po ocjeni Ustavnog suda, nije prekoračilo svoja ovlašćenja, niti je povrijedilo načelo legaliteta iz odredbe člana 145 Ustava, u pogledu formalnopravne zakonitosti.

Ministarstvo zdravlja propisivanjem obaveze vršenja nadzora („svih lica kojima je izrečena mjera samoizolacije, njihovih članova domaćinstva, kao i osoba koje su ih dovezle od graničnog prelaza do mjesta stanovanja“)⁵³ od strane Uprave policije prekoračilo je svoja ovlašćenja. Naime, policijski poslovi, u smislu odredaba člana 10 stav 1 tač. 1, 3, 4 i 12 Zakona o unutrašnjim poslovima,⁵⁴ pored ostalih su i ovi: zaštita bezbjednosti građana i Ustavom utvrđenih sloboda i prava; sprečavanje vršenja i otkrivanje krivičnih djela i prekršaja, pronalaženje učinilaca krivičnih djela i prekršaja i njihovo dovođenje nadležnim organima i drugi poslovi propisani zakonom. Odredbama člana 287 i člana 302 stav 1 Krivičnog zakonika Crne Gore⁵⁵ propisano je da je nepostupanje po propisima, odlukama, naredbama ili nalogima kojima se određuju mjere za suzbijanje ili sprečavanje opasne zarazne bolesti, krivično djelo za koje je predviđena novčana kazna ili zatvor do jedne godine i da će se učinilac ako neko lice bude teško tjelesno povrijeđeno ili mu zdravlje bude teško narušeno, kazniti zatvorom do tri godine. Iz navedenih odredaba Zakona proizlazi da je Uprava policije u okviru svojih nadležnosti ovlašćena da sprečava vršenje i otkrivanje krivičnih djela i prekršaja, pronalaženje učinilaca krivičnih djela i prekršaja i za njihovo dovođenje nadležnim organima, odnosno da Ministarstvo zdravlja propisivanjem nadzora „svih lica kojima

---

⁵³ Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa (*Službeni list Crne Gore*, broj 19/20), član 1 tačka 1.

⁵⁴ Zakon o unutrašnjim poslovima, član 10 stav 1 tač. 1, 3, 4 i 12.

⁵⁵ Krivični zakonik Crne Gore, član 287 i član 302 stav 1.

je izrečena mjera samoizolacije, njihovih članova domaćinstva, kao i osoba koje su ih dovezle od graničnog prelaza do mjesta stanovanja“,⁵⁶ odlukama, naredbama ili nalozima za suzbijanje opasne zarazne bolesti, po ocjeni Ustavnog suda nije prekoračilo svoja ovlašćenja.

Donošenjem Naredbe o proglašenju epidemije zarazne bolesti COVID-19,⁵⁷ Ministarstvo zdravlja, takođe, nije prekoračilo svoja ovlašćenja. Odredbama člana 15 st. 3, 4 i 5 Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti propisano je da Ministarstvo zdravlja prati kretanje zaraznih bolesti na teritoriji Crne Gore, proglašava pojavu epidemije zarazne bolesti od većeg epidemiološkog značaja, proglašava zaraženo, odnosno ugroženo područje i naređuje mjere koje se u tom slučaju moraju sprovođiti na prijedlog Instituta, koji mora sadržati naziv zarazne bolesti, geografsko određenje zaraženog, odnosno ugroženog područja, mjere koje se moraju sprovođiti, način njihovog sprovođenja i sredstva potrebna za sprovođenje tih mjera. Epidemija zarazne bolesti u smislu odredbe člana 6 tačka 10 Zakona je obolijevanje od zarazne bolesti neuobičajeno po broju slučajeva, vremenu, mjestu i zahvaćenoj populaciji ili neuobičajeno povećanje broja oboljelih s komplikacijama ili smrtnim ishodom, kao i pojava dva ili više međusobno povezanih slučajeva zarazne bolesti koja se nikada ili više godina nije pojavljivala na jednom području ili pojava većeg broja oboljenja čiji je uzročnik nepoznat, a prati ih febrilno stanje. Iz navedenih odredaba, kao ni iz drugih odredaba tog zakona, ne proizlazi da je proglašenje epidemije vremenski uslovljeno. Diskreciona procjena vremena proglašenja epidemije, kao i procjena da li se u konkretnom slučaju radi „o epidemiji zarazne bolesti“ ili „o epidemij od većeg

---

⁵⁶ Naredba za preduzimanje privremenih mjera za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa (*Službeni list Crne Gore*, broj 19/20). člana 1 tačka 1.

⁵⁷ *Službeni list Crne Gore*, broj 24/20.

epidemiološkog slučaja“, po nalaženju Ustavnog suda pitanja su koja su u isključivoj nadležnosti Ministarstva zdravlja, koje je prilikom donošenja akta o proglašenju epidemije jedino usvojeno postojanjem prijedloga Instituta. Stoga činjenica na koju ukazuju podnosioci prijedloga „da je prije proglašenja epidemije nizom naredbi protivzakonito i protivustavno usvajalo i sprovođilo mjere zaštite, kao i da ova Naredba terminološki nije usklađena s odredbama člana 15 st. 3 i 4 Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti“, nijesu od uticaja na ocjenu ustavnosti i zakonitosti osporene Naredbe.

Iz navedenih razloga Ustavni sud je utvrdio da Ministarstvo zdravlja donošenjem osporenih naredbi nije povrijedilo načelo legaliteta iz odredbe člana 145 Ustava, kako u pogledu formalnopravne (koje nalaže da niži pravni akt bude donešen od strane organa koji je višim pravnim aktom određen kao nadležan za njegovo donošenje i da bude donešen po postupku i u formi koji su, takođe, određeni višim aktom) tako i u pogledu materijalnopravne zakonitosti.

2. Drugo ustavnosudsko pitanje

Da li se osporene privremene mjere za sprečavanje unošenja u zemlju, suzbijanje i sprečavanje prenošenja novog koronavirusa: privremena zabrana putovanja putnika iz Crne Gore na sjever Republike Italije u Milano i Bolonju, područja zahvaćena epidemijom zarazne bolesti izazvane novim koronavirusom, kao i ulazak putnika u Crnu Goru iz tih destinacija; obavezna samostalica za sve crnogorske državljane, kao i za strance koji imaju stalni ili privremeni boravak u Crnoj Gori, koji dolaze iz inostranstva; smještaj u karantin lica koja su bila ili za koja se sumnja da su bila u kontaktu s licima oboljelim od novog koronavirusa ili s licima za koja postoji sumnja da su oboljela od ove bolesti, kao i lica koja dolaze iz zemalja s visokim nivoom lokalne transmisije virusa; zabrana prevoza više od dvije odrasle osobe u putničkom

motornom vozilu u isto vrijeme; zabrana prisustva i zadržavanja više od dva lica zajedno na otvorenom javnom mjestu (trotoari, trgovi, ulice, parkovi, šetališta, plaže i sl.) i zabrana okupljanja u objektima stanovanja licima koja nijesu članovi zajedničkog porodičnog domaćinstva, mogu smatrati zakonitim i proporcionalnim ograničenjem, odnosno nedopuštenim miješanjem države u pravo na slobodu kretanja i slobodu javnog okupljanja, iz odredaba člana 24, člana 39 st. 1 i 2, člana 52 Ustava, člana 11 Evropske konvencije i člana 2 Protokola broj 4 uz Evropsku konvenciju imajući u vidu legitiman cilj – zaštita zdravlja?

Načelo ograničenja ljudskih prava i sloboda jedno je od osnovnih načela koje je utvrđeno odredbama člana 24 Ustava. Ljudska prava i slobode zajemčene Ustavom mogu se ograničiti samo zakonom u obimu koji dopušta Ustav u mjeri koja je neophodna da se ustavna svrha ograničenja zadovolji u demokratskom društvu, bez zadiranja u suštinu zajemčenih prava. Ustav je na taj način ustanovio jasne „granice“ ograničenja ljudskih prava i sloboda u kojima se zakonodavac može kretati. Svi državni organi, prema odredbama člana 24 Ustava, prilikom ograničenja ljudskih prava moraju voditi računa o: 1) suštini prava koje se ograničava, 2) važnosti svrhe ograničenja, 3) prirodi i obimu ograničenja, 4) odnosu ograničenja sa svrhom ograničenja i 5) da li postoji način da se svrha ograničenja postigne manjim ograničenjem prava. Time je Ustavom jasno definisan princip proporcionalnosti (srazmjernosti), kao i mjerila kojima se, prije svega, Ustavni sud mora rukovoditi pri tumačenju ograničenja ljudskih prava, u konkretnom predmetu.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava polazi od toga da svaka država ugovornica svojim unutrašnjim propisima može ograničiti prava sadržana u Evropskoj konvenciji, pod uslovima utvrđenim Konvencijom. Dozvoljena ograničenja prava uslovljena su zakonitošću, legitimnošću i opravdanošću.

Ograničenje bilo kog prava dopustivo je samo ako kompetitivni princip u odnosu na princip u kome je sadržano pravo ima veći značaj u okolnostima konkretnog slučaja. To podrazumijeva pronalaženje odgovarajućeg balansa između različitih suprotstavljenih interesa. Ograničenja se moraju sprovoditi na konzistentan način, tako da ne budu ugroženi suština prava koje je u pitanju i osnovni principi na kojima počiva jedna država, koja pretenduje da bude obilježena kao pravna država. Kako osnovna prava imaju ustavni status, ona, prema shvatanju Evropskog suda, mogu biti ograničena samo ustavnim odredbama ili odredbama donijetim na osnovu ustava. Ustavna ograničenja mogu biti direktna (*constitutionally immediate*) i posredna (*constitutionally mediate*), propisana zakonom, na osnovu izričite ustavne odredbe pod striktno propisanim pretpostavkama i samo za određene ciljeve, zbog kojih je zakonodavac posebno ovlašćen da ograniči osnovna ljudska prava i slobode. Ovaj princip, dozvoljava da slobode i prava budu ograničene samo u skladu sa zakonom i postavlja granice ograničenja prava. Ograničenje nije neophodno ako postoje i blaže, ali pogodne mjere koje mogu poslužiti istoj svrsi. Ograničavanje osnovnih prava i sloboda u tom procesu, međutim, mora biti u skladu s ustavom i Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i, generalno, mora biti u opštem interesu i uz poštovanje načela proporcionalnosti.

Relevantna sudska praksa

Saveznog ustavnog suda SR Njemačke

1.1. U predmetu *Baumann protiv Francuske*⁵⁸ Evropski sud je izrazio stav da sloboda kretanja zabranjuje svaku mjeru koja bi mogla povrijediti to pravo ili ograničiti njegovo vršenje, koja ne

---

⁵⁸ Presuda od 22. maja 2001. godine, predstavka broj 33592/96, ECHR 2001-V.

zadovoljava zahtjev mjere koja se u demokratskom društvu može smatrati „neophodnom“ u ostvarivanju legitimnih ciljeva iz odredbe člana 2 stav 3 Protokola broj 4.

1.2. U predmetu *Calvelli i Ciglio protiv Italije*⁵⁹ Evropski sud je potvrdio stav koji je utvrdio u svojoj ranijoj praksi da se pozitivne obaveze o pravu na život iz odredaba člana 2 Evropske konvencije odnose „i na sferu javnog zdravlja“.

1.3. U predmetu *Cisse protiv Francuske*⁶⁰ Evropski sud je ocijenio da su ograničenja u ostvarivanju prava na okupljanje podnosioca predstave bila neophodna i da su mjere koje je policija koristila nadilazile ono što je bilo razumno očekivati od vlasti kad ukinu slobodu okupljanja, odnosno da je policija, shodno domaćem zakonu, mogla intervenirati bez njegovog zahtjeva.

1.4. U predmetu *Kuimov protiv Rusije*⁶¹ Evropski sud je razmatrao uticaj karantina vezanog za grip na mogućnost kontakata između oca i djeteta i istakao da tromjesečni karantin nije trajao nerazumno dugo, jer je, pored toga, podnosiocu predstave bilo dozvoljeno da svake nedjelje viđa dijete kroz stakleni prozor u februaru i martu, zbog čega je taj sud pravo podnosioca na porodični život ocijenio djelimičnim osnovom za miješanje države u to pravo.

1.5. U predmetu *Khlyustov protiv Rusije*⁶² Evropski sud je ocijenio da nije sporno da ograničenje podnosioca predstave da napusti Rusiju predstavlja miješanje u njegovo pravo na slobodu kretanja i ponovio stav da svaka mjera koja ograničava slobodu kretanja treba da bude „u skladu sa zakonom“, da teži jednom ili

---

⁵⁹ Presuda od 17. januara 2002. godine, predstavka broj 32967/96.

⁶⁰ Presuda od 9. aprila 2002. godine, predstavka broj 51346/99.

⁶¹ Presuda od 8. januara 2009. godine, predstavka broj 32147/04.

⁶² Presuda od 11. oktobra 2013. godine, predstavka broj 28975/05.

više legitimnih ciljeva navedenih u trećem stavu istog člana i da je „neophodna u demokratskom društvu“.

1.6. U predmetu *Garib protiv Holandije*⁶³ Evropski sud je ponovio svoj stav da će poštovati procjenu zakonodavnog tijela o tome šta je u „javnom“ ili „opštem“ interesu, osim ako je ta procjena očigledno bez razumnog osnova, da taj prostor u principu obuhvata i njegovu odluku da interveniše u predmetnoj oblasti i da nakon intervencije, donese detaljna pravila koja utvrđuju postizanje ravnoteže između suprotstavljenih javnih i privatnih interesa, kao i da to ne znači da su rješenja koja postigne zakonodavno tijelo izvan kontrole tog suda:

Praksa Ustavnog suda Savezne Republike Njemačke

2.1. U predmetu *1 BvR 755/20*⁶⁴ Savezni ustavni sud Savezne Republike Njemačke podnosilac žalbe je smatrao da se mjerama borbe protiv pandemije korona virusa kojima se zabranjuju

---

⁶³ Presuda od 6. novembra 2017. godine, predstavka broj 43494/09.

⁶⁴ Savezni ustavni sud, Odluka 3. vijeća Prvog senata, od 7. aprila 2020. Odluka u postupku po ustavnoj žalbi, za ocjenu ustavnosti:

1. Bavarske Uredbe o mjerama za suzbijanje infekcije povodom pandemije koronavirusa (bavarska Uredba o mjerama za suzbijanje infekcije povodom pandemije koronavirusa - BayIfSMV), od 27. marta 2020. godine, 2126-1-4-G, 2126-1-5-G (BayMBI 2020 br. 158)

2. Bavarske Uredbe o privremenom ograničenju izlaska povodom pandemije korona virusa, od 24. marta 2020. godine, 2126-1-4-G (BayMBI 2020 br. 130)

3. Opšte naredbe Bavarskog državnog ministarstva zdravlja i njege od 20. marta 2020. godine – Z6a-G8000 -2020/122-98. – i

4. Opšte naredbe Bavarskog državnog ministarstva zdravlja i njege i Bavarskog državnog ministarstva porodice, rada i socijalnog staranja, od 16. marta 2020. godine – 51-G8000- 2020/122-67 – izmijenjene Opštom uredbom od 17. marta 2020. godine – Z6a-G8000-2020/122-83 -.

neposredni fizički kontakt ili realni susreti, objekti u kojima se ljudi sastaju ili rade, napuštanje vlastitog stana bez posebnog razloga i dr. u velikoj mjeri umanjuju njegove slobode i ograničavaju osnovna prava ljudi koji borave u Bavarskoj, zbog čega je zahtijevao donošenje privremene mjere za obustavu primjene više akata, donijetih od nadležnih organa te države radi suzbijanja korona virusa. Savezni ustavni sud je zahtjev podnosioca ocijenio neosnovanim:

2.1.1. Saglasno čl. 32 st. 1 BVerfGG, Savezni ustavni sud može u slučaju spora privremeno riješiti situaciju privremenom mjerom, ako je to hitno potrebno radi sprečavanja ozbiljnih šteta, sprečavanja prijetnje nasilja ili iz drugog važnog razloga za opšte dobro. Razlozi za neustavnost spornog suverenog akta u načelu se moraju zanemariti, osim ako se ustavna žalba od početka pokaže da je neprihvatljiva ili očigledno neosnovana (vidi BVerfGE 112, 284, 291, 121, 1, 14 f; stRspr). Ako ustavna žalba ostane otvorena, posljedice koje bi nastupile, u slučaju da se ne donese privremena mjera, a ustavna žalba kasnije uspije, moraju se odmjeriti u odnosu na štetu koja bi nastala da je tražena privremena mjera donijeta, a ustavna žalba bude neuspješna (vidi BVerfGE 131, 47 <55>; 132, 195 <232>; BVerfG, Odluka 3. Vijeća Prvog Senata, od 10. marta 2020. godine – 1 BvQ 15/20 –, Rn. 16; stRspr.

„2.1.2. a) (...).

b) O zahtjevu za privremenu mjeru se iz tog razloga mora odlučiti na osnovu procjene posljedica. Prilikom preispitivanja jesu li dati razlozi iz čl. 32 st. 1 BVerfGG, mora se, međutim, primijeniti strogi standard zbog dalekosežnih posljedica privremene mjere (vidi BVerfGE 55, 1 <3>; 82, 310 <312>; 94, 166 <216 f.>; 106, 51 <58>; BVerfG, Odluka 1. Vijeća Drugog Senata, od 8. juna 2018. god. – 2 BvR 1094/18 –, Rn. 2; Odluka 2. Vijeća Drugog Senata od 1. oktobra 2018. god. – 2 BvR 1845/18 –, Rn. 18;

Odluka 2. Vijeća Drugog Senata od 23. marta 2020. g. – 2 BvQ 6/20 –, Rn. 18; stRSpr). Kada se razmatraju posljedice, moraju se uzeti u obzir efekti na sve one na koje utiču sporni propisi, a ne samo posljedice po podnosioca žalbe (vidi za formalne zakone *BVerfGE* 122, 342 <362>; 131, 47 <61>).

Nakon toga ne može se donijeti privremena mjera. Podnosilac žalbe jasno objašnjava da sporne mjere borbe protiv pandemije koronavirusa u velikoj mjeri umanjuju njegove slobode koje su zaštićene osnovnim pravima, jer trenutno nije u mogućnosti da stupi u partnerstvo, da se bavi muzikom ili demonstrira s drugima. Takođe se ne smije zanemariti da navedene mjere za obuzdavanje pandemije koronavirusa znatno ograničavaju osnovna prava ljudi koji borave u Bavarskoj. Oni navode da se ograničava neposredni fizički kontakt ili realni susreti, zatvaraju se objekti u kojima se ljudi sastaju ili rade, a još se zabranjuje i napuštanje vlastitog stana bez posebnog razloga. Ako se zahtjev za privremenu naredbu ne donese a ustavna žalba ima uspjeh, sva ova ograničenja, sa svojim znatnim, a vjerovatno i nepovratnim socijalnim, kulturnim i ekonomskim posljedicama, bila bi pogrešno nametnuta i bilo kakvo kršenje istih bilo bi pogrešno kažnjeno.

Ako bi, s druge strane, zahtjev za privremenu mjeru bio uspješan, a ustavna žalba neuspješna, veliki broj ljudi bi se vjerovatno ponašao na način koji sporna uredba treba da spriječi, mada bi ta ograničenja ponašanja bila u skladu s ustavom. Konkretno, ustanove i objekti na čiji ekonomski opstanak utiče zatvaranje vjerovatno bi se ponovo otvorili, a mnogi ljudi bi vjerovatno češće napuštali svoje domove, te bi direktni kontakt među ljudima takođe bio češći. Prema sadašnjim saznanjima, to bi u značajnoj mjeri povećalo rizik od infekcije virusom, dovelo bi do obolijevanja mnogih ljudi, preopterećenja zdravstvenih ustanova u liječenju ozbiljnih slučajeva i, u najgorem slučaju, smrti ljudi (detaljni podaci o tome *BayVfGG*, odluka od 26. marta 2020. g. – 6–VII–20 –, Rn. 16 f.).

Sve u svemu, ustavna žalba se ne čini očiglednom ili na drugi način prepoznatljivom da bi posljedice kontinuiranih mjera zaštite od pandemije koronavirusa bile nepodnošljive do te mjere da bi postojeće rješenje o hitnoj pravnoj zaštiti izuzetno trebalo da se suspenduje. Interesi koji su ovdje izneseni su značajni, ali prema strogoj skali koja se ovdje primjenjuje ne izgledaju toliko ozbiljno da bi se činilo nerazumnim u međuvremenu ih ostaviti po strani, kako bi se omogućila najveća moguća zdravstvena zaštita i zaštita života, na šta se država principijelno i obavezala na osnovu osnovnog prava na život i fizički integritet iz čl. 2 st. 2 GG (upor. *BVerfGE* 77, 170 <214>; 85, 191 <212>; 115, 25 <44 f>). Ograničenja lične slobode u odnosu na opasnost po život i tijelo od manjeg su značaja. S tim u vezi, takođe treba imati na umu da su sporni propisi od početka vremenski ograničeni, da predviđaju brojne izuzetke u pogledu ograničenja izlaska i da se to mora posebno uzeti u obzir prilikom kažnjavanja prekršaja u svakom pojedinačnom slučaju u okviru procjene individualnih zahtjeva. Ova odluka je konačna.“

2.2. U predmetu *1 BvR 828/20*⁶⁵ Savezni ustavni sud Savezne Republike Njemačke podnosilac je ustavnom žalbom osporio odluke Upravnog suda u Gisen u i Vrhovnog upravnog suda Hesena u postupku kojima su odbijene njegove žalbe za vraćanje u pređašnje stanje u postupku privremene pravne zaštite protiv zabrane okupljanja. Savezni ustavni sud je odlučio da se odložno dejstvo prigovora podnosioca žalbe na odluku grada Gisen od 8. aprila 2020 – 32 21 000/Ha/Dr – vraća u pređašnje stanje,

---

⁶⁵ Savezni ustavni sud Odluka 1. vijeća Prvog senata, od 13. maja 2020. u postupku po ustavnoj žalbi, od 15. aprila 2020. godine, za ocjenu ustavnosti:

a) Odluke Vrhovnog upravnog suda Hesena od 14. aprila 2020. g. – 2 B 985/20 - i

b) Odluke Upravnog suda Gisen od 9. aprila 2020. g. – 4 L 1479/20.GI -.

u mjeri u kojoj su 4. aprila prijavljena okupljanja od strane podnosioca žalbe za 16. i 17. april 2020. godine bila zabranjena, s tim da Grad Gisen ima mogućnost, uzimajući u obzir pravno mišljenje Vijeća, ponovo da odluči, uz odgovarajuću diskrecionu ocjenu, da li će održavanje pomenutih javnih okupljanja biti uslovljeno određenim zahtjevima ili zabranjeno, u skladu sa članom 15 stav 1 Zakona o javnim okupljanjima i u ostalom dijelu odbio zahtjev za donošenje privremene naredbe:

„2.2.1. (...).

Član 8 st. 1 GG garantuje svim Njemcima pravo da se bez prijavljivanja i dozvole okupljaju mirno i bez oružja. Prema članu 8 stav 2 GG ovo pravo na okupljanje pod otvorenim nebom može se ograničiti zakonom ili na osnovu zakona. Uredba pokrajinske vlade Hesena o suzbijanju koronavirusa, od 14. marta 2020. u verziji Uredbe, od 30. marta 2020. g. ne sadrži opštu zabranu okupljanja pod otvorenim nebom za više od dvije osobe koje ne pripadaju istom domaćinstvu. Imajući to u vidu, pokrajinska vlada Hesena upustila se u zauzimanje stava od 15. aprila 2020. godine. Suprotno tome, tuženi u glavnom postupku prihvata da zakonodavna vlast 'takođe želi namjerno da spriječi javna okupljanja u skladu sa Zakonom o javnom okupljanju'. U njegovoj odluci o zabrani može se vidjeti da ona proističe iz opšte zabrane okupljanja više od dvije osobe koje ne pripadaju istom domaćinstvu. Ovo gledište posebno je jasno na strani 3 Odluke o zabrani, prema kojoj ponašanje zabranjeno Uredbom uključuje i 'održavanje javnog okupljanja prema VersG', pri čemu se može postaviti pitanje da li ovo razmatranje uopšte znači i potpunu zabranu okupljanja, uključujući ona od dvije osobe ili lica koja pripadaju istom domaćinstvu. Prema njenom mišljenju od 15. aprila 2020. godine, tuženi u glavnom postupku polazi od generalne zabrane okupljanja više od dvije osobe, pod uslovom da ne pripadaju istom domaćinstvu.

Na osnovu ove neprimjenljive ocjene tuženi je u glavnom postupku narušio član 8 stav 1 GG, jer je pogrešno procijenio da član 1 Uredbe organa okupljanja za vršenje priznate diskrecione ocjene primjenom člana 15 stav 1 VersG upravo daje prostor za odlučivanje uz uvažavanje osnovne zaštićene slobode okupljanja. Samo iz tog razloga nije mogao na adekvatan način uzeti u obzir značaj i obim osnovnog prava podnosioca žalbe u skladu sa članom 8 stav 1 GG. (...)

2.2.2. Tuženi u glavnom postupku nije spriječen da ponovo odlučuje po vlastitom nahođenju, uzimajući u obzir smisao i djelokrug člana 8 GG, da li održavanje prijavljenih okupljanja na navedene datume u skladu sa članom 15 stav 1 VErSg zavisi od određenih zahtjeva ili se, ukoliko se isto pokaže nedovoljnim, zabranjuje.“

2.3. U predmetu *1 BvR 1021/20*⁶⁶ Savezni ustavni sud Savezne Republike Njemačke podnosilac je podnio ustavnu žalbu i osporio više odredaba Treće bavarske uredbe o mjerama za zaštitu od zaraze, od 1. maja 2020. godine, kojom su uvedena opšta ograničenja kontakata, zabrana okupljanja i događanja, zabrana rada za teretane i ugostiteljske objekte i obaveza nošenja maske u javnom gradskom prevozu. Smatra da su mjere usmjerene protiv stanovništva koje ne čini rizičnu grupu, da za djelove populacije mlađe od 60 godina rizik od koronavirusa nije veći od rizika od virusa gripa koji se javlja svake godine, da su nesrazmjerne i proizvoljne i da zbog toga treba da budu ukinute privremenom mjerom toga suda. Savezni ustavni sud je ustavnu žalbu ocijenio nedopuštenom:

---

⁶⁶ Savezni ustavni sud, Odluka 1. vijeća Prvog senata, od 13. maja 2020. u postupku po ustavnoj žalbi, za ocjenu ustavnosti odredaba:

§7 st. 1, st. 2, §1 st. 1, §2, §4 st. 1, st. 2, §8 Treće bavarske uredbe o mjerama za zaštitu od zaraze, od 1. maja 2020. godine (BayMBl br. 239.).

„2.3.1. (...).

a) (...).

b) S obzirom na tvrdnje podnosioca da su ograničenja za grupu onih koji su poput njega mlađi od 60 godina generalno nesrazmjerna jer rizik od koronavirusa za njih nije veći od rizika godišnjeg virusa gripa i da se niko ne može prisiliti na ponašanje koje štiti samo vlastiti tjelesni integritet, njegova ustavna žalba nije osnovana. Bez obzira na to je li njegova procjena rizika od zaraze koronavirusom kod mlađih osoba tačna, on ne uzima u obzir da su ograničenja za pojedinca namijenjena i zaštititi trećih osoba. U tom kontekstu podnosilac sam navodi da bi strategija državne neregulacije „imunizacije“ osoba mlađih od 60 godina, koju on preferira, predstavljala znatno veći rizik od zaraze za osobe koje su u većoj mjeri ugrožene. Međutim, prema obavezi zaštite koja je, prema stalnoj sudskoj praksi Saveznog ustavnog suda, utemeljena članom 2 stav 2 tačka 1 Ustava, država ne samo da je ovlašćena već i ustavnopravno obavezna da štiti ta lica. Naravno, ne može se svako ograničenje slobode opravdati činjenicom da ono služi zaštititi osnovnih prava trećih osoba. Naprotiv, država uvijek mora uspostaviti srazmjernu ravnotežu između slobode jednih i potreba za zaštitom drugih. Međutim, podnosilac nije izričito izložio da uravnoteženje koje je učinjeno spornom pravnom situacijom to nije zadovoljilo.

c) Ustavna žalba je neuspješna i s obzirom na to što podnosilac navodnu protivustavnost ograničenja slobode za mlađe osobe poput njega temelji na tome da se njihova sloboda ne smije ograničiti radi zaštite rizičnih grupa, te bolničkog i medicinskog osoblja, već da se ‘karantinske mjere’ trebaju odrediti samo za ove ugrožene grupe. Strategija samozaštite kroz stroge karantinske mjere za gotovo trećinu stanovništva, tj. barem za sve one koji imaju 60 i više godina, a koju zagovara podnosilac, bila bi suočena sa znatnim praktičnim poteškoćama. Međutim, to nije važno. Mišljenje podnosioca zasniva se na pravno netačnom

viđenju o značenju ustavnih osnovnih prava. Smatra da država u slobodnom i demokratskom poretku ne smije ograničavati slobode građana kako bi se spriječila šteta po zdravlje ili život drugih ljudi. Međutim, to nije tačno za demokratski poredak koji je konkretizovan Ustavom. Prema Ustavu, država nije ograničena na to da zaštitu ljudi čije su zdravlje i život ugroženi osigura samo ograničavanjem njihove vlastite slobode. Naprotiv, država može donijeti propise koji takođe zahtijevaju određeni stepen ograničavanja slobode od vjerovatno zdravijih i manje ugroženih ljudi, ako to znači da se time licima koja su više ugrožena, a koja bi se inače tokom dužeg vremena morala potpuno povući iz života u zajednici, može osigurati određeni stepen društvenog učestvovanja i slobode.

Ako, kao što je ovdje slučaj, potreba za slobodom i zaštitom različitih nosilaca osnovnih prava idu u različitim smjerovima, zakonodavac i izvršna vlast imaju ovlašćenja za donošenje uredbi, prema stalnoj sudskoj praksi Saveznog ustavnog suda, ustavni prostor za uravnoteženje tih sukobljenih osnovnih prava. U ovom slučaju, zbog neizvjesnosti koje proizlaze iz naučnog diskursa i prema tome nesigurne osnove za odlučivanje, postoji i stvarni slobodni prostor za ocjenu. Naravno, ovaj se slobodni prostor s vremenom može i smanjiti, na primjer zbog posebno teških opterećenja osnovnih prava i mogućnosti sticanja novoga povećanja znanja. Zakonodavac to nastoji uzeti u obzir na način da su ograničenja slobode od samog početka vremenski ograničena i da ih neprekidno opušta kroz stalne izmjene uredbe.

Ako podnosilac smatra da su prekoračene granice ustavno-pravnog slobodnog prostora na njegov teret, trebao je to puno konkretnije obrazložiti. Međutim, argumentacija podnosioca djelimično ukazuje na to da pretpostavlja da je ograničavanje njegove slobode radi zaštite drugih samo po sebi neustavno. To bi moglo biti posljedica nerazumijevanja nekih nedavnih odluka Saveznog ustavnog suda o zahtjevima za hitnom pravnom zašti-

tom od propisa za zaštitu mjera protiv zaraza. Ako u tim odlukama stoji da uredbe zadiru u prava slobode, to ne znači da su one već zbog toga neustavne. Naprotiv, ustavno pravo razlikuje puko utvrđivanje (bilo i značajnog) zadiranja u osnovna prava, koje samo po sebi ne govori o njegovoj ustavnosti ili neustavnosti, i konstatacije koja iziskuje daljnja razmatranja da je došlo do povrede osnovnog prava. O kršenju osnovnih prava, a time i povreda ustava, radi se samo ako se zadiranje u osnovna prava ne može opravdati ustavnopravnim odredbama. Ustavnopravno opravdanje za ograničenje slobode može biti upravo to što se na taj način štiti život i sloboda drugih ljudi. Zadiranje u osnovna prava neustavno je samo ako se mjera ne može ustavnopravno opravdati. U nedavnim odlukama o hitnim zahtjevima protiv uredbi o mjerama zaštite od zaraza Savezni ustavni sud je utvrdio zadiranja u osnovna prava, ali je u hitnim postupcima došao do konstatacije da su ta zadiranja ustavnopravno opravdana i stoga ustavna. Međutim, ako podnosilac zadiranja u osnovna prava, uprkos njihovom cilju da se zaštite ugrožena lica, slobodnom prostoru zakonodavca i donosioca uredbi, kao i vremenskim ograničenjima i popuštanjima mjera kojima je cilj uravnoteženje, smatra da su ista protivustavna, trebao je to preciznije izložiti. Protiv ove odluke nije dopuštena žalba.“

Savezni ustavni sud Savezne Republike Njemačke u svojoj novijoj praksi, u vezi sa virusom COVID-19, razmatrao je brojna ograničenja osnovnih prava propisana uredbama nadležnih organa te države. Podnosioci su osporavali sve mjere koje su se odnosile na opšta ograničenja kontakata, zabranu kretanja, okupljanja više od dva lica koja ne pripadaju istom domaćinstvu i događanja, zabranu rada za teretane i ugostiteljske objekte, obavezu nošenja maske u javnom gradskom prevozu i dr. smatrajući da se njihova sloboda ne smije ograničiti radi zaštite rizičnih grupa te bolničkog i medicinskog osoblja, već da „karantinske mjere“ treba odrediti samo za ove ugrožene grupe. Savezni ustavni sud

je u tim predmetima ukazao da prema stalnoj sudskoj praksi tog suda, zasnovanoj na odredbi člana 2 stav 2 tačka 1 Ustava, država ne samo da je ovlaštena već i ustavnopravno obavezna da ta lica štiti i da se svako ograničenje slobode ne može opravdati činjenicom da ono služi zaštiti osnovnih prava trećih lica. Naprotiv, država, prema shvatanju Saveznog ustavnog suda, uvijek mora uspostaviti srazmjernu ravnotežu između slobode jednih i potreba za zaštitom drugih. Prema Ustavu, država nije ograničena na to da zaštitu ljudi čije su zdravlje i život ugroženi osigura samo ograničavanjem njihove vlastite slobode. Naprotiv, država može donijeti propise koji također zahtijevaju određeni stepen ograničavanja slobode od vjerovatno zdravijih i manje ugroženih ljudi, ako to znači da bi se na taj način licima koja su više ugrožena, a koja bi se inače tokom dužeg vremena morala potpuno povući iz života u zajednici osigurao određeni stepen društvenog učestvovanja i slobode. Ustavnopravno opravdanje za ograničenje slobode, prema stavu tog suda, može biti upravo to što se na taj način štiti život i sloboda drugih ljudi i da je „zadiranje“ u osnovna prava neustavno samo ako se mjera ne može ustavnopravno opravdati. U svojim nedavnim odlukama o hitnim zahtjevima protiv uredbi o mjerama zaštite od zaraze, donijetim u maju i junu 2020. godine, Savezni ustavni sud je utvrdio „zadiranja“ u osnovna prava, ali je u hitnim postupcima konstatovao da su ta „zadiranja“ ustavnopravno opravdana i stoga ustavna.

* * *

Imajući u vidu ozbiljnost vanredne situacije u vezi sa zaraznom bolešću COVID-19, veliku opasnost koju je koronavirus predstavljao za zdravlje svih građana u Crnoj Gori, kao i procjenu nadležnih organa medicinske struke da postoji opasnost od situacije u kojoj bi odjednom veliki broj ljudi bio zaražen i u potrebi za medicinskom pomoći, polazeći od stava Evropskog suda, prema kojem ocjena potrebe za ograničenjem nekog

ustavnog ili konvencijskog prava, pa i ograničenja na slobodu kretanja i slobodu okupljanja, spada u polje slobodne procjene (*margin of appreciation*) države ugovornice, za nametnutim ograničenjem postojala je „hitna društvena potreba“.

Sagledavajući osporena ograničenja u svijetlu konkretnog predmeta u cjelini i u kontekstu situacije izazvane novim koronavirusom, osporenim mjerama postignuta je pravična ravnoteža između potrebe da se zaštititi zdravlje i životi građana, s jedne strane, i prava na slobodu kretanja i slobodu okupljanja lica kojima su u vezi sa tim virusom te slobode ograničene, s druge strane, odnosno da ograničenje prava tih lica za njih nije predstavljalo nesrazmjern teret u odnosu na cilj kojem se težilo. Sloboda kretanja je od početka vremenski i prostorno bila ograničena, uz brojne izuzetke u pogledu ograničenja primjene te mjere na rizične grupe i druga lica koja obavljaju redovne radne zadatke u djelatnostima dozvoljenim naredbama.⁶⁷ Sloboda

---

⁶⁷ „Zabrana boravka na otvorenom javnom prostoru, u periodu od 5 do 19 časova, djeci mlađoj od 12 godina života, bez prisustva jednog roditelja, staratelja, usvojioca, hranioca ili drugog punoljetnog člana porodičnog domaćinstva, uz obavezu pridržavanja propisane mjere udaljenosti od drugih lica najmanje dva metra.

Zabrana izlaska iz objekata stanovanja građanima, ponedjeljkom do petka u vremenu od 19 časova do 5 časova narednog dana, subotom od 13 do 5 časova narednog dana, a nedjeljom od 11 do 5 časova narednog dana. Izuzetno, za vrijeme trajanja ove zabrane lica koja izvode kućne ljubimce mogu da borave na javnoj površini najviše 60 minuta.

Ova zabrana ne odnosi se na lica koja obavljaju redovne radne zadatke u djelatnostima dozvoljenim naredbama, zaposlene kod stranih diplomatsko-konzularnih predstavništava, lica koja pružaju usluge od javnog interesa, a nezamjenljiv su uslov života i rada građana (zdravstvo, inspeksijski organi policija, vojska, službe bezbjednosti, vatrogasne službe, komunalne službe, mediji uključujući lica koja gostuju u medijskim emisijama, poljoprivredne djelatnosti na gazdinstvima i sl), što se dokazuje potvrdom koju izdaje poslodavac, kao i osobe

okupljanja, takođe, nije potpuno zabranjena, već ograničena na okupljanja u zatvorenim i na otvorenim javnim mjestima,⁶⁸ a zdravstvena struka ne poznaje blaže i efikasnije mjere za savladavanje širenja bolesti COVID-19, zbog čega je zabrana kretanja i okupljanja, odnosno zabrana kontakata, još uvijek, jedino moguće i efikasno rješenje. Bez takve mjere bolest bi se širila

koje njeguju lica koja usljed bolesti, stanja ili posljedica povrede nijesu sposobna da samostalno obavljaju svakodnevne životne aktivnosti, što se dokazuje potvrdom koju izdaje izabrani doktor ovih lica.

Mogućnost boravka djece sa poremećajima iz autističnog spektra i lica koja koriste invalidska kolica, u pratnji jednog lica, najviše 60 minuta dnevno, za vrijeme trajanja zabrane izlaska iz objekata stanovanja.

Zabrana prevoza više od dva punoljetna lica u putničkom motornom vozilu u isto vrijeme, osim ako se prevoze članovi zajedničkog porodičnog domaćinstva. Ova zabrana ne odnosi se na vozila pravnih lica kojima se vrši prevoz zaposlenih, vozila predstavnika medija i vozila koja se koriste za potrebe hitnih interventnih službi (zdravstvo, policija, vojska, vatrogasne službe i sl.) i dr.“

68 „Zabrana prisustva i zadržavanja na svim javnim površinama više od jednog lica, osim za dijete mlađe od 12 godina života, dijete sa poremećajima iz autističnog spektra i drugim smetnjama u razvoju i lica koja koriste invalidska kolica, uz prisustvo jednog roditelja, staratelja, usvojioca, hranioca, pratioca ili drugog punoljetnog člana porodičnog domaćinstva. Ova zabrana ne odnosi se na lica koja obavljaju redovne radne zadatke u djelatnostima dozvoljenim naredbama.

Zabrana prisustva i zadržavanja lica na plažama (riječnim, jezerskim i morskim), uređenim i neuređenim kupalištima i izletištima.

Zabrana sportskih i rekreativnih aktivnosti na svim javnim površinama, osim individualnih rekreativnih fizičkih aktivnosti, uz obavezu pridržavanja propisane mjere udaljenosti od drugih lica najmanje dva metra.

Zabrana organizovanja svadbi.

Obavljanje sahrane umrlih lica isključivo u užem krugu porodice.

Zabrana okupljanja u objektima stanovanja licima koja nijesu članovi zajedničkog porodičnog domaćinstva i dr.“

bez kontrole, što bi dovelo do nemogućnosti djelovanja zdravstvenog sistema, eksponencijalnog rasta oboljelih, opterećenja zdravstvenog sistema, što bi u konačnom imalo nepopravljive posljedice po javno zdravlje, naročito za ona lica koja bi zbog bolesti izgubila život.

Primjenom preduzetih mjera ostvarena je svrha zbog koje su uvedene („očuvanje zdravlja“, „sprečavanja širenja zaraznih bolesti“ i „ugrožavanje zdravlja“) tako da je 2. juna 2020. godine Ministarstvo zdravlja, na prijedlog Instituta za javno zdravlje, nakon 28 dana od pojave posljednjeg slučaja zaraze, proglasilo prestanak epidemije zarazne bolesti COVID-19. Takođe, odnos cilja i korišćenja sredstava ograničenja, po ocjeni Ustavnog suda, proporcionalan je jer je osporenim mjerama ustanovljen prihvatljiv stepen srazmjernosti između intenziteta ograničenja i potrebe za tim ograničenjem, odnosno da ograničenje prava na slobodu kretanja i slobodu okupljanja odgovara važnosti cilja koji se želio postići („očuvanje zdravlja“, „sprečavanja širenja zaraznih bolesti“ i „ugrožavanje zdravlja“) i da je u skladu s odredbama člana 24 Ustava primjereno legitimnom cilju. Ograničenja bilo koje lične slobode, pa i slobode kretanja i slobode okupljanja, u odnosu na opasnost po život od manjeg je značaja. Imajući u vidu navedeno, kao i da se u konkretnom slučaju ne radi o apsolutnoj zabrani slobode kretanja i slobode okupljanja, garantovanih odredbama člana 39 stav 1, člana 52 stav 1 Ustava, člana 11 stav 1 Evropske konvencije i člana 2 st. 1 i 2 Protokola broj 4 uz Evropsku konvenciju, već o njihovom privremenom ograničenju u javnom interesu, pod uslovima propisanim Zakonom i podzakonskim aktima, Ustavni sud je utvrdio da posljedice kontinuiranih mjera zaštite od epidemije izazvane novim koronavirusom nijesu bile nepodnošljive do mjere u kojoj bi sama suština tih sloboda bila dovedena u pitanje.

Tokom ove međunarodne zdravstvene krize Crna Gora mora da promoviše i štiti sva ljudska prava, uključujući prava na privatnost

---

i slobodu izražavanja, prema standardu koji postavlja međunarodno pravo. To znači da sve vanredne mjere kojima se ljudska prava ograničavaju u svrhu javnog zdravlja treba da ispunjavaju zahtjeve zakonitosti, neophodnosti i proporcionalnosti i da ne budu diskriminatorne. Shodno tome, Crna Gora treba da razmotri manje restriktivne mjere za ispunjavanje legitimnih ciljeva kojima teži, kao što je zaštita javnog zdravlja. Treba preispitati ustavnost odredaba člana 398 Krivičnog zakonika Crne Gore sa stanovišta vladavine prava, jer nije u skladu s međunarodnim standardima prava na slobodu izražavanja i treba ga bez odlaganja ukinuti, te sve krivične postupke koji su u toku, a pokrenuti su na osnovu člana 398 KZCG, treba odmah obustaviti, i ne bi trebalo pokretati nove krivične postupke na osnovu ove odredbe.

OD NEOLIBERALIZMA KA EKONOMSKOM PATRIOTIZMU

Milan Gašović

The COVID-19 virus pandemic has caused a major global economic crisis, the scope of which is still unconceivable. Tourism, as the leading industry, is particularly affected in Montenegro. The prevailing concept of neoliberalism had no answer to this type of crisis. Activation of the remaining production capacities could be realized by large and successful national companies or their consortia. A great number of Montenegrin companies have shown social responsibility, helping the state to fight the vicious epidemic. These are indications of a shift from disastrous economic neoliberalism to much-needed economic patriotism.

Termin „ekonomija“ vuče korijen od grčkih riječi *oikos*, što znači kuća i *nomos*, što znači zakon. Bukvalno prevedeno, ekonomija predstavlja zakone kojim se upravlja kućom. Ta kuća može biti porodično domaćinstvo, mala ili velika kompanija, kao i privreda jedne države. Shodno datoj definiciji na Vladi Crne Gore je obaveza da upravlja državnom „kućom“, odnosno nacionalnom privredom.

Američki nobelovac Samuelson je definisao ekonomiju kao nauku koja se bavi načinom na koji države koriste raspoložive resurse. Crna Gora raspolaže značajnim prirodnim resursima koji čekaju da budu valorizovani.

Vlada Crne Gore je veoma uspješno upravljala krizom koja je izazvanom pandemijom virusa COVID-19. Istovremeno, obezbijedila je čvrstu podlogu za oporavak privrede i, što je još važnije, promjenu privredne strukture i ubzani ekonomski razvoj. Neophodna pretpostavka za takvo opredjeljenje je suštinsko uključivanje ekonomskih stručnjaka u donošenje odluka vezanih za ekonomski razvoj.

Poznato je da aktuelno društveno okruženje može snažno uticati na donošenje upravljačkih odluka i njihovu efektivnost. Ključni elementi datog okruženja su stavovi, želje, očekivanja i vjerovanja ljudi, odnosno članova neke društvene zajednice.

Povoljna atmosfera u društvu može proisteći i iz uspješnog prevladavanja kriznih situacija, pogotovu onih najvećeg obima. Građani Crne Gore, kako oni unutar nje, tako i oni koji žive izvan granica, kroz izdašne donacije i na svaki drugi način, potvrdili su najviši nivo patriotizma i emocija prema svojoj domovini.

Preispitivanje doktrine ekonomskog neoliberalizma

Vlada Crne Gore bi trebalo da preispita doktrinu neoliberalizma, koja je bila dominantna od 90-ih godina prošlog vijeka. Isto tako morala bi da svim svojim mehanizmima kreira atmosferu ekonomskog patriotizma.

Neoliberalizam, kao najnovija varijanta liberalnog kapitalizma, u posljednjih četrdeset godina se nametnuo svijetu kao vodeća ekonomsko-politička doktrina razvoja društva, osmišljena, prvenstveno sa stanovišta interesa i slobode djelovanja privatno-vlasničkog kapitala. Pristalice date doktrine nude koncept ekonomskog organizovanja svijeta, isključivo na tržišnim osnovama. Njegovi osnovni postulati su potpuna liberalizacija nacionalnih i međunarodnih ekonomskih tokova i smanjivanje svih državnih funkcija u privredi. Primjena

koncepta neoliberalizma je dovela do pogubne tranzicije privrede u bivšim komunističkim državama. Uvaženi stručnjaci iz sfere društvenih nauka smatraju da u osnovi neoliberalizma stoji pohlepa vlasnika kapitala koji postaju sve bogatiji, a siromašni slojevi društva sve siromašniji. Takav pristup tokom privatizacija u Crnoj Gori, doveo je do gašenja nekih uspješnih i perspektivnih društvenih preduzeća. Naime, novi vlasnici nijesu imali namjeru da nastave proizvodnju u datoj djelatnosti, nego su se, koristeći njihove povoljne lokacije, orijentisali na razvoj usluga ili, čak prodaju tih lokacija. Kao posljedica navedenih dešavanja, nivo proizvodnje je opadao, a rastao je uvoz svega i svačega. Uvoznicima koji su toliko ojačali da se s pravom govori o uvozničkim monopolima i lobijima, vlada teško može stati na put. Tako je duži niz godina stvaran sve veći i veći jaz između uvoza i izvoza. Pritom je budžet dobro punjen preko naplate carina i akciza. To je, nažalost zadovoljavalo trenutne potrebe javnih finansija i zamagljivalo širu sliku ekonomskih kretanja. U datim uslovima vlada je bila zadovoljna laganim punjenjem budžeta putem carina i akciza.

S druge strane, ekonomski patriotizam privrednih subjekata, nije nikakvo vraćanje u prethodni socijalistički društveno-ekonomski poredak. Nije to ni preovlađujuća uloga države u privrednim aktivnostima, niti gušenje mehanizama tržišta. Riječ je, prije svega o većem stepenu društvene odgovornosti prema zemlji u kojoj privredni subjekti obavljaju svoju aktivnost. Pored redovnog izmirenja obaveza prema zaposlenima i državi, postoje i drugi modaliteti ispoljavanja ekonomskog patriotizma, kao što su:

- ulaganja ostvarenog profita u područja gdje postoje nesporni prirodni resursi;
- stvaranje konzorcijuma za aktiviranje nekadašnjih uspješnih preduzeća, gdje nije prestala tražnja za njihovim proizvodima;
- davanje prednosti domaćoj proizvodnji u odnosu na uvoz;

- slijeđenje ekonomske politike Vlade vezane za unapređenje razvoja pojedinih prioriternih djelatnosti;
- podrška Vladi u borbi protiv uvoznčkih monopola i njihovih lobija;
- ulazjenje u javno-privatna partnerstva kako bi se jačala ekonomska baza zemlje;
- sprečavanje sive ekonomije;
- redefinisane ciljeva poslovanja kao što je realizovanje optimalnog, a ne maksimalnog profita.

Uspješna borba protiv pandemije, pogotovo ekonomski aspekt vezan za blokade uvoza mnogih proizvoda (ne samo zdravstvene opreme i lijekova) dovoljna je polazna osnova za snaženje ekonomskog patriotizma. Crna Gora može i mora proizvoditi one proizvode za koje ima dovoljne prirodne resurse. Uostalom, jedan od predmeta istraživanja ekonomije je način kako države koriste sopstvene ograničene resurse da bi proizvodile robe i usluge kojima se zadovoljavaju potrebe građana i privrede.

Vjerujemo da je kod vlasnika kapitala i njihovih menadžera počelo sazrijevanje uvjerenja da ekonomske odluke treba da budu produkt logike ali i emocija, kalkulacije, kao i inspiracije. Ne treba sumnjati da će te odluke biti u korist, kako njihovih kompanija, tako i ekonomskog razvoja Crne Gore.

Prilagođavanje ekonomske politike novim okolnostima

Ekonomski politika je segment ukupne društvene politika usmjeren na ostvarivanje ekonomskih ciljeva.

Generalno posmatrano, ciljevi ekonomske politike su nastojanja i želje vlada da se stvori određeno, drugačije stanje koje se ne može ostvariti spontanom djelovanjem tržišta. Pritom, nije cilj ekonomske politike gušenje tržišta, niti sputavanje autonomije privrednih subjekata, već podsticanje istih da se

ponašaju na način koji je kompatibilan sa strateškim ekonomskim nacionalnim interesima.

Glavna područja djelovanja ekonomske politike su:

- korekcija nedostataka tržišta (alokacija resursa);
- usmjeravanje i podsticanje ekonomskog razvoja;
- direktno ulaganje u iskorišćavanje nespornih raspoloživih prirodnih resursa, itd.

Postoji niz faktora koji determinišu ciljeve ekonomske politike. Prije svega, to su:

- odnos političkih snaga;
- stanje u privredi;
- međunarodne okolnosti;
- uticaj neformalnih grupa;
- sistem društvenih vrijednosti, itd.

Ciljevi ekonomske politike su direktno povezani sa instrumentima i mjerama za njihovo sprovođenje. Instrumenti ekonomske politike su ekonomske kategorije sadržane u formi pravnih akata, odluka ili akcija (porezi, carine, akcize, premije, subvencije i sl.).

Mjere ekonomske politike znače upotrebu, ukidanje ili promjenu veličina djelovanja instrumenata te politike.

Prethodno iznijeti stavovi ukazuju na nephodnost djelotvorne ekonomske politike, koja nadomješćuje nesavršenost tržišnih mehanizama, pogotovo u uslovima velikih kriza i poremećaja.

Realizaciju navedenih ciljeva, moguće je početi sa ponovnim pokretanjem profitabilne proizvodnje u nekadašnjim velikim privrednim subjektima i iskorišćavanjem nespornih prirodnih resursa koji prosto „vape“ da budu stavljeni u funkciju. Isto tako, povoljna društvena klima pruža mogućnost povećanja svih vidova poljoprivredne proizvodnje. Metaforično i stvarno, cilj mora biti zasijana Crna Gora.

Ubrzani ekonomski razvoj direktno zavisi od saobraćajne povezanosti unutar zemlje i van nje. Crna Gora gradi auto put,

kao i veliki broj regionalnih i lokalnih puteva. Međutim, izgradnja pruge Pljevlja – Bijelo Polje ili Pljevlja – Mojkovac, kompatibilna je sa aktiviranjem ogromnih strateških resursa pljevaljskog kraja.

Pokretanje proizvodnje u nekadašnjim velikim privrednim subjektima

Crna Gora je prije kontroverzne tranzicije imala više uspješnih preduzeća od strateškog značaja. Njihovi proizvodi su bili potpuno zasnovani na izdašnjim domaćim resursima i zavidnoj tržišnoj poziciji. U ovom radu se navode samo najveća i najuspješnija društvena preduzeća, čije ponovno pokretanje zahtijeva najmanji nivo ekonomskog rizika.

Cementara u Pljevljima

Nedavno je premijer crnogorske vlade Duško Marković pomenuo pokretanje proizvodnje cementa u Pljevljima. Podsjetimo se da je cementara u Pljevljima ugašena zbog velikog zagađivanja životne sredine. Razlog je neadekvatna lokacija.

Međutim, treba se iskreno nadati da je data izjava toliko važna za Crnu Goru, da prosto ne smije biti potisnuta u zaborav. Ne treba biti ekonomski stručnjak da bi se shvatilo da i pored gotove glavne sirovine (laporac), od koje se proizvodi cement, država, odnosno privredni subjekti troše ogromna finansijska sredstva za uvoz ovog strateškog proizvoda. Pritom je Crna Gora sada, i biće još dugo veliko gradilište (auto put Bar - Boljari, više stotina kilometara novih i rekonstruisanih puteva, mostova, tunela, bulevara, ulica, stambenih zgrada, hotela, turističkih rizorta, škola, klinika, vrtića, sportskih hala, igrališta itd).

Formiranje konzorcijuma na čelu sa „Bemaxom“, u kome bi, zbog strateških razloga, participirala i država – to je instrument za izgradnju nove cementare u Pljevljima.

Aktiviranje i drugih nekadašnjih proizvođača građevinskog materijala, ima, takođe veliki značaj.

Prema podacima Monstata, uvoz cementa, izražen u eurima, za period 2015–2019. godina iznosio je:

Godina	Uvoz cementa (u eurima)
2015.	24.238.130
2016.	26.525.707
2017.	41.149.591
2018.	53.030.790
2019.	40.900.601

Solana „Bajo Sekulić“ – Ulcinj

Velika solana „Bajo Sekulić“ iz Ulcinja, ugašena je, na žalost, kao žrtva tranzicije. Sve crnogorske države od Duklje, Zete i Crne Gore imale su svoje solane, kao strateške kapacitete od kojih su sticale prihode, koje su održavale i zbog kojih su i ratovale. Nije potrebno naglašavati da je morska so najkvalitetnija vrsta soli, da je sirovina strateškog karaktera, te da ima neupitno tržište.

Ponovno aktiviranje solane u Ulcinju mogao bi sprovesti konzorcijum sastavljen od vodećih crnogorskih trgovinskih

kompanija, uključujući i one koje se bave uvozom. Pritom bi se, opet iz strateških razloga, morala uključiti i država sa svojim udjelom.

Zavod za statistiku „Monstat“, objavio je podatke o uvozu soli u Crnu Goru za periodu 2015–2019. godina, izražene u eurima i po pojedinim godinama:

Godina	Uvoz soli (u eurima)
2015.	1.032.887
2016.	1.187.329
2017.	1.089.551
2018.	1.288.202
2019.	1.311.581

Proizvodnja namještaja i građevinske stolarije

Ogromna novčana sredstva se odlivaju iz Crne Gore za uvoz svih vrsta namještaja i građevinske stolarije. Zemlja bogata šumom, sa zavidnom tradicijom u proizvodnji navedenih proizvoda ne koristi, na žalost, navedene resurse. Zamislimo samo koliko je hotela, motela, stanova, kuća, itd. napravljeno u Crnoj Gori, i to samo od 2006. godine. U kompaniju „Vektra – Velimir Jakić“ iz Pljevalja vlasnik je uložio ogromna sredstva u opremu i, kako bi rekli ekonomisti „preinvestirao“ se. Ali

moderna fabrika je i dalje tamo, pljevaljske šume su najkvalitetnije u Crnoj Gori, a tržište namještaja će i dalje rasti. Zar to nije još jedan neiskorišteni potencijal? Uvijek je moguća dokapitalizacija navedene kompanije, njena kupovina od strane novog preduzetnika ili konzorcijuma, itd. Pa i najveći svjetski automobilski gigant „Ford“ bio 2009. godine pred bankrotom. Međutim, njegovu emisiju novih akcija je kupio italijanski „Fijat“. Kompanija je spašena i danas uspješno posluje. Jedine promjene su novi portfolio akcija i, posljedično, u strukturi menadžmenta.

Postavlja se pitanje može li kompanija Mi-Rai, odnosno nekadašnji „Javorak“ iz Nikšića povećati proizvodnju namještaja. Sjetimo se sjajnog stilskog namještaja ove kompanije, koji se 70-godina naručivao unaprijed.

Imala je naša zemlja i poznate proizvođače građevinske stolarije, kao što je „Gornji Ibar“ iz Rožaja, „Vukman Kruščić“ iz Kolašina, industriju namještaja „Marko Radović“ iz Podgorice, itd.

Uvoz i izvoz namještaja, prateće posteljine, madraca i nosača madraca za period 2015–2019. godina, iskazan u eurima, prikazan je u narednoj tabeli.

Godina	Uvoz namještaja (u eurima)	Izvoz namještaja (u eurima)
2015.	11.648.401	409.136
2016.	15.178.303	496.009
2017.	14.178.303	329.351
2018.	15.739.472	487.051
2019.	19.855.028	544.066

„Ribarstvo“ – Rijeka Crnojevića

Fabrika „Ribarstvo“, nikla je u Rijeci Crnojevića, još u doba kralja Nikole. Proizvodila je visokokvalitetne proizvode od ukljeve i krapa iz Skadarskog jezera, kao i plave ribe ulovljene u crnogorskim morskim teritorijalnim vodama. Pored crnogorskog tržišta, preduzeće je izvozilo čak i u SAD.

Riblji potencijal naših voda, prije svega Jadrana i Skadarskog jezera nije, u potpunosti, moguće iskoristiti, bez prerađivačkih kapaciteta. Aktiviranje fabrike u Rijeci Crnojevića podstaklo bi uspon cjelokupnog crnogorskog ribarstva, uključujući ribarske luke, koč, opremu i nova zapošljavanja.

U periodu 2015-2019. godine, izvoz i uvoz ribe i prerađevina od ribe bilježi sljedeće brojke:

Godina	Uvoz ribe i prerađevina (u eurima)	Izvoz ribe i prerađevina (u eurima)
2015.	57.188.249	5.061.634
2016.	55.203.295	6.871.285
2017.	58.395.990	6.156.619
2018.	63.648.004	605.055
2019.	69.623.371	491.179

„Metalac“ Nikšić

Kompanija „Metalac“ iz Nikšića, nekada veoma uspješno društveno preduzeće, godinama kuburi zahvaljujući neuspješnim privatizacijama. Prosto je nevjerovatno da i pored stalno rastuće tražnje za standardnim programom ove kompanije, kao i ogromnim brojem proizvoda iz oblasti metaloprerade koje može proizvoditi (komunalni, industrijski i stambeni kontejneri, šahte, stubovi, ograde, itd.), Metalac nikako da stane na „zelenu granu“. Pa ako je već tako, mora reagovati država. Vlada Crne Gore ima instrumente i mjere da kao strateški partner uđe u strukturu vlasništva, te tako nadomjesti više neuspješnih privatizacionih partnera. Te kompanije su loše upravljale „Metalcem“, pa se jednoj takvoj pogubnoj politici da se po svaku cijenu nađe bilo kakav strateški partner, mora stati na kraj.

Bar bilje i Risan bilje

Crna Gora je prije tranzicije imala dva velika i profitabilna preduzeća iz oblasti prikupljanja, prerade i prometa ljekovitog bilja. Postavlja se pitanje zašto ih opet ne bi aktivirala? Jer, niti je crnogorsko ljekovito bilje nestalo, niti su smanjene potrebe tržišta za njim.

Zasijana Crna Gora

U svojoj hiljadugodišnjoj istoriji nije Crnu Goru niko hranio. Njena polja i oranice, iako ne tako pogodni za proizvodnju hrane kao u nekim drugim zemljama, bili su potpuno zasijani. Rus Pavle Rovinski je zapisao izreku „Kada rode Brda, rodila je i Crna Gora“. Zna se da je naziv brda odnosio na Bjelopavliće.

S druge strane, njeni pašnjaci i planinske livade bili su veoma pogodni za razvoj stočarstva.

Danas, vrlo agilno Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja Crne Gore je, zaista, dosta učinilo za razvoj ove grane privrede, čiji je strateški značaj pojačala epidemija. I tako treba da nastavi. Oko toga će im pomoći ljudi su počeli da shvataju značaj svojih imanja i svoje očevine. U gradovima je, nažalost, moguća svaka vrsta kriza (zemljotresi, poplave, epidemije). Međutim, crnogorska sela su, skoro, bezbjedna. Red je da građani Crne Gore, koji žive u gradovima, bar zasiju svoje okućnice.

Crna Gora je, dva puta pokušavala da poveća područja pogodna za gajenje žitarica. Prvi put – Knjaževina Crna Gora, kada je bila na domaku sporazuma sa Turskom o regulisanju nivoa voda Skadarskog jezera. Cilj je bio dobijanje velikih obradivih površina, zaštita od poplava itd. Nagla promjena političkih prilika u Turskoj, omela je realizaciju datog projekta.

Drugi pokušaj je bio poslije Drugog svjetskog rata. Vlada FNRJ je bila pri kraju sporazuma sa Albanijom o regulisanju nivoa voda ovog najvećeg jezera u Evropi koga Crna Gora dijeli sa susjednom, danas prijateljskom zemljom. Bile su, čak, pripremane i radne akcije, pa se na crnogorskim sijelima i vašarima pjevalo „Hoćemo li moje zlato na skadarsko ići Blato“. Blato je stari naziv Skadarskog jezera. Rezolucija Informbira je zaustavila ovaj pokušaj.

Možda bi treći pokušaj imao više šansi za uspjeh?

Izgradnja pruge Pljevlja – Bijelo Polje ili Pljevlja - Mojkovac

Opština Pljevlja ima najizdašnije prirodne resurse u Crnoj Gori. Oko 40% najkvalitetnijih crnogorskih šuma nalazi se u toj opštini. Velike rezerve mrkog uglja, ruda olova i cinka, sirovine

za proizvodnju cementa, izdašan vodni potencijal, tradiciju u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda, posebno čuvenog pljevaljskog sira, nesporni su potencijal za ubrzani razvoj ne samo Pljevalja, nego i čitave Crne Gore. Međutim, cjelovito iskorišćavanje navedenih resursa zahtijeva daleko bolju saobraćajnu povezanost Pljevalja sa ostatkom Crne Gore. Za sada je ovaj grad povezan, jedino magistralnim putem sa Žabljakom.

Shodno navedenom, nameće se kao neophodnost izgradnja željezničke pruge Pljevlja – Bijelo Polje ili Pljevlja – Mojkovac. Sredstva bi se obezbijedila preko Evropske Investicione banke, ali i na druge načine, kao što su koncesije, investicioni konzorcijumi, doprinosi, donacije, pa čak i uz pomoć radnih akcija, kao nekada. Podsjetimo se da su naši očevi i dedovi izgradili prugu Nikšić – Titograd, i to samo za jedno ljeto.

* * *

Pogubne posljedice doktrine ekonomskog neoliberalizma iz perioda tranzicije privrede i nemoć njegovih protagonista da pruže adekvatne odgovore vezane za sadašnju ekonomsku krizu, zahtijevaju veliki društveno-ekonomski zaokret ka ekonomskom patriotizmu. Ključini nosioci ekonomskog patriotizma donosioci su odluka u privrednim subjektima i Vladi Crne Gore. Oni moraju biti uvjereni da unošenje emocija i inspiracije u donošenje poslovnih odluka uz, naravno, nužnu kalkulaciju i optimalne profitne ciljeve, nikako ne snižava kvalitet datih odluka.

Početak realizovanja ideje ekonomskog patriotizma bio bi aktiviranje nekadašnji uspješnih društvenih preduzeća. Pritom, kompanije koje bi proizvodile strateške proizvode, treba da aktivira država. Vlada Crne Gore ne treba da nasjeda na, često korišćene floskule neoliberalnih ekonomista-fanatičara koji

---

tvrde da je država loš upravljač. Međutim, logika je neumoljiva. Većina vlasnika kapitala traži i angažuje profesionalne menadžere čiji je zadatak da efektivno upravljaju njihovim kompanijama. Postavlja se pitanje zašto to ne može da radi i država? Opšte je poznata činjenica da svjetsku privredu nije nakon kontinuiranih velikih kriza spasila nevidljiva ruka tržišta, nego vidljiva ruka države.

ZAŠTO SU NAM (NE)POTREBNE DRUŠTVENE NAUKE

Željko Rutović

A present-day person is situated and formatted in the framework of a passive cognitive role. Namely, the rapid and accelerated technological development, in which a person, thanks to the perfection of the image, becomes part of global propaganda-manipulation, broke the civilizational connection between a human and social sciences. Today's postmodern humans do not have their new philosopher who could determine the directions and actions of this century. The ideology, aesthetics and ethics of the 21st century are based on the electronic image.

*Vidimo samo ono što znamo, a ko
ne zna, taj ništa ne vidi. Ne zna čak
ni da ništa ne zna i da ništa ne vidi.*

Gete

Duga istorija kritičke misli i studija humanistike od antičkog, renesansnog, pa do modernog doba, svojim učenjima kao nazorima i vrijednostima društva i pojedinca, odredile su ideal obrazovnog kritičkog mišljenja i djelanja u savremenom društvu. Ljudska misao podjednako se vjekovima i humanizovala uz pomoć misaonih alata. U konačnom društveno-humanističke nauke generisale su, pospješivale individualnu racionalnost, uticale na formiranje ličnosti, promišljanje sistema društvenih

vrijednosti i djelotvornosti, snažeći oblike zajedničkog diskursa ljudske interakcije. Kao takve, one između ostalog oblikuju profil našeg kolektivnog kulturnog identiteta.

No, globalni neoliberalni ekonomski poredak funkcionalno predominantan zahtjevima profita sve više potiskuje humanističke, odnosno nazore kritičkog mišljenja iz univerzitetskih i naučnih praksi. U sveopštem kontekstu menadžment kulture neoliberalnog ekonomskog determinizma društvene nauke kao teorijska produkcija kritičkog, emancipatorskog znanja postaju „višak“ na različitim obrazovnim nivoima. U eri digitalnog, kritičko-imaginarno je poništeno, prevrednovano i zamijenjeno novom pojavnošću. Mogućnosti beskrajnog napretka tehnologije poništili su napredak razumijevanja smisla i pitanja, podjednako o čovjeku i društvu. Zahtjevi neoliberalnog poretka za kontinuiranom maksimalizacijom profita, posljedično odstranjuju misao koja propituje i generiše djelatnu sumnju, kritiku i racionalni argumentum logosnog karaktera.

Nametanjem logike i zakonitosti tržišnih procesa u okviru slobodnog kritičkog mišljenja, odnosno nametanja karaktera isplativosti ili ne, područje društvenih nauka danas je posljedično u zoni degradacije i potiskivanja iz obaveznosti obrazovnih programskih disciplina. Sveljudsko pravo na kritičko znanje i dijalektičke vrijednosti sumnje, ozbiljno je u 21. vijeku dovedeno u pitanje. Prvi primjeri tržišnih zakonitosti govore o zatvaranju Centra za istraživanje u modernoj evropskoj filozofiji, sa *Midlseks* univerziteta koji je i donio odluku o njegovom zatvaranju sa obrazloženjem nedostatka finansijske podrške namjenskih fondova. Poslije niza protesta 2010-2011.godine Centar je preuzet od *Kingston univerziteta* u Londonu.

Globalni koncept *studiranja vještina* (Skill Education) i favorizovanja programiranja kao kulturnog predmeta, platforma je uspostavljanja novog poretka obrazovanja iz koga se odstranjuju specifične nauke kritičko-humanističkog karaktera,

podjednako u srednjem i visokom obrazovanju. U ovom kontekstu sociolog Slobodan Vukićević će kazati: „Ako se društvene nauke isključe iz obrazovanja ličnosti, to je rat protiv ljudske prirode, a taj rat čovjek i njegova zajednoca moraju izgubiti“ (2019). Uspostavljanjem sveopšteg koncepta „izvršilaca“ otvara se problemski okvir koji će generisati mnoga otvorena pitanja. U ime „efikasnosti“ i profita kao vrhovnog načela neoliberalnog koncepta, obrazovni sistem se usmjerava prema preduzetničko-menadžerskim tehnikama, dok vrijednosne dimenzije i tumačenje društvenih pojava ostaju u fakultativnoj sjeni izbornih predmeta. U ime tehno-racionalnosti i menadžmenta komunikacija svakodnevno narastajući fenomeni društvene stvarnosti, proistekli takođe iz tehno-okruženja, sve više nemaju ni naučnu utemeljenost ni dijalošku kompetentnost. Umjesto konkretnih dijaloških razmišljanja snaženja svijeta argumentuma i humanosti, administrativno se favorizuje, odnosno globalizuje sistem preuzimanja obrazaca, u konceptu izgradnje sveopšteg „digitalnog blagostanja“ i pasivnog položaja čovjeka u okviru takvog sistema. Da bismo razumjeli značaj i vrijednost društvenih nauka moramo ih posmatrati u dubinskom kontekstu korporativne kulture i karaktera društvenih promjena nastalih upravo kao rezultat svemoći tržišta i menadžerske revolucije. Kulturna hegemonija neoliberalizma, kulturne i socijalne sile, u kontekstu države i preduzeća kao dvije institucije predstavljaju ne samo tehničko-ekonomsku moć, već te institucije po filozofu Vonsen Dekomu „predstavljaju oblike mišljenja, ne samo oblike delanja“.

Pitanja smisla i razumijevanja ljudskog postojanja, ljudske društvenosti, etičnosti, odgovornosti, samoregulacije, vrijednosnih nazora, percepcije društva koje se ubrzano mijenja – moguća su za prijem, analizu i proaktivnost jedino i samo uz pomoć društveno-humanističkih nauka. Složićemo se da je čovjek više od nagona i instinkata primarnih egzistencijalnih

poriva. „*Ekonomija nije sve; ekonomisti ne treba da vode čovečanstvo, odnosno da određuju šta su globalni prioriteti. Idealno bi bilo tu ulogu, iz ruku političara i delimično biznismena i vojne elite, prebaciti u ruke sociologa, antropologa, politikologa i ostalih intelektualaca vezanih za humanističke nauke*“, kazaće u ovom predmetnom diskursu, Goran Nikolić (2017: 30).

Izbacivanje-redukcija određenih disciplina društvenih nauka iz savremenog kapitalističkog školskog sistema posljedično urušava nužnost čovjekovog znanja i razumijevanja pojava i svijeta u kome živi. Otuda i pitanja: Je li moguća dijalektičnost društva bez obrazovne supstancijalnosti nauka o njemu? Da li se npr. sukobi koji potiču iz nerazumijevanja, iz drugačijih običaja, kultura, tradicija i vjera, lakše u uzroku i posljedici prevladavaju sa ili bez društvenih nauka? Transistorijske teme čovjeka, društva i civilizacije primat su kritičkih studija u odnosu na vještine i primat tržišta, koje zakonito danas otvara čitav areal pitanja kulture ljudskih prava. U predmetnom duhu problema i karaktera teme i pitanja Vesna Stanković-Pejnović, gotovo u formi zaključka će kazati: „Sve je usmjereno tehnokratski, stvaranju stručnjaka i sve se ultimativno objašnjava u tehnokratskim terminima, a obrazovanje sve više gubi temelj razvoja humaniteta, a sve više postaje komercijalna usluga u službi otvorenog tržišta kapitala.“ (2017).

Totalni menadžment ili „krnji ljudi“?

Danas kada je čovječanstvo u fazi velike promjene, te kada govorimo o postčovjeku, postistini, postumjetnosti, govorimo istovremeno i o antropološkoj pretpostavci da je čovjek samo čovjek kritike, bez čijeg izvorišta nema (samo)razumijevanja svijeta. Devalvacija ili slom vrijednosnog sistema umnogome je posljedica društva spektakla, pohlepe i samodovoljnosti. Rezultanta tog

sloma je kretanje čovjeka ne prema *drugom* čovjeku već jedino i samo prema *sebi*. Ta okrenutost sebi iz embrionalnog je izvora konzumerizma, propagande, manipulacije i odsustva empatije.

Između ostalog, kritički momentum je taj koji treba da se suprostavlja narastajućoj bezdušnosti (sve)tehnološke civilizacije. Kako imati svijest o samovrijednosti? Imajući u vidu Fromovu ocjenu da „obrazovanje nas ne podstiče da više mislimo niti da razumijemo aktivniju maštu“ (2016) pitaćemo se pomoću koje nauke i pomoću kojeg izraza, (samo)pojasniti stvari u vremenu društvenih promjena sveopšteg nadzora, velikih podataka, algoritama, statistika, prikupljanja ličnih podataka u svrhu menadžerskih rješenja maksimalizovanja i nezajajljivosti profita.

Globalna kapitalistička ekspanzija 21. vijeka koja se umnogome razlikuje od one u Evropi 18. i 19. vijeka o kojoj su pisali Adam Smit i Karl Marks, otvorila je danas nova, dosad nepostojeća tržišta, čiji je npr. jedan od generatora veliko tržište ličnih podataka. Suštinski, kapitalizam se ekstremno širi na sve dosad nekomercijalizovane sfere života u okviru kojeg i slobodno vrijeme dobija nova značenja, tržišna načela, pa samim tim i posljedične kulturološke diskurse. U ovom problemskom krugu pitaćemo se kako i posredstvom kojih nauka i znanja pojasniti uticaj tržišnih transakcija na slobodno vrijeme, njegovu transformaciju i kulturološku preobrazbu.

Danas živimo, u svijetu gdje je dominantni način mišljenja menadžerski, tehnološki, programersko-robotički u konfliktnosti sa istorijskim, kulturološkim i kritičkim mišljenjem. Novi oblici shvatanja i doživljaja svijeta, društva i čovjeka, i na njima uspostavljeni fenomeni kao proizvod socijalnog inženjeringa i menadžmenta ljudske mase posmatraju kao višak sve nivoje izražajne kritičke svijesti. U relacionim odnosima monopola profita i tehnologije, Vukićević konstatuje „istinska naučna saznanja o ljudskoj prirodi i prirodi ljudske zajednice se nalaze u rezultatima filozofije i društvenih nauka.“

Društvene teme i način njihove predstave, odnosno poželjne percepcije javnosti, danas je predmet interesovanja korporativne industrije i sa njom povezanih krugova moći. U takvom sve više dirigovanom kontekstu i kulturi digitalnog nadzora, postajemo kako Noam Čomski kaže – *proizvođači pristanka*. Pitanje je, može li čovjek o sebi i svom mjestu i ulozi u društvu promišljati i odlučivati bez pomoći društvene kritike, ili je do forme cinizma, estetika reklama pandan kritičkoj svijesti? „Da je, primera radi, većoj redistribuciji sklonim sociolozima dato društvo na upravljanje, privredni rast bi bio sporiji ali bi njegove blagodeti uživali svi“ (G. Nikolić).

Urušavanje kritičke spoznaje, redukovanjem društvenog i naučnog humanizma iz obrazovnih programa, proizvodi osiromašeni, sklon manipulaciji egzistencijalni pogled na život koji svakako uključuje i politički, istorijski, porodični, etički, religiozni pogled. „Obrazujemo čitave generacije pretvarajući ih u automate koji znaju samo jedno: kako se prilagoditi tržištu i unovčiti suvu vještinu. Društvo sada obiluje takvim ‘akademcima’. To su strojevi obučeni za potrebe korporacija, jeftiniji su i podložniji kontroli od dobro obrazovanih ljudi sa integritetom i sposobnošću za promišljanje.“ kazaće u ovom diskursu akademik prof. dr Mark L. Grinberg (2020, Kansas, SAD).

Kao što je potreba za industrijom i viškovima, profitom, okosnica privrednog, ekonomskog napretka ljudskog društva, složićemo se da tog napretka nema bez kritičke svijesti o ukupnim odnosima – relacijama svih aspekata društva. U suprotnom, kakvog čovjeka za posljedicu imamo? Kakav je čovjek čiji je glavni prijem i glavna naratologija prikaz stvarnosti posredovan masovnim medijima? Da li je prikaz te stvarnosti i fikcija Orvelove stvarnosti? A kako i pomoću kojih nauka posmatrati svijet iz ugla čovječnosti, jer čovjek je prije svega duhovno biće?

Pozitivističko određenje istine kao koherencije viših sudova, pa samim tim i sama realnost u suprotnosti je sa metodom naučne

istine društvenih nauka. Manipulacija, zamjena fikcije i realnosti, danas u XXI vijeku prirodno traži tumačenje izvan tehnicističkog pristupa. Postmoderno doba traži propitivanje istine u eshatološkom smislu, kao načina filozofskog traganja, jer postindustrijske ideje dominiraju impresijom a ne sadržajem onoga što bi trebalo ili moralo da bude predmet proučavanja, analize, kritike.

Po riječima Vila Djuranta, američkog filozofa i historičara, napredak znanja, tehnike i udobnosti samo je napredak sredstava, a ako nema napretka smisla, etike i vrijednosti, onda je napredak zabluda. U ovom kontekstu možemo li o eshatologiji ljudskog bića, o samom smislu ljudskog postojanja, djelovanja i razmišljanja govoriti bez supstance i svrhe društvenih nauka i njima imanentne kritičke misli? Može li se npr. redistribucija planetarnog bogatstva vrednosno misliti iz ugla tehnicističkog praktikuma? Socijalna, etička, politička i kulturološka priroda ovog pitanja traži multidisciplinarnost uzroka i posljedica izraslih na tehnologijama i instrumentima finansijske moći, odnosno negativnim posljedicama primjene novih tehnoloških dostignuća. Da li takav okvir pruža i adekvatne školske naobrazbe poimanja pojmova tradicije, zajednice, solidarnosti, običaja, kulture, odnosno razumijevanja istorijskih okolnosti i međuuticaja koji su dugoročno opredjeljivali način, oblik i sistem ljudske zajednice? Razlika kultura i civilizacija nije sfera apriornosti koja se tumači sistemom praktičnih vještina i menadžerske kulture. U ovom duhu kazaćemo da su osnovi civilizacijske pismenosti temelj tumačenja i rješavanja globalnih problema.

Kako razumijevati mir, humanizam, slobodu, jednakost, poštovanje, univerzalna zajednička pitanja čovječanstva? Kakav je svijet erosa i tanatosa bez humanističke misli? Može li se smrt od strane pojedinca i društva, kao konačno ishodište fizičkog i materijalnog sopstva promišljati i razumjeti iz tehnicističkog okvira? Ili dalje, kako samorazumjeti procese kulturne

raznolikosti ili procese akulturacije, ili dalje, kako i uz pomoć kojih nauka misliti pitanja kao što su – migrantska kriza, hladni rat, protekcionizam, populizam, neofašizam...?

Derogiranje, devalviranje, osporavanje, koje organski potiče iz nerazumijevanja sadržaja, smisla i filozofskog pitanja, od strane globalnih reformista obrazovnog sistema XXI vijeka, objašnjava se stavom da je filozofija apstraktna sa *neupotrebljivim idejama!*

„Filozofska ne-upotrebljivost“ suštinski je proizvod pojednostavljene misli zahtjeva tržišta, odnosno prevashodnosti praktikovane, očitovane, gledljive koristi od određene nauke koja se preneseno kao vještina može uhvatiti, transponovati, upotrijebiti, fizički i materijalno iskoristiti. „Takva privreda ima nezajažljive potrebe: da bi funkcionisala, ona zahteva određenu vrstu ‘ljudskih resursa’ posebno onu koja kompulzivno sebe određuje kupovinom stvari, posjedovanjem svega i svačega, procjenjivanjem svega iz perspektive prijatnosti, fizičke bezbednosti i statusa“ kazao američki pedagog Džon Tejlor Gato, autor (subverzivne) knjige – *Zatupljuju nas: tajna strategija obaveznog školovanja*, koji dodaje „da su škole sjajan mehanizam da se uslove nadolazeće generacije na prihvatanje totalnog menadžmenta, da se svima nama nametne jedna vrsta doživotnog djetinjastog ponašanja u interesu naučnog menadžmenta, a njemu su potrebni ‘krnji ljudi’ da bi njima upravljao, zato što oni koji su cjeloviti odbacuju ‘produženo starateljstvo““. Inače ovaj pedagog, kako u pomenutoj knjizi, tako i u svojim javnim nastupima i naučnim radovima govori o obrazovanju koje stvara poslušne službenike, a suzbija u ličnosti nasušno kritičko i kreativno mišljenje.

Duhovna, intelektualna i kritička korist od misaonog filozofskog angažovanja, propitujućeg smisla i stalnog procesa samopoboljšavanja, etičkog, estetskog, kulturnog, socijalnog, po školi *vještine obrazovanja* ili *obrazovanja kao vještine* je u drugom planu. Zato se kao problemski okvir predmetne teme

postavlja pitanje – da li je filozofsko traganje za izvorima istine, smisla, slobodne volje, svrhe ljudskog postojanja, moralnosti, objektivnosti u posmodernom „pametnom“ dobu višak? Između ostalog, i u kontekstu pitanog, filozofija je zaista filozofija (i) samo onda kada ne zaklanja oči pred paradoksima pa i misterijama. Takođe, u ovom duhu postavimo i pitanje, kakvi su efekti digitalne tehnologije na nivou mišljenja?

Znači, idući dalje, pitamo se šta će ostati od ljudske civilizacije, društva i kolektivne svijesti ako se ne podučavamo mudrosti, razmišljanju, logici, intelektu duha i tumačenju svijeta oko nas i u nama. Ne manje, pitamo se da li je umjesto razmjene velikih podataka, algoritama, aplikacija, distribucije privatnih podataka, korisnija razmjena misli i ideja, kao društveno-kritičko humanistički proces. Grinberg će u kontekstu ove teme ustvrditi da „aktuelni uspon jedne strukture koja baštini tzv. ‘kulturu izopštavanja’ (cancel culture) humanistiku nastoji svesti na servis ideološke ortodoksije... doprinosi toksičnoj atmosferi u društvu, đe je dijalog u sve većoj mjeri sputan“ (2020).

Da li je jedan od nivoa ovog pitanja-problema, postmoderno formiranje, protežiranje mejnstrim obrazovne politike gdje se akademsko „osoblje“ i zaposleni posmatraju kao interdisciplinarno intelektualni preduzetnici, a ne naučnici unutar sopstvenih disciplina. Suština i usredsređenost je na sticanju vještina, a ne kritičkih vrijednosti. Kapitalan kontekst vještine u smislu dihotomije problemskog okvira o kome govorimo odnosi se na digitalno-tehnološke instrumente. Iz ugla slobode i demokratije, *studia socio-humanitatis* postaviće pitanje-problem digitalnih platformi kao prostora za političku manipulaciju i kontrolu društva. Širenje dezinformacija i propagande putem teorija zavjere i obmanjujućih sadržaja, proizvodi su algoritama i baza velikih podataka kao instrumenata sofisticiranog masovnog nadzora.

Na udaru tržišta i njegovih ekonomskih lobija bez dileme danas su opšteobrazovni predmeti – filozofija, sociologija, etika,

građansko obrazovanje. Da li reformi obrazovnog sistema prethodi analiza tržišta ili analiza (potreba za njom) kritičke svijesti? Da li se i zašto pod pojmom *stručno obrazovanje* istovremeno derogira, minimalizuje, metaforički kazano, „pacifikuje“ moć kritičkih društveno-humanističkih nauka. Društvene nauke u tom kontekstu sve više će postajati ideal a sve manje realnost kritičke humanističke orijentacije i interakcije čovjeka i sociuma. Govoreći u ovom duhu o okruženju prezasićenom medijskim i tehničkim nadražajima u „kulturi ekonomizma, konzumerizma, brzine ‘lakoće postojanja’“ Tatjana Milivojević ističe: „kada društvo, monomanično opsednuto profitom, a zbunjeni i zastareli sistem obrazovanja ne brine o tome da razvije, uznesu, diverzifikuje ljudske potrebe, gde i kako naći podsticaje i hranu za prirodom datu radoznalost i poriv za saznanjem i stvaralaštvom? Obrazovni sistem, kao medij prenošenja kulture, uhvaćen je u protivrečnost koju ne može da savlada: između sistema koji počiva na, kako ih From zove, pasivizirajućim potrošačkim pobudama, i zahtevima za sve višim obrazovanjem, i to omasovljenim.“ (2012: 35)

Kontekst neoliberalnog profanog, za novac naručuje i kupuje „analize društva“ ambiciozno i uspješno skrećući pažnju javnosti sa vitalnih na banalna, trivijalna, čak i besmislena pitanja. Iz binarnog, opozitnog odnosa tehnologija - filozofija, pitamo se šta i ko danas ima najveći uticaj na društvo? Da li su to velike tehnološke platforme, pred kojima se naše (tradicionalne) vrijednosti, institucije, demokratija i ljudska prava nalaze kao pred velikim izazovima. Velike tehnološke kompanije multinacionalnog karaktera postale su ne samo visoko-komercijalni mastodonti već i *de facto* politički akteri. Širenje lažnih vijesti, diskutabilni sadržaji na društvenim mrežama, pitanja privatnosti ili npr. niski porezi koje ove kompanije plaćaju u određenim djelovima svijeta, neposredni su produkti „pametnog doba“, koje traži adekvatna razumijevanja, i to svakako, od adekvatnih, društvenih nauka.

Može li pametna tehnologija samo-razumjeti, osjetiti čovjeka i njegovu humanu stranu? Kako i pomoću kojih alata ocijeniti i prepoznati prostor regulacije i samoregulacije tehnološke industrije, robotizacije i vještačke inteligencije?

Od očekivanja (realnog) da će digitalna tehnologija proširiti polja slobode i novih horizonata demokratije svijet je danas u epohi svojevrsne diktature informacija, prepoznatoj ne samo kroz mogućnost tehnoloških kompanija da kontrolišu informacije koje ljudi dobijaju. Tajni algoritmi *Big Tech-a* određuju načine percepcije svijeta, što otežava donošenje racionalnih odluka - što filozofi upravo nazivaju fundamentalnim aspektom slobodne volje. Upravo, u idealu i praksi slobodne volje problematizuje se pitanje – zašto su nam(ne)potrebne društvene nauke? Crpi li slobodna volja svoj habitus iz svijeta *vještina* ili svijeta *slobodne kritičke misli*, koju na učenju filozofije treba posmatrati kroz prostore slobode, njene iluzije i njene stvarne stvarnosti? Na suprotnom kraju slobode, kao njena negacija (do)živjeće se izbor slobode, a ne slobodan izbor, koji će biti određen algoritmima i platformama koje kontrolišu korporativne grupe koje nijesu potčinjene idealima, vizijama i nazorima slobode. Naprotiv, one ih sebi potčinjavaju.

* * *

Rezultat ove naše rasprave u najkraćem bi se sveo: društveno-kritička pamet i njima imanentne nauke više nijesu konkurentne na tržištu. Radne „vještine“ 21.vijeku sve više zavise od Silicijumske doline i njenih algoritama. U okviru mehanicističke paradigme i u ime „korisnosti“ dekonstruišu se koncepti društveno humanističkih nauka.

Današnji čovjek se situira i formatira u okvir pasivne sazajne uloge. Naime, burnim i ubrzanim tehnološkim razvojem, u kojem čovjek zahvaljujući perfekciji slike postaje dio globalne propagande-manipulacije, prekinuta je civilizacijska veza čovjeka i društveno-humanističkih nauka, te današnji postmoderni čovjek

---

ne vidi svog novog filozofa koji bi mogao da odredi pravce puta i djelanja ovog vijeka. Ideologija, estetika i etika XXI vijeka utemeljuju se na elektronskoj slici, koja posljedično u ontološkom smislu prouzrokuje neravnotežu u okviru koje je sve teže govoriti o pojedinačnoj kritičkoj percepciji svijeta, društvenih procesa, vremena i prostora, što zakonito podrazumijeva i fenomene nazadovanja društva. Na sceni je propagandno i manipulativno u odnosu na kritičko individualno i sumnjajuće, filozofski propitujuće. Gdje su nam danas vječita pitanja o smislu djelovanja i razmišljanja? Podjednako u političkom, kulturološkom, civilizacijskom, etičkom, socijalnom i ekonomskom smislu.

Konačno, treba li dokazivati vrijednosti društvenih nauka?

Literatura:

- From, Erih, *Umijeće življenja*, Podgorica, Nova knjiga, 2016.
- Gato, Tejlor Džon, *Zatupljuju nas: strategija obaveznog školovanja*, D&M Publishers Incorporated, 1991.god.
- Vukićević Slobodan, „Izborni predmeti ili ‘rat’ protiv društvenih nauka“, *Pobjeda*, 24. jul 2019, Podgorica.
- Tatjana, Milivojević, „Kultura i sreća“, *Kultura*, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku, Beograd, str. 35, 2012. god.
- „Tajno zatupljivanje je svrha obaveznog školovanja“, *Politika*, dnevni list, 19. januar 2020, Beograd.
- Nikolić, Goran, „Zašto sociolozi, a ne ekonomisti, treba da upravljaju društvom?“ Časopis *Nedeljnik*, Beograd, str. 30, 2017. god.
- Mark L. Grinberg, Nenaučni i zlonamjerni napadi na FCJK i crnogorski jezik, *Pobjeda*, 22. septembar 2020, Podgorica

web

- Vesna, Stanković Pejnović, *Komercijalizacija obrazovanja*, 2017. god.

STILSKA RAZMEĐA PJESNIKA I PROZAISTE RISTA RATKOVIĆA

Teodora Perović

Risto Ratković was inseparably linked with the world of the miserable, poor and nobodies. We conclude that in his poetry, prose, and drama he was above all a poet. Hence the disparity between the motivic and the formal in his work. This unrestrained lyrical charge conditioned various stylistic means and disjointed syntax in genres where this is not expected.

He wrote in the time of avant-garde literary currents, taking elements from every formation without being consistent with any of them. His literary opus is all the more peculiar, his stylistic expression unusual, unrestrained and astonishing.

Risto Ratković (03. 09. 1903–18. 06. 1954), bio je pjesnik, prozaista, esejista, pripovijedač, dramski pisac i kritičar. Rođen je na obalama Lima, u Bijelom Polju. Rijetko gdje bi kao u njegovom rodnom Sandžaku, početkom prošlog vijeka, mogao da upozna više kontrasta, kako u prirodi, tako i među stanovništvom.

Cijeli njegov život i kompletno književno djelo obilježila je strahotna atmosfera Prvog svjetskog rata. Bijeda, jad, jauk, krik, smrt, potisnuti odbrambenim mehanizmima javiče se kasnije u vidu hitrih ekspresija i snažne metaforike.

Momir Sekulić piše: „Doživljaji iz detinjstva i rane mladosti najduže se pamte. Po svetlim i radosnim ili tamnim i žalosnim stranama. Po svojevrsnom intenzitetu i pečatu koji udara život. Ristov vidik, kao uostalom svakog deteta, sa uzrastom širi se: od kućnog praga i avlije, uskih i blatnjavih ulica Bijelog Polja, izlazi, stidljivo i zazorno, na prozirnu traku Lima čiji talasi blago šumore, zatvaraju se, jedno vreme, granicama Sandžaka.“¹

O Ristu Ratkoviću nije se mnogo pisalo. I ono što je napisano, u većini slučajeva je okrenuto njegovom poetskom opusu, dok je pripovijedački ostao u sjenci.

Bio je maštom neobuzdana i tragikom ovjenčana ličnost. Imalo se šta reći o njemu kao stvaraocu. Imalo i imaće. I psihoanalitičari bi se temeljno mogli baviti njegovim opusom, jer mnoga njegova ostvarenja obiluju oniričkim, podsvjesnim, nadrealnim.

U kom god pogledu bio izučavan, Ratković ne može biti pravilno shvaćen ukoliko se u obzir ne uzmu vrijeme, mjesto i okolnosti u kojima je rođen i u kojima je odrastao.

Ovaj bjelopoljski pjesnik se svakim sljedećim iščitavanjem drugačije doživi od onog prethodnog. Uđemo u njegov kosmos i pratimo komete i padalice, zamišljajući svakog puta drugačiju želju. I on je prateći komete i meteore lutao maglama života tražeći tračak nade u vidu svjetlosti.

Nije lako hodati tom njegovom stazom. Zapinje se na njoj često i pada. Igrao se sa sobom, sa bolom koji je nosio duboko u svojim grudima, sa životom i kosmosom.

Ratković kao pjesnik i prozaista

Želio je sebe da odalji od istine, da pobjegne od nje. Bježao je u snove. I sam je govorio da ga je svaka pomisao na istinu, na stvarnost, na svakidašnji život, neprestano užasavala. Bježanjem

---

¹ Sekulić, Momir, *Književni lik Rista Ratkovića*, Odzivi, Bijelo Polje, 1976, str. 55.

Risto Ratković
1903–1954
(crtež: Zuko Džumhur)

od istine, lakše ju je u sebi prepoznao. Sebe je zarobljavao baš tom istinom. Ona je možda bila neizgovorena, ali čuvana duboko u njemu. Koraci su mu bili previše kratki da bi mogli umaći Ratkoviću pjesniku i sandžačkoj istini.

Vrijeme Ratkovićevih studentskih dana karakteriše bogat književni život u Beogradu. Rađaju se novi književni pravci – dadaizam, zenitizam, nadrealizam. Pokreću se novi književni listovi i časopisi.

Poetska ostvarenja ga strstavaju među rodonačelnike avangardne crnogorske književnosti. Najpoznatiji je kao pjesnik, pjesme su mu pune refleksija, ljubavi i topline. U njegovim stihovima dominira tragično osjećanje svijeta, sa čestim varijacijama kobi i smrti.

Bez obzira na to što je Ratković bio raznolik kako u stilskom, tako i u žanrovskom pogledu, uvijek se mogla više osjetiti njegova pjesnička nego prozna riječ.

Čak i kada se trudio da pobjegne od toga, nije uspijevaao, čemu svjedoče njegova prozna ostvarenja, prije svega roman *Nevidbog*².

² Roman *Nevidbog* je jedini objavljeni roman R. Ratkovića. Napisan je 1933. godine.

Pjesnik zaista nije mogao skriti niti potisnuti, a kamoli izbrisati svoje poetsko nadahnuće koje je prisutno, ma u kom pripovijedačkom vidu se okušao, iako se neki sa tim nijesu saglasili, a među njima je najpoznatiji Radomir Konstantinović koji navodi: „Nosio je u sebi velikog pesnika, a iza sebe ne samo što nije ostavio remek-dela već jedino stranice ispisane aljkavo, nejednake snage, stilom koji, često, nema nikakve ujednačenosti pa čak ponekad ni nekog stvarnijeg opravdanja. Poezija kao da je pristajala do njega da dođe samo putevima prokletstva, koje lomi reč i stih, i govor pretvara u mucanje: tek iznenadno, između stihova rogobatnih i banalnih, blesnuo bi stih nesvakodnevn, a kroz njega objavila bi se snaga zaumne mašte i vizionarstva kakvi se sreću u modernoj srpskoj poeziji.“³

Konstantinović takođe piše da „između reči i Rista Ratkovića nikad nije došlo do izmirenja. Najdublji, najjistinskiji njegov pesnički duh je protiv reči.“⁴

Kao što svi tvorci poezije vjeruju u svaki svoj napisani stih, u nadi da njihova riječ može promijeniti svijet, tako je i Ratković vjerovao da će moći živjeti u svom kosmosu gdje je svaka pjesma koju njegova ruka napiše, nova zvijezda što zasija na nebu. On je tako napravio sazvežđe, mliječni put koji danas mnogi sa divljenjem posmatraju i prate.

Što je dalje zalazio u pronalaženje sebe i svijeta u tim sandžačkim kosmičkim dimenzijama, tako se sve više otrežnjivao i postajao nedovoljan samom sebi i prazan baš u tim svjetskim razmjerama.

---

³ Konstantinović, Radomir, *Biće i jezik VII*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 147.

⁴ Konstantinović, Radomir, *Biće i jezik VII*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 148.

Ratković i neoromantizam

Konstantinović piše: „U međusobnom vrednovanju on nadrealizam stavlja na jednu stranu, kao neodređenu formaciju, a na drugu stranu novi romantizam, ekspresionizam, zenitizam i futurizam, kao subordinirane. Međutim, više od pokušaja definisanja pojedinih stilskih formacija i kompleksa Ratkoviću je stalo do one vrste teorije saznanja kojom bi uspeo da natkrili sve evidentne razlike među njima, odnosno da pronade način koji bi na teorijskom nivou objedinio sve upotrebljene stvaralačke prosede: koji istovremeno kao nadredna kategorija, objedinjuje zajednička svojstva stvaralačkog duha... Taj objedinjavajući stvaralački duh Ratković je definisao kao *neoromantizam*⁵... Ratković smatra da akcenat pada na prvi deo sintagme (*neo*), što znači da se zalaže za poeziju modernističke provenijencije, a potom ovu stilsku formaciju uzima kao sinonim kategorije umetnosti.“⁶

Sam Ratković sebe proglašava neoromantičarem. Da bismo to objasnili, moramo se najprije zadržati na romantizmu, o kom piše samo usputno, ali koji je, uprkos svemu, veoma važan u tumačenju piščeve filozofije i psihologije stvaranja. Koliku važnost pridaje tome pokazuje sljedeći pasus, uzet iz knjige *Ćutanja o književnosti – Skice* (str. 15):

„Svaki nedovoljno ukalupljen gest pripada izvoru romantizma, romantizam je nešto malo uži pojam od pojma umetnosti uopšte.

---

⁵ Radomir Konstantinović u knjizi – *Biće i jezik i iskustva pesnika srpske kulture dvadesetog veka* („Prosveta“, Beograd, 1983, knj. VII, str. 147-212) zajedno sa prihvatljivim stavom saopštava i neka sporna ili neprihvatljiva mišljenja. Navedenim povodom autor reče: „Njegov neoromantizam tridesetih godina, objavljuje se tihošću reči, smirenim pokretom pesme, koja iz dramske patetike duha ide u ćutanje, u intimističku liriku.“

⁶ Ivanović, Radomir, *Književna poligrafija Rista Ratkovića*, CANU, Podgorica, 2005, str. 17.

Zbog toga savremeni romantizam ne može postojati kao jedno, već kao više škola on ne zavisi ni od stila⁷, rekao je Ratković.

Taj njegov zanos je možda bio pod uticajem romantizma i samog njegovog stava prema romantizmu. Međutim, on nije pripadao romantizmu, ali nije bio dosljedan ni bilo kom drugom pravcu, ali ipak je bio romantični sljedbenik svega čime se pokušavao baviti. Klupko njegovog stvaralaštva je stilsko-formacijski teško razmrsivo.

Nikada nije bio opredijeljen. U početku zaroni u vode jednog pravca, tokom ronjenja gubi dah, uzima vazduh i zaranja u vode nekog drugog. Te dvije vode nisu pomiješane, ali ih on bespovratno zamuti. Tako se Ratković skoro uvijek, dostigavši svoj cilj, nađe na stilskom razmeđu, odakle uz svoju posebnost i nešto posebno što u sebi nosi i što je samo njemu svojstveno, počinje ispočetka.

Motiv smrti u Ratkovićevim djelima

Pjesme su mu zavijene u crno, pune sjete, tuge, melanholije, noći. Kao da je smrt, stara frajla, prihvatila glavnu ulogu u njegovoj poetskoj drami. Ipak, smrt nije neprolazna, ne možemo je izbjeći ili joj uteći, ali joj treba bez straha prkositi. Time je ona već unaprijed nadvladana.

Zbog čega smrt tako dominira u Ratkovićevim djelima? Kada se pjesnik prvi put susreo sa smrću? Zbog čega je se plaši?

Odgovor na ova pitanja nam mogu dati samo djela Rista Ratkovića. Smrt je bila prisutna i pri njegovom rođenju, a i djetinjstvu, pa je samim tim u njemu budila iskonski strah. Smrt je zarobljavala njegovu dušu, posipala mu put trnjem po kom je on morao bos gaziti.

Gdje god da je bio, uvijek je za sobom vukao svoje sandžačko razmišljanje. Bez obzira na to gdje je bio, u sebi je,

---

⁷ Vidjeti u: *Ćutanja o književnosti – skice*, Beograd, 1928.

neprestano nosio sandžački kraj, koji je pokušavao da preda zaboravu po opojnim barovima Egipta. I u tim dalekim i vrelim saharskim prostorima javljala su se priviđenja rodnog kraja i rijeke Lim koja vijugavo teče kroz doline. „Eno ga, po moru teče Lim“⁸, čuveni je njegov stih iz pjesme *Bar*. Baš kao i voda, i život ima svoj tok, svoju svjetlost i svoju tamu. Njegovi najdraži nastavljaju život tamo gdje su stali, u njegovom komosu i sazrijeđu pjesama. Smrt mu je otela sestru Marušu, koja je postala zvijezda na njegovom nebu, baš kao i otac. Oči mrtve majke ga gledaju „zelene i hladne“⁹. Žena vaskrsava i sa njom vodi razgovor:

*Bar sad ne brineš brige sirotinjske,
Jadnice moja!*¹⁰

Svi koje pjesnik voli su nadvremeni i neprolazni. Tako i sam pjesnik postaje vječan. On se ne plaši smrti, jer za njega smrt i ne postoji. Nadživio ju je. Živio je dva života, prolazni i vječni.

Analiza pjesama Ponoć mene i Ikona

Grupisati pjesme Ratkovića po motivima, naizgled bi se reklo, nije teško. Međutim, kada se prihvatimo tog posla, vidimo da je veoma dinamičan i odgovoran, a i zahtjevan. Zalazeći u njegova kosmička prostranstva, znači zaći duboko u tajanstvenost duše, naslućivati šta je želio i uporediti sa onim šta je rekao.

Iako postoji motivska isprepletenost, može se izdvojiti lirsko-mistična grupa. Glavno mjesto u ovoj grupi mora zauzeti njegova pjesma *Ponoć mene*. Ova pjesma koju je posvetio rano preminuloj ženi je puna neobičnosti. To je snovidni razgovor koji pjesnik izgovara bunčajući.

---

⁸ *Bar*.

⁹ *Potucalo*, pjesma Rista Ratkovića napisana 1935. godine.

¹⁰ *Ponoć mene*, poema Rista Ratkovića. Napisana je 1931. i mnogi je smatraju jednim od Ratkovićevih najboljih poetskih ostvarenja.

Zaspati ili umreti...

Ili se pretvoriti u suncokret...

Pjesnik na sarkastičan način želi da pronađe zaborav, da se izgubi i nestane, da pobjegne u svoj san, ili da umre, spokojno i sneno. Ako mu se prve dvije želje ne ispune, on želi da se pretvori u suncokret, da dobije novi život, da raste i okreće se prema Suncu. Zatim se vraća u stvarnost, ali nastavlja budan da sanja...

Ali otkud njen lik naslućen u vazduhu

čim pogledam ...

On ne umišlja, on nju zaista vidi, gdje god da pogled usmjeri. Priznaje da je smrt neizbježna, ali ne priznaje da mu je može otetiti. Za njega je san stvarnost. U snu je isto sve kao i u stvarnosti, i njeni prsti, i kosa, i oči i odjeća.

Njeni prsti živeli su u mojoj ruci

I posle njene smrti

Ja sam ih pokretao i razlikovao

Da li imaju vezu kakvu još sa kosom njenom,

Ili sa očima

Ili sa haljinom novom što joj kupih.

Postoji ona, ali postoje i uspomene, koje su za njega slike zarobljene u sjećanju i trenuci za pamćenje. Nisu imali ništa, a sve su imali. Skidali su odjeću i ostajali srećni. Sve su vidjeli, nema gdje nisu bili.

Tako sam retko uzimao i za nju i za se,

Tako često smo se svlačili kao vedar dan

I čini mi se da nema mesta na svetu

Gde nismo zajedno bili.

On vjeruje da ih do ponovnog susreta razdvaja njena vječnost i njegova prolaznost. Njegova ljubav iako je i čulna i duhovna, ima mjeru, ne zaklanja tu ljepotu, veličanstvenu odmjerenost.

Pjesnik nam ne otkriva koliko su on i njegova mrtva draga proveli zajedno srećnih trenutaka. Nekad bi ga stvarnost probudila iz sna i dala mu da popije gorku čašu istine.

„Mrtva si a tebe nema“ – uzdahnuo bi. To nije uvjerenje, on je tako samo grdi što mu češće ne dođe, što mu radosti ne donese..

Ovaj stih iz pjesme *Ponoć mene* Svetlana Velmar Janković smatra „nepismenim i trapavim“.¹¹

Zašto mi ne dođeš ...

Ta znaš li kako si obećala

Češće da ćeš se meni javljati ...

Pjesnik tuguje, blago opominje. Nesrećan je. Želi još više pobjeći od stvarnosti. To za njega nije rastanak, jer zna da je ona postala nova zvijezda njegovog sazvježđa. Njegovu ljubav ni smrt ne ubija. Vječna je, kao i njegova mrtva draga.

U daljem toku pjesme, pjesnik sebe napada, jer je ona možda tu, a on slijep kod očiju jer je ne vidi, a ona mu se ipak javlja. On svoje misli u potpunosti poklanja njoj.

Možda ti i kucaš na vid mi,

Možda su oči moje nesposobne da te vide,

Osećam lobanja cela tobom da mi je ispunjena.

Sada više ne prekora nju, već sebe samog. Ne krivi sebe, ali smatra sebe nesposobnim da je ugleda, osjeti, čuje. Da bi se prekinula agonija u kojoj se zatekao, on traži od nje da vaskrsne:

Vaskrsni!

Vaskrsni ili sebe ili oči moje ...

Ovim stihovima, pjesnik svoju dragu želi da oživi. Naiđu mu takvi momenti kada želi svoju utopiju. Ovaj stih, moglo bi se reći kao da je ostao nedovršen, ali shvativši da previše traži, pjesnik kao mogućnost daje da vaskrsne ako ne sebe, onda „barem oči moje“.

---

¹¹ Svetlana Velmar Janković u knjizi o Ristu Ratkoviću.

Pjesnik je zaista u svojoj utopiji, zaboravio je sve oko sebe.

*Sluh mi je već malo savršeniji:
Zovneš me
Osetim i dah tvoj i miris predsmrti,
Tamo gde se nadao ne bih*

On se nije pomirio sa tim da nje više nema. Kod njega je nastupilo stanje pomračenja svijesti, oživljava slike iz prošlosti do te mjere da sebe ubjeđuje da su nestale stvari fizički prisutne.

On je melanholično iskren, i zbog toga i mi sami, čitajući ovu pjesmu vjerujemo svakoj njegovoj riječi, odlazimo iz realnog u nadrealno, iz stvarnog u nestvarno. Čak smo povjerovali i da je njegovo srce postalo neki čudni aparat, koji je uskladio svoje otkucaje sa drugim – tajanstvenim:

*I srce mi je još sposobnije
Za otkucavanje tajnih znakova duha,
Duha ili druge materije*

Nekad pomislimo da se on nalazi na ivici razuma.

*Ono čini da noću katkad moram
zatvoriti vrata od sobe.*

Tražanjem tišine on ne želi da se udalji, već da stvori još jaču emocionalnu i duhovnu vezu, da se još više približi i povрати vremenu koje mu u nepovrat minu.

U takvoj tišini može svoju dragu i vidjeti i čuti.

*Osećam da ležiš povrh zelenih suncokreta,
U zelenoj košulji
Prevrnutim očima*

Ona je nepostojano živa, nedodirljiva. „Zelena košulja“ je metafora trave kojom je prekrivena.

Ali mi još došla nisi.

U svemu je ravnodušna. Iako je priziva, čezne za njom, nje nema.

I beše kao ravnodušna,

Prema strahu mom što svaka stvar beše zagrobno živa

Unutar pjesnikovog bića je neprestana bitka između onoga što jeste, što je bilo, i onoga što će biti. Kao u nekoj bajci, u kojoj je sve moguće, i ovdje dolazimo do zaključka da je to bilo samo noćno buncanje, sopstveno zavaravanje i sumnja da će se ikada više zaista sresti.

Odnekud, slučajno, pojavljuje se neki bezimeni, nepoznati sabesjednik. Daje mu objašnjenje o navodnim razlozima koji sputavaju njegovu bliskost sa njom:

Jedan mi čovek, seljački odeven, ispriča,

U gužvi dima i ljudi po jednom nepoznatom podrumu

Da ima neko što dodir naš sprečava

I što do mene lepše nisi doputovala

Da li je pjesnik ovo zaista snijevao? Njemu se javljaju davne, iz djetinjstva slušane priče njegovih Sandžaklija, koji uz kovitlace dima i zapušenost prostorija, pričaju o zagrobnim maštarijama. Sve to je ukomponovao u svoju tešku životnu tugovanku.

U daljim stihovima, on se ispovijeda svojoj voljenoj:

Poverih tome sumnjivom prijatelju zaveru svoju

Da tog ću duha polako ubiti iz puške,

Što smeta našem sporazumevanju.

Na zlog duha ne treba pucati, to je naše narodno vjerovanje. Oružje je mrtvo, a zli duh je neuništiv.

On vjeruje da će sjećanje na nju vječno živjeti. To je njegova slamka spasa koju on ne pušta. On će uništiti sve prepreke koje su nastale kao posljedica smrti. Time će, on se nada, i zli duh biti poražen:

*Pobediću ga, mislim, grobom tvojim,
Slikom i kosom crnom tvojom,
I cvetom sasušanim koji beše oko tvoje glave
Na odru kad u nedra ti položih sliku svoju
A cvet se prihvati rukava mog:
To ti mi kao uzdarje vrati.*

Ljubav ne umire kad smrt zaživi. Naprotiv, tada ljubav vaskrsne. Položivši joj sliku svoju, u znak vječnog nezaborava, nije ni slutio da će se svijet prihvatiti njegovog rukava, da će mu se vratiti kao uzdarje. On se svojoj dragoj kroz ovu pjesmu zavjetovao na vječnu ljubav. On je u nesnosnim mukama i duševnom bolu. Spreman je na sve, samo da ne izgubi uspomene na nju, od kojih živi. Za njega zaborav ne postoji, a njena pomoć mu je neophodna.

*Pomozi mi, pomози:
Vidnija budi kad u ma koju sobu
za mnom uđeš ...*

On njen lik uzdiže do nebeskih visina, predstavljajući je kao anđela, praveći od nje jedinu zvijezdu na svom nebu. On se bori protiv životnog besmisla. Približava se kosmičkom, nematerijalnom, ali ga suočava sa zemaljskim, materijalnim.

Pjesnik priziva izlazak voljene osobe u sobu. Nezamisliv je i bezvrijedan život bez nje, pa posjeduje sve mogućnosti, jer je iz materijalnog prešla u duhovno stanje:

*Bar sad ne brineš brige sirotinjske,
Jadnice moja!*

Konačno se budi, otima se zanosu. To buđenje mu pomaže da završi podsjećanjem na posljednje trenutke kad je pokušavao da je spasi:

*Celog dana onog dana uzalud tražih pare,
A kad ti dođoh – mrtvoj ti dođoh ...
Velika patnice moja,
Krvavo te podravljam.*

Novac nije našao, spasiti je nije mogao, ono što mu do kraja života ostaje gorki talog u duši jeste što je njena smrt nastupila prije njegovog dolaska. Osjećaj krivice ga je obuzeo. Ona je „velika patnica“, a on je vječiti mučenik i grešnik. Zbog toga joj i upućuje takav pozdrav. Uzimajući sve u obzir, pjesma se može svrstati u red najvećih dostignuća ovoga stvaraoca uz zapaženo mjesto i među onima stvorenim u pjesnikovom vremenu.

Ostajući još uvijek u poeziji Rista Ratkovića, emocionalni izliv se osjeća u pesmi *Ikona*¹². Zaista je osjećajno topla, bolno ganutljiva, prerasla čulnost i prešla u neki veći, vanmaterijalni, kosmički svijet. U ovoj pjesmi posebno je lijepa prva strofa. Ovdje pjesnik ne zalazi u vrtloge nekog njemu svojstvenog metanisanja. Jednostavno opisuje privid:

*Vidim li koju ženu
tebi da liči
u mantilu pepeljastom i sivom šeširu
dešava se na ulici da zastanem:
I mada znam odavno već truneš
pomislim: možda si ti.*

Stalna misao na voljenu osobu i neizlječiva tuga za njenim gubitkom otjelovljuju mu njen lik u drugim osobama. On sebi podsvjesno ne dozvoljava priznanje da je nema. To potvrđuje i direktnim obraćanjem. Na taj način nestvarno pretvara u stvarno. On i sam govori da nje „odavno već“ nema, da se

---

¹² Pjesma Rista Ratkovića, čiji se originalni rukopis nalazi u Muzeju u Bijelom Polju. Pored ovog originalnog rukopisa, u Muzeju se nalaze i neki drugi, kao i njegova lična dokumenta.

materijalno pretvara u prah, ali opet ne može sa tim da se pomiri – nema snage da je zaboravi. Iako govori da su oboje bili bezbožnici, postupcima nas uvjerava u suprotno. Želja za paljenjem kandila pred njenom slikom nam to pokazuje. Ovdje je uspješno pomirio stvarno i nestvarno, tako da sve postaje moguće. Svim svojim postupcima, on je ovdje više vjernik. I naziv pjesme ide u korist ovoj konstataciji.

Socrealistička poezija Rista Ratkovića

Kada je u pitanju Ratkovićeve poezija, neophodno je pomenuti njegove socijalne pjesme.

On, kako kaže Tatjana Bečanović, „neumorno gomila primere krajnje socijalne bede, koje bez dodatne motivacije, povezuje tehnikom montaže, što proizvodi utisak simunltanosti različitih tokova.“¹³

Ona dalje navodi: „U Ratkovićevim pesmama oblikovanim po principima socrealističke poetike se javlja kao dominantna strukture, a patetika kao osnovno sredstvo delovanja na emocije čitalaca.“¹⁴

Ovo posebno možemo primijetiti u Ratkovićevoj pjesmi *Mati*:

*U kućerku presirotom
mladost болоvala,
nad jedincem bdila majka
ljuto jadovala.*

*Žuborio cvrkut ptica
lepršalo cveće,
al su tužna bila lica:
on prebolet neće!*

---

¹³ Bečanović, Tatjana, *Zaspati ili umreti*, CID, Podgorica, 2003, str. 157.

¹⁴ Bečanović, Tatjana, *Zaspati ili umreti*, CID, Podgorica, 2003, str. 157.

U ovoj pjesmi nam Ratković prikazuje svu bijedu siromašnih. U socrealističkoj fazi njegovog stvaralaštva dolazi do promjene izraza gdje sredstva postaju: crnobijela tehnika, slika građena na racionalnim i realističkim principima, kao i patetični stil.

Još jedna pjesma koja pripada socrealističkoj poeziji jeste *Dete iz ormana* gdje je prikazan stradalnik koji je dotakao samo dno bijede:

*Glas njegovog deteta
Koje nije imao para da sahrani.
Juče je tek posao dobio,
Prvi put ovog leta.
Od vlasti nije smeo u sobi da ga zakopa
Drži ga mrtvo u ormanu dvadeset i dva dana.*

Ovdje je na neki način motiv o mrtvom djetetu koje je dvadeset i dva dana skriveno u ormanu, pjesniku poslužio i kao povod za kritiku građanskog društva.

Tatjana Bečanović za ovu pjesmu piše: „*Dete iz ormana* je pesma koja nosi pečat Ratkovićevih ideoloških opredeljenja i predstavlja pesničku konkretizaciju socrealističke teze o kauzalnom tumačenju pojava: uzrok – socijalna beda i obespravljenost radničke klase – nužno izaziva društveni prevrat kao svoju direktnu posledicu.“¹⁵

Pripovjedačka proza i roman Nevidbog

Pripovjedačka proza zauzima značajno mjesto u stvaralaštvu Rista Ratkovića. Pored romana *Nevidbog* Ratković je autor i nekoliko desetina kraćih prozanih tekstova. Njegove lirske priče, novele i pripovijetke, „uzgredno“ uhvaćene slike iz života – često su i reminiscencije na neki za autora značajni susret; poetska atmosfera, gusto tkivo socijalne magle i poneka ljubavna i senzualna uspomena.

---

¹⁵ Bečanović, Tatjana, *Zaspati ili umreti*, CID, Podgorica, 2003, str. 153.

Ono što predstavlja glavnu vrijednost u proznom opusu Rista Ratkovića svakako nijesu pripovijetke. Po njima Ratković ne bi bio naročito cijenjen. Ali po romanu *Nevidbog*, Ratković je među čelnim piscima.

Šta je ustvari *Nevidbog*? Sama simbolika u naslovu djela vodi nas u Ratkovićev zavičaj, u kasabu na obalama Lima, među ćepenke i odžake, patuljaste i bolesne, bogate i osione građane. U mjestu gdje dani uglavnom protiču u beskonačnoj monotoniji: rađanje, sirotovanje, brza, ukradena, tragična ljubav i smrt. Opisujući opštu pometnju pred dolazak crnogorske vojske, onu krvavu zoru kad su uz kišu kuršuma i zlodjela u balkanskom ratu, varoš panično napuštali ili glavom platili mnogi starosjedoci i drugi mještani, Ratković je posebno pronicao u raslojavanje svijesti i savjesti stanovnika kasabe, u međusobno naplaćivanje dugova, stradanje nevinih i nedužnih, u ratno bezvlašće i bratoubilačku atmosferu, u kobne posljedice oslobodilačkog poravnjanja. Upravo ono socijalno stanje nastalo poslije krvavih obračuna, i jeste okosnica *Nevidboga* u kojem je Ratković, kroz sudbinu porodice Jeremić vjerovatno opisao sebe i svoju porodicu: sebe kao Vaska, a oca kao Obrada Jeremića. Nije to naročito bitno, ali je bitno da je autor romana pokazao naklonost prema socijalnoj revoluciji – nesumnjivo na strani patrijarhalnosti, poštenja, ljudske odanosti i dostojanstvene trpeljivosti. *Nevidbog* je slika jednog mučnog vremena, jednog stradanja, slika gladi i patnje, ponegdje čak i biblijskih. To je dubinski prikaz kasabe u raspadanju, etničke i religiozne mješavine u previranju. Ali iznad svega, to je slika dječaka koji nikada nije uspio da pobjegne ispod onih maglenih jutarnjih rafala na kraju balkanskih ratova, koji nije mogao da zaboravi begovanja i silovanja, gladovanja i beharanja, koji nije uspio da se probudi, koji nije želio da se nađe, sam sa sobom, na trotoarima velegrada. To Ratković nije htio ni u poeziji, ni u drami, ni u romanima.

1. O romanu *Nevidbog*

Roman *Nevidbog* ne samo što u podtekstu diše zavičajem već često jasno i glasno ističe njegov pejzaž, atmosferu i raznoliku slojevitost. To je vrsta porodične sage, povijesti o propadanju jednih i uzdizanju drugih porodica u njegovom zavičaju. Roman je komponovan kao niz više samostalnih priča, a među najboljima su one o sjećanjima glavnog junaka na djetinjstvo i njegovim doživljajima pod austrijskom okupacijom.

Rat je kao pijan svat prošao poljem, kaleći bijes na obalama Lima i tek niklom bostanu. Bog je pristao na to. Ratovi prolaze, a ljudi ipak ostanu. U to vrijeme kad je Crna Gora i njena varošica na sjeveru bila pod opsadom Austrougarske đavo je palio kandila. Gorelo je nebo, rušeni su mostovi, spaljene duše varošana.

Nesumnjiva je važnost romana *Nevidbog*. Ratković nam govori o porodicama varoši u kojoj je rođen, o njihovim usponima i padovima, pa se ovaj roman može klasifikovati kao porodični roman. Govoreći o trima generacijama porodice Jeremić, u kojoj se ogleda dobrotu i koja ekonomski propada, Ratković pominje Obrada i Đorđa, njihovog oca i Obradovu djecu, koju navodi i po imenu: Vasko i Miluša

2. Selo u Sandžaku

Selo u Sandžaku je čopor koza, raštrkanih bez reda, po brijegu ili uvali. Kuće su bile mnogo udaljene jedne od drugih, veoma žalosne, trošne, male, prljave. Komšije su se dozivale koliko ih grlo nosi. Rijetko u kojoj kući mladoženja sa nevjestom nije spavao pored oca i majke. Na takvom spavanju bi bili i Bogu zahvalni, da pored njih nije bilo i tele i po nekoliko jaradi. Nisu izgledali tako jadno napolju, kao kod svog ognjišta. Bili bi u njivi, pored izvora ili na livadi, tako pogrbljeni i nedovoljno

razvijeni, da se moglo osjetiti koliko su potišteni, zakržljali od brige i straha. Oni kupe kajmak, prave čuveni sir i maslo, ali od svega toga, malo jedu. Živjeli su više srcem, nego očima i stomakom.

Bio je težak život pravoslavnih varošana pokraj Lima. Skoro svi su bili čifčije turskih aga i begova, i davali im dobar dio zemljinog prinosa, kao da su bili na tuđem imanju. Zemlja je oslobođena oslobođenjem od Turaka. Ona je uvijek onih koji je obrađuju. Pravoslavni seljaci bili su veoma skromni. Ujedinjavao ih je opšti osjećaj slobode. Sva pričanja su najzad bila preplavljena pjesmom prolaznika. Glavno da je zemlja slobodna, pa će biti i kukuruza, i pšenice, i krompira, i svega. Sve će vremenom doći na svoje mjesto.

3. Kuća Obrada Jeremića

Sve je ključalo u kući Obrada Jeremića, u kojoj su svi podrumi bili puni, a prostrane sobe zastrte ćilimima. Ljutu rakiju su pili iz fildžana, a pili su toliko da su pobješnjeli od jada i srdžbe. U srcu Obradovom ključala je samo jedna misao: gdje je ubica njegovog brata Đorđa, koji se rodio pod divljom kruškom, u njivi, blatnjavoj do koljena. Hranio se često oporim voćem, u nedostatku hljeba. Kao dječak je već bio čoban turskih krava, koji se nije plašio gladi. Sitne i niske krave navikao je da muze ustima. Svakog dana, pomalo od svih sisao je omužu i jeo ječmeni hljeb. Rastao je poput životinje, cvjetao poput biljke. U isti mah je bio i tele i ljljan. Đorđev i Obradov otac bio je u milosti moćnog age, koji nije mogao lako da kaže: ne boj se, čuvaću tebe i tvoje. Taj stari i moćni aga, koga su krasile zastrašujuće zarasle oči i duga brada, imao je osim časti i zemlje još i: dvjesta-trista pušaka. Iz obližnjih sela moglo je da se zagrmi za jedan sat, na njegovu jednu jedinu riječ.

4. Vasko Jeremić

Čitajući knjigu, kroz sjećanje Vaska Jeremića, sina Obradovog, možemo vidjeti svečanu večeru, koja se spremala u njegovoj kući. Ta sjećanja su njega tako veselila. U lijepo namještenoj sobi, gdje ima dosta jestiva i pića, gdje se miješa miris svega toga sa mirisom tamjana i duvana, slušao je razgovore starijih.

Obrad se spremao za put. Treba prodati pet ovnova u Solunu. Te ovnove je na kraju ipak predao vojsci. Nazad sa sobom je poveo Arnaute, koji su preko čela imali bijele, beduinski uvijene zmiје od maramе, a ispod njih skoro nepomične, kao u živi kamen, uklesane oči. Vraćajući se kući, Obrad je Vasku nosio kutiju svilenih bombona.

5. Božić

Snijeg je padao. Bio je to zaista jedan bijeli san za sve one koji su imali hljeba i drva. San u kome se rascvjetaše zimski praznici puni veselja i pića, puni kajmaka i pršute, slatkih i slanih pita. Na Badnji dan, varošicu je krasila silna hrastovina, trgov su prolazili konji natovareni zelenom borovinom.

Božićna radost se posebno širila u srcu malog Krsmana. Majka mu je iz šume na leđima u prvi mrak donijela suhu otpalu granu, a on je kupovao malo tvrdog sira, malo petroleuma, parčence voska i tamjana. Meso će kupiti majka, kad se vrati. Da su kupili jedan tovarčić prave hrastovine, već treći dan Božića ne bi imali ni posnog, a kamoli mrsnog. Sve to je ona objasnila malom Krsmanu. Malo ribe u pasulj, da im zacvrči bar dva puta u godini. U ulju su žeravicu od kandila palili. Malo luka i malo sira i uz sve to nekoliko čašičice rakije. Da bi sve to priuštila sebi i svome sinu, majka je išla u šumu za granje, ali bitno je bilo da je vatra. Krsman ju je čekao u ćošku hladne sobe, brižljivo,

dok su iz drugih kuća odzvanjale radosne božićne pjesme. Čekajući majku legao je umoran i prozebao. Zavukao se pod svoj tanki jorgančić, koji ni hladan ne miriše na čistotu. Trebalo je naložiti vatru, ali čime.. Tada mu pade na pamet da krene popu da ukrade badnjak. Vesele božićne pjesme orile su se iz mnogih domova. Obrad Jeremić se takmičio sa susjedom popom ko će grlatije da natpjeva. Pop uhvativši malog Krsmana u krađi badnjaka, najprije ga izudara šamarima, a zatim ga izgrdi na sav glas.

6. Opis varošice

U zapadnom dijelu varošice između dvije visoravni tekao je strmo u rijeku potok, prljav od raznog smetišta koje spira zajedno sa nečistoćom iz nužnika. Potok je hitao da što prije uđe u rijeku. Na desnoj strani visoravni bilo je starinsko groblje, a lijeva je bila obrubljena sirotinjskim čatrljama, sagrađenim od ćerpiča i pruća. Daščani krovovi se dime, crni, neki čak i razvaljeni. Ispod propalih krovova krmeljivo vire prozorčići, oblijepljeni hartijom. A unutra, ljudi čuče oko mršavog ognjišta. U ovim straćarama se misli samo na najosnovnije: na ručak. Ako ga nema, na puževe kojih počinje biti, na mlade koprive koje se mogu jesti kuvane.

U jednoj takvoj kućici ležao je jektičavi mladić, kome je bilo dvadesetak godina, a koji je hranio cijelu svoju porodicu. U majki mu je umrla i posljednja nada, pa pomisli da će joj umrijeti. Mislila je da su ljekari božanska bića i svu vjeru je polagala u jednog Rusa, koji joj primivši pare, saopšti da njenom sinu više nema lijeka. Ona se malo i pokaja što mu je dala sav novac koji je imala, kad već nije pomogao. Bila je pored sina, čije se lice gasilo zajedno sa danom. Paučinu u ćošku ispod mračne drvene ikone poškropilo je nekoliko kapi zalazećeg Sunca. Mati se sagnu do usana sinu, da načuje šta želi, zatim ustade pa prekrštenih ruku poče šetati po sobi. Posljednje

što je želio je bio gutljaj kisjelog mlijeka, koji ona nije imala da mu da.

7. Vasvija

Kažu da je ljubav pronaći i zavoljeti Boga u nekome. Vasvija, muslimanka iz Bijelog Polja, susjetka Jeremića, zavolje Boga u sebi ogledajući se u duši Obradovog brata Đorđa, kojeg Vehbo ubi. Bez njega, bez te ljubavi, nije mogla ni da zamisli jadni svoj život, ugušen, koji se nevidljivo rasplamsavao iza svega nevidljivog, iza svega toga što su njene usahnule oči gledale noć i dan. Željela je da se pokrsti, jer je bila sigurna, da ukoliko to uradi, srešće se sa njim. Kada bi im se duše sastale, to bi bio raj za oboje. Tih dana je kao izbezumljena trčkarala kroz kuću. Otvarala je svoju seharu, koja je bila puna svilenih košulja, dimija, velikih pojaseva, čarapa od prebijeke vunice, i zlatom izvezenih maramica. Kao da se trebalo obući za neki svjetlostan dan, zlatom optočen. Iz njenog sanduka je zapahnjivao miris ustajalosti, miris neke prečiste i slijepe truleži koji se može osjetiti čak i kroz stranice knjige. Te noći, sa prozora koji je gledao u baštu, punu zelenila i karanfila, Vasvija je „propjevala“ na svom prozoru. Cijelo susjedstvo se zaprepastilo, prozori su se pootvarali, djeca na ulici su prestala da se igraju. Jeza od Vasvijinog glasa uvlačila se svima pod kožu. Njena radosna pjesma najavljivala je smrt. Skočila je sa mosta u želji da sretne svog Đorđa, nadajući se da će anđeoskim krilima odletjeti njemu u zagrljaj.¹⁶

Obrad Jeremić čuvši da se Vasvija spokojila, osjeti prazninu u duši. Sjetio se svoga brata i najzad shvatio da mu je sa Vasvijom umro i brat, jer je Đorđe živio i poslije smrti, u srcu Vasvijinom, u duši jedne žene.

---

¹⁶ Sa mosta je skočila i lijepa Fata Avdagina, junakinja romana *Na Drini ćuprija*, što predstavlja jednu od dodirnih tačaka romanescne strukture *Nevidboga* sa pomenutim Andrićevim djelom.

8. Propast porodice Jeremić

Rekvizicija u varoš unese nespokoj i nesklad. Obradu Jeremiću uzeše sve živo što je imao po selima. Ali nekada je bolje siromašiti nego bogatiti se. Kuća Jeremića postala je oficirska kuhinja. Oduzeli su mu mnogo rakije i svu vunu. Iznad svega toga, Obrad se najviše plašio da će ga odvojiti od porodice i odvesti u neku daleku zemlju, gdje će gladovati i proživjeti velike patnje. Vlast je, kao metla, počistila sve ulice i zatvorila sve mehane i berbernice. Žalosne su tih dana bile varošanske povorke.

9. Ratkovićeve *Nevidboge* nam tiho govori

Posmatramo li *Nevidboge* kao porodični roman, vidimo da je autor nastojao pratiti neobičnu generacijsku hroniku jedne kućne zajednice.

Strukturalna mozaičnost i stilski maniri učinili su da ovo djelo postane aktivan sudionik u stvaranju takozvanog prototipa novog romana. Zbog toga je interesantno za proučavanje i analiziranje. U skladu sa tim, potrebno je napraviti pregled sadržaja ovog djela koje sadrži 32 odjeljka. Oni su u toliko labavom spoju jedan sa drugim da bi se skoro svaki mogao uzeti za pojedinačnu pripovijest. Svjestan toga, autor ih je ponaosob i naslovio. Mnogi od naslova izvučeni su iz teksta. Ratković je čini se, nastojao da napravi paralelu između zla koje donosi krvoproliće, razaranja i uživanje u bezbrižnosti. U želji za tim izgubio se i u jednom i u drugom pravcu. Želja za pravljjenjem pripovjedačkih zapleta, zaplela je pisca.

U namjeri da postigne veću psihičku napetost i veće zgražavanje istovremeno, Ratković se mjestimično pokušavao služiti i naturalističkom metodom. Slikajući Aždraila¹⁷ kao

---

¹⁷ „Aždrail“, str. 109–113.

čudovište koje prevazilazi svojom monstroznošću i okvire najmračnije fantastike, osuđujući ljude da budu živi stavljeni u vreli kazan varenike i budu kuvani,¹⁸ ili usmrćivani na druge najogavnije načine, on ga istovremeno prikazuje kao savršeno elegantnog i prisnog čovjeka. Čak mu je data uloga i sladostrasnog ljubavnika, za koga naručena djevojka pomišlja, „tako vaspitanog gospodina sretala je samo još u knjigama“. Umjesto krvoloka, za nju je bio otresit momak koji ima „zlatan osmeh“.¹⁹

U ovom romanu, posebno su dirljiva sestrina pisma, gdje je izliv iskrene ljubavi odslikan istančano, živo, toplo i osjećajno, da se može zažaliti zašto pisac nije više pažnje posvetio ovakvom načinu pripovijedanja.

Ratković je u roman pokušao ugraditi i svoj evolutivni razvoj, koji je usklađivao čitanjem pojedinih knjiga. Svugdje je bio pokolebljiv osim u prikazu majke i sestre. Potresno i književno uspjele je prikazao sestrično bolovanje i porodično preživljavanje toga. Pisac je, istovremeno, ostavio i tužna svjedočanstva o tada opštem umiranju naroda od iscrpljenosti i epidemija.

„Tih dana ... zavlada i španska groznica. Jesenja magla vukla se kroz ulice kao avet, puna smrtonosnih klica. Oni što behu zdravi, očekivahu kao obavezno, da se razbole. U svakoj kući jedva po dvoje da su na nogama. Cela varošica, zajedno sa okolnim brdima i udolinama, bila je umotana u sivu mrežu magluš-tine i boleštine. Sa svih pet džamija mujezini tužno oglašavahu smrt, po nekoliko puta dnevno. Zvono sa crkve bilo je odneto u fabriku za džebanu, te su se iz pravoslavnog groblja probijali tupi udarci čekićima u debelu dasku. Svakodnevne jutarnje

---

¹⁸ Stravično kuvanje čovjeka u kazanu podsjeća na scenu nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*, i neodoljivo nameće misao – nije li možda *Nevidbog* na neki način stilski i motivski anticipirao dijelove strukture slavnog Andrićevog romana.

¹⁹ „Zlatan osmeh“, str. 105–107.

novosti behu smrti: umro taj i taj, umrla ta i ta. Iz nekih kuća iznosili su po troje nosila najedanput.“

U takvom haosu smrti našla se i Vaskova, toliko voljena sestra. Nemoćan pred njenim vapajućim riječima: „Ne daj me, Vasko, brate moj!“ A i sam slabunjav, krajnje rastrojeno se osjećao. Otuda mu se, iskustvom dokazane, nameću konstatacije: „Sve što se o životu kazuje, sve te bezbrojne pesničke i filozofske budalaštine, za one koji se rastaju sa njim, nisu drugo no kao za žednog naslikana voda.“

Piščev pokušaj da uhvati Vaskove misli, pokrete i opšte duševno stanje u takvoj situaciji, kao i očigledan uspjeh u tome, zapravo je samo prenošenje ličnog stanja u drugu osobu.

Pretposljednji odjeljak romana prikazuje novonastale promjene, koje je uslovalo njemačko gubljenje rata i kapitulantski krah.²⁰

Najzad, poslije dosta isprekidanog zamornog prikazivanja, djelo se završava na dosta neuobičajen način.²¹ Deset godina po završetku rata prikazuje se povratak iz inostranstva izvještačenog sina Luke Orlića. Dolazi sa ženom, strankinjom, i kumom da posjeti rodni kraj. U međuvremenu je osiromašeni Obrad Jeremić na ivici konačnog kraha. Sin mu je u zatvoru. Ova dosta nesrećna pripovijest se završava na neočekivan način.

„Rano izjutra mladića odvođe na saslušanje. Na pola čaršije ču se pogrebna pjesma. Neko od dućandžija reče ko je umro. Mladić saznade da to nose njegovu majku. Blizu mosta on srete i pratnju. Pogrbljeni pratioci ga zagledahu vrlo čudnovato. Mladić tražаше očima nosila. Ugleda i oca, kako ide pognute glave. Beše sed. I odela izveštalog ... čakšire iskrpljene ... na nogama mu opanci ... I još nisu čitavi. Mladićev korak se zamrsi. Ali ga otac spazi pa mu doviknu, glasom koji u samom

---

²⁰ „Gomile“, str. 161–167.

²¹ „Posle deset godina“, str. 167–174.

početku beše tronut, ali odmah zatim prkosan i strog: Vako, sine, drži se! Budi junačan!“²²

Ima više primjera koji su u ovom slučaju prednosti, ali postoji i niz nedostataka, što ukazuje da je pisac imao pripovijedačkog sluha, ali je psihološki naboj ometao sabranu upotrebu takve darovitosti. Slično se dogodilo i sa ostalim Ratkovićevim proznim stvaralaštvom. To potvrđuje da je posrijedi pisac trenutne inspiracije, što znači, prije svega pjesnik.

Prateći idejnu nit, povezuje priče u romanu. Valja naglasiti da se *Nevidbog* nije pojavio odjednom. Nastajao je postupno, od priče do priče. To nas navodi na pretpostavku da se piscu kasnije javila ideja da narativne sastave objedini u jednu cjelinu.

10. Poetični zaključak *Nevidboga* inspirisan Ratkovićem, njegovim i mojim zavičajem

Iz jutarnje magle budila se varoš. Ljudi su se pozdravljali u sokacima. Neko je nazivao „Selam.“, a neko „Pomaže Bog.“ Lim je šputao njihove živote, nekad užurbano, a nekad sasvim tiho...

Magla krenu prema meni. Zlatni odsjaj Sunca na zatalasanoj površini Lima tjera mi zjenice u zagrljaj beonjačama. Varošani otvaraju usta i tako pokazuju dušu koja je iscrpljena od tamničenja vjekovima. Jutro im se penje po osmijehu, kao da hoće da pogovori. Govori tijelo, a miriše ćutanje.

Hoće li iko ikada reći jedinu istinu za kojom tragaju varošani po litici iznad planina? Udišu korov tajne, pa tragajući za istinom osjete kako ih noktom ogrebe iluzija Boga, koji ih opominje da budu tihi i da čuvaju sokake u varoši, puste kao srca ledenih bijelih kraljica. Varoš uspavljuje ponoć, pa je miluje rukama nevinosti i čistote. Nevini grijeh se budi u vrisku jedne majke kojoj odvedoše sina. Traži ga, beznadežno.

---

²² U verziji iz 1957. pokušao je sa ideologiziranjem pa je i završetak manje psihološki obojen. Time se u vrednosnom smislu nije dobilo. Naprotiv, izgubilo se.

Pokrivene glave kriju svijest ove varoši i čuvaju je kao liniju na svom dlanu. Odnose je u grob, da se opet rodi. A trava će nicati i iz kamena, ako zemlje nema. Dvapat prevariš jednom voliš. Zato oni čuvaju varoš pokraj Lima, samo jednom, samo zauvijek, i nikada više. Nose je u svojoj kosi kao jednu jedinu sijedu vlas da ih podsjeti da mošti ne umiru, ali tijelo odlazi. Ipak ne očajavaju. Duh toga vremena u njima se ne pokorava nikome, pa čak ni njima samima.

Nešto u toj varoši ih tjera na razmišljanje. Sve do jutra će stajati pokraj prozora, a misliti u večeri. Noć, to je samo dan dok spava, dok se milo pripija uz kožu neba i sanja Sunce sve do svitanja. Nebo okupa varoš svjetlošću zvezda. Neke se sakriju u obrvama, ali svaku od njih nosi kao znak, na čelu ispisano sazvežđe.

Lim se napio vode i bira samoću, kao što krvotok teče odvojeno od utrobe, ako napuknu vene. I onda uživa u svojoj slobodi, posljednjim uzdahom se vine i hoda kao beba i mlijeko na njenim usnama.

Da li vjeruješ, varošice, da te tako čuvaju, i tako te miluju, pod kožom, te osjećaju. Koraci tvoji što morem varošanskih krovova hode čine da te varošani vole još više, svakog puta kad se cigle dotaknu sa mjesecinom.

Lijepo je biti u godinama, a biti dijete varoši, koja je i baka i kolijevka ujedno. Njene ruke, tako lijepo naborane liče na sljepoočnice kad se skupe pri dnu obrva. Podsjećaju na podočnjake i njihov smijeh u noći punoj mirisa bajnih i razgovora veselijih od srca samoga. Govori jednim poljupcem u obraz, bijeli kao rijetko, neotkriveno vrelo nad potocima što recituju krštenje i opelo.

Pa čitav život tu da žive, malo im je, zato varoš stražari noću nad njima, dok je oni čuvaju. Za druge, od drugih, u sebi. A kiša će padati, i uoči Božića, i uoči Ramazana.

Pripovijetka Pop-Nenadovo hrišćanstvo

„Pripovedačka proza ne zauzima značajnije mesto u stvaralaštvu Rista Ratkovića... Zapravo, njegove pripovetke više su uzgredno uhvaćene slike iz života, ili pak poetske reminiscencije na neki za autora značajni susret. Prave pripovedačke fabule, jasno izgrađene dramaturške linije, dubljeg psihološkog poniranja u život junaka – nema u Ratkovićevim pričama, ili ima toliko malo da se gotovo može zanemariti.“²³

Među Ratkovićevim pripovjeticama, posebno mjesto zauzima *Pop-Nenadovo hrišćanstvo*. To mjesto joj prije svega pripada, po razvijenoj pripovjedačkoj fabuli, izgrađenoj dramskoj liniji, svojevrsnoj životnoj filozofiji, psihološkom preživljavanju glavne ličnosti, živoj i upečatljivoj atmosferi sredine. Svega su tri glavna aktera u toj pripovijeci: pop-Nenad, njegov sin i Halil-aga. Iza Ratkovićevih likova, iako ne vidimo nijednu određenu ličnost, osjeća se prisustvo, dah životne sredine, želja i žudnja za slobodom, bez koje život nema svoju pravu cijenu. Pop-Nenad je oličenje te sredine. Život pun uvrnutih puteva, nesagledivih krivina, sunovrata, kovitlaca u kojima ne iščekuje noć ono što rađa dan, u vrtlogu protivrječja, netrpeljivosti i žestokih sukoba i obračuna vjera i naroda, pop-Nenad je izgradio svoju filozofiju, poimanje objektivne stvarnosti i čovjekova trajanja, borbe da se zlo savlada i pobijedi. U buri životnih okolnosti formirao se pop-Nenadov karakter. Pored pobožnosti on je hrabar, mudar, prostodušan, široko otvorenog srca za patnje svojih sugrađana, u njegovim postupcima glavni kormilator bila je ljubav. Istinska ljubav prema narodnoj slobodi i buni bila mu je u srcu usađena. On ne može da pojmi kakav bi ljudski duh bio bez ideala, i za njih

---

²³ Perović, Sreten, „Drama Sanžačkog Hamleta“, predgovor izboru *Ponoć mene*, 1966, str. 7-47.

je spreman na najveću žrtvu. Lik pop-Nenada je životan: individualizovan, ali nosi i neke tipične osobine crnogorskog sveštenika. Iako ne postupa kao pop Mićo, ne govori kao Iguman Stefan, ne tvori kao kaluđer iz „Smrti Smail-age Čengića“, nije daleko od Igumanove mudrosti i shvatanja života, osvjetnik je na djelu, a ne samo podstrekač da se smrtnik kazni.

Osveta je izvršena. Krvnik je ubijen, ali tu nije završen cilj životnog ideala pop-Nenada: uspravan, vedra čela, svijetla obraza i žudnog pogleda mora istrajati do konačne pobjede.

Van svake sumnje osobenost ovog lika otkrivamo u njegovoj intimističkoj opredijeljenosti i krajnjoj riješenosti da se dođe do ideala slobodnog čovjeka, u profilu, dakle, koji je nastao čvrstom integracijom mišljenja i postupaka.

Lik Halil-aga je antipodan pop-Nenadovom. Silnik je, neumoljiv, što mu srce diktira, tako i postupa. Najednom, u čemeru i alkoholu, kad je u poljuljanoj svijesti svodio račune, zgrozio se zbog toga što je nisko pao pred pop-Nenadovim licem, što mora ispraviti bez oklijevanja; odluči se, posluživši se za trenutak lukavstvom, na bezuman korak, da na bezočan način ubije Milutina, sinovca pop-Nenadovog.

Pop-Nenad, u trenutku kulminacije dramatične radnje u svojoj odlučnosti i psihološkoj katarzi, naslikan je jedinstvenim, originalnim postupkom. To je zaista potvrda da je Ratković imao karakterističan pripovjedački talenat.

Slobode nema bez žrtvovanja i odricanja, a svjesno se žrtvovati mogu samo jake ličnosti kao što je bio i pop-Nenad, i obračunati se uvijek sa silnicima i pustahijama.

U kontrastnim situacijama, istkano je prazno tkivo, naslikana atmosfera, prikazani likovi, njihova unutrašnja preživljavanja i postupci, što priči daje posebnu aromu i draž svježine, izdiže čitaoca na put nepogrješivih zaključaka i orijentacije da se stane i ostane uz likove koji se bore za dostojanstvo, napredak, humanije odnose u društvu.

Kliker je poetska proza Rista Ratkovića, protkana žalošću za djetinjstvom, snovima i idealima, zanosima i čežnjama, iznjedrenim u dječjem otvorenom i širokom srcu: Vasku, u opštem metežu i očekivanju smaka svijeta, jedna „staklena kuglica, divno išarana iznutra, bila je važnija od svega“.

Ali, ako bismo pažnju zadržali samo na ovoj ravni priča, bili bismo neobjektivni prema njenom autoru. Naime, poruka piščeva i sadržina priče složenije su i slojevitije. Strah i strepnja se nadvila nad varošicom: očekuje se smak svijeta. Repata zvijezda će odnijeti sve u nepovrat. Pred ovom činjenicom – kratkoćom življenja brzo se bilansiraju životni tokovi, nestaju razmirice kao najveće gluposti, ljudi postaju bliži jedni drugima; gazde „razaslaše po susednim kućama bardake rakije, suvog i svežeg mesa, sira, brašna i duvana“.

Skraćuje se i onako kratko vrijeme, do smaka svijeta, kod susjeda, u piću i čašćavanju, u ćaskanju, filozofiranju o smislu života. Ali se ne smije izgubiti iz vida piščeva poruka, koja se prije svega, sadrži u poenti kad se to neviđeno čudo ne zbi, sirotinja je uzdisala: „Oh, kad bi ovako svijet počeošće propadao!“.

Posebnu umjetničku vrijednost priča predstavljaju snažne i dopadljive slike i fragmenti, živa poetska atmosfera, satkana od stvarnih i imaginarnih sudbina likova, usredotočenih ljubavljui pisca – da život bude lijep i bajkovito radostan.

Drame Rista Ratkovića

Za Rista Ratkovića sve u životu je drama. Ne pisana drama, već drama života. Ratković je bio takva priroda da je svaki trenutak svog bitisanja doživljavao duboko dramski, čak i onda kada je izgledalo da ostaje prividno pribran i hladan, čak i nezainteresovan. Međutim, sve je mogao biti i u životu i u djelima, ali hladan na zbivanja koja su ga okruživala mogao je

biti samo prividno. Njegova drama, njegova životna drama, posebno je skrojena. Njegove pjesme, pogotovo one iz Egipta, sve su pisane dramskom rukom, a to je još upečatljivije u romanu *Nevidbog* u njegovim pričama i pripovijestima.

1. Drama *Zoraj*

Publikovana je samo jedna Ratkovićeve drama, da svjedoči o njemu prije kao o pjesniku nego kao o dramskom piscu. *Zoraj* je drama strasti; pokušaj psihoanaliziranja naravi i moralnih principa u carigradskoj i pariskoj sredini tridesetih godina prošlog vijeka. To je drama dva svijeta koji vode na suprotne strane (svijet religije, morala i običaja). Zoraj je ujedno i naslovna ličnost ove tragične poeme – nije uspio da se tokom nekoliko godina raskošnog života u „metropoli sveta“ suštinski prilagodi i svikne u Pariz, ali je uspio da kao i svi koji svoju mladost provedu u gradu ljubavi, na rijeci Seni, tamo pokraj nje zauvijek ostavi svoje srce. U Parizu je upalio svoju tragičnu luču, koju će poslije uzaludnog i besciljnog lutanja zemljama i drumovima donijeti nazad u svoj Carigrad i sagoreti njom svoj dom i svoje roditelje, ponosnog oca i krajnje emotivnu i žrtveno privrženu majku. Svjesno se podvrgao tragičnoj usamljenosti kao potencijalnom načinu izlječenja od pogubne i požudne ljubavi prema zvijezdi, igračici i pariskoj zavodnici Alisi Bonkur. Ona je Zoraja natjerala da svoju kob prihvati kao sudbinsko iskupljenje svog porijekla. Tako je on sve više živio svoju sudbinu, čija je krajnja cijena ležala u očvrsloj, izoštrojenoj svjetlosti osvete. Ostajući zatočenik Pariza, zatvarajući carigradske kapije iza sebe, ostaje otvoreno pitanje čemu se svetio Zoraj, ponosni potomak slavni arapskih imama, ubijajući Alisu?

Ratković je svoje likove obukao u odjeću orijenta, osjenčio ih neobičnom ornamentikom strasti i ljubavi, mržnje, veličine i ništavila. On je i ovdje imao više naklonosti i razumijevanja za tragičnu čestitost, patrijarhalnost, nego za modernu poslovnost.

Privlačili su ga tajnoviti valeri orijenta (koje je nosio uz uspomene i slike iz djetinjstva). Krug zatvara Zorajevom hamletovskom dilemom. Ako je Ratković i u jednom djelu pokušao da cjelovito ocrta psihološki profil личности, on je to uradio u *Zoraju*. Ako u tome i nije u potpunosti uspio, onda to možemo pripisati nedostatku autorove dramaturške vještine. Ni u jednom trenutku u ovoj drami Ratkovićeva poezija nije suvišna, nakalemljena, čak ni u onim scenama u kojima odnosi junaka djeluju nerealno, isforsirano, nedovoljno životno.

Već samim imenom, svako lice u *Zoraju*, pisac je podigao na stepen simbola. Tu su okupljeni svi karakteri koje je Ratković u mladosti imao prilike da upozna. Tu su: ponosni orijentalac – otac; slovenskog porijekla, sentimentalno privržena majka; suptilna pariska ljubavnica – Alisa; hotelijer (Francuz), naučnik (Jevrej), čuvar ludnice (Englez)... Sve je to smješteno na dva tega terazija koje je Zoraj uvijek nosio u nikada dovoljno opredijeljenom srcu.

Važno je da dođemo do zaključka da jedina publikovana drama Rista Ratkovića sadrži najbolji dio njegovih poetskih kvaliteta; stilizovano, ali bogato naznačenu atmosferu carigradskog i pariskog života: obilje dirljivih ljudskih dilema najintimnije prirode.

„Ko može ostati ravnodušan kad čita „Zoraja“, jedinu objavljenu dramu Rista Ratkovića? Dramu sukoba i sudbina svetova i vera: Istoka i Zapada, islama i hrišćanstva. I više od toga. Kob i dramu života, jave i Zorajevih snova. I u svesti, i u duši i u krvi njegovoj, na mikroplanu lomljava je jača, bolnija i tragičnija. Ona je izavrela iz osobina koje su se taložile, bile isprepletane nekim čudnim, nevidljivim, drhtavim, ali u Zorajevoj duši duboko zategnutim nitima. I najmanji poremećaj morao je da uzrokuje pucanje: biti mlad i sam, sam i mlad ravno je propasti, duhovnoj i fizičkoj, bescilju, sunovratu.“²⁴

---

²⁴ Sekulić, Momir, *Književni lik Rista Ratkovića*, Odzivi, Bijelo Polje, 1976, str. 37.

Ovo djelo nam predočava nespornost sa svijetom, traumatičnost svakog rođenja, prevlast čulnog nad racionalnim. Djelo koje i danas zaintrigira i zainteresuje čitaoca, koje svoje poetske i misaone kvalitete nudi kao dragocjen, upravo dramski doživljaj – pruža mogućnosti da se u originalnom obliku ili u dramaturškoj preradi, realizuje kao efektan pozorišni čin.

Ova predstava je premijerno izvedena u Bijelom Polju 10. juna 2011. godine u režiji i adaptaciji Ljiljane Ivanović.

Pored niza dramskih odlomaka iz proznih, putopisnih i pjesničkih Ratkovićevih djela, ostala su uz dramu *Zoraj još Komedija* i *Zmaj od Jastrepca*.

2. Komedija

Komedija je jedan sasvim neobičan tekst, objavljen u prvom broju *Bele revije*, časopisu od svega jednog štamarskog tabaka, septembra 1925. Najavljena kao komedija od deset slika, bez ijedne riječi, ova pikantna psihominijatura predstavlja, moguće, scenarij za pantomimsku svitu koja koliko znamo, nikada nije u cjelini ni napisana. Objavljena je samo *Prva slika* sva od didaskalija. Ona i on, bez ijedne riječi, provjeravaju svoje sumnje, liječe/umanjuju ljutnju, opraštaju se sa bolom. Glavnu ideju te komedije u deset slika nije moguće rekonstruisati. Ne bar posredstvom Prve slike.

3. Zmaj od Jastrepca

U Centralnoj biblioteci Crne Gore na Cetinju, ukoričena čvrstim povezom, prekucana i vlastoručno mastiljavom olovkom na početku i kraju sa potpisom autora, nalazi se lirska fantazija *Zmaj od Jastrepca*. Ta dramska poema od 360 stihova ima šest lica: jedno istorijsko, Carica Milica, dva mitološka: Miloš Obilić i žena mu Vukosava i tri bajkovita: Zmaj od Jastrepca, Vila Ravijojla i Nevodljivi glas (u ulozi komentatora).

Carica Milica ustaje iz postelje, dosta joj je carskog sjaja i Lazareve sijede brade. Tako počinje Ratkovićeva lirska

fantazija. Milica odlazi sa pratnjom do jezera, a Lazar ostaje nad pismom sultana da se za nebesko carstvo sprema. U tom dolazi Zmaj i na Milicino posvećeno tijelo (gdje naga iz jezera isplivava) cvijeće baca, a ona prestrašena odlazi u svoju ložnicu i tamo budna sanja da joj stalno dolazi Zmaj, i nemoćna je da mu se otme iz zagrljaja. Tu tajnu zna samo Miloš, jer mu je supruga povjeri, a Ravijojla u Zmaja zaljubljena, na obali jezera priča Milošu svoj jad: da Zmaja još odavno nema i da ga po svaku cijenu mora pronaći. Miloš joj otkri tajnu i Ravijojla se, od nagle strasti ili bijesa, prepusti ljubavi njegovoj. Ali Miloš ne bi bio Miloš. Ravijojla ga još kao dijete zna. On je uspio da i Zmaja namami i sa njim se sporazumije, te ga srećnoj Ravijojli vrati, a Milica (Miloševa tašta) ostaje sama, da gleda kako „zvezde noćas nasrcu na prozore“, da prati pusti sjaj i pustošni mir.

Nema u ovoj Ratkovićevoj lirskoj fantaziji patriotskih busanja u grudi, nema opredjeljenja za carstvo nebesko, niti za svetačke odore, nema uživljanja u tamjansko spokojstvo i dvorsko gospodstvo. Sve je krhko i požudno, izdaji podložno, strasnom spoju ljubavi sklono.

* * *

Risto Ratković je bio neodvojivo vezan sa svijetom ubogih, siromašnih i nišćih. Na osnovu svega izloženog zaključujemo da je on i u poeziji, i u prozi, i u drami bio prije svega pjesnik, prije svega, lirik. Otuda dispartnost između motivskog i formalnog u njegovom djelu. Taj nesputani lirski naboj uslovio je raznorodna stilska sredstva i razglobljenu sintaksu u žanrovima kod kojih se to ne očekuje.

Dosadašnji tumači njegovog djela (Svetlana Velmar Janković, Sreten Perović, Radomir Konstantinović) uglavnom su saglasni da je pjesnikov turbulentni i u mnogome tragični život istovjetan sa njegovim pjesmama. Njegovo djelo iako nije opsežno, stilski je raznovrsno. Upravo ta stilska lirski razućenost daje posebnu boju njegovim pričama, romanu, dramama, to jest njegovo

---

pripovijedanje je dominantno pjesničko, njegova drama je pjesnička tragedija. Neobičnost njegovog dara korespondentna je sa njegovom skokovitom i kratkom ekspresijom.

Nekad zbuđen, a nekad ućutkan stravičnim tokovima života, zbiljom koja nemilosrdno šiba, steže, razbija, suznih očiju, praznog srca pružao je ruke da bude bliže vedrini, da ih ugrije na zavičajnom suncu.

Pisao je u vremenu avangardnih književnih strujanja, zahvatao iz svake formacije, a nijednoj bio dosljedan. Njegov književni opus je utoliko osobeniji, njegov stilski izraz neobičan, nesputan i začudan. Hodao je ivicom ambisa, bio često na granici života i smrti, sna i jave, ne mireći se sa iščeznućem, tražeći spasonosnu riječ kao jedini lijek za tešku bolest tuge i nestajanja. Pjesnik onostranog, pjesnik s onu stranu, pjesnik začudne nove realnosti.

Literatura:

- Čedomir Lučić, *Doajen apsurda Risto Ratković – Život i djela*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, Bijelo Polje, 1996.

- *Književno djelo Rista Ratkovića* (R. Ivanović, Ž. Đurović, Ž. Đurković), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2005.

- Milun Lutovac, *Lirizam u romanima Nevidbog Rista Ratkovića i Mojkača bitka Čamila Sijarića*, JU Ratkovićeve večeri poezije, Bijelo Polje, 2015.

- Momir Sekulić, „Književni lik Rista Ratkovića“, *Odzivi*, Bijelo Polje, 1976.

- Radomir Ivanović, *Risto Ratković*, Pegaz, Zmaj, Bijelo Polje, Novi Sad, 2003.

- Radomir Konstantinović, *Biće i jezik VII*, Prosveta, Beograd, 1983.

- Risto Ratković, *Dodiri*, Novo Pokolenje, Beograd, 1952.

- Risto Ratković, *Drame*, Kraljevsko pozorište Zetski dom, Cetinje, 2006.

- Risto Ratković, *Nevidbog*, Obod, Cetinje, 1994.

- Tatjana Bečanović, *Zaspati ili umreti*, CID, Podgorica, 2003.

IDENTITET U ROMANU *BAŠTA, PEPEO* DANILA KIŠA

Itana Kaluđerović

In this work we will try to present and explain the peculiarities of postmodernism as a movement, its course and development in Montenegrin literature of the 20th century, analysing separately the work of Danilo Kiš. The work gives a review of Kiš's poetics and principles of his creation through the analysis of identity category in the work „Garden, Ashes“.

Godine 1978. Danilo Kiš¹ objavljuje polemički spis pod nazivom *Čas anatomije* i nakon toga crnogorsku književnost XX vijeka zahvata talas novoga vremena, koji se širi u svim oblastima umjetnosti, a poseban značaj zauzima u književnosti. Taj talas novoga vremena naziva se *postmodernizmom*.

---

¹ Kada je riječ o načinu stvaranja, oblikovanja i pečata koji Danilo Kiš ostavlja u vremenima koja dolaze, bitno je reći da čitajući djela koja je ostavio za sobom, Danilo Kiš ostavlja zrno nesigurnosti, zagonetnosti koja se tek kasnije, kritičkim osvrtom zapaža. Danilo Kiš ostavlja nedoumice kao što je jedna vodeća, a to je „Da li su romani Danila Kiša autobiografija ili ne?“ i na osnovu toga, i danas, vode se debate tabora naučnika i kritičara koji su saglasni za ovom konstatacijom i onih koji je u potpunosti negiraju. Fikcija je, kakva god, ljepša od stvarnosti, a pogotovo fikcija koju nam nudi Danilo Kiš. Autobiografija ili ne, likovi su stvarni ljudi koji su postojali u stvarnom svijetu ili ne, opisani događaji su se desili u stvarnosti ili ne... Sve te nedoumice, razmišljanja i nikada sigurne odgovore nudi nam roman koji je Danilo Kiš naslovio *Bašta, pepeo*.

O postmodernizmu

Kako navodi Milivoj Solar u svojoj *Povijesti svjetske književnosti*: „Postmodernizam, doduše, nema neki svoj književni manifest, no se može razabrati kako znatan broj i vrhunskih književnih ostvarenja primjenjuje određene književne postupke s takvom učestalošću i intenzivnošću da se može govoriti o promjeni vladajuće književne tehnike u cjelini.“² Imajući u vidu činjenicu da je postmodernizam u velikoj mjeri, pored književnosti, zahvatio i filozofiju, mnoge zamisli postmodernizma postajale su prepoznatljive i u drugim umjetnostima, pa je i postao dosta prepoznatljivim stilom života i ponašanja, neke osnovne specifičnosti koje postmodernizam nosi sa sobom, postaju očigledne i lako prepoznatljive. Književnost postmodernizma javlja se kao vid opreke modernizmu, kontrast modernističkome pogledu na svijet. Za razliku od moderne, postmoderna literatura poštuje problematične osobnosti individue. Kao sasvim drugačiji pogled na svijet i stvarnost, postmodernizam donosi i potpuno novo stanje – postmoderno i potpuno novi stav – postmoderni. Kada je riječ o jeziku, svakako valja reći da postoje njegove dvije strane. U prvom susretu sa jezikom i izrazom koji prati ova epoha, on je nelogičan, nejasan i u nekim trenucima nerazumljiv. U postmodernizmu jezik se pretvara u predmet igre³ samoga autora, a ta igra zavodi i čitaoca, koji čitanjem postaje jedan od aktera igre.

Ovaj period kao pravac, teško je odrediti. Kritičari još uvijek nijesu u saglasnosti da li se, sa svim svojim karakteristikama,

---

² Milivoje Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost, 2012, 335.

³ Kristofer Butler, *Postmodernizam*, Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2003, str. 25.

tretira kao književni pravac ili samo jedna od faza modernizma. Milivoj Solar pojavu postmodernizma objašnjava: „Tako je postmodernizam gotovo neprimjetno od nečega nalik književnome pravcu, ili naprosto nekom shvaćanju književnosti, postao takvom orijentacijom kakva je prepoznatljiva i kao književno razdoblje, a njegova književna tehnika, kao i njegove zamisli o svrsi i funkciji književnosti u kulturi, uglavnom dominiraju u posljednja tri desetljeća.“⁴

Jedna od osnovnih razlika između perioda moderne i postmodernizma, a kasnije jedna od osnovnih postmodernističkih osobina, jeste pogled na tradiciju. Postmodernizam tradiciju ne odbacuje u cjelosti, niti za tendenciju ima da je u potpunosti zanemaruje, već se osnovna karakteristika ogleda u tome da se o istoj stvori potpuno nova slika, proširivanje istorije, s ciljem da je može pratiti, da je može najbolje uvažavati, ali je takođe može ironizirati i tumačiti na jedan posve vlastiti način.

Svaki period sa sobom nosi inovativnost, pa i ovaj. Inovacije koje donosi sa sobom očigledne su i ogledaju se u pomjeranju akcenta sa autora na čitaoca, čak i kada je interpretacija teksta u pitanju. Dakle, u interpretaciji teksta više nije važna autorova namjera, već je važna interpretacija samoga čitaoca i to postaje glavna komponenta samoga djela. Stoga, sve je na čitaocu! On je taj koji treba da uoči i protumači ta podudaranja koja postoje među ovim tekstovima. Na taj način on stvara međutekst koji nije ništa drugo do „proizvod aktivnosti čitaoca, neposredno povezan sa njegovom čitalačkom kompetencijom“.⁵ I ova analiza bi se, prema tome, mogla shvatiti kao jedan međutekst, s obzirom da je ona ništa drugo do čitaočevu viđenje ovih djela.

---

⁴ Milivoje Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: ICJK, 2012, 336.

⁵ Eror Gvozden, *Genetički vidovi (inter)literarnosti*, Beograd: Narodna knjiga, 2002.

Kada je spomenuta interpretacija, neizostavno je reći nešto i o postupku i načinu čitanja djela posmodernističkog perioda. Pravila ne važe i to je jedna od ključnih odlika postmodernizma. I ta teza povlači sa sobom različite načine i vrste čitanja teksta, te stoga imamo linearni pristup tekstu, kao i njegovu kontratezu, a to je metoda čitanja na preskoke, bez reda, koja ni pri tome ne gubi bit pripovijedanja.

Za književnu tehniku postmodernizma, ističe Solar, vrlo je važno uvjerenje da više nemaju smisla razlike u žanrovima, ali i razlike između nauke ili filozofije i književnosti, kao i razlike između trivijalne i visoke književnosti. Uzimajući to u obzir, postalo je gotovo modom da se književnost čita, prosuđuje i tumači uporedo sa naučnim i filozofskim tekstovima, i to sa sobom nosi raslojavanje književnosti...⁶

„Doista bi se moglo reći da književnost u tom razdoblju kao da se kreće između težine i lakoće kako života, tako i pisanja, pri čemu je sklona odgovornost za zaključke prepustiti čitateljima“.⁷

Vrlo je bitno dodati da se u postmodernizmu sloboda primjenjuje u svakoj sferi pisanja. Pored slobode, ono što postmodernisti njeguju jeste humor. Humor postmodernistički takvog je karaktera da nekada prerasta u parodiju, a katkad postaje i sarkazmom. pisci ovog vremenskog i književnog razdoblja ironiziraju sve oko sebe, čovjeka, svijet, tradiciju, pa i sebe kao autora i svoja ostvarenja.

Kako ističe Vladimir Vojinović, postmodernizam spada u jedan od najzanimljivijih perioda novije crnogorske književnosti, koji je obilježen mnoštvom pravaca, književnih tema, motiva i postupaka.⁸ Pored navedenih, neizostavna karika

---

⁶ Milivoj Solar, 336–344.

⁷ Ibid, 345.

⁸ Vladimir Vojinović, *13 – antologija crnogorske pripovijetke (1990-2006)*, Cetinje: OKF, 2015, 9.

u lancu postmodernizma jeste raznolikost žanrova. Naime, raznolikost žanrova uslovlila je pojavu velikog broja književnih tekstova, kao i veliki broj autora koji su stvarali u ovome periodu. Zbog brojnih društveno uslovljenih promjena, kao što su raspad tadašnje SFRJ, ali i zbog ratne i ekonomske krize, došlo je do zastoja u radu državnih izdavačkih preduzeća.⁹ Iako u svojoj knjizi Vojinović proučava i bavi se postmodernizmom devedesetih godina i godinama nulte decenije, važno je istaći da smo se poslužili ovim činjenicama da bismo istakli glavne karakteristike postmodernizma crnogorske književnosti uopšte, ne samo postmodernizma koji se ogleda u stvaranju Danila Kiša. Ulogu izdavača preuzela su brojna udruženja i sekcije pisaca, što dovodi do hiperprodukcije publikacija, među kojima je bilo i onih čiji je estetski kvalitet pod znakom pitanja. Početak trećega milenijuma sa sobom će donijeti uspostavljanje izdavačkih kriterijuma.¹⁰ Važno je istaći da je navedeni period obilježen i velikim brojem serijskih publikacija, u kojima su crnogorski autori objavljivali svoje radove, a među njima posebno mjesto zauzimaju časopis *Plima plus*, kao i časopis za književnost i kulturu *Ars*.¹¹

Ono što, pored svega navedenog, spada u odlike književnosti postmodernizma jeste pojam identiteta. Književnost južnoslovenskoga razdoblja obrađivala je identitet na razne načine i sa različitim stanovišta. Neki od njih su identitet kulture i tradicije, nacionalni identitet, ali i identitet individue (lični identitet) kao čvrsta figura likova koji su se radali u književnim djelima. U svojoj *Istoriji srpske književnosti*, Jovan Deretić o svijesti o identitetu ističe sljedeće: „Ona je delovala u svim vremenima, u epohama procvata i razgranavanja književne

---

⁹ Vladimir Vojinović, *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, Cetinje: FCJK, 2014, 105.

¹⁰ Ibid, 106.

¹¹ Ibid.

delatnosti podjednako kao i u razdobljima kada je doživljavala zastoj i nazadovanje. Njena uloga bila je naročito značajna u periodima nacionalnih i književnih obnova, do kojih je povremeno dolazilo posle dugih stagnacija¹². Kada je riječ o ličnom identitetu, koncept narativa je od posebne i velike važnosti, kao i njegovog odnosa prema vremenu.

Postmodernizam, kao pravac, donosi nihilizam, stoga je jedna od ključnih tema postmodernista – smrt. Smrt je uvijek i jedino izvjesna i smrću, kao jedinom izvjesnošću, poništava se život.

Iz svega navedenog o postmodernizmu, zaključujemo da je ovo period koji je iznjedrio ili koji su iznjedrili mnogi književni velikani. Jedan od najznačajnijih predstavnika, koji se posebno bavio i obradio pojam identiteta, jeste Danilo Kiš. O njemu, njegovom stvaranju i identitetu u romanu *Bašta, pepeo* više riječi biće u nastavku ovoga rada.

O Danilu Kišu

Danilo Kiš rođen je 22. februara 1935. godine na severu Bačke, u mjestu Subotica. Odrastao je u porodici čija je osnova mješoviti brak. Otac je bio mađarski Jevrej in i zvao se Eduard Kon (kasnije Kiš), a majka je bila Crnogorka, Milica Dragičević sa Cetinja. Prvih šest godina svoga života, Kiš provodi u Novom Sadu i tamo kreće u prvi razred osnovne škole. Bio je kršten po pravoslavnom obredu. Godine 1942. zajedno sa ostatkom porodice seli se u Mađarsku, u rodni kraj svoga oca. Jedno vrijeme svoga života, boraveći kod đeda na Cetinju, završava i dva razreda muzičke škole, na odsjeku za violinu. U drugoj sredini završava osnovnu školu i prva dva razreda gimnazije. Godina 1944. biva prva prekretnica u Kišovom životu i u životu jedne porodice kao zajednice i cjeline. Te godine Danilovog oca

---

¹² Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Zrenjanin: Sezam BOOK d.o.o, 2007.

Danilo Kiš
1935–1989

odvođe u Aušvic i odatle se nikada nije vratio. Nakon tog događaja 1947. godine, posredstvom Crvenoga krsta, sa ostatkom porodice biva repatriran na Cetinje i tu će živjeti do kraja svog školovanja. Majka umire poslije duge bolesti 1951. godine, kada je Danilo imao 16 godina.

„Kasnije, kada sam pokušao da shvatim svoje poreklo – ko sam i čemu pripadam – nikoga od očeve porodice više nije bilo. Svi su stradali. Nisam imao koga da pitam niti kome da se obratim. Moja majka Marija je Crnogorka. Jedna od njenih pretkinja bila je Amazonka koja je odrubila glavu turskom sultanu. Marko Miljanov bio je rođak moje majke, hrabar borac koji je naučio da čita i piše kada mu je bilo pedeset godina i tek tada je počeo da se bavi književnošću. U mojoj porodici bio je i jedan istoričar, Risto Dragičević, koji je studirao u Varšavi i Beogradu. Njegova biblioteka poslužila mi je u Cetinju kao sklonište i tvrđava“. Ove svoje biografske podatke Danilo Kiš ispričao je svojevremeno saradniku mađarskih novina, Gabiju Glajhmanu.¹³

---

¹³ Lily Halpert Zamir, *Danilo Kiš: Jedna bolna, mračna odiseja*, Beograd: Ateneum, 2000, 27.

Dvije godine nakon majčine smrti su godine u kojima Danilo Kiš objavljuje svoje prve radove i gazi na prvi stepenik koji će njegovo ime postaviti na pijedestal pisaca crnogorske književnosti XX vijeka.

Među prvim objavljenim radovima našli su se: *Oproštaj s majkom, Pjesma o Jevrejki, Sjutra...*

Godine 1954. Kiš se upisuje na Filozofski fakultet u Beogradu, a u septembru 1958. godine kao prvi student diplomira na katedri za Opštu književnost.¹⁴ Tada objavljuje svoje pjesme, eseje, pripovjetke, prevode s mađarskog, francuskog i ruskog jezika. Piše romane *Psalm 44* i *Mansarda* i to je bila prva objavljena knjiga u jednom tomu, 1962. godine. U Strazburu je boravio kao lektor od jeseni do ljeta 1964. godine i tamo piše roman *Bašta, pepeo*.

Godine 1965. Roman *Bašta, pepeo* objavljen je u izdanju Prosvete iz Beograda i to je bilo značajno prozno djelo Danila Kiša.¹⁵ Zatim, 1970. godine knjiga priča *Rani jadi* koja je začetna knjiga *Porodičnog ciklusa*, zatim 1972. godine *Peščanik* koji dobija NIN-ovu nagradu. Objavljuje zbirku eseja *Po-etika*.

Naredna godina koja je osim za Kišov život, bitna i za književnost jeste 1976, kada nastaje *Grobnica za Borisa Davidoviča*. Pored slave, ova knjiga sa sobom nosi brojne napade i osude zbog plagiranja koji traju mjesecima, dijeleći književnu javnost i onu koja to nije na dva tabora: za i protiv Danila Kiša. Kao odgovor na napade, 1977. nastaje *Čas anatomije* i te iste godine za *Grobnicu* dobija nagradu *Ivan Goran Kovačić*. *Čas anatomije* objavljen je 1978. godine.

Nagrade nastavljaju da se nižu jedna za drugom, neke od najvažnijih jesu francuska nagrada za cjelokupan književni rad, *Andrićeva nagrada, nagrada Skender Kulenović, Sedmojulska nagrada, Avnojeva nagrada* itd.

---

¹⁴ Mihajlo Pantić, *Kiš*, Beograd: Filip Višnjić, 2002, 153.

¹⁵ *Ibid*, 154.

Dobra strana čestih selidbi Danila Kiša jeste to što je na taj način upoznao razne kulture, od svake ponešto naučio i u svakoj od njih nalazio inspiraciju. Sem takve inspiracije, Kišova najveća inspiracija bila je njegov sopstveni život. Iz toga razloga nije uspio da pobjegne od autobiografskog i porodičnog. Govorio je mađarski, ruski i francuski jezik. Bavio se i prevođenjem.

Godine 1989. u Parizu 15. oktobra umire. Sahranjen je u Beogradu, po pravoslavnom obredu.

„Umro je Kiš. I stid, stid, stid, još mi bridi lice od stida (Iako je stid plemstvo). Otišli smo Mirko i ja kod gospođe M. M, Rajka Tajsica br. 40 i plakali smo, samo se čula tišina“, rekao je Božo Koprivica u jednom otvorenom pismu pod nazivom *Život i smrt izgovaram s fusnotom*.¹⁶

Međutim, sa Kišovom smrću nije umrla slika o njemu kao piscu, kao što nijesu umrla ni njegova djela. Bio je jedan od onih pisaca koji su bili voljeni, i kao pisci i kao ljudi. Mihajlo Pantić je u jednom pisanom izdanju istakao da je za razliku od mnogih pisaca, Danilo Kiš uvijek bio spreman da da objašnjenje onoga što je napisao. Cijenjen kao pisac, a i kao čovjek, Danilo Kiš bio je uzor mnogim piscima toga doba, mnogi su žalili njegovu smrt, a mnogi smatraju da nikada niko neće uspjeti da stigne do mjesta na kome je Danilo Kiš bio i da će se u vremenu šutrašnjice novi Danilo Kiš teško roditi.

Danilo Kiš je bio cijenjen među kolegama koji su takođe bili iz svijeta književnosti, pa su za njega mnogi imali što da kažu: Božidar Šujica umio je da kaže da „Sve što je želeo da ostavi bilo gde, morao je da nosi sa sobom svuda“¹⁷; Milivoje Pavlović u svojoj knjizi *Venac od trnja za Danila Kiša* kaže: „Danilo Kiš je bio poslednji veliki književnik s naših prostora koji je, i kad

---

¹⁶ <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=891537> (10. 08. 2019)

¹⁷ Milivoje Pavlović, *Venac od trnjaza Danila Kiša*, Beograd: Službeni glasnik, 2017, 11.

su se zemlja i jezik počeli raspadati u krvi, za sebe uporno govorio da je 'jugoslovenski pisac'¹⁸; u istoj knjizi zabilježeno je viđenje Dimitrija Popovića koji ističe: „Svi smo mi s pažnjom čekali kada će se na ekranu pojaviti njegovo lice. Odjednom, napetu tišinu sobe ispunio je Danilov glas. Snažan ugodan glas, u kojem se osjećao onaj nikotinski timbar¹⁹; Milovan Đilas, takođe, napisao je pismo Danilu Kišu (takođe sačuvano u pomenutoj knjizi) i navodi „Dragi Danilo, da Vam, najpre, zahvalim što ste me se setili Vašom knjigom. A onda, da Vam zahvalim i na sadržini knjige. Da ne duljim i ne razglabam: tako se piše i tako o tim 'pitanjima' treba pisati“.²⁰

Kako smo ranije istakli, smrću kao jedinom izvjesnošću, poništava se život i to je ona činjenica koja je bila vodeća i presudna u poetici Danila Kiša.

„Istoriju pišu pobednici. Predanja ispreda puk. Književnici fantaziraju. Izvesna je samo smrt.“²¹

Takođe je važno pomenuti i to da je pored smrti, ljubavi, oca kao teme i motiva, Kiš u svojim stvaranjima imao mnoštvo zastupljenih političkih tema. Postmodernizam toga vremena iznjedrio je mnogo pisaca koji su bili inspirisani političkom situacijom koja je tada bila na snazi. Kiš bi se u svojim djelima indirektno osvrnuo na političko stanje u državama. Takođe, Kišova poetika bila je takva da je njegov pogled na svijet i na sve oko njega bio fatalistički. Politika je, u skladu sa tim, bila jedna od stvari i opredjeljenja koja su uništavala svijet i odatle ideja o smrti i posmatranje smrti kao jedine izvjesnosti.

„Da, smrt je jedna od mojih tema koje se vraćaju. S druge strane, smrt zauzima središnje mesto u svakom filozofskom istraživanju, u svakom religioznom pitanju, iako filozofija i

---

¹⁸ Ibid, 11.

¹⁹ Ibid, 124.

²⁰ Ibid, 139.

²¹ Danilo Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Beograd: BIGZ, 1995, 129.

glasovi.²³ Postoje tvrdnje da je dio ove romaneskne priče autobiografski, pa čak u jednom razgovoru Kiš ističe: „U romanu *Bašta, pepeo*, radi se o metafori, o strahopoštovanju deteta prema ocu. Otac je uvek veličina. To je skoro frojdovski problem: tokom izvesnog perioda, otac predstavlja kralja u odnosu na dete, on je omnipotentan. U romanu *Bašta, pepeo* hteo sam da razvijem tu metaforu sa idejom da jednog dana još nešto napišem o ocu.“²⁴

Kiš je za ovo djelo umio da kaže da je „najviše prustovac“ baš u njemu.²⁵ Kako navodi Delić u svom djelu *Kroz prozu Danila Kiša: ka poetici Kišove proze II* uočljive su dvije pripovjedačke strane u ovom romanu: prva je izrazito lirski, usmjerena na unutrašnji svijet junaka, na pripovjedača, njegove roditelje i sestru; i druga usmjerena na stvari i predmete. Ova prva orijentacija bi se, grubo rečeno, mogla nazvati „prustovskom“. Drugu je kritika vezala uz francuski „novi roman“.²⁶

Kišovi predmeti itekako govore o ljudima, o junacima koji su u romanu opisani, kao i o emotivnom i intelektualnom svijetu u kojem žive. Na primjer, Eduard Sam je skoro nezamisliv bez šešira, naočara i štapa, a ako bez njih ostane onda je razoružan i invalid.²⁷

U svome djelu, Delić takođe navodi da je raspad na kraju romana ustvari metafora opšteg raspada vrijednosti koji doživljavaju Dječak i njegova Majka, kao i to da stvari uvijek ponešto kažu o čovjeku. Kiš umije da o stvarima govori i prikaže ih kao opise ljudi, slikovito i puno života. Stvari u romanu *Bašta, pepeo* imaju lirsku funkciju.

---

²³ Jovan Delić, *Kroz prozu Danila Kiša: ka poetici Kišove proze II*, Beograd: BIGZ, 1997, 146.

²⁴ Danilo Kiš, *Bašta, pepeo*, <http://www.arhipelag.rs/knjige/basta-pepeo/>

²⁵ Jovan Delić, *Kroz prozu Danila Kiša: ka poetici Kišove proze II*, Beograd: BIGZ, 1997, 43.

²⁶ *Ibid*, 143.

²⁷ *Isto*, str. 14.

Pomenuli smo asocijacije i zagonetke kao pečat ovoga pisca. U romanu *Bašta, pepeo* asocijacije nijesu međusobno u strogoj kauzalnoj vezi. Njihovo buđenje isključivo zavisi od pripovjedačevog šecanja, od dubine njegovog doživljaja.²⁸ Međutim, veliki je broj ljudi koje su asocijacije u Kiševom stvaranju privukle i vezale za proučavanje i analiziranje istih, pa postoje tvrdnje da je svaki mikrokontinuitet građen od tkanja u okviru kog je put vezan za asocijacije. Svakako da sve ono što nose boje, mirisi i zvuci nije ništa drugo do jedna velika asocijacija ili put asocijativne veze sa šecanjem na Majku. „... Na njenom poslužavniku i u njenoj tegli meda, flaši ribljeg ulja, majka bi unosila prozračnost ćilibara sunčanih dana“. Međutim, iako svojstven, u književnim kritikama i analizama, upravo zbog asocijacija na ukuse i mirise, česta su mišljenja i tvrdnje da sa tim elementom u svom romanu podseća na Prusta, što se poklapa sa Kiševom konstatacijom o istoj sličnosti.

Tok romana građen je na osnovu dva principa koja se naizmjenično nadovezuju, a to su vrijeme i događaji. Roman oslikava sljedeće scene: srećno djetinjstvo u predvečerje rata, prokletstvo kao posljedicu porijekla, lutanje, gladovanje, priče o ocu, o Juliji – prvoj ljubavi, snovi i sanjarenja, priče o Majci i neizostavna nostalgija koja je osjetna, iako neđe ne tako očigledno, kroz cijeli roman.

Jedna od neponovljivosti Kiševa pisanja jeste mističnost kojom barata, te stoga, uočljiv je problem umnožavanja glasova u romanu. Imajući u vidu da je roman dijelom autobiografski, to umnožavanje glasova kao cilj ima upravo mističnost i postavljanje pitanja – ko je *ja* koji je u tekstu. Da li je to onaj koji priča ili onaj o kome se priča?

Pored svega navedenog, karakteristično svojstvo autora koje je očigledno i prikazano u ovome romanu jesu ironija i humor. Ironija kod Kiša često se graniči sa crnim humorom i to je ono

---

²⁸ Isto, str. 145.

što je karakteristično za pripovijedanje Andreasa, ali pored njega i otac u romanu je pošedovao „smisao za paradoks i crni humor“. Humor, zajedno sa ironijom, u čitaocu izaziva prigušeni smjeh.

„Kako kroz roman raste poetičko znanje pripovedača o tekstu koji piše, tako se odvija i izlazak iz dečje imaginacije i razvija svest o sebi i drugome kao svest o pripovedanju: kroz govor o drugome, pripovedač govori o sopstvenoj pripovednoj i psihološkoj samosvesti.“²⁹

U svom djelu *Islednik, svedok, priča*, Dragan Bošković navodi da prisustvo pa odsustvo koje karakteriše figuru oca, u stvari predstavlja prisustvo i odsustvo jednog oblika priče, što inicira čežnju za popunjavanjem te praznine, ali ne uspomenama, već pripovjednom igrom kao okvirom koji obuhvata prazninu nestalog oca. Takođe ističe da pripovjedni postupci omogućavaju samoj odsutnosti da progovori.

Na samom kraju odlomka o romanu *Bašta, pepeo*, Bošković zaključuje: „Postajanje pripovedača piscem na kraju romana, paradoksalno je poklopljeno sa činjenicom nestalog oca i već formiranim islednikom, a istraga je tek započela i već se privodi kraju.“³⁰

Važno je istaći opažanje Jovana Delića koji u svome djelu *Kroz prozu Danila Kiša* navodi sljedeće: „Uočljiva je fragmetarnost ovoga romana. Izdijeljen je na dvanaest nenaslovljenih i numerički neoznačenih glava. Ove, pak, imaju tendenciju razlaganja na još sitnije nezavisne tematičko-značenjske cjeline ... Te male značenjsko-tematske cjeline obrazuju se oko jedne stožerne asocijacije, pa ih zato nazivamo asocijativnim fragmentima.“³¹

Roman jeste ispriповijedan u jednome licu, odnosno pripovjeda ga Andi i cio roman jeste njegov monolog u kome

---

²⁹ Dragan Bošković, *Islednik, svedok, priča*, Plato, 2004, 55.

³⁰ Ibid, 65.

³¹ Jovan Delić, *Kroz prozu Danila Kiša*, Beograd: BIGZ, 1997, 144–145.

izranjaju, osim sjećanja, i neki drugi glasovi. I to je jedan od pokazatelja da postoje i druga stanovišta, sem Andijevog.

U svome pogovoru *Bašti, pepelu* Slobodan Vitanović ističe da je dominantna tema ovoga romana, tema iščezlog oca. Kasnije, u pogovoru, smatra da odsustvo oca daje smisao slici „deca kao da su poslana da se spasavaju sama, jer će tako možda biti lakše“.³²

U svome djelu Delić iznosi tezu o sudaranju dva tipa pripovjedača. „U pripovjedačevom glasu se, dakle, susreću i sudaraju dva tipa pripovjedača: naivni i intelektualni. Iz te dvostrukosti izranja široka amplituda osjećajnosti: od sentimentalno-patetične iskrenosti i identifikacije do razorne ironije. Iz te dvostrukosti pripovjedačevoga glasa javio se ‘ironični’ odnosno ‘intelektualni lirizam’³³ Danila Kiša“.

Poslije svega navedenog, možemo iznijeti zaključak koji je više nego očigledan, a to je da je ovaj roman, kao i svaki roman napisan rukom Danila Kiša zavrijedio i zaokupio pažnju kako čitaoca, tako i književnih kritičara i pisaca toga doba. Postoje brojne kritike zasvjedočene o ovome djelu. Bez obzira na to koliko njih je negativno, koliko pozitivno, ono što je uspjeh pisaca kao takvih, jeste da se o njihovim djelima raspravlja, prilazi sa raznih strana i da se djela tumače sa raznih aspekata. I tako je roman uspio, naročito roman koji u sebi sadrži pitanja bez odgovora i tumačenja iznova i iznova kada god se nađe u rukama onih koji ga čitaju.

Identitet u romanu Bašta, pepeo

Danilo Kiš, kao svojstven i pisac na pijedestalu svoga vremena, karakterističan je po mnogim umijećima koja izazivaju reakcije čitaoca. U prethodnim redovima neke od njih smo i istakli i ponovićemo ih, ali jedna koja je dakako teza koja

---

³² Slobodan Vitanović, *Pogovor Bašti, pepeo*, Beograd: Nolit, 1982, 2.

³³ *Ibid*, 147.

obilježava Danila Kiša jeste *pojam i problem identiteta*. Postmodernizam, kao epoha, bavio se i temom identiteta, u smislu skrivanja istog. U narednim redovima pokušaćemo da približimo identitet koji je oslikan u romanu *Bašta, pepeo*.

Kada govorimo o identitetu kod Danila Kiša, uočljiva su njegova dva tipa. Kiš u svojim romanima vodi bitke sa individualnim i kolektivnim identitetima. „Nužno je osmotriti kako Kiš kreira lik koji, i pored očitih odstupanja od dvaju zadanih ciljeva za stjecanje identiteta, ipak ostaje osoba slobodna od patoloških crta“,³⁴ ističe u svome djelu Davor Beganović.

U prethodnim redovima pomenuli smo mističnost kod Kiša i rezultat te mističnosti koji se iz decenije u deceniju ne razrješava. Čari književnosti ogledaju se u tome da jaki romani, koji ostavljaju utisak na čitaoce, nerijetko i ne kratko ostavljaju i čitaoca sa pitanjem. Tako kod Tolstoja, pitanje grešnosti ili pravdanja Ane Karenjine ne zamire. I isto tako pitanje „Ko je *ja* u tekstu? Da li je to onaj koji priča ili onaj o kome se priča“ kod romana *Bašta, pepeo* ne jenjava i ne zaobilazi se.

Kiš je u književnost unio novine, pojam identiteta do tada nije bio zastupljen u toj mjeri da je svaki pisac toga vremena pisao sa skrivenom namjerom da identitet preovlada u romanima i to je dobra strana pisanja Danila Kiša. U romanu *Bašta, pepeo* pojam identiteta nikada nije razriješen u potpunosti. Poput puzzle se samo djelovi slože, ali uvijek nekoliko njih ne odgovara sklopu i konačnome razrješenju. Autor se tom idejom, tim načinom pisanja podigao na pijedestal crnogorske književnosti XX vijeka.

U proučavanju života i djela Danila Kiša postoje olakšavajuće okolnosti koje je ostavio za sobom. Jedna od takvih jesu intervjui koje je ostavio zabilježenim i sabranim u knjizi *Homo poeticus*. U jednom od intervjua ističe da glavni junak ovoga

---

³⁴ Davor Beganović, *Pamćenje traume: apokaliptička proza Danila Kiša*, Zoro, 2007, str. 61.

djela, Andi predstavlja ličnost dječaka kroz čiju se priču otkriva njegovo detinjstvo, koje počinje ulaskom majke u njegovu sobu sa poslužavnikom.

U svojim intervjuima, Danilo Kiš nam daje odgovore na razna pitanja. U intervjuu naslovljenom kao *Gorki talog iskustva* na temu o *Peščaniku*, autor izgovara riječi koje se odnose i na roman o kojemu mi pišemo: „Roman *Peščanik* je moj pokušaj da se oslobodim fatalnog prvog lica jednine i da o stvarima i pojavama govorim kroz objektivizaciju stvarnosti. Pokušaj da se lirsko nadvlada epskim. Stvari u *Peščaniku* počinju kao pri stvaranju sveta biblijskim mrakom, a ceo roman je zapravo neka vrsta parabole o stvaranju sveta. Ili, najzad, pokušaj da se kroz jedan jedini fragment, kroz jedno jedino svedočanstvo, dâ ono što bi se moglo nazvati: čovekova sudbina.“³⁵

Kada je u pitanju pojam identiteta, svakako da postoji još nešto od čega sam identitet zavisi, a to je pitanje perspektive u romanu. Od načina na koji čitaoci, tumači ovoga djela, ili profesionalni analitičari i kritičari književnosti posmatraju ovo djelo i likove koje im ono nudi, zavisi mnogo toga. Pogled na stvari u ovom romanu zauzima svoje mjesto i vrlo je važna stavka pri analiziranju istog.

Vrlo bitna teza poetike Danila Kiša, koja je osjetna i u ovome djelu, iako ne očigledno, jeste motiv ogledala. I on je vrlo bitan i usko povezan sa pojmom identiteta. Naime, Andi Sam je ustvari Eduard Sam, i na taj način Danilo Kiš pokazuje i ističe svoje umijeće uvođenjem i ovog tipično postmodernističkog motiva. Spajanjem identiteta sa motivom ogledala, Danilo Kiš postavlja nove granice u književnosti.

Kada smo već dotakli figuru oca u ovome romanu, dakako da ona zaslužuje svoju posebnu obradu. U nastavku rada ćemo se posvetiti ulozi oca u životu glavnog junaka, kao i ulozi oca u ovome romanu.

---

³⁵ Danilo Kiš, *Homo poeticus*, Podgorica: Narodna knjiga, 2010, 186–187.

Ličnost oca pojavljuje se u romanu strahom ili strijepnjom majke da se Andi ne izmetne na oca. Otac je dominantan u cjelokupnom Kiševom opusu. Eduard Sam, kako je ime oca u ovome romanu, najbolje je definisan i prikazan kroz riječi njegove supruge Marije: „Moja majka je bila srećna zbog privrženosti koju sam osećao prema njoj. Bila je uvek na mojoj strani. Govorila je da sam preosetljiv, što joj se dopadalo, jer to, eto, ukazuje da neću biti osobenjak i egoista na svog oca“.³⁶ Crte karaktera u romanu navode se direktno, pa je istaknuta njegova genijalnost, kao i njegovo ludilo i njegov bijes. Takođe, očeva sebičnost prikazana je u prvi plan iz perspektive Andijevog saopštavanja. Otac nije bio osetljiv na način na koji je bila Majka ili Majčini rođaci. Karakterizaciju ovoga lika daju i ljudi iz njegovog okruženja, pa kažu da je bio suludi genije, zanesenjak u svojoj zadimljenoj sobi. Njegova priroda mogla se sagledati i kroz mjesta koja je posećivao. Kada govorimo o njegovoj sebičnosti, ona je oslikana i kroz odnos sa decom. Naime, njegov odnos sa Anom nije bio najbolji. Andi je prikazan kao dječak koji pati i čezne za razgovorima sa ocem. Kada povučemo paralelu među decom i odnosima oca sa Anom i oca sa Andijem, ne možemo zaobići činjenicu da su u par navrata otac i Andi imali trenutke bliskosti. Jedna od rečenica kojom nam Andi opisuje svog oca glasila je: „Naslanjajući uho na zvučnu dasku, tražio je od majke lozinku kako bi je propustio“ i ovom rečenicom možemo da formiramo mišljenje o bliskosti među Eduardom i Marijom i odnosima u porodici.

Spoljašnji izgled Eduarda Sama predstavlja odlike njegove pojave. Prikazan je kao čovjek zakrvavljenih očiju, sa uvijek izgužvanim odijelom i oblakom dima koji ostavlja za sobom, kosa mu je padala na čelo, on je blijed, slabašan, nije produktivan. Jedna od glavnih prepoznatljivih crta njegovog prikaza jeste štap i šešir koji je uvijek tu. Čak u jednom trenutku,

---

³⁶ Danilo Kiš, *Bašta, pepeo*, Podgorica: Vijesti, 2004.

kada otac dolazi pred Andija bez šešira, tada i u Andijevim očima njegov lik gubi jačinu, veličinu i ideal koji je Andi u jednom dijelu imao prema svom ocu.

Autor duhovito predstavlja njegovu suludu ličnost, njega, Jevrejina, Eduarda Sama. Njegovo ime se pojavljuje i kao stereotip dekadentnog Jevrejina. Eduard Sam opisan je iz četiri aspekta: viđen očima deteta; sagledavan očima ostalih ličnosti romana; kako ga je videla Majka i način na koji je sam o sebi govorio. Njegov sin u njemu vidi pjesnika koji je zanesen stvaranjem i kome je inspiracija jeretički *Novi zavjet*. Sa druge strane njegovi rođaci i sušedi videli su u njemu samo ludaka od kojega su sklanjali svoju decu. Majka shvata ili pokušava da shvati i preobrati njegovu potištenost, dok on sam za sebe misli da je neko kome je dosuđeno da ostvari riječi „proroka“.

U knjizi *Homo poeticus*, u intervjuu naslovljenom kao *Svi geni mojih lektira* Kišu je postavljeno pitanje o Eduardu kao njegovome ocu. U ovome radu prenosimo u cjelosti pitanje i odgovor na njega:

„Ta nesrećna ličnost Eduard Sam je, sudeći po mnogim biografskim naznakama u delu, vaš otac. Kažite nam nešto o udelu autobiografskog u građi vašeg romana.

- Razdvojiti ideo biografskog u nekom delu je teško, čak nemoguće, jer onaj jedini koji bi to mogao znati, sam pisac, i on će u jednom trenutku pobrkati, po logici stvari i moći uobrazilje, šta je stvarno a šta domišljeno u jednom delu, makar to bili memoari, a kamoli kad je reč o literaturi.

Našavši se pred ovim fenomenom, ja sam pokušao, u prvim poglavljima Peščanika, da opravdam tu dvojnost, da nađem alibi za takav postupak, odatle, pored ostalog i slika peščanika-anfasa, ta simbolika onog tvoračkog principa gde autor podmeće katkad svoje misli nekoj drugoj ličnosti, u uverenju da im se misli tako dopunjuju, a da se te dve svesti, ta dva doživljaja

„jednako približavaju jedan drugom, kao u želji da se spoje, da potvrde svoju identičnost.

Da budem precizniji, mene su dokumenta kojima sam se služio, a koja se odnose na moga oca, obavezivala da ih ne izneverim, kao što me je i njegovo pismo, ono na kraju knjige, obavezivalo da ne govorim o stvarima kojih u njemu nema ili koje u njemu nisu makar dotaknute, naslućene, imanentno prisutne“.³⁷

U svojoj knjizi *Islednik, svedok, priča*, Dragan Bošković ističe da figura Eduarda Sama u sebi ne nosi samo klicu djela, već da je povod za sve događaje u njemu. Očeva je pojava dominantna i on gospodari delom, ne samo kao ishodište sećanja, već i kao izvor koji budi maštu; jezgro u kome Andi otkriva i nalazi divan svet halucinacije i snova.³⁸

U istome djelu, Bošković razlaže ličnost Eduarda Sama na pet nivoa sa ciljem da prikaže na koje načine njegova pojava može da se posmatra. Uobličavanje ličnosti Eduarda Sama otkriva se na pet nivoa: njegovom neobičnom pojavom, njegovim ponašanjem, okruženjem, ljudskim i fizičkim, i analogijom sa drugim ličnostima.³⁹

Ukoliko uzmemo u obzir da je očevo lik okarakterisan kao bolesnik, alkoholičar, osobenjak, sebičnjak, zaluđenik za literaturom, Jevrejini, onda možemo iznijeti zaključak o tome koliko je zapravo ovaj lik podoban za glavnog junaka bilo kog romana i koliko je dobar materijal za stvaranje jednog književnog lika. Imajući sve to u vidu, Danilo Kiš nam pokazuje na koji način odabira, gradi i predstavlja svoje likove i koliko kalkuliše dok stvara svoja djela.

S obzirom na to da se otac u romanu prvi put pojavljuje kada ga Majka pomene, ne možemo, a da ne spomenemo u ovome radu i njenu figuru i šta ona u romanu i životu Andija Sama predstavlja.

---

³⁷ Danilo Kiš, *Homo poeticus*, Podgorica: Narodna knjiga, 2010, 190–191.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid, 49.

Ličnost Majke u romanu jeste pozitivna. Iako je manje značajna od očeve figure, na prvi mah, kada počnemo da analiziramo roman u cjelosti i ako pojam Majke i njenu ličnost posmatramo i kroz očeve postupke, onda uviđamo da, itekako nije zanemarena, samo da je indirektno provučena kroz sve događaje ovoga romana. Majčino ime se pojavljuje tek pred kraj romana, do tada je prikazana samo kao „moja mama“. Sama ta činjenica pokazuje nam koliko je glavni junak ovoga romana njoj privržen i kakvu veličinu ovaj lik i težinu ima kako u romanu, tako i u Andijevu životu. Ona je bila pozitivna osoba, pa ni sa vremenske udaljenosti nije mogao da o njoj piše sa ironijom. Tokom romana, majka je građena kao osetljiva, pobožna, pravoslavna žena iz naroda koja se krsti u trenucima straha ili brige.⁴⁰

„Moja majka gleda u nebo, krsti se i kaže: ‘Čini mi se da nismo ništa zaboravili’. Nasuprot ocu, geniju i ludaku, majka je veoma mirna, tiha i praktična. Ona ume da se snađe i kada gospođica Edit dobije napad epilepsije i u trenucima pred pogrom“⁴¹ U jednom od redova romana *Bašta, pepeo* Andi kaže kako je Majka uvijek na njegovoj strani, te iz tih redova možemo zaključiti da je ona u ovom romanu predstavljala Andijev zaklon. Bila je odana porodici, posvećena svojoj deci i sa velikom dozom truda da razumije svoga supruga u trenucima kada niko drugi nije pronalazio način, niti imao želju da ga razumije. Kada Majka odluči da spasi Andija i prevodi ga u pravoslavnu vjeru jasno nam je dat materijal koji potkrepljuje činjenicu da je Andijev zaštitnik i da je odana svojoj porodici. Pored najuže porodice ona ostaje vjerna i porodici svoga supruga čak i onda kada ih sve odvede u logor.

„Moja majka voljela je poeziju i romane. U svojoj naivnosti, jecala je zbog patnji crnogorskih prinčeva. Dok je pričala, uobičavala je da svojoj deci pokazuje i stare porodične

---

⁴⁰ Ibid, 46.

⁴¹ Danilo Kiš, *Bašta, pepeo*, Podgorica: Vijesti, 2004.

fotografije, kao pravi i bitni dokaz osnovnih činjenica negdašnjih vremena, fantastičnog sjaja i svetlosti svoje mladosti i početaka naše porodice“.⁴²

Činjenica da je njeno ime prikazano tek na kraju ovoga romana, predstavlja jednu od ključnih crta njenog lika, njene ljubavi i posvećenosti, kao što je bila i sveta Marija.

I ovaj roman kao i većina romana toga vremena temelji se na suprotnostima. Tako figura i karakteri oca i majke dolaze u protiv-teze. Majčina priroda je plahovita, ali i odlučna i smirena, dok na suprotnoj strani stoji očevo ludilo, bespomoćnost i oluja bjesnila koja je očigledna. Majka je prikazana i kao energična, kao neko čije riječi umiruju.

Njenu bitnost u ovome romanu sagledamo u činjenici da je prva ličnost koja se u njemu pojavljuje. Ona otvara roman i vrata svijeta sjećanja i djetinjstva.⁴³

Pored navedenih, jedna od prepoznatljivosti ovoga djela jeste motiv mirisa koji je oslikan do detalja i na taj način rasplinjuje maštu čitaoca. Mirisi su i u ovoj knjizi, kao i u *Ranim jadima*, izuzetno važni i veoma prisutni u doživljajnom svijetu Andreasa Sama i oni stižu iz Majčinih ruku, s njenog poslužavnika...⁴⁴

Kada govorimo o Majci, važno je istaći koliko ona voli sinovu privrženost njoj. Andijevu sklonost ka dokumentima i uspomenama razvila je Majka. Paradoksalno je da je ona bila ta koja je nastojala da skrene Sina s opasnih staza poetske fantazije, a da je, sasvim nesvjesno i protivno svojim željama, stvorila pretpostavke za njegov poetski razvoj.⁴⁵

Simboliku nalazimo u tome što roman počinje i završava Majčiniim likom i sama ta činjenica postala je zapažena od

---

⁴² Ibid.

⁴³ Jovan Delić, *Kroz prozu Danila Kiša: ka poetici Kišove proze II*, Beograd: BIGZ, 1997, 205.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

strane proučavalaca Kišovog života i djela. Roman počinje Majčinom pojavom, a završava njenim riječima. Svjetlost i tama s početka i s kraja knjige imaju nesumnjivu simbolističku vrijednost, naglo padanje mraka na kraju knjige podvlači njene, inače jake, pesimističke tonove.⁴⁶

Andreas Sam prikazan nam je kao ličnost koja idealizuje očevu figuru u svome životu, dječak koji se boji smrti i prerano počinje da razmišlja o životu i njegovoj prolaznosti. Rano suočen sa gubitkom ujaka, počinje da razmišlja o smrti koja je nezaobilazna. Očev lik u njegovim očima raste, sve do momenta u kojem ga prvi put neće videti sa šešikom, koji je za njega predstavljao veličinu i snagu koju otac ima. Skinuvši šešir, skinut je i paravan idealizma koji je dječak, iako ne naglas, u svojim mislima i osećanjima imao. Iako muško dijete porodice Sam, dječakov jedini spas i izlaz u svim njemu, naizgled bezazlenim situacijama nalazila je majka i njen zagrljaj i toplina njenog tijela, kako kaže u romanu, bilo je jedino utočište od svijeta kakav jeste.

U prethodnim redovima koje smo posvetili prikazu oca i majke kao dvije suprotne strane u sklapanju i građenju ličnosti dječaka Andreasa Sama, daju nam i slikovit pregled njegovih crta, sklonosti, karaktera i emocija koje se u njemu razvijaju, sukobljavaju i često ne ispoljavaju.

Andreas Sam prikazan nam je kao jedna senzibilna ličnost koja voli sve što je lijepo, pa otud i asocijacije na mirise i zvuke koje ga kasnije prate i koje nam prikazuje u ovome romanu. Njegova mašta svemu daje svoju boju i sve oplemenjuje. Stičemo utisak da ovaj svijet u kojem živi, svojom maštom, želi zamijeniti svijetom iz bajke ili nestvarnim svijetom samo lijepog. Andi je dječak koji je mučen snovima, te stoga vedriju stranu predstavlja njegov unutrašnji život ispunjen emocijama.

---

⁴⁶ Ibid, 226.

Uprkos smjeni likova i situacija, Andi uvijek izgleda uvjerljivo, iako pričano kroz perspektivu dječaka, Kiš piše tako da dječija riječ ima najveću snagu.

* * *

U prethodnim poglavljima, nastojali smo da prikažemo u prvome redu crte i glavne odlike postmodernizma kao pravca, koji stupa na snagu nakon perioda modernizma.

U nastavku rada nezaobilazno je bilo spomenuti Danila Kiša. Osim te činjenice, dio rada posvećen njemu kao piscu obrađen je sa velikim dugom zbog učinka koji je ostavio na književnost kako crnogorsku, tako i književnost južnoslovenskih prostora.

Nadalje, obradili smo temu samoga romana, iznijeli teze i činjenice koje roman nosi sa sobom, pomenuli njegove posebnosti i akcenat stavili na glavne pojedinosti ovoga romana i slike koje roman prikazuje i koje je sam pisac za života isticao kao bitne. Zatim smo se dotakli nerazjašnjenih i neodgonetnutih pitanja, jedna od najčuvenijih jesu „Da li je ovaj roman autobiografsko štivo“ i „Da li je ‘ja’ u ovome romanu ‘ja’ koje pripovjeda radnju ili ‘ja’ o kome se pripovjeda“.

Nakon toga prešli smo na obradu teme ovoga rada, a to je pojam identiteta. Kako bismo najlakše i najslikovitije prikazali značaj identiteta u romanu izdvojili smo tri ključne figure: to je figura oca, majke i figura dječaka koji nam svu ovu priču prenosi iz svog ugla, svog doživljaja i ošućanja.

Nakon iscrpnog izučavanja i posvećenosti ovome radu došli smo do zaključka da je Danilo Kiš ovim romanom uspio da se poigra sa identitetom, u smislu da je uspio da spoji fiktivno sa autobiografskim. Na koji način? U prethodnim redovima smo istakli da je u svojoj svijesti, pri stvaranju likova imao slike pojedinih ljudi iz njegovoga života, te stoga je dao za pravo onim izučavaocima koji kažu da je djelo autobiografsko, da vjeruju u to, kao i onima koji kažu da nije, da smatraju tako. Kiš

je imao moć da spoji stvarnost i iluziju i na taj način ubijedi čitaoca u vjerodostojnost onoga što je napisao, dajući, na taj način, potpuno novu viziju čovjeka i svijeta i to je uspio snagom imaginacije.

Danilo Kiš je pisac koji zavređuje ogromnu pažnju i posvećenost pri izučavanju njegove zaostavštine, preciznije njegovih djela. Iako postoje brojne teze i izučavanja onoga što je napisao, smatramo da će talasi novog vremena donijeti novu energiju u izučavanju kvalitetnih autora i njihovih djela.

Literatura:

Primarna literatura

- Kiš, Danilo, *Bašta, pepeo*, Biblioteka vijesti, 2004.
- Kiš, Danilo, *Homo poeticus*, Podgorica: Narodna knjiga, 2010.

Sekundarna literatura

- Batler, Kristofer, *Postmodernizam*, Sarajevo: TKD: Šahinpašić, 2003.
- Beganović, Davor, *Pamćenje traume: apokaliptička proza Danila Kiša*, Zoro, 2007.
- Bošković, Dragan, *Islednik, svedok, priča*, Plato, 2004.
- Delić, Jovan, *Književni pogledi Danila Kiša*, Beograd: Prosveta, 1995.
- Delić, Jovan, *Kroz prozu Danila Kiša: ka poetici Kišove proze II*, Beograd: BIGZ, 1997.
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Zrenjanin: Sezam BOOK, 2007.

-
- Eror, Gvozden, *Genetički vidovi (inter)literarnosti*, Beograd: Narodna knjiga, 2002.
  - Kiš, Danilo, *Enciklopedija mrtvih*, Beograd: BIGZ, 1995.
  - Pantić, Mihajlo, *Kiš*, Beograd: Filip Višnjić, 2002.
  - Vitanović, Slobodan, *Pogovor Bašti, pepeo*, Beograd: Nolit, 1982.
  - Vojinović, Vladimir, *13. antologija crnogorske pripovjetke (1990-2006)*, Cetinje: OKF, 2015.
  - Vojinović, Vladimir, *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovjetka*, Cetinje: FCJK, 2014.
  - Pavlović, Milivoje, *Venac od trnja za Danila Kiša*, Beograd: Službeni glasnik, 2017.
  - Solar, Milivoje, *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: ICJK, 2012.
  - Zamir, Halpert Lily, *Danilo Kiš – jedna bolna, mračna odiseja*, Beograd: Ateneum, 2002.
  - www.arhipelag.rs
  - www.vreme.com
  - <https://kultivisise.rs/rani-jadi-basta-pepeo-danilo-kis/>

PJESNIČKA GENEZA DUŠANA KOSTIĆA

Dorđe Šćepović

The subject of this work is the poetry genesis of Dušan Kostić, one of the most significant Montenegrin authors of the second half of the 20th century. Through the chapters Introduction, Literary Criticism on Dušan Kostić and Poetry Genesis of Dušan Kostić, we have tried to enlighten a few important segments, necessary for understanding Kostić's work. Our subject is not the whole poetic opus of Dušan Kostić, but those anthologies and selections of poetry that we find most adequate for reflecting on the author's genesis.

Da bismo se ozbiljnije bavili književnim djelom jednog autora, čini se da je neophodno osvijetliti kontekst kojem je taj autor pripadao, i koji ga je u krajnjem i odredio kao autora. Društvene, političke, socijalne prilike uvijek su od presudnoga značaja za stvaranje kulturnog ambijenta jednog prostora. XX vijek, posebno njegova prva polovina, donosi nekoliko velikih društvenih događaja, od prvih ozbiljnijih organizovanih pobuna protiv sistema, do velikih i slavnihi revolucija, i krvavihi, i ne tako slavnihi, ratova. Na sve to ni kultura ne ostaje imuna, naprotiv, ključne promjene na polju umjetnosti dešavaju se usljed društveno-političkih zbivanja i jesu njihova direktna

posljedica. Evropa kao centar umjetničkih zbivanja predstavlja svojevrsan uzor i neupitan autoritet za južnoslovenski kulturni prostor. Modernizam, po mnogima *posljednja velika epoha u književnosti*¹ u okviru koje se odvijaju razni procesi i nastaju mnogi *-izmi*, snažno je uticao na jugoslovenske književne krugove. Moderne tendencije koje se uspostavljaju na polju književnosti u vodećim evropskim kulturnim centrima prenose se i na južnoslovensku književnu scenu. Veliki književni pokreti u Francuskoj i Rusiji trpe bitne promjene, a nekad homogena poetička načela i stremljenja bivaju narušena i razjedinjena. Za nas je suštinski važan nadrealistički pokret, koji pod vođstvom Anrija Bretona i Luja Aragona dominira na književnoj mapi Evrope, u prvome redu zbog problematizovanja same prirode književnosti i njene svrhe, ali i zbog uticaja koji je imao na određene intelektualne krugove u nas.

Krajem dvadesetih godina XX stoljeća nekad jedinstveno jezgro nadrealističkog pokreta se raspolučuje na dva dijela, na dvije struje. Lijevi književni krugovi uviđaju razlike u svojim poimanjima književnosti i revolucije. Dok Breton ostaje na izvornom stanovištu nadrealizma da književnost treba da bude isključivo u funkciji sebe same, da je ona sama po sebi revolucija, Aragon pod uticajem sovjetskih književnih strujanja mijenja svoje poglede na literaturu i njenu funkciju svodi na službu revoluciji, odnosno bitno mijenja poglede na prirodu književnog angažmana, smatrajući da on bezrezervno mora biti uslovljen višim ciljem, tj. potrebama revolucije. Sve to, krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XX stoljeća dovodi i do sukoba unutar jugoslovenskih literarnih skupina. Taj sukob će ostati upamćen kao *Sukob na književnoj ljevici*². Budući da su za

---

¹ Milivoj Solar, *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: ICJK, 2012, 275.

² Jedna od najpoznatijih jugoslovenskih književnih rasprava koja se zbila tridesetih godina XX vijeka, a pod uticajem evropskih kulturnih događanja, imajući u svom središtu dva suprotstavljena koncepta stvaranja. Najznačajniji

Dušan Kostić
1917–1997

jugoslovenski kulturni prostor neprikosnovni književni centri Beograd i Zagreb, upravo pisci iz ovih sredina i vode ključnu riječ u pomenutom sukobu. Jedni se priklanjaju Bretonovom razumijevanju umjetnosti i njene prirode, dok drugi zastupaju Aragonove tvrdnje. Imajući u vidu društvene prilike u Jugoslaviji toga doba, prije svega snažni i sve organizovaniji komunistički uticaj u intelektualnim krugovima, nije neobično što su ovi drugi brojčano nadmoćniji u odnosu na Bretonove sljedbenike. Sve veća potreba za društvenim promjenama i uspostavljanjem novoga sistema za rezultat ima i masovnost komunističkog pokreta u čijim je redovima znatan broj pisaca i vodećih intelektualaca. Skoro svi oni jesu na stanovištu Aragonovih ideja – književnost mora služiti revoluciji i interesima partije. Sukobljene koncepcije i suprotstavljeni pogledi na prirodu književnosti i njen angažman uslovljavaju i nastanak određenih stilskih formacija u okviru modernizma.

---

učesnici ove polemike su Marko Ristić, Miroslav Krleža, Radovan Zogović i Milovan Đilas.

Dominantan je pokret socijalne literature, s jasnim programskim određenjima koja smo već naveli. Pod uticajem ruskih pisaca, prvenstveno Vladimira Majakovskog, Maksima Gorkog, Aleksandra Bloka i drugih, formira se veliki broj jugoslovenskih pisaca, pripadnika pokreta socijalne literature. Istorija književnosti će ova književna stremljenja označiti kao *novi realizam*. Kako primjećuje Jovan Deretić novi realizam nije ni nastavak ni obnova klasičnog realizma, već nešto novo i drugačije.³ On dalje zapaža da se tridesetih godina XX vijeka sukobljavaju dva literarna modela, od kojih je jedan antirealistički i avangardni, a drugi realistički i društveno angažovan.⁴ Pokret socijalne literature upravo nastaje na premisama prethodećih strujanja i uspostavljenih pogleda na problem književnog djelovanja i angažovanja.

Kada se govori o jugoslovenskim književnim događanjima mora se imati u vidu pozicioniranost istih, odnosno, dva velika centra, Beograd i Zagreb u kojima se odvija sve ono najvažnije u vezi s kulturom toga vremena. Takođe, neophodno je uputiti na činjenicu da su se u tim sredinama formirali i neki od najznačajnijih crnogorskih pisaca, kao što su Radovan Zogović, Mirko Banjević, Risto Ratković, Dušan Đurović, Stefan Mitrović i drugi. Mnogi od njih su u Beograd odlazili kao studenti, a onda se aktivno uključivali u politički i kulturni život grada. Svi navedeni pisci su svoju književnu avanturu započeli u vodećim časopisima toga doba, a mnogi od njih afirmaciju stekli prije Drugoga svjetskog rata. Može se reći da su svojim djelovanjem u književnim krugovima izborili određeni prostor za one crnogorske pisce koji će u centar zbivanja stići nešto kasnije. Jedan od tih, nešto mlađi od pomenutih, ali svakako za crnogorsku književnost ne manje važan pjesnik, jeste Dušan

---

³ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1987, 271.

⁴ Ibid.

Kostić.⁵ Svi ti autori su pod uticajem aktuelnog političkog trenutka, i svaki od njih na svoj način pripada pokretu socijalne literature. Slobodarska nacionalna komponenta od suštinskog je značaja za njihova politička opredjeljenja, koja se opet reflektuju i na njihovo razumijevanje literature. Mada rođeni u prostoru epa i gusala, oni čine određeni otklon prema tradiciji, ali otklon koji ne podrazumijeva njeno odbacivanje, već inoviranje i modelovanje u skladu s potrebama novih književnih tokova. Cijeli ovaj kontekst i pomenuti elementi koji ga čine važni su za razumijevanje tadašnjih književnih tendencija, kao i najistaknutijih predstavnika književne scene. Upravo će se na tim temeljima, postavljenim dvadesetih i tridesetih godina XX stoljeća, oblikovati mnogi značajni pisci, među kojima i crnogorski pjesnik Dušan Kostić. U tekstu *Crnogorska socijalna lirika prije i poslije II svjetskog rata* Vladimir Vojinović bilježi da su pripadnici pokreta socijalne literature učinili značajan pomak u odnosu na svoje prethodnike, donoseći u svojim knjigama metodski profilisane pretpostavke prvog raskida s epskim duhovnim nasljeđem, kao i da su se mnogi od njih književno razvijali i oblikovali gradeći prepoznatljiv umjetnički koncept pjesništva i pripovjedaštva uprkos programiranim i sistemskim pritiscima Komunističke

---

⁵ Dušan Kostić, crnogorski pjesnik, pripovjedač, pisac za decu, putopisac. Rođen je 1917. u Peći, umro je 1997. u Meljinama. Jedan je od najplodnijih crnogorskih pisaca, objavio je preko dvadeset knjiga poezije, od kojih su najznačajnije: *Pjesme* (1947), *Zemlji voljenoj* (1948), *Poema o gradu i ljubavi* (1950), *Proljeće nad rovom* (1951), *Govor zemlje* (1952), *Zov lišća* (1954), *Mreže* (1955), *Zaboravljeni snjegovi* (1958), *Tiha žetva* (1959), *Dnevi između nas* (1962), *Pjevam zemlju* (1966), *Šlep umorne vode* (1968), *Iznad jedne tamne šume* (1974), *Lirika juga* (1977), *Arhipelag* (1978), *Postojbina masline* (1979), *Morija* (1980), *Zrelo more* (1981), *Priziv prašume* (1984), *Ako se naljute ptice* (1986), *Sahara* (1987), *Otapanje ludila* (1987), *Čarnojevići* (1989), *Braća moja kamena* (1991), *Crna Gora* (1992), *Košmar* (1995) i dr.

partije Jugoslavije, kojoj su mahom pripadali.⁶ U prilog ovoj Vojinovićevoj tezi ide i primjer Dušana Kostića, pjesnika koji je svim svojim bićem pripadao revoluciji i ideologiji komunizma, a koji je opet uspio u jednom dijelu svog pjesništva sačuvati poeziju od uticaja političkih i društvenih prilika, tvoreći čisto poetsko djelo, autonomno i lišeno ideološkog balasta. Nesporno je da dobar dio njegovog opusa jeste u službi revolucije i borbe, ali takođe, u njegovom bogatom opusu postoji pregršt književnih tekstova koji su potvrda Bretonove vizije literature. Mada se kao pjesnik javlja prije Drugoga svjetskog rata objavljujući svoje pjesme u crnogorskim i regionalnim časopisima za književnost, Dušan Kostić svoju punu afirmaciju dostiže u poslijeratnim godinama. Od prve objavljene knjige poezije *Pjesme* (1947) pa sve do zbirke *Crna Gora* (1992), koje su početna i krajnja tačka našeg interesovanja u ovom radu, Dušan Kostić je kao autor prešao dug put spoznavanja poezije, a razvoj i promjene njegovih pjesničkih stremljenja se očituju iz knjige u knjigu. Ako zanemarimo smještanje Kostića u nacionalni kontekst kojem ne pripada u svojoj *Kratkoj istoriji srpske književnosti* Jovan Deretić daje zanimljiv pogled na ovog pjesnika: „Po svom temperamentu on je tihi, melanholični lirik, otvoren prema stvarnosti, uvek spreman da reaguje na najmanji treptaj vremena, ali na svoj osebujuan lirski način, bez parole i estrade, u skali raspoloženja što idu od optimizma ratnih pesama do baladičnih tonova kasnijih zbirki“.⁷

Književna kritika o Dušanu Kostiću

U prethodnoj cjelini pokušali smo dati bar djelimičan prikaz stanja u kulturi prve polovine XX stoljeća. Ritam progressa u sferi kulture nastavlja se i u godinama koje slijede, naročito u

---

⁶ Vladimir Vojinović, *Montenegrinske teme*, Ulcinj: Plima, 2012, 123.

⁷ Jovan Deretić, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1987, 297.

godinama poslije Drugoga svjetskog rata. Jugoslavija se podiže iz pepela, a uporedo s ostalim segmentima društva i institucije kulture bivaju obnovljene, a mnoge nove uspostavljene. Osnivaju se izdavačka preduzeća, knjige se štampaju u tiražima od nekoliko hiljada primjeraka, a pisci se pozicioniraju u skladu s recepcijom knjiga koje objavljuju. Tadašnju bogatu književnu produkciju revnosno prati književna kritika. Za razliku od situacije kojoj mi danas pripadamo i ovoga našeg trenutka, pedesetih, šezdesetih, sedamdesetih, pa i osamdesetih godina prošloga vijeka književna kritika dostiže svoj zenit i bez prećerivanja taj period mogli bismo nazvati zlatnim dobom jugoslovenske književne kritike. Osim profesora književnosti koji prate literaturu svoga vremena i o njoj izriču vrijednosne sudove, i sami pisci pišu i objavljuju kritičke tekstove o svojim savremenicima. S obzirom na to da nas zanima odnos književne kritike prema djelu Dušana Kostića, u nastavku ćemo se osvrnuti na neke od tekstova objavljenih u monografskim publikacijama, hrestomatijama ili pak u formi predgovora samostalnim zbirka i izborima Kostićeve poezije. Kad se uzme u obzir brojnost kritičkih tekstova o pjesništvu Dušana Kostića nameće se zaključak da je Kostić od strane stručne javnosti uvažavan i tretiran kao malo koji drugi crnogorski pjesnik druge polovine XX vijeka. Kritika je u ovom slučaju zaista u potpunosti preuzela ulogu posrednika između pjesničkih knjiga Dušana Kostića i čitaoca, čitaoca onoga vremena, ali i čitaoca vremena koje će doći poslije pjesnikove smrti.

Jedno od zanimljivih čitanja i tumačenja poezije Dušana Kostića dao je Vojislav Minić u tekstu „Lirsko viđenje stvarnosti, stvarnost lirskih viđenja“.⁸ Uvodeći nas u konkretnu kritičku misao o Kostićevoj poeziji, Minić nas u uvodnom dijelu teksta upoznaje sa svojim pogledima na porijeklo i uzrok poezije. Za početak i uzrok svega Minić uzima ljubav,

⁸ Vojislav Minić, *Pisci i koncepcije*, Titograd: NIO Pobjeda, 1978.

naglašavajući da dok god ljubav bude rađala bol, i dok se iz bola bude rađala pjesma, a o svemu tome bude pjevalo, ljudi će biti kadri da prihvataju lirske ispovijesti kao svoja lična raspoloženja. Osećanje bola Minić vidi kao sponu između pjesnika i čitaoca, odnosno, kao on kaže između „onih koji govore i onih koji čute svoju nerečenu pjesmu“.⁹ Minić u nastavku čovjeka izjednačava s lirskim pjesnikom, pripisujući i jednom i drugom osobinu zapitanosti kao zajednički imenitelj, i objedinitelj. Upitanost čovjeka nad porijeklom, nad prošlošću, Minić vidi kao ekvivalent lirskom pjesniku u čijim se djelima detinjstvo i zavičaj javljaju prvo kao nadahnuće a zatim i kao umjetnički oblikovani elementi. Sve ove uvodne opservacije o poeziji i pjesniku nijesu nimalo slučajne, one su tu da bi najavile konkretnog pjesnika Dušana Kostića, u čijim djelima Minić prepoznaje izuzetno prisustvo i ljubavi, i bola, i osećajnosti, i detinjstva i zavičaja. Držeći Kostića za pjesnika i emocije i erudicije, Minić zapaža da je pjesnikova lektira izvan prostora kojem geografski pripada, kao i da se Kostić nije upleo u zamke epigonstva i potpadanja pod uticaj svojih književnih uzora: „Stvarajući svoju poeziju Dušan Kostić nije zaobišao uzore u pjesničkoj tradiciji svoga naroda, ali bi se sa više izvjesnosti moglo reći da je stvaralačke podsticaje tražio u djelu i životu slovenskih pjesnika uopšte. Takva širina gledanja na poeziju i jezičke pjesničke mogućnosti čitave jedne porodice naroda, otklonila je sve opasnosti i posljedice koje u sebi skriva ugledanje na druge.“¹⁰ Poput mnogih svojih kolega kritičara, savremenika, i Vojislav Minić analizira pjesnikov život, dovodeći ga u direktnu vezu s poetskim djelom. S pravom ili ne, Minić mučno Kostićevo detinjstvo, sirotinjske učeničke dane i teške godine rata prepoznaje kao moguće izvore pjesnikova nadahnuća i stvaranja. Svakako važno viđenje pjesničkog bića

---

⁹ Ibid, 43.

¹⁰ Ibid, 44.

Dušana Kostića, Minić iskazuje na sljedeći način: „Pjesma Dušana Kostića nastaje spontano kao emotivni odziv na spoljašnji izazov, kao odjek spoljašnjeg događaja u osjetljivoj duši pjesnikovoj... Znatno broj Kostićevih pjesama predstavlja rezultat ličnog napora da se cjelovita ljepota viđenog ponovi na još jedan način (osim pojavnog), nov i drugačiji od elementarne stvarnosti.“¹¹

O poeziji Dušana Kostića, u predgovoru knjige *Pjevam zemlju*, veoma afirmativan iskaz daje i poznati književni kritičar, profesor estetike i jedan od najvećih autoriteta svoga vremena, Dragan Jeremić. Jeremić Kostićevu poeziju opisuje kao jedno od najcjelovitijih poetskih svjedočanstava o društvenim promjenama od vremena uoči Drugoga svjetskog rata do trenutka objavljivanja pomenute knjige pjesama.¹² Upućujući na kontinuitet u Kostićevom stvaranju, Jeremić ga poredi s Oskarom Davičom koji je kao i Kostić jedan od rijetkih iz predratne generacije pjesnika koji je ostao u književnosti, odnosno, nije odustao od nje. On Kostića smatra hroničarem jednoga vremena: „(...) niko kao Kostić nije tako pažljivo i tako predano poetski beležio sve što se u tom vremenu događalo i malo-pomalo njegovo delo je naraslo do jednog manje-više kontinuiranog lirskog letopisa naše zemlje (...)“¹³ Kao i Minić, ni Jeremić ne odolijeva pozitivističkom sagledavanju određenih segmenata Kostićeve poezije, pa u *lirskom letopisu* pjesnikovom identifikuje siromašnog studenta koji se potuca od grada do grada, revolucionara koji vapi za promjenama, borca, ustanika itd. Međutim, Kostićevo iskustvo rata, stvarno učesće u revoluciji, Jeremić glorifikuje praveći jasnu distancu u odnosu na pjesnike *tribune* koji pozivaju na ustanak, a u svojoj biografiji nemaju upisan rat. Dragan Jeremić smatra da je Dušan

¹¹ Ibid, 47.

¹² Dušan Kostić, *Pjevam zemlju*, Titograd: Grafički zavod, 1966, 7.

¹³ Ibid, 8.

Kostić za razliku od mnogih pjesnika koji su dramatičnost rata izražavali epskom intonacijom (Vladimir Nazor, Skender Kulenović, Branko Ćopić i dr.) to činio na izrazito lirski način.¹⁴ Svojevrsnu zamjerku Kostiću Jeremić nalazi u tome što je i on kao i mnogi drugi nakon rata sebe podredio interesima sistema, radu i socijalizmu, pjevajući pjesme o njima, međutim, kako Jeremić smatra, on se ubrzo tome otrgao, zahvaljujući čistoti svoje osećajnosti. Jeremić dalje apostrofira pjesnikovo stalno sazrijevanje koje se ogledalo u svakoj novoj zbirci. Pjesnikove preokupacije rastu, s tim što su *zemlja* i *ljepota* konstante koje se ne mijenjaju. Svoje čitanje Kostićeve poezije Jeremić zaključuje riječima: „Kostić nije odlagao pisanje nego se prihvatio pera još dok su mu utisci o zbivanjima bili sveži. Da je uzimao veću distancu od tog zbivanja možda bi njegovi lirski doživljaji bili uopšteniji i možda bi njegove pesme dobile u vrednosti, ali bi to svakako izmenilo karakter njegove poezije i umanjilo njenu sposobnost da hvata i shvata ritam i bilo burnog vremena naše najnovije istorije.“¹⁵

Uvodeći nas u antologijski izbor poezije Dušana Kostića, *Tiha žetva*, pjesnik i učesnik NOB-a, Risto Tošović na samom početku eseja izlaže svoje viđenje bića pjesnika, odnosno, raspoznaje dva modela pjevanja. Prvi model bi podrazumijevao one pjesnike koji cijelog svog života ostaju neoštetljivi za sve ono što ne pripada njihovoj intimi, za sve ono što se dešava izvan njihovog ličnog prostora. Takvim pjesnicima Tošović pripisuje određenu vrstu egoizma, samodovoljnosti, smatrajući da oni poeziju percipiraju kao njihovu „privatnu stvar“.¹⁶ Za takve „pesnik je biće božansko, a njegov božanski govor treba da govori samo o stvarima večnim i trajnim“.¹⁷ Nasuprot takvom razumijevanju

---

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid, 24.

¹⁶ Dušan Kostić, *Tiha žetva*, Beograd: Prosveta, 1959, 7.

¹⁷ Ibid.

pjesništva stoji koncept koji ne isključuje prvu viziju pjevanja, ali osim božanskog i natprirodnog u svom fokusu ima i „banalno“ i ljudsko, i iskustveno. Dušan Kostić u očima Rista Tošovića pripada ovoj drugoj koncepciji pjesništva. Kostić je, kako zapisuje Tošović, jedan od onih koji su uvijek blizu čovjeku i njegovoj ljudskoj realnosti, jedan od onih koji svoju poeziju vežu za društvena kretanja, za velike ideje preporoda i mijenjanja, za revoluciju i za ideale.¹⁸ Poeziju Dušana Kostića Tošović vezuje za pjesnički korpus ratnih i poslijeratnih jugoslovenskih autora prepoznajući u njoj problematiku karakterističnu za cijelu jednu književnu generaciju. Po Tošoviću bit ove poezije u sebi sažima tragiku godina prije rata, samog rata, i godina nakon završetka rata.¹⁹ Objasnjavajući pjesnički razvoj Dušana Kostića, Risto Tošović ukazuje na jedan neobičan paradoks, tačnije, na Kostićevu deklarativnu opredijeljenost za realizam, ali i nedosljednost u vjernosti istom kad je poezija u pitanju. Naime, Kostićeva poezija teži tekovinama i iskustvima moderne poezije.²⁰ Za Tošovića, Kostić je pjesnik čija je filozofija čvrsta vjera u život, u njegovu trajnu mladost i nevinost, uprkos melanholiji koja odlikuje njegovu poeziju. Kritičar naglašava Kostićevu upućenost na prirodu, na nemogućnost života bez prirode, na pjesnikov odnos prema njoj. Tošović registruje i pjesnikovu potrebu za povratkom u predjele djetinjstva, u prostore prošlosti: „Ima u tom Kostićevom sizifovskom vraćanju u davno izgubljene prostore istovremeno i nečega zagonetnog i nečega što je danas aktuelno prisutno: viziju njegovih Prokletija, njegovog Visitora i Lovćena, stravičnu u svojoj gluhoj, natprirodnoj postojanosti i mudrosti, ova poezija boji nekim suzdržanim divljenjem i strahopoštovanjem pred nedokučivom tajnom prirode.“²¹

---

¹⁸ Ibid, 8.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid, 19.

²¹ Ibid, 22.

Da je Kostić zaista bio pjesnik prirode, kako ga između ostalog vidi Risto Tošović, potvrđuje i tekst Zagorka Kalezić objavljen u knjizi *Crnogorska književnost u književnoj kritici* (tom VII).²² Pjesnikovu opčinjenost prirodom, u prvom redu prirodom svoga zavičaja, Zagorka Kalezić ilustruje na primjeru pjesme *Sleđena tišina Visitora*.²³ Kalezić u ovoj Kostićevoj pjesmi prepoznaje *melanholični štimung*, čije porijeklo nalazi u Kostićevom nekadašnjem uzoru M. Crnjanskom. Ona smatra da je pjesnik zavičajnu planinu fiksirao na sumatraistički način.

Podudarnost s Tošovićevim pogledima na Kostića očituje se i u povezivanju pjesnika s njegovim savremenicima, poput Branka Ćopića i Skendera Kulenovića, Janevskog, Vešovića i drugih, koji, kako Kalezić navodi, čine jednu pjesničku generaciju.²⁴ Između ostalih zajedničkih osobina njih povezuje i dug stvaralački vijek, prolazak kroz mnoge stvaralačke faze, ali i događaji kojima su svi oni svjedočili, a mnogi od njih u njima i lično učestvovali. Potpunu uspjelost Kalezić nalazi u Kostićevoj pjesmi *Crna Gora*, koju, kako ona navodi, pjesnik ne predstavlja u njenom fizičkom realitetu, kao krajolik ili razglednicu, već je ona doživljaj i stanje duha pjesničkog subjekta.²⁵ Da pjesnici nastavljaju jedni druge Kalezić sugerše Kostićevom pjesmom *Otkuda taj Lima šum*, koja bi u njenom doživljaju trebala biti nadovezivanje na nadrealnu viziju Rista Ratkovića u kojoj *po moru teče Lim*.²⁶ Reagujući na etiketiranja pjesnika, a koja su moguće i plod namjere da se umanjí njegov značaj, Kalezić svojevrstu odbranu Dušana Kostića daje na

---

²² Zagorka Kalezić: „Lice Crne Gore u poeziji Dušana Kostića“; u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici* VII, Podgorica: Univerzitet Crne Gore, 2003.

²³ Ibid, 63.

²⁴ Ibid, 62.

²⁵ Ibid, 65.

²⁶ Ibid, 69.

samom kraju teksta: „Mada se često kaže da je Dušan Kostić ‘mekan’ pjesnik, liričar čiste duše, ovakvim kritičkim deskripcijama je nužno dodati još jednu konstataciju, a to je – da on nije pjesnik ravnodušnosti.“²⁷

U istom tomu već pomenute hrestomatije *Crnogorska književnost u književnoj kritici* publikovan je i tekst Vojislava Đurovića o poeziji Dušana Kostića. Đurović zapisuje: „On je pesnik čiste lirске konstitucije, tako i toliko evidentne i u njegovim ranim pesmama. On je zatim i pesnik protestnog, s nekom mekom tugom i odsutnošću.“²⁸ Taj Đurovićev sud o Kostiću mogli bismo uzeti kao jedno od onih učestalih čitanja Kostića, na koja je na određeni način reagovala Zagorka Kalezić. Đurović dalje Kostića obilježava revolucijom, a pjesnikov korak sinhronizuje s korakom revolucije. U nastavku se ponavlja još jednom određujući Kostića kao „pesnika zanosa, nade i tuge, lirikom koji i ne može drugačije“.²⁹ Za njega je Kostić liričar i kako on kaže „rezoner“, a „u rasponu između lirskog i rezonerskog prihvatanja činjenica nastaje i izrasta pesma“, smatra Đurović. Bez upućivanja na konkretnosti Kostićeve poezije, Vojislav Đurović svoj esej nastavlja u impresionističkom maniru, predočavajući nam sopstvene pretpostavke o procesu nastajanja poezije. Đurović se fokusira na *pjesnikovu tugu, ispovijedanje, usamljenost u svijetu* i tome slično. Đurović Kostiću pripisuje ukletost, ograničenost realnim, a u njegovoj interpretaciji Kostićeve poezije pjesnik je taj koji hvata ono univerzalno u konkretnome, pjesnik je etičan, human itd.³⁰ Na kraju, Vojislav Đurović zaključuje da su pjesme

---

²⁷ Ibid, 70.

²⁸ Vojislav Đurović: „Od patnje do slobode – Pjevam zemlju“; u: *Crnogorska književnost u književnoj kritici* VII. Podgorica: Univerzitet Crne Gore. 2003, 44.

²⁹ Ibid, 44.

³⁰ Ibid, 47.

Dušana Kostića *meke* po izgovoru, ne u stavovima, a da u njegovoj poeziji ima neke čudne, tople tišine, opet nas upućujući na pjesnikovu intimnost i etiku: „Dušan Kostić je intiman do samokritičnosti. Ali, sasvim dosledan sebi, bez uzmicanja i bez poražavanja. Takva intimnost i samokritičnost urodili su u njegovoj poeziji finim gamom objektivnog eticiziranja.“³¹

O pjesničkom djelu Dušana Kostića pisao je i njegov savremenik, crnogorski pjesnik Sreten Perović. U tekstu „Osamljenje kao lijek od uzaludnosti“ Perović sagledava mnoge aspekte Kostićeve poezije.³² U uvodnom dijelu studije Perović ističe Kostićev odnos prema svom djelu, tačnije, pjesnikov odnos prema ranoj poeziji, koju, kako Perović navodi, Kostić nije ljubomorno čuvao od nepovjerljivog oka književnoga auditorijuma, već je još u srednjoškolskim danima počeo objavljivati stihove.³³ On naglašava da Kostić nije razmišljao o preuranjenosti toga čina, nego je lirski i ispovjedno iskren, kakav je bio, ošetio potrebu da svoje prve pjesme objelodani. Perović izdvaja nekoliko faza Kostićeva pjesništva, i poput mnogih drugih i on ističe pjesnikovo iskustvo rata i okolnosti u vezi s njim. Kao važnu komponentu pjesnikovog bića Perović podvlači idealizam i stremljenja kojima je Kostić podređivao sve ostalo: „Nastavak svog životnog puta Kostić orijentiše u smjeru borbe za ostvarenje snova o slobodi, istini i socijalnoj pravdi.“³⁴ I Perović kod Kostića nalazi snažan patriotski zanos, a njegovu ljubav prema domovini obrazlaže u posebnom poglavlju naslovljenom „Kostićevo rodoljublje“.³⁵ Za njega je Kostić neko ko je spiritualno, gotovo fatumski vezan za rodno tle, za svoju

---

31 Ibid, 49.

32 Sreten Perović, *Studije, kritike, eseji (knjiga četvrta)*, Podgorica:

Fondacija „Prijateljstvo“, 2012.

33 Ibid, 57.

34 Ibid, 69.

35 Ibid, 76.

zemlju. Kostićevo rodoljublje u direktnoj je vezi s njegovim ošućanjem prirode, smatra Perović: „On je u neposrednom dodiru s njenim disanjem kao list s listom. I najsitnije pojave, opjevane još u doba romantizma, izglođane i svedene gotovo na negaciju poezije, još uvijek uzbuđuju Dušana Kostića.“³⁶

Vjerujemo da osvrt na književnu kritiku u slučaju Dušana Kostića ne bi bio potpun ako se ne bismo (onoliko koliko nam to prostor dozvoljava) pozabavili monografijom *Dušan Kostić, prilog poetici*, autora Radomira Ivanovića.³⁷ Obimnu studiju o Kostićevu pjesničkom djelu Ivanović je struktuirao u tri ključna poglavlja: 1. Analize, 2. Sinteze, 3. Paralele, osvjetljavajući u svakom od njih određeni segment pjesnikova djela. U prvom dijelu studije Ivanović na početku pozicionira Kostića u jugoslovenski književni kontekst opisujući njegov stvaralački put. On notira Kostićeve pjesničke početke pod okriljem pokreta *socijalne literature*, napominjući da pjesnik iako je svim svojim bićem pripadao tome pokretu, nije ostao po strani od novih književnih tokova i strujanja.³⁸ Ivanović smatra da je Kostić u bitnom sačuvao svoju stvaralačku prirodu, bez obzira na to što je na sebi svojstven način, svoj književni i intelektualni potencijal prilagođavao novim književnim paradigmatama i novim čitalačkim potrebama.³⁹ Za razliku od većine drugih književnih kritičara koji su se bavili djelom Dušana Kostića, Ivanović pjesnikov socrealizam pominje tek uzgredno, a centralna tema prvog poglavlja studije jeste Kostićeva poezija mediteranske provenijencije. Ivanović Kostića naziva pjesnikom *mora*, a *maslinu* izdvaja kao jedan od važnijih simbola ove faze Kostićeva pjesništva. U istom poglavlju Ivanović se bavi

---

³⁶ Ibid, 79.

³⁷ Radimir V. Ivanović, *Dušan Kostić, prilog poetici*, Bijelo Polje – Novi Sad: Pegaz – Zmaj, 2003.

³⁸ Ibid, 11.

³⁹ Ibid.

*poetskim i noetskim raslojavanjem svijeta*⁴⁰ u poeziji Dušana Kostića, i *generiranjem poetske ideje i književnog teksta*.⁴¹

Drugi dio studije Ivanović počinje objašnjavanjem motiva za nastanak studije, tj. svojim nezadovoljstvom dosadašnjim predstavljanjem Kostićeve poezije, te stoga čitaocu želi ponuditi novi model čitanja i novu valorizaciju kojom se ukazuje na autentičan piščev doprinos književnosti.⁴² Kostićevo djelo Ivanović vidi kao djeljivo na tri moguća koncentrična kruga: *Zatočenik juga, Zatočenik bola i Zatočenik riječi*.

Posljednje poglavlje knjige Radomir Ivanović posvećuje paralelizmima, dovodeći u vezu nekoliko eminentnih pjesničkih imena. Desanku Maksimović, Dobrišu Cesarića, Dušana Kostića, Blaža Koneskog i Ivana Minatija, kako smatra Ivanović, povezuje njihov odnos prema poeziji, i životu.⁴³ Ova obimna studija o Kostićevoj poeziji jeste važan prilog proučavanju pjesnikova djela.

Navedeni pregled književnokritičkih opservacija o djelu Dušana Kostića dio je impozantne literature o životu i djelu pisca, koja sasvim izvjesno može biti predmet posebne studije.

Pjesnička geneza Dušana Kostića

Na samome početku ovoga segmenta rada dužni smo ukazati na metodološki okvir naših istraživanja. Budući da je Dušan Kostić jedan od najplodnijih crnogorskih pisaca i da je za života objavio preko dvadeset knjiga poezije, moramo naglasiti da je bilo određenih nedoumica u pogledu izbora pjesničkih knjiga na koje ćemo se u ovom radu osvrnuti i na primjeru kojih ćemo objasniti pjesničku genezu Dušana Kostića. Zbirke i izbori

---

⁴⁰ Ibid, 29.

⁴¹ Ibid, 49.

⁴² Ibid, 75.

⁴³ Ibid, 157.

poezije za koje smo se opredijelili, sudeći prema kritičkoj recepciji, reprezentativni su uzorci pjesnikova djela. U nastavku ćemo se baviti sljedećim naslovima: *Pjesme* (1947), *Govor zemlje* (1952), *Tiha žetva* (1959), *Pjevam zemlju* (1966), *Lirika juga* (1977) i *Crna Gora* (1992).

U vremenu poslije Drugoga svjetskog rata na književnu scenu Jugoslavije stupaju mnoga imena. Neki od njih su svoju književnu avanturu započeli prije rata, a prve knjige obznanili svijetu nakon njegovog okončanja. Među njima je i pjesnik Dušan Kostić. Dušan Kostić se u književnosti javlja prilično rano. Još kao srednjoškolac poeziju objavljuje u crnogorskim i regionalnim časopisima. Poeziju piše intenzivno, od rane mladosti, a prvu knjigu *Pjesme* objavljuje 1947. godine u izdanju beogradske Prosvete.⁴⁴ Kad je u pitanju prva pjesnička knjiga, njena umjetnička vrijednost često je problematična i upitna. Prva knjiga se najčešće uzima kao najava novog pjesničkog glasa, kao objava nove dolazeće poetike. Ipak, neki primjeri iz svjetske, pa i južnoslovenske literature govore drugačije. Ako imamo u vidu prve pjesničke zbirke Miodraga Pavlovića (*87 pesama*, 1952) i Vaska Pope (*Kora*, 1953), onda *slučaj prve knjige* valja uzeti s rezervom. Ne možemo reći da je Dušan Kostić prvom objavljenom zbirkom učinio isto što i Pavlović i Popa, dvojica njemu generacijski bliskih pjesnika. *Pjesme* nemaju status prevratničke knjige u jugoslovenskoj poeziji, kakav ima *Kora*, ili *87 pesama*, recimo. Međutim, *Pjesme* imaju svoj poseban kvalitet i identitet, a i ravnanje prema dvijema pomenutim zbirkama nije uputno zbog toga što njihovi autori pripadaju različitim, bezmalo suprotstavljenim poetičkim koncepcijama.

Pjesme su strukturirane u pet posebnih ciklusa: *Ispovijest*, *Listaj goro*, *Srce u oklopu* i *Lirika dana*.⁴⁵ Već na samom početku,

⁴⁴ Dušan Kostić, *Pjesme*, Beograd: Prosveta, 1947.

⁴⁵ Ibid.

odnosno, prije početka, u svojevrsnom prologu knjige, Kostić nam nagovještava prirodu poezije koju nam *Pjesme* donose:

*Živi ti, zemljo vječne slobode,
raširi krila širinom svom!
Mi borbom svetom naše narode
slismo u bratstvu, jedinstvu tom.*

Snažan revolucionaran naboj u samo četiri prološka stiha najavljuje poeziju koja se i očekuje od Dušana Kostića 1947. godine, samo dvije godine nakon završetka rata. Ljubav prema zemlji; apel da zemlja raširi krila; borba koja u perspektivi pjesnikovoj ima status *svete*, narodi ujedinjeni u bratstvu i jedinstvu; sve su to tekovine revolucije i neke od tema koje će Kostić razraditi i dopuniti u nastavku zbirke. Prvi ciklus otvara pjesma *Ispovijest*. U njoj nam pjesnik predočava svoje unutrašnje svjetove i raspoloženja, koji se mijenjaju od početka do kraja pjesme, do kraja *Ispovijesti*.⁴⁶ Na početku pjesme lirski subjekt je u stanju očaja, njegova ispovijest poprima oblik jadikovke:

*Beskućnik sam, bezemljaš, kao sjenka
liječem nijem iz grada u grad*

i takav ton pjesma zadržava sve do posljednjih stihova, pa nam tako u drugoj strofi pjesnik predočava *mrtvo ognjište, mukli bol i mržnje koje muklo pište*, upotpunjujući opštu sliku očaja. Međutim, u skladu s filozofijom revolucije i borbe usred svekolikog beznađa i klouća najednom vaskrsava snaga i rađa se optimizam i vjera u spasenje:

*dajte ruke, drugovi, sred boja –
poslije kiše doć' će sunce, znam.*

---

⁴⁶ Ibid, 9.

Prvi ciklus čine svega tri pjesme, osim *Ispovijesti* tu su i *Zvijezde i čovjek u samici* i pjesma *Snijeg se bijeli*. U fokusu sve tri pjesme jeste *Čovjek*, izgubljen u svijetu koji nije napravljen po njegovoj mjeri i očekivanjima. Na planu forme Kostić ne donosi ništa novo u odnosu na postojeće stanje u poeziji njegova vremena. Povremeno lomljenje stiha je jedino što remeti versifikacijsku dosljednost na nivou knjige. Rima je prisutna u svakoj pjesmi zbirke, a očigledan je i uticaj lektire koju je pjesnik njegovao, prije svih čini se Vladimira Majakovskog i Sergeja Jesenjina. Majakovski na Kostića utiče u pogledu spoljne organizacije teksta što se uviđa još u drugoj pjesmi zbirke *Zvijezde i čovjek u samici*,⁴⁷ dok Jesenjina pjesnik ovaploćuje u *Ispovijesti*:

Radostan sam – pun krvi i znoja
Što nijesam k'o Jesenjin sam

Drugi ciklus je znatno obimniji u odnosu na ostale, i specifičan po tematsko-motivskom određenju. Čitajući ciklus *Listaj goro* stiče se utisak da pjesnik crta jednu neobičnu mapu Jugoslavije. Kostić pjeva o *Stubici, Magliču, Volujku, Prozoru, Uni, Šlesku, Beogradu* i na taj način konkretna mjesta, planine, gradove apstrahuje dajući im nova svojstva. U pjesmi *Stubici*, Stubica ima moć proklinjanja:

Oj Stubico, selo ognjem ogoljelo,
*ne prokuni momke, ne grdi junake!*⁴⁸

Kostić ukršta geografiju i revolucionarne ideje, smještajući svoje lirske kontemplacije u realan, u ratu proslavljen prostor.

Ciklusi *Srce u oklopu, Sam i Lirika dana* su u svojevrstnom lirskom jedinstvu. U njima lirski subjekt lamentira nad

⁴⁷ Ibid, 11.

⁴⁸ Ibid, 27.

mrtvim drugovima, nad zapaljenim ognjištima, dalekim ljubavima i sličnom. Zanimljiva je epska rasprisanost i forma kojima se Kostić poigrava u pojedinim pjesmama, kao što su *Ljubavna*⁴⁹, *Selu pod Neretvom*⁵⁰ i dr. Za *Pjesme* možemo reći da su prilično uspjela prva knjiga, koja u sebi objedinjuje poeziju koja je nastajala godinama, i koja je heterogena u pogledu i spoljnih i unutrašnjih osobina. Pjesnik nas vodi od intimnog svijeta pojedinca, do velikih i glasnih ideja revolucije – to je putanja koju Kostić prati i u svojim kasnijim zbirkama.

Nakon samo nekoliko godina od prve objavljene zbirke pjesama iz štampe izlazi *Govor zemlje* (1952)⁵¹, peta pjesnička knjiga Dušana Kostića. Već sama naslovna sintagma u sebi sažima širok spektar asocijacija i upućuje na dvije esencijalne komponente Kostićeva poetskog svijeta. *Govor*, za koji se pjesnik još davno opredijelio i na sebe preuzeo teško breme jezika, i *zemlja*, koja će, kako će se kasnije ispostaviti, biti neizostavan predmet pjevanja u zavidnom opusu Dušana Kostića. Doduše, *zemlja* će se u Kostićevom pjevanju javljati u dvojakom značenju, kao tlo, i kao domovina. Ovu obimnu pjesničku knjigu Kostić je izdijelio na pet ciklusa: *Govor zemlje*, *Viđenja*, *Iz putne bilježnice*, *Dubrovački pasteli*, *Nerečeno*, *Vuk* i *Njekoš*. U uvodnoj pjesmi zbirke, koja kao i zbirka nosi naslov *Govor zemlje*, lirski subjekt je u gotovo identičnom raspoloženju kao i u većini pjesama iz Kostićevih prethodnih zbirki. Osećanje pesimizma i klonulosti dominira u početnim strofama pjesme, da bi se na kraju opet pojavila nada u izbavljenje i optimistični tonovi uspostavili vlast nad tekstem:

---

⁴⁹ Ibid, 64.

⁵⁰ Ibid, 66.

⁵¹ Dušan Kostić, *Govor zemlje*, Beograd: Prosveta, 1952.

I

*ne plaši me, ne plaši me oblak,
nad gorom mojom, nad poljem što se vije;
ne plaši me, ne plaši me oblak –
zar da me stiša, zar mene da ubije!*⁵²

III

*Ja čekam korak, ja znam da stižu kola
svatovska, vedra, da smijeh granom maše.
ja čekam kola, ja znam da stiže korak
iako sada o srce čemer pašem.*

Zanimljiv je dijapazon tema i motiva koji se smjenjuju u ovoj Kostićevoj zbirci. Od intimnog, uznemirenog svijeta lirskog subjekta, preko hvalospjeva Partiji, do oda miru i pisma mrtvom ocu. U pjesmi *Pred Partijom* ogleda se čitav jedan svijet poratnog života, svijet čovjeka čija bi se odanost jednom političkom konceptu mogla smatrati i snishodljivošću, strahom, servilnošću i tome slično:

*I mjerim – koliko vjere, koliko zanosa i žudi
Pronosim kroz oluj za smijeh proljeća u travi,*

.....
.....

*Mjerim: nek grč se svije, nek duša prokrvavi
– Partijo moja, tvoji su putevi pravi!*⁵³

Međutim, mogućnosti čitanja su beskonačne, a mi smo skloni da navedene stihove percipiramo isključivo kao iskrenu i bezuslovnu vjeru u tekovine sistema inaugurisanog nakon

---

⁵² Ibid, 9.

⁵³ Ibid, 34.

pobjede nad fašizmom, u čemu je i sam Kostić aktivno učestvovao. *Pjesma mira* donosi posebno raspoloženje, svojstveno Kostiću:

*Dragi moj, družo smireni moj,
čežnja za mirom dušom se odmotava!
sve veći je, sve žešći je ovaj boj
iako se voli nebo i žudi trava.*⁵⁴

To raspoloženje možda i ponajbolje opisuje Miroslav Đurović u knjizi *Lirski šapat svijetu*, ne vežući svoj iskaz za neku konkretnu pjesmu, već za cijelo pjesničko biće Dušana Kostića: „Introvertne i melanholične prirode, Kostić u pjesmama ratnim i onim nastalim neposredno poslije rata, ne opjeva borbu kao slavlje i pobjedu, ne barata mržnjom i mecima, ne psuje i ne huli, ne zori se kao pobjednik i ratnik, u njegovim pjesmama manje se piruje, više ćuti i tuguje.“⁵⁵ Naročito zanimljiv, rekli bismo i suštinski važan segment ove knjige jeste završni ciklus, ciklus *Njegoš*. U tome poglavlju Kostić svjesno pravi poetički otklon od prethodnih djelova zbirke, tvoreći svojevrstu autonomnu cjelinu. Dušan Kostić u pjesmama *Njegoš*, *Bdijenje*, *Noć skuplju vijeka*, *Rastanak*, *U Napulju* i *Prijekor* pokazuje eliotovsko uvažavanje tradicije, postavljajući Njegoša za paradigmu, za intelektualnu i etičku vertikalu. U ovom lirskom omažu Vladići, Kostićeva namjera nije oponašanje Njegoševa stila i jezika (svjestan da bi iz takvog nauma mogao proizići samo neuspjao pjesnički projekat), već se pjesnik na sebi svojstven način bavi temama i motivima koji su opsijedali i samoga Njegoša. On u formi monologa progovara kao Njegoš, ali Njegoš znatno drugačiji od onoga kojeg znamo. Kako zapaža

---

⁵⁴ Ibid, 38.

⁵⁵ Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu (esej o Dušanu Kostiću)*, Titograd: Univerzitetska riječ, 1984, 16.

Goran Kalogjera u ovim pjesmama Kostić ističe Njegoševe ljudske komponente i njegovoj mitskoj ličnosti skida oreol titana, ali ne s namjerom Njegoševa obezvređivanja, već iz potrebe intimnog saživljavanja sa svojim pjesničkim pretkom.⁵⁶

Govor zemlje je zbirka značajna iz više razloga. Jedan od vidljivijih je svakako i taj što je ova zbirka nadovezujući se na Kostićeve prethodne knjige, ustanovila nove i učvrstila postojeće predmete pjevanja kojih će se Dušan Kostić pridržavati do kraja svoga stvaralačkog puta.

Da veći dio knjiga Dušana Kostića u samom svom naslovu nosi snažnu, i ne slučajnu simboliku, potvrđuje i *Tiha žetva* (1959)⁵⁷, knjiga Kostićevih izabranih pjesama. Ako već u naslovnoj konstrukciji suprotstavite dvije riječi, a *tih*a i *žetva* jesu antipodi svoje vrste (ako žetvu razumijemo kao ubiranje ploda, njegovo otkidanje od zemlje, jer žetva uvijek proizvodi buku, njena je snaga razarajuća, glasna), onda je za očekivati da u onome što slijedi ne treba tražiti jednostranost, istovjetnost, jednobraznost, već različitost, i na planu jezika, i na planu sadržaja. A izbor sačinjen od nekoliko različitih pjesničkih cjelina ne podrazumijeva usaglašenost unutar nove cjeline. Ovaj izbor u sebi objedinjuje određene djelove Kostićevih knjiga objavljenih od 1947. do 1959. godine. Izbor i predgovor potpisuje pjesnik i književni kritičar Risto Tošović. Mada Radomir Ivanović u publikaciji *Konačna riječ, izabrane pjesme* (1998)⁵⁸ kao razlog nastanka tog izbora navodi svoje nezadovoljstvo dotadašnjim izborima poezije Dušana Kostića, držimo da je izbor *Tiha žetva* uspio i da se priređivač potrudio da u njega uvrsti reprezentativne pjesme iz Kostićevih zbirki.

⁵⁶ Goran Kalogjera: „Kostićev Njegoš“; u: *Književno djelo Dušana Kostića (zbornik radova)*, Titograd: CANU, 1990, 107.

⁵⁷ Dušan Kostić, *Tiha žetva*, Beograd: Prosveta, 1959.

⁵⁸ Dušan Kostić, *Konačna riječ (izabrane pjesme)*, Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, 1998, 9.

Naravno, moramo imati u vidu vremensku distancu koju u odnosu na Kostićevo pjesništvo ima Tošović, tj. izbor nastaje „samo“ dvanaest godina nakon pjesnikove prve knjige. Raznolikost zastupljenih tekstova je očigledna. Izbor, u stvari, predočava promjene kojima je Kostić bio izložen u minulim godinama. Zato ovaj izbor valja posmatrati kao pregled pjesnikovih metamorfoza, u jeziku, i u sadržaju. Od *Kolone u noći*, *Sutjeske*, *Lovorika*, pa preko *Bana Strahinjčića* i *Njegoša*, sve do *Kaluđerica*, *Dalekih ribara* i *ždralova*, *Tiha žetva* otkriva poetički put Dušana Kostića, i već u njoj vidimo nekoliko manifestacija Kostićevog pjesničkog zamaha. Pjesma *Slijepci u Risnu* je ozbiljna najava budućega Kostića, uz kojeg će kritika vezati more i Mediteran:

*Pa tako je, tako tužno bilo
što more je pred njima treperilo
pijano od smijeha i boje.
u monotonj tami, sami,
prevareni od mraka, od života –
nisu znali pred kakvom ljepotom stoje.*⁵⁹

U ovih nekoliko stihova ogleda se cijela jedna filozofija mediteranskog pjevanja, kojoj će se kasniji Kostić u potpunosti predati.

Ne može se prenebregnuti činjenica da je vrijednost izbora poezije između ostalog i u pojednostavljenju komunikacije između pisca i čitaoca. Knjige izabranih pjesama čitaocu čine dostupnim poeziju nastalu u raznim raspoloženjima i fazama autora.

Kad su u pitanju izbori pjesama Dušana Kostića, ne može se zaobići ni onaj koji je sačinio Dragan M. Jeremić. U izdanju Grafičkog zavoda, u Titogradu 1966. godine iz štampe izlazi

---

⁵⁹ Dušan Kostić, *Tiha žetva*, Beograd: Prosveta, 1959, 226.

knjiga Kostićevih izabranih pjesama, znakovitog naslova – *Pjevam zemlju*.⁶⁰ Kako i sam Jeremić navodi u napomeni, u ovaj izbor ušle su pjesme birane isključivo po estetskom kriterijumu, njihova selekcija nije vršena ni po tematskim određenjima, ni po formalnim osobinama pjesama.⁶¹ Osamdeset i tri Kostićeve pjesme po principu tematske srodnosti priređivač grupiše u devet ciklusa, koji su uglavnom naslovljeni po nekoj od pjesama. Pri odabiru pjesama za *Pjevam zemlju* Jeremić je konsultovao dotad objavljene Kostićeve zbirke, kao i izbor *Tiha žetva*, o kojem je i ovđe bilo riječi. Ako pogledamo sadržaj ovoga izdanja s lakoćom ćemo uočiti da obuhvata antologijske Kostićeve stihove. *Pismo mrtvom ocu, Ptica srmena, Nerečeno, Koga voli Ana, Ptice nespokoja, Crna Gora, Sledena tišina Visitora, Mreže*, samo su neke od pjesama koje su u strogoj Jeremićevoj selekciji našle mjesto u ovom izboru. Mnoge od tih pjesama su često komentarisane i vrednovane, stoga je našu pažnju privukla jedna među njima koja je skoro pa prećutana, koja kao da je zalutala u prepoznatljivi svijet Dušana Kostića. Pjesma *Koga voli Ana*⁶² tipična je ljubavna pjesma, koja nas neodoljivo podseća na pjesnički rukopis glasovitoga srpskog pjesnika Branislava Petrovića. Osećanje koje Kostić pjeva u ovoj pjesmi nije imanentno biću pjesnika revolucije, prvoborca, pjesnika odgojenog na studi crnogorskoga krša:

*Koga voli Ana? Sama
kraj konjaka sjedi uz prozor zanebesen.
Njena duša bludi žutim obalama.
Napolju tmurno.
Napolju jesen.*⁶³

⁶⁰ Dušan Kostić, *Pjevam zemlju*, Titograd: Grafički zavod, 1966.

⁶¹ Ibid, 253.

⁶² Ibid, 83.

⁶³ Ibid.

Osim neobičnog raspoloženja, ljubavnog zanosa, i metafore koja po svojim osobinama podseća na jednu drugu struju jugoslovenskoga pjesništva (B. Petrovića, M. Antića i dr.), ova pjesma iznenađuje i svojom formom, lakoćom pjesničkoga govora, lapidarnošću izraza.

Ovaj izbor objedinio je različite poetičke manifestacije Dušana Kostića, omogućivši i onima koji dotad nijesu, da upoznaju i ljubavnu poeziju ovoga pjesnika.

Za zvaničan početak mediteranske faze u stvaralaštvu Dušana Kostića mogla bi se uzeti pjesnička zbirka *Lirika juga*, objavljena 1977. Značaj te zbirke je višestruk. Osim što je Kostićevo ošecanje mora i Mediterana i formalno obznanjeno svijetu, u ovoj zbirci pjesnik sažima tri ključna segmenta svoga stvaralačkog fokusa. Podijelivši knjigu u tri ciklusa, Kostić nimalo slučajno svaki od ciklusa koncipira u skladu sa svojim pjesničkim stremljenjima. Tačnije, ova tri ciklusa mogli bismo uzeti kao tri komponente Kostićeva pjevanja. U *Zapisima s Juga* upoznajemo Kostića kao pasioniranoga pjesnika mora:

*More, najljepša dušo zemlje!
Dok sam pred tobom
ja sam tako lako na Havajima, na Haitima,
na sprudovima,
među kokosima koji zavone najednom ljupko.
Samo ne na Arktiku, ne na Antarktiku –
oni kao da nisu more. Nemaju dušu.*⁶⁴

Istina, fascinacija morem javljala se i ranije u Kostićevoj poeziji, ali nikad tako organizovano i nepokolebljivo kao u ovoj knjizi. Pjevajući o ostrvu, o zalivu, o Antarktiku, o obali, Kostić kao da i sam sebe vidi isključivo kao Mediteranca, pjesnika vode. I zaista, čini se da je njegov govor o moru vjerodostojan, da njegov ošecaj

---

⁶⁴ Dušan Kostić, *Lirika juga*, Beograd: Rad, 1977, 9.

Mediterrana nije lažan. U crnogorskoj književnosti nekoliko je primjera kvazimediteranskih pjesnika (mediteranski su im samo nadimci) koji nijesu uspjeli da se izdignu iznad ravni epigona evropskih i svjetskih autora te provenijencije. Kostić nije jedan od njih. Njegovo pjevanje o moru je autentično, lišeno poze i pretvaranja.

Nakon mora i juga Kostić nam predočava *Snjegove s Lovćena*, kako naslovljava drugi ciklus knjige. To je svojevrsna kontrateza suncu s početka knjige, ni najmanje slučajna. U ovom ciklusu zatičemo Kostića kojeg već poznajemo, pjesnika prirode, zavičaja. Lovćen kao crnogorski Olimp u Kostićevoj imaginaciji ima snagu mitskog, status simbola:

*Šta li je za nas Lovćen,
Lovćen, za neke od nas?
Gromada patnje, ćutanje, prkos,
i nešto još dalje od toga.
Lovćen, pjesma timorova, Lovćen zarastao u simbol.*⁶⁵

U *Lirici moći*, trećem i završnom poglavlju zbirke, Kostić je opet pjesnik intime, liričar koji bilježi unutrašnja stanja i lomove. Sve je u znaku moći, pa deset pjesama koje čine ciklus u svom nazivu imaju *moć*: *Melanholija moći, Moć nemoći, Moć noći, Moć riječi, Moć mora, Moć vjetra, Moć zagonetke, Moć vinograda, Moć narandže, Moć vodopada*. Zanimljivo je da i u ovom odjeljku Kostić nije odolio moru, i narandži, jednom od simbola Mediterana. Za centralnu pjesmu ciklusa možemo uzeti pjesmu *Moć nemoći* u kojoj pjesnik pjeva o vlastitim raspoloženjima i dilemama:

*Da li mogu, što ne mogu
da budem sam, prazan i pust,
od nekoristi i sebi čudo?*⁶⁶

⁶⁵ Ibid, 31.

⁶⁶ Ibid, 48.

Kao što smo i rekli, *Lirika juga* objedinjuje tri ravni Kostićeva pjesništva, tri ključna segmenta njegova pjesničkog bića.

Crna Gora (1992) predstavlja izbor iz Kostićeve patriotske, rodoljubive, zavičajne lirike. Rodoljublje i patriotizam u ovom slučaju nikako ne smijemo razumijevati u tradicionalnom, izvikanom značenju. Kostićeva poezija iz ovog korpusa oslobođena je patetike i tugaljivih, cvrkutavih tonova. Njegov lirski subjekt je postojan, stamen i u najvećem zanosu domoljublja. U prilog tome govori i Miroslav Đurović u svome eseju o Kostiću: „(...) Crna Gora, kao pjesnikova rodna gruda, govori i u ćutanju njegovom, i on će s uzdržljivošću patrijarhalnog sina, izbjegavati da kaže da je ljubi, smatrajući da je suvišno da sin pokazuje i dokazuje ljubav prema majci.“⁶⁷ Cjelokupna poezija u ovom izdanju posvećena je Crnoj Gori, čak i onda kad sam predmet pjevanja nije ekspliciran, kako u napomeni navodi Zagorka Kalezić.⁶⁸ U *Crnoj Gori* su zastupljene mnoge antologijske Kostićeve „crnogorske pjesme“. Programska pjesma zbirke *Crna Gora* otkriva pjesnikovu bezrezervnu ljubav prema domovini, i žrtvu koju je zarad iste podnosio:

*Za nju ja tješim sebe i sebe tražim. Zašto
sutonom svijete se na me lepet dalekih ptica?
Ona je to što usta, rad koje sam žut ispašt' o
u bunarima apsa, pod noktima žica –
i zato ne traži od mene da njome svud se glasim
na raskršćima, na trgu, s tribine, u kafani:
ona je sa mnom i kada mrsim vlasi
i kad od briga polako tavnim, tavnim...⁶⁹*

---

⁶⁷ Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu (esej o Dušanu Kostiću)*, Titograd: Univerzitetska riječ, 1984, 20.

⁶⁸ Dušan Kostić, *Crna Gora*, Podgorica: Pobjeda, 1992, 201.

⁶⁹ *Ibid*, 22.

U svom lirskom obožavanju Crne Gore Kostić sebe određuje kao nekog ko ošućanje rodoljublja smatra najvećom intimom, i najčistijom ljubavlju, koja nije sklona samoreklamerstvu i egzibicionističkim manifestacijama patriotizma. U ovome izboru je i jedna od najpoznatijih Kostićevih pjesama – *Sleđena tišina Visitora*.⁷⁰ U razgovoru s Jeftom Milovićem Dušan Kostić priznaje da je njemu lično ova pjesma jedna od najdražih, i da je nastala 1951. godine prilikom jedne posete zavičaju: „Samo su planine, samo Visitor, samo briježje oko bili savršeno isti, moćno uvjeravajući da smo se vratili na drago ishodište.“⁷¹

Ako se za nekog (i to ne samo jugoslovenskog) pjesnika može reći da je opjevao bezmalo cijelu svoju otadžbinu, svaki njen kamen, onda je to Dušan Kostić, Kostić kojeg ćemo naći u njegovim sopstvenim riječima izgovorenim o Vladislavu Petkoviću Disu: „Blago onim pjesnicima čiji zavičaj pristaje uz njih i koji im vjeruje; i onim mjestima koja imaju pjesnike i ličnosti od značaja.“⁷²

* * *

U ovom radu nastojali smo izložiti viđenje pjesničke geneze Dušana Kostića. Pisati o književnoj genezi jednog autora nije jednostavno, naročito o pjesničkoj genezi Kostića, i to kad se ima u vidu opseg njegovog opusa i status koji autor ima u crnogorskim književnim krugovima. U uvodnom dijelu rada smo ukazali na ključne društvene i kulturne okolnosti koje su prethodile trenutku u kojem se Kostić javlja kao pjesnik, a vrijeme o kojem govorimo bilo je sve samo ne mirna i

---

⁷⁰ Ibid, 23.

⁷¹ Jefto M. Milović: „Razgovor sa Dušanom Kostićem“; u: *Književno djelo Dušana Kostića (zbornik radova)*, Titograd: CANU, 1990, 34.

⁷² Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu (esej o Dušanu Kostiću)*, Titograd: Univerzitetska riječ, 1984, 20.

neturbulentna era kulture. Takođe smo predočili kulturni ambijent kojem je Kostić pripadao i književnu klimu na koju je nakon Drugoga svjetskog rata uticao, skupa sa svojom generacijom.

Drugi dio rada obuhvata osvrt na književnu kritiku i njen odnos prema djelu Dušana Kostića. S obzirom na to da je Dušan Kostić autor kojem je književna kritika posvetila značajnu pažnju i o kojem su pisali mnogi (s više ili manje uspjeha), u toj cjelini dali smo pregled nekih značajnih tekstova o Kostićevoj poeziji.

Središte ovoga rada čini analiza šest knjiga poezije Dušana Kostića, koje su posvjedočile o pjesnikovoj genezi. U pitanju su tri knjige izabranih pjesama i tri zbirke poezije. Zbirka *Pjesme* (1947) kao prva Kostićeva knjiga donosi nov pjesnički glas u jugoslovenskoj poeziji. Ovaj prvijenac otkriva jasna poetička stanovišta po kojima će Kostić biti prepoznatljiv u književnim krugovima. Zbirka *Govor zemlje* (1952) nastavlja pjesnički rukopis obznanjen u prvim zbirkama, razrađen i modelovan u skladu s promjenama kojima je Kostić u međuvremenu bio izložen. Knjiga *Tiha žetva* (1959) objedinila je najuspjelije pjesme iz nekoliko dotadašnjih zbirki, pokazujući tematsku raznolikost pjesnikovih interesovanja. Knjigu *Pjevam zemlju* (1966) karakteriše visok estetski kriterijum odabira pjesama. Taj izbor osvjetljava i neke dotad zapostavljene segmente Kostićeva pjevanja. Zbirka *Lirika juga* (1977) obuhvata tri ravni pjesničkog svijeta Dušana Kostića: *Čovjeka, Mediteran i Zavičaj*. Dok zbirka *Crna Gora* (1992) predstavlja zbirnu knjigu patriotske lirike, sačinjenu od pjesnikovih antologijskih posveta otadžbini.

Iz svega navedenog proizlazi stav da je Dušan Kostić pjesnik mnogih značenja simbola, pjesnik koji je pisao o ratu, o ljudima, o ljubavi, o Mediteranu. Stoga možemo zaključiti

da lirska apoteoza domovini, kojoj je pjesnik posvetio cio svoj život, predstavlja jedinstven primjer u crnogorskoj i južnoslovenskoj poeziji.

Bibliografija:

- Deretić, Jovan, *Kratka istorija srpske književnosti*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1987.
- Đurović, Miroslav, *Lirski šapat svijetu*, Titograd: Univerzitetska riječ, 1984.
- Grupa autora, *Književno djelo Dušana Kostića*, Titograd: CANU, 1990.
- Ivanović, Radomir, *Dušan Kostić, prilog poetici*, Bijelo Polje: Pegaz, 2003.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici (tom VII)*, Podgorica: Univerzitet Crne Gore, 2003.
- Kostić, Dušan, *Crna Gora*, Podgorica: Pobjeda, 1992.
- Kostić, Dušan, *Govor zemlje*, Beograd: Prosveta. 1952.
- Kostić, Dušan, *Konačna riječ*, Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, 1998.
- Kostić, Dušan, *Lirika juga*, Beograd: Rad, 1977.
- Kostić, Dušan, *Pjesme*, Beograd: Prosveta, 1947.
- Kostić, Dušan, *Pjevam zemlju*, Titograd: Grafički zavod, 1966.

-
- Kostić, Dušan, *Tiha žetva*, Beograd: Prosveta, 1959.
  - Minić, Vojislav, *Pisci i koncepcije*, Titograd: Pobjeda, 1978.
  - Perović, Sreten, *Studije, kritike, eseji (knjiga četvrta)*, Podgorica: Fondacija „Prijateljstvo“, 2012.
  - Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Podgorica: ICJK, 2012.
  - Vojinović, Vladimir, *Montenegrinske teme*, Ulcinj: Plima, 2012.

MIODRAG BULATOVIĆ

PISAC POREMEĆENE RAVNOTEŽE SVIJETA

Marijana Terić

In this paper, the author analyses the prose work of one of the most important Montenegrin and Yugoslav authors of the second half of the 20th century, Miodrag Bulatović, better known as Bule. As a modern writer of Yugoslav literature, Miodrag Bulatović deviates from traditional narrative procedures in an effort to refresh narrative conventions with elements of fiction and grotesque that make the world of literary texts extraordinary. Bulatović's prose makes a turn into a new, unexplored field of oneiric-fantastic material, imaginary worlds, which indicates the modernity of the author's procedure. Recognizable for its destructive principle, strong expression, demystification and disturbed balance of the world.

Počelo je, dakle, čuđenjem.
(Miodrag Bulatović)

Miodrag Bulatović¹ jedna je od najneobičnijih pojava u

---

¹ Miodrag Bulatović rođen je 1930. godine u Okladima kod Bijelog Polja, gdje je završio osnovnu školu. Poslije rata nastavlja školovanje u bjelopoljskoj gimnaziji, a potom u Beranama i Kruševcu. Filološki fakultet studirao je u Beogradu. Svoje prve tekstove piše kao gimnazijalac, tako da 1949. godine u prvom broju kragujevačkog časopisa „Naša stvarnost“ (1950) izlazi njegova prva priča „Moja majka“. Godine 1953. NIN mu objavljuje priče „Izlaz iz kruga“ i „Priča o sreći i nesreći“, za koju dobija nagradu Saveza studenata

jugoslavenskim književnostima koja počinje stvarati šezdesetih godina dvadesetog vijeka kad izlaze njegove zbirke

Jugoslavije. Četiri pjesme Borisa Pasternaka, koje Bulatović prevodi s ruskoga jezika, štampaće „Književnost“. U „Omladini“ objavljuje priču „Jarčev rep“, kao i pjesmu „Gusle“ (1952), u „Studentskom književnom listu“ priču „Njihov sin“. „Narodni student“ objavljuje Bulatovićevu pripovijetku „Vrana“. Saraduje s mnogim novinama i časopisima: „Književne novine“, „Stvaranje“, „Književnost“, „Letopis Matice srpske“, „Zadruga“, „Radnik“, „Borba“, „Vidici“, „Politika“, „NIN“, „Delo“, „Republika“, „Pobjeda“, „Mlada kultura“, „Narodna armija“, „Savremenik“, „Polja“.

Prva Bulatovićeva knjiga, zbirka pripovjedaka *Đavoli dolaze* objavljena je 1956. godine u Beogradu. Dvije godine kasnije publikovana je nova zbirka pripovjedaka *Vuk i zvono* (1958) u Zagrebu, gdje izlazi i njegov prvi roman *Crveni petao leti prema nebu* (1959). Samo godinu dana kasnije, Bulatovićev roman biće preveden u Njemačkoj, Italiji, Holandiji i Švedskoj, a nešto kasnije biće štampan u još dvadeset tri inostrana izdanja. Njegovi tekstovi biće zastupljeni u zbornicima i antologijama: *Anthologie de la prose yougoslave contemporaine* (Pariz, 1959), *Urnebesnik* (Beograd, 1960), *Posleratna srpska pripovetka* (Novi Sad, 1960), *Padaj silo i nepravdo, proza NOB* (Zagreb, 1960) i *Antologia noweli jugoslowianskiej* (Varšava, 1964).

Prvo izdanje romana *Herroj na magarcu* publikovano je u Rijeci 1967. godine, a u novoj verziji u Beogradu 1981. Prvo izdanje romana *Rat je bio bolji* štampano je u Minhenu 1968, a potom i u Beogradu (1977). Bulatović je autor dramskog teksta *Godo je došao*, koji je najprije objavljen u inostranstvu 1966, a na našim prostorima 1994. godine pod nazivom *Godo je došao i druge drame*. Od 1975. godine svoja djela objavljuje u Beogradu: *Ljudi sa četiri prsta* (1975), *Peti prst* (1977) i *Gullo Gullo* (1983). Bulatovićeva sabrana djela biće objavljena u sedam knjiga 1983. godine. Iste godine objavljuje djelo *Jahač nad jahačima (Moje najljepše ljubavne priče)*.

Bio je član Udruženja književnika Srbije (od 1956), a potom i predsjednik Udruženja (1984–1986). Dobitnik je više priznanja i nagrada. Za knjigu *Vuk i zvono* dobitnik je Godišnje nagrade Udruženja književnika Srbije. NIN-ovu nagradu kritike za roman godine dobio je za knjigu *Ljudi sa četiri prsta* (1975), koja će dobiti i nagradu Narodne biblioteke Srbije za najčititaniju knjigu. Umire u martu 1991. godine u Igalu u Crnoj Gori.

Miodrag Bulatović

1930–1991

pripovjedaka *Davoli dolaze* i *Vuk i zvono*, zatim romani *Crveni petao leti prema nebu*, *Heroj na magarcu*, *Ljudi sa četiri prsta*, *Peti prst*, *Rat je bio bolji*, *Gullo Gullo*, djela za koja kritičari pišu da su „bedem mašte“, da njegove knjige nijesu od papira, već „od same mjesečine, zapaljenih nebesa i čudesa, kojima samo njegova usta bijahu puna“ (Vidi: Sekulić, 1992). Poslije Iva Andrića smatra se najprevođenijim jugoslovenskim autorom. Roman *Crveni petao leti prema nebu* izašao je u Londonu 1962. godine, zatim u Njujorku, na norveškom u Oslu, a pripovijetke će mu biti objavljene u Štutgartu. Godinu dana kasnije *Crveni petao* biće publikovan na francuskom, holandskom, slovačkom, *Davoli dolaze* na njemačkom, a 1966. *Vuk i zvono* na slovenačkom. Njegov najbolji roman *Crveni petao leti prema nebu* biće preveden na skoro trideset jezika. O sjajnoj recepciji djela govori podatak da je imao tiraž od 50.000 primjeraka u Japanu, u Južnoafričkoj Republici tri izdanja, u Istanbulu je bio na prvom mjestu najčitanijih stranih knjiga. *Heroj na magarcu* objavljen je u Njemačkoj 1965. godine, a sa njemačkog preveden na više od petnaest jezika i ubraja se među

najčitanije knjige poslijeratne evropske književne produkcije. Dvije godine kasnije publikovan je i u Rijeci, iz razloga, koji Bulatović otkriva u intervjuu sa Zoranom Sekulićem: „da se ne bi po svijetu pričalo kako jedna knjiga skandalozne sadržine ne može da izađe u Jugoslaviji!“ (Bulatović prema Sekulić, 1992: 43). Jedan od najčitanijih njegovih romana u Švedskoj bio je roman *Gullo Gullo*, koji je preveden i na francuski jezik i objavljen u Parizu. *Ljudi sa četiri prsta* objavljeni su na japanskom jeziku u Tokiju pod nazivom *Nemilosrdna zemlja* i roman je doživio pozitivne kritičke ocjene. Za ovaj roman Bulatović je dobio NIN-ovu nagradu kritike za roman godine i to je bila jedina nagrada koju je Bulatović ikada dobio, a dobio je za slabiju knjigu. Za *Crvenog petla* nije dobio nagradu, neki članovi komisije su priznali da su se osramotili, a u istoriji NIN-ove nagrade događaj se ističe kao skandal.

Pedesetih godina 20. vijeka kao maturant u Kruševcu, Bulatović je počeo da objavljuje svoja djela, tako da je kragujevački list „Naša stvarnost“ publikovao njegovu prvu pjesmu u prozi „Moja majka“ (br. 1, str. 17–18, Kragujevac 1950), dok su njegove prve priče objavljene 1953. godine u NIN-u. Najprije izlazi priča „Izlaz iz kruga“ koju je objavio Zira Adamović, a potom i priče „Bogalji na suncu“ i „Priča o sreći i nesreći“, koje predstavljaju prekretnicu u Bulatovićevom književnom stvaranju. Povodom smrti Rista Ratkovića u bolničkom kupatilu ispod Avale prema Ripnju, Bulatović je napisao „Insekte“, a zahvaljujući Oskaru Daviču, pripovijetka „Crn“ (nastala pod njegovom majstorskom rukom) publikovana je u „Književnosti“ i to je bio prvi put da jedan ugledni časopis objavi Bulatovićevu prozu 1955. godine. To je trenutak kad on sebe smatra piscem.

U rodnim Okladima na stolu natopljenom očevom krvlju završavao je novele iz *Đavoli dolaze* (tako je Bulatović žanrovski klasifikovao svoje djelo). Na listu formata A-4 mogao

je da ispiše autorski tabak, pa je prepisivao po pedeset, šezdeset puta pojedine novele u želji da vidi koliko čovjek može da ode u „samodisciplini/samosavlađivanju“ (Vidi: Bulatović prema Krivokapić, 1994: 38). Tako su 1956. godine u Nolitu izašle njegove priče naslovljene *Đavoli dolaze*².

Nagrada kojoj se Bulatović najviše radovao jeste „Zlatna plaketa bjelopoljskih *Ratkoviće* *večeri*“, kao prvi zavičajni glas, ljudski i božanski (Vidi: Krivokapić, 1994) koja mu je dodijeljena 1990. godine. Nakon njegove smrti, u Bijelom Polju donesena je odluka da jedna ulica u tom kraju dobije ime „najslavnijeg potomka između Tare i Lima“ (Krivokapić, 1994: 8), tako da je cesta prema rodnim Okladima dobila ploču sa nazivom: *Put Miodraga Bulatovića*. Smatra se da je to najduža ulica i najduži put u Bijelom Polju, put koji Bulatović nikada nije zaboravio, put ispunjen ranama u duši koje nikada neće zarasti. Iako je iz rodnog mjesta ponio samo rane i suze, Okladi su za njega centar svijeta: „Ako bih se odvojio od Okladi i Bijelog Polja... prestao bih da budem i pisac i čovek. Bio bih bez književne otadžbine, bez doma...“ (Bulatović prema Krivokapić, 1994: 13). Naročito ga je privlačila narodna epika i Njegoš, kao i drame kralja Nikole, koje su amateri izvodili po crnogorskim selima, dok je njegov otac igrao Stanka iz „Balkanske carice“. „Gde nema Njegoša – literature nema! – isticao je Bulatović (Krivokapić, 1994: 26). U ranoj mladosti čitao je Gogolja, Dostojevskog, Tolstoja, Turgenjeva, Čehova, Mihaila Lalića, Milovana Đilasa, ali je samo u piscima velike mašte (Gogolja i Dostojevskog), paradoksa, u opisima strašnih ljudi nalazio afinitet. Đilasovu prozu najviše je čitao u Parizu kod prevodilaca, kojima je čak pomagao u prevođenju. Bulatović priznaje da je u literaturi našao spas, ona je za njega „čin

---

² Od prvih honorara za knjigu *Đavoli dolaze* Bulatović je kupio sebi odijelo, sat *doxa* i čarape. Imao je čak i stenografa, koga je plaćao „Vjesnik“ (Vidi: Krivokapić, 1994).

neprestane krvne osvete“,³ jer ga je Fjodor Arhipov (ubica njegovoga oca) načinio čudovištem, pa samim tim i piscem đavola koje uvodi u literaturu. U Okladima počinje njegova književnost na tavalinu na kojemu je ležao njegov otac 18. avgusta 1941. godine. Upravo na tom stolu Bule je napisao *Crvenog petla* kao i većinu pripovjedaka iz prve i druge knjige. „Sto je bio od borovine, nov. Kad je na njemu ležao otac mrtav, krv je kapala i upijala se u svežu smrčevinu. Nikakvom ‘blanjom’ ta krv nije mogla da se ostruže,“ priča Bulatović (Krivokapić, 1994: 33). Stoga ne čudi što je autor pisao i plakao čitavog života.

O recepciji Bulatovićevih djela u Francuskoj piše Radivoje Konstantinović, koji ističe da je autor imao privilegiju da doživi da gotovo sva njegova djela budu prevedena na francuski jezik, čime postaje jedan od najpopularnijih jugoslovenskih pisaca s Balkana poslije Iva Andrića (Vidi: Konstantinović, 2013: 39). Prevodili su ga čuveni prevodioci Žan Deska (Jean Descat) i Žanin Matijon (Janine Matillon), dok su najistaknutiji kritičari: Alen Boske (Alain Bosquet), Žan Ruslo (Jean Rousset), Iber Žien (Hubert Juin), Mišel Degi (Michel Deguy) i drugi, donosili visoke ocjene njegovih djela, naročito romana *Crveni petao leti prema nebu*. Tako će u francuskom listu *Le Monde* biti zapisano

---

³ Kad je Bulatović imao jedanaest godina, njegovog oca Milorada ubija Fjodor Arhipov, emigrant iz Odese i suprug očeve sestre. Rus je 18. avgusta 1941. godine ispalio desetak metaka, kojim je ubio Milorada dok je Buleta držao za ruku. Kad je otac pao, Bule je kamenom tukao sebe u glavu da su mu slepoočnice bile ozlijeđene. To je najstrašnija uspomena koju nosi iz djetinjstva. Jedan period proveo je zatvoren u kući u strahu da će ga Rus ubiti. Pošto je Fjodor Arhipov uhvaćen, seljaci su došli po Buleta da osveti oca, ali majka nije dozvolila da njeno dijete izvrši taj čin. Rekla je: „S Rusom na duši biće nesrećan cijelog života!“ Seljaci su ubili Fjodora kod izvora Hodžina voda, ispod planine Lise. Od tada taj se izvor zove Rusova voda (Vidi: Krivokapić, 1994).

da je Miodrag Bulatović predstavnik narodnog genija svoje zemlje, „čudesna pjesnička snaga“, „kataklizma koja izaziva oduševljenje“. U *La Parisien* za *Crvenog petla* piše da je to „snažna, blistava, rijetka knjiga“, dok *Figaro* prenosi da je riječ o romanu čije stranice odišu jednostavnošću i ljepotom, koje bi se mogle nazvati biblijskim (Konstantinović, 2013: 40). S obzirom na snažnu recepciju Bulatovićevih djela u Francuskoj, Konstantinović ukazuje na potrebu stvaranja jedne obimne studije koja bi obuhvatila veliki broj kritika i tekstova zastupljenih u francuskim enciklopedijama. On daje popis prevoda Bulatovićevih romana, kao i kritika objavljenih u periodici, koji dajemo u prilogu (Konstantinović, 2013: 42–43).

Bibliografija prevoda Bulatovićevih romana na francuski:

- *Le coq rouge* (Crveni petao leti prema nebu). Roman / Trad. du serbo-croate par Edourd Boeglin. – Paris: Editions du Seuil, 1963. – 286 p.

- *Le loup et la cloche* (Vuk i zvono). Roman / Trad. du serbo-croate par Janine Matillon. – Paris: Editions du Seuil, 1964. – 186 p.

- *Le héros à dos d'âne* (Heroj na magarcu). Roman / Trad. du serbo-croate par C. Bailly. – Paris: Editions du Seuil, 1965. – 379 p.

- *Il est arrivé. Variations sur un très vieux thème* (Godo je došao). Théâtre / Trad. du serbo-croate par C. Bailly. – Paris: Editions du Seuil, 1967. – 138 p.

- *Arrête-toi, Danube* (Đavoli dolaze). Nouvelles / Trad. du serbo-croate par Claude Bailly. – Paris: Editions du Seuil, 1968. – 266 p.

- *Gullo Gullo* (Gullo Gullo). Roman / Trad. du serbo-croate par Jean Descat. – Paris: Editions du Seuil, 1985. – 310 p. – (Littérature étrangère)

Bibliografija kritika objavljenih u periodici:

- Bartoli, Georges: „Un monténégrin ‘Nouvelle vague’ / Miodrag Bulatović“, *Le Figaro littéraire*, n°877, 9 février 1963, p. 2.

- Galley, Mathieu: „Miodrag Bulatovic, un monténégrin à l’assaut de Paris“, *Arts lettres, spectacles*, n° 903, 13, février 1963, p. 2.

- Juin, Hubert: „Serbe ou Croate, Yougoslave ou Monténégrin“, entretien avec M. Bulatović, *Les lettres françaises*, 14 février 1963, p. 5.

- Marissel, André: „Miodrag Bulatovic: *Le coq rouge*“, *Les Nouvelles littéraires*, 21 février 1963, p. 5.

- Dequy, Michel: „Miodrag Bulatovic: *Le coq rouge*“, *Critique*, n°191, avril, 1963, p. 378–379.

- Andre, Robert: „Miodrag Bulatovic: *Le coq rouge*“, *La NRF*, n° 124, avril, 1963, p. 743–744.

- Gaugeard, Jean: „Le loup et la cloche de Miodrag Bulatovic“, *Les Lettres françaises*, 17 décembre 1964, p. 7.

- Rousselot, Jean: „Le loup et la cloche de Miodrag Bulatovic“, *Les Lettres françaises*, 24 décembre 1964, p. 5.

- „Bulatovic, un clochard devenu vagabond“, entretien, *Le Figaro littéraire*, n° 977, 7 janvier 1965, p. 2.

- Lartigue, Pierre: „Miodrag Bulatovic: *Le loup et la cloche*“, *Europe*, n° 431–432, mars-avril 1965, p. 334.

- Petiddemange, Guy: „Miodrag Bulatovic: *Le loup et la cloche*“, *Etudes*, mai, 1965, p. 749.

- Gaugeard, Jean: „Quatre questions à Miodrag Bulatovic“, entretien, *Les Lettres françaises*, 18 novembre 1965, p. 13.

Camé, Pierre François: „Héros à dos d’âne de Miodrag Bulatovic“, *Les Nouvelles littéraires*, 6 janvier 1966, p. 5.

Hann, Pierre: „Héros à dos d’âne de Miodrag Bulatovic“, *Arts, lettres, spectacles*, 12 janvier 1966, p. 8.

- Estang, Luc: „Héros à dos d’âne de Miodrag Bulatovic“, *Le Figaro littéraire*, 20 janvier, 1966, p. 5.
- Lacombe, Lia: „Un certain été au Monténégro. Miodrag Bulatovic: Héros à dos d’âne“, *Les Lettres françaises*, 3 mars 1966, p. 9.
- Ernoult, Claude: „Miodrag Bulatovic: Héros à dos d’âne“, *Les Lettres nouvelles*, mars-avril 1966, p. 174–176.
- Renaud, Tristan: „Fêtes de la dérision. Miodrag Bulatovic: Arrête-toi, Danube“, *Les Lettres françaises*, 5 mars 1969, p. 4.
- Burucoa, Christiane: „Arrête-toi, Danube de Miodrag Bulatovic“, *Les Nouvelles littéraires*, 27 mars 1969, p. 4.
- Bousquet, Alain: „Paroxysmes du Monténégro. Miodrag Bulatovic: Arrête-toi, Danube“; Mihailo Lalic: Diable noir mon frère“, *Le Monde*, supplément litt. 19 avril 1969, p. III.
- Piatier, Jacqueline: „Le retour de Miodrag Bulatovic“, *Le Monde*, 18 octobre 1985.
- S(pire), A(ntoine): „La délectation perverse de Miodrag Bulatovic“, *Le Matin*, 12 novembre 1985.
- Clavel, André: „Où l’homme est un loup pour l’homme“, *Journal de Genève*, 7 décembre 1985.
- Konvacs, Laurand: „Miodrag Bulatovic: Gullo Gullo“, *La Nouvelle Revue Française*, n° 397, février 1986, p. 114–115.

Navedene bibliografske jedinice ukazuju na veliko interesovanje francuske čitalačke publike, koja je bila impresionirana pojavom autora kojega su dočekali kao „velikog pisca i uveli ga u Panteon evropske književnosti“ (Konstantinović, 2013: 42). Za razliku od njih, kritičari s jugoslovenskih prostora zamjerali su Bulatoviću, jer je pomjerio granice književnog teksta, napravio otklon od tradicionalnih pripovjednih postupaka u težnji da narativne konvencije osježi elementima fantastike i groteske kojima je oneobičio svijet književnog teksta. Bulatovićeva proza pravi zaokret u novo,

neistraženo polje oniričko-fantastičke građe, imaginarnih svjetova, zbog čega mnogi nijesu mogli da objasne magiju Bulatovićeve proze, ali su bili svjesni da je on prekretnica u načinu pripovijedanja.

Jedan od rijetkih kritičara, Zoran Gluščević vidio je u njemu novi prozni glas, pisao je o Bulatoviću kao budućem literarnom geniju, piscu mračnih i demonskih sila koje ga razaraju i uzdižu u nebeske visine (Gluščević prema Lučić, 2010, para. 3). Kritika ga je tretirala kao autora koji nema preteča ni uzora, a on lično smatrao je da pripada grupi pisaca moderne orijentacije u koje ubraja Borislava Pekića, Matiju Bečkovića, Mirka Kovača, Danila Kiša... Isticao je da su njegovi učitelji, prije svega Andrić (čije su *Pripovetke* prva Bulatovićeve knjiga koju je pročitao), slikarstvo Hijeronima Boša⁴, Marka Šagala⁵ i Pitera Brojgela⁶, zatim Kafka, Gogolj i Dostojevski, dok pojedini kritičari prepoznaju uticaj Bulgakova i Beketa.

Zbog oštine svojih iskaza, od Bulatovića se bježalo, jer je pisac bio na ivici skandala. U Beogradu je dobio nadimak „Bule šiz“ ili „ludi Bule“, dok su ga prijatelji zvali samo „Bule“.

---

⁴ Hijeronim Boš (lat. Hieronymus Bosch) – holandski renesansi slikar, autor najpoznatijeg i najintrigantnijeg remek-djela triptiha „Vrt uživanja“. Poznat je kao slikar neočekivanih, satirično-alegorijskih prizora, hibridnih čudovišta i nevjerovatnih fantastičnih spojeva.

⁵ Mark Šagal (Marc Chagall) – jevrejski slikar rođen u Bjelorusiji. Motive za svoje slike preuzimao je iz starih bjeloruskih bajki i jevrejskih religijskih priča. Najpoznatije slike: „Ja i selo“, „Kalvarija“, „Guslač“, „Autoportret sa sedam prsta“, „Pariz kroz prozor“, „Violinista“.

⁶ Piter Brojgel (Pieter Bruegel) – flamansko/holandski renesansni slikar 16. vijeka na koga je veliki uticaj imao Hijeronim Boš. Ostao je poznat po biblijskim scenama i metaforičnom prikazivanju Hristovog lika koji je smjestio u mitološki okvir slike. Najveći broj njegovih djela nalazi se u Bečkom muzeju. Najčuvenija djela: „Lovci u snegu“ (ili „Povratak lovaca“), „Ikarov pad“, „Seljačka svadba“...

Matija Bećković otkriva da je Bulatović u užem zavičaju imao nadimak Vuk što je široj javnosti nepoznato.

Za razumijevanje Bulatovićevog stvaralaštva izuzetno su važni njegovi autopoetički komentari i razmišljanja koja je dao kroz brojna radio-televizijska ili usmena saopštenja sabrana u knjigama *Bule, ptica rugalica* (Podgorica, 1992) Zorana Sekulića, *Nikad istim putem* (Beograd, 1999), koju je priredio Stojan Đorđić i *Kako je Bule pokorio Evropu* Radovana Popovića (Beograd, 2013). Najznačajnije polemike i intervjuue s Bulatovićem, uradio je novinar Boro Krivokapić, koga je autor ugostio u svom domu u Ljubljani, potom i u Beogradu. Krivokapić je uspio zabilježiti najintimnije stranice Bulatovićevog života, čudovišnu priču i najličniju strahotu, o kojoj autor (koji je dao na stotine intervjuua), nikada nije ni riječ kazao. U avgustu 1989. godine, Krivokapić upućuje pismo Bulatoviću u Ljubljanu, s prijedlogom da dopune i autorizuju tekst koji je sve do te godine bio zaturen među njegovim fasciklama. Bulatović pristaje da nastavi svoju priču, ali retorikom svog užeg zavičaja, ijekavicom:

Krivokapiću, samo da mine avgust. Da se zatreve grobovi, smire kosti. Dok se ne rasture ječmene krsline, dok se ne ovršu. (...) Samo da mine avgust, još ovaj, bez uspomena i bez rata. Bez krvi, bez odmotanih ljudskih creva, bez provaljenih drobova. Bez prosviranih lobanja iz kojih se cede mozak, i pčele, i municija, aždaje i ideje, bombe i nezavršena pisma očevima, majkama i prokukalim sestrama bezbratnicama. Dako mine avgust, mesec okrvavljene trave, pravoslavnog praznika Preobraženja, svetog dana, kad se, kako u Crnoj Gori kažu, promijeni i preobrazi sve na zemlji, sve sem ne pogano čeljade (...) Avgust, mesec osvete. Mesec koji se oglasio pravdom, bar što se naše sirotinje tiče. Fjodor Arhipov, Rus iz Odese, ubica piščevog oca a umalo ne i

samog pisca, ubijen je pre prvog septembra, ispod planine Lise, takoreći pokraj nas, izjavivši da mu je malo jedna smrt... (Ljubljana, 18. avgust 1989. g)⁷

(Krivokapić, 1994: 9).

Krivokapić je stilski dopunio i preradio intervju te uz prateći dokumentarni kontekst (novinske odjeke i pisma) uredio posebno izdanje *Politike*, septembra 1994. godine pod nazivom *Miodrag Bulatović: preobraženska krv* (knjiga prva u sedam poglavlja sa sedam priloga). Pored Bora Krivokapića, jedan od prvih razgovora s Bulatovićem imaće i crnogorski pjesnik, književnik, pozorišni kritičar, publicista, danas redovni član Evropske akademije nauka, umjetnosti i književnosti u Parizu, Sreten Perović čiji će kratak tekst povodom posjete Bulatoviću, biti objavljen u „Omladinskom pokretu“, 1. februara 1955. godine pod nazivom „Planovi su veliki“. S obzirom na to da je tekst napisan s ciljem da upozna crnogorske čitaoce s mladim talentovanim pripovjedačem prenosimo članak u cjelosti:

Naši čitaoci koji ne prate vanzavičajne listove i časopise, vjerovatno ne poznaju ovog našeg talentovanog pripovjedača mlade generacije. On živi i radi u Beogradu kao i još neki naši mladi pisci, samo za razliku od njih, on skoro isključivo i objavljuje u Beogradu.

Zatekao sam ga u maloj sobi punoj knjiga, fotografija, antičkih i preistorijskih skulptura. (Verovatno već u kući historičara, akademika Jovana Radonića, čiju je unuku Bulatović bio oženio i gde je jedno vreme stanovao – prim. B. K.). Zaključio sam da mnogo voli tu daleku umjetnost koja ga nadahnjuje za nove vlastite sokove. Na zidu stoje Tolstojeva i Andrićeva slika (to su dva njegova najdraža pisca).

---

⁷ Istog datuma (18. avgusta) 1941. godine, uoči Preobraženja, ubijen je otac Miodraga Bulatovića.

Na moje pitanje šta sprema za štampu, odgovorio je:
„Dao sam NAPOKU zbirku pripovjedaka *Ljubavnici*. Blizu trista strana. Sve pripovijetke su iz beogradskog podzemlja, iz tamnog svijeta: izgubljeni umjetnici, promašene egzistencije, bivši i današnji ljudi. Jednom riječju, profil beogradskog podzemlja. Koliko je to stvarni svijet, a koliko fantazija, ni sam ne znam. Važno je da sam osjećao neke ljude i neke osobine i strasti i da sam ih rekao. Beograd mi je poslužio kao slučajni teren.“

Budući planovi?

Pričekajmo prvo da ovo izađe. Inače, planovi su veliki. A čiji nijesu? Već sam počeo rad na drugoj zbirci. Za njom će doći i roman. Varijacije na orijentalne motive. Nešto oko Biblije. U svakom slučaju određena stvarnost, naša stvarnost. Balkan“.

(Izvor: Krivokapić, 1994: 42).

I u drugim intervjuima koje je davao, autor je otkrivao svoja najdublja opredjeljenja, iznosio brojne pojedinosti iz svog života, djetinjstva, putovanja po svijetu. Za italijanski list *Gazeta del popolo* (Torino) izjaviće da su ga u svojoj zemlji smatrali ludim i da je njegova strasna iskrenost u literaturi dovela njegove kritičare do ludila. A, on je kako kaže, godinama živio bez prebijene pare, nerijetko gladan, po podrumima i potkrovljima, a završio je čak i u bolnici (Vidi: Popović, 2013: 30). I pored negativnih sudova kritike, Bulatović je bio zahvalan svima koji se bave njegovim djelom, tako da se nije ljutio na one koji su ga napadali. Jednom prilikom rekao je da ne vidi nijednog snažnog kritičara koji bi mogao za sobom da povede čitavu generaciju te da su kritičari s jugoslovenskih prostora prepotentni, nepripremljeni, podmitljivi, tako da su čitaoci s potpunim pravom izgubili povjerenje u njih (Đorđić, 1999: 24). Vjerovao je da bi posao kriričara trebalo da bude mukotrpan i nezahvalan proces i da kritičar može pomoći piscu.

Smatrao je da pisci ne treba da objašnjavaju svoje knjige. „Ma koliko bili maštoviti, ma koliko bili dobri improvizatori, kad raščlanjuju svoja djela, pisci zataje. I time često čine sebi lošu uslugu. Pisci, možda, najbolje osećaju svoja dela; oni ih ne razumeju dovoljno, oni nisu u stanju da budu objektivni ocenjivači“ (Bulatović prema Đorđić, 1999: 12). Dijeli mišljenje s Andrićem koji je jednom prilikom istakao da je više naučio od kritike s negativnim ocenama nego od one druge (Vidi: Sekulić, 1992: 20). Za Bulatovića, pisanje je jedna vrsta autoterapije: „Ako danas ne bih mogao da pišem, bio bih gotovo gangster, razbijao bih glavom i golim rukama izloge, grizao bih staklo i sopstvenom krvlju umivao lice“, priznaje autor (Bulatović prema Đorđić, 1999: 102). Drugačiji od ostalih, brutalan, oštrouman i samoironičan, talentovani Bjelopoljac nikoga nije ostavljao ravnodušnim.

Jedan od najznačajnijih pisaca savremene crnogorske književnosti Mirko Kovač za svog prijatelja Buleta kaže da je danas zaboravljeni pisac. Prisjećajući se ovog majstora paradoksa zapisuje da je Bule bio zabavan, duhovit, maštovit, „njegovi su podvizi počesto bili u domenu fantastike“ te da nikada nije upoznao čovjeka koji je imao toliko sablaznih priča kao Bule: „Toliko sam toga s njim doživio, prijateljskoga, ugodnog, lijepog, ali i vulgarnog, čak gnusnog... Nisam mu povlađivao, ali bojim se da sam u mladosti bio previše njime fasciniran“, navodi Kovač (Kovač, 2017, para. 8). Međutim, ono što Bulatoviću nikada neće oprostiti jeste učešće u „aferi Kiš“ (1976–1978), kad je Danilo Kiš optužen za plagijat knjige *Grobnica za Borisa Davidoviča*. U jesen 1978. godine Kiš je objavio najznačajniju polemičku knjigu na južnoslovenskom prostoru *Čas antomije* kao odgovor na žestoke napade da je prepisao svoje djelo. Jedan od učesnika organizovane hajke bio je i Bulatović koji je „lično video stvar, te famozne fotokopije koje dokazuju da sam ja [Kiš] svoju knjigu prepisao“ (Kiš,

2005: 14). Bulatović je predlagao da se sve što je Kiš dotad napisao dovede u pitanje, „jer – ko zna? – možda je sve svoje knjige odnekud prepisao, nikad se ne može s njim znati...“ (Isto, 15). U svojoj polemičkoj raspravi Kiš Bulatovića naziva „dobrovoljnim šefom pigeonovske vatrogasne družine“, „majstorom propagande i reklame“, „samozvanim gonkurovcem“ (Isto, 24). Uvjeren da je Kiš potpuno nedužan stradao od „režimskih hulja za koje je Bule radio kao nabavljač građe za lomaču“ (Kovač, 2017, para. 15), Kovač Bulatoviću nikada nije oprostio što se sa užitkom radovao što će jedan pisac gorjeti. Revoltiran nepravdom piše tekst za zagrebački list *Oko* (30. novembar – 14. decembar 1978) pod naslovom „Izgon Danila Kiša i druge svinjarije“ u kojem zapisuje:

Još je samo moguće u ovoj našoj književnoj ludnici da pisac traži zabranu knjige drugog pisca, da se u institucijama rješavaju pitanja slobode mišljenja, da pisac prihvaća biti pozvanim od bilo koje grupe ili ustanove, bilo kog centra moći, a ne od svoje savjesti; još je samo ovdje moguće da jedan pisac nagovara javnost da sudjeluje u trampu drugog pisca za nekog tamo nikogovića. Može li pisac odista biti toliko govornar da se stavlja na stranu optužnice koja traži protjerivanje književnika iz svoje sredine, i da svjedoči protiv njega ispunjavajući volju tužitelja. I kada kakva književnička bagra zagovna, onda svi traže da se stvar slegne (Kovač, 2017, para. 17)

Ni Danilo Kiš neće oprostiti Bulatovićeve napade, tako da na književnoj večeri u Ljubljani (1979) kaže: „Bulatović je pisac koji ima knjigu-dve, a ja dobro znam šta znači imati knjigu-dve... Zato vi kao čitaoci imate pravo da Bulatoviću kao književniku oprostite ono što mu ja kao čovjeku ne mogu i neću oprostiti“ (Krivokapić, 1994: 12). Kao pisac ogromne intelektualne energije, s gorkim iskustvom nadljudske patnje, Bulatovića je život učinio podozrivim, brutalnim, pa ne čudi što je okretao naglavačke politički i kulturni život svoga vremena.

Za njega je umjetnik „izgleda, ptica-rugalica i svi žele da ga likvidiraju. (...) Ljudi neće pticu-rugalicu... oni hoće pticu koja će da im pevuši onako kako im tog trenutka i posle tog ručka odgovara!“ (Sekulić, 1992: 18). Ne priznajući nacionalna obilježja i ne priznavajući nacionalne kriterijume, Bulatović za sebe kaže da je Jugosloven, „rođen u malom selu u Crnoj Gori, u koju nije došla struja, a možda nikad neće ni doći“ (Bulatović prema Đorđić, 1999: 103). Iako je stvarao izvan svoje domovine, jezičkim majstorstvom uspio je vratiti sebe u zavičaj: „Uzeo sam jezik i prvi put sam napisao te stranice u ijekavici moga zavičaja... Uzeo sam i turcizme i sandžakaizme i sve to uneo, želeći apsolutno da učinim ono što su učinili Krleža i Bečković. Dići gore, iz pepela raspretati i pokazati jezik detinjstva. Tako su nekada ljudi govorili, tako verovatno, bar što se mene tiče, oni i dalje govore“ (Bulatović prema Sekulić, 1992: 15). Bulatovićeva promišljanja ispunjena su riječima natopljenim bolom, lutanjima, glađu, a onda slavom, putovanjima, „sprdnjom sa celim svetom“ (Matija Bečković). Kad govori o sebi, o svom književnom stvaranju i pogledu na književnost, prepoznajemo piščevo zalaganje za *autonomnost stvaralačkog čina* i *autentičnost ostvarenog djela* (Vidi: Ivanović V., 2013: 15), zbog čega ga pojedini kritičari vide kao pisca 21. vijeka i proroka Novog doba (Dragić, 2015: 9).

Prepoznatljiv po svom rušilačkom principu, snažnoj ekspresiji, demistifikaciji i poremećenoj ravnoteži svijeta, o Bulatoviću je pisano kao autoru „osuđenom na podzemlje“ (Krivokapić), odnosno autoru koji je uveo đavole u književnost i izgradio dijabolični prostor koji naseljavaju nakazni demoni, fantastično-groteskni likovi, fantazme, apokaliptične životinje, što potvrđuje postojanje antisvijeta kojim je pomjerao granice svog književnog senzibiliteta.

Kao takva Bulatovićeva literarna ostvarenja bila su „na stalnoj vetrometini. Našao se sirotan izuzetnog talenta, egzistencijalno

na ivici opstanka, a neprihvaćen od okoline koja je, inače, destruktivna i represivna. I koja ne podnosi talentovane ljude“ (Striković prema Krivokapić, 1994: 45). Bulatovićevo literarno stvaranje slikovito je opisao Ćamil Sijarić, koji piše o njegovom izuzetnom talentu, smilsu za frazu i osjeća, ali i autoru koji umije da pogodi u čiviju. „No, njemu se dešava da promašuje tu čiviju, i da udara i sebe i druge po ruci. Kad bi zbilja u njegovim rukama bio čekić, a pred njim čivija, i tako se literatura stvarala“ objašnjava Sijarić, „njegove bi ruke bile krvave od sopstvenih udaraca“ (Sijarić prema Krivokapić, 1994: 10). Bulatovićeve rane nikada nijesu zarasle, one su bile preduslov za motivaciju i književnost koju je izgradio.

Napuštanjem tradicionalnih okvira, Bulatović je u savremenu literaturu donio jedan poseban i neobičan svijet. Svetlana Velmar-Janković izjaviće da je Bulatović u našoj literaturi „jedna moćna, originalna, na izvjestan način jedinstvena pojava“ (Velmar-Janković prema Krivokapić, 1994: 48). Popović ističe da je prvi autor koji je u našu književnost unio „crni humor“, a nakon objavljivanja pripovijetke „Crn“, „prvi put je u javnosti *lansirao* mitomanskog junaka Grubana Malića, njemu omiljeni lik“ (Popović, 2013: 14).

Ni danas, poslije toliko vremena, Bulatovićeve djela nemaju razvijenu recepciju, posebno ne njegove prve knjige. Iako je napustio svoj zavičaj i počeo da stvara izvan granica svoje zemlje, Crna Gora je za njega uvijek bila domovina. „Crna Gora je moja kolijevka i ja sam iz te kolijevke izašao. (...) Da nije bilo Crne Gore i njenog duha, ja ne bih bio pisac“ (Bulatović prema Đorđić, 1999: 324–325), ističe Bulatović. Smatrali su ga nadarovitijim autorom poslije Crnjanskog. Umalo anatemisan, Bulatović je uspio da promijeni literarni poredak u tadašnjoj jugoslovenskoj književnosti. Nedovoljno proučen i, kako je to primijetio Mirko Kovač, pomalo zaboravljen pisac, Bulatović još uvijek nije dobio zasluženo mjesto u svojoj zemlji.

Literatura:

- Dragić, Labud. 2105. „Đavoli dolaze – Uvod u magični svet Miodraga Bulatovića“. U: Bulatović, M. (2015). *Đavoli dolaze*. Bijelo Polje: Lokalni javni emiter Radio Bijelo Polje.
- Đorđić, Stojan (ured.) 1999. *Nikad istim putem*. Beograd: Beogradski izdavački zavod: Srpska književna zadruga.
- Kiš, Danilo. 2005. *Čas anatomije*. Beograd: Prosveta.
- Konstantinović, Radivoje. 2013. „Recepcija romana Miodraga Bulatovića u Francuskoj.“ U: Đurović, Ž. (ured.) (2013). *Književno stvaralaštvo Miodraga Bulatovića*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. 39–45.
- Kovač, Mirko. 2017. „Miodrag Bulatović, zaboravljeni pisac.“
- URL: <http://fenomeni.me/mirko-kovac-miodrag-bulatovic-zaboravljeni-pisac/> (2. februar 2019)
- Krivokapić, Boro. 1994. „Miodrag Bulatović: preobraženska krv (knjiga prva u sedam poglavlja sa sedam priloga)“. *Politika*, septembar, 1994.
- Lučić, Milka. 2010. „Pisac koji je doveo đavole.“ *Politika*, 19. 02. 2010.
- Popović, Radovan. 2013. *Kako je Bule pokorio Evropu. Životopis Miodraga Bulatovića*. Beograd: Vukotić media.
- Sekulić, Zoran. 1992. *Bule, Ptica rugalica*. Beograd: UNIREKS / Podgorica: Oktoih.

RATKO VUJOŠEVIĆ – „NA PUTEVIMA GOLIM, PLOVNIM“

Bojana Pržić

In this paper, the author talks about travels, uncertain voyages, waves that happen around us, and in ourselves and which impel us to travel with their strength and mystery, and about which Ratko Vujošević coined verses of exceptional artistic value.

Poezija je jedinstveno putovanje misli, putovanje duha – to je put u nepoznato, neočekivano, bezvremeno i beskrajno. Svoje poetsko putešestvovanje posvjedočio je na osoben način crnogorski pjesnik Ratko Vujošević u zbkama poezije *Znak na putovanju* (1966), *Pastirica* (1972), *Čini* (1991) i *Beskonačna dozivanja* (2003).

„Poezija je prije nego znanje, poezija podriva silu“ – ona je svjedočanstvo mudrosti i ljepote koje daje snagu i oplemenjuje. Mirno, „kao da sahranjuje iluziju zbog koje korača i pije“ i kao da sahranjuje „sve što je satkao i kuje“, Vujošević pjeva o svojim najvećim nemirima: „Njegovi su stihovi izbrušeni željom tragača za suštastvenim zagonetkama bivstva.“¹ U svijetu u kojem je sve „od građe i građa za nešto“ čovjek ne vidi „kraja ni početka ničemu/ Samo traje zagonetka“. Čovjek kojeg „možda

---

¹ Bogić Rakočević, *Poetika montenegrina: crnogorska poezija XX vijeka*, NB „Đurđe Crnojević“ & OKF, Cetinje, 2012, 245.

nema, već možda samo biva“ pita se: „K čemu je ovaj svijet? Razuman je pravac, ali nerazuman ishod.“ Nerazuman je cilj kojem se u životu kao jednom velikom putovanju teži, te je stoga i važniji put kojim se ide i ono što na putu biva. Naša je namjera da govorimo upravo o putovanjima, neizvjesnim plovidbama, talasima koji bivaju oko nas, ali i u nama samima i koji svojom snagom i tajanstvom na put nagnaju, a o kojima je Ratko Vujošević skovao stihove izuzetne umjetničke vrijednosti. Moramo podštetiti da je, pored svih onih koji su se bavili poetskim stvaralaštvom Ratka Vujoševića, svojevrstan osvrt na temu putovanja u prvoj Vujoševićевой zbirci *Znak na putovanju* napravio Milorad Bošković,² a to je jedna tema koja je prisutna u svim Vujoševićevim zbirkama poezije i koju je moguće na različite načine tumačiti.

Nerijetko je postavljano pitanje: otići ili ostati? „Ostati u ostatku muke,/ otići s bolom širinom i dužinom“, ali i „ostati s bolom širinom i dužinom“ mučno je. Treba se odvažiti i krenuti dalje jer bdijenje nad prošlošću neće ništa promijeniti: „kad se otkineš od sebe neodlučnog, kad pobijediš svoju malodušnost, otvore se pred tobom neslućeni putevi, i svijet više nije skućen ni pun prijetnji.“³ Pa zar ne bi „bilo lijepo da se i biljke sele/ Da mijenjaju neba pa da patimo što ih nema“? Daljine i putovanja raspiruju žudnju za onima koji odlaze, za onima koji ostaju, i tek kad odemo poželimo opet ona znana lica, predjele i dom. Nekad se otići mora, nekad se otići želi. Kad govorimo o neshvatljivoj čovjekovoj vezanosti za jedno mjesto, ne možemo a da se ne prišetimo riječi zapisanih u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića: „Čovjek nije drvo, i vezanost je njegova nesreća,

---

² Milorad Bošković, „Dva pjesnička putovanja (pjesničke zbirke ‘Ponoćni delija’ Rastka Petrovića i ‘Znak na putovanju’ Ratka Vujoševića“, u: *Ava Gardner na Koniku*, NIO „Univerzitetaska riječ“, Nikšić, 1987.

³ Meša Selimović, „Derviš i smrt“, u: *Romani*, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2017, 203.

Ratko Vujošević

1941–2004

oduzima mu hrabrost, umanjuje sigurnost. Vežući se za jedno mjesto, čovjek prihvata sve uslove, čak i nepovoljne, i sam sebe plaši neizvjesnošću koja ga čeka. Promjena mu liči na napuštanje, na gubitak uloženog, neko drugi će zaposjesti njegov osvojeni prostor, i on će počinjati iznova. Ukopavanje je pravi početak starenja, jer je čovjek mlad sve dok se ne boji da započinje. Ostajući, čovjek trpi ili napada. Odlazeći, čuva slobodu, spreman je da promijeni mjesto i nametnute uslove. Kuda i kako da ode? Nemoj da se smiješiš, znam da nemamo kud. Ali možemo ponekad, stvarajući privid slobode. Tobože odazimo, tobože mijenjamo. I opet se vraćamo, smireni, utješljivo prevareni.“⁴

Nijesu svi koji odlaze bjegunci, ali „čovjek ostavi trag koraka na putu bez pomisli/ na bjekstvo bez riječi na pobunu“. Tragovi koje neće vjetar raspršiti poput prašine – to su pjesme, svjedoci jednog golemog putešestva, jednog bivstvovanja, a poezija je na njegovom početku i na njegovom kraju, ali i nakon njega. Iako

---

⁴ Isto, 250.

možda povratak sa tog puta nije izvjestan, dok može da pjeva, pjesnik može da se nada. Svaki put je težak, iz kakvih god namjera započet. Postoje trenuci u kojima čovjek, uprkos nezasitoj želji za kretanjem, poželi čak da se vjetar ne miče, kao da ga sve što se kreće i što pokreće podseća na daljine koje ga očekuju: „I krenuh dalje, ne znam ni kud ni dokle,/ Tek odoh preumoren i snuđen/ Na putu sam, i proklet/ Prati me žed i studen.“ Tada se često probudi i snažna čežnja za mjestom koje se domom može nazvati: „Dome moj, moje veliko zgarište,/ Izgubih dušu po lovištima.“ Vujošević u pojedinim stihovima otkriva i svoju „zavijanost u zavičajnoj duši“ te nalazi smiraj u saznanju da je njegova misao o rodnom tlu vječnost i utočište: „Kad sve pogubim nađem Oraovo.“ Dakle, „za pjesnika postoji nada, postoji mjesto gdje hoće da se vraća“.⁵ Snažna je vezanost za zavičajno tlo, za domovinu, za crnogorski kamen. I to biće koje je „polu kamen polu čovjek“ kao kamen se „potuca“ po svijetu, svemu odolijeva, a u sebi nosi mnogo više nego što se da i naslutiti i uvijek će biti „kamen nepretvorni/ čija ćud odbija da izgori“.

Osim zemlje kao mogućnosti za put i voda je putešestvena, te u Vujoševićевой poeziji posebno mjesto ima put preko vode: „Opčinjen morem, Vujošević je često njegov sagovornik i tumač. More je kanda i metafora svekolike egzistencije, povod da se njenim istinama pogleda u oči, mogućnost da se čovjek srodi sa ljepotom i opasnostima koje kao na dlanu nudi plovidba između ‘Zvijezde na nebu i kapi u moru’ (O plivanju tjelesa, D).“⁶ More kao jedno nepregledno vodeno prostranstvo donosi i život i smrt, dakle, neizvjesnost. Uprkos tome što je „čvor veliki vezan u sve nas/ Sidrište moćno i u njega stub“, mi lađe dozivamo i ne pitamo „kuda teku vode/ I koje kapi u grobove vode“. Svaki je put nepredvidiv, neznano je što će se zbiti s onima koji

---

⁵ Milorad Bošković, cit. djelo, 159.

⁶ Miodrag Drugovac, *Riječ kao sudbina*, NIO „Pobjeda“ & OOUR Izdavačka djelatnost Titograd, Titograd, 1979, 151.

zabrode, da li su te „lađe“ zapravo put u smrt i put u svijet kojim „skitaše giljotina“. Čuje se glas uzavrelih prostranstava: „Čudesno tutnji iz daljine/ Može bit smijeh, može lanac“. Ali „kap vode ište kaplju krvi“ i svaki komad puta traži kap odvažnosti i odricanja čovjekovog. Podšetimo da su „talasi u nama a mi u talasima“ i potrebni su nam ti nemirni vali koji će nas pokrenuti i poslati na plovidbu još nemirnijim vodama. Ipak, nijesu svi spremni na odlazak i na put. Zamislimo vodu kao život, život naš jedini i neponovljivi – može biti da je prijatno posmatrati mirno more i plutati, ali talasi nas pokreću i donose promjene. Jedna „kap uvodi mećave u mora“ – jedna kap će uzburkati život i odvesti nas daleko, u neizvjesno i dok „zavija ogromna voda ko hijena“, pitaćemo se da li nas čeka „tuga ili možda tužna sreća“. Putnik postaje svjestan toga da na toj plovidbi „nema cilja osim dugog plova“. Nije li to brod koji „plovi u sebe umjesto u luku“? Nije li to putnik čije je putovanje praćeno neizvjesnošću i koji odbija uplovljavanje u sigurne luke? Izbija iz ovih stihova misao o brodu koji je sâm sebi cilj, dakle, put radi samog puta, a ne radi odredišta. Nažalost, na tim dugim plovidbama i putevima bez konačišta „toliko su duša samljeli vjetrovi“, a mnogi su pronašli i sopstveni grob.

Nadalje, konak nije isto što i ostanak: konak je prilika za odmor, skromno utočište umornom putniku. Nasuprot konaku u Vujoševićevoj poeziji često stoji grad kao neka trajna vezanost za određeno mjesto. Može se steći i utisak da je grad metafora za spomenik kojim se obilježava pređeni dio puta i mjesto od kojeg se otvaraju novi putevi koji vode do ideje putovanja u kojem je cilj nikad ne doći do konačnog odredišta, jer tog odredišta nema. Ali i grad kao konačna odrednica i svojevrsno usidrenje može označavati kraj Puta i Putovanja te stišavanje i umirivanje talasa kojima plovimo, ali i onih talasa u nama – tu ne niče spomenik u čast pobjede – tu niče hladni kameni grob.

Putuje čovjek „sa pustom sjenkom što sve u prah stvori“ i otkriva jednu osobenu, mračnu stranu putovanja. Sjenka je uz njega kao neumorna pratilja i spas od usamljenosti, a u toj usamljenosti on ostaje suočen s onim najdublje skrivenim, čega se pokušava osloboditi kao da nije dio njega. Čovjek otkriva da sjenka može biti mnogo sadržajnije nego što se čini te suočen sa sopstvenim mislima i nepreglednim daljinama iza sebe i pred sobom konačno dobija priliku da spozna sebe. Shvata da je radi te spoznaje i načinio prvi korak. Dok god je sjenka za njim, na dobrom je putu: ona stoji nasuprot svjetlosti i suncu. U svjetlosti tražimo život i nadu, a u šenama će nas uvijek čekati posljedice i tragovi naših djela. Sunce je tu da „ozrači tamne puteve života“⁷ i da bude svjedok sviju bura, dospijeća brodova u luke, ali i svjedok nepresušne želje pojedinih brodova da nikad u pristanište ne stignu. Za takve brodove moguć je samo brodolom, puki slučaj i čudnovat splet okolnosti koji će ih dovesti do obale. Međutim, tu nije kraj plovidbi – brodiće se i kopnom dok god postoje valovi u brodovima samima.

„Čovjek putuje i svugdje nosi sebe i svoj nemir. Ako je taj čovjek – putnik pjesnik, onda je njegovo drumovanje ekstaza, ona vječna težnja za beskrajem.“⁸ Taj put bez noćišta i odmorišta je borba – valovima se ide do propasti ne znajući „da li iko preko mora pjeva“. I onda, „dvije ruke, dva lađara zanijeta“ ispuniće svoje obećanje – vratiće se nekad. Ali kakav će to biti povratak: vratiće se „prazna srca i puna kalendara, vratiće se „jadna srca i slavna ljetopisa“. Ošeti se u ovim stihovima jedan elegičan ton, jedna teška misao o nemogućnosti čovjekovoj da se na svome putu za nešto neprolazno uhvati i da ga okameni: „Odjednom, sva putovanja su velika iluzija. Jer, ‘Mi nijesmo došli ni otišli mi smo se zatekli’... (stih iz apokaliptične pjesme ‘Elisa’). Osuđeni da putujemo, osuđeni na datu zbilju, na tam-

---

⁷ Milorad Bošković, cit. djelo, 159.

⁸ Isto, 157.

nicu svijeta, putujemo neutješni a živi od volne do volne, noseći svoje breme bolno. Na ovom putovanju se nazire i smisao čovjekove tragike: Čovjek nikada nije vlastitim življenjem potvrdio svoj pojam o slobodi. Čovjek se, jednostavno, zatekao tu gdje je.“⁹ Mogu podštetiti stihovi navedeni u ovome iskazu na biblijski motiv čovjekovog pada na zemlju te na čovjeka koji se rađa bez svoje volje i bez znanja o porijeklu svoga tijela i svoje duše o kakvom govori *Tamnica* Vladislava Petkovića Disa. Ipak, iako se bez svoje volje čovjek zatekao tu gdje je, upravo će sopstvenom voljom načiniti prvi korak i krenuti – započeće jedno veliko putovanje bez odredišta, jedno putovanje koje je samo sebi cilj i na kojem će ga, umjesto tjelesne žeđi i gladi, pratiti glad i žeđ za nečim novim, još uvijek neotkrivenim.

Literatura:

Primarna literatura

- Vujošević, Ratko, *Znak na putovanju*, Grafički zavod, Titograd, 1966.
- Vujošević, Ratko, *Pastirica*, Grafički zavod, Titograd, 1972.
- Vujošević, Ratko, *Čini*, Pobjeda-promet, Titograd, 1991.
- Vujošević, Ratko, *Beskonačna dozivanja*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2003.

Sekundarna literatura

- Bošković, Milorad, *Ava Gardner na Koniku*, NIO „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1987.

---

⁹ Isto, 159.

- Drugovac, Miodrag, *Riječ kao sudbina*, NIO „Pobjeda“ & OOUR
Izdavačka djelatnost Titograd, Titograd, 1979.

- Rakočević, Bogić, *Poetika montenegrina: crnogorska poezija XX vijeka*, NB „Đurđe Crnojević“ & OKF, Cetinje, 2012.

- Selimović, Meša, *Romani*, Vulkan izdavaštvo, Beograd, 2017.

- Stojović, Milorad, „Pogled na savremenu crnogorsku književnost“, *Stvaranje*, br. 9, Titograd, 1974, str. 1035–1068.

- Stojović, Milorad, *Tragom vremena*, Izabrana djela, tom I, CID, Podgorica, 2012.

- Stojović, Milorad, *Književne teme*, FCJK, Cetinje, 2015.

SIMBOLIKA BJELINE I ZIME U ROMANIMA IVA ANDRIĆA *PROKLETA AVLIJA* I BORISA PASTERNAKA *DOKTOR ŽIVAGO*

Sofija Kalezić-Đuričković

The work „Symbolics of Whiteness and Winter in Novels of Ivo Andrić *The Damned Yard* and Boris Pasternak *Doctor Zhivago*“ by author Sofija Kalezić-Đuričković provides a brief analysis of the fabulous-motive and symbolic-stylistic structure of the aforementioned novels, whose authors were awarded the Nobel Prize. In the introductory segment of the work, she gives an explanation of the very term symbol in its widest ranges, after which the readers attention is drawn to the emphasized role of whiteness, winter and cold symbols in the given novels, and the many of its meanings.

Simbol je objekat, slika ili neka druga prezentacija ideje, koncepta ili apstrakcije. Čest primjer simbola su oni korišćeni na mapama, kao što su npr. ukršteni mačevi koji predstavljaju bojno polje. Drugim riječima, simbol je sve ono što može stajati umjesto nečeg drugog i da ga tom prilikom prepoznatljivo reprezentuje. Po leksičkim definicijama simbol je znak po kojem se nešto prepoznaje ili naslućuje. Riječ je grčkog porijekla što znači baciti uporedo, zajedno, upoređivati, sjediniti se...

Simbol je u staroj Grčkoj bila pločica sa posebnim znacima koju je domaćin davao određenom gostu na rastanku i koja se

razbijala na dvoje, da bi svako zadržao jedan dio po kome bi mogli da se jednog dana prepoznaju. To je znak po kojem dekodiramo neku važnu osobenost datog pojma koja je već decenijama ili vjekovima opšteprihvaćena.

Književno djelo reprezentativnih pisaca srpske i ruske književnosti – Iva Andrića i Borisa Pasternaka puno je simbola, počev od imena, do različitih objekata, pojmova i toponima. Među raskošnim spektrom simbola u romanima *Prokleta avlija* i *Doktor Živago*, kod ovih vrhunskih umjetnika riječi posebno mjesto zauzima simbolika bjeline i zime.

Značenje samog termina simbola precizira Umberto Eko:

Riječ *simbol* upotrebljava se u različitim značenjima i oživljava imaginarne arhetipove. Riječ je izvedena od grčkog glagola *syμβallein* u značenju znak, zalag, oznaka. Simbol ne mora da nastane iz nekog posebnog izvora, ali može da se prilagodi različitim dobima, religijama, kultovima i civilizacijama (Eko, 1991: 52).

Takođe, u domaćoj interpretativnoj literaturi nailazimo na slična tumačenja ovog termina:

Simbol može da otkrije univerzalne obrasce koji leže pod masom naizgled slučajnih detalja od kojih se sastoji ljudsko iskustvo i da izražava pojmove kao što su međusobna povezanost pojedinih pojava. Simbol može izražavati dvosmislenost i relativnost ljudskog iskustva. Ovakvi pojmovi, koji izražavaju opštu sumnju i nepoverenje prema svetu, postali su ključni od sredine XIX veka i odražavaju se u delima mnogih važnih evropskih romansijera sve do našeg doba (Baščarević, 2008: 112).

Ivo Andrić je jedan od najznačajnijih književnika XX vijeka na prostoru jugoistočne Evrope, a dodjela Nobelove nagrade potvrdila je i njegovo mjesto u tokovima svjetske književnosti. Andrićeva poetika nije stilski jedinstvena i varirala je u skladu s promjenama književnih strujanja. Od pjesničkog ekspresioniz-

ma, koje je u kasnijoj fazi poprimilo i elemente novosimbolizma, kao kasnomodernistički prozaist Andrić je uglavnom bio u raskoraku između realizma novog tipa, sklonog estetizaciji i naglašavanju društvene funkcije te postmodernističkih nazora, što je primjetno i u romanu *Na Drini ćuprija* (1945) kroz njegovo žanrovsko određenje.

Sadržaj fabulativnomotivske vertikale djela nudi sumorno alegorično značenje života, kao i melanholičnu misao o njegovoj prolaznosti. Predmetnost romana razvija svoju metaforičku matricu, između ostalih fenomena predstavljenih u njemu, pružajući odgovor na vječno pitanje čovjekove egzistencije kako živjeti ukorak sa vlastitim kriterijumima i senzibilitetom, a ne ogriješiti se o ljudske i moralne imperATIVE doba koje je pojedinca iznjedrilo.

U fabulativnom središtu jednog od Andrićevih najpoznatijih romana *Prokleta avlija* (1954) nalazi se stambolski zatvor, koji predstavlja osnovni simbol djela univerzalnog značenja, proizvod civilizacije koja se guši u vlastitim protivrječnostima jedne obezličene i otuđene vlasti. *Prokleta avlija* je simbol podijeljenosti i stalne borbe dva svijeta, između kojih nema i ne može biti dodira, borba između svijetla i tame, dobra i zla.

O naglašenoj simbolici same naslovne sintagme ovog romana znakovito i asocijativno je pisao Borislav Mihailović:

Kako samo uzbudljivo, fantastično a tvrdo precizno, pravo ime: *Prokleta avlija!* Ne tamnica, ne apsana, ne istražni zatvor već *avlija* – pojam koji u sebe sabere odmah i orijentalnu ambijentaciju, i dekorativan mizanscen, i tanku patinu vremena, i izuzetnost, i poprište, i vašar, i grad u gradu, i sve ono tajanstveno što svaka tačna i iznenadna metafora ponese u sebi i zbog čega se pravi... Nešto od narodne poezije i od Njegoša zazvuči odmah i otvori se u reči *prokleta*, nešto zastruji od visova ovoga jezika; nešto od pravog, onog najboljeg Andrića krene iz naslova. A ima šta i da se zove tim zvonkim, punim imenom,

ta varošica od zatvorenika i stražara. Tu dolazi i tuda prolazi sve što se svakodnevno pritvara i apsi u ovom prostranom i mnogoljudnom gradu, po krivici ili pod sumnjom krivice, a krivice ovde ima zaista mnogo i svakojake, i sumnja ide daleko i zahvata i u širinu i u dubinu (Mihailović, 1960: 226).

Istovremeno, prokleta avlija je i simbol trajanja života. Sama slika tamnice veoma je sumorna – kako u onome što autor opisuje, tako i u opširnim umjetničkim slikama pojedinosti koje okružuju junake. Fabulativnoidejna vertikalna ovog romana podrazumijeva mnoge gorke istine o čovjeku, njegovoj prirodi i o životu samom.

Ali prokleta avlija ujedno predstavlja i vješto prikriiveni simbol nade. Simbolično značenje imaju vrhovi čempresa i džamije koji štrče iznad njenih zlokobnih i zastrašujućih zidina, pa se ovo znamenje sagrađeno ljudskom rukom može tumačiti i kao simbol nade i vjere u čovjeka koji često poklekne na varljivim i teškim putevima života, ali ujedno – vođen Božjom rukom i ludom vjerom u sebe, uspijeva da se sačuva na njegovim trnovitim stazama punim iskušenja.

Roman počinje i završava se tišinom samostanskog groblja, pa ova umjetnička slika data u njegovom prologu i epilogu uokviruje sadržaj autorske naracije. Zimski pejzaž nakon sahrane fra-Petra, čuvenog puškara, posmatra anonimni mladić stojeći kraj prozora monaške ćelije, dok u susjednoj sobi ravnodušni fratri popisuju pokojnikovu zaostavštinu. Snježna bjelina svemu oduzima oblik, sve obezličava, potire budeći misao o prolaznosti:

„Zima je, sneg zameo sve do kućnih vrata i svemu oduzeo stvarni oblik, a dao jednu boju i jedan vid. Pod tom belinom iščezlo je i malo groblje na kom samo najviši krstovi vrhom vire iz dubokog snega. Jedino tu se vide tragovi uske staze kroz celac sneg; staza je proprćena juče za vreme fra-Petrovog pogreba. Na kraju te staze tanka pruga prtine širi se u nepravilan krug, a sneg oko nje

ima rumenu boju raskvašene ilovače, i sve to izgleda kao sveža rana u opštoj belini koja se proteže do unedogled i gubi neprijetno u sivoj pustinji neba još punog snega“ (Andrić, 2003: 8).

Šale i prepirke fratarara koji prave inventar upućuju na činjenicu da se život nastavlja, uprkos velikim gubicima. Starca više nema u njegovoj ćeliji, ali mladić se sjeća njegovih dugih priča u bolesničkoj postelji, između ostalih i onih o proklesoj avliji i boravku u ozloglašenom zatvoru. Mladić Ćamil je predstavljen na detaljan način u svojoj nenametljivosti. Prije početka priče, časovnici u monaškoj ćeliji neujednačeno otkucavaju svoje hronološko vrijeme, koje je u kontrastu sa periodom fabulativnog odvijanja.

Slika zimskog pejzaža, koji trenutak kasnije, onoliko koliko je bilo potrebno da se sjećanje mladića završi, uokviruje epilog djela. Stojeći kraj prozora, koji predstavlja često mjesto kontemplacije Andrićevih junaka, mladić evocira zbivanja u „avliji“, o kojima je fra-Petar tako opsjednuto govorio do same smrti. Umjetnički lik mladića je povezan sa kazamatima *Ex punta* (1918), kao i drugim tamnicama u Andrićevom književnom djelu. Ako su Karađoz i Haim „oči koje sve vide“, mladić je oličenje uva koje sve čuje, a pritom ne otvara usta.

Dok su Bajazit i Karađoz prikazani kao ovaploćenja moći i snage, umiješnosti življenja u jednom neljudskom vremenu, Džem i Ćamil predstavljaolu oličenje svijeta zanosa, poezije, snova. Ova dva svijeta suprotnosti su nepomirljiva, jer oni koji predstavljaolu silu i moć uvijek pobjeđuju. Upravo zbog toga valija mrzi knjige, a Karađoz, prije nego što postane tamničar, odbacuje interesovanje za umjetnost. Jovan Deretić ističe u *Istoriji srpske književnosti*:

„Iako različita od velikih Andrićevih romana-hronika, *Prokleta avlija* zasniva se na istom iskustvu i nosi istu poruku kao i oni. To je duža pripovetka ili kratki roman razvijen tehnikom priča u priči. U osnovi dela je saznanje o ‘dubokoj podeljenosti’ i njenom kobnom uticaju na ljudske sudbine.

Posredstvom nekoliko naratora ispredaju se niti priča o ljudima iz raznih sredina i epoha i kao imaginarni mostovi prebacuju se lako i jednostavno preko provalija što dele vremena, prostore, države, religije i povezuju sudbine ljudi u podeljenom svetu. Kao parabola o podeljenosti sveta i istovetnosti sudbina ljudskih, bez obzira na razlike, *Prokleta avlija* izraz je najdublje humanističke poruke Ive Andrića, njegov duhovni testament“ (Deretić, 1996: 469).

Ćamilova priča o sudbini nesrećnog Džema ispričana je subjektivno, sa dosta uživanja u tuđi život, dok je u petom poglavlju romana data kratka priča o njemu, napisana jezikom suve hronike, zasnovana na istorijskim podacima. Džem-sultan je epizodni lik čiji je život zabilježen na nekoliko stranica romana, jezikom bliskim ljetopisima. U središtu njegove sudbine je još jedna „priča u priči“, drevna legenda o braći-neprijateljima, koja se stalno ponavlja. Ako postoji sličnost prilika iz vremena i Bajazita i Džem-sultana sa tadašnjom situacijom na dvoru, ona bi predstavljala potvrdu da je tema o dva brata suparnika, svezvremena.

U osnovi ovog djela počiva saznanje o dubokoj podijeljenosti i njenom kobnom uticaju na ljude. Posredstvom nekoliko naratora ispredaju se niti priča o ljudima iz raznih sredina i epoha, te neshvaćenosti njihovih postupaka od strane pojedinaca i društva. Slikom sniježne bjeline ovaj roman se i završava, što čini da autor motivski zatvara krug prološke i epiloške granice romana, između kojih je ispričao istovremeno dirljivu i užasnu storiju o životu u neslobodnoj zemlji u jednom prijetećem i mutnom vremenu kakvim obiluje kako starija, tako i novija istorija:

„I tu je kraj. Nema više ničeg. Samo grob među nevidljivim fratarskim grobovima, izgubljen poput pahuljice u visokom snegu što se širi kao okean i sve pretvara u hladnu pustinju bez imena i znaka. Nema više ni priče ni pričanja. Kao da nema ni sveta zbog kojeg vredi gledati, hodati i disati. Nema Stambola ni

Proklete avlije. Nema ni mladića iz Smirne koji je jednom umro još pre smrti, onda kad je pomislio da je, da bi mogao biti, nesrećni sultanov brat Džem“ (Andrić, 2003: 126).

Umjetnička predstava bjeline koja spaja nebo i zemlju, koja svemu oduzima stvaran oblik je još više produbljena, a posljednji tragovi ljudskog prisustva su nestali. Nema ničega, osim proste činjenice da nas sve smrt jednoga dana čeka i da je njenu neumitnu ruku nemoguće izbjeći. U mladiću su se za trenutak probudile pesimistične misli o prolaznosti i smrti. Međutim, iza smrti ostaju čovjekova djela, kroz koja on i dalje nastavlja postojanje. I sami časovnici u fra-Petrovoj monaškoj ćeliji se oglašavaju, označavajući povratak u hronološko vrijeme.

Roman *Prokleta avlija* ima i dublje metafizičko značenje u kome „avlija“ prerasta u simboličnu predstavu globalne ljudske situacije. Niko u toj tamnici, kao ni u životu, nije svjestan šta ga čeka, hoće li biti osuđen ili pomilovan. Ona je simbol nesigurnosti i neizvjesnosti koje prate čovjeka kroz život u kome ima mnogo više zla nego dobra.

„Andrićeva umjetnička uvjerljivost temelji se velikim dijelom na činjenici da su mnogi likovi u njegovom djelu samo psihološki eksplicirani i književno produbljeni likovi iz narodne književnosti koja se usjekla u duhovnu nadgradnju naroda. Uvjerljivost Andrićevog djela velikim dijelom znači našu sposobnost da pronalazimo premise koje nosimo u svom istorijskom i etničkom biću. Kad čitamo Andrića prepoznamo svoja uvjerenja. Čitalac Andrićevih djela koja imaju istorijski i društvenu tematiku oduševljava se ljepotom priče o istini koju je sam proosjećao. Andrićeva djela gube u prevodu mnogi svoj kvalitet ne samo stoga što jedan jezik ne može da uvre u drugi kao što uvire jedna rijeka u drugu, nego i jednostavno zato što ni najbolji prevod ne može da prenese onu istorijskoetičnu i etnopsihološku saradnju pisca i domaćeg čitaoca“ (Kilibarda, 2015: 136–137).

Kilibarda smatra da gustina umjetničke ekspresije i stranom čitaocu nudi pun umjetnički doživljaj, ali da je on ipak apsolutno cjelovit pisac u najvećoj mjeri na prostoru vlastitog jezika, kao i svaki pjesnik koga su pripremili vjekovi istorije i jezika naroda kome pripada. Iako se u Andrićevom književnom djelu najčešće javlja Bosna, gotovo svi njeni likovi se izdižu izvan životnog kruga u kome ih on nalazi. On poštuje tipičnost sredine i vremena, ali pritom tako kompleksne ličnosti umije da dogradi i u njima podvuče ono što je opštije i šire od osobenosti određenih konkretnom sredinom i vremenom.

Andrić je imao brojne literarne izvore i uzore oličene u najkvalitetnijim imenima svjetske literature, od predstavnika njemačke književnosti – Henriha Hajnea, Getea, Rilkea, Tomasa Mana, Remarka, Hermana Hesea, preko francuskih autora – Stendala, Prusta, Balzaka, Viktora Igoa, Žan Pol Sartra, nordijskih (Strindberga), engleskih (Volta Vitmena), italijanskih renesansnih pjesnika od Petrarke i Dantea do savremene književnosti, dok je njegovu najvažniju literaturu iz ruske književnosti predstavljalo stvaralaštvo Maksima Gorkog.

Andrić je veliki majstor riječi i stila, pa je njegova proza sačuvala kristalnu jasnost i receptivnu prijemčivost. On nije tražio stilski efekat u neobičnoj metafori ili u naglašenom izrazu. U načinu izgrađivanja likova i umjetničkom postupku pri oblikovanju misli o životu i ljudima, orijentisao se najmodernijim obrascima škola realističke književnosti. Njegove slike života ne predstavljaju samo realistički izraz određene životne i istorijske stvarnosti, budući da on u njih utkiva i opšta, trajna životna značenja. Tako tamnica ili kazamat iz romana *Prokleta avlija* posjeduje znatno šire značenje, prerastajući hronotope prostora i vremena kojima ih je pisac odredio.

„Još je karakteristično za Andrićevu rečenicu to što je njegova prosto-proširena rečenica u okviru složene rečenice takođe srednje razvijena, sa prosečno tri-četiri sintagme, što je čini jezgrovitom i

logično-emocionalno ekspresivnom. Andrić je i u tome zadržao osnovnu sintaksičku konstrukciju rečenice i nastavio u tom pogledu jezičku tradiciju naših najboljih pripovedača – Lazarevića, Kočića, Matavulja i drugih. Međutim, Andrić je u građenje svoje prosto-proširene rečenice uveo jedan postupak koji ga odvaja ne samo od narodnog pričaoca, nego i od ranijih umetničkih pripovedača“ (Živković, 1999: 184).

Živković smatra da je riječ o preciziranju pojedinih pojmova u rečenici dodavanjem umetnutih ili naknadno dodatih priloških izraza i rečenica, najčešće u obliku atributskih i relativnih rečenica, proširenih epiteta, poređenja, apozicija i priloških izraza. Sve to, po sudu brojnih proučavalaca i tumača Andrićevog djela, čini najštedljiviju ekonomičnost izraza, sa kojom on postiže jezgrovitost, punoću i potpunost autorskog kazivanja. Sličnom umjetničkim stilom, vođenim sočnim i bogatim stvaralačkim izrazom, asocijativnim i skladnim rečenicama obilježenim vrhunskom stilogenošću velikog majstora riječi, svega tri godine nakon publikovanja *Proklete avlije* (1954), nastao je roman Borisa Pasternaka *Doktor Živago* (1957).

Doktor Živago je jedno od najmonumentalnijih djela svjetske literature i ne može se podvesti pod jedan žanr. To je društveni, istorijski, porodični, ljubavni, psihološki roman koji prikazuje rusko društvo u jednom od najvažnijih trenutaka u istoriji Rusije. Najveći dio knjige je posvećen mukotrpnom životu ruskog naroda, te se može smatrati ratnim i socijalnim romanom. Strasti i emocionalna preživljavanja glavnih junaka do detalja su opisani, pa on posjeduje i veoma naglašenu psihološku notu. Kao glavni lajt-motiv romana, istaknuta je nekonvencionalna veza između doktora Jurija Živaga i Larise Antipove, što romanu daje ljubavni karakter. Sam naziv djela nagovještava da je riječ i o romanu lika ili karaktera.

Boris Leonidovič Pasternak (Moskva, 1890 – Predelkino kraj Moskve, 1960) je odrastao u intelektualnoj sredini, studirao je

filozofiju u Moskvi i Marburgu. Kao sin slikara i talentovane pijanistkinje, najprije se posvećuje muzici, koju napušta da bi studirao filozofiju, prvo u rodnoj Moskvi, a potom u Njemačkoj. Bio je poklonik simbolista, ali je pristupio grupi „Centrifuga“ i pod njenim obilježjem objavio prvu pjesničku zbirku u 24. godini – *Blizanci u oblacima* (1914), a potom i *Preko barijera* (1917). Pasternakov prevod *Hamleta* je štampan 1940. godine. Roman *Doktor Živago* pisao je deset godina, od 1945. do 1955, da bi ga objavio 1957. godine.

U mladosti je bio futurista; poezija mu je pretežno tematski apolitična, literarna i intelektualna. Pisao je i poeme sa temom prve i druge ruske revolucije. Miodrag Sibinović ističe da je Pasternakov poetski izraz ostao u sjenci njegovog čuvenog romana:

„Kao pesnik moderne pesničke slike zasnovane na razlaganju, dekompoziciji, uobičajene celine životnih pojava i predmeta i na slabljenju sintaksičke koherencije rečenica, Pasternak ipak u metričkoj i strofičnoj strukturi svoje poezije ostaje pretežno u okvirima prefuturističkog pesništva. To je ustvari karakteristično za svu njegovu poeziju. Pasternak nije tvorac ili nosilac nekog novog književnog pravca, kao što su recimo Blok, Beli ili Majakovski. Na bazi već postojećih aktuelnih poetika i u skladu sa svojom osobenom stvaralačkom ličnošću, on dolazi do svoje sopstvene poetike koja se nalazi negde između simbolizma i futurizma, noseći doduše i neke kubističke tendencije“ (Sibinović, 1972: 32–33).

Sibinović smatra da Pasternak nije isti u svim fazama poetskog stvaralaštva, te da je u početku bio više vezan za futuristički način pjesničkog ispoljavanja. U periodu između 1917. i 1930. godine, u punom stvaralačkom naponu, najpotpunije uobličava osobenost svoje pjesničke fizionomije, u tom periodu ostvarivši i najdublje avangardne prodore. Već kraj 20-tih i početak 30-tih godina u njegovom stvaralaštvu je označen

kao okretanje ka epskim oblicima poezije. Kada se poslije višegodišnjeg ćutanja 50-tih godina XX vijeka ponovo javio sa novim pjesmama, neke od avangardnih komponenti njegove poezije su ostale u drugom planu, što je rezultiralo pojednostavljuvanjem pjesničkog izraza i većom razumljivošću slike.

Doktor Živago je ujedno i roman i zbornik stihova glavnog junaka Jurija Živaga, dirljiva priča o životu i ljubavi pjesnika-ljekara tokom ruske revolucije. Kako je i sam Pasternak bio jedan od najznačajnijih pjesnika ruske književnosti, djeluje da u Jurijevom liku ima dosta autobiografskog. Ovaj roman karaktera, ali i istorijski, roman prostora, vremena i politički je dobio ime po svom glavnom junaku Juriju Živagu, ljekaru i pjesniku. Riječ *živago* ima korijen u ruskoj riječi *жизнь*. Život je, ujedno, jedna od najvećih i najvažnijih tema ovog romana.

Autor se oslonio na tradicije romana XIX vijeka i izgradio djelo na fabuli posvećenoj sudbini nekoliko porodica, obuhvativši prostor od zapadnih ruskih granica do Sibira, sa Moskvom u središtu. Opisao je dvije ruske revolucije i završio epilogom u vrijeme Drugog svjetskog rata. U Sovjetskom Savezu je roman nazvan „antisovjetskim“, a na Zapadu je 1958. Pasternaku dodeljena Nobelova nagrada, koju nije primio. Kako je tadašnja vlast, na čelu sa Nikitom Hruščovim, bila nezadovoljna tematikom romana, Pasternak se odrekao nagrade. Roman je ponovo objavljen 1988. godine, kada je Nobelova nagrada namijenjena Borisu Pasternaku uručena njegovom sinu.

Dvije nedjelje po objavljivanju u Sjedinjenim Američkim Državama *Doktor Živago* je nazvan novim *Ratom i mirom*. Postao je bestseller i zauzeo prvo mjesto na listi najprodavanijih knjiga 25 nedjelja. Odbijanje Nobelove nagrade događaj je koji je enormno uvećao uspjeh knjige. Broj čitalaca je 1977. godine procijenjen na pet miliona. Sovjetski Savez je dozvolio da se knjiga u originalu objavi tek 1988, dvadeset osam godina poslije piščeve smrti.

Istovremeno, *Doktor Živago* je jedan od najpoznatijih političkih romana XX vijeka. Iako sadrži dijelove koji su napisani 1910-ih i 1920-ih, on nije završen sve do 1956. godine. Nakon što ga je dao na uvid za publikaciju novinama *Novi mir* odbili su da ga objave zbog Pasternakovih političkih gledišta koja nijesu bila korektna u očima sovjetskih autoriteta. Autor ovog romana, kao i sam glavni lik – Doktor Živago, se više brinuo o dobrobiti pojedinca nego o dobrobiti društva, zbog čega su sovjetski cenzori ovo djelo proglasili antimarksističkim. Godine 1957. italijanski izdavač Giangiacomo Feltrinelli prokrijumčario je rukopis romana iz SSSR-a, te ga simultano objavio u dva izdanja, prvo na ruskom i drugo na talijanskom jeziku u svojoj izdavačkoj kući „Feltrinelli“ u Milanu. Sljedeće je godine objavljen i na engleskom, a nakon toga i još na ukupno 18 različitih jezika. Boris Pasternak je preminuo 1960. godine. Roman *Doktor Živago* je u Sovjetskom Savezu konačno objavljen 1988. godine i to na stranicama novina *Novi mir*, iako se i već ranije postojala njegova autorska izdanja.

Roman *Doktor Živago* pun je vrlo naglašenih simbola, od simbola krvi, ubistva, nestajanja, roditeljstva, savjesti, ljubavi, grijeha do postavljanja otvorenog pitanja koliko svaki čovjek ima moralne snage da se bori za ono do čega mu je stalo – za vlastiti identitet, slobodu izbora, ženu svog života ili ipak mora da se podredi imperativima koje nameću društvo i porodica, ali i istorijski trenutak u kojem egzistira.

Osim simbola bjeline i snijega, roman *Doktor Živago* ima i drugih simbola, počev od imena junaka i junakinja – *Živago*: ruski korijen *živ* je sličan ruskoj riječi *жизнь* što znači život; *Larisa*: grčko ime koje znači svijela i vesela; *Komarovski*: komar na ruskom jeziku znači komarac; *Paša*: deminutivni oblik od ruskog imena Pavel; *Strelnikov*: onaj koji puca, krvnik, izvršitelj; *Juriatin* je izmišljeni grad koji se temelji na stvarnom gradu Permu; originalna javna čitaonica u Juriatinu je Puškinova

knjižnica u Permu itd. Fabula romana počinje sa prizorom smrti Jurijeve majke, koji je kao i brojni drugi prizori u njemu sav umjetnički realizovan u motivima bjeline i snijega, koji simbolizuju prolaznost i nestalnost ljudskog bitisanja.

„Predveče jako zahladne. Dva prozora u visini zemlje gledala su na kutak mračne bašte ograđene žbunjem žutog bagrema, na zamrzle bare kolskog puta i na onaj kraj groblja gde su za dana sahranili Mariju Nikolajevnu. Bašta je bila bez nasada, izuzev nekoliko leja kupusa pomodrelog od studeni. Kad bi naleteo vetar, ogolelo bagremovo šiblje bacakalo se besomučno i legalo na drum. Juru noću probudi lupnjava u prozor. Mračna ćelija bila je natprirodno ozarena belom, lepršavom svetlošću. Jura, samo u košulji, pritrča prozoru i priljubi lice uz hladno staklo. Napolju je besnela mećava, vazduhom se kovitlao sneg... Na svetu je postojala samo mećava i ništa joj se nije moglo suprotstaviti“ (Pasternak, 2005: 8).

Na prološkoj granici romana simbolika bjeline i snijega data je kao kazna, ali i kao savršenstvo, duhovna i moralna čistota Jurine majke koja je oskrnavljena i uništena jer na ovome grešnom svijetu ništa što je nevino i čisto ne može opstati, naročito ne – kako će se već na narednim stranicama romana pokazati – u kontekstu stalnih nečistih strasti, prestiža, paradoksalnih sudbinskih i ljubavnih igara i relacija. Pasternak raspravlja i o neprilikama pojedinca nakon što se život koji je oduvijek poznavao dramatično raskidaju sile koje su izvan njegove kontrole.

Roman sadrži dva paralelna toka - lični i ljubavni na jednoj strani i društveno-politički, na drugoj. Jurij Živago je kao dijete nesrećnim spletom okolnosti ostao bez roditelja. Još od rane mladosti vjeren, a kasnije i oženjen ćerkom svojih staratelja Tonjom, ali zaljubljuje se u prelijepu Laru. Želeći da zaštiti porodicu, on ženu i ćerku odvodi iz Moskve, a skrovište nalazi u visoravnima Urala. Istovremeno, biva upleten u borbu između

crvenih i bijelih, kao i u vezu sa Larom. Ljubavna priča Jurija Živaga uslovljena je okolnostima proisteklim iz ambijenta ruske revolucije i kasnije građanskog rata.

Značajna tema ovog romana je način na koji su misticizam i idealizam podjednako uništavani od strane boljševika i Bijeke armije nakon što su obje strane učinile zločine. Jurij svjedoči komadanju ljudi, te mnogim drugim strahotama od kojih je patilo nevino civilno stanovništvo tokom nemira. Radnja romana odvija se u revolucionarnom okruženju i obrađuje suparništvo između starog razvratnika Viktora Komarovskog, revolucionara Pavela Antipova i pjesnika Jurija Živaga, dok je u središtu naracije Lara – simbol ranjive i pobjedonosne ženstvenosti i ljepote.

Živago je osjećajan i poetičan gotovo do misticizma, a junakov idealizam i principi stoje u kontrastu sa brutalnostima i užasima Prvog svjetskog rata, ruske revolucije, te nakon toga i ruskog građanskog rata. Njegovo putovanje kroz Rusiju ima epski, dramski, skoro nadrealan osjećaj zato što putuje kroz svijet koji je u takvom kontrastu s njim, koji je neiskrivljen s nasiljem, te s njegovom željom da nađe mjesto daleko od toga svega, što ga vodi u arktički sibirski kraj Rusije, te na kraju natrag u Moskvu. Pasternak daje otvorenu kritiku sovjetske ideologije, ne slažući se sa idejom građenja „novog čovjeka“, koja je po njegovom sudu protivprirodna.

Lara, čije je pravo ime Larisa Feodorovna Guišar (kasnije Antipova) je u ranoj mladosti upletena u aferu s Viktorom Komarovskim, starijim moćnim advokatom sa političkim vezama, koji joj se u isto vrijeme gadi i sviđa. Zaručena je za Pavela Pašu Antipova – idealistički orijentisanog studenta koji se upleo u boljševizam. Dok je tako razapeta između dva muškarca, Komarovski je siluje zato što je pokušala raskinuti njihov dogovor, a ona pokušava da ga ubije.

Živago nakratko susreće Laru kada je asistirao svome mentoru nakon što je ovaj pozvan od Komarovskog, da bi se drugi

susret dogodio na božićnoj zabavi. Lara i Živago se sreću sljedeći put na rubu ceste između kolona – jednu su grupu sačinjavali bijedni dezertirajući veterani ruske vojske, dok su drugu činili regrutovani vojnici ograničeni sa beznadnim uslovima na frontu. U to vrijeme je Lara služila kao medicinska sestra dok je tražila supruga Antipova za kojeg se pretpostavljalo da je mrtav. Njih dvoje se zaljubljuju dok služe u provizornoj poljskoj bolnici u Juriatinu. Paša se pridružuje boljševicima, postajući Strelnikov (onaj koji puca, krvnik, izvršitelj) – užasni general Crvene armije koji postaje poznat po tome što je egzekutirao bijele zatvorenike. No uprkos tome, on sve vrijeme žudi za tim da se borbe završe kako bi se mogao vratiti Lari.

Komarovski se ponovo pojavljuje pri kraju romana, kada već stiče uticaj u boljševičkoj vladi zbog čega je i imenovan poglavarem boljševičke marionetske države u Sibiru. On nudi Živagu i Lari tranzit iz Rusije, koji njih dvoje odbijaju, ali na kraju nasamo uspijeva da nagovori Živaga kako je u Larinom interesu da odu iz Rusije. Živago ženu koju iskreno voli prepušta vlastitom protivniku kako bi joj sačuvali život.

Od trenutka Antipove smrti Živagov život i zdravlje kreću nizbrdo – živio je sa drugom ženom te je s njom imao dvoje djece, planirao je brojne spisateljske projekte koje nije završio, bio je stalno odsutan umom. Na epiloškoj granici romana prikazana je Lara koja se vraća u Rusiju na dan Živagovog sprovoda, nagovarajući njegovog polubrata da nađe njenu kćer, da bi potom nestala.

„Kroz roman se neposredno, ali i u podtekstu provlači sveprisutna i opsesivna, nasušna težnja likova ka ljudskim slobodama, otpor ranjive jedinice bez prava na privatni život u periodu globalnih društvenih lomova i kataklizmi. Živago je i junak-žrtva vremena, prepušten stihiji krupnih prevrata. Pasternak upravo u tim uslovima apsolutno neizvjesnog opstanka jedinice i ljudskosti propituje perspektive individualnog održanja, vječitu želju da

se bude zagledan u lične ciljeve i u vremenu traganja za 'kolektivnom srećom'. Na putu prema, leonovskim rječnikom rečeno, 'okeanu sreće', pri čemu jedinka, kao takva, ne predstavlja ništa" (Koprivica, 2005: 25–26).

Koprivica smatra da kroz lik Jurija Živaga pisac projektuje vlastito razočaranje u domete revolucije, koja nosi nesklad između blistavih ciljeva i loših rezultata. Glavni junak je svjedok negacije revolucije, koja urušava sebe samu, broj na mračnoj strani socijalističke istorije, od koje strada obični, nezaštićeni čovjek i porodica kao osnovna ćelija društva. U takvom zatvorenom društvenom sistemu Pasternak postavlja pitanje cijene i vrijednosti kako individualne, tako i kolektivne slobode – slobode mišljenja, kretanja, vlastitog stava prema životnim pojavama, te čovjeka kao kreatora i realizatora sopstvenih ljudskih i emotivnih potreba.

Živago slobodu ostvaruje barem u minijaturi, u trenucima ljubavi sa Larom, pisanja poezije, u okrenutosti prirodi, te ličnom doživljaju njene ljepote. I pored toga što u epilogu romana glavni junak umire, a Laru odvede u logor, ljubavni prizori i motivi jesu ono najvrednije u ovom romanu, budući da su osjenčeni prefinjenim autorovim smislom za detalje i senzibilitetom da istakne ono što je univerzalno i vanvremensko, što u jednoj globalnoj tragediji čini da život ipak ima smisla i vrijednosti.

I u drugom tomu romana, kad autor opisuje ljubav između Jurija i Lare u Varikinu ili konačni Larin odlazak sa Komarovskim, prizori sniježne bjeline su česti i dati u različitim asocijativnim i značenjskim dijapazonima. Opisi prirode kompatibilni su sa junakovim unutrašnjem duhovnim stanjem ili raspoloženjem i predstavljaju posebnu vrijednost ovog romana:

„Napolju se svetlela mrazna zimska noć. Jurij Andrejevič pređe u susednu hladnu i nerasvetljenu sobu iz koje se bolje videla okolina, pa pogleda kroz prozor. Svetlost uštapa spajala je snežne poljane opipljivom vlažnošću belanceta ili belog

lepka. Neopisiva je bila raskoš mrazne noći. U doktorovoj duši vladao je mir. On se vrati u svetlu, zagrijanu sobu i prihvati se pisanja“ (Pasternak, 2008: 188).

Bezmalobli svi prizori prirode u romanu *Doktor Živago*, od kojih su najimpresivniji i najčešći bujni opisi pejzaža raskošne ruske zime bogate sniježnim nanosima, vijavicama i olujama, svjedoče o bogatom vokabularu Borisa Pasternaka, svježim i originalnim asocijacijama i srećno odabranim izrazima kojima na ekspresivan način utiče na emocije čitalaca i na njihov dubok doživljaj pročitano:

„Razišli su se oblaci koji su pokrivali nebo od jutra. Razvedralo se. Počinjao je mraz... Sneg je te zime bio veliki, iznad praga šupe. Gornja ivica vrata kao da se spustila. Šupa se pograbila. S njenog krova sloj nanetog snega visio je iznad doktorove glave kao džinovski šešir od pečurke. Mlad, tek izišao mesec stajao je upravo iznad kosine krova, zariven oštricom u sneg i goreo svim žarom po srpastom izrezu. Iako je još bio dan i bilo sasvim svetlo, doktor se osećao kao da u kasno večer stoji u mračnoj, gustoj šumi svoga života. Takav mrak je vladao u njegovoj duši, tako mu je bilo tužno. A sijao je mlad mesec iznad njega, vesnik rastanka, slika usamljenosti“ (Pasternak, 2008: 196).

Poseban rad bi se mogao napisati u vezi sa simbolikom ostalih boja u ovom romanu, budući da se često spominju plava, žuta, modra, siva, srebrna, zlatna i ostale boje, boja, ali i neutralni opozit bijele – crna boja. Čak i u jednom istom prizoru možemo naići na bijelu i crnu boju zajedno, što je umjetnički realizovano putem autorskih poređenja:

„Mesečina, gusta kao prosut kreč, obasjavala je sve unaokolo. Crni tepisi ogromnih senki prostirali su se ispred kamenih državnih zgrada sa stubovima, koje su okruživale trg“ (Pasternak, 2008: 141).

U epilogu romana, kao poseban odjeljak, istaknuto je sedamnaesto poglavlje – „Pesme Jurija Živaga“, od kojih se

simbolikom, milozvičnošću i uspjelom rimom izdvaja pjesma
Bela noć:

Priviđa mi se daleko vreme,
Dom u Petrogradskoj ulici,
Ti – studentkinja rodom iz Kurska,
Kći bedne stepske spahinice.

Ti si ljupka i imaš udvarače,
Te davne bele noći – nas dvoje
Naslonjeni na visoki prozor
S tvog nebodera gledamo dole.

Fenjere je, kao leptirica noćna,
Dotakao prvi treptaj zore,
Ono što ti tiho šapućem na uvo
Na uspavane podseća gore.

I nas je obuzela ona ista
Prestrašena vernost divnoj tajni,
Ona što je – daleko za Nevom,
Zahvatila Petrograd beskrajni...

Kroz odjeke toga pričanja
Po voćnjacima i iza međa,
Sve jabukove i višnjjeve grane
Oblače belo ruho od cveća.

I poput aveti bela drveta
U gomili na drum se sele,
Da beloj noći što zna tako mnogo
Na rastanku zbogom požele.

(Pasternak, 2008: 274).

U romanu *Doktor Živago* hroničarski je osmišljeno istorijsko vrijeme isprepletено sa romanesknim izmišljenim kazivanjem. Glavne karakteristike ovog romana su sinteza sveukupnog života epohe, nacionalna društveno-istorijska problematika, dok su njegovi glavni fenomeni oličeni u prožimanju ličnoga sa opštim, čovjekovoj povezanosti sa prirodom, odnosu između muškarca i žene, odnosu oba junaka prema fenomenu roditeljstva, pitanju ucjene putem društvenog prestiža odnosno novca itd.

Pojedinost koja je takođe slična između dva romana čija fabulativno-predmetna okosnica naizgled nema mnogo zajedničkih pojedinosti – *Prokleta avlija* i *Doktor Živago* predstavlja permanentno osjećanje *tjeskobe*, koje dominira kako u dušama junaka, tako i opštoj atmosferi ovih djela.

„Posmatrana u književnom kontekstu i značenju teskoba je gde nema slobode, gde je ličnost neostvarena, osujećena, u sebi protivurečna. Teskoba je tamo gde nema izbora a gde ima strepnje, straha i represije. Teskoba je, na kraju, tamo gde je tragično osećanje života, koje je imanentno književnoj viziji stvarnosti. Ona je prisutna u svim društvima i svim vremenima u kojima postoji potreba za promenom i u svakom pojedincu koji takvu potrebu pokušava da ostvari u tragičnim i protivurečnim ličnim i opštim okolnostima“ (Nedić, 1993: 282).

Oba romana izrastaju u globalne kritike totalitarnih režima u kojima čovjek ne samo da se ne pita sa vlastitim životom i najvažnijim životnim manifestacijama – potrebom za sigurnošću, zaštitom, toplinom, razumijevanjem, bezbjednošću, ljubavlju – već egzistira nošen kovitlacem istorijskih događaja, kao i društveno-političkog sistema koji je takve događaje iznjedrio. Stoga su i motivi bjeline i snijega u oba romana, naročito onih apostrofiranih na njihovoj prološkoj i epiloškoj granici, umjetnički realizovani putem simbola potiranja svega što je ljudsko, definitivnog čovjekovog nestanka.

Junaci u njima žive lišeni iluzije da postoji neki novi svijet ili život u kojem će ponovo jednog dana biti ono što suštinski jesu i živjeti vođeni bakljom stvaralaštva, kreativnosti, slobode, punoće i ljubavi za koju su se opredijelili, jednom zauvijek odbacivši misao da su zapravo samo marionete u rukama mnogo jače vlasti koja povlači konce njihovih pokreta, odnosno sudbinskih postupaka. Oba romana, kao i ostala djela Iva Andrića i Borisa Pasternaka oličena u pjesmama u prozi, te zbirkama i izborima poezije, pomažu čitaocima da postanu bolji, čistiji duhom, budeći im želju da se aktivno bore za ideal humanosti i napretka čovječanstva.

Ono po čemu se oba autora ističu su vanredne analize i psihološka sagledavanja onih čovjekovih stanja koja su do njihove pojave, bila izvan značajnih literarnih interesovanja. Njih najviše zanima onaj tamni i neizrecivi nagon u čovjeku koji je van domašaja njegove svijesti i volje. Polazeći od savremenih postavki psihologije – i Andrić i Pasternak prikazuju način na koji ti tajanstveni unutrašnji impulsi fatalno truju i opterećuju junake.

Oba pisca sa posebnom sugestivnošću oslikavaju dejstvo seksualnih nagona i čulnih percepcija na duševni život pojedinca. Zbog toga se pokazuju kao moderni psihoanalitičari likova i situacija u svojim romanima, koji se po kvalitetu i nivou recepcije od njihovog nastanka nalaze u samim vrhovima tiraža. Oba romana su nekoliko puta adaptirana za film, televiziju i pozorište, zbog čega je njihova popularnost još veća, osobito roman *Doktor Živago* u dvije vrlo uspjele verzije, tj. filmske adaptacije – u starijoj verziji, koja je zavrijedila šest Oskara, doktora Živaga je igrao Omar Šarif, a Laru američka glumica Džuli Kristi, a u novijoj Živaga glumi britanski glumac Hans Mateson, a Laru – Kira Najtli.

U sudbini svakog od glavnih junaka oba romana – Fra Petra, Karadoza, Zaima, Ćamila, kao i Jurija Živaga, Viktora Komarovskog, Lare i Paše Antipova počiva i opšta ideja, misao o životu, čovjeku i njegovoj sreći, zbog čega se za romane *Prokleta*

avlija i *Doktor Živago* sa pravom može reći da u sebi nose obilježja integralnog realizma, u sklopu kojeg u najvećoj mjeri možemo prepoznati psihološki, poetički i filozofski realizam.

I Andrićevo i Pasternakovo djelo sa visokim međunarodnim priznanjem, oličenim u Nobelovoj nagradi - živi kao trajna svojina svjetske literature. Skladna i jednostavna rečenica, uvjerljivost i sugestivna estetska i misaona funkcionalnost pripovjedačkih slika čini da njihovo djelo predstavlja najsuptilniju umetničku vrijednost koju i danas svjetska književnost posjeduje.

Motivi zime i bjeline i kod jednog i drugog autora simbolišu fizičku i emocionalnu hladnoću, nesprijetnost da se prodre u duhovne svjetove junacima bliskih ljudi, fizičku nepristupačnost, ličnu nedostatnost, nemogućnost da budu barem na primarnom nivou zadovoljene osnovne ljudske biološke i duševne potrebe. Zima i bjelina predstavljaju svjetove praznine i poništenja svega što je ljudsko u čovjeku, bez njegove volje i učešća.

Izvori:

- Andrić 2003: Andrić, Ivo, *Prokleta avlija*, Podgorica.
- Pasternak 2005: Pasternak, Boris, *Doktor Živago*, I i II tom, prevod Olga Vlatković. Novi Sad.

Literatura:

- Mihajlović 1960: Mihajlović, Borislav, „Čitajući ‘Prokletu avliju’“, predgovor romanu Iva Andrića: *Prokleta avlija*, Beograd.
- Jeremić 1965: Jeremić, Dragan, *Ivo Andrić*, u knjizi eseja o savremenim jugoslovenskim piscima: *Prsti nevernog Tome*, Beograd.
- Sibinović 1972: Sibinović, Miodrag, *Lirika Borisa Pasternaka*, predgovor poetskom izboru Borisa Pasternaka: *Lirika*, priredio M. Sibinović, Beograd.

- *Rađanje moderne književnosti – pisci o romanu* (priredio Aleksandar Petrov), Beograd, 1975.

- Udovički 1988: Udovički, Dušanka, „Andrić o stranoj književnosti“, u knjizi istoimene autorke: *Kritičko-esejističko delo Ive Andrića*, Beograd.

- Eko 1991: Eko, Umberto, *Simbol*, Beograd.

- Nedić 1993: Nedić, Marko, „Relativizovanje teskobe u savremenoj srpskoj prozi“, u knjizi istoimenog autora: *Kritika novog stila*, Gornji Milanovac.

- Deretić 1996: Deretić, Jovan: *Istorija srpske književosti* (poglavlje: *Angažovana literatura i zaokret ka realizmu; Tradicionalna literatura između dva rata – Ivo Andrić*), Beograd.

- Živković 1999: Živković, Dragiša, „Nekoliko stilskih odlika proze Ive Andrića“, u: *Zbornik o Andriću* (priredio Radovan Vučković), Beograd, 1999.

- Koprivica 2005 : Koprivica, Dragan: „Boris Leonidovič Pasternak“, u knjizi istoimenog autora: *Ruski pisci nobelovci*, Podgorica.

- *Knjige koje su osvojile svet* (Najčitanija književna dela 20. veka), priređivač: Rafael Vidalend, priređivač srpskog dodatka: Radovan Popović, prevela s francuskog: Jelena Mitrović, Zepter Book World, Beograd, 2005.

- Chevalier, Cheerbrant 2007: Chevalier, Jean / Cheerbrant, Alain, *Rječnik simbola* (mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi), peto, prerađeno i prošireno izdanje, Zagreb.

- Baščarević 2008: Baščarević, Snežana, *Legende i simboli u Andrićevim romanima*, Beograd.

- Veličković, Marković 2011: Veličković, Staniša, Marković, Jordana: *Interpretacije iz književnosti IV*, priručnik za učenike gimnazija i stručnih škola. Niš.

- Kilibarda 2015: Kilibarda, Novak, *Duhovna zahvalnost Andriću* (Povodom četrdeset godina od smrti jugoslovenskog nobelovca Iva Andrića), Cetinje.

GORIČKI ZBORNİK NA RASKRŠĆU BALKANSKE DUHOVNE I KULTURNE TRADICIJE

Ilija Velev

The research is focused on the Gorički zbornik (Belgrade, SANU no. 446) as a literary-historical monument from 1441/1442, which due to the historical, political, spiritual and cultural circumstances in Byzantium and the Balkans manifested a unique textual structure of the originally typologized epistolary collection in the form of questions and answers. Its content anthologation directly reflects the establishment of a new Montenegrin literary-historical rise in the first half of the 15th century, which due to various external influences, was stationed at the crossroads of the development of global civilization processes in the Balkans – spread between Byzantine traditional experiences, which were already in decline, and the emergence of new Central European tendencies of humanism.

Nastanak *Goričkog zbornika* kao rukopisnog i književnog spomenika tijesno je vezano sa istorijsko-političkim, duhovnim i kulturnim prilikama u samostalnoj Zeti (današnjoj Crnoj Gori) iz prve polovine XV vijeka. U tom kontekstu, njegovo sadržinsko antologiziranje neposredno odražava uspostavljanje novog crnogorskog književnoistorijskog uzdizanja, koje se zbog različitih vanjskih crkvenopolitičkih i kulturnih uticaja nalazila na raskršću razvoja globalnih civilizacijskih procesa na Balkanu

– podijeljeno između vizantijskih tradicionalnih iskustava koja su već bila na zalasku i javljanja novih srednjoevropskih tendencija humanizma. Vizantijska istočnopravoslavna iskustva su reaktualizacijom misticizma u tadašnjoj Zeti, još uvijek imala samo kompromisni politički status, kao nasljeđe protekle, 170-godišnje zavisnosti nakon osvajanja od strane srednjovjekovne srpske države Nemanjića (1189–1360), a javljanje novog rimolatinskog humanizma sa naznakama racionalizma prihvatano je kao nadolazak plodnog duhovnog i kulturnog sloja na osnovi ranohrišćanske i srednjovjekovne dukljanske (crnogorske) tradicije.

Nakon smrti cara Stefana Dušana 1355. godine, u uslovima krize opstanka osvajanjima proširene srednjovjekovne srpske države, postaje istorijski realno uspostavljanje samostalne vladavine dinastije Balšića već od 1360. godine. Oni će suvereno i autonomno vladati Zetom do 1421. godine, revitalizujući samostalnu vladavinu Vojislavljevića. O tome svjedoči čak i srpska historiografija, đe se ističe da su Balšići bili među prvim oblasnim gospodarima koji su odbili da priznaju vlast mladog srpskog cara Uroša, ali i koji nijesu polagali pravo da vladaju „svim srpskim zemljama“ – već samo „zetskim i pomorskim zemljama“ (Богдановић 1994: 8; Баљ 2010:127–128). Njihova samostalna vladavina stalno je bila izložena sudarima kao posljedica mletačkih, bosanskih ili turskih vojnih prodiranja, a to je posebno kulminiralo prilikom Prvog i Drugog skadarskog rata 1405–1413. i 1419–1426. godine. U periodu vladavine Balšića vraćena je i formalna dominacija rimokatolicizma u Zeti, a istočnopravoslavna crkva je teško održavala svoj duhovni opstanak, u uslovima zajedničkog života hrišćanskih vjernika dviju konfesija i pri potisnutom političkom i crkvenom uticaju Srbije. Novi procesi izazvali su ograničavanje uticaja pravoslavne crkve, pri čemu je sama Zetska mitropolija bila prinuđena da preseli svoje arhijerejsko

sjedište sa Prevlake u manastir „Sv. Bogorodice Prečiste“ u Krajini na Skadarskom jezeru. U periodu nakon smrti posljednjeg vladara dinastije, Balše III 1421. godine, pa sve dok Zetom nije počela da upravlja nova crnogorska dinastija Crnojević (1451–1496), zemlja je ostala bez vladara. Uslovi su predstavljali dodatnu vojnu inspiraciju za Mletačku republiku da intenzivira lokalne vojne obračune, kada postepeno od 30-tih godina XV vijeka do 1442/1443. godine osvajaju Donju Zetu i cijelo primorje. Burni ratni i crkveni procesi u Zeti, stavili su na iskušenje osjećaje hrišćanskih vjernika starije rimolatske tradicije i istočnopravoslavne savremenosti. Pred novim razvojnim izazovima, jedna naspram druge zatekle su se rimolatska i istočnopravoslavna crkva, koje su pored duhovnog manifestovale i kulturni uticaj (Rotković 2012: 143–162; Velev 2020: 60–62).

Prilikom pomenutih crkvenopolitičkih prilika bila je pokrenuta inicijativa za sastavljanje *Goričkog zbornika* 1441/1442. godine. Još važnije za kreiranje njegove uglavnom epistolarne sadržinske strukture predstavlja direktan uticaj posljedica upravo pritajenih teološko-dogmatskih konfrontacija između neoplatonističkog misticizma isihazma i sholastičkog racionalizma. Isihastičko učenje se pojavilo nakon obnove Vizantije 1261. godine, u funkciji oživljavanja klasične vjernosti prema pravoslavnoj tradiciji kao formi savremenog prilagođavanja ranohrišćanske asketske mistike (isihije). U vidu se imala osnova iracionalističke filozofije fiksirane preko metode posmatranja „platonovog realizma ideje“, čija je doktrina bila podređena dogmatskom i eshatološkom aspektu rasuđivanja – da se mističnim putem dođe do bogospoznaje (Радовић 1976: 145–152; Велев 2005: 294–297; Велев 2014: 484–489). Zato se sholastički racionalizam ideološki napajao aristotelovim silogizmima, nadgrađujući teološko i filozofsko rasuđivanje kao novu modifikaciju bogoslovsko-dogmatskog

razvoja, da bi se iste približile novim vjerskim, kulturnim i stvaralačkim zahtjevima toga vremena. Treba imati u vidu da su se same tendencije javile još nakon raskola između istočne i zapadne hrišćansko-dogmatske ideologije iz 1054. godine, kada se otjelotvorio racionalistički humanizam proklamovan od Jovana Itala – naspram mističnog individualizma. Suštinski, autoritet razuma trebao je ući i u teologiju, jer je spoznaja Boga smatrana mogućom jedino čovjekovim umom, razumom i intelektom. Čak su i u sholastici, racionalisti davali prednost tzv. spoljašnjoj (mirskoj) filozofiji – nasuprot tzv. nutrašnjoj (vjerskoj) filozofiji isihasta (Велев 2005: 303–314; Велев 2014: 489–494).

Nakon višedecenijskog isihastičkog spora, tek je na Saboru 1368. godine isihastički misticizam stekao izvjesni kanonski legitimitet u pravoslavnoj teologiji i crkvi, a sholastički racionalizam kao poražena doktrina nastavila je da podstiče novi razvoj rimokatoličke dogmatike i crkve. Ali posljedice dvaju idejnih učenja bile su aktuelne i produktivne do kraja XIV vijeka, a prenijele su se preko svih formi manifestovanja i u prvu polovinu XV vijeka. Vizantijski Konstantinopolj nije bio spreman da zamijeni drevni misticizam sredstvima logike, zbog čega je on i služio kao duhovni i kulturni instrument za realizaciju imperijalnih političkih inspiracija. Na tom planu je posebno bio aktivan carigradski patrijarh Filotej Kokin, koji je u vijeku isihastičkog spora od 50-tih do 70-tih godina XIV vijeka bio najdirektnije uključen u podršku isihazmu, pri čemu je usmjeravao crkvene odnose između vizantijskog Konstantinopolja i slovenskih pravoslavnih crkava – utičući na izbor poglavara pomjesnih crkava i da u samoj crkvenoj hijerarhiji budu duhovna lica iz reda isihasta. U takvom crkvenom ambijentu 1375. godine došlo je i do opoziva anateme Carigradske patrijaršije nad srpskom crkvom i narodom iz vremena cara Dušana, pri čemu je hrišćanstvo u Srbiji

postavljeno pod potpuni uticaj vasseljeljenskog patrijarha i tamo su počeli da se doseljavaju vizantijski duhovnici isihasti iz monaških redova sa Sinaja i Svete Gore. Tako je preko proklamovanog vizantijskog isihastičkog misticizma u Srbiji tražena podrška za održavanje hegemonije nad njenim državnim i crkvenim opstankom (Баљ 2010: 123–126). Ovakav doseljenički talas teološki obrazovanih vizantijskih duhovnika u Srbiju postao je masovan i u periodu vladanja despota Stefana Lazarevića (1402–1427). U tom procesu zetski duhovni i književni centri predstavljaju samo stanicu na putu između Sinaja, Svete Gore i Moravske Srbije. Zato i zetsko-humska teritorija nije odigrala važnu ulogu u isihastičkom teološko-idejnom pokretu, pa tamo nije bilo istaknutih isihasta ili njihovih sljedbenika (Rotković 2012: 158). Ona je bila posredna destinacija jednog šireg i duhovno višeslojnog procesa i prilika, jer nije bila matično područje srpske duhovne i književne orijentacije. Do prostora Zete dopirao je samo jedan talas, koji je jedinstveno zapljusnuo jugoistočne krajeve. Šire na njenoj teritoriji, a posebno u Bosni, ovaj talas se stišavao udaljen od svojeg ishodišta i bio je potopljen ranijom duhovnom i kulturnoistorijskom tradicijom i aktuelnim rimolatinским uticajem (Богдановић 1980: 140 i 222). Time su novi procesi već činili nemogućom vraćanje srpskog duhovnog i političkog protektorata na prostoru Zete.

Pri ovakvom disperzivnom teološko-idejnom i kulturnom ambijentu u Zeti, nastajanje *Goričkog zbornika* 1441/1442. godine direktno je proizašlo iz duhovno ispovjedničke relacije sa epistolarnom komunikacijom između zetske princeze i vladarke Jelene Balšić i njenog isihastičkog duhovnika starca Nikona Jerusalimca.

Jelena Lazarević Balšić (oko 1369–1443) bila je treća po rođenju kćerka srpskog kneza Lazara i knjeginje Milice. Isihastičko duhovno uobličenje stekla je još na srpskom

vladarskom dvoru, kada je sa bratom Stefanom bila podučavana od monahinje i spisateljice Jefimije – inače plemkinje Jelene, udovice srpskog despota Uglješe Mrnjavčevića, koja se zamonašila sa 22 godine, nakon pogibije svojeg muža u Maričkoj bitci (Мирковић 1922; Богдановић 1980: 196–197). Kasnije duhovno uobličenje je nadograđivala od majke, knjeginje Milice (†1405), koja je život završila kao monahinja Evgenija i kao velika shimnica Jevrosina /Treći stepen u pravoslavnom monaštvu – *prim. Prev/* (Баљ 2010: 129–130). Radi političko-dinastičkog vladarskog srodstva oko 1386. godine srpski knez Lazar ju je udao za zetskog vladara Đurađa II Stratimirovića Balšića (1385–1403). Tamo su zajedno gradili i obnavljali hramove i podsticali književnu i ikonopisačku aktivnost. Čak su i ktitorske zadužbine Balšića u tzv. Zetskoj Svetoj Gori na Skadarskom jezeru imale autentičan arhitektonski izraz, ne kopirajući trikonhalne vizantijske obrasce – već ih kombinujući sa domaćim crnogorskim graditeljskim nasljeđem i nadgrađujući ga gotskim formama kao kontinuitetom duhovnih veza sa srednjoevropskim graditeljskim iskustvima (Бабић-Ђорђевић и Ђурић 1994: 161–163). Nakon smrti svojeg supruga 1403. godine, u jednom periodu je Jelena vladala Zetom podržavajući vladarski status maloljetnog sina Balše III Balšića (1403–1421) i učestvujući u mirovnim pregovorima i drugim diplomatskim odnosima sa Mletačkom Republikom, sa Bosnom i srpskom despotovinom brata Sterfana Lazarevića. Pri kraju 1411. godine, iz političkih pobuda, udala se za bosanskog vojvodu Sandalja Hranića – omogućivši svojem sinu Balši III da bude pošteđen bosanskih napada na Zetu. U Bosni je živjela sve do Sandaljeve smrti 1435. godine, gdje je 24 godine uživala veliku čast i uticala na duhovni i širi javni život. U međuvremenu se desila smrt njenog sina 1421. godine kao posljednjeg vladara dinastije Balšić, kao i njenog brata srpskog despota Stefana Lazarevića 1427. godine. Uslijedili su

mletački vojni obračuni u Zeti koji su izvršili snažno potiskivanje pravoslavlja. U okolnostima duhovne otuđenosti, još 1435. godine Jelena je zatražila da izgradi svoju grobnu pravoslavnu crkvu u Dubrovniku, da bi se posvetila duhovnom životu i da bi slijedila sudbinske bogougodne puteve majke i monahinje Jevgenije i učiteljice monahinje Jefimije. Ovo njeno traženje nije moglo biti potvrđeno od pape u Rimu, pa je za trasiranje svojeg duhovnog puta ponovo izabrala Zetu – u Dračevici i u manastirima na Skadarskom jezeru (Баљ 2010: 131–133).

Nadživjevši one koje je u životu najviše voljela, Jelena Balšić se vratila u Zetu ispunjena sjećanjem na monaške podvige majke, monahinje Jevgenije i velike shimnice Jevrosine, posvjedujući se pri tome duhovnim vrjednostima i brizi za vječni spas duše. Izabrala je malo ostrvo Goricu (odnosno Brezovicu ili Bešku), na jugozapadu Skadarskog jezera, za podizanje svoje grobne crkve „Sv. Bogorodice“, koja je bila neposredno uz porušenu crkvu „Sv. Đorđa“ (zadužbina prvog supruga Đurađa Balšića). O završenoj gradnji hrama 1440. godine napisan je i ktitorski natpis nad ulaznim vratima (Стојановић 1982: 88, br. 276). Pretpostavlja se da je ovaj jednobrodni hram bio podignut na temeljima veće stare bazilike, a dva masivna kamena stuba u priprati upućuju na datiranje u antičkom periodu (Ђукановић 2002). U posljednjim godinama svojeg života tamo se u potpunosti posvetila teološkoj literaturi i monaškoj ulozi, kao ispovjednoj pripremi za sopstveno upokojno smirenje. Uputstva za svoju duhovnu pripremu puta ka hrišćanskom spasenju zatražila je od svojeg duhovnika starca Nikona Jerusalimca, sa kojim je tokom 1440. godine razvila aktivnu teološku epistolarnu komunikaciju. Iz njihovih sačuvanih poslanica u formi pitanja i odgovora, konstatuje se da je ovaj istaknuti podvižnik isihast, teolog i književnik prihvatio da je ispovijeda, upućujući je u tajne

vizantijskog načina izbavljenja od grijehova (Трифуновић 1972: 289–327). Nakon skorog upokojenja 1443. godine, Jelena je bila pokopana uz južni zid svoje kitorske crkve.

Iz dosadašnjih istraživanja nijesu poznati detaljni podaci o Nikonu Jerusalimcu, pa otuda i različita tumačenja o njegovom porijeklu – da li je bio Grk, Srbin ili Dukljanin (Crnogorac)? Jednako je vladao vizantijskogrčkim i stroslovenskim jezikom, što se konstatuje i prema pisanim sastavima iz njegovih sačuvanih rukopisa. Njegovo grčko porijeklo povezuje se sa zastupanjem vizantijskogrčkih tekstova u sastavu zbornika *Šestodnev* koji je pisao 1439/1440. godine (manastir Savina br. 21), sa prisustvom primjesa grčkih riječi u njegovim originalnim književnim sastavima *Goričkog zbornika*, ali i zbog primjene ćirilice u jednom njegovom grčkom pismu, kao i prema grčkom kriptogramu u njegovom potpisu za riječ monah, koji je napisao ispod sastava „Povijest o jerusalimskim crkvama“ (Богдановић 1970: 373). Za nas je vjerodostojnija teza o njegovom grčkom porijeklu i istu povezuje sa činjenicom da je starac Nikon bio jedan od vizantijskih duhovnika, koji su kao migranti među Južnim Slovenima afirmisali isihastički misticizam. Postoje i tvrdnje da je on imao slovensko (srpsko ili crnogorsko) porijeklo, i da je još u vrijeme aleksandrijskog patrijarha Grigorija IV (1398–1412) kao poklonik boravio u Jerusalimu, na Sinaju i u Egiptu – zbog čega je i dobio nadimak Jerusalimac. Pretpostavlja se čak, da je on možda bio monah u palestinskom manastiru „Sv. Arhandela Mihaila i Gavrila“, koji je podignut kao zadužbina srpskog kralja Milutina i kome je car Dušan poveljom iz 1348. godine priložio kao metoh manastir „Sv. Nikole“ na ostrvu Vranjina na Skadarskom jezeru u Zeti (Атанасије 2002: 38; Трифуновић 1994:213). Već 1442. godine, neposredno nakon uspostavljanja duhovnih kontakata sa Jelenom Balšić i nakon sastavljanja *Goričkog zbornika* za njezin manastir, starac Nikon je

vjerovatno primio veliku shimu (monaški stepen. – *prim. prev.*) mijenjajući monaško ime u Nikandor. Kao velikoshimnik bio je pisar i izvršitelj testamenta Jelene Balšić, koji je bio potpisan 25. novembra 1442. godine u crnogorskom mjestu Goričani. Tekst testamenta je sačuvan preko Zvezdićevog prepisa i unešen je u zvaničnu knjigu dubrovačkih testamenata, a čuva se u Istorijskom arhivu Dubrovnika (Стојановић 1929: 394–397, br. 400). Snažna povezanost sa već upokojenom duhovnom kćeri Jelenom, vjerovatno je bila povod da se u periodu prije 1454. godine povuče kod bratstva manastira „Sv. Nikola“ na Vranjini, ostrvu Skadarskog jezera u Crnoj Gori. Posljednji put on se u izvorima pominje 23. novembra 1468. godine kao proiguman u tom bratsvu (Miklosich 1858: 463–464, br. 370; Богдановић 1970: 374; Баљ 2010: 134).

Jelena Balšić je mogla da uspostavlja ispovijedne kontakte sa svojim duhovnikom starcem Nikonom jedino preko poslanica, od kojih je dio ostao sačuvan u formi epistolarnog književnog žanra. Upravo su tri međusobne poslanice u formi pitanja i odgovora, poslužile kao osnova Nikonu Jerusalemcu da sastavi autentičan epistolarni zbornik, dopunjujući njegovu sadržinu još i originalnim i kompilatorskim sastavima: hagiografskim, paterično-monaškim, teološko-patrističkim, prirodoslovnim, putopisnim, molitvenim, apokrifnim i sl. Dosadašnji, uglavnom srpski istraživači naglašavaju da je kreiranje sadržinskog sastava Nikonovog zbornika tijesno povezano sa pokušajem afirmacije vizantijskog isihastičkog misticizma u Zeti, koji bi neutralizovao uticaj mletačke vlasti i rimokatolicizma i reaktuelizovao već nepovratni srpski duhovni protektorat iz vremena Nemanjića. Mi ne isključujemo i dodatne ideološke pobude, za to vrijeme aktuelnih teološko-dogmatskih pitanja, proizašlih kao posljedica Unije između Istočne i Zapadne Crkve dogovorene na Firentinskom saboru 1439. godine – koji je dodatno doprinio prodoru unijatstva u Zetu. Zato u dijelu

sadržine zbornika Nikon nastupa i sa antilatinskim stavovima. Ali treba istaći da rukopis u cjelini ne predstavlja isihastički zbornik, već su pri njegovom sadržinskom strukturiranju još uticale i posljedice racionalističkih tendencija, kao i novi književni razvoj preko demokratizacije književnih žanrova. Pojednostavljeno, pisac i sastavljač rukopisa starac Nikon Jerusalimac kombinovao je isihastičko-mistične poglede sa patrističkim komentarima i tumačenjima iz djela svetih Otaca ili klasičnohelenske i hrišćanske filozofije, kao i sa hagiografsko-istorijskim, pravnokanonskim, kosmološkim, astronomsko-astrološkim, meteorološkim ili geografskim tekstovima. Ovakav njegov antologičarski angažman svjedoči da je imao u vidu i faktor prilagođavanja realnim okolnostima, jer se jednostavno nije mogao zanemariti dominantni uticaj veoma složenih vjerskih i političkih prilika u Zeti toga perioda, gdje je vizantijsko pravoslavlje bilo u dubokoj defanzivi u odnosu na rimokatolicizam i prodor islama. Upravo to čini *Gorički zbornik* autentičnim po svojoj tekstološkoj strukturi, kao što će istaći i Nada Sindić – on predstavlja usamljenu pojavu u razvoju mješovitih (antologijskih) zbornika i nije direktno izvršio uticaj u funkciji predloška ili prototipa za prepisivanje (Синдић 2004: 198). Zato se, pak, njegova originalnost povezuje sa primarnom ulogom njegove personalnosti prilikom sastavljanja, kao književni izraz i odraz dvaju lica sa sličnim preokupacijama i duhovnim doživljajima iz različitih društvenih slojeva: jedna vladarka i jedan duhovnik – opitni teolog (Богдановић 1970: 372).

Prema istom duktusu pisma u cijelom tekstu rukopisa, potvrđuje se da je starac Nikon istovremeno bio pisac i sastavljač cijelog sadržaja *Goričkog zbornika*, isključujući dva umetnuta lista koji su vjerovatno bili priključeni prilikom ponovnog povezivanja rukopisa između 1565. i 1575. godine. Svoj pisarski doprinos potvrdio je i zapisima, pri čemu se na

listu 271a tajnopisom potpisao na grčkom jeziku: „Nikon Jerusalimac“. Isto tako, i na kraju posljednjeg sastava Molitve Bogorodici (l. 273a-b), na samom kraju posljednjeg lista 273b on se ponovo potpisao – ali na crkvenoslovenskom jeziku: „сврши се ва лѣ^T .6950 = 1441/1442. смѣрени Никѡ^H.“

Neki istraživači pogrešno navode da je Nikon Jerusalimac rukopis pisao u zadužbini Jelene Balšić, odnosno Goričkom manastiru „Uspenija Presvete Bogorodice“ (Богдановић 1970: 374; Лековић 2013: 288). Svakako da Zbornik nije bio sastavljan u manastirskom skriptorijumu na ostrvu Gorica, već je tamo bio priložen i namijenjen duhovnim potrebama ktitorke Jelene Balšić. To se konkretno potvrđuje u kratkom zapisu obraćanja Jelene svojem duhovniku, gdje ga na listu 272b izvještava da je primila njegovo poslanje i da prilaže rukopis kao dar svojem manastiru: „... и принесох^M даръ храм^X прѣсѣѣ вл^Дчци нашеи Бѣи, Бл^Гговѣщенію, иже въ Горици“.

Nažalost, nije poznata istorijska sudbina opstanka ovog književnog i pisanog spomenika u periodu nakon smrti Jelene Balšić 1443. godine, i da li je dugo ostao u manastirskom trezoru skadarskog književnog i skriptorskog centra? Naša pretpostavka je da je izvjestan period tamo čuvan kao jedna vrsta relikvije u slavu i spomen ktitorke hrama „Sv. Bogorodice“. Razvoj političkih, crkvenih i kulturnih procesa na prostoru Crne Gore i u manastirskim centrima pored Skadarskog jezera umanjio je širi interes za *Gorički zbornik*, pri čemu neki od zastupljenih sastava nije poslužio ni kao prototip ili predložak za kasnije prepisivanje. Radoslav Rotković konstatuje da je razlog za to upravo u sadržinskom karakteru kodeksa, koji je ostao sačuvan da bude potonji izdisaj istočnjačkoga misticizma kako bi se zadržao na prostoru Zete (današnja Crna Gora), gdje je pravoslavlje kontinuirano potiskivano dominacijom zapadnog racionalizma i novog srednjoevropskog

humanizma (Rotković 2012:162). Čak nije otkriveno ni mjesto čuvanja rukopisa, niti u zapisu na unutrašnjoj strani zadnje korice, koji je zapisalo nepoznato lice prilikom čitanja rukopisa: „въ лето .з̄ и р̄. л̄. з̄. (7137 = 1629) мѣца юна въ граде“. Svetozar Tomić pogrešno je pročitao posljednji dio zapisa kao „Бѣграде“ (Томић 1949, према Синдић 2004: fusnota 23), što je kao podatak preuzeo Boško Војовић – tvrdeći da se u tom periodu rukopis nalazio u Beogradu (Војовић 1995: 224). Ali u samom zapisu nije tada navedeno u kojem gradu je čuvan *Gorički zbornik*, jer je bilo uobičajeno da ovakav tip zapisa ostane i nedovršen. Interesantno je tumačenje Nade Sindić, da bi moglo biti govora o nekom drugom gradu – ili tvrđavi, jer su u srednjovjekovnom periodu terminom „grad“ nazivane i tvrđave (Синдић 2004: 197–198). Tako nebi trebalo zanemariti ni pretpostavku da se 1629. godine rukopis zbornika još uvijek nalazio u Goričkom hramu pored Skadarskog jezera, u čijoj blizini je bio i nekadašnji vladarski dvorac („grad“) ktitorke Jelene Balšić.

Možda je upravo sama personalnost, kao originalna i primarna karakteristika tekstološke strukture ove priručne knjige, povezana sa pokušajem afirmacije vizantijskog isihastičkog misticizma na prostoru Zete – u uslovima kada je tamo dominirao crkveni rimolatiniski i mletački politički uticaj, zajedno postali podsticaj da u nepoznatom periodu *Gorički zbornik* bude odnešen iz Crne Gore. Istovremeno, njegov je sekundarni sadržinski sloj, sa primjesama sastava, kao odraza demokratizacije književnog žanrovskog sistema i pasivnih posljedica racionalističkih književnih formi, činio rukopis neatraktivnim za prenošenje u neku od srpskih manastirskih ili crkvenih biblioteka. Takav, nesporno autentičan antologijski epistolarni zbornik, mogao je da zadrži svoju funkcionalnu duhovnu i književnu ulogu jedino u Makedoniji, đe su uvijek tinjale ekumenske hrišćanske iskre međuvjerske interkulture

koegzistencije. Dakle, u nepoznatom periodu i iz konkretno nepoznatih razloga, dolazak *Goričkog zbornika* u Makedoniju može se povezati i sa istorijskim sjećanjem o Samuilovom makedonskom i Vladimirovom crnogorskom (dukljanskim) interkulturnom kontekstu s početka XI vijeka i nadalje, koji su kroz vjekove podsticali uzajamne makedonsko-crnogorske veze i uticaje. Pri tome je samo poznato da se 1902. godine rukopis nalazio u Skoplju, gdje ga je kupio tamošnji srpski učitelj i naučnik Svetozar Tomić (1872–1954) a kasnije ga sa sobom ponio u Beograd. On je bio rodom Crnogorac iz Drobnjaka i bio je istaknuti predstavnik Cvijićeve „antropogeografske škole“, koji je između 1898. i 1904. godine boravio kao nastavnik i kao srpski prosvjetni službenik u Skopskoj gimnaziji – a u Skoplju se i oženio 1901. godine (Лековић 2013: 286–288). Njegov interes za rukopisno književno nasljeđe potvrđen je i dok je od septembra 1904. do juna 1905. godine bio na službi u Bitolju kao direktor srpske gimnazije. Tada od Piđe Popovića (Popova) iz Smileva (Makedonija) otkupljuje dva otkinuta lista starog rukopisnog apostola iz XIV vijeka, koje sa propratnim pismom o sadržini i porijeklu rukopisa šalje u Srpsku akademiju nauka u Beogradu (Поп-Атанасов 2017: 12–18). Svetozar Tomić 1911. godine izlaže prve podatke o *Goričkom* zborniku (Томић 1911: 148), a 1949. godine piše proširene podatke o rukopisu, naručiteljki Jeleni Balšić i piscu i sastavljaču Nikonu Jerusalemcu – kada ga i predaje na čuvanje u Srpsku akademiju nauka u Beogradu (Томић 1949: 181, Архив SANU).

Godine 1958, kada rukopis još uvijek nije bio inventarisan, najavljivano je objavljivanje *Goričkog zbornika* od strane Srpske akademije nauka (Радојичић 1958: 594; Богдановић 1970: 374). Ali do njegovog objavljivanja nije došlo, sa napomenom da za to nije pogodno vrijeme. Čak 1962. godine se dešava njegovo inventarisanje pod br. 446 u rukopisnoj zbirici SANU u Beogradu (Ковачевић 1963: 83b; Синдић 2004:

fusnota 4), a naučna inventarna katalogizacija se po prvi put verifikuje 1982. godine (Богдановић 1982: 34, br. 282). U kontekstu gore navedenog, smatramo da nije slučajno što je tek 2019. godine, u izdanju Službenog glasnika iz Beograda i Matice srpske Društva članova u Crnoj Gori iz Podgorice, odštampano fototipsko izdanje *Goričkog zbornika*, sa dodatnim prilogom – Zbornikom naučnih radova o rukopisu iz različitih aspekata tumačenja: istorijskih, književnih, lingvističkih i teoloških (Зборник 2019). Iako je tehničko snimanje cjelokupnog rukopisa kao priprema za njegovo fototipsko štampanje obavljeno još 2012. godine, očigledno da je njegovo konačno objavljivanje 2019. godine upravo upodobljeno aktuelnim događanjima oko sve naglašenijeg isticanja crkvenog pitanja u Crnoj Gori. Makar i posredno, time Srpska pravoslavna crkva jednostavno stavlja naučno-istraživački potencijal u zavisnu službu, radi održavanja srpske jurisdikcije u eparijama Crnogorsko-primorske pravoslavne mitropolije.

Naša osnovna arheografska, pravopisno-jezička i tekstološka istraživanja *Goričkog zbornika* nijesmo vršili na samom originalnom rukopisu, jer nam prije desetak godina to ljubazno nije omogućeno u rukopisnom odjeljenju Arhiva SANU u Beogradu, sa obrazloženjem da je u procesu restauracije. U ovom slučaju smo bili prinuđeni da koristimo elektronsko faksimilno izdanje iz 2000. godine, koje je široj vjerskoj, naučnoj i kulturnoj javnosti predstavljeno na elektronskom sajtu Crnogorsko-primorske pravoslavne mitropolije (Izvršna produkcija JANUS Beograd).

Gorički zbornik iz 1441/1442. godine čuva se u Beogradu (SANU br. 446), a sadrži 273 grubo izrađena papirna lista, dimenzija 210 x 135 mm (Синдић 2004: 188–189; Шпадијер 2016: 326, br. 42) ili 210 x 140 mm (Богдановић 1970: 374; Богдановић 1982: 34, br. 282). Njegovo fizičko-kodikološko stanje je isto kao što je bilo 1902. godine, kada ga je Svetozar

Tomić otkrio i kupio u Skoplju – što znači da još uvijek nije restauriran. Prvih sedam listova teksta prilično su oštećeni, vertikalno skoro po jednu trećinu (a od lista 7 je sačuvan samo mali dio), dok su po unutrašnjim listovima vidljivi potamnijeli tragovi od vlage. Jasno se raspoznaju i tragovi stare konzervacije i restauracije u vidu zaštitnih traka po marginama i korijenu rukopisne knjige (Синдић 2004: 189), pri čemu su neki od listova otkinuti. Isto tako i povezna korica rukopisa od daske obavijene kožom je stara i oštećena, na kojoj unutrašnji zalijepljeni listovi poveza nijesu sačuvani da bi se moglo izvršiti njeno datiranje prema vodenim znacima. Zato se prema vodenom znaku zalijepljenih traka sadašnji povez datira u period između 1565. i 1575. godine (Синдић 2004: 190), što znači da je tada došlo do prepovezivanja prvobitnog oštećenog poveza. Prema jednom sačuvanom dokumentu iz arhiva u Kotoru (not. Knj. VII, 183) postoji svjedočanstvo da je 1441. godine Jelena Balšić tražila od kotorskog zlatara Andrije Isata da izradi pozlaćeni okov korica sa likom Isusa Hrista, o čemu je njezin kancelar Dobrek Marinić zaključio i sudski ovjeren ugovor sa navedenom sumom sredstava za plaćanje. Ali iz nepoznatih razloga nije došlo do realizacije dogovora (Стјепчевић – Ковијанић 1955: 316; Синдић 2004: 190). Pomalo je neuobičajeno da *Gorički zbornik*, koji je bio namijenjen istaknutoj ličnosti javnog života Zete, nije bio bogato iluminiran sa upečatljivom ornamentikom. Naprotiv, ornamentika je prilično skromna sa dvije jednostavne pletene zastavice od crvenog mastila i bez inicijala (na l. 1a i na l. 265b), pri čemu su početna slova sastava malo veća i pisana crvenim mastilom – isto kao i naslovi, podnaslovi, završeci i ukrasne tačke. Sve to svjedoči da je *Gorički zbornik* primarno imao epistolarnu tekstološku funkciju, u odnosu na zanemarenu personalnu namjenu.

Pismo kojim je Nikon Jerusalimac pisao rukopis je poluustavno sa primjesama brzopisnih, kurzivnih ili sa elementima grčke minuskule, kao i sa jednojerovim resavskim pravopisom. To

rukopisu daje specifičnu ortografsku karakteristiku u odnosu na vrijeme u kojem je bio pisan, gubeći koncentraciju za pisanje na pravilnijem poluustavnom pismu – vjerovatno zbog dominantnog epistolarnog i teološkog karaktera štiva kodeksa. Pri tome i jezik kojim su pisani tekstovi predstavlja poseban izazov za neku buduću lingvističku analizu. Naime, u crkvenoslovenskoj osnovi ne može se identifikovati lokalizirani narodni jezički izraz, već se evidentiraju primjese grčke teološke leksike – što vjerovatno svjedoči o vizantijskogričkom porijeklu pisca Nikona.

Sadržina *Goričkog zbornika* tekstološki je monolitna, u osnovi podređena epistolarnoj književno žanrovskoj formi – uobičajeno prema srednjovjekovnom strukturnom klišeju, dopunjavana kompilatorskim pateričko-monaškim, isihastičkomističnim, teološko-dogmatskim, kosmografskim, putopisnim i molitvenim tematskim podslojevima. Zato i prilikom pisanja u rukopisu nijesu jasno razdvojeni sastavi s njihovim posebnim naslovljavanjem. Izuzetak od toga se srijeće na l. 265b, kada u trećoj poslanici duhovnika Nikona kao prilog počinje njegov sastav u vidu putopisa sa opisom jerusalimskih crkava i svetih mjesta. Traba napomenuti da je osnovna tekstološka struktura *Goričkog zbornika* sadržinski konstituisana dvijema pitajućim poslanicama Jelene Balšić i trima poslanicama-odgovorima njenog duhovnika Nikona Jerusalimca.

Od l. 1a do l. 15b rukopis počinje prvom pitajućom poslanicom Jelene Balšić i prvom poslanicom-odgovorom njenog duhovnika Nikona. Ali tekst poslanice sa pitanjem je sačuvan fragmentarno, zbog značajnog oštećenja prvih sedam listova i zbog otkinutih listova sljedećeg kvaterniona. Zato je veći dio poslanice s Nikonovim odgovorima dobro čitljiv, a iz njegove sadržine se može konstatovati i na što su se odnosila njemu upućena pitanja. Njegove teološke pouke su upućene sa tumačenjima čovjekove sujete i neponovljivosti svakog

pojedinačnog života vjernika. Dok su propovjedne poruke duhovnoj štitenici usmjerene ka čovjekovom duhovnom i moralnom usavršavanju, ističući pri tome značenje milosrđa, tugovanja (skrb) koje se ne savladava očajavanjem i beznađem – već posvećivanjem vjeri i molitvi, i sl. Nakon kraja prvog poglavlja, na l. 15b je kasniji zapis sa dijelom Ljekaruše i opisom lijeka protiv glavobolje i protiv duhovne boli.

Od l. 16a do l. 18a pisana je druga Jelenina poslanica svojem duhovniku, što je naslovljeno kao „ѡписаніе Бѣлюбно“ (*Otpisanie Bogoljubno*). Ovaj sastav i odgovor duhovnika Nikona, zajedno su bili tekstološki najpogodniji za tumačenje u dosadašnjim istraživanjima *Goričkog zbornika*, vjerovatno i zbog njihovog objavljivanja u prevodu na osavremeni jezik (Radojičić 1958: 587–594; Трифуновић 1972: 289–327). U svojoj poslanici Jelena izražava duboko zadovoljstvo za dopuštenje svojeg duhovnika, preko njegovog pisanog odgovora, da svoju dušu i savjest napaja duhovnim vrijednostima života, koreći posljedice sujetnog života i stalnog priklanjanja ovozemaljskoj slavi i bogatstvu. Svakako su upečatljivi tekstološki slojevi u njenoj pitajućoj poslanici o posvećivanju isihastičkom monaškom podvigu, što je kao duhovnu memoriju i impresiju zadržala preko primjera majke, monahinje Jevgenije i učiteljice monahinje Jefimije. Neki istraživači ovog dijela Jelenine poslanice ga proizvoljno tumače i kao pretpostavku da je duhovnik Nikon podržao u namjeri da se i sama zamonaši, pa čak i da je on zamonašio u Goričkom manastiru „Sv. Bogorodice“ na Skadarskom jezeru u Crnoj Gori u periodu između 31. avgusta 1441. i 25. novembra 1442. godine (Бојовић 1987: 40; Атанасије 2002: 39). U stvari ovaj tekstološki dio poslanice treba povezivati sa Jeleninim traženjem da od svojeg duhovnika dobije uputstva sa pravilima za organizovanje monaštva, pri čemu je u sadržini naredne treće poslanice Nikonu prepisan izbor iz skitskog paterika. Mora se

imati u vidu da se Jeleni Balšić ne treba pripisivati zavidna teološka naobrazba na osnovu precizne duhovne sadržine njene poslanice. Sasvim je jasno da cijeli tekst ne predstavlja njen originalni sadržinski zahvat, već je riječ o kanonski uspostavljenim citatima, kompilacijama i stilizacijama, pa čak i o transformisanom preuzimanju tuđih autorskih tekstova. U slučaju njene druge poslanice riječ je o transformisanju sadržinskog dijela iz *Žitija prepodobnog Jovana Rilskog* sastavljača Jevtimija Trnovskog, konkretno sa dijelom u kojem su pitanja bugarskog cara Petra upućenih pustinjaku (Томин 2002:78; Баљ 2010: 138; Rotković 2012: 161–162). U srednjovjekovnoj književnosti ovakve tekstološke transformacije nijesu smatrane plagijatima, jer autorska uloga nije bila primarna u odnosu na ispravno kanonsko tumačenje. U Jeleninoj poslanici imao se samo u vidu odgovarajući primjer bugarskog cara suočenog sa smrću, koji je imao iste misli, nade i strahove o duhovnom spasenju (Rotković 2012: 162). Svakako da je u samoj teološkoj i stilskoj projekciji njenih poslanica učestvovao i duhovnik Nikon, koji je prilagođavao i teološki nadgrađivao njihovu sadržinu prilikom njihovog zapisivanja u sastav epistolarnog zbornika.

Na l. 18b do 48b napisn je tekst poslanice-odgovora njenog duhovnika Nikona: „ѡѡѡѡѡ ѡѡѡѡѡ ѡѡѡѡѡ“, gdje najupečativljeje do izraza dolaze isihastički pogledi i učenja. Završetkom ovog dijela postavlja se izvjesna tekstološka granica u kompozicionoj strukturi ovog epistolarnog zbornika.

Od l. 49a do l. 272a smještena je treća poslanica-odgovor Nikona Jerusalimca svojoj ispovjednici Jeleni Balšić: „ѡѡѡѡѡ ѡѡѡѡѡ“, kojem u sadržini zbornika ne prethodi prepis njene pitajuće poslanice. Treba naglasiti da u sadržini ove posljednje poslanice do izraza dolazi svestrana i produbljena učenost i duhovnost Nikona Jerusalimca, sa izvanrednim poznavanjem vizantijske književnosti, *Svetog pisma*, pateričko-

monaških i pravno-kanonskih hrišćanskih normi. Istovremeno, on kao književnik demonstrira vještinu raznovrsnog strukturiranja epistolarne sadržinske platforme sa propratnim reinterpretiranjem, tumačenjem i transformisanjem poznatih sastava i patrističkih učenja, koja su funkcionalno prilagođena aktuelnim ideološkim zahtjevima vremena. Pri tome, preko stila i učenja neoplatonizma i gnosticizma on personalizuje emanaciju božanstvenog svijeta, iz kojeg izdvaja mirski život – ne mijenjajući njime predodređene principe. Posljedično i dosljedno pretačući učenja crkve o različitim teološkim, dogmatskim i drugim pravno-kanonskim pitanjima. Kao impresije na vijest svoje ispovjednice o završetku gradnje grobne crkve na Gorici, nadahnuto se prenose biblijska istorijska svjedočanstva od postanka svijeta sve do perioda poslije Hrista, razumije se preko naracije potkrijepljene biblijskim citatima, odlukama Vaseljenskih sabora i potvrdama patrističkih predanja.

Počevši od l. 102a, u istorijsko-ljetopisnom kontekstu treće poslanice iznosi se predstava o porijeklu, odnosno o „plemenu“ Jelene Lazarević Balšić. U zborniku je ovaj transformisani interžanrovski narativ naslovljen grčkim jezikom i slovenskim pismom: „архи дїи҃гвсис“ („ἀρχα δηγησεως“ – ili “početak povijesti“. Njegov sadržinski sloj kompiliran je iz građe starijih srpskih rodoslova i ljetopisa, ali i iz žitija sv. Simeona i sv. Save iz dinastije Nemanjića. Treba istaći da su u sastavu poslanice, na osnovu originalnih srpskih srednjovjekovnih rodoslovno-ljetopisnih ili hagiografskih sastava, vršene tekstološke transformacije sa skraćenim kompilacijama, pa čak i sa novim prilagođenim sadržinskim dopunjavanjima od strane duhovnika Nikona. To je posebno upečatljivo prenošenjem *Žitija o sv. Simeonu*, đe je tekstološka transformacija vršena na osnovi sadržine dvaju njegovih žitija koja su napisali Stefan Prvovjenčani i svetogorski monah Teodosije. Dok je, opet,

Teodosijevo *Žitije o sv. Savi* poslužilo Nikonu da izvuče pouke koje će uputiti njegovoj ispovjednici Jeleni. Zato i smatramo potpuno ispravnim konstatacije nekih istraživača kada ističu da je tekstološka „kompilacija“ izvršena na ovim hagiografskim sastavima u *Goričkom zborniku*, predstavlja svojevrsni književnotvorački postupak kreacije novih žitija pomenutih srpskih vladara-svetitelja (Богдановић 1970: 375; Бојовић 1987: 44; Балъ 2010: 139). Ovakav ilustrativno žitijepisni tekstološki imperativ sa duhovnim podvizima Nemanjića, upućeni su Jeleni Balšić da bi izvršili uticaj na njeno eventualno dvoumljenje da li da primi monaški zavjet (Бојовић 1987: 40), kao što je to učinila njena majka knjeginja Milica (koja je, naime, poticala upravo od Nemanjića). Svako drugo tumačenje ovih životopisnih participacija u *Goričkom zborniku* bilo bi pogrešno i tendenciozno, i ne bi uspjelo da potkrijepi tvrdnju da je njihova zastupljenost navodno bila u prilog očuvanja „srpskog“ pravoslavlja na prostoru današnje Crne Gore.

Nadalje, od l. 165b do l. 257b u tekstološkom okviru treće Nikonove poslanice iznose se pravila monaškog organizovanja, koja su usklađena prema skitskom pateriku: „правило скѣтскаго прѣбыванїа“. To je urađeno na Jelenino lično traženje da bi organizovala monaški red u Goričkom manastiru i u drugim bratstvima i ćelijama duž obale Skadarskog jezera, zajednički poznatih kao „Zetska Sveta Gora“. Pored opširnog uvoda sa tumačenjima iz sastava dijela Jovana Zlatoustog, uopšte paterika ili biblijskih knjiga, slijedi kompilacija monaških pravila tzv. Skitskog paterika – sa dopunskim izrekama svetih otaca i crkvenih pisaca o monaškom životu, svakako sa originalnim redaktorskim pristupom duhovnika Nikona (Богдановић 1970: 375). U monaškom ustavu koji je sastavio Nikon za *Gorički zbrnik* do izražaja dolazi isticanje isihastičkog principa duhovnog življenja, sa posebnim naglaskom na postu i na molitvi, pri čemu i od lista 185b kao

obrazac predaje *Molitvu Isusu Hristu* (Јован Јеромонах 2001).

Višeslojna tekstološka konstitucija treće poslanice Nikona Jeleni Balšić sadržinski se nadopunjava sa još dvije neuobičajene različite tipologije sastava, koji se izdvajaju iz jezgra isihastičke i patrističke supstitucije epistolarnog zbornika sa Gorice. U ovom slučaju je došla do izraza književnotvoračka koncentracija ovog izvanredno obrazovanog duhovnika, patriste i propovjednika, koji je prilikom koncipiranja svoje treće poslanice manifestovao podršku demokratizaciji žanrovskog književnog sistema – koja se odrazila u strukturnom ansamblu zbornika iz perioda s kraja XIV i prve polovine XV vijeka. Pri tome, od l. 258a do l. 265b u rukopisu prilaže geografski kosmografsko-metrološki sastav: „повѣсть в прохвѣдѣнїи вьселѣннїи“, đe iz aspekta vremena u kojem je živio ističe racionalističke naučne poglede – o obliku zemlje i da je ovalna (elipsoidna), o njenom položaju u kosmosu, o udaljenosti od neba na 500 godina penjenja, kao i o pitanju da li postoji podzemni svijet (Радошевић 1981: 171–184). Zato, pak, od l. 265b Nikon je Jeleni posvetio originalnu putopisno-pokloničku priču: „повѣсть Ёрѣмскїи цркѣвамъ и мѣстомъ вь поустыниа“ („Opis jerusalimskih crkava i svetih mjesta“), što je kao žanr tipologiziran prema vizantijskim proskinitarionima i sličnim rimolatinjskim izvorima – odnosno vodiče za poklonike i putnike kroz Svetu zemlji, koji se povezuju sa istorijom hrišćanstva (Велев 2014: 403–404 i 463–464). Cijeli sastav bio je pisan isključivo sa književnim pretenzijama, protkan tekstološkim poetsko-izražajnim i retoričko-proznim karakteristikama (Богдановић 1970: 375–377). Opis jerusalimskih hramova i svetih mjesta narativno se pretače od duhovnika Nikona u prvom licu jednine, kao osvjedočeni doživljaj očevica – iako su neka mjesta koja nije uspio da posjeti prepričana kroz ličnu prizmu opserviranu preko onoga što je čuo. Odnosno, ovaj originalni putopisno-poklonički sastav je Nikon pisao

inspirativno: „слїшахwmъ и видѣхwmъ“, dok je početkom XV vijeka boravio kao poklonik u Jerusalimu, na Sinaju i u Egiptu, kada je i vjerovatno zapisivao svoje putopisno-pokloničke impresije (Богдановић 1970: 373).

Isto tako, u dijelu treće poslanice duhovnik Nikon predstavlja svoje isihastičke poglede i aktuelne antilatinske dogmatsko-ideološke orijentacije preko izlaganja sastava „Ispovijedanje vjere“, koje predstavlja pouku prema osnovnim načelima i vjerovanjima pravoslavnog hrišćanstva zasnovanih na prva dva Vaseljenska sabora preko tzv. „Simbola vjere“. Na l. 272a poslanice duhovnika Nikona sadržinski se završava s pozdravnom posvetom i molbom da mu budu oprostene sve eventualne greške prilikom pisanja. Već na l. 272b do l. 273a slijedi zapis Jelene Balšić sa informacijom da je primila rukopis svojeg duhovnika, koji je priložila njenom ktitorskom hramu „Sv. Bogorodice“ na ostrvu Gorica u Skadarskom jezeru. Većina istraživača ovaj dio zbornika tumači kao skraćenu „treću završnu poslanicu Jelene Balšić“, iako tekstualna struktura odražava jasnu izražajnu formu tipologiziranog književnog zapisa. N l. 273a-b sadržina *Goričkog zbornika* zaokružuje se *Molitvom sv. Bogorodici*, sa kojom se potvrđuje i namjena rukopisa za hram na ostrvu Gorica sa Bogorodičinom svetiteljskom posvetom. Nakon završetka teksta molitve i na samom kraju posljednjeg lista 273b Nikon Jerusalimac se još jednom potpisao, navodeći vrijeme kada je završio pisanje rukopisa: „ВЪ ЛѢТѢ С.П.Н. (6950 = 1441/1442)“.

Upečatljivo je da se prilikom tekstoloških istraživanja ovaj rukopis uvijek tipologizira kao zbornik sa nestalnim, mješovitim sastavom, čak i kao enciklopedijski. Ipak, u osnovi njegove sadržinske strukture postoji otklon od uobičajene književne procedure ovakvih antologijskih žanrovskih ansambala u južnoslovenskoj srednjovjekovnoj književnoj tradiciji (Белев 2000). Ako se tumačenje koncentriše na raspored zastupljenih

sastava u sadržini samog kodeksa kao samostalne knjige, primijetiće se da stvaralački model reflektira na epistolarni žanr proizašao prema obrascu vizantijske književnosti – sa napomenom da su poslanice stekle status svojevrsnog žanra još ranije, u antičkoj književnoj tradiciji (Велев 2014: 404–405). Konkretno, u *Goričkom zborniku* sastavljač nije vršio inertnu sistematizaciju komunikacije između pošiljaoca i adresanta pitajućih i odgovarajućih poslanica, već su prema književnom epistolarnom žanrovskom klišeju preko njih dijeljeni dopunski biblijski, bogoslovski, pravno-kanonski, paterično-hagiografski, molitveni, filozofski, kosmografski ili duhovno-umjetnički doživljeni pogledi i kreacije. Svakako da je kreiranje dopunske sadržinske strukture bilo odraz ličnog izbora Nikona Jerusolimca, u svojstvu pisca i sastavljača rukopisa. Zato ne treba imati dilemu da je riječ o tipologiziranom zborniku sa epistolarnom sadržinom, sastavljen isključivo od opitnog književnika i teologa. Neprecizno sagledavanje dosljedno sprovedene strukturne žanrovske tipologizacije rukopisa, navodi neke od istraživača da improvizuju s tvrdnjom da je izbor zastupljenih sastava bio naručen od Jelene Balšić, u svojstvu protagoniste pitajućih poslanica. Treba imati u vidu i to da sadržinski slojevi zastupljenih poslanica s citatima, tumačenjima ili s ostalim formama propratnih tekstova nijesu suštinski originalni sastavi učesnika prepiske, već su svojevrsni tekstološki kliše kompilacija, transformacija i ličnih tumačenja prenesenih preko izražajnih formi direktnog obraćanja. Upravo je zbog podrške epistolarnog žanrovskog standarda *Goričkog zbornika*, kompilatorska tvoračka operacija primijenjena i prilikom tekstološke implementacije originalnih istorijsko-ljetopisnih, rodoslovnih ili hagiografskih sastava iz srednjovjekovne srpske književnosti, na kojoj je Nikon vršio sadržinsko prestrukturiranje ili reinterpretaciju. Kao što smo ranije istakli, poslanice Jelene Balšić nijesu bile samo prepisi

njenih pitajućih obraćanja svojem duhovniku, već je Nikon Jerusalimac intervenisao u njihovu duhovnu kreaciju – kada ih je teološki kompilirao, reinterpreтираo, tumačio, stilizovao i njihov sadržaj svojeručno pisao u sastav zbornika. Ovakva konstatacija niti u jednoj mjeri ne obezvrjeđuje ulogu ranije mirske vladarke Jelene Balšić u njenoj ispovjedničkoj predanosti i duhovnoj posvećenosti pred kraj svojeg života. Naprotiv, ona demonstrira duhovni aktivizam i želju za ispovijedanjem pred svojim duhovnikom. Čak i preko ličnih poslanica podstiče motivišuću duhovnu inspiraciju kod ovog opitnog isihastičkog mističara da napiše i sastavi izvanredno upečatljiv epistolarni zbornik. Primarni književnotvorački efekat je što je Nikon Jerusalimac posvetio i sastavio originalni i personalni tekstološki zbornik sa propovijedima i poukama o duhovnoj realizaciji ranije zetske vladarke Jelene, prije njenog vječnog spasa duše 1443. godine. Tako je i *Gorički zbornik* sačuvan kao izvorni književnoistorijski spomenik koji se našao na raskršću crnogorske višeslojne duhovne i kulturne tradicije sredine XV vijeka.

Sa makedonskog preveo **Ivan Ivanović**

Literatura:

- Атанасије (Јевтић), епископ бивши захумско-херцеговачки, 2002: „Исповедање вере Никона Јерусамљанина“, *Светигора* бр. 125-126. Цетиње.
- Бабић-Ђорђевић, Г. и Ђурић, В., 1994: „Пошет уметности“, *Историја српског народа*. Друга књига. Београд.
- Баљ, Вл., 2010: „Идеје исихазма у преписци Јелене Балшчић и Никона Јерусалимца“, Зборник радова са научног скупа *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*, стр. 123-142.
- Богдановић, Д., 1980: *Историја старе српске књижевности*. Београд.
- Богдановић, Д., 1970: „Горички зборник“, *Историја Црне Горе* II/2, стр. 372-380. Титоград.
- Богдановић, Д., 1982: *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века)*. Београд.
- Богдановић, Д., 1994. „Оживљавање немањинских традиција“, *Историја српског народа*. Друга књига. Београд.
- Бојовић, Б., 1987: „Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца“, *Богословље* 1. Београд.
- Велев, И., 2005: *Византиско-македонски књижевни врски*. Скопје.
- Велев, И., 2014: *Историја на македонската књижевност*. Том I. *Средновековна књижевност*. Скопје.
- Велев, И., 2000: *Средновековни књижевни антологији*. Скопје.
- Ђукановић, Н., 2002: „Зетска Света гора“, *Светигора* бр. 129-130. Цетиње.

- Зборник, 2019: *Горички зборник*. Уредници Јелица Стојановић и Виктор Савић. Београд.

- Јован јеромонах, (Ћулибрк), 2001: „Никон Јерусалимац и исихастичко предање“, *Свети Григорије Палама у историји и садашњости*. Србиње.

- Лековић, Ж., 2013: „Светозар Томић – национални радник, државник и научник“. Зборник *На извору Вукова језика*, стр. 281-298. Жабљак.

- Мирковић, Л., 1922: „Монахиња Јефимија“, *Хришћански живот* 1, стр. 452-459, 529-543 и 632-643.

- Поп-Атанасов, Ѓ., 2017: *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X-XIX век*. Книга прва. Археографски опис. Скопје.

- Радовић, А., 1976: „Исахазам као освајање унутарњих простора“, *Теолошки погледи* 3, стр. 145-152.

- Радошевић, Н., 1981: „Козмографски и географски одломци Горичког зборника“, *Зборник радова Византолошког института* XX, стр. 171-184. Београд.

- Синдић, Н.Р., 2004: „Кодикологија Горичког зборника“, *Никон Јерусалимац. Вријеме – личност – дјело*, стр. 185-198. Цетиње.

- Стојановић, Љ., 1929: *Старе српске повеље и писма*. I, 1. Београд-Сремски Карловци.

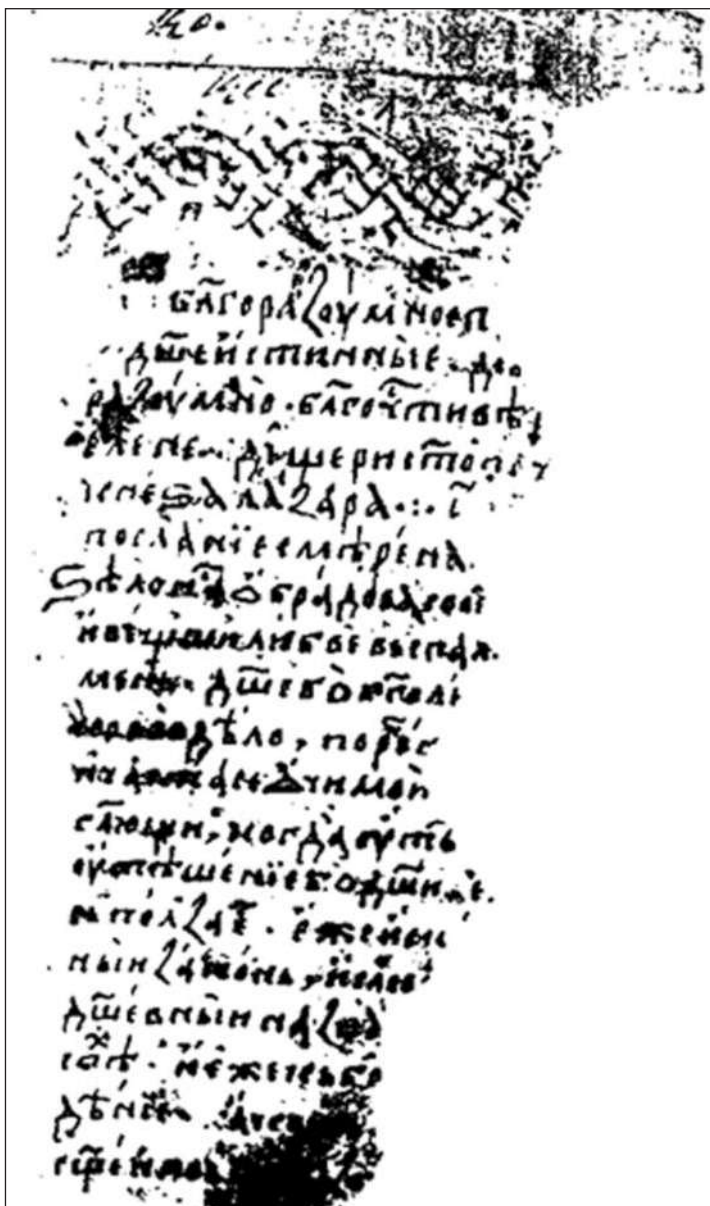
- Стојановић, Љ., 1982: *Старо српски записи и натписи*. Књига I, Фототипска издања. Београд.

- Томић, Св., 1949: „О Горичком рукописном зборнику из 1442 године“, *Гласник САН* 1, 181. Београд.

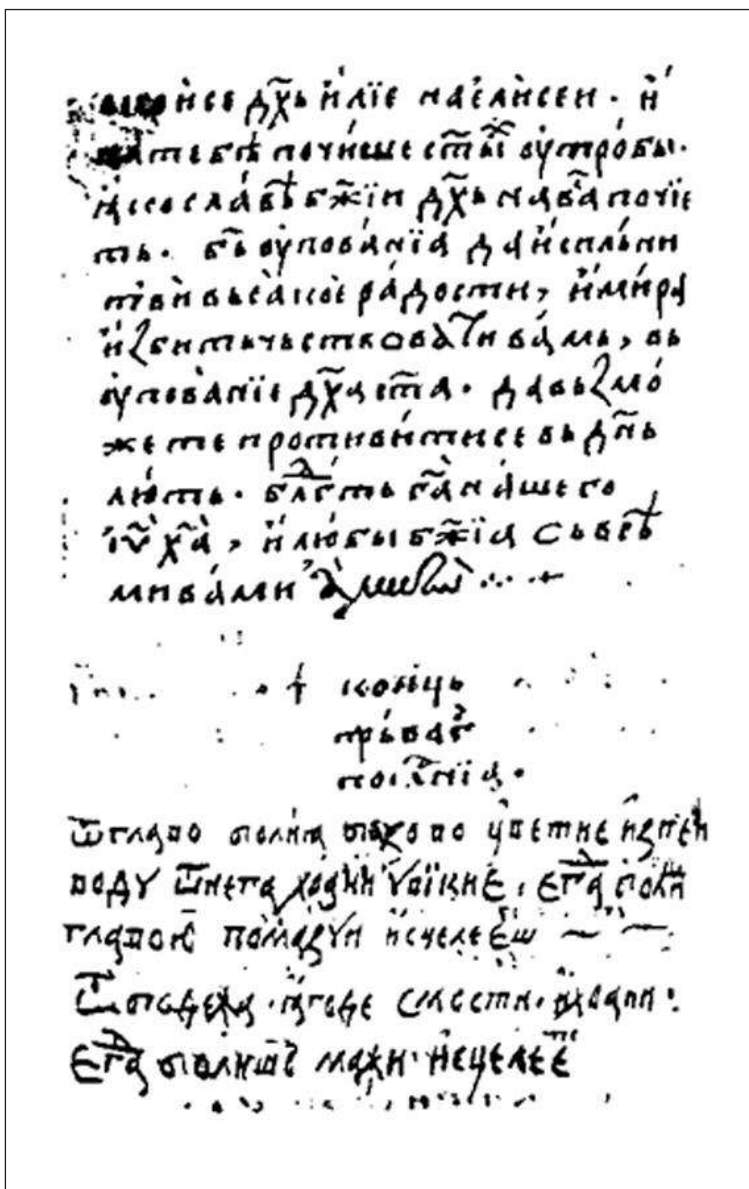
- Томић, Св., 1911: „Хиландарска завеса деспотице Еуфимије“, *Нова искра* X 5, стр. 148. Београд.

- Трифуновић, Ђ., 1972: „Две посланице Јелене Балшић и Никанова 'Повест о јерусалимских црквама и пустињским местима'“, *Књижевна историја* V/18, стр. 289-327.
- Трифуновић, Ђ., 1994: *Стара српска књижевност*. Београд.
- Шпадијер, И., 2016: Каталог, во: *Свет српске рукописне књиге (XII-XVII век)*. Београд.
- Војовић, В., 1995: “Ideologie monarchique dans les hagiographies dynastique di moyen age serb, *Orientalia christiana analecta* 248, pp 221-300. Roma.
- Miklosich, F., 1858: *Monumenta serbica*. Viennae.
- Radojičić, Đ. Sp., 1958: „O smernoj Jeleni i njenom Otpisaniju bogoljubnom“, *Delo* 5/1, br. 4, str. 587-594. Београд.
- Rotković, R., 2012: *Crnogorska književnost od početka pismenosti do 1852*. Podgorica.
- Veleв, I., 2020: „Hrišćanstvo i crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet“, *Matica* br.81, str. 11-88. Podgorica.

Prilozi:

List 1a: Početak prve poslanice Jelene Balšić.

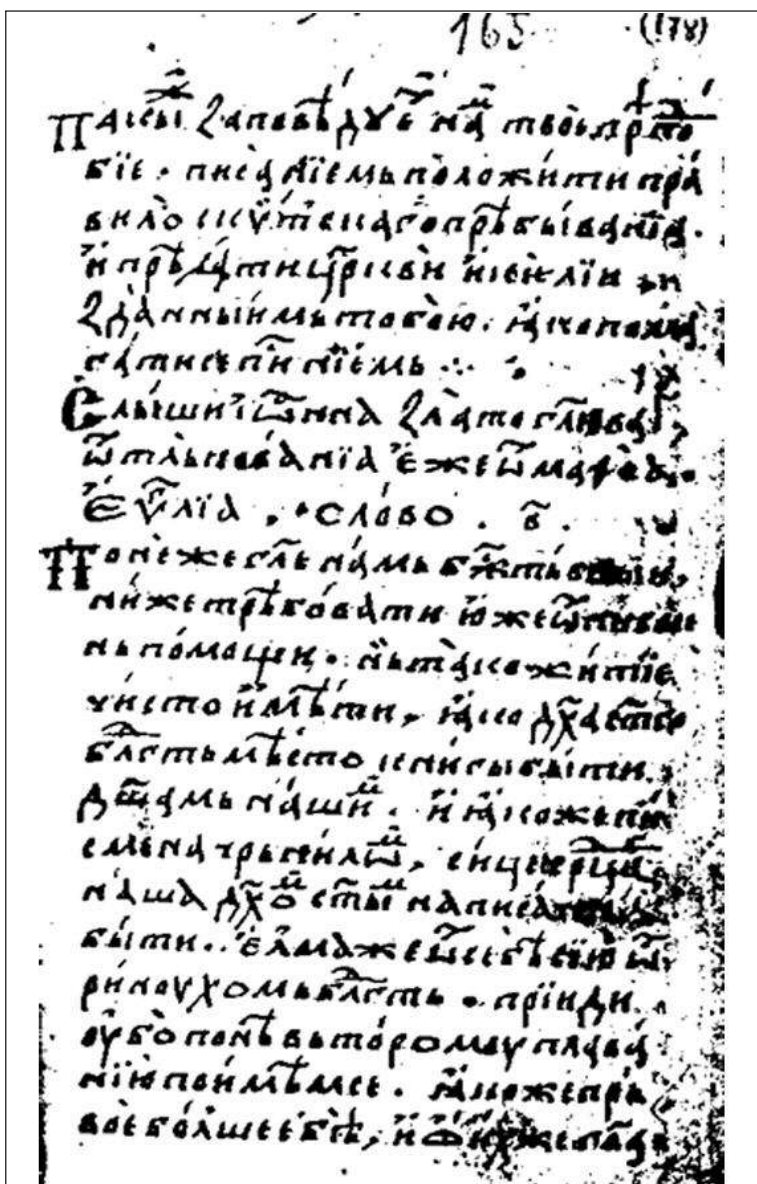
List 15b: Kraj prve poslanice Nikona Jerusalimca i kasniji zapis sa dijelom Ljekaruše.

Въспоминаніе оубо.

16

Ръкоу твою ѿца, оучителю
 стогоу ѿвѣда. на мже оубо
 духомъ твоимъ представникоу.
 смѣренна, еленѣ. да въспоминаніе
 твоя стинна. блженіе же
 створахъ се събогомъ похвалити,
 прарадовахъ се великоу духовноу
 нь вималъ и въскрѣсѣ въ мнѣ
 вѣдѣніе, ꙗко въ нѣкогда
 възрадалъ ѿбра оубо хомъ,
 и ли въ пѣснь сьмѣтныи съ
 нѣ се поумнѣвшюу. и се оубо
 стидѣна не побун мое оубо
 нство же сладема мнѣ. на
 оубо же въже стогоу слышѣхъ
 ѿ твоего стгоу ꙗко славоу духо
 вна иже едамоу хѣлѣстни
 гнѣти, и се стгоу мое рше лю
 бежно и въсе стгоу, наже
 и въ рше нше въстрѣхоу.
 и ꙗко мнѣ стгоу нше словесн
 еже слышѣхъ стгоу ꙗко стгоу

List 16a: „Otpisanije bogoljubno“,
početak druge poslanice Jelene Bašić.

List 165a: Početak Skitskih monaških pravila.

List 265b: Početak sastava

„Opis jerusalimskih crkava i svetih mjesta“.

въ свѣтломъ цѣхъ, и хъчнѣ
 лю. ѿ гн радостисе
 свѣренцѣ сленѣ. а да
 тѣ твоє грь побіе, и въ
 реи постоу; ꙗко ѿпріехъ
 стру долюбнаго ти срѣду
 бгѣдохъ новенныи ѿргѣмъ.
 и ꙗко въ мѣнхѣ ꙗко въ
 коуноу твѣ рѣрсекоу, и
 многоу тѣмъ скрѣице.
 и ли тѣ сѣмѣа бгѣи сѣи
 на скрѣи ждалѣ, и же пріестъ
 и но гдѣ бгѣи дѣць ѿ ны.
 и ꙗко въ мѣнхѣ и при
 не сохъ дѣрѣ хрѣмѣ тѣе
 влѣци и дѣ шенѣ цѣи, бгѣо
 въ шенію, и же въ горіци.
 мно дѣ боудѣ єи. ѿ тѣи
 ꙗко ꙗко дѣи по дѣмъ
 ꙗко дѣи бгѣи бгѣи дѣи.
 ꙗко твоє стѣе ілтѣи
 ꙗко дѣи бгѣи дѣи.

List 272b: Zapis Jelene Balšić sa izvještajem o prijemu rukopisa i o njegovom prilaganju hramu „Blagovijesti sv. Bogorodice“ na ostrvu Gorica na Skadarskom jezeru.

и по сеиго въсвѣдѣна . и вѣстѣ стѣ
на хвѣстѣ прѣвѣдѣнѣ сь араиѣи
вѣстѣ прѣвѣдѣнѣ мѣстѣ .
Сѣвѣ шн хольдѣ не погѣбне вѣ .
Зѣстаукии хвѣстѣ рѣдѣ хвѣстѣ .
Рѣдѣ мѣстѣ мѣстѣ на хвѣстѣ и хвѣстѣ
мѣстѣ мѣстѣ рѣдѣ хвѣстѣ . прѣвѣдѣнѣ
хвѣстѣ мѣстѣ хвѣстѣ и мѣстѣ по хвѣстѣ
хвѣстѣ оу вѣстѣ не го хвѣстѣ .
Сѣвѣ прѣвѣдѣнѣ сѣвѣ хвѣстѣ мѣстѣ
хвѣстѣ хвѣстѣ . хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ
хвѣстѣ . и хвѣстѣ мѣстѣ хвѣстѣ
прѣвѣдѣнѣ хвѣстѣ хвѣстѣ прѣвѣдѣнѣ
хвѣстѣ . хвѣстѣ хвѣстѣ прѣвѣдѣнѣ хвѣстѣ
хвѣстѣ хвѣстѣ и хвѣстѣ хвѣстѣ
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ и хвѣстѣ хвѣстѣ .
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ .
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ .
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ .
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ .
хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ хвѣстѣ .

List 273b: Kraj Goričkog zbornika, sa zapisom Nikona Jerusalimca o vremenu kada završava pisanje rukopisa.

RONALD MEKNIL I CRNA GORA

Novak Adžić

In this text, the author deals with the engagement of R. J. McLean, one of the most prominent defenders of Montenegro's right to survival in the Anglo-Saxon world, who constantly kept the Montenegrin issue current in the House of Commons in the period between 1919 and 1922. McLean advocated for Montenegro's integrity and sovereignty, criticized British policy and protested against Serbia's aggression. In addition to the abundance of documents, there is also a long study titled „Montenegrin suffering“.

Ronald Džon Meknil (Ronald John McNeill, Baron Cushendun, 1861–1934), političar, rođen je u Torquay-u, Devonu, 30. aprila 1861. godine. Njegov otac bio je Edmund Meknil (1821–1915), zemljoposjednik i rentijer iz u okoline Cushendun-a, okruga Antrim, Irska, a majka Mary (umrla 1909), najstarija ćerka Alexander Miller-a, od Ballycastle, okruga Antrim. Meknil-ovi, koji su se nastanili u Antrimu 1676. godine, bili su škotskog porijekla; čija se geneza mogla pratiti od Torquil McNeill-a, koji je bio vođa klana Neill.

Ronald Meknil se obrazovao u školi Harrow (1875–80) i u Christ Church, u Oxford-u (1880–84), gdje je diplomirao modernu istoriju u drugoj klasi. Dana 9. oktobra 1884. oženio se sa

Eliyabeth Maud (umrla 1925), petom ćerkom William Bolitho-a, od Polwithen-a, Penzance, u Cornwall-u. Imali su tri ćerke. Oženio se, po drugi put, 29. decembra 1930. sa Catherine Sydney Louisa-om (umrla 1939), ćerkom Ser Mortimer Reginald Margesson-a. Nijesu imali djece.

Godine 1888. Meknil je dobio poziv za učlanjenje u društvo Lincoln'Inn, ali je napustio pravo zarad novinarstva i politike. Godine 1899. biva imenovan za pomoćnika urednika, a 1900. godine za urednika *Glasnika St. James*, na čijem mjestu se nalazio do 1904. Od 1906. do 1911. bio je pomoćnik urednika za 11 izdanje *Enciklopedije Britanika (Encyclopaedia Britannica)*, kojem je takođe doprinio nizom članaka, pokrivajući razne teme od savremenog australijanskog zakonodavstva, feničanske istorije do tenisa.

Meknil je bio odlučni zagovornik tarifne reforme (tzv. *whole hogger*) i bezuspješno se borio za poslanički mandat na izborima, u West Aberdeenshire-u (1906), South Aberdeen City-ju (februara 1907. i januara 1910), i Kirkcudbrightshire-u (decembra 1910), prije nego što je izabran, neopozivo, na naknadnim izborima u julu 1911. godine, za Konzervativnog člana istočne divizije Svetog Augustina, kasnije poznate pod nazivom Canterbury divizija, (Kent), i na tom položaju ostao je sve do 1927. godine.

Kao posvećeni Unionista Ulster-a, Meknil je postao poznat kao jedan od najaktivnijih od tzv. konzervativne reakcionarne grupe, koja se formirala 1910. godine u sporovima oko konzervativnog odgovora na reformu Doma lordova. Podržavajući „pravu Torijevsku“ politiku, kako je zabilježio George Wyndham 1911, konzervativci su nastavili da se suprostavljaju bilo kakvoj pomisli o davanju samouprave Irskoj. Lider ove opozicije bio je Ser Edward Carson, koji je kasnije opisao Meknila kao „jednog od najboljih i najlojalnijih prijatelja Ulster-a kojeg je on jako volio“. Tokom I svjetskog rata, Meknil

Ronald Džon Meknil
1861–1934

je bio glavni organizator ratnog unionističkog komiteta, koji je bio centar za konzervativne nezadovoljne bekbenčere ratne koalicije. Usprotivio se Anglo-irskom sporazumu iz decembra 1921, kojim je uspostavljena Irska slobodna država, i naredne godine objavio je *Ulster borba za uniju*, koja je pokazala savremenincima „duboko i strastveno ubjeđenje ovih čvrstih, odlučnih protestanata“.

Meknil je podržao pokrete među konzervativcima koji su doveli do odluke o okončanju koalicije sa Lloyd George-om (Lojd Džordžom) u oktobru 1922. Novi premijer Konzervativne vlade *Bonar Lou (Bonar Law)* imenovao ga je za parlamentarnog podsekretara za spoljne poslove. Ovo imenovanje, s obzirom da je Meknil bio uveliko poznat jedino kao advokat ponekad ekstremnih pogleda, izazvalo je „opšte iznenađenje“ čak i među članovima njegove sopstvene partije. Ali se dokazao na ovom položaju i zadržan je od strane Baldwina za vrijeme njegove prve i druge vlade (1923. i 1924). Meknil je položio zakletvu vijeća 1924. godine, i u novembru 1925. postao je finansijski savjetnik Državne riznice. U oktobru 1927. naslijedio je

Lord Cecil-a od Chelwood-a kao kancelar vojvodstva Lancaster, na čijem se mjestu, uporedo sa kabinetskim, nalazio sve do 1929. Njegova snažna protestantska ubjeđenja dovela su ga do suprostavljanja uvođenju revidiranog molitvenika 1927. godine. U novembru 1927. godine uzdignut je u čin plemića kao Baron Cushendun, zvanje koje je naslovio po malom selu Antrimu gdje je posjedovao svoje imanje.

Za kratko vrijeme Cushendun je postao glavni britanski predstavnik Lige naroda u službi Lord Cecila. Od avgusta do decembra 1928, kada je Ser Austen Chamberlain, sekretar za spoljne poslove, bio bolestan, Cushendun je preuzeo mjesto državnog sekretara za spoljne poslove. Cushendun, izrazito visok i razvijen, bio je imponantna ličnost. Takođe je bio i dobar govornik. Robert Sanders zabilježio je da je tokom debata 1925. godine održao „najbolji govor tokom zasjedanja“. Preminuo je u svojoj kući, Glenmona, Cushendun-u, 12. oktobra 1934. godine i sahranjen je 16. oktobra u Cushendunu¹.

Ronald Meknil (*Ronald Jonh McNeill*), spada među najistaknutije branioce prava na opstanak Crne Gore u anglo-saksonskom svijetu². Tokom trajanja Prvog svjetskog rata

---

¹ O Ronaldu Meknilu vidi: *The Times* (13. oktobar 1934), *Belfast Telegraph* (12. oktobar 1934), *Belfast News-Letter* (13. oktobar 1934), *GEC, Peerage*, J. Turner, *British politics and the Great War: coalition and conflict, 1915-1918* (1992), R. Blake, *The unknown prime minister: the life and times of Andrew Bonar Law* (1955), N. Mansergh, *The unresolved question: the Anglo-Irish settlement and its undoing, 1912-1972* (1991), K. Feiling, *The life of Neville Chamberlain* (1946), *Real old tory politics: the political diaries of Robert Sanders, Lord Bayford, 1910-35*, ed. J. Ramsden (1984), E.H.H. Green, *The crisis of conservatism: the politics, economics and ideology of the Conservative Party, 1880-1914* (1995), A. Jackson, *The Ulster party: Irish unionists in the House of Commons, 1884-1911* (1989), P. Bew, *Ideology and the Irish question* (1994), *CGPLA Eng. & Wales* (1935).

² O djelovanju Ronalda Meknila u korist Crne Gore vidi i: *Glas Crnogorca*,

angažovao se za humanitarnu pomoć Crnoj Gori usljed gladi i oskudice stanovništva u zemlji. Bio je promptan u zahtjevima da Velika Britanija uspostavi na recipročnoj osnovi diplomatske odnose sa Crnom Gorom, odnosno, da prihvati zvaničnog diplomatskog predstavnika Crne Gore u Londonu. Konstantno je od 1919. do 1922. godine u Donjem Domu britanskog parlamenta raspravljao o crnogorskom pitanju, zalažući se za ispravljanje nepravde učinjene Crnoj Gori i za restituciju njene državne suverenosti i nezavisnosti.

Na zasijedanju Donjeg doma britanskog parlamenta, 13. februara 1919. godine, Ronald Meknil postavljao je pitanja i debatovao o Crnoj Gori. On je mjerodavne faktore britanske administracije pitao što će preduzeti u pružanju pomoći Crnoj Gori, koja je ranije bila ustanovljena i je li „tačno da srpske okupatorske trupe sprječavaju dotok pomoći crnogorskome narodu, kome je pomoć i namjenjena“³. Potom je Meknil „pitao državnog sekretara vanjskih poslova je li svjestan posljedica

---

Neji na Seni kod Pariza (1917–1920); Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije – crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. I-IV, Bar, 1997; Niko Hajduković, *Memoari*, (priredio mr Slavko Burzanović), CID, Podgorica, 2000; Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knj. I-II, Podgorica, 2004, *Istorijski leksikon Crne Gore*, (urednici prof. dr Šerbo Rastoder i prof. dr Živko M. Andrijašević), Vijesti, Podgorica, 2006, Dr Dragoljub R. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd, 1996; Dr Dragoljub R. Živojinović, *Nevoljni saveznici 1914–1918*, Beograd, 2000; Dr Dragoljub Živojinović, *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918–1921*, Beograd, 2002, Dr Živko M. Andrijašević i Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora i Velike sile*, Podgorica, 2006, *Crna Gora i Francuska – diplomatija u izbjeglištvu-dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1919–1920*. (priredio dr Radoslav Raspopović), knjiga 1–2, Podgorica, 2014.

³ Vidi o tome: Montenegro, Hansard, 13. February 1919. HC Deb 13. February 1919, vol. 112 cc. 242–244.

odbijanja vlade da budu diplomatski interesi Crne Gore zastupljeni u Londonu“⁴, te je rekao da je tokom rata diplomatska misija u Londonu u interesu Crne Gore „bila povjerena gospodinu Aleksanderu Divajnu, koji je dobrovoljno i bez naknade stavio svoje usluge na raspolaganje u ime naše najmanje moćne saveznice, čija je pozicija s poštovanjem bila dobro poznata Ministarstvu spoljnih poslova kroz korespondenciju i lične kontakte“⁵. Menil je pitao i tražio odgovor „zašto je gospodinu Divajnu u zadnja 2 mjeseca odbijen pasoš za Pariz kada je poznata njegova želja da putuje tamo“⁶. Pored toga, tada je upitao „državnog sekretara vanjskih poslova koje korake je preduzeo, uzevši u obzir ozbiljnost pitanja, da se očuva crnogorska nacionalnost pod njenom monarhijom, ukoliko narod tako želi. Ako može reći na koji način predlaže da se utvrde uslovi, ukoliko crnogorski narod bude voljan da se pridruži Srpsko-hrvatskoj federaciji, ili se uspostavi neka druga politička forma federacije, i može li se pružiti garancija da će referendum u Crnoj Gori biti osiguran od prinude ili uticaja od strane srpskih vlasti ili okupatorskih trupa u Crnoj Gori“⁷.

U Donjem domu britanskog parlamenta početkom juna 1919. godine Ronald Meknil je podnio interpelaciju o Crnoj Gori podsekretaru Ministarstva spoljnih poslova Velike Britanije. Suština interpelacije, prema pisanju nejskog *Glasa Crnogorca*, sastojala se u Meknilovim pitanjima:

„- da li je vlada Velike Britanije priznala Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca?

- da li je tim priznanjem očuvano pravo crnogorskog naroda da sam odluči o tome, hoće li ili ne, ući u novo Kraljevstvo, i pod kojim bi uslovima ušla Crna Gora, ako bi svojevolumno izjavila želju da uđe u pomenuto Kraljevstvo;

---

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

Državni podsekretar odgovorio je na gornja pitanja:

- Da je vlada Velike Britanije priznala državu Srba, Hrvata i Slovenaca, a da pitanje Crne Gore spada u nadležnost Konferencije mira u Parizu⁸.

Uredništvo *Glasa Crnogorca* dalo je na to sljedeći komentar:

„Iz gornjeg odgovora vidi se to, da je vlada Velike Britanije samo načelno priznala državu Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i to da je pitanje Crne Gore jedno posebno pitanje koje će Konferencija Mira u Parizu imati tek da riješi; Konferencija će Crnoj Gori odrediti granice isto onako kao što određuje granice i svima drugim Savezničkim državama“⁹.

Crnogorski emigrantski krugovi iskazivali su Meknilu neizmjernu zahvalnost što se borio za pogažena prava Crne Gore i što je zahtijevao da ona opstane kao samostalna i međunarodno priznata država...

Meknil je juna 1919. godine u Donjem domu britanskog parlamenta postavio pitanje „nije li vlada Velike Britanije narušila prava Crne Gore, priznajući Kraljevину Srba, Hrvata i Slovenaca?“¹⁰. Na to je britanska vlada odgovorila Meknilu: „Pitanje Crne Gore je postavljeno na međunarodnoj konferenciji i zato prava Crne Gore nijesu narušena priznanjem jugoslovenske države.“¹¹

U debati u Donjem domu britanskog parlamenta o Crnoj Gori, koja se vodila 11. novembra 1919. godine, glavnu riječ vodio je

---

⁸ *Glas Crnogorca*, Neji kod Pariza, broj. 71, od 1. juna 1919. str. 1, članak „Interpelacija o Crnoj Gori“.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Vidi o tome: Memorandum crnogorske vlade o pravu samoopredjeljenja crnogorskog naroda, kojeg je podnio iz Londona 27. marta 1920. godine predsjednik vlade i ministar spoljnih poslova Jovan S. Plamenac. Citirano prema: *Crna Gora i Francuska – Diplomacija u izbjeglištvu – dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1919-1920*, (priredio dr Radoslav Raspopović), knjiga II, Podgorica, 2014, str. 838.

¹¹ Ibidem.

poslanik Ronald Meknil. On je, prema stenogramu, na zasijedanju britanskog parlamenta govorio sljedeće:

„Kada su juče postavljena pitanja, ja sam obratio pažnju da ću pri predlogu za odlaganje skrenuti pažnju na neka pitanja koja sam bio uputio, kao i odgovor koji sam dobio po crnogorskom pitanju. Dugo vremena, za vreme rata, ja sam, a tako isto i ostali članovi, uputio pitanje na Foren Ofis po ovom predmetu i do sada nijesmo bili u stanju da dobijemo zadovoljavajući odgovor. Dok je rat trajao, mi smo smatrali za dužnost da se odazovemo apelu Foren Ofisa, i da ne insistiramo na ovim pitanjima. U februaru mjesecu, kad je borba bila završena, mislio sam da je došlo vreme da ponovo insistiramo na ovom pitanju i da tražimo od Foren Ofisa detaljniji izvještaj, i zbog toga sam i napomenuo da ću to pitanje da pokrenem pri odlaganju parlamenta. Potom opet, a na ponovnu molbu moga poštovanog prijatelja Mr Harmsworth-a, ja sam se uzdržao od toga pitanja do juče, kada sam tražio malo više detalja po ovom pitanju, ali mi je opet odgovoreno da, pošto se ta stvar razmatra baš u ovom času u Parizu, nije oportuno u ovom trenutku postaviti to pitanje. Ja naročito mislim da obratim pažnju na fakt da je moj poštovani prijatelj Mr. Harmsworth stalno odbijao da iznese pred Parlament izvještaj donet od grofa Salisa, koji je bio poslat da ispita stanje u Crnoj Gori. S pogledom na kratkoću vremena, ja ću se ukratko obazreti na istoriju koja je duga, a u kojoj se govori kako su saveznici postupali sa Crnom Gorom od početka rata, a ima nekih fakata koji ne bacaju baš najbolju svjetlost ni na Englesku ni na ostale Saveznike, a o kojima se nadam će moj visoki prijatelj dati obavještenje.

Crna Gora ima naročito pravo da bude cijenjena od ove zemlje, kao i od svakog ljubitelja slobode. To je jedina država na Balkanu koja nije bila pokorena nikad od Turaka, i ima tome već mnogo godina dana otkako ju je Gledston nazvao ‘besmrtnom Crnom Gorom’. Takva je ona bila i u početku ovog rata. Dva

dana pošto smo mi išli u rat, i ona stade na stranu pravde i baci se na Austriju. Bilo je to herojsko delo od njene strane, s obzirom na njenu slabost i geografski položaj. Posledica toga je bila da je i ona prošla kao i Srbija i bila pregažena. Ima jedna čudotvorna stvar – a to je tajna svega ovoga što se potom dešavalo – a to je da je Srbija još iz samog početka, umesto da sa Crnom Gorom postupa kao sa saveznikom, počela sa jednim nizom intriga koje je neumorno sprovodila, kako u Parizu i na svakom drugom mjestu. Još u početku počeli su da cirkulišu glasovi – za koje se poznije doznalo da su iz srpskog izvora - koji su strašno diskreditovali kako Crnu Goru tako i njenog kralja, pa se u tome išlo tako daleko da se tvrdilo da su crnogorski kralj i njegova vlada izdajnici, da su vodili korespondenciju sa neprijateljem, pa se čak tvrdilo u jedno vrijeme da postoji neki tajni ugovor između Austrije i Crne Gore. U samoj stvari otpočela je bila jedna strahovita propaganda od strane srpskih agenata po celoj Evropi još za vreme rata, a sve s namerom da bi se Crna Gora mogla inkorporisati Srbiji i izgubiti svoju dinastiju kada dođe da se Evropa rekonstruiše. Kada Austrija izvrši invaziju, dvorovi i vlade obeju ovih zemalja odoše u izgnanstvo. Srpska je vlada bila instalirana na Krfu a crnogorska u Parizu i britanska vlada, kao i francuska, odredile su i izdavale malu potporu crnogorskoj vladi kako bi joj, iako u izgnanstvu, omogućile otpravljanje poslova. Još iz samog početka, a iz razloga koji do danas nisu objavljeni, Saveznici, a tako isto i kralj. Vlada, počeli su postupati sa nipodaštavanjem prema Crnoj Gori, i u mesto poštovanja i okuraženja koje su trebale biti ukazane s obzirom na njenu slabost. Ništa drugo da ne govorim do da napomenem da Crnoj Gori i nikada nije bilo dozvoljeno da ima svog predstavnika u Londonu za vreme rata. Ona se za to obraćala i bila odbijena. Ja sam u svoje vreme pitao Predsednika Ministarskog Saveta, koji je u to vreme bio Ministar Inostranih

Dela, zašto se Crnoj Gori ne dozvoljava da ima svoga diplomatskog predstavnika, na što mi je on kratko odgovorio da je za Crnu Goru dovoljno da opšti sa Kralj. Vladom preko jednog nižeg činovnika pariske ambasade, ser Džordža Greja. Pa ni do današnjeg dana u Crnoj Gori nije dozvoljeno da opšti direktno sa Kralj. Vladom. Da li ima nečega u stvari što podržava Vladu u takvom postupanju neznam, ali je takvo ponašanje uvredljivo. Takvo je držanje nastavljeno i praktikovano i u manjim stvarima. Prvi Ministar je uvek izostavljao Crnu Goru kada je savetovao Nj. Veličanstvu šiljanje čestitke za pobedu i drugim pozdravima – Crna Gora je demonstrativno izostajala. Prilikom definitivne pobeđe i primirja, takvu je čestitku čak i Sijam dobio, a Crna Gora ne, niti njen vladalac. Ovde je takođe jedna čudna stvar o kojoj nikada do danas nije dano objašnjenje. Crna Gora nije ni pozivana da pošalje svoje delegate u Pariz, i ako je bila jedna od prvih da dođe u pomoć zapadnim Silama. Ona nikada, od početka do kraja, nije bila konsultovana u Parizu pri rešavanju balkanskog pitanja, i ako je njena sudbina vezana za Balkan. Ja ću samo da podsetim Parlament na jednu stvar: čim je Austrija bila primorana da evakuiše Srbiju, Velike Sile su sa pravom pohitale da reinstališu Kralja i Srpsku Vladu i da se pomoć što pre pošalje namučenom srpskom narodu. Je li to učinjeno i sa Crnom Gorom? Bože sačuvaj! Zašto posle pobeđe crnogorski Kralj i Vlada nisu odmah pomognuti da se vrata u zemlju? Naprotiv, još danas crnogorski Kralj i njegova Vlada su u Parizu, Crna Gora zauzeta srpskom vojskom, koja se ponaša kao neprijatelj prema narodu, dok se crnogorski Kralj i Vlada drže kao zarobljenici u Parizu ili – ako je to jak izraz – do sada Velike Sile nijesu ništa učinile da bi im olakšale povratak, niti da se srpska vojska izbací sa crnogorske teritorije. Ne samo da su Srbi zauzeli zemlju, nego i počinili nasilje najgore vrste. Srpske trupe hapse domorodce ili ih odgone u planine. Kralj. Vlada je isto

tako učinila smetnje u šiljanju pomoći za Crnu Goru, i osuđivala svaki pokušaj Crnogorskog Fonda u Londonu da tu pomoć pošalje crnogorskom narodu. Tako je Kralj. Vlada postupala sa jednom savezničkom zemljom dok je odmah potrčala da hrani Beč, i tako je sve to bilo dok nije stigla američka pomoć, čiji je predstavnik G. Huver poslao hranu za Crnu Goru, koja je (ovo moj poštovani prijatelj ne može poreći) bila pojedena 70% od srpske vojske, a drugih 30% prodato šćardžijama.

Ovde je najčudnovatije to da Crna Gora strada od jednog prijatelja i saveznika Srbije – a to sve u cilju da bi ova poslednja mogla da je proguta. Mi imamo ovde istu stvar sa Italijom i Jugoslavijom: dok se Jugosloveni sa pravom žale na agresivno držanje jednog dela talijanskog javnog mišljenja, dotle to Srbija radi prema Crnoj Gori samo u većoj razmeri. Meni je toliko puta odgovarano da bi crnogorskom narodu trebalo odobriti da se slobodno izjasni da li želi da se pridruži velikoj jugoslovenskoj državi.

Njima dakle treba ostaviti da izaberu formu ujedinjenja: federaciju, totalnu uniju ili nezavisnost, nije moja stvar da namećem svoje mišljenje o tome. Sve što ja tražim, to je da se Crnoj Gori dozvoli da izrazi svoju volju slobodno. Do sada su Srbi ovu nameru osujetili. Još 1916. godine bio je potpisan krfski pakt od nekoliko gospode crnogorske, na osnovu koga se odlučilo da Crna Gora podpada pod Srbiju i dinastiju Karađorđevića. Bio je i neki skup nazvan podgorički parlament. To je lažni parlament i zbog toga bih baš želeo da vidim Salisov izveštaj. Ja javno pozivam poštovanog člana da taj izveštaj jasno iznese jer će iz njega videti da je podgorički parlament opsena i prevara. Crnogorski članovi nisu glasali kad se odlučivalo o uniji.

Dok se sve ovo dešavalo, mala pomoć koju smo izadavali mi i Francuzi Crnogorskoj vladi u Parizu, oduzeta je. Izdavanje pomoći bilo je ukinuto u vrlo kritičnom momentu pre nekoliko

meseci. Ja želim da znam zašto je ova pomoć u kritičnom momentu oduzeta crnogorskoj vladi, kada crnogorsko pitanje još nije rešeno zašto se baš ovaj momenat izabrao kada je u pitanju i sama egzistencija Crnogorske vlade? Do duše ni ja ne znam, ali je značajno da je G. Pašić predao 17. septembra jednu notu Konferenciji u Parizu, kojom je tražio jednu čudnu stvar. Parlament će se opomenuti da je to srpski državnik koji je bio vezan čašću u svemu prema ovoj maloj zemlji. On je, naime tražio da Saveznici ne priznaju više crnogorsku vladu da joj ukinu pomoć - držanje tako plemenito za jednog saveznika. Što je bio srpski cilj pri tom? Namera je bila da se ova mala zemlja pritiskom dovede do očajanja i prizna ujedinjenje. To je neotesan i odvratan sporazum da se jedna mala država nagna da na silu učini ono što svojevoljno nikad ne bi učinila, i Kralj. Vlada ne može izbeći odgovornost u ovom poslu. Moj pošt. Prijatelj veli da Kralj. Vlada ne može izbeći odgovornost u ovom poslu. Moj pošt. Prijatelj veli da Kralj. Vlada ima radi sporazuma sa ostalim silama u Parizu, – naravno; ali je li Kralj. Vlada upotrebila svoju moćnu zaštitu prema ovoj maloj državi koju je Gledson nazvao besmrtnom Crnom Gorom? Je li Kralj. Vlada odbila da bude saučesnik u ovoj politici nasilja i tlačenja?

Da, ali ne smeju da iznesu izvještaj grofa Salisa. Zašto? Moj prijatelj veli da je to zbog toga što do danas nije primljen nikakav izvještaj od Srpske Vlade; ja to primam, ali ima i drugih načina da se želje od tako važnog interesa objave. Ja se ne ustručavam da izjavim da razlog za ne davanje toga izvještaja Parlamentu jeste srpski uticaj združen sa međunarodnim finansijama, koji žele da se taj izvještaj zataška. Moj prijatelj vrti sumnjivo glavom; e onda neka nam kaže zašto se izvještaj krije. Nije dovoljno reći Parlamentu i narodu da mu se nešto ne može saopštiti, jer su tako odlučili zvrndovi u Parizu. Još u februaru ove godine tražio sam da se ovoj zemlji dozvoli slobodno pravo izbora. Odgovorio mi je da je prerano govoriti ma šta o tom

pitanju. Po tom je u aprilu poslan Grof Salis, a o tom nije čak crnogorska vlada ni izveštena, i zbog toga je i protestovala, i kada sam pitao o tom protestu odgovarano mi je da za njega ne znaju, da bi docnije priznali da sam bio u pravu. Nama je uvek govoreno da čekamo na izveštaj Grof Salisa. Sad je njegov izveštaj tu, i iz njega se može sve videti, i eto sad nam kažu da je to drskost ulaziti u tu stvar, jer se to baš razmatra u Parizu.

Najzad, da vam kažem šta je u tom izveštaju. Iz njega se jasno i nesumljivo vidi da crnogorski narod želi da bude slobodan pod svojom dinastijom. On nam u tom izveštaju priča i o radu srpskih trupa u Crnoj Gori, iz čega se da zaključiti da Velike Sile moraju odmah preduzeti mere da srpska vojska napusti Crnu Goru, ako se ne želi da se ionako smanjeno crnogorsko stanovništvo istrebi. Neka mi je dozvoljeno reći da mi nije prijatno da ovako govorim o jednom savezniku čije je poštovanje i stalnost zadobilo simpatije sviju nas. Ranije sam ja govorio u parlamentu o opravdanim srpskim aspiracijama. Ja sam član Izvršnog Srpskog Društva u V. Britaniji. Sve su moje simpatije na strani Srbije, kao zakonitog vođe Jugoslovena. Ideja velike jugoslovenske države pod vođstvom Srbije je moja želja. Ono što ja ne mogu odobriti, to je da pri sprovođenju ovakve srpske legitimne politike ne strada i jedna malena država, i ja prema tome želim da čujem kakve je korake Kralj. Vlada preduzela da svoja obećanja prema toj maloj zemlji ispuni, i da nam se da iscrpan izveštaj s pogledom na položaj u toj zemlji, kao i iznese izveštaj grofa Salisa¹².

Crnogorski emigrantski krugovi u Francuskoj polagali su nadu i očekivanja da će debata u britanskom parlamentu imati

---

¹² Citirano prema: Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije – crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knj. II, Bar, 1997; Dok. Br. 743. str. 922–926. Debata u engleskom parlamentu o Crnoj Gori, Debata u Parlamentu o Crnoj Gori po stenografskim bilješkama. Rastoder koristi kao izvor: Arhiv Jugoslavje, Beograd, 336, f. 25 II.

značajne reperkusije na međunarodni status Crne Gore. Meknilu su Crnogorci u egzilu bili neizmjereno zahvalni što je potencirao pred britanskim državnim institucijama i javnim mnjenjem pitanje Crne Gore, te što se založio za njen opstanak kao nezavisne države i osudio nasilnu aneksiju njene teritorije od strane Srbije, odnosno, Kraljevine SHS. Očekivali su da će Meknilov govor uticati na zvaničnu britansku politiku da promijeni odnos prema Crnoj Gori i da se ona založi za ispravljanje nepravde koja je zadesila sprečavanjem crnogorskog naroda da u skladu sa ustavom i zakonima Crne Gore opredijeli vlastitu državno-pravnu budućnost. U tom smislu je advokat Vladimir Đ. Popović, predsjednik Komiteta crnogorskih izbjeglica, poslao pismo Meknilu, povodom njegovog govora u britanskom parlamentu, iz Pariza, 15. novembra 1919. godine, u kojemu navodi da Komitet crnogorskih izbjeglica „sa najvećom emocijom prati Vaš rad za odbranu časti i prava Crnogorskog naroda. Vaš posljednji govor u parlamentu, zbog svoje važnosti i simpatija za Crnu Goru, ostaće u uspomeni crnogorskog naroda i jednak najsjajnijoj pobjedi koju je on ikad dosada izvojevao na bojnim poljima u toku vjekovnih i slavinih borbi za vjeru i slobodu. U ime hiljada izbjeglica crnogorskih, koji se nalaze u savezničkim zemljama molim vas da primete izraz vječne blagodarnosti i da vjerujete, da će naša istorija bilježiti vaše ime, kao jednog od najvećih prijatelja Crne Gore, koji je kuražno i plemenito ustao da brani plod šestovjekovnih krvavih napora crnogorskog naroda, t. j. čast i slobodu njegovu, i to u času kad nam je podlo i kukavički pokušava oteti onaj za koga smo se plemenito žrtvovali“¹³.

Ronald Meknil je bio istinski posvećen aktuelizaciji crnogorskog pitanja na britanskom tlu, boreći se da se spozna istina o Crnoj Gori i da se spozna i adekvatno ispravi učinjena

---

¹³ *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, 10/23. novembar 1919, godina 47, broj 79, str. 3.

nepravda prema njoj. On je dijelio stanovište i agrumentaciju koju su crnogorski Dvor i Vlada u Francuskoj koristili u borbi za egzistenciju Crne Gore kao nezavisne države, violinirane srpskom aneksijom i okupacijom njihove zemlje. Meknil je odgovorio Vladimiru Đ. Popoviću na njegovo pismo, u kome mu se Popović iskreno zahvalio što se u britanskom parlamentu založio za poštovanje identiteta, integriteta, suvereniteta i prava i časti Crne Gore. U responsu Vladimiru Đ. Popoviću, član Donjeg doma britanskog parlamenta Meknil piše: „Dragi gospodine. Sa najvećim zadovoljstvom i blagodarnošću primio sam 15. novembra vaš telegram. Odmah sam vam i odgovorio, ali sam adresovao u Pariz, mjesto u Neji, te mi je telegram vraćen. Hoću da vam ne samo zahvalim, no i da vas uvjerim, da ću dovoljno nagrađen biti ako mojim skromnim silama išta mognem u Parlamentu doprinijeti da se objelodani nepravda, učinjena Crnoj Gori, i ako izradim da se njeni zahtjevi uzmu u pravedno rješenje. Crna Gora zaslužuje da joj blagodari i da ju pomaže svako ko cijeni slobodu i čast svoga naroda. Nastojajuć i dalje oko toga, da s pitanjem Crne Gore upoznam kako naš Parlament, tako i narod Velike Britanije. Uvjeravam vas o svom poštovanju“.¹⁴

Meknilovi parlamentarni govori u korist Crne Gore bili su posebno medijski praćeni. Tako je Veliki publicitet Meknilovom govoru u Donjem domu britanskog parlamenta pridao *Glas Crnogorca*¹⁵, koji je prenio iz londonskog *Times-a* glavne izvode iz pomenute debate.

Ronald Meknil se eksplicitno i konsistentno zalagao, još od 1917. godine, da Crna Gora dobije zvaničnog diplomatskog

---

¹⁴ *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, godina 47, broj 81, 23. XII 1919/5. I 1920, str. 2.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, 10/23. novembar 1919, godina 47, broj 79, str. 2–3, članak „Velika Britanija za vaspostavu Crne Gore“.

predstavnik u Londonu i da Velika Britanija uspostavi zvanične diplomatske osnove s Kraljevinom Crnom Gorom na paritetnoj, recipročnoj osnovi; da njen legalni i legitimni Kralj i Vlada imaju svog predstavnika na Pariskoj (Versajskoj) mirovnoj konferenciji (1919–1920), te je smatrao lakrdijom i to što Crna Gora nije pozvana, kao saveznička zemlja iz bloka Velike Antante, da potpiše, u svojstvu međunarodno priznate suverene i nezavisne države, mirovni ugovor s Austrijom u Sen Žermenu (septembra 1919). Meknil je bio konsterniran i ogorčen što se Crnoj Gori nije omogućilo da bude jedna od potpisnica Sen-Žermenskog sporazuma, tvrdeći da je to pravo, koje je njoj nesporno pripadalo, bilo flagrantno igronirano i eklatantno prekršeno. U britanskom parlamentu, tokom 1919. godine, Meknil je osuđivao oficijelnu britansku politiku prema Crnoj Gori i pružao joj, svojim čestim i ubjedljivim parlamentarnim govorima, aktivnu rezistenciju. Tvđio je da je Crna Gora bila hrabar, častan i odan saveznik silama Antante i da su optužbe za njeno tobožnje tajno šurovanje sa Austrijom samo najobičnija kleveta. Energično je u svojim govorima osuđivao nasilničku, imperijalističku, politiku koju je Srbija sprovodila prema Crnoj Gori. Meknil je u britanskom parlamentu razobličavao srpsku agitaciju i propagandu protiv Crne Gore i isticao da su kralj Nikola i njegova Vlada u egzilu, sa stanovišta međunarodnog prava, još priznati subjekt od strane Sila saveznika, kao ustavni i zakonski predstavnici Crne Gore. Apelovao je na britanskog premijera Lojda Dejvida Džordža da odbaci kao neistinite intrige protiv Crne Gore i kralja Nikole, tendenciozno fabrikovane iz srpskih diplomatskih i propagandnih izvora. Meknil je bio kategoričan u stavu da je Srbija poslije Austrougarske reokupirala Crnu Goru i da je prema Crnogorcima teže i gore postupala kao navodno saveznička zemlja okupant od austrougarskog okupatora koji joj je prethodio. Potencirao je da je crnogorska vojska stradala, žrtvujući se da zaštiti odstupnicu srpskoj vojsci tokom Prvog

svjetskog rata i spasi je, a Crna Gora je za to dobila nagradu da je Srbija na kraju rata opustoši. Meknilu je bilo neshatljivo kako su Velike sile brutalne srpske podvale protiv Crne Gore prihvatile kao „istinu“ i po njima se ravnale u vlastitom postupanju u odnosu na Crnu Goru i njena prava. Zalagao se dosljedno i permanentno za restauraciju Crne Gore i za poštovanje njenog ustavnog poretka, zakonitih i legalnih organa vlasti, oblika vladavine, državnog uređenja i političkog sistema, tvrdeći da su kralj Nikola i Crnogorska vlada u egzilu jedini autentični zastupnici Crne Gore i njenog državno-pravog subjektiviteta. Konstatovao je da usljed vojne okupacije Crne Gore od strane Srbije crnogorski narod nije u mogućnosti izraziti svoju volju u pogledu budućeg državno-pravnog statusa i uređenja svoje zemlje i pledirao je da se zvanična vlast Velike Britanije založi da se Crnogorcima omogući pravo na nacionalnu suverenost, odnosno, pravo naroda na samoopredjeljenje. Meknil je vjerovao da većina Crnogoraca želi da očuva svoju vjekovnu državnu samostalnost i da je na tragu svoje slavne povijesti, te da su Crnogorci skloni federalnoj južnoslovenskoj zajednici kao garanciji svoje posebnosti i državnog individualiteta. Zamijerao je britanskoj vladi što nije objavila izvještaj o stanju u Crnoj Gori grofa Salisa i što se o njegovoj sadržini nije otvoreno vodila diskusija u britanskom parlamentu i javnom mnjenju.

Ronald Meknil je konstantno, tokom druge polovine 1919. godine, u britanskom parlamentu raspravljao o crnogorskom pitanju, zalažući se za suverena prava Crne Gore i prigovarajući administraciji Lojda Dejvida Džordža što se na drugačiji način ne odnosi prema aspiracijama Crne Gore. U tom smislu je Meknil u raspravi vođenoj 18. decembra 1919. godine polemisao sa stavovima kako premijera Lojda Džordža (koji je prisustvovao toj sjedinici i učestvovao u diskusiji), a koji je izjavio da se o Crnoj Gori ne može detaljno izjasniti, pošto se njeno pitanje nalazi u nadležnosti Konferencije mira, tako i sa

ser Donaldom Meklinom¹⁶, liberalnoim poslanikom, zbog njegovog nedovoljnog zalaganja za Crnu Goru i njena prava. Meknil je u svom govoru istakao da ga čudi što pitanje Crne Gore „nije izazvalo malo više pažnje u našem Parlamentu, a naročito me iznenađuje to, što poštovani g. D. Meklin, kao i svi oni koji tvrde da su čuvari liberalnih tradicija, nijesu ni najmanje interesa ukazali prema ovoj malenoj zemlji koja je uživala osobitu simpatiju jednoga Gledstona, jednoga Alfreda Tenisona¹⁷ i takvih znamenitih ljudi. Gledston je tu zemlju nazvao ‘besmrtna Crna Gora’. Tokom ovoga rata gledali smo kako tu zemlju vrijeđaju, sramote, i nasilnički prema njoj postupaju, i to uz pristanak naše Vlade; međutim nije se čula nijedna riječ kojom bi vođe liberalizma u ovom Parlamentu podigli svoj protest protivu takvog postupka. Ja hoću da moj poštovani prijatelj shvati da u pitanju Crne Gore postoji nekakva misterija. Ja zaključujem prema onome što nam je on rekao, da on nije voljan danas rješavati tu misteriju, ali ipak njemu treba dati razumjeti da ta misterija svakako postoji. Svi se mi dobro sjećamo kako smo se u prvim danima rata divili ovoj malenoj zemlji koja se hrabro stavila uz Saveznike i junački se borila protivu Austrije. To bješe prva vijest koju čusmo o toj zemlji i naše divljenje bješe tada neograničeno. Da tu nije bilo nečega misterioznoga i da tu nije bilo nečega naročitog po srijedi, svako bi očekivao da će ova malena zemlja, prije svih ostalih velikih Saveznika, biti hvaljena, slavljena i pomagana, i da će joj se svaka počast ukazivati, srazmjerno njenoj veličini, kao znak našeg prijateljstva i divl-

---

¹⁶ Ser Donald Meklin (sir Donald Maclean, 9. I 1864–15. VI 1923), britanski liberalni političar, lider opozicije u parlamentu (1919–1920), vođa Liberalne stranke Velike Britanije (1918–1922). Bio je (1931–1932.) predsjednik Odbora za obrazovanje u vladi Ramsej Mekdonalda (britanskog premijera 1929–1935.).

¹⁷ Lord Alfred Tenison (6. VIII 1809–6. X 1892), britanski pisac, pjesnik. Autor je i čuvene pjesme „Montenegro“ (1877).

jenja. Stvar, međutim, stoji tako, da su za vrijeme cijelog rata, prilikom godišnjica ili prilikom pobjeda ili drugih čestitki, izmjenjivani pozdravi i čestitke između raznih vlada, kao i to, da je naš uzvišeni Vladar upućivao tom prilikom čestitke i vladaru Sijama, i svakome ko je god bio Saveznik, ali nijedan pozdrav nije upućivan Crnoj Gori. To je misteriozno. Da navedem još jednu drugu stvar. Za cijelo vrijeme rata Crnoj Gori se nije dopustilo da ima svog diplomatskog predstavnika u Londonu. Ona je za to molila, i ja isti pitao sam ovdje u Parlamentu zašto joj se to ne dozvoljava. Tijem se ne bi nikome nanijela nikakva šteta, a u svakom slučaju to bi bio znak poštovanja i ohrabrenja. Odgovoreno mi je jednim od onih zaobilaznih odgovora, da je Vlada toga mišljenja da je za Crnu Goru dovoljno da ju zastupa jedan činovnik našega poslanstva u Parizu¹⁸, izričit je Meknil. Premijer Lojd Dejvid Džordž potom je upitao Meknila: „Kad je to bilo“, a Meknil je u odgovoru saopštio sljedeće: „To je bilo svakako prije dvije godine, a možda i malo ranije. Sigurno je, pak, to, da niko, ko god ovdje zastupa ministarstvo Spoljnjih Poslova, ne može tvrditi da nije znao, da je Crnogorska Vlada željela da bude zastupljena u našoj zemlji. Dopustite mi da navedem još jasniji primjer. Zašto Crna Gora nema svog predstavnika na Konferenciji Mira? Dopustite mi da navedem primjer koji najbolje ilustruje kojim metodom se Ministarstvo Spoljnjih Poslova služi kad daje odgovore na postavljena mu pitanja. Nekoliko puta sam postavljao pitanja po ovom predmetu (posljedni put pitao sam 24. novembra): Zašto Crna Gora nije zastupljena na Konferenciji? Evo što je odgovorilo Ministarstvo Spoljnjih Poslova; Kao što je već ranije rečeno u Parlamentu, predstavništvo Crne Gore na Konferenciji je primljeno u prin-

---

¹⁸ *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, godina 47, broj 81, 23. XII 1919/5. I 1920, str. 1–2. Članak „Na braniku prava Crne Gore-ponovna debata u Parlamantu Velike Britanije u sjednici od 18. decembra“.

cipu, ali kako Crna Gora svojim granicama ne tiče Austriju to i nije bilo potrebe da crnogorski predstavnici potpisuju ugovor sa Austrijom¹⁹. Narod crnogorski je, do duše, zainteresovan u uređenju Balkana, ali pitanje o izboru crnogorskog predstavnika je ostalo neriješeno.

Ja sam pitao, zašto Crna Gora nije zastupljena na Konferenciji, a odgovoreno mi je, dakle, da je u principu riješeno da crnogorski predstavnik bude pozvan na Konferenciju, samo je pitanje o izboru predstavnika ostalo neriješeno. Tvrdnja, pak, da Crna Gora granicama ne tiče Austriju, i da zbog toga nije pozvana da potpiše ugovor mira s Austrijom, je samo jedna lakrdija!

Predamnom su dva akta, oba juče objavljena: jedno je ugovor između Saveznika i Centralnih Sila o naknadi koja se ima dati Italiji, a drugo je obračun o troškovima koje je učinila vojska za vrijeme oslobođenja onih zemalja koje su sačinjavale bivšu Austrougarsku, i u tom obračunu učestvuju Sjedinjene Države, Velika Britanija, Kina, Kuba, Francuska, Grčka, Italija, Nikaragva, Panama, Japan, Poljska, Portugalija, Srbija, Hrvati, Siam i Čehoslovačka država. Zašto i kako to da i Crnoj Gori nije dopušteno da učestvuje tu sa Panamom? A zar se Panama i zar se Nikaragva tiču s Austrijom? Može li poštovani g. Predsjednik

---

¹⁹ Radi se o Ugovoru u Sen Žermenu, koji je potpisan 10. IX 1919. godine u palati Sen Žermenen Laje kod Pariza, između zemalja članica bloka Antante i novoosnovane Republike Austrije, koja je ranije kao Austrougarska bila članica u ratu poraženih Centralnih sila. Ovaj ugovor je jedan od onih međunarodnih sporazuma kojima je okončan Prvi svjetski rat, a koji su na Pariskoj (Versajskoj) mirovnoj konferenciji (18. I 1919–28. VI 1920) zaključeni kao posebni ugovori sa svakom od u ratu pobijedenih država. Na osnovu Sen-Ženmerskog ugovora konstatovan je prestanak postojanja Austrougaraskog carstva i stvaranje Republike Austrije, te priznata je nezavisnost Mađarske, Čehoslovačke, Poljske i Države SHS. U sporazumu postoji i odredba o plaćanju ratnih reparacija na teret Austrije.

Vlade kako god obrazložiti tu zagonetnu tajanstvenost u našem držanju prema Crnoj Gori? Zašto se takva golema nepravda čini tom malenom ali hrabrom Savezniku našem? Kakva je to tajna što se tu skriva?

Evo u čemu je tajna. Još u samom početku rata počeli su se pronositi glasovi kako su Crnogorci, ili crnogorska Vlada, izdali svoje saveznike. Govorilo se čak i to, da je i sam Kralj stupao u sporazum s neprijateljem, kao i to, da je jedna veoma važna vojnička provincija bila izdajnički predana neprijatelju. Eto ta izmišljotina bila je osnov iz koga je nastalo ovakvo držanje i postupak svih Saveznika prema Crnoj Gori. Ali ja pitam ovo: Ako ima, ili ako je imalo, išta istine u tome, da su Kralj ili Vlada Crne Gore izdali nas, svoje Saveznike, zašto se nikad nije objelodanio dokaz o tome? Ja, od svoje strane, ne vjerujem da u svemu tome ima trun istine.

Nego, nešto je sasvim drugo bilo po srijedi! Po srijedi je bila otimačina, imperijalistička i nasilnička politička Srbije. U prvim danima rata objavljeno nam je da je srbijanska vojska zauzela austrijske pokrajine i da je prodrla do pred Sarajevo. Te vijesti javljene su iz Srbije, međutim, istina je to, da u toj vojsci nije bilo Srbijanaca, nego je to bila crnogorska vojska! Srbijanci su u svoje ruke uzeli sva sredstva za obavještanje, i utrošile su stotine hiljada engleskih lira – ako ne i milione! – na propagandu, i zatvorili su sve izvore informacija, i to, ne samo izvore namijenjene širokoj publici, nego i one izvore iz kojih su crpili svoje informacije i poštovani g. Predsjednik Vlade i gospoda u Parizu koja su s njim u sporazumu. Tvrdim da je sve ovo istina i ponavljam da je ovakav postupak nedostojan.

Kralj Nikola i negova Vlada, ili su krivi, ili nijesu krivi. Njih zvanično priznaju. Priznati su bili još prije nekoliko dana kada su kralju, pri njegovu polasku iz Pariza, ukazane sve propisane vladarske počasti. Pošto je kralj priznat, onda se prema njemu ima i postupati kao prema ispravnom. Apelujem na poštovanog

g. Predsjednika Vlade, da to nije pravo da se postupa kao da su istinite i mjerodavne one priče koje su protekle iz srbijanskih izvora.

Poštovani g. Predsjednik Vlade rekao mi je nedavno, da jedna od teškoća ove stvari leži u tome, što su Crnogorci međusobno podijeljeni. A kako bi moglo i biti drukče! Kada se neprijatelj povukao iz njihove zemlje, Crnogorci tijekom još nijesu bili oslobođeni. Kad se je pak neprijatelj povukao iz Srbije, srbijanska vlada i država su odmah vaspostavljene. Što se pak desilo, pošto je neprijatelj evakuisao Crnu Goru? Desilo se je to, da je drugi neprijatelj, po mogućstvu još gori od prethodnoga, zauzeo Crnu Goru, a taj novi neprijatelj bio je jedan od Saveznika. Mada su se u početku rata Crnogorci hrabro borili, izgubili su 50 % od svoje vojske, i odbranili odstupnicu Srbijancima, te tijekom spasili ostatke srbijanske vojske – ipak –Crnu Goru je opustošio, ne neprijatelj, kao što je opustošio Belgiju, Srbiju i Poljsku, nego ju je opustošila Srbija, kojoj je ta ista Crna Gora bila vjeran i pošten saveznik. I ja ponovo tvrdim da, s obzirom na sve te činjenice, sasvim je nerazumljivo, kako su se Velike Sile dale ovako grubo rukovoditi i zavesti od brutalnih Srbijanaca.

Vlada Crne Gore zadržana je u egzilu. Kralj i Ministri se drže u Parizu. Njihovu zemlju je zauzela srbijanska vojska. Pa zar je onda čudo, što su Crnogorci podijeljeni međusobno?

Da ste odmah poslije primirja izveli vaspostavu Crne Gore, njenog Vladara i njene Vlade, ne bi zaista danas postojalo te pozicijepnosti, koje ima svugdje, kao i razlike u mišljenju. Da je većina naroda željela promjenu vladavine, ta većina bi to i izvojevala. Isto tako, kad bi većina željela da održi današnji režim, ona bi to i izvela. No, u mjesto toga, zemlju je zauzela tuđa vojska, tako da je danas narod u nemogućnosti svoju volju istinski izraziti.

Uzrok zbog koga sam često stavljaao pitanja o Crnoj Gori, i zašto i sad apelujem na vladu, jeste taj: da Crnogorcima treba omogućiti da sami opredijele svoju sudbinu. Niko ne traži više no to.

Sva politika Srbije je – kao što znamo – aneksija. Oni su putem svoje propagande svemu svijetu objavili da većina naroda u Crnoj Gori hoće prisajedinjenje Srbiji. Možda je to i tako. S protivne strane tvrdi se i uvjerava, da to nije istina, nego, da bi svi Crnogorci htjeli da očuvaju svoju samostalnost, samo neka im se dopusti da slobodno izraze svoju volju. Ja u to vjerujem, jer znam njihovu slavnu prošlost, i znam da je to jedina zemlja na Balkanu koja je vjekovima protivu tuske sile, oni žele to učiniti samo na osnovu federalnog sistema koji bi im očuvao njihovu nezavisnost, nikako pak oni ne žele da se izgube u ujedinjenju koje bi zbrisalo njihovu prošlost i istorijsku individualnost.

Poštovani g. Predsjednik Vlade kaže da je ovo pitanje veoma teško, jer se nema tačnih podataka o njemu. Međutim, Vlada ima podataka u izobilju. Ona je u Crnu Goru poslala naročitog svog izaslanika da sve ispita i da se lično uvjeri, te da Vladu izvijesti o istinskoj želji naroda i o izjavama koje on u zemlji pribere.

Grof Salis je poslao svoj izvještaj o Crnoj Gori, i vlada se još nikako nije riješila da ga objavi, niti je dozvolila da se o njemu povede riječ niti u Parlamentu niti u javnosti. Zašto sve ovo? Jedni mogući uzrok jeste ovo: državni sekretar za Spoljne Poslove rekao je da bi onima, koji su Salisu dali obavještenja, prijetila velika opasnost, kad bi se njihovi iskazi objelodanili. Znači, dakle, taj izvještaj bi pokazao svu srbijansku intrigu i pritisak koji se vrši u Crnoj Gori, te da bi Crnogorce postigla strahovita osveta od strane srbijanskih vlasti u Crnoj Gori. Na to sam odmah predložio g. sekretaru da, ako stvar stoji tako, ipak bi se izvještaj mogao objaviti, samo bi sva imena valjalo izostaviti. Bilo je već sličnih slučajeva, u kojima se tako postupalo; tako je isto učinjeno u Brajs-ovu izvještaju o zločinstvima u Belgiji. Dakle, neće biti to glavni razlog, što se ne objavljuje Salisov izvještaj. Tijem što vlada odbija da to učini, nastavlja se samo ova zagonetna tajanstvenost, i ja se bojim da će se ovim odugovlačenjem Srbiji omogućiti da izvrši aneksiju Crne Gore, da će onog dana, kad

vlada saopšti izvještaj, reći Parlamentu i narodu: ‘Ovo je zaista jedan nesrećan slučaj, ali sad je već kasno; to sad sve spada u istoriju’. Zbog svega toga, ja najoštrije protestujem, prvo, protivu načina kako su se na naša pitanja o ovom predmetu davali odgovori i za posljednjih godina; i drugo, mada Vlada neprestano to tvrdi, ja ipak ne vjerujem, da bi moglo biti ikakvih neprilika kad bi se objelodanio izvještaj našeg izaslanika o raspoloženju crnogorskog naroda²⁰.

Ser Donald Meklin, lider britanskih nezavisnih liberala, kojega je kritikovao Meknil što se nije jasno i glasno opredijelio za poštovanje prava Crne Gore, ipak, je to naknadno učinio 14. februara 1920. godine i u britanskom parlamentu istakao da se Crnoj Gori treba omogućiti da po principu nacionalnog samoopredjeljenja odluči o svojoj sudbini²¹.

Crnogorska vlada u egzilu na čijem se čelu nalazio Jovan S. Plamenac iskazivala je Ronaldu Meknilu veliku zahvalnost što je u britanskom parlamentu isticao crnogorsko pitanje, te što se zalagao dosljedno i odvažno za obnovu Crne Gore. Tako je Jovan S. Plamenac uputio iz Neji na Seni kod Pariza 17. novembra 1919. godine opširno pismo zahvalnosti poslaniku Meknilu u Londonu, za njegov govor u britanskom parlamentu, u kojemu se ovaj založio za obnovu suvereniteta Crne Gore i afirmaciju njenih neotuđivih prava. Na početku tog pisma Meknilu, Jovan S. Plamenac navodi: „Nedostaju mi riječi kojima bih mogao, u ime Kraljevske vlade Crne Gore, svoje lično i u ime crnogorskog naroda, dovoljno da se zahvalim na dirljivom i maestralnom govoru. Podići glas u odbranu časti i prava jednog slabog naroda, djelo je vrhunske pravde, jedine instance kojoj su upućeni apeli malih, dok veliki, u poštovanju svojih prava i odbrani interesa, raspolazu silom. Dižući

---

²⁰ Ibidem.

²¹ *Glas Crnogorca*, službeni organ Kraljevine Crne Gore, Neji kod Pariza, godina 48, broj 82, 8/21. II 1920, str. 4, članak „Riječ o Crnoj Gori u engleskom parlamentu“.

glas u odbranu postojanja crnogorske države, branili ste, uvaženi Gospodine, čast i dostojanstvo međunarodnih odnosa“²². Na kraju tog pisma Plamenac, podvlači Meknilu da on prati „u odbrani prava i časti Crne Gore put velikog Gledstona i Tenisona“²³.

Krajem 1919. i početkom 1920. godine Meknil i Plamenac održavali su prepisku u vezi sa aktuelizacijom crnogorskog pitanja u Britaniji. Plamenac je uvijek koristio moment da Meknilu iskaže beskrajnu i vječnu zahvalnost za njegovu predanost u borbi za pogažena prava Crne Gore. U tom smislu, u pismu Meknilu iz Neija kod Pariza od 7. januara 1920. godine, Plamenac mu se zahvaljuje „za ogroman trud koji ste uložili za čast i prava naše nesrećne zemlje“²⁴, te ga obavještava da su Meknilove govore već „odštampani u državnim organima“²⁵ i da namjeravaju da ih odštampaju „u specijalnom pamfletu, koji će biti podijeljen među našim izbjeglicama u stranim državama, kao i našem narodu u Crnoj Gori“²⁶. Plamenac u tome pismu moli Meknila da o sadržaju dviju nota, koje mu je u formi kopija priložio uz pismo, a koje je crnogorska vlada iz Neija poslala francuskoj, britanskoj i američkoj vladi, upozna najodgovornije ljude u Velikoj Britaniji. Plamenac napominje da je doktor u kanadskoj vojsci, oficir Frederik Burham „došao direktno iz Crne Gore i otišao za London. Sastaće se s Vama i od njega ćete čuti istinu o groznoj situaciji u zemlji i opštem stavu naroda“²⁷.

Meknil je postavljao pitanja i diskutovao o Crnoj Gori u britanskom parlamentu konstantno tokom 1919. i 1920. godine.

---

²² Crna Gora i Francuska – Diplomacija u izbjeglištvu-dokumenti iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1919–1920, (priređio dr Radoslav Raspopović), knjiga II, Podgorica, 2014, str. 611–612.

²³ Ibidem, str. 613.

²⁴ Ibidem, str. 687.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

Činio je to na sjednicama Donjeg doma Parlamenta 13. februara 1919. godine, 1, 10. i 17. jula, 10. jula, 30. oktobra, 10, 11²⁸, 24. i 27. novembra i 18. decembra iste godine. Konstantno je to i čini i tokom 1920. godine (26. februara, 28. aprila, 8, 9, 10, 23, 24. i 28. juna, 10, 17, i 25. novembra i 6. decembra 1920).

U svojim govorima Meknil se uvijek promptno zalagao za pravo, čast i slobodu Crne Gore i poštovanje njenog suvereniteta, ustavnih kompetencija i međunarodnih atribucija. Podvrgavao je argumentovanoj i principijelnoj, ali i oštroj kritici zvaničnu britansku politiku prema Crnoj Gori. U svojim parlamentarnim diskusijama osuđivao je surovu vojnu okupaciju Crne Gore od strane srpskih trupa i počinjene zločine od strane Srbije nad crnogorskim narodom. Protestovao je zbog nasilne aneksije Crne Gore, odnosno, njenog pretvaranja u dio Srbije i protiv njene korupcionaške politike u Crnoj Gori, finansiranja, pozajmljenim novcem od Velike Britanije, svoje agenturne mreže i terorističkih radnji u Crnoj Gori. Podsjećao je na iznevjerenja obećanja u pogledu restauracije Crne Gore, koje su davali najviši predstavnici savezničkih zemalja. Zamijerao je britanskoj vladi što je *de facto* olako prešla preko srpskih imperijalnih ambicija demonstriranih prema Crnoj Gori i što je obustavila malu novčanu pomoć crnogorskoj Vladi u egzilu. Zahtijevao je da srpske trupe napušte crnogorsku teritoriju. Tvrdio je da o sopstvenoj državno-pravnoj budućnosti Crne Gore, poštujući pravo samoopredjeljenja naroda, mogu jedino odlučiti Crnogorci (punopravni građani), u skladu sa svojim ustavno i zakonski izabranim državnim institucijama, odnosno, postojećom legalnom i legitimnom Skupštinom, ustanovljenom, izbornim putem, na osnovu važećeg Ustava Kraljevine Kraljevine (do 1910. Knjaževine) Crne Gore.

---

²⁸ Vidi o Meknilovim govorima u britanskom parlamentu od 1. juna 1919. i 11. oktobra iste godine u: Dr Šerbo Rastoder i Dr Živko M. Andrijašević, *Crna Gora i velike sile*, Podgorica, 2006, str. 175. i 177.

U Donjem domu britanskog parlamenta Ronald Meknil je 12/26. februara 1920. godine ponovo održao govor o crnogorskom pitanju²⁹. Izložio je njegovu istoriogenezu i apostrofirao neadekvatan i esencijalno nepravedan odnos prema njemu od strane meritornih faktora oficijelne britanske administracije. U izlaganju Meknil je ponovio da je više puta govorio o crnogorskom pitanju tvrdeći da se „ono može uzeti kao malo i nevažno, ipak s pogledom na ispravnost i vjernost ove zemlje, to pitanje nije neznatno; i, na veliko moje iznenađenje, moj poštovani prijatelj, gospodin Balfur³⁰, u svom govoru je, bilo namjerno bilo zaboravom, prešao preko te stvari, ne odgovorivši ništa na nju.

Mislim da nije potrebno da danas tražim oprostjenje od parlamenta zato, što ću da malo više progovorim o ovoj stvari kojoj ja pridajem važnosti. Kad sam o istoj stvari govorio na kraju prošle sesije, Ministar Predsjednik g. Lojd Džordž je u svom odličnom govoru rekao: ‘Ta ima li iko većih simpatija od mene za malu brdsku zemlju!’ Ali s tijekom riječima nije mnogo postignuto. To baš nije značilo mnogo, i, po nesreći, ta njegova velika simpatija bila je od vrlo slabe koristi potištenome narodu na jugoistoku Evrope; uvjeren sam da se ne varam ako kažem, da je ta stvar o kojoj sam tom prilikom govorio, zasluživala veću pažnju od strane naše Vlade. Ne znam da li je narodni poslanik Vilson, koji danas zastupa Vladu, u stanju dati odgovor na ovo pitanje. Ali svakako bih volio znati, kada će i u kakvim će prilikama Vlada uzeti da raspravi ovo pitanje, koje je veoma

---

²⁹ Pomenuti Meknilov govor objavljen je u *Glasi Crnogorca*, Neji na Seni kod Pariza, godina 48, broj 83, 11/24. mart 1920, str. 1–2–3. Iz *Glasa Crnogorca* integralno prenosimo njegovu eksplikaciju i elaboraciju crnogorskog pitanja u britanskom parlamentu.

³⁰ Artur Balfur (25. VII 1848–19. III 1930), lord, britanski konzervativni političar, Predsjednik Vlade (11. VII 1902–5. XII 1905), lider opozicije (1906–1911), državni sekretar za spoljne poslove Velike Britanije (10. XII 1916–23. X. 1919).

ozbiljno i odlučno, i koje je uz izvjesne teškoće stavljeno pred nju na rješenje.

Čitava istorija se je stvorila o crnogorskom pitanju, a to nam pruža karakterističnu sliku balkanskih intriga, koje, od početka do kraja, nijesu ništa drugo do rovarenje protivu nezavisnosti i prava jednog malenog, hrabrog, slobodnog naroda. To je sve proizišlo iz jedne opšte težnje, za koju ja imam najtopliju simpatiju: iz težnje za stvaranjem jedne jake i ujedinjene države od svih slovenskih zemalja na jugoistoku Evrope. Uvijek sam na tu stvar gledao kao na jedan od najboljih rezultata ovoga rata. Ali, po nesreći, srbijanska politika je tu ideju shvatila tako, da na taj način sebi stvori jednu osvajačku i imperijalističku državu i da sebe stavi kao gospodareći element u cijelom tom dijelu svijeta. Što se pak tiče Crne Gore, nije mi potrebno ni pominjati da je prvi propovjednik slovenskog jedinstva bio, i jeste, današnji crnogorski kralj. On je bio najveći pobornik te ideje, mnogo godina prije ovoga rata. Međutim čim je rat buknuo, srbijanski politički intriganti i zavjerenici prihvatiše ovu ideju, znajući da ona ima mnogo pristalica među ostalim jugoslovenskim narodima, te, i silom i prijevarom, krenuše da kraljevinu Crnu Goru osvoje za kraljevinu Srbiju, da zbrišu njenu slobodu i da cio crnogorski narod primoraju da se zakune na vjernost kralju, koga ne poznaju.

Tu namjeru oni su sprovodili od početka rata pa sve do sada, blagodareći nemarnosti, tako se bar meni čini – i naše vlade i savezničkih predstavnika, oni su tu zavjeru izvršili sa vrlo velikim uspjehom. To su vrlo vješti balkanski spletkaroši. U početku, oni su uvidjeli vrijednost ovog principa ‘samoopredjeljenja’ i znali su da, ako hoće da uspješno nastave politiku nasilne aneksije Crne Gore, da to mogu postići samo ako Evropu uvjere, da je to bila želja samoga crnogorskog naroda. Od početka oni su radili da izazovu taj utisak, jer su znali da cijelu stvar moraju Evropi prikazati tako, da izgleda, kao da je cio narod crnogorski na njihovoj strani; pošto su pak imali pravi monopol u pogledu veza sa tijem krajem,

i pošto su već zauzeli bili sve informacione izvore, učinilo im se da će im to biti laka stvar da izazovu onaj željeni utisak. Odmah, na prvi pogled, izgledalo je to sve neistinito, a naročito s pogledom na istoriju crnogorskoga naroda. Cio parlamenat svakako se sjeća da crnogorski narod – izuzimajući Arnauete, koji mučno da su ikada imali svoju organizovanu državu - bijaše na Balkanu, od početka pa do kraja, jedini, koji uspješno branjaše svoju nezavisnost protivu Turaka. Šest stotina godina, dok su drugi balkanski narodi bili tursko roblje, Crnogorci su svojim mišicama branili svoju slobodu. Po samoj svojoj prirodi oni su gordi, a zbog ovake lične prošlosti imaju rašta i biti gordi!

Da bi im uspjela propaganda, srbijanski intriganti nastaviše i dalje po ‘svom sistemu’, klevetati i sramotiti (kao što to oni već umiju!) kralja Crne Gore, starog patriarhalnog vladara, pjesnika i patriotu, koji bijaše, ja to s razlogom vjerujem, veoma poštovan i ljubljen od svoga naroda. Nastaviše omalovažavati ga prvo u očima Evrope, u očima savezničkih predstavnika u Parizu, a zatim pokušашe to isto postići i u očima samog njegovog naroda. To je počelo odmah u prvim danima rata. Malena Crna Gora bijaše se bacila u rat odmah prve nedjelje; objavila bješe rat 6. avgusta 1914, u jedinoj namjeri da priteče u pomoć Srbiji, čiji narod ona smatraše rođenim bratom svojim. Bez obzira na to što je izgubila u borbi 50 procenata od svoje ubojne snage, njeni neprijatelji su marljivo širili izvještaje kako je ona izdala svoje Saveznike još u samom početku rata. Ne znam da li se poštovana gospoda poslanici sjećaju one vijesti o predaji čuvenog brda i veoma važne strategičke tačke. Javljeno je da je ta pozicija predana – izdajom! Ne vjerujem da je tu bilo i trunka istine. Istina je to, da je posada bila nadvladana mnogo većim vojnim snagama i mnogo jačom artiljerijom; pa i ako se čak i pronio rđav glas o tom događaju – o izdaji ne može biti ni govora – to je ona ista vrsta ‘rđavog glasa’ koja se u svoje vrijeme pridavala predaji Sijonkopa u južnoafričkom ratu. Pretpostavljajući najposlije i to,

da je zbilja bilo izdaje, treba znati da je vojska, koja je držala tu poziciju, bila pod komandom srbijanskog oficira; znači i da je bilo kakve god izdaje, za nju nije odgovorna Crna Gora, no Srbija. Ali srbijanski političari su cijelu stvar čitavoj Evropi prikazali kao malodušnost i nevjeru crnogorske vlade. Oni su bili to u stanju učiniti, jer kao što sam ranije rekao, oni su bili zaposjeli sve informacione izvore. Ja sam ranije iznio jedan primjer o tom u Parlamentu. Neki se od nas još sjećaju izvještaja o onom vrlo važnom uspjehu, koji je postigla srbijanska vojska kada je nastupila u Austriju, čak do Sarajeva, goneći Austrijance. Međutim, istina o kojoj sam se pouzdano uvjerio, jeste to da tamo nije bilo nijednog srbijanskog vojnika. To je djelo vojske crnogorske. Ali Crnogorci – prostodušan narod koji ne misli o propagandi – nijesu pridavali nikakve važnosti tačnim izvještajima, određenim za London, Pariz i drugdje, te se ne starahu da svoje djelo objelodane. Međutim, vješti Srbijanci javljahu svemu svijetu stvar, sa malenom ali važnom ‘izmjenom’: pridavajući Srbijancima umjesto Crnogorcima, sav značaj ovoga uspjeha.

Druga tačka ovog spletkaskog i zavjereničkog programa, jeste, kao što je u opšte poznato, Krfski pakt. Parlamentu je poznato, da u vremenu, kad napredovahu Austrijanci, kralj i vlada Srbije moradoše otići u progonstvo, isto onako kao kralj i vlada belgijska, i kao kralj i vlada crnogorska. Srbijanci odoše na Krf, Crnogorci u Francusku. I onda, ponovo, ma da je to sve bilo u krajnjoj nuždi da Kralj i Vlada crnogorska dođu u Pariz, to se je prikazivalo kao nisko i izdajničko bjegstvo Kralja i napuštanje svoga sopstvenoga naroda. Kad je srbijanska vlada obrazovana u Krfu 1917, održana je tu i skupština, na kojoj je i nekoliko zastupnika iz raznih slovenskih krajeva uzelo učešća. Objavljeno je da je tu sklopljen Ugovor u kome su svi jugoslovenski narodi zastupljeni, ma da nijedan jedini Crnogorac ne bijaše prisutan. Na toj skupštini je stvoren tzv. Pakt, po kojemu se Crna Gora proglašuje sastavnim dijelom Srbije, a cio crnogorski narod

podajnik Srbije! Protivu ovog Pakta koji je nametnut crnogorskom narodu, na način koji sam opisao, nije nikad, u koliko je meni poznato, protestovala naša Vlada, koja je morala znati ova fakta. Žalim, što nijesam imao priliku zapitati moga štovanoga prijatelja koji je, kako mislim, tada bio u ministarstvu spoljnih poslova, kako je to moguće da takvo zločinstvo bude dozvoljeno protivu nezavisnog našeg saveznika, a bez i najmanjeg protesta od strane Velikih Sila, koje su svojom čašću bile obvezane to učiniti, a u korist istoga saveznika koji nije bio u stanju sebe braniti? Svijem onijem, koji protestovahu od tada, protivu takih postupaka ili drugih, a koji su mnogobrojni, bilo je rečeno od strane savezničkih vlada: 'Nemojte pridavati mnogo važnosti što dolazi od kralja i crnogorske vlade, jer to je samo dvorska partija'. To je ideja koju su Srbijanci marljivo širili, da kralj i dvorska partija jesu tek jedna neznatna stranka, a da prava želja većine Crnogoraca jeste to da postanu podanici druge države, i da se žele otresti svoga kralja i vlade.

Ali savezničke vlade ne mogu uzeti takvo držanje, pošto sve do ovoga časa kralj Crne Gore i njegova vlada službeno su priznati od francuske vlade, od vlade Njegova Veličanstva, i od svih ostalih saveznika. Mi stojimo u diplomatskim odnošajima sa njim preko službenog lica u našoj ambasadi u Parizu, i to je potpuno nedosljedno za jednog savezničkog govornika, u jednom dahu reći: 'To je istina, mi priznajemo Kralja Crne Gore, priznajemo i njegovu vladu kao ustavne i zakonite predstavnike zemlje, ali u isto doba oni predstavljaju samo jednu malu stranku; mi gledamo, preko njihovih glava, k narodu u zemlji'. Veliki broj crnogorskih izbjeglica, za vrijeme otkad je njihova zemlja bila zauzeta, sklonio se je u Francusku, na Krf i u druga mjesta, i, čim im je bilo moguće, morali su da se organizuju i da uzmu učešća na solunskom frontu i da se bore uz Saveznike. Oni su za tim čeznuli, ali evo kako su bili dočekani. Svijema je bilo onemogućeno da uzmu učešća na solunskom frontu, osim ako pristanu da se

bore pod srbijanskom zastavom i u srbijanskoj uniformi, i, prije svega ostalog, ako se zakunu na vjernost kralju Srbije. Vrlo velik broj od njih – potpuno ispravno – odbi da učini to i zbog toga bilo im je zabranjeno boriti se. Međutim, u toku ratnih događaja kad su se Austrijanci morali povući k Dunavu, poslije bugarskog sloma, Crna Gora je bila oslobođena od neprijatelja, i, kao što je prirodno, očekivalo se da će se crnogorske izbjeglice vratiti, i da će zemlja biti restaurisana isto kao i belgijska i srbijanska. Ali od svega toga ne bi ništa! Zemlju je zauzela srbijanska vojska, i to ne na prijateljski način nego osvajački, i tako to traje i danas. Ja ponovo želim pitati Vladu – ma da nikad ne dobijam odgovora, ni na jedno od ovih pitanja – zašto se, kada su drugi saveznički kraljevi i vlade restaurisane u svojim zemljama, čim se za to pružila prilika, zašto se isto ne dozvoljava kralju i vladi crnogorskoj? Kralj sam to je najviše želio, ali mi smo ga spriječili, francuska vlada i mi. Evo pismo g. Pišona, odgovor na pismo kraljevo, od 2. novembra 1918. u kom on piše kralju crnogorskom:

‘Vaše Veličanstvo dodaje, da Vas je francuski poslanik kod Vaše vlade informisao o mišljenju francuske vlade, a koje mišljenje dijele i ostale savezničke vlade: da bi, pod ovim prilikama, Vaš polazak bio nepogodan’.

‘Nepogodnost’ odnosi se na povratak, u svoju otadžbinu, iz koje je neprijatelj izgnan! On dalje nastavlja i uvjerava, da tamo neće biti nikakva kvara njemu i njegovoj vladi i budućnost zemlje. Evo, što kaže g. Ministar Pišon:

‘Vojska koja će ići tamo, garantovaće održanje reda u Vašem kraljevstvu, i poštovaće ustavna prava, kao i slobodu crnogorskog naroda’.

Dalje, u jednom intervju između kralja i francuskog diplomatskog otpravnika poslova, Kralju je dato uvjerenje da će se sve naredbe davati i vršiti u njegovo ime. To se sve dogodilo za vrijeme primirja, i važno je podsjetiti i na to, da u svom izvještaju od 8. januara 1918., koji je igrao tako značajnu ulogu u pregovorima

za mir, predsjednik Vilson je stavio među uslove mira i to, da Crna Gora ima biti vaspostavljena isto onako kao i Belgija i Srbija; na taj način mi imamo tačno jemstvo - mi smo ga imali više puta i od naše vlade – od predsjednika Sjeveroameričkih država da jedna od glavnih pogodaba za mir jeste i potpuna restauracija ove zemlje. U isto vrijeme, u pismu Predsjednika Francuske Republike kralju Crne Gore, nalaze se ove riječi: 'Prisustvo savezničke vojske, i pomoć koju će ona dati stanovnicima bez sumnje će doprinijeti tome da što prije dođe taj čas za kojim Vaše Veličanstvo čezne'.

Koje su to savezničke trupe koje bi imale pomoći narodu, kako to g. Poenkare veli? Parlament će se sjećati vrlo značajnog događaja za vrijeme sloma Bugarske. Kada su Saveznici prodirali u Bugarsku, apsolutno je bilo zabranjeno srbijansku vojsku upotrebiti za Bugarsku, a zbog uzroka koji vrlo lako možemo predstaviti. To je bila jedna mudra naredba ne dozvoliti jednoj susjednoj balkanskoj državi da uđe u Bugarsku. Ali zašto ista takva pametna naredba nije učinjena i u pogledu Crne Gore? Tamo su, naprotiv, ušle u zemlju, i to bez ikakve stvarne potrebe, trupe - srbijanske! One uljegoše tamo, i sad nakon 15 mjeseci od primirja, još se tamo nalaze. Šta su one učinile otkada su tamo? Prije svega, postavile su potpuno srbijansku administraciju. Proglasile su zemlju za jedan dio Srbije. Izdavale su pasoše iz kojih proizilazi da se Cetinje, prestonica Crne Gore, nalazi - u Srbiji! Činili su sve samo da zbrišu razliku između dvije države u pogledu administrativnom, i prisiljavali su sve činovnike, i civilne i vojne, da se zakunu na vjernost Petru od Srbije.

Evo primjer, kako se tamo postupa:

Dva Crnogorca u Baru, Stamatović i Bačetina, bijahu pozvani da se zakunu na vjernost kralju Srbije, (da bi i njihova imena došla u onaj spisak koji treba da posluži Evropi kao dokaz da Crnoorci ne žele svoga kralja, nego hoće da se utjelove u Srbiju). Ova dvojica odbiše to učiniti, te budu zatvoreni. Oči su im izbodene, uši odsječene, jezici kroz probušene vilice

provučeni, i pošto su tako ostavljeni da se izvjesno vrijeme muče, isječeni su bajunetima od srbijanskih vojnika. To tamo nije rijedak i izvanredan događaj! Eto to je bio način sa kojima su ove savezničke trupe, kao što je rekao Predsjednik Francuske Republike 'davale pomoć stanovnicima Crne Gore'!...

Tako je izvođeno jemstvo, dato od Amerike, Francuske i Velike Britanije, da će se narodu dati mogućnost potpunog i slobodnog samoopredjeljenja! Te su obaveze davane uvijek, i u ovom parlamentu i svugdje. Moram reći to, da gorko žalim za onim vremenom – u prošlom parlamentu i u ovom – kad sam imao povjerenja u Vladu po ovom pitanju. S vremena na vrijeme, kad sam stavljao ova pitanja zastupnicima spoljne politike, bio sam umoljen (zarad jednog ili drugog razloga) da povučem svoje pitanje, jer da nije sad podesno, i tako nešto. Ja sad žalim što sam to činio, jer tijekom su oni dobijali više slobode. Došao sam, u pogledu izbjegavanja odgovora od strane spoljnog ministarstva, dotle da mislim da je prosto nevjerovatno, da su oni uopšte namjerni ikad održati svoje obećanje. U svakom slučaju, zlo koje je učinjeno za ovih 15 mjeseca, ne može se izbrisati. I svaki dan, koji prolazi, čini stvar još grđom.

Tamo su danas lovci koncesija. Zanemariš interese podižu se. Stranci hvataju mjesta u zemlji. Jezgro građana – a oni su primitivan i prostodušan narod – rastjeran je iz zemlje; mnogi su pobijeni, vrlo mnogi zatvoreni. Ma što se dogodi sad, i kako god Savezničke vlade pokušale ostvariti svoje obaveze, one ne mogu zbrisati ovoliko zlo, koje je nepažnjom njihovom donešeno. Jedan od najtužnijih momenata je to što je velik broj Crnogoraca bio u američkoj ili kanadskoj vojsci, pa se vrnuo doma, u potpunosti nadi da će nakon ovolike borbe, biti svima dozvoljeno povratiti se u otadžbinu!... Parlament može predstaviti ogorčenost tih ljudi, koji su se borili uz Saveznike, i koji se moraju opet vraćati u Ameriku i Kanadu, jer njihovi dosadašnji Saveznici, a sadašnji neprijatelji, osvojiše njihovu otadžbinu, i oni uvideše da

njihovi veliki Saveznici u čijim se redovima oni boriše ne htjedoše maknuti prstom da zašтите njihovu zemlju i da im dadu mogućnosti da se vrate svojim familijama. Ali sad dolazi vrhunac svega ovoga: naša vlada i vlada francuska - no mene se tiče samo naša – jesu krive za jednu nevjerovatnu glupost, t.j. za ukidanje male pomoći crnogorskoj vladi, sa kojom ta vlada bijaše u stanju da se održava. Dozvolite mi da navedem što je sve učinjeno ovim dvijema saveznicima. Srbija za sve vrijeme rata primala je pomoć od 9 miliona franaka mjesečno. Ukupna svota, koju je od početka pa do kraja primila crnogorska vlada nije bila ni koliko jedna mjesečna pomoć njezinog susjeda. Da popunim stvar: 17. septembra prošle godine, podnesena je molba savezničkom vijeću u Parizu od srbijanske delegacije, da se obustavi svaka daljna pomoć Crnoj Gori. Molim Parlamenat da razmotri kako bi se moglo zamisliti kada bi na pr. francuska ili naša vlada molila Konferenciju Mira da obustavi pomoć Belgiji. Ima li što nesmislenije od toga, što je jedna saveznica učinila drugoj, a to je Srbija učinila u svojoj težnji da slomi svoga slabijeg saveznika? Otići Konferenciji Mira i, u odsustvu crnogorskog izaslanika, moliti da se pomoć crnogorskoj državi uskrati!... Ne treba ni pominjati da je toj molbi odmah udovoljeno, a posljedice su to da je ova mala država sa svojom vladom još zadržana u izgonstvu i lišena i posljednje pare, samo da se mogne što prije narodu kod kuće javiti da mu je vlada finansijski bankrotirala! Znam da ko bi god od naših saveznika apelovao na Vladu za pomoć, taj ne bi ovdje imao nikakvih simpatija i ja neću činiti taj apel, ali moram napomenuti to, da u isto vrijeme, kad je Crnoj Gori ta mala svota ukinuta, mi smo zagarantovali veliki i znatan zajam Srbiji, i od toga istoga zajma Srbija je upotrijebila 7 miliona franaka za pojačanje vojne posade u Crnoj Gori, za mićenje naroda, za plaćanja agenata i za teror u toj zemlji, i, faktički, ona je vukla iz naših izvora pomoć da može nastaviti sve ovo, međutim, Crna Gora se lišava i one male pomoći.

Ovo je jedna od najnečasnijih transakcija ovoga rata. I hoću da rečem parlamentu to da je sve ovo učinjeno bez znanja našeg naroda. Od početka pa do kraja mi nijesmo bili u stanju dobiti i jedan odgovor na ova pitanja u ovoj kući, i ja nemam povjerenja nikakva, da sloboda ovog naroda, zagarantovana od svakog Saveznika, nije izdana baš u Londonu!

Jedan od najpametnijih (!) izuma srbijanskih zavjerenika bio je taj da crnogorsko pitanje pretstave kao zapleteno sa cijelim Jadranskim pitanjem, ali ona, u stvari, nemaju veze. Osim, ako je moja informacija netačna, ali ne mislim da je, ja sam obaviješten da je Ministar Predsjednik predao jedan memorandum u ime britanske i francuske vlade, u kome se predlaže jedno rješenje u pogledu Jadrana, i rezultat ovoga bio bi uništenje crnogorske državnosti. Ali ja mislim da je jedno takvo djelo apsolutno nemoguće, i ja žalim što se na to pozivam. Niko bolje od mene u ovom parlamentu nije obaviješten o neograničenoj usluzi koju je učinio Ministar Predsjednik ovoj zemlji i Evropi, i on nema većeg poštovaoca u ovoj kući od mene. Ali to nije razlog, da - ako se ova nedozvoljena transakcija izvede – i najveći poštovalac ne protestuje protiv nje. Jedno jedino opravdanje koje je ikad ovdje rečeno, jeste to, što se reklo da su crnogorska mišljenja podijeljena, te da mi ne možemo na čisto saznati gdje je većina, i što je njeno pravo mišljenje. To nije naša stvar. Crna Gora ima svoju konstitucionalnu uredbu, isto tako tačnu i dobro učvršćenu, kao i konstitucija u ovom Domu. Ako mi donosimo odluku da naši srbijanski saveznici imaju izići iz onog mjesta kamo nijesu trebali ni dolaziti, onda jedini način da se utvrdi želja crnogorskog naroda jest taj, da se ta želja izrazi preko konstitualnog parlamenta, a to je i jedini način gdje se tačni glasovi mogu saznati. Pretpostaviti to, da nema načina da se Crna Gora oslobodi zala od kojih pati, prosto je besposlen govor. Mi čitamo svaki dan o pritisku koji se vrši na Jugoslovene i na Italiju, u pogledu fijumskog pitanja i drugih. Da li ko vjeruje, da kad bi

britanska i francuska vlada predale jedan ultimatum Srbiji i poručile joj da ona neće dalje uzimati u obzir njezine zahtjeve na Jadranu, sve dotle dok se njena vojska ne povuče iz Crne Gore, zar se ona ne bi povukla? Odgovornost za sve ovo pada na savezničke vlade, a ukoliko je ova zemlja zainteresovana, odgovornost je na vladi Njegova Veličanstva. Srećom, odgovornost nije na ovoj kući, niti na britanskom narodu, iz tog prostog razloga, što su oni bili držani u neznanju, a nije im bilo dozvoljeno da znaju išta od onoga što se događa. Ako pak bude i sad dozvoljeno da pođe istim pravcem kao dosad, i ako još i dalje obaveze koje su date budu povrijeđene, a mi dovedeni pred gotov čin uništenja nezavisnosti crnogorske, tada, ja ne znam kako bi ova kuća sama - znajući u nekoliko šta je rađeno – mogla izbjeći odgovornost za jednu transakciju, za koju sam uvjeren da će ispuniti stidom Engleze kada se sva fakta saznaju“³¹.

Ronald Meknil je, zajedno sa brojnim poslanicima Doma komuna i Doma lordova britanskog parlamenta, u Londonu 21. aprila 1920. godine potpisao rezoluciju o pravu Crne Gore na odluku o sopstvenoj sudbini³². Tekst te rezolucije glasi:

„Uzimajući u obzir junačke usluge koje je učinila Crna Gora – najmanja naša saveznica – i teške gubitke koje je pretrpio njen narod, ona treba da dobije puno pravo da odluči o svom

---

³¹ *Glas Crnogorca*, Neji na Seni kod Pariza, godina 48, broj 83, 11/24. mart 1920, str. 1–2–3. Članak „Debata o Crnoj Gori u Parlamentu Velike Britanije“.

³² Rezolucija britanskih parlamentaraca o pravu Crne Gore na odluku o sopstvenoj sudbini London, 21. Aprila 1920. Kopija teksta rezolucije nalazi se u BIIP, Radovi Vladimira Đ. Popovića, fascikla 113. Tekst rezolucije u Popovićevoj zaostavštini je na francuskom jeziku. Mi smo tekst rezolucije u prijevodu na naš jezik citirali prema: Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004. str. Prema Rastoderu citirali smo i kratke biografije, date uz ovaj tekst: Edvarda Vuda, Konveja Martina, Džems Brajsa, Džejms Tomasa, vikonta Herberta Dona Gledstona, Džejms Henri Tomasa, Ormsbi Gora Džordža Artura.

budućem režimu, tj. njen parlament treba nužno da bude izabran po crnogorskom ustavu da bi odlučio o ovom pitanju. Sloboda glasanja biće garantovana evakuacijom svih trupa i srpskih vlasti koje sada zaposjedaju Crnu Goru.

Jedino tim sredstvima obećanja velikih sila mogu konačno biti ispunjeni, a principi za koje su se saveznici borili dobili potvrdu vaspostavljanjem suvereniteta Crne Gore.“

London, 21. aprila 1920.

F. A. Macquisten, stranka Udruženi savez (vladina stranka),
veliki brodovlasnik;

Ronald McNeill, Udruženi savez (Kenterberi);

J. A. Seddon, Udruženi demokratski savez;

Winterton, grof, Udruženi savez, major;³³

J. Stewart, Udruženi savez;

Oscar Guest, Slobodna koalicija, plemić, kapetan;

Ser Martin Conway, Udruženi savez, predstavnik svih univerziteta;³⁴

Vikont Kerzon, Udruženi savez, komandant u floti;

Ser Donald Maclean, podšef Liberalne stranke, plemić;

Baronnet Stuart Coates, Udruženi savez;

Ser Henry Cowan, Udruženi savez, predstavnici javnih radova;

M. T. Simm, Nacionalni demokratski savez;

Lord Sydenham, van stranaka;

---

³³ Edvard Vud (1851–1943), sin Čarlsa Vuda, drugi vikont Halifaksa, plemić i političar.

³⁴ Konvej Vilijam Alington Martin (1856–1937), engleski istraživač, istoričar i pisac. Konzervativac i poslanik u Gornjem domu 1918-1931. Objavio je više djela: *Mountain Memories* (1920), *Art Treasures of Soviet Russia* (1925) i *Giorgione as a Landscape Painter* (1929).

Vikont Bryce, liberal;³⁵

Vikont Gladstone, liberal;³⁶

Lord Burnham, konzervativac, vlasnik „Dejli telegrafa“;

J. L. Clynes, Laburistička partija;

J. H. Thomas, Laburistička partija;³⁷

Tom Griffiths, Laburistička partija;

W. Tyson Wilson, Laburistička partija;

W. Ormsby Gore, konzervativac unionista.³⁸

---

³⁵ Vikont Džems Brajs (1838-1922), britanski historičar, poslanik i diplomata, rođen u Belfastu. Studirao je na Univerzitetu u Glazgovu i Oksfordu, bio je profesor građanskog prava na Oksfordu. Pripadao je liberalima. Objavio je više knjiga iz oblasti historije i prava. Najznačajnija djela: *The ancient Roman Empire and the British Empire in India, the diffusion of Roman and English law throughout the world: two historical studies* (1914); *The attitude of Great Britain in the present war* (1916); *Canada: an actual democracy* (1921); *Constitutions* (1905); *The hindrances to good citizenship* (1909); *The Holy Roman Empire* (1864); *Impressions of South Africa* (1897); *Memories of travel* (1923); *Social institutions of the United States* (1891); *Studies in history and jurisprudence* (1901); *The study of American history* (1921).

³⁶ Vikont Herbert Džon Gledston (1854-1930), britanski državnik, sin Vilijama Gledstona, član parlamenta 1889-1905, sekretar 1905-1909. i šef Liberalne partije 1899-1905. godine, generalni guverner Južne Afrike (1910-1914), vikont od 1910. Objavio je dvije knjige: *W. E. Gladstone* (1918); *After Thirty Years* (1928).

³⁷ Džejms Henri Tomas (3. X 1874-21. I 1949), britanski sindikalni lider i političar, lider britanskog trgovačkog sindikata. U mladosti je bio čistač lokomotiva, od 1918. sekretar Nacionalnog sindikata željezničara, predsjedavao je Kongresu Sindikata trgovine (1920). Od 1910. član je Laburističke stranke u Donjem domu. Bio je savjetnik, državni sekretar za kolonije i ministar za rad (juni 1929 - juni 1930), državni sekretar vlade (juni 1930 - juni 1935), pa ponovo sekretar za kolonije (novembar 1935 - maj 1936).

³⁸ Ormsbi Gore Viliam Džordž Artur (Ormsbi Gore Wiliam Georg Arthur)

U debati u britanskom parlamentu održanoj 28. aprila 1920. godine, prema stenografskim izvještajima Donjeg doma parlamenta, „Gospodin Ronald Meknil je pitao Premijera da li je njegova želja bila da na skupštini održanoj u Gaeti 12. og aprila, okupi 2500 crnogorskih izbjeglica, koji su opisujući sebe rekli da bježeći pred krvavim srpskim terorom prelaze u Italiju, i usvojio rezoluciju u kojoj saosjeća u patnji sa kojom su se suočili, da je Mirovna Konferencija ostala ravnodušna na sve žalbe i proteste protiv krvožedne tiranije koja se sprovodi u Crnoj Gori od strane srpske vojske; da li su izjave sadržane u ovoj rezoluciji da su Srbi spalili njihove kuće, uništili sela, i zatvorili ili ubili njihove najistaknutije građane, u saglasnosti sa informacijama do koje je došla Vlada samostalno; i da li je predloženo da se obrati pažnja na molbe tih izbjeglica da njihova zemlja ne bude prinudno pripojena Srpskoj Kraljevini prije nego Crnogorski narod izrazi volju o svojoj sudbini“. Meknilu je odgovorio Bonar Law sljedeće: „Vidio sam kopiju Rezolucije koja se na to odnosi, ali ja ne mogu da prihvatim te izjave kao da predstavljaju sa potpunom tačnošću trenutnu situaciju u Crnoj Gori. Budućnost Crne Gore može se riješiti samo sporazumom uz posredovanje saveznika i svaki dogovor koji nije zasnovan na *ex parte* izjavama o tom pitanju je nepoželjan“. Meknil je saopštio potom: „Da li je to stvarno časno. Džentlmen koji je svjestan da je u poslednjih nekoliko nedelja 5000 Srba ne samo poraženo nego već skoro uništeno od strane vojske Crne Gore, i zar nije vrijeme da se stane na put ovoj borbi tako što će se naći neko mirno rješenje ovog pitanja?“³⁹

1845-1964, britanski političar, ljubitelj i poznavalac umjetnosti. Školovao se na Oksfordu. U parlament je prvi put biran 1910. Tokom Prvog svjetskog rata bio je u Egiptu. Kao britanski oficir za vezu bio je sa misijom u Palestini 1918. Član je britanske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine.

³⁹ Vidi o tome: Stenografske bilješke zasjedanja Britanskog parlamenta, Montenegro, Hansard, 28. April 1920. Na engleskom jeziku objavljeno na: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1920/28/montenegro>.

Ronald Meknil je i tokom juna 1920. godine u Donjem domu britanskog parlamenta aktuelizirao, kao i ranije, Crnogorsko pitanje. Tako je 8. juna 1920. godine postavio pitanje britanskom podsekretaru za spoljnje poslove lordu Cecil Harmsworth-u „da li on ima bilo kakvu zvaničnu informaciju o okolnostima u kojim je M. Dožić⁴⁰, bivši predsjednik Skupštine Crne Gore nedavno ubijen u Podgorici, Srpskom štabu u Crnoj Gori; da li je svjestan da je poznato da je M. Dožić imao razgovor sa Grofom de Salisom dok je ovaj bio u Crnoj Gori; i da li on ima bilo kakvu informaciju o tome da ubistvo nije bilo nepovezano sa sastankom između M. Dožića i predstavnika Britanske Vlade“⁴¹. Podsekretar Hamsvort dao mu je negativan odgovor, ali u nastavku debate Meknil je ponovo pitao „Državnog Sekretara za spoljne poslove da li je Francuska Vlada, u komunikaciji sa Srbima sadržaj izvještaja Grofa de Salisa sa Crnom Gorom, zahtijevala ili nakon konsultacija sa Vladom Njegovog Veličanstva?“⁴². Od podsekretara Hamsovrta dobio je odgovor da britanska vlada o tome ne posjeduje informacije.

Predsjednik crnogorske vlade u egzilu i ministar spoljnjih poslova Jovan S. Plamenac iz Rima 4. decembra 1920. godine uputio je notu Bonar Lou povodom note koju je dva dana ranije poslao grofu Kerzonu od Kedlstonu u vezi, kako je rekao, „sa izborima za srbijansku Ustavotvornu skupštinu, obavljenima u Crnoj Gori

---

⁴⁰ Milo Dožić, bivši ministar Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, ministar pravde Knjaževine Crne Gore (10. VIII 1911–6. VI 1912), zastupnik ministra prosvjete i crkvenih poslova (6. XII 1905–11. XI 1906 i 10. VIII 1911–6. VI 1912), predsjednik Crnogorske narodne skupštine od 1. XII 1920. do 12. II 1911. Ubijen je u Podgorici 1920. godine.

⁴¹ Stenografske biljeske zasjedanja Britanskog parlamenta, Montenegro, Hansard, 9. Jun 1920. Na engleskom jeziku objavljeno na: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1920/jun/montenegro>.

⁴² Ibidem.

uzurpaciom srbijanske vlade“⁴³. Riječ je o protestnoj noti crnogorske vlade u egzilu, povodom izbora za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu), koji su sprovedeni na teritoriji KHS, a sljedstveno tome i na području Crne Gore, koja je u nju bila apsorbovana nasilnom aneksijom. U toj noti Plamenac podvlači i sljedeće: „Iz detalja datih u noti Vaša ekselencija će uvidjeti koliko je britanska vlada bila pogrešno informisana o istinskim željama crnogorskog naroda; inače Njegova ekselencija gospodin Lojd Džordžb ne bi mogao da odgovori na pitanje Meknila u Donjem domu Parlamenta da crnogorski narod sam želi da poništi svoju državu. Događaji u Crnoj Gori tokom izbora pokazuju da je crnogorski narod protiv Srbije i njenih Karađorđevića“⁴⁴.

Jovan S. Plamenac, predsjednik Ministarskog savjeta i ministar spoljnjih poslova Kraljevine Crne Gore je, iz Rima 16. decembra 1920. godine (Via Volturmo 7), pisao Ronaldu Meknilu, povodom kominike jugoslovenske vlade, dostavljajući mu odgovor na isti, s molbom da ga Meknil u Velikoj Britaniji iskoristi u političkoj borbi za crnogorsku stvar i eventualno objavi. Jovan S. Plamenac u uvodnom dijelu tog opširnog pisma navodi:

„Dragi i mnogopoštovani prijatelju,

Imam čast da Vam prenesem službeni kominike predsjednika jugoslovenske vlade iz Beograda, objavljen 26. Novembra o. g., koji se odosi na Vašu interpelaciju u Donjem domu Parlamenta po pitanju Crne Gore. Ovaj kominike glasi:

Povodom ponovljenih pitanja u engleskom Donjem Domu o stanju u Crnoj Gori, a naročito poslednjih upućenih od strane poslanika Ronalda Meknila; predsednik ministarskog saveta, ministar inostranih dela, nalazi se pobuđenim izjaviti, da je Kraljevska Vlada u najmanju ruku iznenađena ovakvim insistiranjem. Srbija i narod srpski smatraju, da su zaslužili drugojače ponašanje od

---

⁴³ Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, Dok. Br. 77, str. 362.

⁴⁴ Ibidem.

strane njihovih Saveznika, a Srbi, Hrvati i Slovenci drže, da su žrtvama svojim potuno stekli pravo na svoje oslobađanje i ujedinjenje. Poštovani član engeskog parlamenta jamačno ne zna, da su Crnogorci bar u onolikoj meri Srbi, koliko su Jorkširci Englezi, te da nikom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i ne pada na pamet, da ih podjarmljuje. On jamačno još manje zna, da je raskralj Nikola poslednji tiranin u Evropi, koga je veliki rat s razlogom uklonio sa svetske pozornice. Kao svi ostali građani naše države i stanovnici ranije Crne Gore imaće priliku, da se potpuno slobodno izjasne o svojoj sudbini na izborima od 28. ovog meseca.“

„Moram Vam čestitati, moj dragi prijatelju, na uspjehu da, nakon toliko napora, izvedete kriminalca pred moralni sud cijelog svijeta, gdje je primoran, kao što vidite, da se brani zbog zločina koje je počinio prema svojim dobrotvorima-spasiocima i saveznicima. Što se tiče njegove odbrane, ona je uzaludna pred zakonom ljudi i etičkim osjećajem koliko izjave kurdskih vođa koje su dali nakon masakra sirotih Jermena.

Čast mi je da Vas obavijestim, ukoliko je to moguće, da se protivim navedenoj izjavi. Iz tog razloga, uzimam sebi slobodu da Vam stavim na raspolaganje sljedeći materijal, koji Vi, po sopstvenom nahođenju, možete prilagoditi i eventualno objaviti“⁴⁵.

Jula 1924. godine u Bergamu (Italija) osnovano je Udruženje za odbranu slobode Crne Gore pod patronatom Đuzepea Berata. Izvršni predsjednik tog Udruženja bio je kapetan crnogorske vojske Milan M. Kosorić, a predsjednik izvršnog odbora prof. Enriko d Aurelio. Članovi tog udruženja bili su brojni stranci prijatelji Crne Gore i crnogorski politički emigranti. Od prijatelja Crne Gore u Velikoj britaniji članovi tog Udruženja bili su iz Londona Ronald Meknil, vikont Herbert Gledston, lord Džodrž Klark Sidenem, ser Roper Parkington, bivši konzul Crne Gore u Lonodnu⁴⁶.

⁴⁵ Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004. Dok. Br. 81, str. 372.

⁴⁶ Vidi o tome: *Natale*, Bergamo, 1925 i dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u*

U Protestu Društvu naroda kojeg su u ime crnogorske delegacije uputili Vladimir Popović, bivši gradonačelnik Cetinja i bivši ministar pravde Crne Gore, i Andrija Prlja, direktor u Ministarstvu spoljnjih poslova Crne Gore, iz Ženeve 13. septembra 1924. godine, između ostalog tvrdi se i to da je 11. maja 1920. godine Ronald Meknil „postavši, kao što znamo, drugi sekretar države i Forin ofisa, tražio u Donjem domu, od ministarstva Velike Britanije, da, kad se bude razmatralo pitanje Jadranskog mora, interesi i prava crnogorskog naroda budu zaštićeni. G. Bonar Lo je, u ime engleske vlade, odgovorio da je crnogorsko pitanje u zajedničkoj nadležnosti velikih sila i da je, prema tome, ostalo izvan pogađanja do kojih bi moglo doći u toku razgovora koje bi regulisao problem Jadranskog mora između Srbije i Italije“⁴⁷.

O martirstvu Crne Gore Ronald Meknil napisao je poduži tekst koji je na engleskom jeziku, u obimu od 11 štampanih stranica, objavljen u britanskom časopisu koji je izlazio u Londonu pod nazivom *The Nineteenth Century and after* (*Devetnaesti vijek i poslije*) u broju 527 od januara 1921. godine na stranama od 135 zaključno sa 145. Naslov originala Meknilovog osvrta na crnogorsko pitanje je *The Martyrdom of Montenegro* Taj članak do sada nije bio preveden i objavljen u crnogorskoj i južnoslovenskoj historiografiji. Pomenuti Meknilov tekst pronašli smo u Biblioteci Istorijskog instituta u Podgorici, u fascikli 455, koja sadrži zbirku tekstova koje je sakupio i priredio dr Pero Đ. Šoć i uz novčanu nadoknadu ih ustupio Istorijskom institutu. Nevedeni Meknilov tekst u ovoj raspravi objavljujemo u cjelosti u prijevodu Gorana Martinovića.

---

egzilu 1918–1925, knjiga I, Podgorica, 2004, str. 89.

⁴⁷ Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004. Dok. Br. 132, str. 535.

Ronald Meknil: *Crnogorsko stradanje*

Crnogorska nezavisnost ne postoji. Malena zemlja odvažnih gorštaka koji su nakon nacionalnog debakla na Kosovu polju 1389. godine⁴⁸ utemeljili sopstvenu državnost i vjekovima kasnije vijorili zastavu nezavisnosti dok je ostatak Balkanskog poluostrva bio porobljen od Osmanskog carstva, konačno je slomljena, ali ne od strane njenih neprijatelja, nego – prijatelja. Zasigurno će se u historiografiji pominjati najbizarnija od svih ironija Velikog rata koji je tobože vođen radi zaštite malih nacija, a koji među svoja dostignuća ubraja potčinjavanje one najmanje među slobodnim zemljama Evrope, kao svojevrsne nagrade njenim junacima, ne iz ruku neprijatelja, nego iz ruku prijatelja saveznika. Prisjećajući se očevog divljenja prema „besmrtnoj Crnoj Gori,“ Lord Gledston u Gornjem domu je s pravom uskliknuo: „Prema Crnoj Gori se nije moglo gore postupiti ni da se borila na strani Centralnih sila.“

Zašto je ovakva sudbina zadesila Crnu Goru još uvijek je pod velom misterije. Kroz svoje državne poslove britanska vlada je pokazivala neviđenu predostrožnost u nastojanju da onemogući da informacije o tome što se dešavalo i koju su to politiku oni vodili prema Crnoj Gori, dođu do Parlamenta ili javnosti. Svi pokušaji da se neka informacija izvuče naišli su na odgovore za koje je riječ „neiskreni“ isuviše blaga da ih opiše. Jedini način na koji su mogli sačuvati povjerljivost bio je u nedostatku interesa tamošnje štampe i drugih subjekata, sem nekolicine u Domu i Parlamentu. Ovo nije izgledalo toliko čudno, s obzirom na to koliko se Crna Gora dojmila nevažnom u odnosu na gigantska previranja u Prvom svjetskom ratu i onome što je uslijedilo nakon njega; no kad vrijeme dođe da se kritički i hladno

⁴⁸ Prema rezultatima istraživanja naučne historiografije Crnogorci nijesu učestvovali na Kosovskom boju 1389. godine – prim. priređivača.

osvrnemo na sve važne istorijske trenutke, mnogi Englezi će tada pocrveniti kad shvate kako su sve one svečane zakletve u njihovo ime tako grubo prekršene u postupanju s ovom najmanjom, ali ne i najmanje herojskom saveznicom.

Ono što se zaista zbilo je to da je Srbija nasilno anektirala Crnu Goru uz pristanak članica Antante. Istini za volju, Srbija i njeni saučesnici takav postupak ne nazivaju aneksijom. Maska je u tome da se Crna Gora voljno pridružila ujedinjenju jugoslovenskih naroda u državi Srba, Hrvata i Slovenaca, na čijem čelu je bila srbijanska monarhija. Svrha ovog rada je da istraži koliko je zapravo stvarna kamuflaža srbijanske imperijalističke politike.

Takođe bi se, protivno tome, moglo tvrditi kako se prije rata, crnogorski kralj kao jedan od prvih lično zalagao za politiku ujedinjenja jugoslovenskog naroda, politiku kojoj su bili naklonjeni najbrižniji Crnogorci i njihovi najveći prijatelji i evropski dušebrižnici. No, puno toga zavisi od oblika same unije i načina na koji će ona biti ustanovljena. Možda bi prijedlog za ulazak Crne Gore kao nacionalne države u federaciju, pri čemu bi zadržala svoju monarhija ukoliko to želi, baš kao što su to učinile Saksonija i Bavarija u Ujedinjenoj Njemačkoj, dobio pristanak crnogorskog naroda. Da im je data sloboda izbora možda bi i prihvatili unitarnu zajednicu sa Srbijom i bili podanici Kralja Petra⁴⁹. Svakako, oba pitanja – prvo, da li žele ujedinjenje pod bilo kojim uslovima i, drugo, ako žele ujedinjenje pod određenim uslovima, koji bi to uslovi bili – predstavljaju stvari

---

⁴⁹ Petar Karađorđević, (1844–1921), kralj Srbije (1903–1918), došao na vlast nakon što su oficiri-zavjerenici iz redova „Crne Gore“ ubili kralja Aleksandra Obrenovića i njegovu suprugu Dragu Mašin. Kralj KSHS (1918–1921). Aleksandar Karađorđević (1888-1934), sin Petra Karađorđevića, kralja Srbije. Proglašen je za prijestolonasljednika 1909. godine, bio je regent od 1914, a od 1921. do smrti 1934. bio je kralj KSHS i Jugoslavije – prim. priređivača.

o kojima oni odlučuju za vlastitu sudbinu i u okvirima njihovog ustavnog aparata. Britansko carstvo je odveć upoznato s takvim pitanjima za koja je ustavni mehanizam imao i afirmative i negativne odgovore. Kad je potegnuto pitanje ujedinjenja Južne Afrike, Natal je isprva odlučio da ostane po strani, da bi na kraju pristupio. Niko nije predlagao da ga treba prisiliti na pridruživanje. Njufaundlend je, nasuprot tome, do današnjeg dana ostao izvan Dominiona Kanade⁵⁰, premda je donesena odredba u Britanskom aktu o Sjevernoj Americi⁵¹ o pitanjima njegove dobrovoljne inkluzije. To su bili presedani za koje bi se možda očekivalo da će ih se britanski državnici dosjetiti onda kada je crnogorsko pitanje trebalo riješiti na Evropskoj konferenciji.

Da bi se razumio puni smisao jednog drugačijeg političkog toka koji je uslijedio, potrebno je imati na umu ulogu koju je Crna Gora odigrala u ratu, te njen pravni status među evropskim narodima.

Niko ne bi mogao okriviti Crnu Goru da se, po izbijanju rata, promišljeno uzdržala od ulaska u konflikt. Baš kao i 1875. godine, kad Crna Gora nije oklijevala da objavi rat Turskoj i tako pomogne Srbiji, tako je početkom avgusta 1914. godine založila sve što je imala objavivši rat Austriji koja je predstavljala prijetnju egzistenciji susjednom bratskom narodu. Svi se sjećaju kako su, nakon početnog sjajnog odbijanja neprijateljskih snaga u kojem su crnogorski vojnici dali sve što su imali, obje zemlje pretrpjele invaziju. Vlade i suvereni Srbije i Crne Gore su bili primorani da prihvate gostoprimstvo savezničkih snaga, na isti način na koji su to učinili kralj i vlada Belgije, kao jedina alternativa u cilju poražavanja neprijatelja.

---

⁵⁰ Kad je tekst pisan, ovo je bio zvanični naziv za Kanadu (od 1867. godine sve do pred kraj Drugog svjetskog rata), kao članice Komonvelta – prim. prevodioca.

⁵¹ *British North America Act*, serija zakona donešenih od strane britanskog i kanadskog parlamenta u periodu 1867–1975, prim. prev.

Preostali djelovi poražene srbijasne vojske besomučno su krčili put kroz crnogorske planine, da bi ih od potpunog uništenja spasili Crnogorci pokrivajući im povlačenje prema moru, a koji su u borbama izgubili pedeset odsto ratnika. To je bila usluga Saveznicima, a posebno Srbiji – usluga koja je u najmanju ruku zavrijeđivala priznanje i zahvalnost. Ništa od toga Crna Gora nije dobila.

Tajenje informacija, o čemu je već bilo riječi, a koje je sistematično praktikovala naša Vlada u vezi s ovim dešavanjima, čini teškim za odgonetnuti u koje su vrijeme tačno Srbi počeli izdajnički da intrigare protiv malenog susjeda i saveznika kojemu duguju tako puno. Vjerovatno su više iz ljubomore nego iz kakvog definitivnog predumišljaja posredstvom kontrole komunikacija, škrto prisvojili vojnu zaslugu koja je s pravom pripadala manjoj armiji; no klevete koje su raširili po Evropi protiv crnogorskog kralja još od 1916. godine, značile su, čini se, pripremanje politike koja je kasnije promišljeno razrađena. Koliko je autor teksta, uprkos srbijanskoj legendi, bio u prilici da uz veliki napor otkrije, nikada nije postojao niti jedan dokaz o tome da je kralj Nikola bio nevjeran Saveznicima bilo kad tokom rata, što su kasnije do kraja opovrgnuli dokumenti bečkih arhiva. No, Srbi su imali kontrolu nad dalekosežnom propagandom koju su do kraja koristili za kaljanje časti i podrivanje nezavisnosti svog, i našeg saveznika.

No, bez obzira na to kad je takva politika poprimila konačan oblik, ona je nesumnjivo bila politika namjerne agresije. Ako je suditi po njenom ponašanju, Srbija nikada ne bi mogla povjerovati da Crna Gora sporazumno može biti uvedena u jugoslovensku zajednicu. Ili, moguće, bilo kakva zajednica, koja ne podrazumijeva potpunu aneksiju Crne Gore Kraljevini Srbiji, nije bila zadovoljavajuća u njihovim imperijalističkim ambicijama. Njihov cilj je bio da izađu iz rata kao „Velika Srbija.“ Ne bi trebalo pretpostaviti da bi srodni narodi pod

austrijskim jarmom, kad su emancipovani, mogli otežati prihvatanje vladavine Kralja Petra. No tvrdoglava ljubav Crne Gore prema nezavisnosti i snažno nacionalno osjećanje bi se mogli isprijediti na putu takvoj zamisli. Ovakve smetnje se nijesu mogle ukloniti nemilosrdno i naočigled javnosti bez kršenja principa u čiju su odbranu sile Antante stale i ušle u rat. Svijet je trebalo ubijediti u to da crnogorski narod ništa tako vatreno ne želi kao to da preda nezavisnost koju je, protiv svih okupatora, održavao petsto godina i da Petru Karađorđeviću pokloni vjernost koju je dotad poklanjao vlastitom suverenu.

Glavna tačka misterije u cijeloj ovoj aferi je to kako je srbijanska propaganda uspjela da se nametne savezničkim vladama. Da je u tome i uspjela dokazano je postepenom promjenom odnosa Saveznika prema Crnoj Gori. 1914. godine niko nije ni slutio da će najveća pobjeda Saveznika voditi u gubitak statusa male države koja im se hitro pridružila na bojnopolju. Londonski sporazum, koji je u ime Velike Britanije potpisao Ser Edvard Grej⁵², izričito je priznavao suverenost Crne Gore i čuvanje njenih interesa na Jadranskom moru. U januaru 1916. godine, tadašnji premijer Askit, govorio je o obnavljanju crnogorske nezavisnosti kao jednog od naših glavnih ratnih ciljeva. Francuska vlada je 5. juna 1917. godine Predstavničkom domu i Senatu dala sličnu izjavu o ratnim ciljevima. U svom prvom obraćanju u svojstvu premijera, gospodin Lojd Džordž je Belgiju, Srbiju, Crnu Goru i Rumuniju nazvao saveznicama s jednakim ugledom; u septembru 1917. je izjavio da će „dan obnavljanja Belgije, Srbije i Crne Gore takođe biti dan oslobođenja svijeta.“ U jeku rata nije bilo naznaka ni u jednoj od

---

⁵² Lord Edvard Grej (25. IV 1862–7. IX 1933), britanski političar i državnik, liberal, ministar inostranih poslova Velike Britanije (1905–1916), ambasador u SAD (1919–1920) i lider Liberalne partije u Domu lordova (1923–1924) – prim. priređivača.

brojnih deklaracija savezničke politike da obećanje o obnavljanju nezavisnost Crnoj Gori znači nešto drugo u odnosu na nezavisnost ostalih saveznica sa kojima je Crna Gora dijelila istu sudbinu. Još više autoritaran, ako je to uopšte bilo moguće budući da je prihvaćen kao polazna tačka o mirovnim uslovima, bio je memorandum predsjednika Vilsona koji je sadržao čuvenih „četrnaest tačaka,“ od kojih se u jednoj od njih insistiralo na obnovi crnogorske nezavisnosti „pod istim uslovima koji se primjenjuju na Belgiju i Srbiju.“ Da američka vlada nije pravila takvu razliku kao što ju je pravilo naše ministarstvo, jasno je iz telegrama koji je kralju Nikoli poslao gospodin Vilson samo četiri mjeseca prije zaključenja primirja u kojem je izrazio nadu da „Vaše Veličanstvo i plemeniti i herojski crnogorski narod neće klonuti duhom, no da će imati povjerenja u riješenost Sjedinjenih država da u konačnoj pobjedi vidi integritet i prava Crne Gore priznatim i osiguranim.“

Budući da su te deklaracije svijetu već bile poznate, bila bi uvreda za sve vlade savezničkih i pridruženih sila da sumnjaju u to da bi u konačnom trijumfu Saveznika tri manja naroda tako često pominjana zajedno u jednoj rečenici - Belgija, Srbija, Crna Gora, mogla imati različiti tretman.

Suprotno tome, svaka deklaracija o Crnoj Gori je obeščaćena. Dok su kraljevi sa svojim ministrima u Belgiji i Srbiji, u jeku čestitki koje su pljuštale od strane Saveznika, najhitrije vraćeni na čelo tih država, kralj Nikola i njegova vlada su, praktično kao zatvorenici, zadržani u Francuskoj. Koliko god zaprepašujuće izgledao postupak jedne savezničke vlade, njega su pratile svježe zakletve koje su isto tako cinično prekršene kao i one pređašnje.

U oktobru 1918. godine Centralne sile su primile „nokaut udarac,“ teturajući po ringu. Pošto su se trupe povukle iz Crne Gore, kralj Nikola i njegova vlada su se pripremali za povratak u prijestonicu. Ljubazno ali odlučno (uz prijetnje) im je fran-

cuska vlada zabranila povratak. No, takvu zabranu je pratila i bitna garancija. Poražene austrijske trupe su kroz Crnu Goru pratile pomiješane snage francuske i srbijanske vojske pod komandom francuskog generala Franšea Deperea⁵³. U pismu od 2. novembra 1918. godine upućenom crnogorskom kralju, gospodin Pišon, dok se zahvaljivao crnogorskom kralju što je ovaj pristao na „zahtjev“ francuske vlade da se „odloži“ njegov povratak, napisao je: „Vaše Veličanstvo može biti sigurno da će vojna četa pod komandom Generala Franšea Deperea poštovati ustavne vlasti kao i slobode crnogorskog naroda.“ Zatim je uslijedilo pismo od Predsjednika republike lično, koje je gospodin Poenkare uputio svom „Veoma dragom i velikom prijatelju,“ u kojem je, uz veliku zahvalnicu upućenu crnogorskom narodu od strane Saveznika, uvjeravao kralja da

---

⁵³ Franše Depere, (1857–1945), francuski general, maršal od 1921, sudjelovao je u kolonijalnim ratovima Francuske u Indokini i Maroku. U Prvom svjetskog ratu (1914–1918) komandovao korpusom V armije, da bi potom bio komandant grupe armija (1916–1917), a 1918. godine komandant Solunskog fronta. Boravio je tri dana u Crnoj Gori januara 1919. godine. Stigao je na Cetinje 28. januara 1919. godine, da bi 29. otišao u Podgoricu, đe je obišao Crnogorce u podgoričkom zatvoru i sa njima vodio razgovore. Sjutradan je otišao u Skadar, pa se vratio za Bar, a odatle je otišao u Solun. Sačinio je izvještaj koji je bio po volji vlastima u Beogradu. Došao je s predubjeđenjem da pomogne „srpsku stvar“ u Crnoj Gori izjavivši da regent Aleksandar i njegova vlada treba da vjeruju da Francuska iskreno pomaže njihove pretenzije u Crnoj Gori. U toj akciji sačinjavanja nerelanog izvještaja o stanju u Crnoj Gori Depereu je pomagao Andrija Radović, koji je od ranije dobio upustva od Petra Pešića, vojnog izaslanika KSHS na Konferenciji mira u Parizu kako da bjelaši dočekaju Deperea. Depereov izvještaj je u cjelini odgovarao srpskim vlastima i zagovornicima koncepta aneksije Crne Gore Srbije. (Vidi više o Depereovoj misiji u Crnoj Gori: Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 95–96) – prim. priređivača.

„će prisustvo savezničkih trupa i pomoć koju će one pružiti stanovnicima nesumnjivo doprinijeti da se ubrza vrijeme povratka za kojim Vaše Veličanstvo žudi. Kad ovo bude svršeno, Vlada Republike će biti srećna da olakša Vaš povratak kući Gospodaru.“

Konačno, francuska Vlada je naložila gospodinu Delaroš Verne da ovaj obavijesti kralja Nikolu da će se tokom njegovog odsustva administrativni poslovi u Crnoj Gori voditi u njegovu ime.

Sada je nemoguće izbjeći čuđenje, neprijatne sumnje o tome da li je ikada postojala iskrena namjera da se ispune ponovljena obećanja, zakletve, dužnosti, premda su formalnoj potvrdi Vrhovnog vijeća Mirovne konferencije u Parizu 22. januara 1919. godine, prisustvovali svi saveznici, pojedinačno ili grupno, s jednakom odgovornošću prema istim. Makar i približno iscrpan izvještaj o ovim intrigama daleko bi premašio prostor koji imam na raspolaganju; ipak, nekoliko važnih činjenica su ključne za razumijevanje ovog slučaja.

Agresivna politika prisajedinjenja Crne Gore Srbiji je već pomenuta. No, postoji još nekoliko razloga koji govore o neprijateljstvu pojedinih srbijanskih političara, koje je upereno protiv crnogorskog kralja lično. U listu *Le Temps*, 24. septembra 1919. godine objavljen je dokument koji otkriva da je u julu 1914. godine Austrougarski Kabinet predložio svrgavanje dinastije Karađorđević, te da se kruna Srbije ponudi nekom drugom evropskom princu. Za ovaj prijedlog su vlasti u Beogradu nesumnjivo znale; kad je 1917. godine posijan strah o postojanju posebnog mira s Austrijom, slutilo se kako će se možda ovaj prijedlog aktuelizovati i načelno prihvatiti od strane Antante, pri čemu bi uticaj Rusije i Italije mogao voditi postavljanju crnogorskog kralja na tron Srbije. Svakako je baš u tom periodu pojačana kampanja koja je imala za cilj da diskredituje kralja Nikolu u očima Saveznika i istovremeno

ga učini nemoćnim velikim naporima da se blokira reorganizacija crnogorske vojske i kraljevska vlada liši svih finansijskih izvora.

Obje metode su na kraju bile uspješne. Crnogorska brigada, koja je brojala 15.000 crnogorskih emigranata u Americi, uspjela je da se reorganizuje na Krfu i da se priključi savezničkom frontu u Saloniki. No, nije prošlo puno vremena kako su srbijanske vlasti uspjele da unište njihovu odvojenost tako što su zabranile korišćenje crnogorskih uniformi, da bi pred kraj 1917. godine te snage bile slomljene, a veliki broj ljudi pritvoren s njemačkim ratnim zatočenicima na Korzici, gdje im je, zatim, nuđeno oslobađanje pod uslovom da pistupe srbijanskoj vojsci. Niko ne želi ni da pomisli da sramotu za to prebaci na Francuze prema kojima svaki Englez gaji najveće poštovanje i divljenje, pa se ostajemo nadati da će se u rasvjetljavanju ovih događaja pokazati da Francuzi nijesu bili svjesni toga šta se dešavalo, te da nijesu bili revnosni instrumenti u srbijanskoj intrigi. Finansijski koraci bili su učinkovitiji od onih vojnih. Kao i u slučajevima drugih manjih saveznica čije su vlade bile protjerane, mala novčana pomoć je od strane Francuske i Engleske određena za Kraljevsku Vladu Crne Gore. Nikada nije isplaćivana redovno, a zahvaljujući dovijanju i srbijanskim mahinacijama, isprva je reducirana, a na kraju potpuno ukinuta. Lišena svih prihoda, crnogorska vlada nije mogla pokrivati troškove administracije, a još manje priteći u pomoć ratnim zarobljenicima ili ublažiti rastuću patnju crnogorskome narodu. Ne mareći za čovječnost, srbijanska nemilosrdna politika u ispunjavanju vlastitih ciljeva očitovala se u njihovom odugovlačnju radi odmora ljudstva na obali, usred misije čiju su opskrbu i organizaciju vodile kanadske i britanske snage – da bi na jedan takav čin britanska vlada odbila da učini makar toliko, koliko da iskaže protest! Nije bilo teško u takvim okolnostima crnogorskog kralja predstaviti u

lošem svjetlu kod naroda, kao nemarnog vladara u odsustvu, kojeg nije puno briga za njegovo blagostanje.

Propagandu je u osnovi sprovodilo tijelo koje je na raspolaganju imalo visoke novčane svote, a zvalo se „Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje“, koji je u Parizu osnovao crnogorski odmetnik A. Radović. Vjeruje se da su troškovi tog tijela dostigli više miliona franaka. A. Radović i njegovi saradnici, dakako, spletkarili su protiv Crne Gore ne bi li pridobili pažnju francuske vlade, čije je cenzorstvo bilo po volji njihovom planu. Čak su zabranili umnožavanje Tenisonove čuvene ode *Montenegro*, hvalospjeva crnogorskom narodu u borbi protiv Turaka, te praktično svaku publikaciju u cilju vođenja anti-crnogorske propagande. Koliko ima istine u ružnim pričama koje se pripisuju interesima određenih finansijskih krugova na Balkanu i njihovim tajnim aktivnostima u sprovođenju projekta „Velika Srbija,“ ja to ne znam. Svakako, ma kakav uticaj imala ruka pomoći u takvoj igri, teško je pomiriti postupke francuske administracije 1918. i 1919. godine u dijelu davanja izričitih garancija odanog prijateljstva, kao što je već pomenuto, u vrijeme primirja od strane francuskog predsjednika i njegovih ministara kralju Nikoli.

Nedugo prije sklapanja mira, crnogorski ministri su upozorili francusku vladu na okupaciju njihove zemlje od strane Srbije, koja će uslijediti kao preduslov za njeno nasilno prisajedinjenje. Crnu Goru su, faktički, okupirale mješovite snage pod vođstvom Franšea Deperea, kao što je ranije pomenuto. Sve ovo je naizgled, dakako, djelovalo kao zajednička akcija Saveznika kako bi se očuvao red u toj zemlji; u stvarnosti, bila je to invazija srbijanske armije, prorijeđene majim brojem francuskih odreda. Kakav god bio sastav tih oružanih snaga, treba imati na umu da ne postoji takvo opravdanje po kome bi bilo koje strane trupe uopšte mogle biti tamo, te da, ako je jednom suverenu i ustavnim vlastima te države

dozvoljeno da se vrate, shodno obećanjima Engleske, Francuske i Amerike, kao što je to učinjeno u slučaju te iste Srbije i Belgije, bilo kakvim kompikacijama ma koje vrste tu nije bilo mjesta.

Vojska koja je izvršila invaziju na Crnu Goru bila je potpomognuta agentima srbijanske vlade koji su se odmah bacili na posao u učvršćivanju procesa uzurpacije, dok se posebna brigada vodila da što manje informacija o njihovim postupcima dopre do drugih država. Ko god da ih je obmanuo (kako bi neki željeli da vjeruju), ili želio da pomogne i podrži prevaru koju su ordinirali Srbi, naš Forin Ofis⁵⁴ je tokom dvije godine uporno odbijao da dozvoli skidanje vela misterije. Tokom ove dvije godine, srbijanske trupe su okupirale Crnu Goru, dok je njena vlada, takva kakva je, bila u rukama srbijanskih činovnika. Sve je počelo ukidanjem crnogorskog ustava. Novi, konzervativni izborni zakon proglašen je proizvoljnim dekretom kojim je na Skupštini u Podgorici sazvano sto pedeset pojedinaca, navodno da formiraju Narodnu skupštinu – termin kojim se označava ustavno zakonodavstvo zemlje. To je bio tijesan zbor srbijanskih subjekata i isto toliko plaćenih agenata. Ovaj nezakoniti saziv, na dan zasijedanja, jednoglasno je usvojio rezoluciju koja je u štampanoj formi dopremljena iz Beograda, kojom je kralj Nikola svrgnut, a Crna Gora bezuslovno transformisana u jednu od tri oblasti Kraljevine Srbije. Dvije sedmice kasnije, aneksiju Crne Gore Srbiji je proglasio Princ Regent Srbije. Čak i prije ove proklamacije, izdavani su pasoši čije su fotografije u mom posjedu, na kojima Cetinje figurira kao srpski grad. Crna Gora je, po svim aspektima, tretirana kao osvojena država.

U januaru 1919. godine, baš u trenutku kad je saveznički Vrhovni savjet u Parizu svečano obnovio obećanje o integralnom obnavljanju Crne Gore, njeni stanovnici, kako se da i

⁵⁴ *Foreign Office*, Ministarstvo vanjskih poslova, prim. prev.

očekivati od ratnika sa istorijom kao što je njihova, povelu su ustanak protiv uzurpatora. No, kako su najmanje 85 odsto njih bili nenaoružani, ne iznenađuje to što nijesu uspjeli mnogo učiniti protiv francuskih i britanskih pušaka u rukama Srba. Ipak, ustanci tokom sljedeće dvije godine nikada nijesu u potpunosti ugušeni. S vremena na vrijeme čujemo o borbama s „pobunjenicima,“ koji su se nekoliko puta dobro pokazali. Pogubljenja zbog „veleizdaje“ – to jest, odbijanja da se zakunu na vjernost tuđincu Petru Karađorđeviću, bila su brojna.

Budući da je to bilo pravo stanje stvari u Crnoj Gori, ponašanje Velikih sila na konferenciji u Parizu je utoliko teže objasniti ili razumjeti. Ono nije odavalo ni malo dosljednosti ili principijelnosti. Izgleda da tamo nije bilo prijedloga da obećanja, tako često ponavljana uoči uspostavljanja primirja, treba ispuniti. Kralj Nikola bio je i dalje zvanično priznati suveren; diplomatski odnosi s njegovom vladom održavali su se i dalje. Velike sile su odbile da priznaju odluke Podgoričke skupštine i odbacile arogantne zahtjeve Srbije da njen delegat na Mirovnoj konferenciji vrši dužnost predstavnika Crne Gore. S druge strane, potpuno su isključili Crnu Goru iz sale za konferenciju – da budem precizniji, izveli su farsu koja bi više bila svojstvena nekakvoj zemlji čuda nego zasijedanju evropskih zvaničnika, smatrajući da Crna Gora treba da ima jednog delegata, ali da će se „pravila njenog zastupanja donijeti tek onda kad se politička situacija u toj zemlji stabilizuje,“ što se, naravno, još uvijek nije dogodilo. U svom uvodnom obraćanju, M. Poenkare, čije je pismo kralju Nikoli, inače poslato samo nekoliko mjeseci ranije, sadržalo „Veoma dragom i velikom prijatelju“, što je već citirano, izostavio je pomenuti Crnu Goru u svom, inače iscrpnom nabrajanju velikih i malih država koje su potegle oružje protiv Centralnih sila. Sve vrijeme zasijedanja – dok su se članovi Velike četvorke dogovarali, dok su odbori i komisije beskrajno ispitivale, premišljale, debatovale o beznačajnim detaljima

svakog političkog problema u Evropi, dok je maestralna Konferencija vijećala u punom zasijedanju i konačno potpisala i parafirala najduži Mirovni sporazum još od Vestfalskog sporazuma - od početka do kraja, saveznici koja se latila oružja u prvoj sedmici rata i čija žrtvovanja proporcionalno nijesu inferiornija u odnosu na druge, nije dozvoljeno ni da zucne u Sen Žermenu ili Versaju. Crna Gora, iako nezatne snage, nije bila „toliko gorda da ne učestvuje u borbi“; njeni moćniji saborci koji nijesu bili toliko gordi da je ne iskoriste, nijesu joj dozvolili da potpiše mir.

U međuvremenu, u Donjem domu, u odgovorima na upite šačice ljudi koji su umarali svoje glave pitanjima od nacionalne časti, Forin Ofis je pripremio niz odgovora zbog kojih se, siguran sam, gospodin Harmsvort, kao jedan častan čovjek, u ulozi govornika potpuno zastidio. Zbirka takvih odgovora bi zaista divno ilustrovala do koje mjere jedna diplomatska služba može izvrđavati. No, oni ne mogu sakriti to kako su sva ona ratna obećanja otišla u etar. Postajalo je sve jasnije i jasnije koliko se srbijasnka propaganda bila primila u Parizu i Londonu. Na osnovu toga se sada već pretpostavljalo da će se ustavnom vladaru crnogorske države i njegovim ustavnim savjetnicima, premda i dalje tako prepoznatim, u punom smislu uskratiti pravo da predstavljaju crnogorski narod. Shvativši to, bez nade u poštovanje međunarodnog zakona ili pokazivanja puke uljudnosti, nekoliko prijatelja Crne Gore u oba doma Parlamenta udružili su snage u nastojanju da omoguće Crnogorcima da govore u svoje ime. Ovo je obećano, ne jednom, nego deset puta. Samoodređenje, u punom smislu riječi, treba omogućiti, uvjeravani smo, Crnoj Gori. Kako se sve završilo? Najnovija obećanja samo su pridodata hrpi koju su činila ona od prije.

Potrebno je podsjetiti čitaoca da je Crna Gora do prije mjesec dana bila, ne samo nacion nezavisnog suvereniteta, već

je imala ustavni oblik vlasti kakav i mi imamo. Da je njen narod želio promjenu Vlade, a sada se čini da Lord Kurzon i gospodin Lojd Džorž vjeruju da su oni to i željeli, to su mogli i učiniti stavljanjem u pogon ustavnog aparata. Mogli su napraviti revoluciju da su je željeli, bez pomoći sa stane; ako to nijesu mogli, kakvog posla su imali izvanjci da se umiješaju u unutrašnje stvari, još manje da im nametnu revoluciju s nedokazanim izgovorom da oni to žele? U Grčkoj, gdje su Francuska i Engleska imale istorijsko pravo za miješanje, a koje nijesu imale u Crnoj Gori, dozvolili su ustavnom aparatu da opozove vladara žestoko izdajničkog i neprijateljski nastrojenog prema silama Antante. U Crnoj Gori su ostavili po strani etablirani ustavni aparat kako bi detronizovali vladara koji je bio prijatelj i saveznik.

No, kako se iz do sada nerazjašnjenih razloga jedinom adekvatnom metodom – kojom bi se ustanovilo šta Crna Gora želi - nije rukovalo, jedina razumna alternativa bila je referendum, kao što je je to bio slučaj u Šlezvigu, Gdanjsku, te na drugim mjestima pod nadzorom i protektoratom britanskih, francuskih ili italijanskih trupa i civilnih organizacija, kao mjera zaštite od zastrašivanja i prijetnji Srba koji su okupirali državu.

Procedura koja je uslijedila je bila, zapravo, bitno drugačija i ne može se ni izdaleka nazvati ispunjenim obećanjem o samoodređivanju, premda je Forin Ofis dao instrukcije gospodinu Harmsvortu da nastavi s pretvaranjem kako ne bi izgledalo tako. Svakome ko je otpočetak pratio čitavu priču, posljednje poglavlje se čini nevjerovatnim. Mali viteški narod nije dobio priliku da slobodno progovori o svojoj sudbini. Duga srbijanska intriga dosegla je sam kraj. Aneksija koja je proglašena 1917. godine na Krfu, te opet u Podgorici 1918. i poništena od strane Saveznika, na kraju je stupila na snagu. Jer, dakako, to je jedino tumačenje dopuštenja koje je tako milostivo dato Crnoj Gori da pošalje delegate na – na šta? – na

Konvenciju, ali ne u Crnoj Gori nego u Srbiji! Zvala se to Osnivačka skupština Jugoslavije. Sama činjenica što su tamo pozvani delegati, bila je u iznuđivanju priznanja da Crna Gora već čini dio države Srba, Hrvata i Slovenaca. Pitanje njenog slobodnog izbora da sama odluči prejudicirano je protiv nje, onim sredstvom koje je ona bila dužna da iskoristi. To je kao da je narodu u Šlezvigu rečeno da pošalje delegate u Rajhstag da odluče da li ubuduće žele biti Danci ili Njemci. Crna Gora je silom dovedena pred tribunal koji nije imao nadležnosti da sudi o predmetu.

Izborni proces od 28. novembra ličio je na ono što se može i očekivati u datim okolnostima. Niti jedan kandidat nije se usudio da izloži program koji se ne bi dopao srbijanskim uzurpatorima. Kandidati su se, u skladu s tim, rangirali pod partijskim imenima, kao na primjer: „independisti“, „socijalisti“, „komunisti“, „republikanci“ i tome slično, što u par slučajeva predstavlja bilo koje tijelo s političkim mišljenjem u Crnoj Gori, ali koje se suzdržavalo da obaveže kandidate da podrže srbijanske pretenzije. Britanska vlada je napravila farsu poslavši nekoliko ljudi da nadgledaju i izvještavaju o izborima. Ono što su mogli vidjeti, ili im je bilo dozvoljeno da vide kroz crnogorske klance i klisure, neće puno rasvijetliti slučaj. Ako Forin Ofis ikada objelodani svoje izvještaje – svi prošli izvještaji o misijama su zataškani – vjerovatno će potvrditi srbijanske izvještaje o tome da nikakve podrške *statusu quo* nije bilo, to jest, crnogorskoj nezavisnosti i njenom legitimnom suverenu; vjerovatno će ostati nijemi na još bitniju stvar - u smislu da nije bilo podrške u inkorporiranju dominiona kralja Petra.

Dakle, kao što sam pomenuo na početku, crnogorska nezavisnost ne postoji. Da li neko pošteno može reći kako je čast Engleske ostala neukaljana? Sebi ne možemo dozvoliti ni satisfakciju u mišljenju da je crnogorskim stradanjem riješen gorući problem. Oni koji znaju makar nešto o istoriji i karakteru ovog

---

izuzetnog, malog, planinskog naroda biće najmanje spremni da vjeruju da smo vidjeli posljednje od njih. Ujedinjenje jugoslovenskih naroda, da je bilo sprovedeno uz saglasnost i dobru volju svih zajedno, možda je moglo trajno riješiti najpreče pitanje na Balkanskom poluostrvu. Prisiljavanje Crne Gore, ma koliko ona bila neznatna, vodi u nevolju.

CRNOGORSKA POLITIČKA EMIGRACIJA U CARIGRADU POSLIJE 1921. GODINE

Šerbo Rastoder

In recent decades, many documents have been published regarding the activities of Montenegrin emigration after the disappearance of the Kingdom of Montenegro. In this article, the author, who is most responsible for revealing this part of the „hidden history“ of Montenegro, deals, based on material from the Archives of Yugoslavia, with the fate and actions of the Montenegrin political emigration in Constantinople, after the death of King Nikola, and during the turbulent Ottoman history.

Nakon likvidacije crnogorske države odlukama nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine¹ novembra 1918, odlaska u

---

¹ O ovom pitanju postoji nesaglasje unutar naučne historiografije. Vidi više: Novica, Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1997; Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd, 1962; Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989; Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica, 1999; Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik 1940; Jovan B. Bojović, *Podgorička skupština 1918*, Gornji Milanovac, 1989; Živojin Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica, 1997; Vojislav Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* Beograd, 2, 1959; Mijat Šuković, „Činjenice su

egzil crnogorskog kralja i vlade tokom prvog svjetskog rata 1916², protivljenja odlukama tzv. Podgoričke skupštine koje je rezultiralo podizanjem ustanka³ poslije čijeg neuspjeha se u mnogim evropskim državama našla brojna crnogorska politička emigracija, stvoren je politički okvir unutar kojeg se ovo pitanje rješavalo na različite načine. Koncentracija emigracije u Italiji i pokušaj osnivanja Crnogorske vojske u Italiji po osnovu sporazuma Crne Gore i Italije iz aprila 1919, rezultirao je činjenicom da se u Italiji (Gaeta, Sulmona, Formia) našlo oko 2.000 crnogorskih vojnika, među kojima je bio i manji dio članova porodica. Tome treba dodati administraciju pri vladi i dvoru u Nejuju u Francuskoj, diplomatske i konzularne predstavnike, počasne konzule i brojne prijatelje Crne Gore u svijetu i shvatiti da je crnogorska politička emigracija bila respektabilan

---

odlučujuće“, *Stvaranje* 10-12, 2000, 254–284; Zoran Lakić, „Političko mišljenje ili naučni stav“, *Crnogorske istorijske teme*, Podgorica 2001; *Stvaranje* 2000, br. 1–5, str. 220–245); Miomir Dašić, „O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna“, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica, 2000, 323-337;

² Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu – suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002 (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“, 227–301), Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001 (pogovor), Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica, 2006.

³ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I–IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar 1997, Podgorica 2006; Šerbo Rastoder, „Zašto je nestala crnogorska država 1918?“, *Crna Gora 1878-1918*, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918, CANU, 149, 2019, 129–171, “Why did the montenegrin state ‘disapper’ in 1918“; „Božićni ustanak u Crnoj Gori, konververze i dileme u historiografiji“, *Pravni zbornik* 2/19, 93–129.

faktor sa brojnim aktivnostima u cilju obnove crnogorske kraljevine koje su imale simpatije pojedinaca ali su očigledno bile suprotne namjerama velikih sila koje su kreirale novu kartu Evrope nakon Prvog svjetskog rata. Entuzijazam, zalaganje i istrajnost crnogorske političke emigracije postali su „vidljivi“ tek onda, kada je objelodanjen samo (manji dio) apela, protesta, memoranduma, novinskih članaka, molbi i vapaja ove grupacije.⁴ Tek posljednju deceniju-dvije, se shvata da je ogroman dio ovih dokumenata „prećutan“, „sakriven“, ili bio „nedostupan“, što je omogućilo oblikovanje poželjne istorijske svijesti u konstruisanju „istorije s makazama“. Tako je, tek odnedavno pristupačna građa iz Arhiva Jugoslavije, Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (Carigrad, Ankara)⁵ 1918–1945, koje ima 8,84m arhivske građe, nam omogućila da se heuristički utemeljeno pozabavimo sudbinom i načinom djelovanja crnogorske političke emigracije u naznačenom periodu.

Zašto Carigrad?

Da bi se shvatio kontekst, suština i karakter stanja u Turskoj i Carigradu u naznačenom vremenu, nužno je detektovati moguće razloge zbog kojih je upravo ovo mjesto postalo privlačno za

---

⁴ Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu – suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002. (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“, 227–301), Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001. (pogovor), Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica, 2006; Šerbo Rastoder, „Obrana nezavisnosti Crne Gore“ (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925), *Matica* 17, proljeće 2004, 151–174; „Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920–1924“, *Matica*, 7/8, 2001.

⁵ AJ, Fond 370.

boravak crnogorske političke emigracije. Prvi i osnovni razlog bi bio moguće nesređeno stanje u ovom regionu u čijem središtu su bila politička previranja u samoj Turskoj, okupacija Carigrada od strane sila Antante (1918–1923), boljševička revolucija i građanski rat u Rusiji i nepostojanje diplomatskih odnosa između Turske i novoosnovane Kraljevine SHS. Što se Turske tiče, to je vrijeme kraja trajanja osmanskog carstva i njevog nestajanja (1908–1922), angažmana Turske na strani Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu, njenog konačnog poraza na kraju rata i nametanjem sporazuma u Sevru (1920) kojim su saveznici Osmansko carstvo sveli na malo područje u Anadoliji. Carigrad i pojas oko njega su okupirani, moreuzi Bosfor i Dardaneli je trebalo da budu internacionalizovani kako bi bio otvoren prilaz Crnom moru. Zapadna Anadolija je bila namijenjena Grčkoj, a istočna Jermeniji. Suverenitet malog područja u centralnoj Anadoliji je bio ostatak nekada moćnog osmanskog carstva. Kemalisti, odnosno pristalice Kemala Atatürka okupljeni u turskom nacionalnom parlamentu su odbacili sporazum iz Sevra koji se dugo sakrivao od javnosti, što je bio osnov saveznicima da počnu njihov progon. Marta 1920. saveznici su počeli progon i hapšenje kemalista po Carigradu što ih je primoralo da se presele u Ankaru i formiraju novu vladu. Novi rat za tursku nacionalnu nezavisnost je konačno rezultirao pobjedom nacionalista čija će privremena vlada prvo ukinuti Osmansko carstvo (1. novembra 1922) i konačno protjerati sultana Mehmeda VI (17. novembra 1922). Nakon toga su se stvari dramatično promijenile pa će pregovori i Ugovor sa saveznicima iz Lozane (14. jula 1923) poništiti ugovor u Sevru, a turskoj državi vratiti sve oduzete i privremeno okupirane teritorije.⁶ Prije svega Carigrad koji je bio okupiran

---

⁶ Vidi više o tome: Ahmed Akunduz, Said Ozturk, *Nepoznata osmanska država, kroz sedam stoleća*, Sarajevo 2016; Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb 2011; Quataert, D, *The Ottoman empire*

od 13. novembra 1918. do 4. oktobra 1923. od strane Velike Britanije, Francuske i Italije. Carigrad koji je 1920. godine imao između 800.000 i 1,2 miliona stanovnika saveznici su podijelili na okupacione zone na osnovu sklopljenog Primirja sa Mudrosa, zaključenog 30. oktobra 1918. koje je označilo kraj učešća Osmanskog carstva u Prvom svjetskom ratu.⁷ U periodu okupacije Carigrada, glavnu vlast su imali predstavnici okupacionih snaga od kojih su neki, nenaklonjeni Crnoj Gori (Franš D'Epere i Karlo Sforza) bili na pozicijama savezničkih komesara kratak period od novembra 1918. do januara 1919. Istovremeno, sve do 1925. nije bilo diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Turske. Naime, nakon što je potpisan ugovor o miru i prijateljstvu u Ankari 28. oktobra 1925. koji je ratifikovan 1. februara 1926. i uspostavljanja punih diplomatskih odnosa, postavljen je prvi poslanik KSHS u Republici Turskoj. Znači li to da novostvorena jugoslovenska država nije imala svoje predstavnike u ovoj zemlji sve do datuma uspostavljanja punih diplomatskih odnosa? Ne. Prvo je, pri ustanovljenju vlasti savezničkih visokih komesara u Carigradu bio delegiran i predstavnik KSHS koji je nezvanično i neformalno kontaktirao i sa turskim vlastima. Od 6. XII 1918. do 10. X 1919. vojni delegat je bio pukovnik Dragomir Nikolajević koji se nalazio u štabu savezničke vrhovne komande. Oktobra 1919. u Carigrad je u svojstvu civilnog delegata MID-a upućen Radomir Šaponjić. Ukazom MID-a od 14. II 1920. za izvanrednog poslanika i

---

1700–1922, Cambridge: Cambridge university press, 2005; *The Encyclopædia Britannica*, Vol. 7, Edited by Hugh Chisholm (1911), 3; Constantinople, the capital of the Turkish Empire...; Ilber Ortaylı, *Osmanlije, posljednja imperija*, Sarajevo 2013, 157–188; Ilber Ortaylı, *Osmanlije na tri kontinenta*, Sarajevo 2014, 184–201.

⁷ Vidi više: Ibid, Nur Bilge Criss, *Constantinople under Allied Occupation 1918–1923*, Brill Academic Publishers, 1999; Ferudun Ata: *The Relocation Trials in Occupied Istanbul*, Manzara Verlag, Offenbach am Main, 2018.

opunomoćenog ministra u Carigradu biva postavljen Jevrem Simić koji nikada nije stupio na dužnost iz formalnih razloga. Zato je 1. IV 1920. za civilnog komesara kraljevske vlade u Carigradu postavljen Panta Gavrilović, diplomatski agent u Kairu koji je ubrzo penzionisan, da bi u julu iste godine Šaponjić dobio poziciju otpravnika poslova. Ukazom od 30. jula 1922. godine funkciju otpravnika poslova preuzima Trajan Živković koji će sve do dolaska Tihomira Popovića za poslanika u julu 1926. obavljati tu dužnost.⁸ Istina, uloga navedenih diplomata je bila više obavještajna nego diplomatska i više bi im odgovarale titule vojnih agenata i obavještajaca nego diplomatskih predstavnika.⁹ Navedeno predstavlja opšti okvir uslova u kojima crnogorska politička emigracija djeluje na ovom području. Naravno, kao razlog mogućeg dolaska crnogorske političke emigracije ne treba zanemariti činjenicu relativno dugog prisustva ljudi iz Crne Gore na ovom području, bilo da se radi o muhadžirima, (izbjeglice muslimani) ili o radnicima i privrednicima koji su bitisali na ovim područjima.¹⁰

---

⁸ Vidi više: Tonka Župančić, „Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad i Ankara, *Arhiv*, 2004, 9–24.

⁹ Vidi više: *Ibid*, Arhiv Jugoslavije, Fond 370, Istorijat fonda.

¹⁰ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Karadağ Müslüman Nüfusunun Göç Süreçlerine Bakış*, Overview of Muslim population's migration process in Montenegro, INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON BALKANS FROM PAST TO PRESENT: Balkans, Balkans Immigration and Turkey (21-22 April 2016 Küçükköy, Balıkesir/Turkey) ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BALKANLAR SEMPOZYUMU: Balkanlar, Balkan Göçmenleri ve Türkiye (21–22 Nisan 2016, Küçükköy, Balıkesir/Türkiye; Rastoder Šerbo, *Die Muslime in Montenegro-ein historischer Abriss*, Ost-West, 4/2018, Europaiche perspektiven, Klaines land mit grosser geschichte, Montenegro, 292–300; Šerbo Rastoder, *Ratna odšteta i potraživanja crnogorskih iseljenika od Turske poslije Prvog svjetskog rata*, Canik – Samsun ve Değerleri” konulu III. Canik Sempozyumu 24 Ekim’de başlayacak ve 26

Ko i zašto dolazi u Carigrad?

Već smo naveli da se na kraju Prvog svjetskog rata značajan broj Crnogoraca nalazio u egzilu, uglavnom u Francuskoj i Italiji. Dok su se u Francuskoj nalazili članovi dinastije, vlade i drugi činovnici, u Italiji se nalazila velika grupacija tzv. „crnogorske vojske“ koju su činili izbjegli oficiri i vojnici iz Crne Gore nakon nauspjeha Božićnog ustanka iz januara 1919. godine, te drugi vojnici koji su iz zarobljeničkih logora prebačeni pod nadzor Komande crnogorske vojske u Italiji. Pošto je o sastavu, načinu organizovanja, snabdijevanju, ciljevima i namjerama ove vojske detaljno pisano¹¹, u kontekstu ovoga pitanja je bitno ukazati na činjenicu da nakon potpisivanja Rapalskog ugovora između KSHS i Italije (novembra 1920) i na osnovu vjerovatnih dogovora dviju strana, Italija počinje provoditi politiku rasturanja crnogorske vojske. Opšte mjesto koje se navodilo kao razlog za rasturanje vojske među crnogorskim emigrantima bilo je ubjeđenje da je u Rapalu postignut tajni dogovor između grofa Sforze, italijanskog ministra spoljnih poslova, i jugoslovenske strane, po kojem se italijanska vlada obavezala da raspusti crnogorske trupe iz Gaete i da se Crnogorcima obustavi svaka pomoć i podrška, a da KSHS ustupi Rijeku Italiji.¹² Sam Sforza je u italijanskom parlamentu tvrdio

---

Ekim, Samsun 2013; Rastoder Šerbo, „Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana“, *Crnoj Gori u pohode*, Zbornik radova sa II Svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000, Cetinje 2001, 114–123.

¹¹ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004.

¹² Vidi: Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje 1995, 140. Jovičević navodi da je o ovim pregovorima D’Anuncio obavijestio Plamenca, ali je ovaj to držao u tajnosti, što je prouzrokovalo još veće

da u Rapalu nije pokretano pitanje Crne Gore ni Albanije, ali da je dobio uvjerenja Beograda da garantuje sigurnost i slobodu za one koji hoće da se vrate u domovinu.¹³ Marta 1921. godine crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni u Sulmonu, Padulu i Viktoriju, dok je u Gaeti ostala samo komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je bila smještena u Fonte d'Amore kod Sulmone. Prethodno je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom sa strane i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika emigrantske vlade Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole, u martu 1921. godine. Svađe i podjele u crnogorskoj emigraciji, a posebno u vojsci, koje su došle do izražaja poslije smrti kralja Nikole, dodatno su marginalizovale crnogorsko pitanje i umanjivale, ionako mali, prestiž crnogorske emigracije. To su uvidale i pristalice crnogorske stvari u Italiji, kojih je bilo u različitim strukturama. Filipo Gramatini je, ispred Fašističke nacionalne stranke za nezavisnost Crne Gore iz Đenove, tražio u aprilu 1921. godine da se u cilju prevazilaženja podjela i sukoba oformi pored vlade i posebno tijelo, odnosno Komitet najuticajnijih predstavnika izbjeglica i crnogorskih trupa od 6 do 10 lica, koje bi imalo ulogu parlamenta i u kojem bi bile zastupljene sve struje u emigraciji.¹⁴ Istovremeno, u crnogorsku vojsku su kao dobrovoljci primani i pojedini ruski emigranti poput Aleksandra Nikolajeviča-Stepuskog.¹⁵ Prema navodima

---

nezadovoljstvo među Crnogorcima.

¹³ Vidi: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma 1921, 143; *Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell'Albania...*

¹⁴ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, Filippo Grammatini – Plamenatz, Genova, 23. IV 1921.

¹⁵ DACG, FEV, f. 91, II, Milan Kraljević – Komandantu crnogorskih trupa u Gaeti, Rim, 23. maja 1921.

crnogorskih emigranata, sve do Rapalskog ugovora su relativno uspješno parirali jugoslovenskim tajnim službama koje su u Splitu osnovale specijalni štab za defetističku propagandu, sa ograncima u Italiji. Ova propaganda je naročito bila pojačana poslije smrti kralja Nikole, što je uzrokovalo nemire u crnogorskoj vojsci.¹⁶ Odnosno, usljed abdikacije prestolonasljednika Danila u korist Mihaila I, jedna grupa je htjela da ponovo izabere Plamenca za predsjednika, dok je druga grupacija bila odlučno protiv, smatrajući Plamenca glavnim krivcem što je Danilo abdicirao i zaprijetivši mu smrću ukoliko se prihvati mjesta predsjednika. Kuću Plamenca i crnogorskog konzulata obezbjeđivala je italijanska policija i nastao je opšti raskol.¹⁷ Crnogorska vlada je zatražila pomoć od Italijana, posebno za operaciju uklanjanja 190 oficira i vojnika i njihove predaje sudskim organima, shodno odluci crnogorske vlade od 1. aprila 1921. godine. Italijanska vlada je takav zahtjev prihvatila i za to odredila komisiju na čijem čelu je bio poručnik Viđevano.¹⁸ Crnogorska strana tumačila je tu komisiju kao organ koji je privremeno delegiran u službi crnogorske vlade. Međutim, po zadatku svoje vlade, italijanski pukovnik Viđevano počeo je rad na likvidaciji crnogorske vojske, predočavajući vojnicima mogućnost povratka u Jugoslaviju ili odlaska u Južnu Ameriku, u čemu će im pomoći italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Komisija je ignorisala crnogorsku vladu i počela da širi demoralizujuće vijesti među crnogorskim vojnicima u Sulmoni, Vitoriji, Paduli i Gaeti.

---

¹⁶ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1920, Il fermento fra le truppe Montegrine a Gaeta.

¹⁷ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1409, str. 1750.

¹⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1417, str. 1766–1768.

Radi lakšeg razbijanja crnogorske vojske, krajem marta 1921. godine, ona je premještena u razna mjesta po Italiji. Tako je II bataljon otputovao za Ankonu, IV u Vitoriju, artiljerija je bila smještena u Sulmoni, dok je Narodna garda raspoređena i u Vitoriju i u Sulmonu.¹⁹ Tvrdilo se da „Crne Gore više nema, da je crnogorsko pitanje riješeno u Rapalu, da Italija više ne priznaje crnogorsku vladu i da ko do 1. juna ne pristane na nadoknadu radi dobrovoljnog napuštanja crnogorske vojske bit će uhapšen i isporučen Jugoslaviji, od 1. juna se neće više davati nikakve subvencije crnogorskim trupama.“ Viđevano je čak za crnogorsku zastavu u Sulmoni tvrdio da će biti položena na grob kralja Nikole, a oni koji su pokušavali da se odupru, hapšeni su i maltretirani. U Gaeti su bila uhapšena petorica oficira. Viđevana je kao prevodilac pratio Luka Nikčević, koji je širio defetizam među vojnicima.²⁰ Po naredbi pukovnika Viđevana, iz zatvora su pušteni crnogorski oficiri pritvoreni zbog pobune,²¹ što je bilo suprotno volji zastupnika komandanta crnogorskih trupa u Gaeti, Krsta Popovića. Crnogorska vlada uputila je italijanskoj vladi protest povodom rada i ponašanja komisije, nakon koga je uslijedilo verbalno obećanje da komisija neće raditi ništa protiv crnogorskih trupa. Sredinom maja 1921. godine, veća grupa Crnogoraca, među kojima su bili: Živko Nikčević, Đuro Vučinić

---

¹⁹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1407, str. 1724.

²⁰ BIIP, F–113, Radovi Vladimira Popovića, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

²¹ DACG, FEV, f. 89, Pukovnik Bareli – Komandi mjesta i tvrđave Gaeta, 23. V 1921. Iz zatvora su pušteni: poručnici Jašović Radojko, Martinović Radivoje, Boljević Dušan, Radmilović Bajo, potporučnici Vukotić Bajo, Jovanović Filip, Armušević Ilija, Čejović Nastadin, Petrović Ilija, komandir Kaluđerović Ivo. Ovi oficiri su otpraćeni u Formiju i predati majoru Đordanu, pošto im je prethodno zapriječeno da ne napadaju, da se ne svađaju i ne stvaraju buntove jer će u protivnom biti suđeni po italijanskom zakonu.

(narodni poslanik), Milo S. Martinović, Marko Matanović, Vuko Krivokapić (narodni poslanik), Vukale Rajković, Krsto Ivanović, Petar Gvozdenović, Dušan Vuković, Ilija Damjanović, Vaso Martinović (narodni poslanik), Blažo Marićević, Božo Bećir, Pero Vuković, Vojin Lazović, Novica Radović, Radovan Savović, Tomaš Grujović, Stanko Marković i drugi, uputila je protest šefu italijanske vojne misije, pukovniku Viđevanu protiv ponašanja njegove pratnje, agitacije za povratak u Jugoslaviju i širenja informacija da je „Crna Gora propala“. Posebno se zamjeralo komisiji što insistira „da svaki treba da ide u Jugoslaviju – odnosno Crnu Goru preko Albanije, te da u Draču, ima konzul italijanski koji ih odatle ekspedira da nikome ni u kom slučaju ne bude ni najmanje smetnje pri polasku kako od Arbanaških vlasti preko njene teritorije, tako i kad dođe u Crnoj Gori, jer je jugoslovenska vlada dala svakome amnestiju i zagarantovala slobodu kretanja i njegova prava“. Navedene stavove, pomenuti oficiri pripisivali su Luki Nikčeviću, koji je bio prevodilac i očigledno iskazivao stavove italijanskih vlasti.²² Međutim, komisija je nesmetano radila do pada vlade Đovanija Đolitija i grofa Sforze. Oni koji su napuštali crnogorsku vojsku potpisivali su sljedeću izjavu: „Dobrovoljno napuštam Crnogorsku jedinicu i primam dobročinstvo velike Italije“, dok su oni koji bi to odbili napisali: „Ne primam“. Oni koji su pristajali da napuste crnogorsku vojsku potpisivali su dokument da to rade dobrovoljno i potom dobijali novac, odjeću i obuču. Komisija je davala platu i optuženim oficirima, što je, uz oslobađanje zatvorenika, djelovalo stimulatивно, tako da je veliki broj oficira i vojnika napustio crnogorsku vojsku. Iako je veći broj njih izjavio da želi da ide u Rusiju i Ameriku, najveći dio je „ukrcan silom i predat jugoslovenskim vlastima. Italijanska vlada jedino nije odobravalala zahtjeve za put u Rusiju. Svoj stav je opravdavala

---

²² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1428, str. 1782–1785.

novonastalim uslovima, poslije ruske revolucije“, tvrdi jedan očevidac događaja.²³ Oni koji su, i pored svega, odbili da odu, bili su zatvoreni, a lokalno stanovništvo je nagovarano da im uskrati svaku pomoć. Tenzije i sukobi inicirani italijanskom politikom rasturanja crnogorske vojske trajale su više od godinu dana, jer su uglavnom italijanske vlasti insistirale na povratku u zemlju, dok je značajan broj Crnogoraca to odbijao ili tražio neko drugo rješenje. Na insistiranje italijanskih vlasti za povratak, velika grupacija Crnogoraca je izjavila da želi ići u Argentinu, na šta im je odgovoreno da ih tamo ne primaju i da mogu ići samo u Jugoslaviju, manji dio u Belgiju i najmanji dio može ostati u Italiji. Poslije toga su svi zatvoreni.²⁴ U arhivama je sačuvan primjerak protestne note od 14. jula 1921. godine, koja je trebalo da bude upućena na adresu italijanskog ministra spoljnih poslova markiza dela Toreta, a koja je obustavljena jer se u međuvremenu situacija promijenila.²⁵ Promjene do kojih je dolazilo smjenom italijanskih vlada uticale su i na promjenu ponašanja vlasti prema ovim pitanjima. Saglasno tome, divizijar Vučinić je 4. jula 1921. godine izdao naredbu svim komandantima garnizona: „Vlasti Kraljevine Italije neće primoravati nikoga da nasilno ide u Jugoslaviju. Dosadnji postupci, kako nam je saopšteno prema crnogorskim oficirima i vojnicima biće prekinuti.“²⁶ Time je, pokazaće se, na kratko bila zaustavljena agonija crnogorskih vojnika, diktirana spoljnopolitičkim dešavanjima koja su ostavila snažan pečat na italijanske unutarpolitičke odnose, kojim je određivana sudbina crnogorskog pitanja. No, sve je to bilo privremeno i kratkog daha. Naime, slijedeći politiku likvidacije

---

²³ Todor Borozan, *Memoari*, rukopis.

²⁴ Ibid, 1456, str. 1893–1894.

²⁵ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1921, Dr Chotch – Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 14 julliet 1921.

²⁶ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije.....*, dok. br. 1453, str. 1890–1891; dok. br. 1454, str. 1891–1892.

crnogorske vojske koja je, po mnogima, proisticala iz dogovora vlade KSHS i Italije u Rapalu, odluka Francuske i, kasnije, Britanije o prekidu diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, zatim smrti kralja Nikole i događanjima u vezi sa tim, otpočela je operacija „sahrane“ ostataka crnogorske vojske. Italija je i formalno 1. juna 1921. prestala da izdržava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15. avgusta 1922. godine. Istina, česta promjena italijanske politike koja je zavisila od stavova vlada koje su vršile vlast, samo je pojačavala konfuziju u rješavanju ovoga pitanja, koje se dodatno usložnjavalo činjenicom da su iz Crne Gore pristizali i dalje neposlušni odmetnici spremni da brane njen suverenitet. Tako je npr. Bonomijeva vlada od 1. septembra 1921. godine povratila Crnogorcima materijalnu pomoć koju je bila ukinula Đolitijska vlada 1. juna 1921. godine.²⁷ Ali sada je davala samo novčane kredite u iznosu tromjesečnih plata i s obavezom da oficiri plate svoje dugove i izdržavanje dok borave u garnizonima. Oficiri su plaćali 8 do 9 lira dnevno, a niži činovi 3,50 lira. Pritom su prilikom odlaska morali izmiriti svoje dugove. Demobilizacija je nagrađivana sljedećim sumama: za vojnike i niže činove 1.000 lira, za niže oficire 2.000 i za više oficire 3.000 lira. Vojnici koji su već otišli iz Gaete za sobom su ostavili dug od 200.000 lira, koji je plaćala vlada *radi samog ugleda crnogorske vojske* i za te svrhe je italijanska vlada odobrila poseban kredit.²⁸ U tom smislu su između italijanskih vlasti i crnogorske vlade u egzilu vođeni dugi pregovori oko konačnih uslova odlaska vojnika iz Italije. Oni su okončani početkom decembra 1921. godine i prema konačnom dogovoru između dvije vlade ustanovljeni su uslovi o načinu povratka vojnika i izbjeglica.²⁹

---

²⁷ AJ, 334–1–3, Antonijević (Telegram), Rim, 24. IX 1921.

²⁸ DACG, FEV, f. 89, Milutin Vučinić – Ordonans oficiru Nj. V. Kraljice Namjesnice Kraljevske vlasti Kap Marten, Rim, 2. decembra 1921.

²⁹ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945–1497.

Oni su sistematizovani u 21 tačku i prema tom dogovoru predviđena nagrada za demobilizaciju iznosi: 4.000 lira za brigadira, 3.000 za komandira, 2.000 za niže oficire i 1.000 lira za vojnike. Uz navedeno, bilo je predviđeno da dobiju petomjesečnu platu,³⁰ voznu kartu do granične stanice italijanskog zemljišta, a oni koji odlaze u vanevropske zemlje karte do odredišta, dnevnice za vrijeme putovanja, civilno odijelo ili odgovarajuću svotu novca. Od suma koje bi se davale po osnovu plata oficirima i vojnicima oduzimali bi se troškovi za stan i hranu, uz obavezu da isplate svoje privatne dugove. Drama rasturanja crnogorske vojske je trajala sve do dolaska Musolinija na vlast 1922. godine. Tako da su posljednji ostaci crnogorske vojske bili rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast i samo su rijetki pojedinci, poput Anta Gvozdenuvića, Milana M. Kosorića ili Krsta Nikovića, izvjesno vrijeme ostali u Italiji. Najveći dio njih se vratio u Crnu Goru, značajan dio je otišao u Ameriku (Argentinu i SAD), dio je otišao u razne zemlje Evrope i svijeta uvjeren da treba nastaviti borbu, koja je unaprijed bila izgubljena.

Ko i zašto od crnogorskih političkih emigranata dolazi u Carigrad?

Prema dostupnim izvorima u Carigradu su se početkom 1921. godine pojavila lica koja su bila crnogorski državljani ali sa španskim pasošima i koja su tražila načina da se vrate u Crnu Goru. Jedan od njih je bio i Ramo Vejsela Alić iz Bara. Po dolasku u Carigrad ovim licima su španske vlasti produžavale pasoš „ljudima sa teritorije Crne Gore, što naravno osporava rad ovog poslanstva na kontrolisanju lica koja idu u Srbiju“ žalio se

---

³⁰ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945–1497. Za brigadira je bila predviđena plata 1.000 lira, komandira 675, kapetana 540, poručnika 450, potporučnika 378, vodnika 90 i desetara 63 lire.

tadašnji poslanik kraljevskog poslanstva u Carigradu koji je tvrdio da: „kada je pitanje ujedinjenja Srbije sa Crnom Gorom definitivno rešeno, trebalo učiniti korak kod dotičnih vlada da njihova predstavništva ne izdaju više pasoše bivšim crnogorskim podanicima. Prvo je izveštano da mnoga lica idu sa ovim španjolskim pasošima u Skadar i iz Skadra se prebacuju u Crnu Goru ili idu u Albaniju i iz Albanije se prebacuju na našu teritoriju. Ovo naročito vrše ratni zarobljenici muslimanski koji neće da čekaju da im dođe odobrenje iz Min. Un. Djela, pošto to često moraju čekati po nekoliko meseci.“³¹ Pošto se značajan broj jugoslovenskih državljana (većinom iz okruga barskog) „vraćaju se iz Carigrada preko Skadra sa pasošima tamošnjeg španskog konsulata kao „zaštitnika crnogorskih interesa“, poslanstvu je upućena instrukcija: „da umoli nadležne vlasti da ovakve pasoše ne izdaju više našim podanicima iz Crne Gore - jer je ona postala sastavni deo naše Kraljevine, o čemu je u ono vreme bila izveštena španska Vlada“.³² Poslanstvo se tim povodom obratilo španskim vlastima.³³ Nedugo zatim, poslanstvu se prijavio Ananije Vlahović koji je iz Sofije pristigao u Carigrad sa pet drugih crnogorskih oficira. Sam Ananije Vlahović je po dolasku u poslanstvo naveo da je „aktivni pešadijski potporučnik bivše crnogorske vojske, svršio je našu oficirku školu, i izjavio je sledeće: 13. aprila 1919. godine sam iz Ljubljane izašao na odsustvo a od kuće prebegao u Italiju. Bio sam u IV puku Drinske divizije kao narednik. Porodica mu živi u Kosovskoj Mitrovici, dva puta ranjen na Solunskom frontu.

---

³¹ AJ, 370–9–255, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministru spoljnjih poslova Pov. No 50 8–II–1921.

³² AJ, 370–9–287, Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevskom poslanstvu u Carigradu, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

³³ *Ibid*, Venilly agreer, Excellence, les assurances oh ma plus honute qusideration, 5–XII–22.

Doputovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju. Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude.“³⁴ Iz Sofije su došla još tri crnogorska oficira: Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok su dvojica ostala u Sofiji³⁵. Oficiri sa nižim činovima su pristizali iz Gaete sa italijanskim pasošima brodom do Carigrada, povezivali se sa Crnogorcima koji su već bili na toj destinaciji, pravili planove za akcije i budno praćeni od jugoslovenskih obavještajnih službi.³⁶ Zato dolazak iz Pariza potporučnika Vukana Martinića nije mogao ostati nezabilježen a posebno ne dolazak drugih članova crnogorske emigracije, tako da je početkom jula 1921, njih 35 bilo pod budnom pratnjom jugoslovenskih obavještajnih službi³⁷. U svakom slučaju, jugoslovenski otpravnik je

---

³⁴ AJ, 370–9–257, Pov.br 209, Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevskoj delegaciji, Carigrad, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

³⁵ AJ, 370–9–260, R. S. Šaponjić – ministru, 7–VII–21.

³⁶ Vidi: AJ, 370–9–262, Poslanstvo u Carigradu- ministarstvu spoljnih poslova I–VI–2.

³⁷ AJ, 370–9–263. Na spisku su bili: Ananija Vlahović, Ivan P. Bulatović, Mihajlo R. Bulatović, Dragiša R. Vlahović, Milutin P. Bulatović, Bećir Bulatović, Mašan Bulatović, Mileta S. Vlahović, Milenko Vlahović, Mato Vlahović, Atanasko Đ. Bulatović, Vidak R. Šćepanović, Vukadin M. Šćepanović, Puniša V. Vlahović, Ivan M. Jovanović, Milo Đ. Vlahović, Savo M. Vlahović, Marko P. Janković, Tomo Jukić, Mašan Videnović, Radosav Videnović, Mirko Nikolić, Bogdan Nikolić, Milija Rakočević, Radovan Sindić, Petar B. Šćepanović, Blagoje Šćepanović, Đorđe Šćepanović, Milosav Vlahović, Ilija Šćepanović, Miloš Šćepanović, Puniša Šćepanović, Radule Ilinčić, Miloš Raković.

javljao nadležnim službama u Beogradu: „U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu ‘crnogorske’ vojske koji se nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gde su bili poslani od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemlji. Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca.“³⁸ Sve do dolaska dr Ivana Jovičevića u Carigrad i njegovog obraćanja tamošnjem poslanstvu, djelatnost crnogorske emigracije se svodila na potrebu preživljavanja u teškim uslovima i nastojanja da dobiju pristanak za povratak u zemlju. Dr Ivan Jovičević³⁹ je bio najobrazovanija i najizraslija ličnost

---

³⁸ AJ, 370–9–276, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov. N0 277 – ministru spoljnjih poslova, Carigrad, 29–VIII–21.

³⁹ Dr Ivo Jovičević (Češljari, Rijeka Crnojevića 1862–1965), političar, pisac, prevodilac, poticao iz porodice rodbinski povezane sa dinastijom Petrović (njegov otac je bio brat od tetke kralja Nikole). Osnovnu školu završio u Rijeci Crnojevića, a zatim je kao stipendista crnogorske vlade upućen na školovanje u Galata Saraj u Carigradu. Njegovo školovanje u Carigradu trajalo je od 1898. do 1908. godine. Nakon toga se uputio u Beograd gdje je upisao Pravni fakulteta. Školovanje prekida 1908. godine kada dolazi u sukob sa crnogorskim studentima – protivnicima kralja Nikole. Studije je nastavio u Ženevi i okončao ih na Gentskom univerzitetu (1911) na kojem je stekao i doktorat pravnih nauka. Nakon povratka u Crnu Goru postavljen za sekretara druge klase u ministarstvu spoljnjih poslova. Početkom 1912. imenovan za konzula u Skadru gdje je ostao do početka balkanskih ratova, koje je proveo u štabu knjaza Mirka. Nakon rata bio imenovan za člana Državne kontrole. Odlazi sa kraljem Nikolom u emigraciju početkom 1916. Kralj ga je 1919. imenovao za crnogorskog konzula u Ženevi. Iz emigracije se vratio tek 1926. Sve do 1935. godine živio povučeno u Beogradu, Cetinju i Herceg Novom, da bi se potom aktivirao kao poslanički kandidat i kasnije postao član

crnogorske emigracije među onima koji su se našli u Carigradu. Jovićeviću koji je bio na školovanju u ovom gradu nije bio nepoznat ambijent četvrti Galata, gdje su se uglavnom smještali crnogorski emigranti zbog toga što su ovaj dio Carigrada bili okupirali Francuzi, a obalu Italijani. Početkom 1923. (1. februara) u Carigrad je pristigao 31 Crnogorac „koji su regrutovani iz Španije“. Saznavši za to, obavještajci su odmah počeli sakupljati podatke o njima, i nadležne obavještavali da su došli: „Marko Vučeraković, komandir u Crmnici, Đuričković (2 brata), perjanici, iz Crmnice, Leković, oficir iz Crmnice, Pero Vuković sa bratom, komandir iz Pipera, Čukić, komandir iz Berana, Pekić, perjanik iz Vasojevića, Radisav Nikezić, perjanik iz Bara, Risto Sekulić, perjanik iz Bara, Maksim Martinović, perjanik sa Cetinja, Lubarda, barjaktar, sa Lubotinja, Vido Nikčević, barjaktar iz Pješivaca, Belada, barjaktar iz Uganja Vrela, Mašan Borozan, oficir iz Bokova“. Uz spisak novopridošlih išlo je i sljedeće pojašnjenje: „Vođa im je Marko Vučeraković koji je i pre izvesnog vremena a prilikom neke potrage protiv nas u Crnoj Gori pobio oko 16 momčadi u barci, na kojoj su bili, i bombama ih potopio. On, Čukić i Borozan smatraju se kao posve opasni tipovi. Ovde su odseli svi u hotelu Prusa u Galati, i unajmili su jednog kuvara, da im kuva. To najbolje pokazuje da će dobijati pomoć sa neke strane i izdržavati se, iako kažu da će raditi do povratka njihovih drugova iz Rusije. Doznao sam, da se od ovd. Crnogoraca sa njima sastajao biv. oficir Niko Hajduković i neki Dr. Jovićević. Ovi su Crnogorci doputovali italijanskom lađom a sa crnogorskim pasošima koji su izdati u

---

Crnogorske stranke. Politički aktivan tokom drugog svjetskog rata i tokom italijanske i njemačke okupacije kada je pokrивao važne funkcije u kvinsliškim upravama. Krajem 1944. bio uhapšen od strane komunista i maja 1945. osuđen na 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, 722–723, Podgorica, 2005.

ime crnogorskoga Kralja Mihaila⁴⁰. Pasoši su bili vizirani samo od italijanskih i španjolskih konsularnih vlasti.⁴¹ O kretanju i namjerama crnogorskih političkih emigranata podatke poslanstvu je dostavljao poseban agent „Odnosno kretanja, namera i rada spomenutih Crnogoraca, policijski agenat koga je turska policija ubacila među njih“.⁴²

O uslovima boravka i oblicima djelovanja crnogorskih političkih emigranata u Carigradu

Jugoslovenski poslanik u Carigradu se žalio na svoju vladu što: „ima dva mjeseca da naša vlada ne sprema nikakve novčane pomoći iz razloga dok se ne uspostavi red među Crnogorcima jer gladne Crnogorce lako je dovest do reda. A kad su siti teže pada pratiti kakvo ovamo je stanje o Crnoj Gori odlično jer našto iseljenici rade nego za skoro stvaranje kraljevine Crne Gore.“⁴³ Poslanik je bio u pravu tvrdeći da je „gladne Crnogorce lako (je) dovest do reda“ zato što su mu se svakodnevno obraćali sa molbama za pomoć i zahtjevima za izdavanjem pasoša i dozvola za povratak. Ostavljeni bez ikakvih sredstava za život, bez saveznika i logistike, Crnogorci su u dopisima kraljevskom poslanstvu prikazivali sebe lojalnijim podanicima nego su zaista to bili i vrlo često zaslužnim „Srbima“. Tako je Ananije Vlahović uvjeravao poslanika i njegove službenike: „Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude. Moli da mu se dozvoli da se vrati u Srbiju s tim da tu

---

⁴⁰ Nakon abdiciranja prestolonasljednika Danila, sina kralja Nikole, pretendent na crnogorski presto je bio Mihailo, Danilov sin, unuk kralja Nikole.

⁴¹ AJ, 370–9–305, Poslanstvo – ministru spoljnjih poslova, Carigrad 7–II–2.

⁴² AJ, 370–9–308, Crnogorski separatisti.

⁴³ AJ, 370–9–280, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov. N0 282 – ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 31–VIII–921.

bude raz..⁴⁴ Čini utisak čoveka koji se iskreno kaje“, tvrdio je poslanik, uvjeravajući Beograd da im treba dozvoliti povratak jer ni Crnogorci koji su živjeli u Carigradu nijesu im htjeli pomoći.⁴⁵ U Beogradu su uporno odbacivali mogućnost da im se pruži nekakva pomoć, a još manje izda dozvola za povratak. Tako Ananiju Vlahoviću nije „pomogla“ ni čestitka za rođendan srbijanskom kralju Petru I.⁴⁶

Zanimljivo je da se najveći dio ovih emigranata Poslanstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kako je glasio službeni naslov, obraćao kao „Poslanstvu Velike Srbije“⁴⁷. Teško je povjerovati da se radilo o neobaviještenosti, a i pitanje je koliko su njihovi vapaji za pomoć bili iskreni,⁴⁸ kao i koliko su bila realna

---

⁴⁴ Nečitko.

⁴⁵ AJ, 370–9–262, Sastajali su se takođe sa mnogim Crnogorcima kod kojih nisu naišli na najbolji prijem jer je više ovdašnjih Crnogoraca dolazilo u Poslanstvo i izvestilo ga o dolasku ovih lica u Carigrad.

⁴⁶ AJ, 370–9–263, A–Đ.Vlahović – Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11–VIII–1921. Gospodine Ministre, smatram se srećan što mogu vašoj Ekselenciji izjaviti ovu čestitku povodom rođendana Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. Najlepšim željama čestitamo vama Gospodine Ministre sutrašnji znameniti dan da ga Vaša Ekselencija provede u krugu svojih drugova što lepše i sa većim značajem po srpski narod. Duboko u duši žalim što nemam mogućnosti prisustvovati sutrašnjem znamenitom danu, i molim Vašu Ekselenciju da me izvini što ne mogu prisustvovati. Kličem da živi Nj. V. Kralj Petar I! Da živi srpski herojski narod!

⁴⁷ Vidi: AJ, 370–9–263, A–Đ.Vlahović – Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11–VIII–1921.

⁴⁸ AJ, 370–9–265, A.Vlahović – poslaniku, 12–VIII–21, „Što da radim ja danas? Kako da ostanem? Kako da živim? O čemu da živim? Ko će da mi da zaštitu kad svoja-moja država neće da mi da zaštitu? Vlahović je očajnički molio: Gospodine, Ministre, po sve ja vas molim da preduzmete korake za mene da me ne ostavite na tuđoj ulici jer stara mu majka možda sam i ja nešto zadužio Veliku Srbiju ili Državu i tvrdio da: a kao unuk viteškog đenerala, ser-

njihova očekivanja „da ne bi trebalo da ima razlike između vojnih oficira iz Srbije i onih iz Crne Gore“. Poslije Vlahovića, poslanstvu su se zahtjevom za povratak u zemlju obratili i braća Kapidžić čije je prisustvo u Carigradu „zbog njihovog uticaja na Crnogorce“ bio poseban problem za poslanstvo, tim prije što se istim povodom oglasio i Aleksandar Hajduković, pa je poslanstvo apelovalo na Beograd da im izda dozvole za povratak, jer „svojim prisustvom ovde mogu nepovoljno uticati na ovdašnje Crnogorce, kojih ima ovde preko 2000 duša“. ⁴⁹ Ćutanje vlasti u Beogradu na molbe ovdašnjih Crnogoraca za pomoć, motivisale su poslanika KSHS u Carigradu da brojne molbe grupiše u jedinstven zahtjev. Oni svi izjavljuju da će ići na sud samo da im se stvori mogućnost da se mogu u otadžbinu vratiti i da ne prosjače po ulicama carigradskim. U ime njihovo dolaze u Poslanstvo i mnogi ovdašnji Crnogorci, lojalni članovi naše ovdašnje kolonije i mole da se ovim ljudima pomogne da što pre napuste Carigrad. ⁵⁰ Hitnost rješavanja ovog pitanja, poslanik je obrazlagao činjenicama da: „Svi Crnogorci dolaze u Carigrad sa italijanskim putnim ispravama. Umoljava se Ministarstvo za izveštaj da li se ovim Crnogorcima može davati kakva novčana pomoć pošto oni ovdje formalno gladuju nemajući odobrenje da se mogu u domovinu vratiti.“ ⁵¹ Iako su

dara, počivšeg Mira P. Vlahovića, bivšeg K.danta IV diviz. biv. Crnogorske

Vojske, i plemenite kuće Vlahovića ne može živjeti: sa 1 ½ jedna i po lira dnevno i za to molim Vašu Ekselenciju da mi poveća dnevnu hranu na 3 (tri) lire dnevno ili u protivnom da mi Vaša Ekselencija od kaže svaku pomoć jer Vaša Ekselencija dobro zna da od jedne i po lire malo je čoveku za sve pri-

nadležnosti kao na primer, brijanje, šišanje, pranje veša, pušenje cigara i ostale druge pri-

nadležnosti koje ne mogu ovde napominjati.“

⁴⁹ AJ, 370–9–273, Sandro Hajduković-repatirren, Pov.N°, 275, 29–VIII–21.

⁵⁰ AJ, 370–9–276, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu – ministarstvu spoljnjih poslova, Pov.N° 277, 29–VIII–21.

⁵¹ AJ, 370–9–277, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu – ministarstvu spoljnjih poslova, 29–VII–21.

izjavljivali da su spremni i da „idu na sud“ samo da im se dozvoli povratak u zemlju, nakon negativnih odgovora ili ćutanja Beograda neki su se, poput Ananija Vlahovića, odlučili da se ponovo vrate u Italiju, i on je otuda poručivao svojim saborcima da i oni dođu u Italiju.⁵² Inertnost vlasti po ovim pitanjima nije ostavljala ravnodušnim ni neke Crnogorce koji su inače živjeli i radili u Carigradu, tako da su neki, poput preduzimača Mirka Begovića, bar prema izjavama nekih sunarodnika, „počeli da rade protiv države“.⁵³ Pod pritiskom uglednih članova „crnogorske kolonije u Carigradu“, jugoslovenski poslanik je mimo instrukcija iz Beograda, nekima, poput braće Kapidžić, izdao pasoše za povratak u zemlju.⁵⁴

---

⁵² Tim povodom slate su u Beograd informacije sljedeće sadržine: „Vlahovića je međutim nemoguće čekati ovde bez sredstava odgovor Ministarstva otputovao za Italiju i ponovo se pridružio Crnogorcima koji iz Italije rade protivu naše zemlje. Iz Italije je uputio jedno pismo Marku Begoviću, ovdašnjem preduzimaču, Crnogorcu, u kom poziva ovog da među ovdašnjim Crnogorcima radi u istom duhu u kome oni rade u Italiji. Originalno pismo Vlahovićevo šaljem Ministarstvu u prilogu radi znanja. Ovo pismo sam dobio preko njegovog sunarodnika Crnogorca. Da je blagovremeno stigao odgovor Ministarstva odnosno Vlahovićevo povratka u domovinu, Vlahović bi danas bio u rukama naših vlasti. Ovako, Vlahović je još više ogorčen protiv naše uprave ponovo otišao u službu tuđinu i povećao na strani broj nezadovoljnika protivu naše države.“ AJ, 370–9–272, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov.N° 278.

⁵³ AJ, 370–9–279, Kraljevsko poslanstvo – ministarstvu spoljnjih poslova, Povodom pisma koje je Ananije Vlahović iz Italije uputio Mirku Begoviću, poslanstvu je izjavu dostavio inžinjer Milutinović i na osnovu nje poslanik je uputio Beogradu sljedeći zaključak: „Kao što se iz ove izjave vidi Begović je već otpočeo rad protivu naših interesa. Ovde se nalaze još i drugi Crnogorci koji su došli iz Italije ili iz Bugarske. Očekuje se još i dolazak drugih lica. Ona će ovde gledati da osnuju pod zaštitom italijanskom jedan centar za rad protivu naše države.“

⁵⁴ AJ, 370–9–280, „U vezi svoga pisma Pov.N0 233 od 20–VII–21 kojim sam sproveo ministarstvu predstavku braće Kapičića, crnogorskih emigranata

Slično se postupalo i sa zahtjevom dr Iva Jovićevića da mu se izda pasoš za povratak u zemlju. Poslanik KSH, Radomir Šaponjić je bio za to da se i u ovom slučaju Jovićeviću izađe u susret, jer bi se: „Prisustvo G. Jovićevića u Carigradu kao našeg podanika moglo (bi se) korisno upotrebiti kao primer za one Crnogorce koji se ovde nalaze i koji još nisu uzeli naše pasoše.“ Uz to, poslanik je tvrdio da je Jovićević „protjeran iz Italije“ i da je „G. Jovićević (je) poznat potpisatom kao pošten čovek i ispravan Srbin još iz vremena školovanja na Beogradskom Univerzitetu“⁵⁵. Objašnjenje za vidljiv blagonaklon stav Šaponjića prema Jovićeviću nalazimo u memoarima ovoga drugog. Tako Jovićević zapisuje o svom položaju po dolasku u Carigrad: „Tražio sam tamo-ovamo, neko zaposlenje, ali ga nigdje ne nađoh. U to dođe u Carigrad za poslanika Jugoslavije Radomir Šaponjić, moj školski drug iz Galata Saraja. Kad mu ispričah u kakvom sam teškom položaju, on mi dade sljedeći Savjet. Reče mi naime da u Carigradu ima dosta veliki broj jugoslovenskih podanika, većinom Makedonaca, bozadžija i mljekadžija, koji se često parniče, a parnice se ne vode u turske sudove nego u naše poslanstvo, pa da im budem advokat i tako zaradim nešto. Poslušah Savjet i dadoh se u advociranje, ali je zarada bila mala –ručak bez večere, što se ono kaže.“⁵⁶ S druge

---

i pisma Pov.N0 277 od 29–VIII–21, čast mi je izvestiti Ministarstvo da sam gore imenovanima izdao pasoše za dolazak u domovinu. Iliji Kapičiću je izdat pasoš N° 6295 od 29–VIII–21 a Marku Kapičiću pasoš N° 6296 od 29–VIII–21..... Pasoši su im vizirani za Cetinje preko Beograda. Otputovali su običnim vozom preko Sofije 30-og ovog meseca.“

⁵⁵ AJ, Ibid, Carigrad, 26–XII–21.

⁵⁶ Jovićević još navodi: „Život mi je bio dosadan, a osim toga nostalgija me vukla put Crne Gore, pa se riješih da idem doma, da ne lipsajem od gladi po tuđim zemljama. Ovu odluku saopštim Šaponjiću, on je odobri i reče mi da se mogu povratiti kad hoću budući da su svi Crnogorci koji su prebivali u Italiji pomilovani i dodade da će moju molbu preporučiti. Izvjesno vrijeme poslije

strane, Jovičević je u opširnim dopisima poslaniku R. Šaponjiću vodio računa o tome da ovaj zadrži dobro mišljenje o njemu, potencirajući česte sukobe sa predstavnicima crnogorskih vlasti tokom svoje činovničke karijere,⁵⁷ apostrofirajući posebno svoj sukob sa vlastima u Gaeti zbog koga je bio protjeran iz Italije⁵⁸.

---

toga dođe odgovor: Jovičeviću se zabranjuje ulazak u Jugoslaviju kao opasnom revolucionaru i agentu boljševika!...“ Vidi više: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima (1892–1936): sjećanje jednog federaliste*, (priredili: Vladeta Cvijović i Nikola Jovičević), Cetinje 1995, 141–165.

⁵⁷ Tako u jednom dopisu Jovičević naglašava sukob sa ministrom Petrom Plamencem nakon balkanskih ratova: „Poslije završetka rata opet bih povraćen u Ministarstvo spoljnih poslova, ali došavši u sukob sa ondašnjim ministrom inostranih djela g. Petrom Plamencem, podnesem ostavku na državnu službu s namjerom da odem u Beograd i da molim da dobijem mjesto u državnoj službi, što je poznato i Tiću Popoviću, ondašnjem sekretaru srbijanske legacije na Cetinju, sa kojim sam i vodio pregovore da dobijem službu u Biogradu u Ministarstvu spoljnih poslova. No pošto Kralj Nikola doznade za moju namjeru, a ne želeći imati i još jednog nezadovoljnika, to on pozva predsjednika Vlade i serdara Janka Vukotića, i naredi mu da mi se dade zadovoljština što ovaj i uradi podnijevši Kralju ukaz za člana Glavne Državne Kontrole, sa čim dobijem II čin u hijerarhiji građanskog činovništva i na osnovu toga sistematsku godišnju platu od 5.300 perpera.“

⁵⁸ AJ, 370–9–291, dr Ivan Jovičević – Radimiru Šaponjiću, Carigrad, 10. januara 1922. „Da bih prouzrokovao pad vlade napišem rezoluciju protivu predsjednika iste, koju vam sprovodim ovdje u prilogu /8, sa uljudnom molbom za povratak natrag, odem noću u Gaetu i pozovem crnogorce da je potpišu. Od 1.100 oficira i vojnika, koji su se nalazili u Gaeti, 720 potpisaše moju rezoluciju i tako opozicija dobi ogromnu većinu. Ali čim doznade vlada u Rimu šta se je dogodilo u Gaeti naredi odmah preko telefona svojim pristalicama **nečitko** i nakon što ovo uradiše, jer me opkoliše na sred pjace u Gaeti, i stadoše me bručiti i sramotiti nazivajući me izdajnikom i plaćenim agentom Aleksandra i Pašića, što naravno nije bila istina, jerbo ja nijesam nigda bio ničiji plaćeni agenat, nego sam svagda radio, kao što ću i u buduće raditi, ne

Uvjeravao je predstavnike jugoslovenskih vlasti da „Bolestan i iznuren uvijek skitajući se po tuđemu svijetu, a povrh svega željom svoje rodne zemlje odlučio sam da se povratim u svoje rodno mjesto u selu Meterizi u Riječkoj Nahiji te da u miru i tišini počinem na ognjištu mojih predaka. Jedina pak moja želja jeste to, da dobijem moju pensiju, koja mi po zakonu pripada, uzimajući u obzir i to da treba duplirati broj godina za vrijeme rata, kao što su se duplirale i ostalim pensionerima, koji su se nalazili u mom položaju“.⁵⁹ Ali, o njemu je informacije u zemlju slao i mitropolit Gavriilo Dožić koji se našao u Carigradu u vrijeme dolaska Jovićevića: „Ovdje ima nekoliko naših zabludjelih koji su došli iz Italije. Kod mene je bio prekjuche dr Ivo Jovićević. On je potpuno poremetio svoju diplomatsku glavu, inače nikada nije bio velike pameti. Ja sam ga primio hladno, očitao mu lekciju rekavši mu u oči das u oni plandujući po Italiji i pomažući odmetničke bande najveću nesreću nanijeli baš ovome narodu, kao pobornici nekakvog Crnogorstva i neka dobro znaju, da je taj njihov rad sam narod u Crnoj Gori osudio..... otvoreno sam mu rekao da mu puta u Crnu Goru nema sa takvom pameću.“⁶⁰ Zato ne iznenađuje što su nadležni u

---

iz koristoljublja već iz čistog ubjeđenja. Vlada je znala glavnu ili bolje reći slabu crtu mog karaktera t.j. da neću nikome dozvoliti da se baca blatom na moju čast, zato je naredila bila da mi se nje taknu u namjeri da se dogodi svada te da me **nečitko**.“

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom IV, str. 2093, dok. br. 1064, Mitropolit Gavriilo Dožić – Ljubu Bakiću, Carigrad, 8. maja 1923. Dožić potom navodi: „Danas je kod mene bio Petar Kovačević plem. kapetan iz Grahova. On se prije dvadeset dana prijavio našem delegatu ovdje g. Živkoviću i tražio sa još dvojicom drugova da se povrati tamo. Kovačević mi reče da bi se i ostali – njih oko trideset, povratili, ako bi vidjeli, da se njemu da dozvola i olakšica za povratak. Među onima se nalazi i Marko Vučeraković, koji misli u Ameriku, jer nema puta tamo zbog zločina koje je počinio..... Ja

Beogradu bili odlučni da: „Ivanu Jovićeviću ne treba još odobriti dolazak u Kraljevinu.“ jer je „prema izveštaju načelnika okruga cetinjskog, do skora sa crnogorskim nezadovoljnicima u Neji i Rimu, najistaknutiji radenik protivu Narodnog Ujedinjenja. Drži se, prema nekim izveštajima, da je u tu svrhu putovao u Centralnu Evropu i Rusiju.“⁶¹ Poslanik iz Carigrada se ipak raspitivao: „da li se g. Jovićeviću može izdati pasoš samo za bavljenje u Carigradu, pošto se on ovdje nalazi bez ikakvih ispravnih dokumenata“, što su u Beogradu odobrili.⁶² Prema nekim izvorima, Crnogorci uglavnom nastanjeni u Galati, u hotelu „Aji-Jani“ su izgleda bili pomagani od tamošnjih italijanskih vlasti. Njih je posjećivao „jedan gavaz italijanskog poslanstva i odveo je trojicu u jednu od ovd. italijanskih banaka. Ova lica uzimaju stalno novac iz ove italijanske banke. Većina su učitelji.“ Radilo se o manjoj grupi koja je pristigla iz Italije, među kojima su bili „Hristo Sekulić, Andrija Dragutinović, Toma Lekić, pre izvesnog vremena ubili su na Crnogorskoj obali nekoliko od viđenijih Srba. Maksim Martinović i Niko Nikolić, prema njihovim iskazima ostaće na radu u pom. talijanskoj ovd. Banci. S vremena na vreme dolaze i sastaju se sa ovim licima po nekoji Crnogorci sa kopicama na glavi kao i neki Arnauti. Ovi govore da će jedan deo njih otići ponovo u Italiju,

---

mislim da bi Kovačeviću trebalo dati dozvolu za povratak i svima onim koji nijesu počinili zločine i morali bi da se..... i dali bi znake pokajanja za svoje zablude dosadašnje“.

⁶¹ AJ, 370–9–298, Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevskom Predstavništvu, Carigrad, Beograd, 24. januara 1922. godine.

⁶² AJ,370–9–279, „U odgovoru na akt Kraljevskog Predstavništva od 4. februara t.g. pov. br. **(nejasan)** Ministarstvo spoljnjih poslova ima čast izvestiti vas radi znanja i upravljanja da je Ministarstvo Unutrašnjih poslova Pov. Br.117 od 24–XI–t.g. javilo da se g. Jovićeviću može izdati legitimacija za boravak u Carigradu.“

drugi će ulučiti (čekati – R. Š.) priliku da odu u Crnu Goru, a jedan će deo ostati ovde. Cilj je ovim Crnogorcima četnička akcija, i mnogo govore protivu Srbije. Prema izjavi Maksima Martinovića, ovaj se nada da će se učiniti kraj svim zulumima, koje čine Srbi nad Crnogorcima.“⁶³ S druge strane, šef carigradske policije je zaprijetio Crnogorcima da će ih protjerati ukoliko se ne late nekog posla, našta su se oni požalili italijanskim vlastima koje su turske vlasti upozorili da su oni pod njihovom zaštitom.⁶⁴ No, i pored toga, neki od novopristiglih Crnogoraca, poput Petra Kovačevića, starog 57 godina, iz Grahova u Crnoj Gori, bivšeg plemenskog kapetana su tvrdili da su na „prevaru“ dovedeni u Carigrad, što je trebalo da osnaži njegovu molbu za povratak u zemlju.⁶⁵ Ponovo je poslanik u

---

⁶³ AJ, 370–9–308, Crnogorski separatisti, Carigrad, 26–II–23, Pov. broj: 97

⁶⁴ AJ, 370–9–310 Poslanik je javljao tim povodom: „U vezi sa svojim pismom od 26. ov.m. Pov. Br.97 čast mi je izvestiti Ministarstvo, znanja radi, da je šef carigradske turske policije pozvao vođe onih tridesetak Crnogoraca i pitao ih zbog čega su amo došli i zašto se ne prihvataju kakvog posla, nego celi dan sede po hotelima koje napustati moraju. Najzad, preporučio im je da u najkraćem roku nađu sebi zanimanja, inače biće prinuđen da prema njima postupi kao prema skitnicama i da će ih proterati nazad odakle su i došli. Crnogorci su stvar dostavili ovd. italijanskim vlastima, koje su odmah uputile svoga dragomana, da umoli tursku policiju da te ljude ne dira jer su oni pod talijanskom zaštitom, i jer će se talijanska vlast potruditi da sve ove zaposli, kao što je već učinila sa nekima koji će biti primljeni u ovdašnje talijanske u novčane..... Nasuprot toj talijanskoj zamisli, ja sam preduzeo preko svojih ljudi potrebne mere kod turske policije da te nesrećnike što pre uklone odavde, pošto nije turski interes da Turska bude... i utočište subverzivnih elemenata pa ma koji su bili.“

⁶⁵ AJ, 370–9–311, „1. februara ove godine (1923, R. Š.) stigao sam u Carigrad iz Rima sa još 30 Crnogoraca. Ja ovde nisam nikako mislio dolaziti već sam prevaren, jer su mi kazali, i to Jovan Plamenac, da ću da se iskrcam na Krf, pa odatle lađom da mogu za Crnu Goru. Sa mnom su mislili izaći na

Carigradu branio stav da svima onima koji nijesu počinili zločine treba omogućiti povratak u zemlju.⁶⁶ Dok su se u početku Crnogorci nastanjeni u Carigradu, prema obavještajnim podacima indiferentno odnosili prema crnogorskoj emigraciji, izgleda da se taj stav već 1923. promijenio jer: „Od Crnogoraca koji su u Carigradu, sa njima su i pomažu ih: 1. Risto Gvozdrenović sa sinom i sinovcem, svi iz Gluhog Dola u Crmnici; 2. Lazar Ćeklić; 3. Nikola Petrović iz Građana, ovome je Jovan Plamenac poslao u svoje vreme iz Italije jedan crnogorski orden sa diplomom; 4. Jašo Martinović iz Bajica; 5. Neki Drecuni koji se nalaze u Carigradu; 6. Dano Isić iz Bara; 7. Svi muslimani iz Bara i Krajinjani koji se nalaze u Carigradu, pristalice su njihovi i vode pregovore sa njima, da uzmu pasoše Jovana Plamenca.“

Čak sedam izvještaja u 1923. godini poslatih od strane kraljevskog poslanstva iz Carigrada u Beograd jasno govori o tome da crnogorski politički emigranti postaju sve veći problem, ne samo za jugoslovenske predstavnike. To je, moguće, bio i razlog da nadležna ministarstva iz Beograda počnu češće odobravati povratak pojedincima, pozivajući se na mišljenja lokalnih

---

Krf još i neki drugi od tih 30 Crnogoraca, ali grčke tamošnje vlasti nisu nam dozvolile da se iskrcamo, i tako smo došli u Carigrad. Jedan italijanski kapetan dao mi je u Rimu 100 lira italijanskih, a u Brindizi 450 lira. Nisam trošio ništa ni za železničku kartu od Rima do Brindizi, ni za lađu do Carigrada. Taj isti kapetan koji nam je dao novac za put, davao je i ranije novac Crnogorcima u Gajeti. Molim Kralj. Konsulat da me uputi u moje rodno mesto, i izjavljujem da od danas postajem veran mojoj državi i da ću mirno živeti i koristiti koliko mi snaga dopušta našoj državi.“

⁶⁶ „Mišljenja sam da bi načelno trebalo odobriti povratak svima onima, koji ne odgovaraju ni za kakve zločine u zemlji, zato: što je većina među njima zavađena, što su dovoljno iskusili da je dopuštena nada da će ti ubuduće biti dobri građani, što je necelishodno ostavljati u inostranstvu ljude, koji će raditi protiv zemlje.“ AJ, 370–9–312.

načelnika sreza iz mjesta iz kojih su emigranti vodili porijeklo.⁶⁷ Na taj način broj emigranata se smanjivao bilo tako što su se neki vraćali u domovinu (njih 4) ili su, pak, nalazili zaposlenje kod Engleza (njih 6). Smrt kraljice Milene (16. marta 1923, Kap d'Antib), žene kralja Nikole, bio je povod Italijanima da u Carigradu spuste zastavu na pola koplja, nekim Crnogorcima da proglase žalost i napišu nekrologe i oštro kritikuju Beograd, a jugoslovenskim vlastima da izdaju upustvo svojim predstavnicima „nemojte pokazivati nikakvog aktivnog učešća u žalosti.“⁶⁸ Bivši odmetnici (muslimani) bilo da su se svojevremeno pridružili crnogorskim komitima poput: „Bivšeg crnogorskog potporučnika Beća U. Dukića iz sela Tuđemila, sreza barskog, koji se još u 1919. godini bio odmetnuo od vlasti te se bio pridružio braći Raspopovići, no u polovini 1919. kada su ga naše vlasti tražile pobjegao je sa ženom u Carigrad preko Italije“ ili „Usa Kolica? (Biće Usein Lakomica) u Crnoj Gori koji je bio činovnik talijanskog konsulata u Tesariji“, koji je „Pobegao iz Crne Gore 1918. godine pošto je bio u službi kod okupatorskih vlasti. Lokalne vlasti u Baru prilično su dobrog mišljenja o njemu. Školovao se nešto malo u inostranstvu. Napustio Crnu Goru sa pasavanom za Arbaniju. Odakle je prešao u Italiju bez ikakvih isprava kao što su u ono vreme činili svi

---

⁶⁷ AJ, 370–9–317. Ministarstvo spoljnjih poslova – kraljevskom poslanstvu, Beograd, 12. juna 1923. godine: „Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći. Ministarstvo Unutrašnjih Dela potpuno se slaže sa mišljenjem načelnika okruga nikšićskog u pogledu povratka imenovanih u domovinu, kao i sa mišljenjem i predlogom našeg Poslanstva u Carigradu da bi trebalo odobriti povratak svima tamošnjim emigrantima koji ne odgovaraju ni za kakav zločin, kao i onima koji odgovaraju za zločina dela, a voljni su se vratiti u domovinu i odgovarati pred sudom za počinjene zločine.“

⁶⁸ AJ, 370–9–325, Pr. Pov. Br. 1129, Beograd, Carigrad–19.III–23.

Crnogorci. Nad njima je jugoslovenska obavještajna služba vodila strogi nadzor. Najčuveniji među njima, Husein Bošković⁶⁹

⁶⁹ Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 – Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otišao je u komite i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je 1916–1917. godine bio vojnik Austrougarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade držeći se kodeksa neke „svoje pravde“. Takođe su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospjegli iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice. Nakon što je otišao u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen neuspješan atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. U odsustvu je osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan više puta. Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio u Italiji 1923.

i Jusuf Mehonjić⁷⁰ koji su u ovo vrijeme takođe boravili na ovim prostorima, takođe će biti dovođeni u vezu sa crnogorskom političkom emigracijom o čemu će biti riječi kasnije.

---

godine na liječenju. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj. Vidi više o tome: Rastoder Šerbo, „37 neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919-1929“, *Almanah*, 9–10; 11–12, Podgorica, 2000; Hajrudin Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku, 1919–1926*, Istina o Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću, Sarajevo 1999.

⁷⁰ Mehonjić Jusuf (1870–1926) – iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, jedan od vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku balkanskih ratova bio je oficir askera, dok je od jugoslovenskog režima optuživan da je tokom Prvog svjetskog rata pomagao austrougarsku vojsku. Otišao u komite sa namjerom da osveti sestru, čuvenu ljepoticu, koju su Srbi odveli u nepoznatom pravcu. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova, predstavljajući se kao protivnik vlasti i zaštitnik muslimanskog stanovništva. U njegovoj družini, koja je brojala 50-70 ljudi, bile su dvije žene: Umihana udata Čoković, umrla je 1983. godine u selu Cerovu kod Bijelog Polja gdje je živjela, i Zejna. Kao godina rođenja Mehonića se navodi 1870, što je upitno s obzirom da je, kao što se iz izvora vidi, 1920. imao 30 godina. Bio je član Kosovskog komiteta. U svakom slučaju, Mehonjić je slovio za hrabrog i odvažnog ratnika koji dugo nije shvatao da je propala Osmanska imperija. To se može vidjeti i iz stihova njegovih pjesama koje je zabilježio i objavio poznati češki naučnik Matija Murko, koji je 1924. godine boravio u Sandžaku. Lažno optuživan za ubistvo Boška Boškovića kojim je pravdan genocid izvršen nad muslimanima u Šahovićima nov.1924. Poslije više neuspjelih pokušaja, ljeta 1925. godine, konačno ga je likvidirao njegov jatak na prevaru, ponešen pohlepom za novčanom nagradom raspisanom za njega. Prema jednoj verziji, ubijen u Albaniji od u blizini Šijaka kod Fiera. Grob mu se nalazi u selu Hamal kod Fiera.

O pokušajima uspostavljanja saradnje sa bugarskim, makedonskim i albanskim anarhističkim grupama

U to vrijeme, na ovim prostorima bilo je aktivno više revolucionarnih i anarhističkih grupacija. Njihovi politički ciljevi su bili različiti ali za crnogorsku političku emigraciju i posljednja šansa da se približe i uspostave saradnju, prije svega sa antimonarhističkim grupacijama i protivnicima nove jugoslovenske zajednice. Izvori ukazuju da je upravo to za mnoge Crnogorce i bio razlog dolaska u Carigrad, s obzirom da je njihova borba, nakon otkazivanja italijanske podrške, smrti kralja Nikole, sve češćih razmirica u emigrantskim redovima, izgledala sve više uzaludnom. Vojni obavještajni izvori iz Sofije ukazuju na činjenicu da su već sredinom 1921. godine crnogorski politički emigranti učestvovali u radu makedonskog komiteta. Tako je prema tim podacima „makedonski komitet u Sofiji držao (je) 17. ili 18. juna tek. godine (1921) jednu sednicu, kojoj su su prisustvovali i Crnogorci: oficiri, Ananije Vlahović, Nikica Uskoković, Ilija Kapa i Marko Kapa i narednici Vaso Janković i Đuro Dumović, koji su poznati tom Poslanstvu. Rešavano je o tome i kakvu akciju treba preduzeti protiv naše Kraljevine: usvojiti legalnu borbu-propagandu ili revoluciju.“ Radilo se o ogranku VMRO, organizacije osnovane još 1893. u Solunu, sa ciljem „ujedinjenja Makedonije i Odrinske (Jedriinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije.“ Organizacija je imala predstavništva u „Atini, Sofiji i Istanbulu i izdavala je listove *Na oružje*, *Buntovnik*, *Sloboda ili smrt*.“⁷¹ Organizacija se vremenom mijenjala ideološki i

---

⁷¹ U *Hrvatskoj enciklopediji* organizacija je opisana na sljedeći način: „VMRO (akronim od Vnatrešna makedonska revolucionerna organizacija: Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija), tajna organizacija makedonskoga nacionalnooslobodilačkog pokreta potkraj XIX. i na

početku XX. st. Osnovana je u Solunu 1893. kao Bugarsko-makedonsko-odriński revolucionarni komitet, a od 1896. djelovala je pod nazivom Tajna makedonsko-odrińska revolucionarna organizacija (TMORO). Osnivači su bili D. Gruev, Hristo Tatarčev i Petar Pop Arsov. Prema prvom ustavu, čiji su tvorci bili G. Delčev, Đ. Petrov i P. Tošev, cilj organizacije bilo je ujedinjenje Makedonije i Odrinske (Jedrinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu koja bi postala dio balkanske federacije. Na ideje su također bitno utjecali makedonski socijalisti (N. Karev); organizacija se zauzimala i za agrarnu reformu i demokratske slobode, čime je privukla mnogobrojne pristaše svih društvenih slojeva. Bila podijeljena na 7 okruga, koji su se dijelili na srezove, oni pak na općine, a sve ih je vodio Centralni komitet (3 do 6 članova) sa sjedištem u Solunu. Uspostavljena je zakonodavna, izvršna i sudska vlast, obavještajna i kurirska služba, te oružane čete na terenu. Osnovana su i predstavništva u Ateni, Sofiji i Istanbulu te su pokrenuti listovi *Na oružje*, *Buntovnik*, *Sloboda ili smrt*. Usporedno sa stvaranjem organizacije jačao je politički pritisak Srbije i Grčke, a probugarski elementi u makedonskom oslobodilačkom pokretu osnovali su 1896. u Sofiji Vrhovni makedonski komitet (tzv. vrhovisti), s ciljem da se Makedonija pripoji Bugarskoj. Pogrešno procijenivši međunarodnu situaciju, CK je 1903. donio odluku o podizanju Ilindenskoga ustanka. Neuspjeh ustanka doveo je do raskola organizacije na dvije političke struje. Dok se desno krilo pridružilo vrhovistima, vjerujući da je oslobođenje Makedonije od osmanske vlasti nemoguće bez bugarske pomoći, lijevo krilo (tzv. Serska grupa revolucionara), koje je prevladalo na Rilskom kongresu 1905, nastavilo je djelovati u izvornom duhu. Na kongresu je bio promijenjen i naziv u Vnatrešna makedonsko-odrińska revolucionarna organizacija, a 1908. organizacija je prekinula s ilegalnim radom. Nakon mladoturske revolucije (1908) ljevica je, na čelu s Janom Sandanskim, osnovala Federativnu narodnu partiju, koja se zauzimala za pretvaranje Osmanskoga Carstva u Istočnu federaciju, dok je desno krilo pristupilo Savezu bugarskih konstitucionalnih klubova. God. 1925, uz pomoć Kominterne, bila je osnovana Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (Obedinena), koja je nastavila politiku lijevoga krila. Desno krilo djelovalo je u Pirinskoj Makedoniji do zabrane 1934. nakon atentata na kralja

politički, tako da je 1896. godine osnovan probugarski ogranak u Sofiji sa ciljem ujedinjenja Bugarske i Makedonije. To što je nakon sastanka u Sofiji crnogorske predstavnike primio G. Đ. Radev, sekretar ministarstva inostranih djela Bugarske da bi odatle otišli u Carigrad, pa potom brodom za Skadar odakle je trebalo da organizuju komitske upade u Crnu Goru, značio je prvi pokušaj koordinacije aktivnosti među ovim grupacijama.⁷² Ako je vjerovati Ananiju Vlahoviću i njegovom dopisu poslaniku po dolasku u Carigrad u kojem tvrdi: „Doputovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju“, onda bi se mogao izvesti zaključak da je ta saradnja poprimala konkretne forme u planiranju zajedničkih akcija. Iza Vlahovića iz Sofije u Carigrad su došli Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok je nekoliko dugih ostalo u Sofiju. Sa čijim instrukcijama je Vlahović dolazio u Sofiju, tek treba istražiti,⁷³ mada je on kasnije tvrdio da ga je poslao Jovan S. Plamenac, ali prema obavještajnim podacima jugoslovenskih službi, navedene grupacije su vršile pripreme za odlazak „svih za Arbaniju za organizovati četu u vezi sa Arnautima i Bugarima“. ⁷⁴ S tim u vezi, treba imati na umu da su u to vrijeme iz Turske u Albaniju dolazili i turski oficiri albanskog porijekla, koji nijesu znali jezik jer su bili rođeni u Turskoj. Izgleda da se radilo o pristali-

---

Aleksandra I. Karadorđevića, što su ga članovi VMRO-a izveli s pripadnicima ustaškoga pokreta.“

⁷² AJ, 370–9–255, Pov.br.9705, Ministarstvo spoljnjih poslova – Kraljevskom poslanstvu Carigrad, Beograd, 2. septembra 1921.

⁷³ AJ, 370–9–260: „crnogorski major Ananije Vlahović je izjavio da dolazi iz Sofije gde je bio poslat radi sporazuma sa bugarskim vlastima odnosno akciji protivu naše države“.

⁷⁴ Ibid.

cama Bajrama Curija.⁷⁵ Spomenuli smo da je povezivanje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom išlo prema zamislima predsjednika crnogorske vlade u egzilu Jovana S. Plamenca, te se može sa dosta osnova povjerovati obavještajnim podacima, koji govore o tome, da je „pre dva i po meseca Jovan Plamenac (bio) je uputio u Bugarsku komandira Đura Ivovića iz Crmnice, Danila Đurovića iz Nikšića i još jednog trećeg u nameri da tamo stvore mogućnost za upade u našu zemlju. Nisu imali uspeha i vratili su se natrag, ne učinivši ništa“.

Prema podacima koje je poslanstvu dostavljao Vidak Nikčević, komita iz Nikšića, tridesetak Crnogoraca koji su se nalazili u Carigradu a koji su došli iz Italije, već je ostvarilo kontakte sa bugarskim i albanskim komitima i da su sa njima planirani zajednički *upadi na našu teritoriju*⁷⁶. Prateći budno djelatnost crnogorskih političkih emigranata, nadležne službe u zemlji su istragu širile i na ljude u Crnoj Gori koji su imali veze ili srodnike u Carigradu, pa se tako dolazilo do saznanja preko raznih povjerenika i o tome se odmah izvještavalo poslanstvo u Carigradu: „Jedan poverenik pokazao mi je originalno pismo

---

⁷⁵ Ibid, Poslanik iz Carigrada je javljao da je iz turskih izvora doznao da je otišlo: „15 Turaka oficira u Albaniju. Četvorica od njih oficira bili su viši oficiri a ostali niži i to raznih činova. Redom su bili svi iz naših krajeva, ali nisu znali arnautski, jer su od detinjstva stalno boravili u Turskoj. Svih je bio poveo turski pukovnik Serasradin bej, takođe arnautskog porekla, koji je u to vreme bio postavljen za albanskog ministra vojnog, koji je docnije napustio taj položaj i vratio se natrag u Anadoliju, gde se i sad nalazi i bavi se trgovinom, a oni drugi oficiri ostali su u Albaniji gde su i dan danji. Isto tako su ovamo dolazili i bivši albanski narodni poslanici Avnija iz Gnjilana i Zija Bej iz Debra i tražili su da ih primi Porta, ali kako ih je ova odbila, oni su se vratili natrag i sad se nalaze ili u Tirani ili u Malesiji. Smatraju se kao pristalice Bajram Cura.“

⁷⁶ AJ, 370–9–313, Legation du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a Constantinople – Ministarstvu spoljnjih poslova, 21–IV–1923.

bivšeg poručnika crnogorske vojske Bećira Boškovića iz sela Tuđemila, koje je pismo datirano 17. aprila t.g. iz Carigrada. Pismo glasi: ‘Ovde se nalazi major Marko Vučeraković i Major Pero Vuković sa još 30 odmetnika većinom crnogorskih oficira. Oni su stupili u vezu sa Makedonskim Komitetom i misle da vrše akciju u Južnoj Srbiji’.⁷⁷ Marko Vučeraković je bio jedna od najistaknutijih ličnosti crnogorske političke emigracije i u konkretnom kontekstu možemo samo da žalimo što se njegov sačuvani i objavljeni dnevnik (memoari) završava pričom o upadu komita u Crnu Goru, prije odlaska u Carigrad. Moguće je da će se jednog dana pronaći nastavak ovoga dnevnika (memoara) za koji znamo da je pisan i vjerovatno u njemu detaljnije opisani i događaji vezani za Carigrad.⁷⁸ No, bez obzira na to, sasvim je sigurno da je stalno novo pristizanje crnogorskih emigranata u Carigrad vlasti u Beogradu lišilo potrebe da i dalje drže krut stav oko njihovog povratka u zemlju. Zato je Pavlu Kovačeviću i Vidaku Nikčeviću brzo odobren povratak.⁷⁹ No, sudbina onih koji su ostali bila je više nego zanimljiva. Izvjesni Marko P. Pavlović je jula 1923. obavještavao poslanstvo u Carigradu da se od 28 crnogorskih emigranata, njih četiri vratilo u zemlju, šestorica su se zaposlili (kod Engleza) dok su njih „Dvanajestorica (su) prešli na bugarsko zemljište 22. pr. meseca (jun 1923, Š.R.) istim bugarskim parobrodom ‘Tzar Ferdinand’, koji je išao za Varnu“.⁸⁰ Informaciju kao tačnu potvrdile su i

---

⁷⁷ AJ, 370–9–316, Ministarstvo spoljnjih poslova – kraljevskom poslanstvu, Beograd, 29. maja 1923. godine.

⁷⁸ Vidi više: Jasmina Rastoder, Šerbo Rastoder, *Memoarsko dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2014.

⁷⁹ AJ, 370–9–317, „Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći.“

⁸⁰ AJ, 370–9–319, Marko P. Pavlović – Poslanstvu KSHS, Carigrad, 10. jula 1923. Pavlović takođe dojavljuje da se: „Na port od Galate nije su se

jugoslovenske obavještajne službe i njihovi izvori⁸¹. Premiještajući se iz Carigrada u Bugarsku, crnogorski politički emigranti su u Sofiji preko tamošnjih diplomatskih predstavništava pokušavali da izdejstvuju vize i pasoše koji bi im omogućili dalje kretanje. Grupa emigranata je s mađarskim pasošima koje su dobili u Sofiji, pokušavala da dobije vize u grčkom poslanstvu u Carigradu, kako bi se preko Grčke prebacili u Albaniju. O tome su Grci odmah izvijestili jugoslovenske službe, ali su nekima od odmetnika i izdali grčke vize.⁸² Poslanstvo je na to reagovalo: „Po svemu izgleda da su ova lica, snabdevena mađarskim pasošima, crnogorski emigranti, koji

---

mogli ukrcati pošto njihova lista koja se ovdje od komiteta Makedonstvujušćih, možda i zvanične vlade nije izdala bila vizirana od Među-Savezničke Kontrole, zbog toga su morali ići Bosforskom linijom – do Kovaka i tamo se iskrcati i produžiti dalje put preporučenim vođom koji će ih do naše teritorije voditi i pridružiti se tamošnjim hajducima i zlikovcima kako biše veći nered stvorili, zločine i hajdukovanja na našu vjernu braću koja su vazda za sveto UJEDINJENJE bili.“

⁸¹ AJ, 370–9–320, Ministarstvo spoljnjih poslova, poslanstvu KSHS, Beograd, preko datuma 29. nov. 1923, rukom napisano 30. VI 1023. „S pozivom na akt kralj. Delegacije Pov. Br. 471 od 14. jula t. god, odnosno dvanaestorici Crnogoraca otišlih u Bugarsku radi stupanja u bugarske komite, Ministarstvu je čast izvestiti kralj. Delegaciju radi znanja da je gornji izveštaj proveren od strane naših nadležnih organa i da je njegova tačnost utvrđena. Osim toga utvrđeno je da su posle ove prve partije stigle u Bugarsku još dve partije biv. crnogorskih oficira od sedam i pet ljudi u istom cilju“.

⁸² AJ, 370–9–332, Poslanstvo u Sofiji – ministarstvu spoljnjih poslova, Pov. Br. 1230, 31.XII 1923. „Pre nekoliko dana obratilo se ovdašnjem Grčkom poslanstvu nekoliko ljudi sa pasošima izdatim od strane Mađarskog Poslanstva u Sofiji, sa molbom da im se da tranzit viza za odlazak u Albaniju preko Grčke. Kako su se ti ljudi učinili sumljivi Grčkom Poslanstvu, jer osim srpskog jezika drugog jezika nisu znali, a imena su imali srpska to je o svemu bilo izvešteno ovo Poslanstvo.“

stoje u vezi sa makedonskim komitetom i drugim organizacijama u Beču⁸³ i Pešti koje rade protivu naše zemlje. Da bi ih mogli uputiti u Albaniju radi akcija otuda protiv naše zemlje, dati su im mađarski pasoši i materijalna sredstva. Interesantno je napomenuti da su ova lica koja izgledaju vrlo prosto odevena, kao tobožnji radnici, platili u Sofiji samo za vize oko 900 lira svaki⁸⁴. Grčke vize su od ranije imali: Svetozar Bogdanović, Bogdan Simonović i Petar Šekarić, dok njih nekoliko nije došlo⁸⁵. S obzirom da ih je na spisku bilo 13, to je za obavještajne službe ključno pitanje bilo, da li se radi o istim licima koja su sredinom 1923. otišla u Bugarsku ili o nekim novim licima? Tragajući za odgovorom na to pitanje, službe kraljevskog poslanstva u Carigradu su jedino mogle doći do sljedećih informacija: „Još prošle godine u Carigrad došli su 31 Crnogoraca, o čemu je Kralj. Delegacija izvestila Ministarstvo svojim aktom Pov. N0 64 od 7. februara prošle godine. Od ovih se nalaze još ovde 16 lica, 13 od njih otputovalo je za Bugarsku, a dva za Ameriku. Pošto se broj onih lica, koja su otputovala za Bugarsku, poklapa sa brojem koji spominje Kralj. Poslanstvo u svom gore navedenom aktu, to nije isključeno da su u pitanju ista lica. Moguće je takođe da lica koja su otišla u Bugarsku nisu doputovala sa svojim pravim imenom, već da su imena promjenila. Njihov šef, Đuro Ivović, nalazi se, prema dobivenim podacima, u Bugarskoj i o njemu se kaže da je sakupio tri miliona leva za komitsku akciju. Iz istog izvora Kralj. Delegacija doznala je, da su između ostalih otišli za Bugarsku neki

---

⁸³ Vidi više o djelatnosti crnogorske političke emigracije u Beču: Adžić Novak, „Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine“, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163–174.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Prema tom izvještaju njih petoro nije dobilo vizu. Vidi: AJ, 370–9–332, Kralj. Poslanstvo u Sofiji, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923. – Ministarstvu spoljnjih poslova.

Vučeraković i Pera Bošković. Većina tih Crnogoraca bili su, barem u vremenu dok su bili u Carigradu, pod italijanskom zaštitom. Ona dvojica koji su otišli za Ameriku, bili su snabdeveni ruskim putnim ispravama, koje im je pribavio neki Sekulić.⁸⁶ Situaciju je činilo još komplikovanijim saznanje da poznati komita i od ranije poznat po saradnji sa crnogorskom političkom emigracijom Husein Bošković imao namjeru da se vrati u zemlju⁸⁷. Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. S obzirom da se radilo o čovjeku za kojeg su obavještajne službe raspolagale podacima da planira atentat na Nikolu Pašića, predsjednika jugoslovenske vlade i predsjednika albanske vlade⁸⁸, to je pozornost na njegovo kretanje bilo stalno. Tek će

---

⁸⁶ AJ, 370–9–334, Kralj. Poslanstvo u Carigradu – Kraljevskom poslanstvu u Sofiji, Carigrad 1. II 1924, Pov. N0 36

⁸⁷ AJ, 370–9–340, Kraljevsko poslanstvo - ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 13. maja 1924. Strogo Pov. Br. 349.

⁸⁸ Tako u jednom izvještaju jugoslovenskog obavještajca stoji: „Dana 27. VIII. t.g (1921) bio sam na polasku Bari-Italija. Jutro istoga dana kada je došao parabrod ‘Levrijanac’ iz Dalmacije pošao sam iz njega da obavestim kad polazi. Sa parabrodom je bilo 3 crnogorca iz krajeva granice predratne Crne Gore i Kraljevina Srbije, sa njima je takođe bio jedan albanez, sva četvorica izgledali su radnici, ovi su me tun upitali na našem jeziku, znamem li gde se kupe trgovci albanski, ja sam im odgovorio da ne znam ali da ću se propitati. Ja sam pošao na brzojavni ured te se informisao, informacije sam dobio od jednog činovnika koji mi je rekao da se kupe u hotel ‘Internationale’, ja sam ih onda otrpatio do hotela. Pošto tun nije bio činovnik albanez koga su oni tražili poveo nas je jedan drugi albanez u neku drugu kafanu ‘Korzo Viterno Emanuile’ gde smo našli albaneza koga su tražili. Ja sam snjima seo za isti stol i stali smo piti, za vrijeme dok smo mi sjedjeli došla su i druga dvojica među kojima je bio jedan od tih kako sam poslije saznao brat Huseina Boškovića što je ucijenjen od naše vlade, čim je Bošković došao k nama za sto ostao je iznenađen, pošto je našao među nama jednoga crnogorca, njemu poznata. Tun smo se razgovarali o prilikama u Jugoslaviji, gde su nam crnogorci i Albanez

nam je opširno pripovedao, malo kasnije svi odaliječili osim mene Boškovića, njegova druga i nepoznatoga mu crnogorca. Kad smo ostali sami Bošković je nas poveo u unutrašnjost kafane gde smo se sami našli. Bošković je na to tražio od nas neke informacije a kad smo mu dali znati da mislimo kao i on pitao je crnogorca šta misli vlast o njemu i njegovoj družini. Crnogorac mu je odgovorio da ga uvijek potražuju i da je ucijenjen sa 500.000 dinara. Crnogorac je tom prilikom govorio Boškoviću da se ne vrati u Jugoslaviju, jer može da slabo prođe. Bošković je na to odgovorio, ja sam prepun krvi, poču i osvetiću se, kad se je uvjerio Bošković da je u nama siguran, poverio nam je da je četiri puta bio ranjen od naših organa zadnju ranu da je dobio u vratu koja je bila pogibeljna. Kad nam je pokazao ranu vidio sam na zatiljku da još nije potpuno zarasla, dalje je izjavio da ga je rana prisilila da dođe na liječenje u Italiju. U daljem pričanju govorio nam je o njegovim zlodjelima koja je počinio na našoj teritoriji. Poslije toga poljubio se je sa svojim drugom te nam je povjerio zavjeru. On se je tom prilikom zakleo sa svojim drugom međusobno, tu su skovane dvije zavjere, – prva da će Bošković ubiti predsjednika Albanske vlade, a druga da će ubiti predsjednika naše vlade g. Pašića. Bošković je rekao da će on sa svojim drugom koncem ovoga meseca izvršiti gornje zavjere. Iza ovih ubistava da će se postaviti i sve državne činovnike koje bude hvatao da će ih ubiti. Dalje je nam izjavio da će otputovati preko albanske, pošto drugim putem ne može da ide. Dan putovanja je uglavljen od 20-30 ov.mj. Ja sam ih upitao odakle im sredstva i dali im daje što italijanska vlada, Bošković mi na to nije hteo odgovoriti, već mi je rekao da novaca ima dosta, i da po Italiji može putovati gde ga je volja, Bošković mi je rekao da sa snjim ima još nekoliko svojih drugova u Bari, a drugi deo družine da je pohvatan u Jugoslaviju. Iza ovoga smo se rastali jer je crnogorac otputovao za Francusku. Ja sam odmah pošao i stvar prijavio našem Konzulu u Bari. Konzul mi je rekao da odmah stvar prijavim policiji čim stignem u Jugoslaviju. Vidi: Izvještaj o kretanju brata Huseina Boškovića po Italiji i njegovoj navodnoj namjeri da ubije predsjednika albanske vlade i predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića. Vidi više: Šerbo Rastoder, „Trideset sedam neobjavljivanih dokumenata o muslimanskim odmetnicima u Srbiji i Crnoj Gori 1919–1929“, *Almanah*, 9–10, 2000 (I dio); *Almanah*, 11–12, 2000 (II dio); Rastoder

neka buduća istraživanja moguće ukazati na neke njegove oblike saradnje sa crnogorskom političkom emigracijom, ali nas za sada zanima, nivo i oblici saradnje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom. U tom smislu izgleda da do septembra 1924. godine nije bilo nekih konkretnih dogovora ako je vjerovati obavještajnim izvorima koji navode da je: „Prema jednom pouzdanom izveštaju u prvoj polovini meseca septembra t.g. došao (je) u Plovdiv neki Dr. Jovićević sa još sedam predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada u cilju definitivnog zaključenja sporazuma sa Makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv, stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom kavardarskog makedonskog bratstva koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Ango Popovim.“ Ako se radilo o Ivanu Vanču Mihalovom (1896-1990), vođi VMRO u ovom periodu u makedonskoj oblasti koji se zalagao za pripajanje Makedonije Bugarskoj, organizaciji čiji je član direktni učesnik u atentatu na kralja Aleksandra 1934, to bi onda značilo da su crnogorski emigranti ostvarili kontakte sa vođama. Uz činjenicu da je ova organizacija u rejonu Vardarske Makedonije u ovo vrijeme na terenu imala 53 čete od kojih je 36 bilo iz Bugarske, 12 lokalnih i 5 iz Albanije i da je organizacija koja je raspolagala sa 3.425 komita koje je predvodilo 79 vojvoda, koja je vodila 119 bitki i izvela 73 teroristička akta na predstavnike jugoslovenskih vlasti⁸⁹, onda je sve rečeno.

O susretu dr Jovićevića sa pomenutim predstavnicima VMRO, obavještajni izvori navode: „Pošto se Jovićević legitimisao

---

Šerbo, „Obrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925)“, *Matica*, 17, proljeće 2004, 151–174.

⁸⁹ Vidi: Петър Петров, *Македонија. Историја и политическа судба*, том II, Издаелство „Знание“, Софија, 1998, 140–141; Vladan Jovanović, *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitama 1918–1934*, arhivirano u Wayback Machine, februar 2, 2014. (engl).

pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovičević je naveo: Da se već godinu dana nalazi sa svojim ljudima u bednom stanju jer im je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Caribrodu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a crnogorski bogataši kojih ima dosta u Caribrodu i koji su se skupili u jugoslovenski crnogorski klub neće neće ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili, naveo je Jovičević. Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, zatim uspeo da prikupi svoje ljude da ih malo nahrani i odene, i sada je spreman za sporazuman rad ako mu se da pomoć u novcu i oružju. Naveo je da ima prikupljeno do 400 ljudi koji su svi sada zaposleni na radu puta Jedrene - Lozengrad sa glavnim sedištem u Čorlu. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu centralni komitet oberučke prihvatiti. Sutra dan 13. ili 14. septembra otpravljeni su svi uz besplatnu vožnju železnicom za Sofiju“.⁹⁰

Crnogorske političke emigrante je sa makedonskim komitetom povezao izvjesni Ejub Filipović.⁹¹ Jovičević je žestoko reagovao kada se u beogradskoj *Politici* pojavio članak da je

---

⁹⁰ AJ, 370–9–346, Ministarstvo inostranih dela – Kraljevskom poslanstvu, Beograd, 26. oktobra 1924. godine, Prema podacima koje mi je dostavio autor Leksikona Bošnjaka, Nazif Veledar „U Tursku se bio iselio Ale Filipovic iz Ključa 1918. godine. Dobio je prezime Gecman ili Aligecman. Živio je u Eskisehiru i Bursi.“ Zbog toga je moguće pretpostaviti da se radi o nekom bliskom ovoj porodici.

⁹¹ O Filipoviću se znalo tek toliko da: „On je sve do sada bio savršeno nepoznat ovoj Delegaciji a kaže, da je nedavno došao ovde radi prodaje nekog svog čiflika kojeg ima u Bursi i da će ovde ostati sve dok tu prodaju ne izvrši. Naveo je da je politički obeležen kao radikal i da je prilikom izbora u jednoj prilici bio čuvar radikalske kutije, a u drugoj predsednik biračkog odbora.“ Vidi više: AJ, 370–9–338.

prisustvovao skupu u Plovdivu. Protestovao je kod poslanika u Carigradu i tražio da mu izda uvjerenje da nije bio izvan Carigrada u tom vremenu, što je ovaj odbio⁹². Međutim, sumnje u tako nešto nestale su onda kada je vojna obavještajna služba potvrdila da je održan skup u Plovdivu, koje je prema obavještajnim izvorima glavnog đeneralštaba o tome obavijestilo ministarstvo unutrašnjih dela: „U prvoj polovini septembra o. g. došao je u Plovdiv neki D-r Jovićević sa još 7 predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada a u cilju zaključenja definitivnog sporazuma sa makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom Kavardarskog makedonskog bratstva, koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Ango Popovim. Pošto se je Jovanović (treba Jovićević, nap. R. Š.) legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovanović (treba Jovićević, nap. R.Š.) je naveo: 1/ da se već godinu dana sa ljudima nalazi u veoma bednom stanju, jer mu je tuska vlada odobrila boravak i organizovanje u Carigradu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a Crnogorci bogataši, kojih ima dosta u Carigradu, a koji su se skupili u Jugoslovensko-crnogorski klub, ne će ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili. 2/ Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, sa tim prikupio svoje ljude, malo ih nahranio i odeo

---

⁹² AJ, 370–9–347, Kraljevsko poslanstvo – ministarstvu spoljnjih poslova, Pov. Br. 710, 1. novembra 1924. Zanimljivo je da je i sam poslanik sumnjao u mogućnost da je Jovićević bio u Plovdivu: „... Kralj. Delegaciji čast je izvestiti da je ona mišljenja da nije tačna vest, prema kojoj je D-r Jovićević učestvovao na sastanku u Plovdivu, a o kome je reč u navedenom aktu Ministarstva. Prema podacima kojima raspolaže Kralj. Delegacija D-r Jovićević nalazi se u velikoj bedi, pa je stoga neverovatno bi imao sredstava za putovanje.“

i sada je spreman za sporazuman rad, ako mu se da pomoć u novcu i oružju; 3/ Da ima prikupljeno oko 400, ljudi koji su sada svi zaposleni na radu puta Jedrene-Lozengrad sa glavnim sedištem u Zorli. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu Centralni Komitet oheručke prihvatiti. Sutradan otpravljeni su ovi uz besplatnu vožnju Centralnom Komitetu. Lični opis Jovičevića je rast srednji, mala kestenjasta kovrčasta brada, nosi plave naočari sa zlatnim lančićem, odelo civilno sa šeširom. Od ostalih, četvorica su u narodnoj nošnji, bivši crnogorski oficiri raznog čina, trojica u civilu sa crnogorskim kapama od kojih jedan je advokat. U vezu sa Komitetom ih je doveo Eub Filipović. Izveštaju se može pokloniti puna vera.“⁹³ Međutim da baš i nije tako bilo, saznalo se iz vojnoobavještajnih izvora koji su korigovali prethodna saznanja da je Jovičević bio u Plovdivu u avgustu a ne i u septembru: „Jovičević je bio u Plovdivu još meseca avgusta t.g. onda kada se znalo da je cela organizacija Makedonstvujušćih preko Todora Aleksandrova ušla u sastav Balkanske Federacije. Nije isključeno da su posle ubijstva Todora Aleksandrova prekinuti svaki pregovori sa Jovičevićem kao što je to slučaj sa Eub Filipovićem, pošto su oni hteli da rade na bazi Balkanske Federacije, protivu koje je današnja organizacija Makedonstvujušćih.“⁹⁴ Kasnije će se potvrditi da je navedeni izvještaj bio bliži istini, jer će crnogorska politička emigracija promijeniti orijentir svog djelovanja.

---

⁹³ AJ, 370–9–848, Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Poslanstvu u Carigradu, Beograd, 11. novembar 1924. god.

⁹⁴ AJ, 370–9–250, Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Poslanstvu u Carigradu, Beograd, 23. decembra 1924. godine.

*O pokušajima pokretanja lista Jedinstvo,
glasila Balkanske federacije*

Politička misao crnogorske emigracije nije detaljnije izučavana⁹⁵. Kvalifikacije od *separatista* i *pobornika* kralja Nikole, *pristalica ravnopravnog i uslovnog ujedinjenja* do *federalista* samo su uopštene kvalifikacije izvedene na osnovu javnih oblika njihovog djelovanja. Pitanje je i da li se radilo o ideološki homogenoj cjelini, koja je imala konesenzus o bilo kom pitanju ili jednostavno o grupacijama koje su tragale za realnim oblicima djelovanja uslovljenim opštim političkim idejama u okruženju. U tom smislu, posebno nam se čini zanimljivim pokušaj vezivanja za ideju balkanske federacije, koja nije bila nova unutar južnoslovenske ideje.⁹⁶ U svakom slučaju, u navedenom kontekstu je više nego zanimljiva informacija koja je iz obavještajnih izvora došla do zvaničnih predstavnika vlasti: „..... Ejub Filipović bosanac saopšti mi da će 4. maja ovde izaći prvi broj lista *Jedinstvo* na bugarskom, turskom i našem jeziku. List će zastupati balkansku republikansku federaciju. Pokretači su Bugari, koji nisu bez veze sa nezadovoljnicima u zemlji, nezadovoljni Crnogorci, Bosanci i Hrvati. Glavni urednici su Janko Paev i dr Jovičević. List će pomagati mnogi članovi ovdašnje naše kolonije čija ću imena naknadno dostaviti. Isti ljudi spremiće čete a nameravaju tražiti odobrenje iz Ankare za obrazovanje legija. Prva četa od 12 članova upisana i ovih dana

---

⁹⁵ U tom smislu rad Novaka Adžića: Adžić Novak, „Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine“, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163–174, predstavlja pregled događajnosti ali nema produbljeniju analizu političkih ideja.

⁹⁶ Vidi više: Zoran Petakov, „Balkanska federacija, istorija jedne ideje“, <http://www.zsf.rs/vesti/balkanska-federacija-istorija-jedne-ideje/>, preuzeto 13. 04. 2020.

biće ubačena preko Bugarske u našu zemlju sa zadaćom da vrši teror i ubistva u Crnoj Gori, Bosni i oko Beograda. Filipović tvrdi da ga dobro poznaje bivši Ministar Društva Vujčić i Žika Lazić.⁹⁷ Ovdje su zanimljive posebno sljedeće konstatacije :da su pokretači Bugari i da je za jednog od urednika lista planiran crnogorski politički emigrant, dr Ivan Jovićević. To bi onda značilo da nijesu bez osnova bile sumnje o vezama crnogorskih političkih emigranata sa makedonskim komitetom. Tim prije što znamo iz drugih izvora da je u Beču izlazio od 1924. list *Balkanska federacija*. Iako se ovaj list vezivao za sovjete i komuniste čini još interesantnijom činjenica da je među saradnicima tog lista bio i crnogorski emigrant komandir Milan M. Kraljević, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924. godine, boravio i crnogorski emigrant Boško-Božo Krivokapić⁹⁸ za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da je „agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar“⁹⁹ čitavu akciju oko lista *Jedinstvo* stavlja u širi međunarodni kontekst. Takođe, činjenica da će list izlaziti i na turskom i da će se zvati *Jedinstvo* upućuje na uticaj kemalista u Turskoj na ove grupacije. Istovremeno, zalaganje za balkansku republikansku federaciju bi značilo da se ove grupacije odriču monarhizma, što u

---

⁹⁷ AJ, 370–9–335, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Str. Pov. Br. 304, Carigrad 1. II 1924. – Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd.

⁹⁸ Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919–1941*, knjiga I, Cetinje, 2008, str. 270–273.

⁹⁹ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar, 1997, str. 2208–2209. i Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384. Vidi i: Adžić Novak, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

crnogorskom političkom kontekstu znači odustajanje od restauracije Crne Gore sa Petrovićima na čelu. Tvrdnja istih izvora da „U Balkansku Republikansku Federaciju imala bi ući i Bugarska. Državni jezik bi bio jekavski a zvanično bi bila priznata kako ćirilica tako i latinica. Janko Pejev pristao je na taj plan i obećao da će se starati o tome kako bi se za isti pridobio komitet makedonstvojušćih pa i sama bugarska vlada“,¹⁰⁰ bi značila da ideja nije bila do kraja uobličena (Državni jezik bi bio jekavski) i da je protežirana od strane probugarskih elemenata.¹⁰¹ Činjenica da je planirano da: „Prvi broj lista *Jedinstvo* doneće između ostalog i jedno otvoreno pismo na Njegovo Veličanstvo Kralja koje će napisati D-r Jovićević. Pismo počinje sa ‘Dragi Rođače’ – ovako na ime naziva dr Jovićević Njegovo Veličanstvo. U pismu se navode sve mane radikalskog režima i greške sadanje vlade, a Kralj se poziva da se odrekne prestola u interesu jugoslovenske ideje i jugoslovenskog naroda, čija ogromna većina želi republikansku formu vladavine. Ako Njegovo Veličanstvo Kralj ne bi hteo svojevuljno to

---

¹⁰⁰ AJ, 370–9–337, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Strogo Pov. Br 315, Carigrad 30. aprila 1924. – Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd.

¹⁰¹ Zanimljiva je i činjenica: „Sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, saradivaće i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova Petar Plamenac, koji se iz političkog egzila (od početka 1916. godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvo i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Zetske oblasti Milovana Džakovića od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je „poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvjesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima“. Vidi: Adžić, n.d u rukopisu.

učiniti, onda će ga zadesiti sudbina Sultana, Kalifa i ostalih krunisanih glava. List će izlaziti u prvo vreme jedan put nedeljno a štampa će se u ovd. ruskoj štampariji ‘Pres Du Soar’ gde se štampa i ruski list istog naziva. Čim bude prvi broj odštampan proturiće se nekoliko stotina primeraka u propagandističkoj svrsi u našu zemlju. Radi utvrđivanja sviju detalja oko izdavanja tog lista, održano je nekoliko sednica kojima je pri sustvovao uvek Ejub Filipović. Između ostalog, održana je jedna sednica u domu Janka Pajeva, koji je bio oduševljen sa planom i sa idejom i koji je obećao D-r Jovićeviću svaku pomoć za izvođenje iste.“¹⁰²

Navodi ukazuju da je čitavi ideju osmišljavao dr Ivan Jovićević i „Crnogorski emigranti u Americi izvestili su D-r Jovićevića da su mu poslali kao prvu pomoć za izdavanje lista 200 dolara i da će poslati docnije još više čim bude list počeo izlaziti i čim budu videli političke rezultate.“ Da je Jovićević za ovu ideju pridobio i kemaliste svjedoči da će: „Odgovorni urednik lista biće Vehib-bej¹⁰³, a saradnici: Hadži Omerović, Radžović i Spahović, koji su muslimani iz naših krajeva. Od strane Bugara dali su pristanak na saradnju: Janko Pajev, Spiro Vasiljev i Petrov, a osim toga i još neki drugi za čija imena Filipović još ne zna.“ Uporedo sa pripremama oko pokretanja

---

¹⁰² Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije – Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar, 1997, str. 2208-2209. i Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384. Vidi i: Adžić Novak, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis). AJ, 370–9–337, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Strogo Pov. Br 315, Carigrad 30. aprila 1924. – Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd.

¹⁰³ Vehib-paša je bio kratkotrajno zapovjednik južnog sektora na Galipolju blizak društvu „Jedinstvo i napredak“ i vrlo blizak saradnik Mustafe Kemala Ataturka. Vidi: Andrew Mango, n.d, 168, 173.

lista u Bugarsku je poslata prva četa od 12 komita¹⁰⁴ i sudeći po imenima činili su je Bosanci, Hrvati i Crnogorci. Planirano je obrazovanje legije u Carigradu od pristalica ideje balkanske federacije i u tom smislu se pokušavalo „da dođu do samog Ismet paše¹⁰⁵ i do narodnog poslanika za Adanu, Zećira beja, koji je rodom iz Bosne“.¹⁰⁶ Iako su turske vlasti dale dozvolu za izlaženje lista, „primećeno je da ovdašnja turska policija stalno prati sva lica koja nameravaju sarađivati u tom listu i to iz razloga što je policija saznala da će imati čitava stvar po malo komunističku boju. To, izgleda, i jeste razlog što sa izlaženjem lista ne ide ovako glatko kao što se je očekivalo“.¹⁰⁷ Obavještajci su u stopu pratili Jovićevića i poslije izvjesnog vremena su javili nadležnima: „Što se pak tiče razornog rada D-r Jovićevića Kralj. Delegacija stalno prati sve njegove korake i dostavlja Ministarstvu svojim aktima od 30. aprila o.g. Strogo Pov. Br. 315 i od 13. maja o.g. Strogo Pov. Br. 349, izveštaj o nameri D-r Jovićevića da pokrene list *Jedinstvo*. Taj list do sada nije počeo izlaziti jer D-r Jovićević ne raspolaže sa potrebnim

---

¹⁰⁴ AJ, 370–9–338 Na spisku su bili: Prijepoljac Edhem, iz Sarajeva, Sandal Ibrahim iz Sarajeva, Imamović Alija, Goražde, Bosna, Alajbegović Alija iz Sanskog Mosta, Rifatović Tefik iz Mitrovice, Zejnilović Salih iz Pljevalja, bivši komita, Andrija Radulović iz Crne Gore, bivši komita, Bogdanović Salih, iz Crne Gore, bivši komita, Vasilj Savov, iz Sereza, Marko Bonić, iz Splita, Luka Marković, iz Kotora, Selmanović Sulejman, iz Pljevalja, bivši drug Boškovića.

¹⁰⁵ Radilo se o jednom od najbližih saradnika Ataturka Mustafa İsmet İnönü, koji je bio turski general i potpredsjednik Turske ali i predsjednik vlade 1922–1924, prvi čovjek republikanske stranke, te predsjednik nakon smrti Ataturka 1938–1950.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ AJ, 370–9–340, Poslanstvo u Carigradu – ministarstvu spoljnjih poslova, StrogoPov. Br. 349, Carigrad 13. maja 1924.

sredstvima za izdavanje istog. D-r Jovićević je uopšte bez sredstava i nalazi se u velikoj oskudici. Od njegovih prijatelja smatra se fantastom i čovekom koji više puta menja svoje misli i političko ubedenje. On je bio prvo najvatreniji pristalica za samostalnu crnogorsku monarhiju, posle toga zastupao je ideju balkanske republikanske federacije, a u poslednje vreme počeo je naginjati komunističkoj ideji. Jedan od njegovih ‘prijatelja’ kazao je jednom prilikom o njemu sekretaru ove Delegacije: ‘Ako bi naša država dala D-r Jovićeviću službu koja bi mu osigurala najskromniju egzistenciju, on bi vam bio Srbin kao što ga nemate u zemlji’. Bez obzira što je zaključak ovog izvještaja diskutabilan, činjenica da ga je tipična crnogorska plahovitost motivisala, da ne gubeći vrijeme, svoje obraćanje kralju Aleksandru, naslovljeno sa *Dragi rođače* umjesto u planiranom listu *Jedinstvo* objavi u *Amerikanskom glasu Crnogorca*, od 31. maja 1924, glasilu crnogorske emigracije u SAD. U pismu Mojem rođaku, Aleksandru Karađorđeviću, kralju Srbije dr Ivo Jovićević nije birao riječi u obraćanju jugoslovenskom kralju. Optuživši ga da sjedi na jednom od najokrvavljenijih prestola nemoralne Evrope, da je oteo krunu svom đedu, da je posijao mržnju između Srba i Crnogoraca, Jovićević piše i sljedeće: „Ti moraš takođe vidjeti ona popaljena sela crnogorska i čuti lelek i vapaj one nevine djece, onih nevinih žena i staraca koje potukoše, izmrcvariše i obeščastiše Tvoji divlji potplaćeni panduri.“ Jovićević upozorava kralja Aleksandra da bi se njegov prijesto mogao lako prevrnuti, „a ti ispod njega osvanuti kao kralj Aleksandar Obrenović. Jer Tebe Hrvati ne priznaju nikako, a Bosanci, Hercegovci, Dalmatinci, Crnogorci i Makedonci priznaju Te na silu“, te da ne treba da na silu sjedi na prijestolu, već da izađe u susret narodu i abdicira. „Biraj jedno od ovoga dvoje: raspad današnje Jugoslavije, za ljubav srbijanskih hegemonista i

pljačkaša, ili ostvarenje potpune Jugoslavije, slobode, blagostanja i napretka jugoslovenskih naroda“, poručivao je Ivo Jovičević na kraju pisma. Uz to, poručivao je Stjepanu Radiću da, umjesto programa nezavisne, katoličke Hrvatske, treba da radi na programu jugoslovenskih federativnih republika (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Bugarska), na tome da se svi stanovnici te države zovu Jugosloveni i da se svi služe ćirilicom i da krajnji cilj bude stvaranje slovenske federativne republike, u kojoj bi bilo ostvareno jedinstvo svih Slovena. U tom smislu pisao je i Cankovu.¹⁰⁸ O tome kako je došlo do toga, Jovičević svjedoči: „Za vrijeme mog boravka u Carigradu napisao sam osim one pjesme u spomen Savu Raspopoviću otvorena pisma kralju Aleksandru, Stjepanu Radiću, vođi Hrvatske seljačke stranke i Aleksandru Cankovu predsjedniku bugarske vlade. Ova pisma su 1924. štampana u *Glasi Crnogorca* u Čikagu. Pismo kralju Aleksandru poslao sam i na njegovu adresu pod povratnim recepisom i dobio sam potvrdu prijema sa Bleda, potpisanu od strane dežurnog oficira. Neka moja predviđanja iz ovih pisama su se ostvarila. Tako sam kralju Aleksandru predlagao da abdicira ili će nastupiti bratsko krvoproliće; a da je abdicirao hteo je sigurno umrijeti prirodnom smrću.“¹⁰⁹ Neuspjeh crnogorske političke

---

¹⁰⁸ Vidi: AJ, 370–9–342, Ivo Jovičević, „O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste“, Cetinje, 1995, 140–164; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹⁰⁹ Jovičević je još u Rimu obećao Raspopoviću da će mu napisati pjesmu ako pogine, jer mu je pri susretu ovaj razočaran sukobima u emigraciji rekao: „Ja već vidim kud je ovo krenulo! Neka ide đe god ko hoće, što se mene tiče ja ću pravo u Crnu Goru i poginuću za njenu slobodu. Dvije suze zablistale u njegovim lijepim plavim očima, a njegova gusta brada zadrhta. Vala, ako se to dogodi a ja budem živ, spjevat ću ti jednu pjesmu – rekoh mu.“ Jovičević je u Carigradu saznao da je Savo Raspopović poginuo, mada on tvrdi da je otrovan.

emigracije, naročito dr Iva Jovićevića da pokrene list *Jedinstvo*, objašnjavan je nemaštinom i nedostatkom finansijskih sredstava. Slabašna pomoć koju je crnogorska politička emigracija slala ovoj grupaciji od raznih komiteta za crnogorsku nezavisnost iz SAD i Engleske¹¹⁰ jedva je bila dovoljna za puko preživljavanje crnogorskih emigranata u Carigradu. Zbog toga je Jovićević neko vrijeme razmišljao da se brodom prebaci do Amerike i tamo pridruži Jovanu S. Plamencu, ali pošto je od engleskog komiteta obezbijedio minimalnu pomoć odustao je i počeo raditi na stvaranju „nekakvog jugoslovenskog kluba ovde u Carigradu a sa zadatkom da radi na ovaploćenju ideje o republikanskoj federaciji balkanskih naroda!“¹¹¹ Veze crnogorske političke emigracije u Carigradu sa komitetima za odbranu nezavisnosti Crne Gore koji su djelovali u raznim zemljama svijeta¹¹² su bile intenzivne u pogledu obezbjeđivanja finansijskih sredstava za puko preživljavanje ali dosta programski neusaglašene i nekoherentne u planiranju političkih akcija.¹¹³ Samo je time

---

Vidi, Jovićević, n.d. 141–145, 163.

¹¹⁰ Engleski komitet je Jovićeviću slao 50 funti mjesečno.

¹¹¹ AJ, 370–9–342, „Toga radi, on sad kupi potpise među našom ovdašnjom kolonijom, na jednu peticiju, kojom mislim da traži od turskih vlasti odobrenje za obrazovanje i rad spomenutog kluba. Posao mu vrlo teško ide oko prikupljanja potpisa, ali je ipak uspeo da nekoliko naivčina pridobije. Kad sve bude gotovo, t.j. kad se sa potpisima peticija bude htela predati, nadam se da ću je moći imati i prepisati ili dati da se snimi, i tad tek znaće se tačno: ko je sve iz naše kolonije uz njega“.

¹¹² Vidi više o tome: Rastoder Šerbo, „Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925), *Matica*, 17, proljeće 2004, 151–174.

¹¹³ AJ, 370–9–359, Prema izvorima jugoslovenskih dipolomatskih predstavništava te aktivnosti su bile: „Prema izveštaju Kraljevskog poslanstva u Brislu nedavno su se pojavili u belgijskom listu *Endependans Belž* napisi

nekoj crnogorskoj komitetu u korist restauracije Kraljevine Crne Gore sa Mihajlom, naslednikom prestola na čelu. Prema tim napisima, Komitet za obnavljanje Kraljevine Crne Gore i njeno oslobođenje od Srbije obrazovan je u Sjedinjenim Američkim Državama darežljivošću jednog bogatog Amerikanca, koji je za te ciljeve podario komitetu pola miliona dolara. Sredstvo toga komiteta biće borba protiv velikih sila i Srbije, da pred Društvom Naroda dobiju bitku u korist Kraljevine Crne Gore i njene nezavisnosti. Crnogorci, svesni te borbe, rastureni sudbinom po celome svetu, organizovaće se da bi počeli uskoro tako nesravlvenu borbu. Jedna misija crnogorskog komiteta iz Evrope, na čijem su čelu V. Popović, bivši ministar pravde Kraljevine Crne Gore i general Krsto Petrović, otputovala je već u Ameriku da stupi u vezu sa centralnim komitetom i izradi detaljan plan za borbu protiv zavojevača crnogorske nezavisnosti. Cilj komiteta je u Americi da pridobije Sjedinjene Države za crnogorsku stvar i izdejstvuje njihovu intervenciju kod malih država, članica Društva Naroda da se pitanje nezavisnosti Crne Gore iznese pred taj međunarodni forum. U broju od 28. decembra pr. godine *Endepandans Belž* objavljuje manifest komiteta crnogorske Narodne Odbrane o tome da će pitanje nezavisnosti predati ovima velikim silama na rešavanje formulišući sledeće glavne tačke:

- 1) Evakuacija okupacionih trupa Srbije sa teritorije Kraljevine Crne Gore;
- 2) Stanovništvo Hercegovine i Kotorskog Zaliva odlučiće slobodno o svom ujedinjenju sa majkom otadžbinom, dvostolećni san tih krajeva;
- 3) Obrazovanje jednog suda, sastavljenog od deset profesora međunarodnog prava iz neutralnih zemalja pod predsedništvom pravnika sa madridskog univerziteta;
- 4) Crna Gora neće primiti nikakvu odgovornost u srpskim finansijskim obavezama koje dostižu više od 50 miliona franaka od kojih je više od pola potrošeno za Srbiju za njenu vlastitu propagandu u Evropi i Americi;
- 5) Crna Gora se odriče svake naknade za šest hiljada porušenih kuća i za milione žrtava.

Pored toga komitet stavlja do znanja da će uskoro pristupiti postavljenju svojih diplomatskih predstavnika sem u Londonu, Parizu, Rimu i Buenos Ajresu gde su zadržani titulari, koje je još pok. Kralj Nikola naimenovao.

moguće objasniti činjenicu da su aktivnosti crnogorske emigrantske populacije bile neusaglašene, odluke nijesu donošene u jednom centru jer je oko malog broja pitanja postojao konsenzus. Bez obzira na to, obavještajni izvori su bili prepuni informacija, koje su više bile iskaz prethodnih iskustava sa ovom grupacijom, nego što su bile realno utemeljene. Takva je bila i jedna obavještajna informacija s kraja 1932. godine koja je glasila: „Čast mi je izvestiti vas da sam od ovdašnjeg jednog poverenika dobio dostavu o postojanju i radu crnogorske terorističke organizacije, koja treba da ima svoje sedište u Parizu. Prema ovoj dostavi priprema se ozbiljna akcija ove organizacije idućeg proleća u našoj zemlji. S obzirom na ovu akciju u dostavi se tvrdi da je predviđen važan sastanak u Carigradu članova ove organizacije, sastanak na kome bi trebali da uzmu učešća pored šefa organizacije Stefo Vuzovića i sledeća lica: Ivan Stučević, Hans Trosóf, Antun Košević, Dimitrije Kolović, Hasan Prištinac i Georgije Mitef. Pošto se neke od ovih ličnosti već označuju da se nalaze u Carigradu (Hasan Prištinac, Mitef, Košević i Kolović) Kraljevsko Poslanstvo će pokušati diskretno proveriti ove navode i saznati ako ima čega, što više o ovoj stvari i ličnostima koje se pominju. U ovoj dostavi pominje se da su pristalice ove terorističke organizacije i mnogi Crnogorci, oficiri i podoficiri.“ Činjenica da se u ovoj informaciji, pored poznatih imena iz krugova kosovske i hrvatske emigracije, ne pominje niti jedno ime iz redova crnogorskih emigrantskih krugova nije značilo da obavještajni izvori nijesu znali za njih, već da se u to vrijeme najveći dio crnogorskih političkih emigranata ili vratio u zemlju: Jovan S. Plamenac (1925); Lazar Mijušković (1923); dr Ivo Jovićević (1926); dr Pero Šoć (1926); Petar Plamenac (1924);

Regentski Savet biće uskoro sastavljen od jednog mitropolita i dva bivša predsednika ministarstva, pošto je Naslednik prestola nepunoletan.

Đuro Ivović (1925); Pero Vuković (1927); Dušan Vuković (1926); Blažo Marković (1925); Nikola Janjušević (1926); Savo Čelebić (1924); Krsto Popović (1931); Jovan Jovo Popović (1938); Petar Pero Vučković (1925); Niko Hajduković (1925); dr Anto Gvozdrenović (1933); Živko Mašanov Nikčević (1931); ili je umro ili bio likvidiran: Milutin Vučinić, (umro u Rimu 1922); Milo Vujović (umro u Parizu 1935); Marko Vučeraković (umro u Belgiji 1931); Petar Markov Pekić (ubijen u Albaniji 1934); Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933); Savo Raspopović (ubijen 1923); Andrija Rajičević, (umro u Italiji septembra 1920); Evgenije Popović (umro u Trstu 1931), ili su po povratku suđeni i boravili u zatvoru.¹¹⁴ Istražujući sudske procese vođene u zemlji po tom

---

¹¹⁴ O crnogorskoj političkoj emigraciji vidi više: Rastoder Šerbo, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar 1997, Podgorica 2006; Rastoder Šerbo, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica, 2000; Rastoder Šerbo, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001 (pogovor); Rastoder Šerbo, *Petrovići u egzilu - suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002 (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“) 227–301; Rastoder Šerbo, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Rastoder Šerbo, *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014; Rastoder Šerbo, „Aleks Divajn, Enigma Crna Gora“ (uvod u feljton), *Vijesti* 11. 12–12. 12. 1998; Rastoder Šerbo, „Deklaracija Jovana Plamenca - od originala do falsifikata“, Feljton, *Vijesti* 22. 06–29. 07. 1999; Rastoder Šerbo, „Politika svršenog čina“ (povodom knjige *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*), *Matica*, jesen 2000, 159–199; Rastoder Šerbo, „Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920–1924“, *Matica*, 7/8, 2001; Rastoder Šerbo, „Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925)“, *Matica*, 17, proljeće 2004, 151–174; Rastoder Šerbo, „Međunarodni komiteti i udruženja“, *Matica*, 2004, 151–174; Rastoder Šerbo, „Crnogorska diplomatija u egzilu“, *Crnogorski*

osnovu, mladi istraživač, Novak Adžić je na osnovu primarnih istorijskih izvora pokazao da je „od 1920. do 1940. osuđeno 283 lica sa područja današnje Crne Gore pred sudovima u Crnoj Gori i u Beogradu, na ukupnu kaznu u trajanju od 1.637 godina 2 mjeseca i 20 dana robije, što znači da je taj broj lica osuđen na prosječnu kaznu u trajanju od 5,785 godina ili 2.111 dana, te tome dodamo da je nekoliko stotina lica provelo u istražnom pritvoru od 1 mjeseca do više od dvije godine“¹¹⁵, onda možemo u cjelini sagledati prirodu represivnog režima u odnosu na politiku koja nije prihvatila безусловnu aneksiju Crne Gore Srbiji 1918. godine.

---

anali, br. 3, Cetinje 2013, 5–35; Rastoder Šerbo, „Božićni ustanak u Crnoj Gori, konverze u dileme u historiografiji“, *Pravni zborni*, 2/19, 93–129; Rastoder Šerbo, „Zašto je nestala crnogorska država 1918?“, *Crna Gora 1878–1918*, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918, CANU, 149, 2019, 129–171, “Why did the montenegrin state ‘disapper’ in 1918”; Adžić Novak, „Saradnja Iva Jovičevića sa okupatorom (1942–1943)“, *Matica*, br. 69, proljeće 2017; Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima – sjećanja jednog federaliste*, „Obod“, Cetinje, 1995. (priredili Vladeta Cvijović i prof. Nikola Jovičević); Mr Jadranka Selhanović, „Dokumenta o isljeđivanju dr Iva Jovičevića (1944)“, *Crnogorski anali*, Cetinje, decembar 2014, godina II, broj 7–8, str. 133–146; Adžić Novak, *Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer*, Cetinje, 2003; Adžić Novak, *Sudbine crnogorskih patriota 1919–1941*, Podgorica, 2006; Adžić Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, Tom I, Cetinje, 2008; Adžić Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, Tom II, Cetinje, 2010; Adžić Novak, *Crnogorac bez domovine – Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*, Cetinje, 2013; Adžić Novak, *Crnogorsko pitanje (1918–1931) – Pogledi iz inostranstva – Aleksandar Divajn, Ronald Meknil i Antonio Baldaći o Crnoj Gori*, OKF, Cetinje, 2014.

¹¹⁵ Vidi više: Adžić Novak, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920–1940)*, Cetinje, 2013, 374.

O pokušajima uspostavljanja saradnje sa ruskim boljševicima

U svijesti Crnogoraca postojala je predstava o Rusiji kao tradicionalnoj zaštitnici i zemlji koja je smatrana „drugom domovinom“. Ne shvatajući do kakvih je promjena tamo došlo izbijanjem revolucije 1917. godine i činjenicom da su se u takvim okolnostima promijenili njeni geostrateški prioriteti i ambicija da carski poredak bude zamijenjen „komunističkim carstvom“ koje se počelo izgrađivati nakon revolucije, crnogorska politička emigracija je i dalje sa simpatijama gledala na Rusiju. Otuda nije iznenađenje da su još tokom boravka u Rimu pojedinci uspostavili veze sa tamošnjim sovjetskim predstavnikom Vorovskim¹¹⁶ preko koga su ispitivali mogućnost naseljenja u Sovjetskom Savezu. Ivo Jovičević, koji se deklarirao kao republikanac, objavio je, kao zagovornik odlaska Crnogoraca u Rusiju, i brošuru *Crnogorska Sovjetska Republika*,¹¹⁷ kojom je sugerisao Crnogorcima da stvore svoju sovjetsku republiku „onakvu kakva je i ranije bila, sve do knjaza Danila, kada su Crnogorci na narodnim skupštinama rešavali sve važne državne poslove, što znači da je Crna Gora bila jedna vrsta sovjetske republike“.¹¹⁸ Navedeno „originalno shvatanje komunizma“ kod

---

¹¹⁶ Vaclav Vorovski (1871–1923) ruski revolucionar, diplomata, sovjetski predstavnik u Italiji od 1921–1923. Učestvujući na Konferenciji u Đenovi kao dio sovjetske delegacije koju je predvodio ministar spoljnjih poslova Čičerin 1922, povoljno se izražavao o crnogorskom pitanju. Bio učesnik konferencije u Lozani, Švajcarska 1923. gdje ga je u njegovoj 51. godini ubio jedan belogardejac.

¹¹⁷ Vidi: Ivo Jovičević, *Crnogorska sovjetska republika*.

¹¹⁸ Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 134–135.

fantasta poput Jovićevića, motivisaće značajan broj emigranata da nađu utočište negdje u Rusiji¹¹⁹. Ideja da se izdejtvuje od sovjetskih vlasti dozvola da se Crnogorcima iz Italije *odredi jedan prostor na jugu Rusije gdje bi mogli osnovati jednu svoju sovjetsku republiku*, je tako preko Rima došla do Carigrada. Sudeći po memoarima dr Iva Jovićevića, to bi bio jedan od ključnih razloga njegovog dolaska u Carigrad.¹²⁰ Navodno je prije dolaska u Carigrad imao od vlasti u Moskvi dozvolu za useljenje Crnogoraca u Rusiju¹²¹, i da je potom ista otkazana,

¹¹⁹ O tome Jovićević kaže: „Pošao sam kod Vorovskog i zamolio ga da prodejtvuje kod njegove vlade da primi Crnogorce iz Italije i da im odredi jedan prostor na jugu Rusije gdje bi mogli osnovati svoju sovjetsku republiku. Razgovoru je prisustvovao Stanko Vučković, bivši ruski đak, s obzirom da je dobro znao ruski jezik. Vorovski me ljubazno primio i o svemu samnom razgovarao i uputio hitan telegram u Moskvu jer su italijanske vlasti zahtijevale da se Crnogorci izjasne u što kraćem roku, u koju zemlju žele otputovati, a opredeljenje za Rusiju nije moglo biti izrečeno prije nego što ruska vlada dade pristanakda će izbjeglice primiti. Odgovor je stigao brzo i bio povoljan:naša molba je usvojena. Čim su ovo javili ogromna većina Crnogoraca izrazila je želju da ide u Rusiju. Ja sam sa Vorovskim vodio pregovore u vezi sa našim putovanjem, jer smo očekivali dolazak ruskog broda u neko italijansko pristanište, Predložio sam da crnogorski bajrak nosi pop Ilija Kapa. On je bio najpodesniji da nosi slavni krstaš bajrak. Visok gotovo dva metra, mršav, koštunjav, duge kose a male rijetke brade, krupnih, malo ispečenih zelenih očiju, on je ličio na onog Srđu Zlopogledu. Kad je išao rimskim ulicama, u dugačkoj crnoj mantiji, sa crnogorskom kapom na glavi, svjetina se oko njega kupila i sa čuđenjem posmatrala..“ Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste (1892–1936)*, 140–141.

¹²⁰ Vidi više: Rastoder Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹²¹ Opisuići razočarenje nakon oduševljenja poslije prvog saopštenja da im je dozvoljen odlazak u Rusiju, Jovićević zapisuje: „Nažalost naša radost nije dugo trajala. Pozva me Vorovski i saopšti mi da je od svoje vlade primio drugi telegram – da se Crnogorci ne mogu primiti u Rusiju. Ova neočekivana vijest

Jovićević prvo odlazi za Berlin ne bi li se domogao Moskve gdje je trebalo da izdejstvuje dozvolu za naseljenje, ali nakon neuspjeha dužeg boravka u Berlinu, ne dobivši dozvolu za ulazak u Rusiju, odlučuje da to proba poreko Carigrada. Kada je stigao tamo „(u Carigrad) bilo je stiglo 60 Crnogoraca iz Gaete, pristalica Jovana Plamenca. Sa njima je postignut dogovor da se prebacimo u Crnu Goru i da otpočnemo borbu dok svi ne izgine-mo, jer bolje je i poginuti nego kukavički lipsavati i skitati se po tuđim zemljama. Ali kako nijesu imali novca, riješeno je bilo da to urade tek nakon što Jovićević ode u Moskvu i donese pomoć.¹²²“ Uslovno prihvatajući iskaze Jovićevića i komparirajući ih sa izvorima obavještajne prirode sačinjenih tokom njihovog boravka u Carigradu, već u aprilu 1923. se raspolaže sa podacima da: „Iz Italije prispeli su u Carigrad 31 Crnogorac, svi protivnici narodnog ujedinjenja, a za njima su pošli preko Carigrada za Batum dolazeći iz Italije 7 crnogoraca da stupe u vezu sa ruskim bolševicima“¹²³ i s tim u vezi se pominju imena te sedmorice u naprijed navedenom spisku. Uz to se dodaje: „Druže stalno sa Kemalima. Vučeraković sa dva druga crnogorca bio je viđen jednog dana gde se šeta u automobilu sa

---

je planula kao grom iz vedra neba i sad smo ostali bez svake nade. U to dođoše u moj stan dva agenta italijanske policije koji su za vrijeme mog boravka u tamnici u Gaeti izvršili premetačinu u mom stanu u Rimu i odnijeli sve moje pisane stvari, pa mi saopštiše da moram u roku od 24 sata da napustim Italiju. Odmah sam otišao kod Vorovskog i rekao mu o naređenju italijanske policije. Kad je razumio u čemu je stvar Vorovski mi reče da otputujem preko Berlina u Moskvu i tamo, na licu mjesta, pokušam da izdejstvujem dozvolu za odlazak Crnogoraca.....“ Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste (1892–1936)*, 142–145.

¹²² Ibid, 381

¹²³ AJ, 370–9–315, Ministarstvo Spoljnih Poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Kraljevskom poslanstvu, Beograd, 24. aprila 1923.

Ahmet-Riza Bejom, kemalistom, i jednim dragomanom. Utvrđeno je da stalno idu u Sovjetsku Misiju u Carigradu.¹²⁴ O svom putu iz Rima do Berlina, pa do Carigrada, boravku u Sevastopolju na putu za Moskvu, susretu sa Čičerinom i drugim boljševicima, povratku u Carigrad, dr Ivo Jovičević je detaljno pisao u svojim memoarima.¹²⁵ Suština čitave priče je bila u tome što su od boljševika tražili pomoć kao „nacionalisti“ a ne kao „komunisti“ i da je njihovo zalaganje za monarhiju za komuniste bilo anahrono i neprihvatljivo. Dakle, pošto nijesu imali novca, riješeno je bilo da Jovičević ode u Moskvu da potraži pomoć. Preko Sevastopolja, stigao je u Moskvu, gdje je došao do Čičerina, narodnog komesara za spoljne poslove Sovjetskog Saveza, koji je na Konferenciji u Đenovi 1922. godine, postavljajući pitanja u vezi sa Crnom Gorom, zadobio simpatije crnogorskih emigranata. Pošto je od Čičerina tražio pomoć kao crnogorski nacionalista, a ne kao komunist, Jovičević se poslije dužeg boravka u Moskvi, oktobra 1923. godine, i poslije Čičerinovog odbijanja da pomogne Crnogorce, vratio u Carigrad¹²⁶. Prema obavještajnim izvorima Jovičević se vratio u martu 1923. „On se nelegalno vratio iz Rusije, kamo je išao da pridobije Lenjina i Staljina za crnogorsku iredentu.“¹²⁷ Neuspjesi u misijama Jovičevića iz jugoslovenskih krugova su praćeni komentarima u kojima nijesu sakrivali zadovoljstvo: „Nije se mogao akreditirati ni kod Boljševika, koji su međutim kurantni do neverovatnosti, kad je reč o boljševičkom prozelitiz-

---

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 134–165.

¹²⁶ Vidi više: Rastoder Šerbo, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹²⁷ AJ, 370–9–327, Ministarstvo spoljnjih poslova – kraljevskom poslanstvu, Pov. Br. 159, Carigrad, 20. III 23.

mu! On je pokušavao da se približi i makedonstvu osim Bugarima, ali izgleda da ni tamo nije našao na neki osobiti odziv¹²⁸. No, i pored toga što su ovi navodi ljudi u Carigradu bili tačni, izgleda da je Beograd o svemu raspolagao sa potpunijim i preciznijim informacijama, zahvljujući izvjesnom Đoleviću, otpravniku poslova, koji je izvještavao o dugim razgovorima i prepirkama sa Jovićevićem: „on je reagirao na taj način što se izjasnio da se nije slagao sa načinom rada Crnogoraca u Gajeti i zato se je rešio da započne samostalnu borbu pomoću sovjetske Rusije protivu postojećeg stanja stvari u Crnoj Gori. U ovoj svrsi, po njegovim rečima, on je rešio da oputuje u Moskvu, zašto je dobio naročitu preporuku sovjetskog diplomatskog predstavnika u Rimu“, tvrdio je ovaj izvor, apostrofirajući da „Kao što je poznato, D-r Jovićević je bio u Moskvi, gde ga je, po njegovom tvrđenju, Čičerin¹²⁹ nekoliko puta primio, pažljivo saslušao i obećao da će ga materijalno i moralno pomagati, ako se obaveže da će raditi samo po instrukcijama iz Moskve, ali je on takve uslove odbio, pošto se pre svega oseća Srbinom i takvim želi ostati do kraja svoga života. Posle toga, on je molio Čičerina da izdejstvuje gde treba da mu se odobri da sa svojim drugovima osnuje crnogorsku naseobinu u južnoj Rusiji, što mu je Čičerin obećao, kako on tvrdi, ali je morao dugo čekati rešenje nadležnog nadlešva, te se morao vratiti u Carigrad. Po njegovom kazivanju Boljševici izdali su mu besplatnu kartu samo do Sevastopola, a odatle je svojim sredstvima, t.j. zadužio se da bi se mogao vratiti u Carigrad.“¹³⁰

---

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Georgij Vasiljevič Čičerin, bio je revolucionar i sovjetski političar. Bio je na funkciji Narodnog komesara za spoljnje poslove (ministar spoljnjih poslova) u sovjetskoj vladi od marta 1918. pa sve do 1930. godine.

¹³⁰ AJ, 370–3–351, Po naredbi Ministra za Direktora Političkog Odeljenja

Jedno je sigurno, da iako su mnogi Jovićevića smatrali fantasmom i nestabilnom političkom osobom, da je on uvijek znao da se jugoslovenskim političarima predstavi „lojalnim Srbinom“, koji se nije slagao sa vođama crnogorske emigracije, ali da istovremeno bude i najžešći kritičar srpskog hegemonizma i njene politike prema Crnoj Gori. U tom smislu je dovoljno pročitati njegove brošure, apele i proteste iz ovog perioda i shvatiti da je u tom smislu bio jedinstven jer je uvijek bio radikalniji od drugih. No, izgleda da Jovićević nije bio uopšte veza, a naročito ne „glavna“ između crnogorske političke emigracije i boljševika. Sudeći po onome što do sada znamo o tome, u SSR je stavove crnogorske emigracije zastupao brigadir Ivan Bulatović (vratio se u Crnu Goru 1939) i komandir Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933), te komandir Andrija Stanković. Bulatoviću i Lazoviću su boljševici još 1925. priznali generalske činove¹³¹, a centar njihove aktivnosti i saradnje sa crnogorskim emigrantima bio je u Parizu, odakle su obavještajni izvori 1926. godine izvještavali: „Prema obavještenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu¹³², boljševički komitet je otpočeo razvijati propaganda među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka¹³³. Pored

---

S. Lazarević, 30. decembra 1924.

¹³¹ Vidi više: Adžić Novak, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, tom II, Cetinje 2010, 86–89.

¹³² Jugoslovenstvo poslanstvo u Parizu se smatralo diplomatskim centrom preko kojeg su sabirane slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomatskim kanalima.

¹³³ Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873–1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmansko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik

toga njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak tog udruženja koji je imao da se održi prije dve nedjelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša. „Prema istim izvorima, crnogorska politička emigracija (njih oko 200) je bila organizovana „u jednoj federativnoj organizaciji na čelu sa Milom Vujovićem, bivšim ministrom finansija u Plamenčevom kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir bivši načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta i Dušan Drecun..... Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Nolijem, eksponentom Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom..... Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu. Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan, Vlahovom i pre neki dan je štampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom listu „Balkanska federacija.Sama federativna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protektorat Sovjeta, jer je to davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve“.¹³⁴ Izvori nedvosmisleno ukazuju da je crnogorska

---

carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonskoj loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće Internacionale (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine. Vidi više: Adžić Novak, „Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine“, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163–174.

¹³⁴ Misli se na: Dimitar Vlahov (Kukuš, Grčka, 8. novembar 1878. – Beograd, NRSrbija, 7. april 1953), profesor, publicista, revolucionar, političar. Školovao seu Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemačkoj, a

---

politička emigracija primarno tražila „saveznika“ u odbrani crnogorskih nacionalnih i državnih interesa, a tek potom razmišljala o ideološkom profilu stvarnih ili potencijalnih saveznika. No, ostaje mnogo toga što je za sada nepoznato i što je dobar motiv za produbljenija istraživanja.

---

diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Poslije završetka Prvog svjetskog rata postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beču.

Vidi više: Adžić, n.d, 171–172.

DIO ZAOSTAVŠTINE DINASTIJE PETROVIĆ IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Svetozar Savić

Apart from buildings, equipment and furniture, the legacy of the Petrović family included great floristic wealth growing on the confiscated estates of the dynasty. This flora includes a lot of ornamental and forest plants, as well as fruit and vine species.

All confiscated properties were leased and exploited in the period 1919–1929 (mainly for grazing military cattle or private purposes) with very small income. Some estates (forests) were ceded to the Ministry of Forests and Mines, and a part of the estates (arable land, meadows, pastures) was ceded to the Ministry of Agriculture for the establishment of a fruit and vineyard nursery.

O zaostavštini dinastije Petrović, koja se odnosi na zemljišne nepokretnosti (poljoprivredne, šumske) i ekonomske objekte, koji su uglavnom služili za održavanje poljoprivrednog zemljišta i kultivisanje različitih biljnih kultura, malo je pisano. Knjaz Nikola Petrović je tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka pomagao osnivanje nekoliko vinogradarsko-voćnih rasadnika u kojima je vršena produkcija loznih evropskih i američkih reznica i kalemova, ali i drugog ukrasnog bilja, a permanentno je obogaćivan floristički fond oko knjaževskih rezidencija.

Rasadnici su se uglavnom nalazili u blizini rezidencija Petrovića ili nekadašnjih zemljodjelskih škola u Danilovgradu i Podgorici. Pored ovih, osnovani su državni rasadnici u Baru, Kolašinu, Nikšiću i neki manji u drugim mjestima (Morača). Knjaz/kralj Nikola je dio svojih aktivnosti i odmora provodio u rezidencijama u Podgorici, Baru, Njegušima, Rijeci Crnojevića i Nikšiću. One su bile okružene značajnim poljoprivrednim kompleksima koji su sadržavali i veliki broj kulturnih ukrasnih biljaka.

Državna dobra 1918-1941

Odmah nakon Prvog svjetskog rata pokretna i nepokretna imovina dinastije Petrović bila je pod upravom Generalne direkcije Državnih dobara. U Crnoj Gori je u okviru Ministarstva finansija Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca formirana Uprava državnih dobara za Crnu Goru sa sjedištem na Cetinju. Ova uprava bila je zadužena da neposredno upravlja državnim dobrima. Dobra su uglavnom bila zaostavština dinastije Petrović. Od 1929. ova uprava nosiće novi naziv – Uprava imanja Zetske banovine.¹

Nakon okončanja Prvog svjetskog rata neraspoloženje dijela naroda prema svrgnutoj dinastiji Petrović nekada se manifestovalo i ekstremnim situacijama. Tako se 16. marta 1921. odigrao bombaški napada na kraljev dvor, te protesti i želje da se dvor zapali.² Tadašnji upravnik Državnih dobara za

---

¹ Lekić, S., Martinović, T. (1995): Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875 – 1995), 32.

² AJ F 70 f 226, 397, 1921. (...) Juče 16. ovog mjeseca, oko 2 časa posle podne, Jovan Poček, rezervni potporučnik iz Cetinja, bacio je dve ručne bombe na krov ovdašnjeg starog dvora biv. Kralja Nikole. Bombe su sa krova pale na ulicu, od kojih jedna je eksplodirala ne učinivši nikakve štete, a druga nije nikako ni dještovala. (...) Odmah iza ovoga čuli su se glasovi iz mase naroda po ovim ulicama „treba dvor večeras zapaliti, zapalícemo ga“.

Crnu Goru g. Raičković, moleći za pomoć, upozoravao je Generalnu direkciju, da je kraljev dvor i dragocjeno pokućstvo osigurano kod društva „Šumadija“ na dva miliona i da u ovakvim ekstremnim okolnostima osiguranje ne bi vrijedjelo ništa.³ Tek 1921. Generalna direkcija uputila je zahjev Upravi državnih dobara Crne Gore da sastavi spisak dobara koja su pripadala dinastiji Petrovića.⁴

Pored građevinskih objekata, opreme i pokućstva, za nas je zaostavština Petrovića interesantna kao jedno veliko florističko bogatstvo, koje se nalazilo na konfiskovanim imanjima dinastije. Među ovom florom bilo je dosta ukrasnog i šumskog bilja, ali i voćnih i loznih vrsta.

Nadzor nad dobrima, a naročito državnim i konfiskovanim zgradama, bio je jako nemaran.⁵ Zgradu Topolice u Baru odmah nakon rata zaposjelo je ondašnje Načelstvo i brzo nakon njihovog iseljenja te prostorije su zaposjele vojne vlasti (Komanda 29. pješadijskog puka). Tek su aprila 1922. godine Načelnik sreza barskog i vojna komanda načinili ugovor o plaćanju najma do aprila 1923. Nakon isteka ugovora on nije obnavljan a Komanda puka je i dalje koristila pomenute prostorije.⁶

Dio namještaja iz dvora na Topolici uzeo je i arcibiskup primas srpski u Baru, g. Dobričić, pravdajući se nemogućnošću nabavke novog namještaja. Između ostalog, arcibiskupija je zadužila 55 komada namještaja (klavir, ormar sa ogledalom, astal, dvije fotelje, trokrilno ogledalo, ormarić japanske izrade sa mermernom pločom, dva pletena astala, dvije veće i jedna manja fotelja, dva velika svijećnjaka, tri bonegracije, sto za trpezariju i dr).⁷

---

³ AJ F 70 f 226, 397, 1921.

⁴ AJ F 70 f 226, 397, 1921.

⁵ AJ F 70 f 226, 397, 4, 1921.

⁶ AJ F 70 f 226, 397, 4, 1924.

⁷ AJ F 70 f 226, 398, 1927.

U dvorcu na Njegušima sve pokretne stvari bile su na svom mjestu, kako je evidentirano inventarom od 17. 10. 1921, „sem jednog ormara i jednog astala koji su dati na poslugu Komandi mjesta na Njegušima“. Sporedne zgrade bile su u jako lošem stanju i nijesu bile za licitaciju. Nakon kraja rata, manju ali vrlo ukusnu zgradu pored dvora zaposjela je vojska.⁸

Sva konfiskovana imanja (park starog dvora, park prestolonasljednika Danila, park knjeginje Ksenije, livada na Čipuru, livada dvorska na Njegušima)⁹ ali i imanje Kurševac i Topolica, u periodu 1919–1929. putem licitacije arendirana su i eksploatisana (uglavnom ispaša vojne stoke ili privatnih lica) sa neznatnim prihodima. Postojalo je nekoliko pojedinaca (obično za jesenju i zimsku ispašu)¹⁰ i institucija koje su se interesovale da „Kruševac“ stave pod zakup ili pod svoju kontrolu. Takođe Komanda 8-og artiljerijskog puka u Podgorici tražila je od Uprave državnih dobara ustupanje u zakup na nekoliko godina Državno imanje Kruševac (26. XII 1927).¹¹ Međutim, nijedan od tih zahtjeva nije realizovan.

Dio pojedinih državnih dobara i konfiskovane imovine (zemljišta) obično je arendiran u periodu od 1. oktobra do 1. septembra sljedeće godine, dok su zgrade arendirane od 1. januara do 31. decembra iste godine. Najveći kompleksi ziratnog zemljišta nalazili su se u srezovima barskom i nikšićkom, a manji djelovi u Rijeci Crnojevića, Podgorici, Cetinju i Njegušima. Obično su imanja arendirana u dva roka: ispaša jesenje i zimske trave (septembar - mart), i kosidba sijena (mart – septembar). Pojedinih godina (1925) finansijski rezultati

---

⁸ AJ F 70 f 226, 397, 1922. Upravnik državnih dobara za Crnu Goru (u potpisu Bogdanović, Cetinje, 11. 04. 1922).

⁹ AJ F70 f 225, 403 3, 1923.

¹⁰ AJ F70 f 226, 399 e.

¹¹ AJ F70 f 226, 399 d (...) ustupi u zakup za više godina, kako bi sa istog koristila kosidbu sena sa ispašom za svoju zapregu – stoku.

arendiranja bili su vrlo dobri, dok je u nekim godinama (1926) finansijski saldo bio loš.¹²

Na barskom imanju Topolica, zatim u Ulcinju, i u Podgorici postojao je znatan broj maslinovih stabala, čiji su prihodi bili znatni i arendiranje je obavljano u mjesecu septembru. Uprava je uvijek nekoliko mjeseci ranije zakazivala arendiranje.

Nakon naređenja Generalne direkcije državnih dobara, godine 1926, Uprava državnih dobara obavila je popis državnih dobara. Popis je okončan 1926. Na spisku od 4. 06. 1926.¹³ se nalazilo:

- državni voćni rasadnik/rasadnik u Gornjem Polju (Gluih Do);
- ziratno zemljište/12.285m²,
- vinograd kod vezirovog mosta (Podgorica);
- voćni rasadnik/državna bašta (Danilovgrad) i
- državni voćni rasadnik/državni rasadnik u Morači (manastir Morača).

Spisak konfiskovanih dobara sačinjen je istog dana. Pored ostale imovine u vlasništvu Petrovića nalazila su se sljedeća poljoprivredna nepokretna dobra¹⁴:

- livada/Ćipur (Cetinje);
- park (livada voćnjak)/park Danilov Cetinje);
- livada/pod Grudom (Cetinje);
- šumsko zemljište/Belveder (Cetinje);
- voćnjak/dvorska bašta (Njeguši);
- livada/Dvorska livada (Njeguši);

---

¹² AJ F 70 f 226, 397, 1926.

¹³ Na ovom spisku nalazi se 168 objekata tvrde gradnje (vojne zgrade, državne zgrade, kuhinje, carinarnice, radionice, magacini, poštanske stanice, štale, fabrike, laboratorije).

¹⁴ U ovaj spisak nijesu unesene dvorske zgrade, dvorske konjušnice, škole, kapele, stanovi, stražarnice, kuhinje, vešernice, pekare i dr.

- staklena bašta za cvijeće/ St. Bašta (Rijeka Crnojevića);
- park za cvijeće, voće i povrće (Dvorski park) (Rijeka Crnojevića);
- šumsko zemljište, šuma/zabran Ljeskovac (Rijeka Crnojevića);
- ziratno zemljište /kod Novog mosta (Rijeka Crnojevića);
- šumsko zemljište, pasišta/Dub (Boka Kotorska);
- staklena bašta za južno voće/St. Bašta (Bar);
- ziratno zemljište, voćnjak, park, livada, pašnjak i šuma /zabran Topolica (Bar);
- park sa voćem/poluostrvo Suka (Ulcinj);
- maslinjak/Pinješ (Ulcinj);
- voćnjak, vinograd, livada i šuma/imanje Kaluđerovac (Virpazar);
- staklena bašta za cvijeće/Staklena Bašta (Podgorica);
- park, livada, ziratno zemljište, voćnjak i pašnjak/imanje Kruševac (Podgorica);
- livada-plac/Tiha (Podgorica);
- voćnjak/dvorska bašta (Nikšić);
- šumsko zemljište-šuma/zabran Trebjesa (Nikšić);
- ziratno zemljište, livada, pašnjak/imanje pod Trebjesom (Nikšić);
- kompleks šume, suvati, jezero/Biogradsko jezero (Kolašin).

Na IX sjednici Oblasne skupštine pokušano je 1927. da se imovina Petrovića vrati pod kontrolu Zetske oblasti.¹⁵ Veliki je župan i pored prihvatanja ovog predloga od strane Oblasne

---

¹⁵ AJ F 70 f 226, 397, 1927 (...) IX sjednica Oblasne skupštine održane 12. marta 1927. po predlogu Dr Škerovića i Ivana Vujoševića, a na osnovu Velike Narodne Skupštine održane 16. novembra 1918. kada je ista imovina proglašena narodnom svojinom, da od Generalne direkcije Državnih Dobra preuzme i raspoláže sa svom imovinom Petrovića. Oblasna skupština je glasala sa 27 glasova „za“ i 4 glasa „protiv“.

skupštine odbio da ga sprovede smatrajući da stoji u opreci sa postojećim zakonskim odredbama.¹⁶ Iste godine nastavljeno je sa arendiranjem imanja i zgrada u vlasništvu države i dinastije Petrović.

U Baru, imanje „Topolica“ nalazilo se na samoj morskoj obali i, pored zgrade dvorca, malog dvorca, perjaničkog stana, dvije stražarice, dvorske garaže, kuhinje, vešernice, dvije dvorske štale, staklene bašte, kuće za baštovane (unutar imanja), obuhvatalo je površinu od 116 hektara. Sastojalo se od obradivog zemljišta, „sa jednim delom bivših vinograda, drugim delom iz livada za prvoklasnu kosidbu i ispašu, a trećim delom pod voćnjacima i šumom“. Na imanju je bilo 1846 prvoklasnih maslinovih korijena, imanje je ispresijecano putevima i sporednim stazama, a kroz imanje protiče rijeka Željeznica, sa još dva manja potoka koji služe za navodnjavanje. *Cijelo imanje bilo je ograđeno pletenom žicom, koja danas ne postoji*. Uprava državnih dobara tada je ocijenila (1927) da imanje ima karakter luksuznog dobra.¹⁷

Zgrade na Topolici bile su dijelom oštećene i u njima su samovoljno stanovale pojedine činovničke i oficirske familije. Zbog nemogućnosti parcelisanja ovog imanja prihodi od arendiranja ovih dobara (Topolica) oscilirali su, pa je ukupnu

---

¹⁶ AJ F 70 f 226, 397, 1927 (...) (...) Odlukom Velike narodne Skupštine u Podgorici od 16. (a ne 13) novembra 1918. t. konfiskovana je sva pokretna i nepokretna imovina biv. Kralja Nikole Petrovića – Njegoša i njegove dinastije u korist naroda, ali ni tom odlukom niti drugim kakvim punovažnim aktom nije određeno, koja je imovina poživ. Kralja Nikole i Dinastije Petrović-Njegoš pripadala lično pok. Kralju Nikoli i Dinastiji, a koja Kruni. (Veliki župan Oblasnom odboru, 21. 03. 1927).

¹⁷ AJ F 70 f 226, 398, 1927 (...) Cijelo imanje je ograđeno pletenom žicom, sa unutrašnjim podvojenim parcelama, koje danas ne postoji. Imanje je ranije održavano u savršenom redu i dobrim delom služilo za park, lovište i provodnju, dakle dobrim delom imalo je karakter luksuznog dobra.

površinu od 116 ha bilo veoma teško održavati. Prihodi po godinama bili su sljedeći¹⁸:

- 1920, cjelokupno zemljište je arendirano komandi 29. Pješadijskog puka po cijeni od 3.150 dinara,
- 1921, cjelokupno zemljište je arendirano za 10 060 dinara, a maslinov plod za 1.666 dinara,
- 1922, cjelokupno zemljište je arendirano za 25 600 dinara, a maslinov plod za 31.150 dinara,
- 1923, cjelokupno zemljište je arendirano za 25 200 dinara, a maslinovog ploda nije bilo,
- 1924, cjelokupno zemljište je arendirano za 27 500 dinara, a maslinov plod za 46.050 dinara,
- 1925, cjelokupno zemljište je arendirano za 70 051 dinara, a maslinovog ploda nije bilo,
- 1926, cjelokupno zemljište je arendirano za 44 600 dinara, a maslinov plod za 2.275 dinara,
- 1927, cjelokupno zemljište do kraja septembra arendirano je za 33.810 dinara, a maslinov plod za 2.275 dinara.

Takođe, njegovanje maslina, njen alternativni način rađanja, prerada i obrada maslinovog ulja nije bila nimalo laka. Održavanje vinograda i prerada grožđa takođe je zahtijevalo neophodnu radnu snagu, opremu i alate, a veliki broj stabala južnog voća, smokava, limuna, pomorandži, šipaka, krušaka zahtijevao je i radnu snagu i poznavanje tehnologije održavanja i proizvodnje.

Zbog ovakvih prilika i u cilju osnivanja jednog Državnog loznog i voćnog rasadnika u Baru, koji bi do osnivanja poljoprivredne škole, radio na unapređenju poljoprivrede ovog kraja, proizvodio sadnice južnog voća i loza, i putem državnih kraćih tečajeva obučavao seosku omladinu, Ministarstvo finansija odlučilo je da se konfiskovano imanje Topolica kod

---

¹⁸ AJ F 70 f 226, 398, 1927 c.

Bara, sa svim pripadajućim zgradama i zemljištem, ustupi na dalje rukovanje i upotrebu Ministarstvu poljoprivrede i voda. Ovakva odluka donešena je od strane Ministarstva finansija, a na osnovu Zakona o ustrojstvu Centralne Državne uprave i inicijative Ministra Poljoprivrede i voda br. 21397/III/1927¹⁹.

Na „Kruševcu“ je stanje bilo slično kao i na „Topolici“. Prilikom primopredaje između stražarskih službi, sačinjen je spisak flore na Kruševcu (1927). Na ovom državnom imanju postojalo je sedamnaest biljnih vrsta sa velikim brojem stabala po vrstama. Borova (kom. 594), dubova (kom. 362), mendula (kom. 5), sevlja (kom. 15), jablana (kom. 14), topola (kom. 24), pajasena (kom. 127), bagrema (kom. 1596), a od divljeg i pitomog voća bilo je: maslina (kom. 198), košće (kom. 15), divljih murvi (kom. 17), divljih koštanja (kom. 34), pitomih murvi (kom. 12), jabuka (kom. 4), pitomih koštanja (kom. 2), smokava (kom. 33), krušaka (kom. 45).²⁰

Uprava državnih dobara likvidirana je 21. III 1928. i budžetom rashoda od 1. aprila 1929. više nije postojala.²¹ Od tog datuma Državnim dobrima je rukovodila Finansijska uprava na čijoj su se teritoriji dotična dobra nalazila. Na osnovu člana 119. Zakona o državnom računovodstvu Uprava je obrazovala komisije i počela sa popisom imovine i primopredajom 23. jula 1928.²²

Na osnovu naređenja Uprave državnih dobara već od 16. VII 1928. utvrđeno je stanje na konfiskovanim dobrima „Livada Ćipur“ i „Park starog dvora na Cetinju“. Prilikom utvrđivanja stanja na dobru Livada Ćipur među tadašnjom zasađenom florom (bagem, vrba, lipa, brijest, javor, divlji kesten, gledičja, platan, dub, topola, lijeska) bilo je i stabala voćnih vrsta: džanja

---

¹⁹ AJ F 70 f 226, 398, 1927.

²⁰ AJ F 70 f 228, 405, 1927.

²¹ AJ F 70 f 226, 13, 1928.

²² AJ F 70 f 226, 12, 1928.

(kom. 2), jabuka (kom. 1), višnja (kom. 2) i šljiva (kom. 2).²³

Po istom naređenju utvrđeno je stanje *dubećeg drveća* u „Parku starog dvora na Cetinju“, gdje se pored šumskog drveća (smrča, bijeli bor, lipa, brijest, bukva, bagrem, bijeli jasen, gledičija, jasika, platan, javor, medveđa lijeska, vrba, drijen, pitoma lijeska,) i ukrasnog bilja (ruže puzavice, divlje ruže - šipurike) nalazilo i maslina (kom. 5), dudova (kom. 1), dunja (kom. 27), jabuka (kom. 28), kalemova jabuka (kom. 4), šljiva (kom. 52), kalemova šljiva (kom. 6), krušaka (kom. 1), kalemova krušaka (kom. 9), višanja (kom. 5), trešanja (kom. 3), kalemova trešanja (kom. 4), kalemova oraha (kom. 11), žbunova ribizla ili grozdela svuda pored ograde, koja je prekrivena bršljanom i divljom lozom.²⁴

Po istom naređenju utvrđeno je stanje *dubećeg drveća* u Dvorištu starog dvora na Cetinju. Pored pajasena, bagrema, brijestova, obzovina, jorgovana i ruža puzavica u dvorištu se nalazilo dudova (kom. 8), jabuka (kom. 5), dunja (kom. 4), trešanja (kom. 2), šljiva (kom. 1) i krušaka (kom. 9)²⁵

Od 1929. Državno imanje Kruševac (Mapa 1.), zahvatalo je aproksimativno 100 ha. Rezidencija je bila pozicionirana sjeveroistočno od rijeke Morače, okružena vjetrozaštitnim pojasom (borovi) i stazom, koja se račvala na kolski put sjeverno prema Podgorici i kolski put južno prema Morači, gdje se uz samu rijeku nalazi voćnjak. Jugozapadno, između dvorca i rijeke nalazilo se pet rala ziratnog zemljišta. Centralni put išao je sa zapada (Lješkopolje), od kolskog puta za Cetinje, direktno ispred dvorca.

Nakon konfiskacije imanje je zapušteno i postalo livadom i pašnjakom, izuzev ziratnog zemljišta, koje je posebno licitirano za obradu.²⁶ Na Kruševcu je bilo osam zgrada koje su

---

²³ AJ F 70 f 226, 2, 1928.

²⁴ AJ F 70 f 226, 3, 1928.

²⁵ AJ F 70 f 226, 5, 1928.

²⁶ AJ F70 f 226, 399 l.

adaptirane za bolničko liječenje: dvorac (glavna bolnica) i pomoćne zgrade (bolesnička odjeljenja, zgrade za osoblje i kuhinja, staklena bašta, štala i garaža, dvorska kapela).

Mapa 1. Situacioni plan Drzavnog imanja Kruševac (1929).²⁷

Komisija koja je vršila primopredaju između čuvara ovog imanja (1927) konstatovala je da je imanje bilo neograđeno, neuređeno, ukrasno drveće i voćnjak nijesu održavani i čišćeni, a među voćkama je bilo dosta osušenih. Na imanju je postojalo: borova 594, dubova 362, mendula 5, maslina 198, košćela 15, divljih murava 15, divljih koštanja 34, sevljia 15, pitomih murvi 12, jabuka 4, pitomih koštanja 2, smokava 33, pajasena 127, jablana 14, topola 24, krušaka 45, bagrema 1596.²⁸

Ovakva šarenolikost i bogatstvo flore teško je danas zamisliti na Kruševcu.

²⁷ AJ F70 f 226, 399 (20).

²⁸ AJ F70 f 228, 404 4, 1927.

ПРОТОКОЛ ЛИЦИТАЦИЈЕ.

Одржи се дан 15. маја 1927 г. у канцеларији Општинске управе у Београду.

Добро је Принос Крајинских државних иманања од порезних "државних" иманања — иманања — добра иманања 1. јануара 1927. год. — у износу од 15. милиона 500 хиљада и 100 динара

Добро се тражило:

- Са месца
- у месецу
- у месецима
- у години

Пошто биле присутне ишпанске уштане са својим законским лицима од стране у Београду, где поджељемо.

Р. б.	ЛИЦИТАНТИ	Личитациони суми у динарима
1.	Државнајерински суми	2000., 5000., 7500., 11000., 15000.,
		20000., 22700., 23000., 24200., 24700.,
		14.500., 14700., 15100., 15350., 15400., 15500.,
		15100., 15200., 15400., 15500., 15700., 15700.,
		15610., 15650., 15650., 17000.-
2.	Рашикова Радоша	2150., 3000., 30000., 12.000.-
		одлучајем Рашикова Радоша
3.	Милош Тушковић	4000., 7000., 10.500., 11.000., 11.200.,
		12.750., 13.100., 13.250., 13.100., 14.400.,
		14.600., 15.250., 15.300., 15.450., 15.600.,
		15.180., 15.300., 15.400., 15.500., 15.150.,
		16.800., 15.420., 15.550., 15.700., 15.900.,
16.900., 15.900., 16.500.-		
		одлучајем Милош Тушковић само Милош Радоша
4.	Милја Поповић	6.000., 8000., 11.500., 12150., 12500.,
		13000., 13150., 14000., 14150., 14300.,
		14600., 15000., 15200., 15350., 15500.,
		15000., 15000., 15350., 15500.,
		одлучајем Милја Поповић

Foto 1. Protokol licitacije imanja Kruševac 15. maja 1927.

I dalje je postojalo permanentno interesovanje za korišćenje zemljišta državnih dobara. Već 17. X 1929. poljoprivredni referent Sreza podgoričkog podnio je izvještaj Načelniku sreza u kojem sugerije da se imanje ustupi srezu – odjeljenju za poljoprivredne svrhe, jer se na imanju nalazi 20-25 hektara vrlo dobre *oraće zemlje*, ostalo zemljište bilo je podesno za pašnjak i livade, a imanje je jako podesno za osnivanje voćnog i loznog rasadnika, ali i za predavanja i kurseve poljoprivrednim proizvođačima.²⁹ Takvi zahtjevi nijesu bile posebno revolucionarne ideje, jer je i prije Prvog svjetskog rata u Kraljevini Crnoj Gori na istom mjestu funkcionisao voćni i lozni rasadnik.

Postojale su i privatne inicijative (1929) kod Ministarstva finansija (Odjeljenje katastra državnih dobara) da se zbog nedovoljnog broja zaposlenih državno imanje Kruševac bolje iskoristi (obuka, pošumljavanje).³⁰ Kazneni zavod je, takođe, od Ministarstva Finansija tražio (1930) imanje Kruševac za upošljavanje kažnjenika i obrađivanje imanja.³¹

Ovakav odnos prema konfiskovanim dobrima, posebno prema imanju Kruševac, koje je propadalo, uticalo je da se i njegova estetska vrijednost značajno umanjí. Državno dobro Kruševac bio je jedinstven primjer uspjelog pošumljavanja i privođenja

---

²⁹ AJ F70 f 226, 399 b.

³⁰ AJ F70 f 228, 405 1, 1929 (...) slobodan sam preprati sa preporukom i izvještajem, da se gornji kompleks nalazi pod nadzorom ove Uprave. Kako ova Uprava ne raspolaže sa dovoljnim personalom, a pogotovu stručnim koe bi moglo razumno voditi nadzor, to u interesu kako boljeg prihoda tako i odgoja naroda u racionalnom vođenju ekonomije predlažem da se molbi udovoljiti izvoli (...) jer usljed nedovoljnog nadzora i davanja pod zakup bezuvjetno šuma propada što je svakako od velike štete (18. X 1929. Šef poreske uprave Stojanović Odjeljenju katastra Državnih dobara).

³¹ AJ F70 f 225, 405 6, 1930.

kulturi kamenitog tzv. Podgoričkog polja. U tom periodu (1929) Inspektorat šuma obraća se Generalnoj direkciji šuma da se preduzmu mjere za zaštitu ovog državnog dobra jer „je nemoguće zamisliti ispašu goveda i koza“, kao i seljaka, koji uništavaju kompletnu floru, i istovremno tražiti da ovaj kompleks očuvaju ili u suprotnom da se njima povjeri nadzor nad parkom i šumicom.³²

Imanje na Kruševcu, tačnije samo dio šumske kulture, ustupljeno je 1. XI 1929. godine Ministarstvu šuma i rudnika, a dio imanja (oranice, livade, pašnjaci) ustupljeno je Ministarstvu poljoprivrede za osnivanje voćnog i loznog rasadnika.³³ Ubrzo (6. XI 1929) je Ministarstvo Finansija dobilo predlog da osnuju pomenuti rasadnik, a državno dobro ustupi Banskoj upravi radi osnivanja jednog gospodarstva.³⁴

U smislu namjene gotovo da je najveći dio nepokretnosti Petrovića (posebno Bar i Podgorica) postepeno vraćen na predratni period (rasadnici i dobra). Ista ova državna dobra, nastala za vrijeme knjaževine/kraljevine Crne Gore, poslužile i nakon Drugog svjetskog rata za početne korake u razvoju vinogradarstva i poljoprivrede.

---

³² AJ F70 f 228, 405 8, 1929.

³³ AJ F70 f 228, 405 10, 1929.

³⁴ AJ F70 f 228, 405 11, 1929. Čast mi je dostaviti Vam prednji predlog Velikog Župana Zetske oblasti o osnivanju jednog voćnog i loznog rasadnika – uzornog gospodarstva na državnom imanju „Kruševac“ u Podgorici s molbom za načelno rešenje da se to imanje usupi Banskoj upravi radi osnivanja jednog uzornog gospodarstva. (6. XI 1929. Ministar poljoprivrede Ministarstvu finansija).

Literatura i izvori

- Lekić, S., Martinović, T. (1995), *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875–1995)*, 32.
- AJ F 70 f 226, 397, 1921.
- AJ F 70 f 226, 397, 4, 1921.
- AJ F 70 f 226, 397, 4, 1924.
- AJ F 70 f 226, 398, 1927.
- AJ F 70 f 226, 397, 1922.
- AJ F70 f 225, 403, 3, 1923.
- AJ F70 f 226, 399 e.
- AJ F70 f 226, 399 d.
- AJ F 70 f 226, 397, 1926.
- AJ F 70 f 226, 397, 1927.
- AJ F 70 f 226, 397, 1927.
- AJ F 70 f 226, 398, 1927.
- AJ F 70 f 226, 398, 1927 c.
- AJ F 70 f 228, 405, 1927.
- AJ F 70 f 226, 13, 1928.
- AJ F 70 f 226, 12, 1928.
- AJ F 70 f 226, 2, 1928.
- AJ F 70 f 226, 3, 1928.

-
- AJ F 70 f 226, 5, 1928.
  - AJ F70 f 226, 399 l.
  - AJ F70 f 226, 399 (20).
  - AJ F70 f 228, 404 4, 1927.
  - AJ F70 f 226, 399 b.

OBRAZOVANJE KAO RELACIJA HEGEMONIJE, GRAMŠIJEVA PERSPEKTIVA

Vesna Stanković-Pejnović

According to Gramsci learning process is a movement towards self-knowledge, self-mastery and thus liberation. Education is not a matter of handing out „encyclopaedic knowledge“ but of developing and disciplining the awareness which the learner already possesses. Education, as a key element in the political project, the long political project intended to bring about that ‘intellectual and moral reform’ that provides the basis for transforming capitalist relations of production. Schools, like all institutions of Gramsci’s civil society, are sites of contestation over hegemony.

Gramsci rejects the idea of separating instruction from education and, with it, the idea that schools should instruct and not educate: in his view, such a perspective is to be rejected because it leads to the conception of the pupil as a merely passive, simple ‘recipient’ to be filled with abstract notions, preventing the attainment of a complete formation.

Posljednjih godina smo svjedoci sve očiglednijeg kapitalističkog uništenja formativnog i obrazovnog sistema u Europi (Standing, 2011). Kontinuirana smanjenja potrošnje za kulturu i obrazovanje su usklađena sa neoliberalnom paradigmatom i prihvaćanjem ekonomije kao jedinog izvora značenja (Boltanski,

Chiapello 1999), rezultat su tekućih političkih programa uništenja obrazovanja kao procesa etičke formacije, konvencionalno skrivenog iza anonimne maske zakona ekonomije. (Habermas 2013).

Gramscijev pogled na stvarnost daje konceptualnu i političku korisnost za razumijevanje suvremenog neoliberalnog stanja, pokazujući da je obrazovanje ključno za neoliberalni projekt. Potrebno je razotkriti složene mehanizme i operacije „proizvodnje pristanka“ koji podrazumijeva manipulaciju i oblikovanje javnog mišljenja kroz uspostavljanje konformizma, prihvaćanje autoriteta i socijalne hijerarhije (Chomsky, 2012) i usmjeriti kritiku na otkrivanje da vladajuće ideje ne proizlaze iz univerzalnih ili transcendentálnih zakona, već su proizvodi, kao i institucije i društvene strukture koje daju legitimitet i koje se mogu mijenjati.

Gramsci, kao „vjerojatno najčešće citirani marksist povezan s popularnim obrazovanjem“ (La Belle, 1986, 185) tvrdi da je svaki odnos hegemonije „nužno obrazovni odnos“ koji se javlja između različitih snaga od kojih je sastavljena nacija, ali i između različitih nacija. (Torres, 1992; Gramši, 1958, 45). Takvo tumačenje je temelj Gramscijeve teorije o funkciji države koja preuzima ulogu odgojitelja i posrednika u razvoju društva. Gramscijev koncept hegemonije je kompleksan, zasnovan na pristanku i prisili, uz tvdnju da se politička borba ne može dešavati izvan hegemonije društvenih odnosa, već unutar njih, u civilnom društvu. Gramscijevo shvaćanje hegemonije, u pojmu „integralnog stanja“ koje uključuje ostvarivanje utjecaja i dobivanje suglasnosti, slijedi identični proces koji su opisali Marx i Engels. „Svaka nova klasa koja dolazi na mjesto vladajuće klase prije nje, prisiljena je, da bi mogla provesti svoj cilj, predstavljati svoj interes kao zajednički interes svih članova društva, idealno se izražavajući i dajući svojim idejama oblik univerzalnosti, i predstavljajući ih kao racionalne, univerzalno valjane.“ (Marks, Engels, 1964, 64–65)

Neoliberalni koncepti, koji uključuju tržišno orijentirani pristup prikazuju kapitalističke interese kao interese svih. Pravilo slobodnog tržišta i „minimalizacija“ države dobili su oblik univerzalnosti u različitim platformama političkog i ekonomskog diskursa, kao jedino racionalne, univerzalno valjane. Obrazovanje, koje se od javnog dobra pretvara u potrošnju, dio je tog diskursa. Potrebno je osporiti ideje o obrazovanju koje opovrgavaju neke od dominantnih ciljeva usmjerenih ka izgradnji cjelovite ličnosti ili ih preraditi da služe drugačijoj svrsi.

Nihilistička moć kapitala teži obezvrijeđivanju svakog razmišljanja zamjenjujući ga „ekonomskim kretenizmom“ (Gramsci, 1971, 166) kao temeljem nove neoliberalne racionalnosti. Kapital ne prihvaća postojanje umnosti, formiranih subjekata, kao nositelja kulturnog identiteta i kritičkog razmišljanja, svjetsnog neistine sadašnjeg vremena, već teži identifikaciji svih ljudi, stvarajući automate koji nemaju identitet i kulturu i jedino su sposobni govoriti dosadnim jezikom karakterističnim za tržište i financije. (Fusaro, 2012).

Tokom posljednjih nekoliko dekada obrazovanje je doživjelo radikalnu promjenu u Evropi, što je dovelo do brze rekonfiguracije njezinih temelja: od početne funkcije formiranja, u potpunom smislu, ljudskih bića svjesnih svoje historije, obrazovanje je pretvoreno u poduzeće, proizvođače sposobnosti i kompetencija povezanih sa utilitarističkom dogmom „služenja svrsi“. Od klasičnog pojma obrazovanja kao cjelovitog i višestrukog razvoja ljudske ličnosti javlja se pojam obrazovanja kao intenzivne akumulacije tehničkih kompetencija i praktičnih sposobnosti, komplementarne fleksibilnom i nesigurnom radu tipičnom za nestabilno tržište. Čak i kao dio drugog istorijskog konteksta, Gramsci je već identifikovao i osudio ovu tendenciju, koja je u potpunosti postala stvarnost tek danas. U savremenom obrazovanju se odvija proces kontinuirane degeneracije: strukovna škola, koja se bavi neposrednim praktičnim interesima, dobiva

prednost pred „formativnom“ školom, koja nema neposrednog interesa (Gramsci, 1971, 228).

Obrazovanje je temelj intelektualne i moralne reforme. „Obrazovanje je problem čitave društvene strukture ili je sterilna vježba stručnjaka obučenih u nekoj drugoj tehnici, ali bez mogućnosti da promoviraju efektivni razvoj kolektiviteta“ (Broccoli, 1972). Gramsci izričito priznaje važnost učenikove slobodne aktivnosti, nakon prvog razdoblja obrazovanja koje ima za cilj, kroz dogmatsko učenje, pružiti osnove, a gimnazija mora biti temeljni deo kreativnog, a ne samo receptivnog podučavanja (Gramsci, 1971, 212).

Nova škola mora obrazovati kompletna ljudska bića, garantirajući obrazovanje svima: zbog toga se ne smiju promovirati strukovne škole već je potrebno stvoriti jedinstvenu vrstu pripremne (osnovne-srednje) škole koja bi formirala ličnosti koje su sposobne razmišljati, proučavati i vladati – ili kontrolišu one koji vladaju (Gramsci, 1971, 229). U napetosti između individualnog izbora i kolektivne transformacije, Gramsci vidi ključnu ulogu u obrazovanju koja ima moć promjene društva i dio je procesa hegemonije.

Hegemonija – odnos moći

Za Gramscija je shvaćanje hegemonije višeznačno. Hegemonija je ne-statične prirode, budući je stalno otvorena pregovaranju, pa se stoga obnavlja i ponovno stvara, nepotpuna je i selektivna (Williams, 1976) i postoje trenuci u kojima se mogu otkriti pukotine. Sve to ukazuje da postoji prostor za djelovanje u kojem se transformiraju odnosi i specifični momenti kada se ovo djelovanje dešava. Za Gramscija, hegemonija podrazumijeva političku moć i korištenje institucija političkog društva, dobivanje pristanka i pridobivanja ljudi za ideologiju vladajuće klase, unutar i preko institucija civilnog društva.

Sprovođenje hegemonije je složen, rafiniran proces historijskog toka u kretanju na temelju ideja, ideja-vodilja, ideja-sila koje mi unosimo. Hegemonija se sastoji od naših svakodnevnih praksi (Apple, 1985) i set je odnosa moći koji postoje u društvu sa rafiniranim i razvijenim kompleksom ideoloških i represivnih institucija. Većina društvenih aranžmana je uvjetovana i nastoji podržati interese određene klase ili društvene grupe (Ives, 2004). Hegemonija podrazumijeva obrazovanje pojedinaca i skupina kako bi se osigurao pristanak za dnevni red dominantne skupine (Buttigieg, 2002, 67–70). Hegemonija je „proces kojim učimo prihvatiti sistem uvjerenja i praksi koje su nam štetne, radeći na podržavanju interesa drugih koji imaju moć nad nama“ (Gramši, 1958, 93).

Hegemonija je naučeni obrazovni odnos, a ne nametnut, pa Gramsci razvija teoriju učenja koje bi moglo identificirati i suprotstaviti se hegemoniji koja je temeljniji pojam za shvatanje kritičke svijesti; i njegova teorija učenja ili suočavanja sa hegemonijom naglašava ulogu organskog intelektualca kao edukatora odraslih (Brookfield, 2005). Budući da nas Gramscijev koncept hegemonije upozorava da obrazovanje ne može biti neutralno (Thompson 1980) i da je to proces ideološke kontrole i osporavanja (Westwood 1980), uvijek postoji „borba dvije hegemonije“ (Gramsci, 1971, 527) koja se ne može završiti pomirujućim kompromisom ili solucijom prihvatljivom za sve strane.

U hegemonskom odnosu učitelj - učenik, koji se odvija na nekoliko razina društva, spontanost i hegemonijski smjer nisu suprotni, nego komplementarni. „Poticanje popularne ili individualne spontanosti, uvijek je rezultat hegemonске intervencije, legitimirane posebnim uvjetima mase ili pojedinca (Ibid, 144). Na taj način je Gramsci neraskidivo povezivao spontanost i usmjerenost (Broccoli, 1972).

Pedagoški odnos je skup dinamičkih i dijalektičkih načina djelovanja. Odnos između učenika, nastavnika i okruženja (a time

i između masa, stranačkih i historijskih okolnosti) se stalno mijenja dok učenik postaje samosvjestan i transformira viziju svijeta, a time i postojeće okruženje. Zauzvrat, ova transformacija utječe na učitelja koji će odgovoriti na tu višu razinu svijesti te biva „obogaćen“ procesom. Prema Gramsciju, obrazovni odnos ne bi trebao biti ograničen na područje strogo „skolastičkog“ odnosa. Ovaj oblik odnosa postoji u cijelom društvu i između svih pojedinaca; između intelektualnih i neintelektualnih dijelova stanovništva, između vladara i vladajućih, elita i njihovih sljedbenika, vođa i predvodnika avangarde i vojske. Gramsci je uspostavio čvrstu vezu između hegemonije i odgojne funkcije države. Država je obrazovni aparat, u kojem je škola samo zupčanik. Država se, kroz svoju hegemonijsku ulogu, „prilagođava“ masama kako bi se stvorio „novi ljudski ideal koji bi odgovarao superiornoj vrsti civilizacije“ (Urbani, 1969, 61).

Gramsci je otvorio nove puteve istraživanja kritičkoj pedagogiji jer hegemonija predstavlja pedagoški odnos kroz koji legitimitet suzbijanja značenja i prakse čini imperativom teorijom što je i cilj radikalne pedagogije u analizi funkcioniranja obje vrste hegemonije u školama i načina kako različiti oblici otpora i opozicije pomažu održanju postojećeg stanja (Giroux, 1981, 26). Širenje pedagoškog odnosa vidljivo je u cjelini društvenog života: „Hegemonija počinje u tvornici; prevodi ili preobražava u etičko-političkoj hegemoniji, ulaganju i transformaciji države i širi u civilno društvo. Konačno, modificira svoje hegemonijske instrumente, među kojima je školski aparat, a rezultat je „kulturni trenutak u praktičnoj (kolektivnoj) aktivnosti“ (Gramsci, 1971, 564). Nastavni plan i program je jedan prostor gdje dominantne skupine svoje znanje čine hegemonističkim i hegemonijski se natječu, te ponovno pregovaraju. Ekonomski, politički i ideološki procesi omogućuju specifičnim skupinama da znanje postane „službeno“ (Apple, 2000), a znanje drugih skupina „popularno“.

Ako je odnos između intelektualaca i naroda uslovljen organskim pristankom u kome osjećanje – strast postaje razumijevanje, a zatim znanje, ostvaruje se život cjeline koji jedino predstavlja društvenu snagu i stvara se historijski blok (Gramši, 1959, 99).

Historijski čin može izvesti samo „čovjek kolektiva“, a to pretpostavlja postizanje „kulturno-društvenog“ jedinstva kroz koje se mnoštvo raspršenih volja, sa heterogenim ciljevima, objedinjuju u jednom cilju, na temelju jednakog i zajedničkog shvaćanja svijeta, općeg i posebnog, koje deluje u prolaznim djelovima (na emocionalan način) ili trajno (gdje je intelektualna baza tako dobro ukorijenjena, asimilirana i iskustvena, da postaje strast). Ova operacija premještanja i prevođenja iz pedagogije u hegemonijski odnos u svim njegovim aspektima prelazi od pojedinca prema društvenom, dok se pojam hegemonije javlja kao suprotan pokret, od društvenog prema pojedincu, i potiče iz odnosa moći, stvarajući hegemonistički historijski blok.

Pojedinci se obrazuju u hegemonističkom školskom sistemu „učeci“ svoju funkciju kroz odnose moći. Suprotno buržoaskoj školi koja podržava podjelu između osnovnih, srednjih, visokih i stručnih škola, Gramši se zalaže za školu koja teži hegemoniji, podređenih aparata kao unitarna škola, sa njezinim strukturama, njezinim specijaliziranim klasama, ali na drugačiji način. Ona daje podređenima mjesto koje je povezano s industrijskim radom, naukama i tehnikama, ali ne na način da su odvojeni od aktivnog znanja o historijskoj, društvenoj, ekonomskoj i političkoj transformaciji.

Gramscijeva analiza stanja i hegemonije daje pedagogima temelj za kritiku preoblikovanja prirode makro nivoa obrazovnih ustanova. Kritička pedagogija predstavlja kulturu kao dinamičnu i živu stvarnost vidljivu u institucijama civilnog društva, čije su škole sastavni dio (Giroux 1981).

Kako škole imaju relativnu autonomiju (Apple 2003), kritički pedagozi tumače stalno mijenjajuće granice i prirodu te

autonomije, uz isticanje da je ona uvijek relativna. Kako su škole mesta dominantne hegemonije, i time imaju reproduktivnu ulogu, potrebno je hegemoniju razumeti u okvirima stalne obnove i izgradnje (Apple 2004). Nastavni kadar je dio ideološkog državnog aparata u koji Altiser (Althusser) ubraja religiju, javne i privatne škole, porodicu, medije i kulturu, dok represivni aparat čine vlada, uprava, vojska, policija, sudovi. Po Altiseru, u zrelim kapitalističkim društvima, obrazovni aparat je zamjenio Crkvu i postao najvažniji ideološki aparat za reprodukciju kapitalističkih odnosa proizvodnje (Althusser, 1984, 40). Ako je škola važan segment za stvaranje hegemonije, u sebi sadrži humanizam koji je usmjeren na uništenje kapitalizma (Gramši, 1959, 43–44). Osposobljavanje učitelja, poučavanje rukovođenju i „najboljoj“ praksi, temelj je ideološke kontrole nad nastavnicima. Iako se na taj način prenose dominantni pojmovi, to je i arena osporavanja odgovarajućih znanja, vještina i dispozicija. Gramscijeva perspektiva je polazna tačka kritičke pedagogije u sagledavanju kurikuluma kao fizičke manifestacije bitke za hegemoniju (Au, 2012). Kako se prema Gramsciju, hegemonija mora stalno izgrađivati, neki od nastavnih planova i programa moraju biti preoblikovani, posebno kad ne odražavaju dominantne ideje društva sa osjećajem zajedništva.

Intelektualci kao politički stvaraoci hegemonije

Gramscijeva analiza intelektualaca kao glavnih društvenih djelatnika uključenih u izgradnju hegemonije i njegovo osporavanje, daje mogućnost za nove načine oblikovanja relacije unutar obrazovnih institucija jer intelektualci unutar institucija, a ne institucije same, promiču dominantne ideologije. Iz tog razloga su nastavnici intelektualci, ključni akteri u obrazovanju kao implementatori dominantne ideologije (Apple 1985).

Nosioce borbe za hegemoniju, intelektualce, Gramsci shvaća u širem neelitističkom i neakademsom smislu. Intelektualac nije pripadnik nezavisne društvene grupe koja se od ostalih grupa izdvaja po karakteru svog intelektualnog rada i vrijednostima (kao što je npr. posvećenost istini). Gramsci ističe dualnu ulogu intelektualaca, jer su oni zastupnici dominantne grupe u funkciji društvene hegemonije ili građanskog društva i političke vlade ili političkog društva (Gramsci, 1971, 12), ali su i ključni djelatnici izgradnje klasne nezavisnosti. Intelektualce koji svjesno pripadaju određenoj klasnoj poziciji i za nju se zalažu, Gramsci naziva organskim intelektualcima, zbog „organske“ povezanosti sa klasnom osnovom i socijalnom utemeljenosti. Intelektualac je nositelj teorijske svijesti o revolucionarnom društvenom djelovanju i nužno mora kritizirati stvarnu strukturu iskorištavanja i podređenosti koje čine konstrukciju kapitalističkog društva.

Za razliku od „tradicionalnih intelektualca“, koje određuje njihov profesionalni položaj, u svakoj društvenoj skupini postoje „organski intelektualci“, koji se manje razlikuju po svojoj struci, a više po svojoj funkciji usmjeravanja ideja i promociji potreba klase kojoj organski pripadaju. Ovi intelektualci daju društvenoj skupini „homogenost i svijest o vlastitoj funkciji“ (Gramsci, 1971, 5) i moraju aktivno biti uključeni u društveni život „kao konstruktori, organizatori“, i „trajni, a ne samo obični govornici“ (Gramsci, 1971, 10). „Organski intelektualci“ su odgovor na određeni historijski razvoj“, za razliku od tradicionalnih intelektualaca čija „organska“ svrha prestaje kad društvo ulazi u različitu fazu razvoja (Ransome, 1992, 198). Odgajatelji koji sudjeluju u ne-hegemonijskoj kulturnoj aktivnosti, ili aktivnost koja doprinosi transformaciji odnosa hegemonije, su intelektualci koji su organski „podređeni“ grupama koje teže moći i zato bi trebali biti politički predani onima koje podučavaju.

„Organske intelektualce formira politička partija i imaju ključnu ulogu u izgradnji radničke hegemonije u društvu čime se

ističe potreba za usvajanjem zahtjeva radničke klase, odnosno rješavanje težnji većine društva. Organski intelektualci aktivno sudjeluju u praktičnom životu, kao konstruktori, organizatori, stalni sudionici“ (Gramsci, 1971, 10).

Iz ontološke i epistemološke perspektive, organski intelektualci pedagoški djeluju na političkoj izgradnji najslabije definicije koju Gramsci daje o hegemoniji kao „spontanog“ pristanka koji su masama dali generali, smjer koji je dominantna temeljna skupina nametnula društvenom životu. Taj pristanak je „historijski“, uzrokovan prestižom zbog kog dominantna grupa ima svoj položaj i funkciju proizvodnji“ (Gramsci, 1971, 12). Pristanak je „spontan“ jer je rezultat širokog procesa pogrešnog tumačenja i učenja. Ovaj pogrešan obrazovni proces se tvori u civilnom društvu i kroz rad intelektualaca koji se nalaze u raznim institucijama civilnog društva.

Gramsci predlaže stvaranje pedagoške misije kulturne zajednice sa „zadatom koji odgovara njihovim sposobnostima“. Čak i kad bi intelektualci tradicionalne formacije djelovali kao prenosnici socijalističkog svjetonazora, njegujući aktivnosti i raspravu, njihova djelatnost bi bila vrsta „političkog ljepila kada trebaju djelovati i odlučivati, pa time testiraju svoje stvarne intelektualne osobine“ (Gramsci, 1978, 37). Kad radnik postane intelektualac, može predvoditi društvo zadajući mu orijentaciju, smjer i novi smisao, dok potčinjena radnička klasa postaje hegemon, jer stiže posebno „intelektualno“, odnosno, idejno (etičko, političko i kulturno) značenje za sam društveni totalitet.

Bez postojanja veze između intelektualaca i nacije, intelektualci su samo dio birokratskog, formalnog karaktera, i postaju kasta ili stalež. Samo u odnosu između upravljača i onih kojima se upravlja, između vladajućih i onima kojima se vlada organskim pristankom, i osjećaj - strast postaje razumijevanje i znanje koje nije mehaničko, već živo, moguće je ostvariti interakciju između onih kojima se upravlja i onih koji upravljaju. Na taj

način se ostvaruje zajednički život kao jedina društvena snaga (Gramši, 1958, 143).

Greška intelektualaca se sastoji u vjerovanju da se može znati, ne razumijevajući, a naročito ne osjećajući i ne posjedujući strast (ne samo za znanje po sebi, nego za predmet znanja). Intelektualac ne može biti odvojen od naroda – nacije i ne osjećati elementarne narodne strasti, razumijevajući i objašnjavajući ih i nalazeći im opravdanje u određenoj historijskoj situaciji, dijalektički ih povezujući sa zakonima historije, sa višim pogledom na svijet, naučno izgrađenim znanjem. Ne grade se politika i historija bez te svijesti, odnosno bez povezanosti između intelektualaca i naroda. Ako takva veza intelektualaca sa narodom ne postoji, oni se svode na birokratske, formalne odnose; intelektualci postaju kasta ili sveštenečki red (Gramši, 1959, 98). Za Gramšija „intelektualci“ imaju „mrtvu težinu“, jer ako nisu aktivistički vođe, ili militantni radnici, oni su beskorisni i ne ispunjavaju svoju svrhu. Bez političke svrhe intelektualna aktivnost je prazna erudicija, ne više nego „intelektualizam“ (Gramsci, 1978, 38).

Neku historijsku epohu i određenu zajednicu predstavljaju uglavnom osrednji intelektualci, mediokriteti. Masovnu ideologiju treba razlikovati od naučnih djela i velikih filozofskih djela sistema, te ih prevladati, u negativnom smislu, dokazivanjem njihove neutemeljenosti ili pozitivno, suprotstavljajući im filozofske sinteze velikog značenja i veće važnosti (Gramsci, 1971, 160).

Mnogi od istaknutih intelektualaca zastupaju intrese vladinih agencija i privatnih subjekata, kao što su korporacije, sveučilišta ili politički instituti i djeluju između političkog i civilnog društva, ponekad kao promoteri i stvaraoci hegemonije, a ponekad kao agenti prisile. Na njihovom primjeru je vidljivo uzajamno djelovanje dvije strane integralne države i intelektualaca i njihove aktivne uloge koje igraju u dijalektičkom odnosu između prisile i hegemonije (Gramsci, 1971, 89).

Proces stvaranja intelektualaca je dug, težak, pun proturječnosti, napredovanja i povlačenja, razjedinjenja i ponovnog okupljanja. Proces razvoja je vezan za dijalektiku intelektualac - masa: sloj intelektualaca se razvija kvantitativno i kvalitativno, ali svaki prelaz ka novoj „širini“ i složenosti sloja intelektualaca vezan je za sličan pokret mase običnih ljudi koja se i uzdiže do viših kulturnih nivoa (Gramši, 1959, 89). Kao što ratni angažman transformira državu, tako i obrazovanje djeluje u civilnom društvu osporavajući postojeće odnose hegemonije. Za Gramscija, „intelektualci“ su ključni agenti u ovom ratnom položaju, u „rovovskom“ ratovanju (Gramsci, 1971, 243). Gramsci nije koristio izraz „intelektualac“ u elitističkom smislu; naprotiv, vidio ih je kao ljude koji djeluju. Današnji intelektualci su dio procesa stvaranja ideološke ovisnosti radnika o interesima kapitalističke klase.

Obrazovanje kao relacija hegemonije

Gramsci bezrezervno kritizira koncept studenta svedenog na pasivnog slušatelja, kao „posude“ za mehaničko učenje pojmove, čisto pasivno „plovilo“ (Maltese 2008, 10). Odgojno-obrazovni proces je trajna aktivnost u kojoj su učenik i nastavnik u aktivnom jedinstvu i u kojem, u skladu s principima aktualizma, svaki oblik pasivnosti mora biti zabranjen. To je odnos uzajamnih veza, i zato je svaki učitelj uvijek i učenik, (Gramsci, 1971, 350) a svaki učenik, učitelj koji nije ograničen samo na „školske“ odnose, po kojima nove generacije dolaze sa starijima, primaju njihovo iskustvo i historijski nužne vrijednosti, „dovodeći do sazrijevanja“ i razvijajući vlastitu, historijsku i kulturno superiorniju ličnost. Koncept učitelja kao učenika predlaže da učitelji moraju pomoći učenicima u prilagođavanju vlastite personalnosti (Giroux 2002, 53). Taj odnos postoji u čitavom društvu u cjelini; između intelektualnih i neintelektualnih staleža,

između upravljača i onih kojima se upravlja, između elita i sljedbenika.

Gramsci zagovara stvaranje pristupačne „unitarne škole“, humanističkih temelja (shvatajući pojam „humanizam“ u širem smislu) ili opće kulture koja treba težiti uvođenju mladih ljudi u društvenu aktivnost nakon određene razine zrelosti, ili nakon što su sposobni za intelektualnu i praktičnu kreativnost i autonomnu orijentaciju i inicijativu (Gramsci, 1971, 29).

Gramsci sugerira da „unitarna škola“ mora imati dvije faze. U prvoj fazi, naglasak bi bio na disciplini, strogosti, stjecanju osnovnih vještina i izloženosti „nezainteresiranom“ (bez neposredne praktične svrhe) humanističkom obrazovanju. U drugoj fazi se treba usmjeriti na kreativnost, disciplinu i pripremu, ne samo za univerzitet već i za „praktičan rad“ (Gramsci, 1971, 32).

Obrazovanje prve faze bilo bi rigorozno. Od velike važnost je učenje latinskog kao preduvjeta za razvoj određenih navika kao što su marljivost, preciznost, ravnoteža (čak i fizička ravnoteža) i sposobnost koncentracije o specifičnim predmetima (Gramsci, 1971, 37). U procesu učenja predmeta važno je „logično, umjetničko, psihološko iskustvo, nesvjesno, bez trajne samosvjesti“ (Gramsci, 1971, 39). Gramsci je smatrao imperativom, primarno za djecu iz radničke klase, „naviknuti ih na istraživanje; discipliniranom, sistematskom čitanju; utvrditi uverenja na jasan i objektivna način“ (Ibid, 40).

Gramsci izričito priznaje važnost poticanja, od gimnazije, učeničke slobodne aktivnosti, nakon prvog razdoblja studija, koje ima za cilj, kroz dogmatsko učenje, pružiti temelje obrazovanja: a gimnazija mora biti temeljni dio kreativnog, a ne samo receptivnog podučavanja (Gramsci, 1971, 212). Postojeće škole i univerziteti su „grobja kulture“ (Ibid, 214) i pretvaraju studenta u „obučenu gorilu“ za tvornički rad. Pedagoški problem je problem čitave društvene strukture ili je sterilna vježba stručnjaka,

obučeni u nekoj drugoj tehnici, bez sposobnosti za učinkovit razvoj kolektiviteta (Broccoli, 1972). Umjesto da održava klasnu podjelu, nova škola mora obrazovati potpune ličnosti, garantirajući obrazovanje svima. Ne smiju biti promovirane strukovne škole već je potrebno stvoriti jedinstvenu vrstu pripremne (osnovne-srednje) škole koja bi formirala ličnosti sposobne razmišljati, proučavati i vladati ili kontrolirati one koji vladaju (Ibid, 229).

Gramsci tvrdi da je učeniku potrebno nekoliko sati potpune posvećenosti, i razvoja psiho-fizičkih navika, uključujući naviku suzdržavanja od trenutnog zadovoljstva, stjecanja vještina i stava za rigorozne naučne i strateške političke poslove. Te kvalitete Gramsci smatra ključnim za klasu koja teži poziciji moći kao vladajuća klasa. Naglasak na „logici“ također odražava uvjerenje Gramscija, da sposobnost logičnog i koherentnog razmišljanja nije čovjeku urođeno. Logika je vještina koju treba savladati, čak i naučiti, a što je irelevantno za razdoblje „brze“ i „niske“ kulture, koju obilježavaju orvelovski mediji „dvostrukog govora“ i eufemistički jezik, i opšti protuintelektualizam. Gramsci podržava Petrijeve prijedloge o integriranoj školi kako bi se stvorio školski sistem koji bi obrazovao um, kvalificirane ličnosti za njihovu socijalnu funkciju i omogućio dostizanje više kulture (Petri 1919, 209).

Gramsci je predvidio uporabu strogih tehnika samo za rane godine u kojima je prilično „dogmatski“ pristup potreban za učenje osnovnih vještina bi se ublažio pristupom koji bi bio „formativan“, kao i „poučan“, i koji ne tretira učenika kao puki kontejner u koji se ubacuju i čuvaju empirijski podaci ili surove nepovezane činjenice“ (Giroux 2002, 49).

Gramsci zagovara međusobnu povezanost discipline i kritičkog mišljenja, pozivajući na ravnotežu između autoriteta koju promovira stara klasična škola (bez viška degeneracije u autoritarno obrazovanje) i „slobode“ koju zagovaraju suvremeni zagovornici

ideja Rusoove filozofije. To je ravnoteža između slobode same i slobodne vlasti. (Giroux, Holly, & Hoare, 1980, 320).

Kultura ili obrazovanje ima malo veze s pasivnim sticanjem znanja, jer je to postizanje više svijesti i razumijevanje vlastite historijske vrijednosti, vlastite funkcije u životu, vlastitih prava i obveza. Gramscijev model obrazovanog čovjeka je moderan tip Leonarda da Vincija koji je postao dio kolektiva zadržavajući svoju jaku personalnost i originalnost (Gramsci, 1971, 133).

Gramsci polazi od pretpostavke da su „svi već kultivirani“, ali u primordijalnom obliku i na nediscipliniran način (Gramsci, 1985, 25). Zato je i proces učenja kretanje prema samospoznaji, samoovladavanje i time oslobođanje. Obrazovanje nije stvar dijeljenja enciklopedijskog znanja, već razvoj i disciplina svijesti. Kultura je organizacija, discipliniranje sebe sama; ovladavanje vlastitom ličnosti; postizanje više svijesti, kroz koju možemo razumijeti našu vrijednost i mjesto u historiji, našu ispravnu funkciju u životu, naša prava i dužnosti (Gramsci 1994, 9–10). Za Gramscija je društvo na političkoj i ekonomskoj razini nužno povezano sa kulturom. Dva elementa, tehnički, upravljački, produktivni i pedagoški, politički i ontološki, moraju biti isprepleteni kako bi se postigle revolucionarne promjene.

Filozofija prakse i izgradnja nove kulture

Filozofija prakse je istinska teorijska bit Gramscijevog djela, ali i temelj na kome se zasnivaju svi njegovi koncepti (Frosini 2003). Gramsci svoju „filozofiju prakse“ utemeljuje na Makijavelijevoj koncepciji svijeta koju naziva filozofijom prakse ili neohumanizmom, jer se temelji na konkretnom djelovanju čovjeka koji transformira stvarnost i intervenira u otvorenosti političke konjunktore (Gramsci, 1971, 316).

Kao konkretni analitičar političke sadašnjosti i filozof, Makijaveli ne zamišlja vladaoca kao realnu istorijsku figuru,

nego realno mogućeg idealnog „hegemon“, prizivajući realno postojećeg vladara. Makijavelijevo „trebanje“ nije utopijsko, nego realističko i historijsko. Iz te perspektive Gramsci temelji svoju filozofiju prakse, koja ima oblik real-političkog programa, ali i afirmira (i revolucionira) čitavu koncepciju čovjeka i svijeta, teorijski se temeljeći na praxisu koji omogućuje svaku političku akciju, odnosno sama filozofija se temelji na poimanju politike-prakse. Prioritet politike (u sistemu nadgradnje) treba shvatiti kao prioritet svjesno-voljnog djelovanja i organizirane ljudske intervencije u povijesti. Gramsci obedinjuje filozofiju, historiju, politiku, kao varijaciju klasične marksističke teme jedinstva teorije i prakse.

Emancipirani marksizam kao filozofija prakse može izgraditi novu kulturu, odnosno nove kulturne temelje socijalističkog društva (Gramsci, 1973, 15). Zbog toga je hegemonija filozofska činjenica koja će stvoriti novu ideološku bazu za promjenu svijesti i metoda saznanja. Takvo shvaćanje je utemeljeno na Marxovoj misli da „ljudi postaju svjesni konflikta u svijetu proizvodnje na polju ideologije“ (Marks, 1949). Svjesnost znači konstituiranje istine u djelovanju i samo kroz djelovanje (Gramsci, 1971, 189). Filozofija prakse je povezana sa subjektivnim konceptom stvarnosti koji se javlja kao fenomen filozofske „spekulacije“ i forme konkretnog društvenog sadržaja i načina da se društvo povede ka moralnom jedinstvu. To je kritika „općeg načina mišljenja“ i filozofije intelektualaca i „vrhunac je napretka općeg načina mišljenja, bar obrazovanih slojeva društva, a preko njih i općeg načina mišljenja naroda“ (Gramsci, 1959, 26).

Filozofija prakse teži da „obične“ ljude dovede do višeg shvaćanja života i izgradi intelektualno-moralni blok, koji bi politički omogućio intelektualni napredak masa da napuste stanje pasivnosti, a ne samo napredak rijetkih grupa intelektualaca (Gramsci, 1959, 28). „Svakoј revoluciji prethodio je intenzivan

rad kritike, kulturnog prodora, idejnog prožimanja putem udruživanja ljudi, prethodno suprotstavljenih mišljenja bez solidarnih veza sa drugima koji se nalaze u istim uslovima“ (Ibid, 16). Filozofija prakse nije filozofija „čiste prakse“, nego baš „nečiste prakse“, odnosno stvarnog u profanom smislu reči (Ibid, 190). Kritičko razumijevanje sebe samih nastaje kroz borbu političkih „hegemonija“, oprečnih pravaca, ponajprije na polju etike, zatim na polju politike.

Gramsci naglašava da je glavna novina koju je Marx uveo u političku i historijsku nauku dokaz da ne postoji neka čvrsta i nepromenljiva „ljudska priroda“ (Gramsci, 1971, 236). Ljudi se ne „razlikuju“ i ne postoje „po sebi“ nezavisni, ako nisu organizirani, a nema organizacije bez intelektualaca, odnosno bez organizatora i rukovodilaca (Gramsci, 1959, 29). Filozofija prakse omogućava da razboritost bude pretvorena u „viši smisao“ osiguravajući provođenje intelektualne i moralne reforme.

„Razboritost“ sadrži elemente „instiktivnosti“, kao „filozofija nefilozofa“, kao shvaćanje svijeta apsorbirano u raznim društvenim i kulturnim sredinama u kojima se razvija moralna individualnost prosječnog čovjeka (Gramsci, 197, 896). Za Althusera ideologija „razboritosti“ oblikuje ljudska bića za potrebe kapitalističkog sistema (Althusser, 1984, 18), što je u suprotnosti sa „filozofijom“ koja je „intelektualni poredak, koju ni religija niti razboritost ne mogu dostići (Gramsci, 1971, 325). „Razboritost je „folklor filozofije“ (Ibid, 356). Gramsci povezuje popularnu religiju, folklor (uverenja, vrednosti i norme) (Larrain, 1979; Salamini, 1981) koji su nekritični, kontradiktorni i dvosmisleni po sadržaju i razboritosti. Filozofija koju Gramsci suprotstavlja „razboritosti“ osiguravajući temelj intelektualcima i moralnoj reformi je „filozofija prakse“ kao instrument za stvaranje snažnog odnosa između teorije i prakse, svijesti i djelovanja.

Prema filozofiji prakse, biće se ne može odvojiti od mišljenja, čovek od prirode, kretanje od materije, subjekat od objekta. Ako

vršimo to odvajanje upadamo u ambis apstrakcije. (Gramsci, 1959, 69). Filozofija prakse je reforma i razvitak hegelijanstva, kao filozofija oslobođena svakog jednostranog i fanatičnog ideološkog elementa (Gramsci, 1959, 90).

* * *

Obrazovanje, kao specifična praksa povezana sa skolastikom i akademskom formacijom, zauzima centralnu ulogu u Gramscijevim promišljanjima. Cilj koji Gramsci želi postići je omogućiti masama izlazak iz pasivnog stanja na koje su oni historijski osuđeni, promijeniti ih u moralnom i intelektualnom smislu, s obzirom na aktivnu revoluciju koja će označiti prelaz na „regulirano društvo“.

Cilj obrazovanja je stvoriti temelje za prevladavanje postojećeg društva, kroz poznavanje njegovih stvarnih kontradikcija i postizanje istorijske svijesti (Broccoli, 1972, 155). Viši oblik kulture, proizlazi iz znanja o sebi, i individualnom i kolektivnom sopstvu. Neophodno je ovladati „discipliniranom predanošću“ ali je to nemoguće bez poznavanja drugih i zakona koji upravljaju prirodom društva, za šta je potrebna delikatna ravnoteža: otkriti veo koji sakriva istinitim bojama civilizaciju u kojoj živimo, kritičkim proučavanjem njezine povijesti i kulture, a istodobno i naš način života svojom ulogom u tom procesu, potvrđivanjem vlastitog identiteta (Gramsci, 1994). Prema Gramscijevom mišljenju, ekonomska kontradikcija mora biti isključivo prevladana kroz politiku, kroz svjesno organizovane aktivnosti masa koje se „formiraju“ i „obrazuju“ od strane partija i intelektualaca.

Gramsci razvija ideju o unitarnoj školi koja može oblikovati personalnost djece, vodeći ih, čak i dogmatski, ako je potrebno, prema sticanju osnovnih temelja koji će kasnije poslužiti kao temelj za razvoj njihovog karaktera: osnovni razredi trebali bi trajati tri do četiri godine u kojima se uče osnovni elementi

novog koncepta sveta, koji su suprotni konceptu sveta tradicionalnog okruženja, ali prenoseći temelje kulture: čitanje, pisanje, aritmetika, elementi geografije, istorije, prava i dužnosti (tj. prvih pojmova države i društva) (Gramsci, 1996, 211). Gramsci predlaže jednu vrstu srednje škole, obveznu do 14 godina, kao odraz težnje između škole i života, između podučavanja i obrazovanja, i između pouke i rada. Objedinjena – intelektualna i manualna škola ima dodatnu prednost zbog istovremenog stavljanja djeteta u dodir s ljudskom historijom i historijom „stvari“ koje kontrolira učitelj (Gramsci, 1971, fr. 123). Daleko od favoriziranja razdvajanja znanja i svijeta svakodnevnog života, nastava se mora odvijati na konkretnoj razini, unutar života i njegova iskustva; ne smije biti puka individualna akumulacija apstraktnih pojmova i informacija, već mora težiti kompletnom formiranju i obrazovanju ljudi.

Nastava mora podstaći praktičnu dimenziju pojedinaca, i pripremiti ga za rad transformativne aktivnosti, usuglašenom sa hegelijanskim stajalištem da rad služi kao sredstvo kroz koje se svijest razvija u dostizanju najviše razine. Gramsci se protivi procesu pasivnog „mehaničkog primatelja“ znanja, jer dijete nije pasivno. Međutim, „individualna svijest ogromne većine djece odražava društvene i kulturne odnose koji se razlikuju i suprotni su od onih koji su zastupljeni u školskim kurikulumima.“ Učitelji moraju biti svjesni razlike između onoga što su nastava i kultura, i društvo koje predstavljaju njihovi učenici (Gramsci, 1971, 35). U posredovanju između škole i života nastavnici oblikuju učenike, formirajući i razvijajući svoju slobodnu aktivnost prema unaprijed defiranim ishodima koji su, barem tokom prvih nekoliko godina, jednaki za sve (Manacorda 1976, 150). Cilj nastavnika mora biti razvijanje sposobnosti koje bi im omogućile da apstraktne pojmove mogu uspješno implementirati na širem i dinamičnijem kulturnom temelju. Čak i jedan osrednji učitelj može svoje učenike bolje informirati, ali

on ih nikada neće moći bolje obrazovati ili oblikovati ih i ostvarujući punoću ljudskog smisla (Gramsci, 1971, fr. 55). Gramsci kontinuirano inzistira na činjenici da se ljudi moraju obrazovati, oblikovati, biti spremni da se žrtvuju, da se postupno, kroz unutarnju i vanjsku disciplinu, posvete radu i obrazovnom procesu usmjerenom na razvoj, podsticanju fizičke i intelektualne samodiscipline (Scuderi Sanfilippo, 1985, 82). Pedagoški odnos se sastoji od samo-transformacije u cilju stvaranja „kolektivnog čovjeka“ posredovanjem nastavnika koji rade pod pokroviteljstvom političko-etičkog stanja i slijedom kurikuluma.

Često se razmišljanja o hegemoniji odnose se na jednu od glava (pristanak) ili na obje glave (prisila) i pristanak, Makijavelijevog Kentaura: snaga (prisila) sa pristankom ili sila i hegemonija (kao pristanak). Gramsci koncept hegemonije shvata kompleksno, kao pristanak i prisilu (sila), budući da je u skladu s njegovim pojmom stanja integralne države i kombinaciji pristanka i represije. Hegemonija je „društveno stanje u kome svi aspekti društvene stvarnosti dominiraju ili podržavaju jednu klasu“ (Livingstone, 1976, 235), odnosno sredstvo manifestacije društvenih snaga, ne samo civilnog društva, nego i onoga što je zamišljeno kao političko društvo, koji se kao povezani aspekti „integralnog stanja“, pretvaraju u političku moć unutar konteksta različitih klasnih projekata (Thomas, 2009). Za Gramscija se politička borba ne može dogoditi izvan hegemonije društvenih odnosa, već unutar njih, u civilnom društvu. Gramsci tvrdi da postoje dvije razine „nadgradnje“: političko društvo (država) i civilno društvo (zajednički skup organizacija). Građansko društvo, koristeći se vojnim metaforama, Gramsci razumijeva kao sistem rovova, utvrđenja u kojima se odvija pozicijski rat. U ratu, ponekad žestoki topnički napad uništava cijeli neprijateljski obrambeni sistem, ali zapravo uništava samo vanjsku liniju; dok su u trenutku napretka i napada, napadači suočeni sa linijama obrane koja je još uvek efektivna

(Gramsci, 1971, 235). I nadgradnju Gramsci naziva sistemom rovova i time ne samo što dovodi u vezu borbu za hegemoniju i pozicioni rat sa temom nadgradnje, nego i pojmovno reformulira odnos baze i nadgradnje. Taj je odnos kod Gramscija uvijek mišljenje kao „odnos prelaza“. Prelaz sa baze na nadgradnju potpuno odgovara već pomenutom prevazilaženju ekonomske-korporativne ograničenosti, ideologije sindikalizma, ekonomizma i socijalnog empirizma čime se obavlja ključan korak u sticanju univerzalne političke samosvjesti potlačenih društvenih grupa. Termini baza i nadgradnja ovde dobijaju „subjektivističko“ značenje, jer su u direktnoj vezi sa stupnjem samosvjesti određene društvene grupe.

Odnos baze i nadgradnje upravo određuje stupanj realizma i ostvarivosti revolucije s obzirom da Gramsci često citira rečenice iz Marksovog *Predgovora za Prilog kritici političke ekonomije* o tome da ni jedna društvena formacija ne propada i ne zamjenjuje se novim, višim odnosima proizvodnje, prije nego što se razviju svi postojeći oblici proizvodnih snaga. Dijalektički odnos baze i nadgradnje znači da revolucija ne može nastati pukom inicijativom subjekta, teorijski osvještenog, koji vodi pozicioni rat u sferi kompleksnih nadgradnji. Potrebne su objektivne proturječnosti i konflikti u svijetu proizvodnje, historijski uslovi koji predstavljaju „bazu“ buduće promjene. Pozicijski rat se odvija u polju svijesti o tim proturječnostima (Marksovim jezikom rečeno, između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa) i svjesne akcije koja povratno djeluje na bazu, preoblikujući je.

Analoga identifikacija hegemonije i obrazovanja pokazuje kako se originalnost Gramscijevog projekta nalazi u jedinstvenom afinitetu između, s jedne strane, makro-formacije kolektivnog hegemonizma volje i usklađenosti modernog čovjeka kolektiva sa njom i, sa druge strane, stvaranje mikrorazine personalnosti i slobodnog odabira sukladnosti sa voljom u odnosu na ovog kolektivnog čovjeka.

Hegemonija je obrazovni odnos jer spontani pokreti, mogu i moraju poduzeti svjesno usmerenje, i biti uzdignuti u viši plan ulaskom u politiku (Gramsci, 1971, fr. 48), ali „ovo nije bilo ‘apstraktno’ vođstvo i ne sastoji se u mehaničkom ponavljanju naučnih ili teorijskih formula; ne dovodeći u suprotnost politiku, ili stvarnu akciju sa teorijskom raspravom. Ovakva politika se posvetila stvarnim ljudima u specifičnim istorijskim odnosima, sa specifičnim osećajima, načinima života, fragmentima, svjetonazorima, kao rezultatu „spontanih“ kombinacija određenog okruženja materijalne proizvodnje sa „slučajnim“ okupljanjem različitih, unutar istog okruženja (Gramsci, 1996, 50–51).

Gramscijev naglasak na suštinsku osnovu učenja je u suprotnosti s neoliberalnim naglaskom na izbor, koji je često uvjetovan sredstvima za uspješno poslovanje na tržištu, što rezultira diferenciranim obrazovanjem. Kolektivna dimenzija učenja temelji se na demokratskom shvaćanju obrazovanja kao individualno i kolektivno pravo i javno dobro, a ne na biću koje mora imati „konkurentni individualistički“ potrošački kvalitet promatran iz neoliberalne perspektive. Za Gramscija obrazovanje nije jednostavno individualističko, ili nešto što bi se moglo steći na temelju vlastite ekonomije, već je namijenjeno svima, što je suprotno neoliberalnoj politici utemeljenoj na tržištu, na nužnosti plaćanja, po kojoj je obrazovanje stvar individualnosti nasuprot društvenoj odgovornosti. Neoliberalni kliše i mitovi se mogu suočiti sa obrazovanjem koje se temelji na praksi, ponavljanju, kritičkom stavu prema postojećoj stvarnosti. Ovaj proces podrazumijeva dobivanje kritičkog stava kako bi se otkrile društvene kontradikcije. Ova udaljenost također pomaže otkriti ideologije koje mistifikuju ove iste proturiječnosti.

Kultura i obrazovanje su temelj kritičke svijesti i historijskih korijenja i perspektiva, kao temelj razvoja društva u cjelini. Umjesto toga, danas, srednje škole i univerziteti sve više slijede put specijalizacije što rezultira fragmentacijom znanja koje razvijaju

specijalistička znanja i vještine. Bez svijesti o vlastitom povijesnom svijetu, specijalizacija je sterilna, samoreferencijalna i bez perspektive i sužava se prema bezličnoj, ne-relacijskoj kompetenciji koja je odvojena od kulturne dimenzije. Srednje škole i univerziteti se sve više svode na funkciju indoktrinacije u politički korektnoj dominantnoj ideologiji i proizvođače kompetencija i sposobnosti koje će profitabilno uložiti u svijet fleksibilnog i nesigurnog zapošljavanja, čime se odvrća od njihova formativnog funkcioniranja kao mjesta humanističkog obrazovanja. Procesi korporativizma pretvaraju nastavnike u menadžere tvrtki i redefinišu studente – koristeći se bezličnim i zamjenjujući birokratskim jezikom – u „potrošače obrazovanja.“

Iz marksističke perspektive, škole su ideološki alat kapitalističkog sistema, što Althusser naziva ideološkim državnim aparatom. Prema tome, škole su izričito namjenjene podržavanju kapitalističkog ekonomskog sistema jer je obrazovanje uvijek vezano za ekonomski model. U tom smislu su škole u našem društvu kapitalističke, jer je sistemu potreban ovaj ideološki alat kako bi se održala kulturna hegemonija, kao suštinsko određenje hegemonije, preko škole i drugih institucija.

Literatura:LITERATURA:

- Althusser, L. (1984), *Ideology and ideological state apparatus*, In *Essays on ideology*, 1–60. London: Verso.
- Au, W. (2012), *Critical curriculum studies: Education, consciousness, and the politics of knowing*, New York: Routledge.
- Apple, M. W. (2003), *The state and the politics of knowledge*. In M. W. Apple et al. (eds.), *The state and the politics of knowledge* (pp. 1–24), New York: Routledge Falmer.

- Apple, M. W. (2004), *Ideology and curriculum* (3rd ed), New York: Routledge Falmer.
- Apple, M. W. (1985), *Education and power*, Boston: ARK Paperbacks
- Boltanski, L., & Chiapello, È. (1999), *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard
- Brookfield, S. D. (2005), *The power of critical theory: Liberating adult learning and teaching*, San Francisco: Jossey Bass.
- Broccoli, A. (1972), *Antonio Gramsci e l'educazione come egemonia* (Antonio Gramsci and education as hegemony), Florence: La Nuova Italia.
- Buttigieg, J.A. (200), "On Gramsci", *Daedalus*, Summer.
- Chomsky, N. (2012), *Mediji, propaganda i sistem*, Zagreb: Sta citas.
- Frosini, F. (2003), *Gramsci e la filosofia: saggio sui 'Quaderni del carcere'*. Roma: Carocci.
- Fusaro, Diego (2012), *Minima mercatalia. Filosofia e capitalismo*, Milano: Bompiani
- Giroux, H. A. (1981), *Ideology, culture, and the process of schooling*, Philadelphia: Temple University Press
- Giroux, H. A. (2002), Rethinking cultural politics and radical pedagogy, In C. Borg, J. A. Buttigieg & P. Mayo (eds.), *Gramsci and Education*, Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Giroux, H. A., Holly, D., & Hoare, Q. (1980), Antonio Gramsci: Conservative schooling for radical education, Review Symposium, *British Journal of Sociology of Education*, 1(3), 307–325
- Gramši, A. (1958), *Historijski materijalizam i filozofija Benedeta Crocea*, Zagreb: Naprijed.
- Gramši, A. (1959), *Izabrana dela*, Kultura, Beograd.
- Gramsci A. (1971), *Selections from the prison notebooks* (Q. Hoare & G. N. Smith, Trans), New York: International.
- Gramsci, A. (1973), Socialismo e cultura, u: *Scritti politici I*, Roma: Editori Riuniti.

- Gramsci, A. (1978), *Selections from political writings, 1921–1926* (Q. Hoare, Ed. & Trans), London: Lawrence and Wishart
- Gramsci, A. (1985), *Selections from cultural writings* (D. Forgacs, G. Nowell Smith, Eds. & W. Boelhower, Trans), Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gramsci, A. (1994), *Pre-prison writings* (R. Bellamy, Ed. & V. Cox) New York: Cambridge University Press.
- Gramsci, A. (1996), *Prison notebooks* (Vol. 2, J. A. Buttigieg, Ed. & Trans), New York: Columbia University Press
- Habermas, J. (2013), *Im sog der technokratie*, Frankfurt: Suhrkamp
- Ives, P. (2004), *Language and hegemony in Gramsci*, London: Pluto Press.
- La Belle, T. J. (1986), *Nonformal Education in Latin America and the Caribbean. Stability, Reform or Revolution?* New York: Praeger
- Livingstone, D.W. (1976), 'On Hegemony in Corporate Capitalist States: Materialist Structures, Ideological Forms, Class Consciousness and Hegemonic Acts', *Sociological Inquiry*, vol. 3, no. 4, pp. 235–250.
- Marks, K. (1964), *Nemačka ideologija*, Beograd: Kultura.
- Karl Marks, (1949), *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, u „Izabrana dela I“, Beograd: Kultura.
- Manacorda, A. (1976), *Il principio educativo in Gramsci: Americanismo e conformismo*, Roma: Armando
- Maltese, P. (2008), *Il problema politico come problema pedagogico in Antonio Gramsci*, Roma: Anicia.
- Petri, C. (1919), Il sistema Taylor e i Consigli dei produttori, V La Scuola, *L'Ordine Nuovo*, 22, Nov. 209
- Ransome, P. (1992), *Antonio Gramsci, A New Introduction*, London: Harvester/Wheatsheaf
- Tronti, M. (2007), L'uomo che ha afferato il fulmine a mani nude, Povodom 70. godišnjice od Gramšijeve smrti, Rim, 17 april 2007.
- Urbani, G. (1969), *La formazione dell'uomo*, Roma: Editori Riuniti.
- Scuderi Sanfilippo, G. (1985), *Antonio Gramsci e il problema pedagogico*. Catania: CUECM.

-
- Standing, G. (2011), *The precariat: The new dangerous class*, London: Bloomsbury
  - Thompson, J. L. (1980), Introduction, In J. L. Thompson (Ed.), *Adult education for a change*, 19–27. London: Hutchinson.
  - Thomas, Peter D, (2009), *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden: Brill, 2009
  - Torres, C. A. (1992), *The church, society, and hegemony: A critical sociology of religion in Latin America*, Westport: Greenwood Publishing Group.
  - Westwood, S. (1980), Adult education and the sociology of education: An exploration, In J. L. Thompson (ed.), *Adult education for a change*, 31–44. London: Hutchinson
  - Williams, R. (1976), ‘Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory’, in R. Dale, G. Esland & M. Macdonald (eds.), *Schooling and Capitalism: A Sociological Reader*, London: Routledge and Kegan Paul.

PROSVJETNI RAZVITAK CRNE GORE

Mirjana Manojlović

In this paper the author tried to present the educational development of Montenegro in different periods. The beginnings of educational system were in the first half of 19th century. Primary education was the only type of education for a long time, whereas the secondary education was established later with many unresolved issues. Illiteracy was the main problem in Montenegro, as well as the rate of enrolment. Changes of state borders, involvement in various war conflicts and deep social and ideological breaks constantly influenced the educational structure and progress.

Teške istorijske okolnosti i krupne političke promjene uticale su i na odnos prema obrazovanju u Crnoj Gori. Zato smo za ovaj rad odabrali hronološku podjelu na tri perioda. Dodatno, potrudili smo se da statističke podatke poredimo sa podacima na širem prostoru i utvrdimo glavne tendencije tokom dužeg vremenskog perioda.

Razvoj školstva u Crnoj Gori do 1914. godine

Prva škola u Crnoj Gori je neraskidivo vezana za ime Petra II Petrovića Njegoša. Osnovana je 1834. godine u Cetinjskom

manastiru gdje je bilo smješteno njenih 30 učenika. Škola u Dobrskom selu je otvorena 1842. godine, a zatim i škole u manastiru Ostrog i u Brčelima u Crmnici.¹ Njihov broj je, po podacima Miloša Starovlaha, već tada narastao na 9.² Za neki napredak u doba knjaza Danila nije bilo ni vremena, ni uslova zbog stalnih ratova. Razumljivo je da je broj škola zato varirao iz godine u godinu.

Ruski naučnik, Pavle Rovinski³, u svom višetomnom djelu, daje kratak istorijat razvoja školstva s akcentom na društveni značaj prosvjete i prateće probleme u drugoj polovini XIX vijeka. Prvi učitelji su bili sa austrijske teritorije, bilo Vojvodine, Hrvatske ili Boke sve do početka 60-ih godina, kada pristižu prvi crnogorski učitelji. Gradivom je dominirao crkveni način podučavanja i predmeti, pored opštih. Broj škola se povećao sa 8 koliko ih je bilo 1870. godine na 38 koliko ih je bilo 1872. godine. Razlog je odluka vlade da traži od plemena da sami izgrade školu, a vlast će obezbjediti učitelja.⁴ Pored toga, ruskim pokroviteljstvom, 1869. godine, otvorena je bogoslovsko-učiteljska škola i Djevojački institut.⁵ Velji rat je, u međuvremenu, prekinuo uspon školstva, ali je otvorenost Crne Gore omogućila veće studiranje u inostranstvu.⁶

---

¹ Živko Andrijašević, Milan Ščekić, „Crnogorski vladari“, *Dnevne novine*, Podgorica 2018, 172.

² Vidjeti tablicu 1. na kraju ovog poglavlja ili Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU 1-3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, CANU 1998, 245.

³ Podaci Pavla Rovinskog i drugih autora o prosvjeti do 1914. su predstavljeni i u mojem magistarskom radu *Pavle Rovinski i Crna Gora*, odbranjenog 24. juna 2015. na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

⁴ Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti IV*, Izdavački centar, Cetinje 1993–1994, 197–198.

⁵ *Isto*, 210.

⁶ *Isto*, 196.

U toku svog rada u periodu od 1869–1913. godine, Djevojački institut carice Marije je pohađalo 450 učenica, od toga 205 iz Crne Gore, 203 sa teritorije Austrougarske, 35 iz susjednih krajeva pod osmanskom vlašću, od čega dvije iz Albanije; 9 ih je bilo iz Srbije, a jedna iz Bugarske. Školovanje je trajalo 4, a od 1884, 6 godina. Do 1910. godine diplomiralo je 140 učenica: 86 iz Crne Gore, 32 iz Boke i Dalmacije, 6 iz Bosne, 3 iz Heregovine, po 2 iz Hrvatske, Srbije i Albanije, po jedna iz Slavonije, Slovenije, Bugarske i Rusije (Kerč na Krimu). Institut je imao bogatu biblioteku opremljenu knjigama na ruskom, srpskom, francuskom jeziku; nekoliko dobro opremljenih kabineta i zbirki (fizički kabinet, hemijsku laboratoriju, mineralošku zbirku, teleskop, razne geografske karte, telurijum; 2–3 klavira, te druge muzičke instrumente; zbirku modela i drugih neophodnih pomagala za nastavu crtanja i kaligrafije. Imao je i salu za fizičko vaspitanje (gimnastiku) i ambulantu sa stacionarom za liječenje oboljelih učenica. Nastavni plan je odgovarao ruskim ženskim gimnazijama. Tako je prednost data ruskom i francuskom jeziku, a posebna pažnja je posvećena ručnom radu, gazdinstvu, domaćem vaspitanju djece, dok je njemački jezik bio neobavezan.⁷

Kakva je uloga bila ove škole i učenica, pokazuje podatak da su se od njih ženili Petrovići, jedna se čak udala za ruskog konzula u Skadru, a inače su se udavale za činovnike. Pavel Apolonovič navodi da u njihovim kućama možda nema luksuza, ali ima čistoće i prefinjnosti, pravilne ishrane, bliskosti sa djecom.⁸ Uticaj institutki je, međutim, ostao ograničen na porodični život jer društvenog rada, pa ni društvenih okupljanja nije bilo.⁹ Ruski naučnik je smatrao da Institut doprinosi

⁷ Marina Martinović, *Predgovor* za P. Rovinski, Djevojački institut carice Marije na Cetinju, Cetinje 2000, 7.

⁸ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 276–277.

⁹ *Isto*, 279.

uspostavljanju ravnoteže među polovima, otvara mogućnost za školovanje, pa čak i studiranje u inostranstvu.¹⁰

Poslije Veljeg rata nije nastavila sa radom bogoslovsko-učiteljska škola nego je otvorena gimnazija. To se osjetilo na kadru učitelja i sveštenika, posebno učitelja, jer se nijesu mogle obavljati dvije dužnosti zbog previše obaveza, a neki su umrli ili napustili Crnu Goru.¹¹ Bogoslovija je, ipak, ponovo otvorena 1887/1888. i sa manjim prekidima 1905-1908. i 1912. radila je do 1916. godine. Trajala je tri godine do 1905, a od 1908. četiri godine.¹²

Nakon Berlinskog kongresa, nije bilo predašnjeg oduševljenja za školu zbog pritiska knjazu bliskih ljudi da se navodno zbog ekonomičnosti zatvori polovina škola. Knjaz to nije dozvolio, ali je tempo rasta broja škola opao. Taj pad se jasno vidi do posljednje decenije XIX vijeka. Što se tiče ekonomičnosti, Rovinski navodi podatke protiv te teze. U Crnoj Gori je svaka kuća plaćala doprinos za školu od 2 cvancigera i po podacima iz 1881. g. od 19.000 kuća u Crnoj Gori skupljen je doprinos od 38.000 cvancigera ili 12.920 guldena, a trošak za plate 32 učitelja i školskog inspektora su iznosile 12.000 guldena ili 5.046 talira.¹³ Dakle, ta suma od naroda je bila dovoljna, bez dijela manastirskih prihoda, koji su dostizali od 12 do 20.000 guldena. Rovinski smatra da obrazovanje u širokim masama

---

¹⁰ P. Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000, 27.

¹¹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 215.

¹² Momčilo D. Pejović, Uvod u *Školovanje crnogorske omladine u inostranstvu 1848-1918*, separat sa sajta academia.edu 36–37, i P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 230–231.

¹³ *Rovinski, Crna Gora... IV*, 216. Cvanciger ili cvancik, krajcar, gulden i talir je austrijski srebrni novac korišćen od 1754. do 1892, do uvođenja krune. Krajcar je najsitnija moneta, a talir najkrupnija. Gulden je u Ugarskoj nazvan forinta (florin ili fiorin).

koči upravo novi sloj glavara, ne iz junačkih redova, nego iz obrazovane elite, koja želi da obrazovanje učini privilegijom za uski krug ljudi. I upravo kao ustupak tim ljudima knjaz umjesto bogoslovsko-učiteljske škole otvara gimnaziju.

Tako je početkom 1880. godine otvorena neka vrsta internata za djecu iz boljih porodica i to u zgradi Cetinjskog manastira gdje je bilo prostora za 15 pitomaca i njihovog nastavnika, istovremeno vaspitača i ekonomu, u susjednoj prostoriji. To su bili učenici koji su završili tadašnju dvogodišnju osnovnu školu.¹⁴ Sljedeće godine ova ustanova se pretvara u realnu gimnaziju¹⁵. Godine 1883. ona je imala 52 učenika (14 u internatu) i 5 nastavnika za tri razreda. Svi su prethodno završili 3 ili 4 razreda osnovne. Rovinski je, pozivajući se na riječi samog knjaza da se učenici pripremaju da budu činovnici, izveo zaključak da je to škola za buduće činovnike, kojih Crna Gora ionako ima previše.¹⁶ Oni su slati u inostranstvo na dalju obuku, u Pariz trojica, četvorica u Milano, od 22 koliko ih je bilo druge godine postojanja škole 1883. godine. Tada je i donesena odluka da se broj ograniči na 16-20 učenika (blagodejanaca) i da se zatvori za ostale. Ovu odluku je ukinuo knjaz Nikola i dozvolio učenje van internata najsiromašnijim o državnom trošku.¹⁷ Od 1884. do 1915. gimnazija se nalazila u Biljardi. Broj učenika nije prelazio stotinu do godine 1896/1897, a 1909/1910. imala je 306 učenika i prvih 14 maturanata.¹⁸ Gimnazija je nekoliko puta

---

¹⁴ Isto, 217.

¹⁵ Po ugledu na zemlje okruženja otvorena je realna gimnazija usmjerena na izučavanje prirodnih nauka. Nasuprot njoj je postojala klasična gimnazija sa usmjerenjem na starogrčki i latinski jezik.

¹⁶ Isto, 218.

¹⁷ Isto, 219.

¹⁸ Jelena Jovanović, Najstarije škole u Crnoj Gori: Počelo od Njegoša i manastira, *Vijesti* – portal, objavljeno 18. novembra 2012, ažurirano 22. februara 2019, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/najstarije-skole-u-crnoj-gori-pocelo-od-njegosa-i-manastira>

zatvarana, otvorena je za stalno od 1902. godine.¹⁹

Direktor gimnazije od 1883. do 1887. godine bio je Jovan Pavlović (ministar prosvjete 1887–1892). Njegovim zalaganjem gimnazija je 1885. g. od realne postala klasična. Izuzev školske 1886/1887. kada je pokušano sa 5 razreda, gimnazija je do 1901. godine ostala četvororazredna sa dominacijom klasičnih jezika, posebno latinskog. Kad je Luka Zore postao direktor, gimnazija se vraća na realnu 1900. godine.²⁰ Rovinski primjećuje da je program klasične gimnazije pripremao učenike za visokoškolske ustanove u inostranstvu, ali nije bio praktičan po pitanju primjene znanja u Crnoj Gori. Tako se učenici uopšteno upoznaju sa istorijom pravoslavne crkve, ali ne i istorijom srpske ili zetske crkvene organizacije, a u botanici, geologiji i mineralogiji se ne uzimaju u obzir prirodne raznolikosti Crne Gore.²¹

Proглаšenje ustava 1905. godine i uvođenje narodne skupštine je pomoglo prosvjeti jer se odobravaju veće sume za budžet. Samo za cetinjsku gimnaziju bilo je izdvojeno 40.000 fiorina, a 1907. otvorena je niža gimnazija u Podgorici.²² U periodu od 1887. do 1914. godine iz državnog budžeta je na prosvjetu prosječno izdvajano 6,52% što je prilična suma.²³

Od drugih škola, važno je pomenuti da je pri cetinjskom bataljonu formirana 1896. godine podoficirska škola, a 1911. vojna gimnazija na čelu sa Rusom i nekoliko nastavnika koji su takođe bili Rusi.²⁴

Niža dvogodišnja poljoprivredna škola je otvorena u Podgorici 1893. godine. Na državni trošak se primalo 10 učenika (iz svake nahije po jedan). Uslovi su bili da su 13–20

---

¹⁹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 225–226.

²⁰ Niko S. Martinović, Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak Cetinjske gimnazije 1*, 1969, 19.

²¹ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 230.

²² *Isto*, 227–228.

²³ M. D. Pejović, *n. d.*, 40.

²⁴ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 232–233.

godina starosti i sa najmanje dobrim uspjehom iz osnovne škole. Ako ima prostora primali bi se i učenici koji se školuju o svom trošku. Prve godine je primljeno ukupno 17. Prostor je bila turska kasarna i bolnica sa 2,5 rala zemlje. Iako je malo radila jer su se njeni đaci zaposlili u državnoj službi, a samo neki kao agronomi, škola je imala pozitivan uticaj na razvoj poljoprivrede. Đaci su uspjeli da posade voćke, vinograd, žitarice, da se bave pošumljavanjem, izvedu akciju uništavanja skakavaca, upoznaju seljake sa modernim plugovima i mašinama, kao i sa sredstvima protiv štetočina i bolesti.²⁵

Rovinski je istakao specifičan crnogorski stav prema zanatima. Crnogorci su se odnosili prezrivo prema njima i zato su koristili usluge zanatlija iz Italije, kasnije austrijskih oblasti i Turske. Za izgradnju građevina, pa i samih jednostavnih prizemnih, plaćani su majstori iz Boke ili Turske, naročito iz Debra. Najobičnije piljenje debela za daske su radili Bugari. Ruski naučnik kao opravdanje navodi vječito ratovanje Crnogoraca koje je razvilo prezir prema nekom drugom radu. U crnogorskoj kući nije bilo kutka za zanatliju, a nije bilo lako naći i sačuvati alatku. Da bi podstakla zanatstvo, cetinjska opština je slala mladiće na obuku u inostranstvo. Prvu zanatsku školu u Crnoj Gori je 1904. otvorio Maksimilijan Karlovič fon Mek, sekretar pri ruskom poslanstvu na Cetinju i to za knjigovesce. Tada je opštini dao novac da iznajme prostorije, nađu majstora i potrebni alat. On je i izdržavao tu školu 3 godine. Odmah je upisano 10 ljudi koji su u školi dobijali i hranu. Ta škola je kasnije prešla pod kontrolu opštine i odlično je poslovala.²⁶

Na inicijativu Sofije Mertvago, direktorice Djevojačkog instituta, otvorena je na Cetinju 1901. godine škola ručnih radova koju je finansirala italijanska princeza Jelena, kćerka

---

²⁵ *Isto*, 289–291.

²⁶ *Isto*, 291–292.

knjaza Nikole. Tako je nastala Ženska radnička škola princeze Jolande gdje je jedna žena iz Nikšića, učila djevojke da šiju različite tkanine i izrađuju ćilime, koristeći savremene alate, da bi nakon završene obuke dobile alat za svoju specijalnost.²⁷ Slične škole su otvorene u Baru i Podgorici.²⁸

Na još jednu inicijativu Sofije Mertvago, a uz podršku velike knjeginje Milice Petrović – Romanove otvoren je 1903. Dječji vrtić Velike knjeginje Milice Nikolajevne. Razlog je veliki broj same sebi prepuštene djece nadničara koji prose po ulicama ili prave nered. U njemu je boravilo 60 dječaka i djevojčica od 4 do 7 godina i dvije vaspitačice. Škola je bila namijenjena za siromašne, ali uz mjesečno plaćanje u nju su išla i djeca bogatih ljudi. Vrtić je zahtijevao od roditelja da djeca budu čista, obučena i obučena (siromašni su dobijali odjeću od vrtića).²⁹

Kada se izvede zaključak o razvoju prosvjete, Rovinski i ostali istraživači školskog sistema Crne Gore imaju uglavnom slične zaključke. Progres je sigurno bilo, ali je njegov tempo predmet različitih ocjena. Tako se iz podataka vidi da se za 20 godina, od 1873. do 1893. beznačajno promijenio broj škola. Takođe, računajući broj stanovnika Crne Gore oko 200.000, nedovoljan broj djece je bio uključen u školski sistem, posebno ženskog pola.

---

²⁷ Isto, 292-293.

²⁸ M. D. Pejović, *n. d.*, 38.

²⁹ Vidi: P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 293-296. Takođe, Tatjana Novović, Pedagoški uticaj S. P. Mertvago na razvoj predškolskva u Crnoj Gori, *ACTA HISTRIAE*, br. 26, godina 2018, volume 2, Koper 2018, 557-574.

Školska godina	Broj škola	% rasta	Broj učenika	% rasta
1833/34.	4	0	73	0
1843/44.	9	125	114	56,16
1853/54.	9	0	274	140,35
1863/64.	11	22,22	417	68,82
1873/74.	41	272,72	1.744	318,22
1883/84.	39	-5,12	1.575	-10,73
1893/94.	43	10,25	2.672	69,65
1903/04.	101	133,88	5.301	98,39
1913/14.	143	41,58	11.499	116,92
1914/15.	211	47,55	18.185	58,45

Tabela 1. Izvori: 1. Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU 1–3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica, CANU 1998. 245. 2. Radovan Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009. 36. (za godinu 1914/1915).

U ovom periodu se povećao broj stručnih učitelja, vršene su promjene u nastavnim planovima i programima, organizaciji rada, primjeni novih nastavnih metoda i oblika. Međutim, i dalje je veliki broj djece ostajao nepismen: 1910. školovalo se samo 44 % dorađe djece (12.000 od 25–30.000).³⁰

U vrijeme dolaska knjaza Nikole na prijesto nije bilo nijedne srednje škole, a na kraju vladavine, ne računajući vojne i zanatske škole, bilo ih je 10 i to – 6 gimnazija (Cetinje, Pljevlja,

³⁰ Radovan Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009, 36.

Podgorica, Nikšić, Berane i Peć) i 4 stručne škole (Bogoslovsko-učiteljska, Djevojački institut, Učiteljska škola i Poljoprivredna škola).³¹ Međutim, tek 1907. otvorena je niža gimnazija u Podgorici, a tek poslije balkanskih ratova u Nikšiću, Beranama i Peći.³² Nekontinuiran rad srednjih škola, napuštanje školovanja prije mature i ograničeni kapaciteti ustanova su stvorili nepovoljan utisak o uticaju srednjoškolske populacije na obrazovnu strukturu u državi.

Poseban problem je nepotpuno primjenjivanje zakonskih propisa. Zakonskim rješenjima iz 1879, 1884, 1907, 1914. godine i Ustavom iz 1905. godine škola je proglašena obaveznom, slobodnom i besplatnom. Međutim, djevojčice nijesu morale obavezno da idu u mješovitu školu do 1914. godine. Za roditelje su još 1879. godine predviđene kazne za neslanje djece u školu: prvi put 10–15 talira ili zatvor 8-30 dana, drugi put sa 100 kruna i oduzimanjem očinstva i starateljstva. Ipak, obavezno školovanje je, po mišljenju Jovana Pavlovića, mrtvo slovo na papiru zbog ekonomske situacije.³³

Interesantni su podaci o upisanim učenicama. Školske 1873/74. u 41 školi bila su 1 744 učenika, od čega 39 učenica (2,24%). Deset godina kasnije, od 1 575 učenika, koliko ih je te godine upisano, 72 su bile ženskog pola (4,57%). Već 1893/94. u 43 škole obrazovalo se 2 504 učenika i 168 učenica (6,29%), a 1903/04. u 101 školi učilo je 307 učenica (5,79%) i 4 994 učenika. Školske 1913/14. radile su 143 škole, a pohađalo ih je 11 499 učenika, od čega su bile 1 022 učenice (8,89%).³⁴ Dakle, udio djevojčica u ionako nedovoljno velikoj učeničkoj populaciji je bio veoma mali. Stoga, ne čudi i ogromna razlika u pismenosti između muškog i ženskog dijela stanovništva i

---

³¹ M. Starovlah, *n. d.*, 245.

³² R. Delibašić, *n. d.*, 39.

³³ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 257–258.

³⁴ J. Jovanović, *n. d.*, elektronsko neoznačeno izdanje.

između seoskih i gradskih sredina. Po zvaničnim podacima, 1911. godine u 10 crnogorskih gradova na 100 stanovnika bilo je prosječno 64,8 pismenih muškaraca i 24,7 pismenih žena. Pri tome značajna je razlika između Cetinja i Andrijevice u odnosu na Ulcinj i Podgoricu.³⁵ U seoskim sredinama taj odnos je znatno lošiji: 42% muškaraca i 4,54% pismenih žena.³⁶ Nesumnjivo su ekonomski problemi kao i patrijarhalno društvo i način upravljanja državom glavni faktori nestabilnog razvoja prosvjete do Prvog svjetskog rata.

Istorija školstva u Crnoj Gori 1918–1941. godine

U doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Crna Gora je i dalje imala visok procenat nepismenosti. Godine 1921. ta stopa je 67%, a deset godina kasnije je smanjena na 56,1%.³⁷ Interesantan je odnos muške i ženske nepismenosti 1921 – 47:87 %, a 1931 – 34,2:77,3%.³⁸

Iz tabele ispod se upravo može vidjeti taj ogroman jaz između pismenosti muškog i ženskog stanovništva, posebno u krajevima koji su bili pod turskom vlašću. Najveća razlika ide i preko 50% (Kolašin, Danilovgrad, Nikšić, Cetinje, Šavnik), srednja preko 40% (Podgorica i Andrijevice) i najmanja nešto ispod 40% (Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Kotor i Bar). Interesantno da od većih školskih centara, jedino Kotor bolje stoji sa ženskom pismenošću, dok je na sjeveru razlika manja jer je ukupna situacija veoma loša, nezavisno od pola.

³⁵ P. Rovinski, *Crna Gora... IV*, 256.

³⁶ M. D. Pejović, *n. d.*, 43.

³⁷ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2003)*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2005, 353.

³⁸ Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje, 1982, 45.

Popis 1931. godine	Ukupno	Muško	Žensko
Crna Gora	56,1	34,2	77,3
Andrijevica	64,3	43,4	85,0
Bar	65,4	47,8	80,2
Berane	69,1	51,2	87,3
Bijelo Polje	72,3	54,8	89,2
Cetinje	47,9	21,2	72,7
Danilovgrad	53,1	24,0	77,2
Kolašin	52,8	25,1	79,5
Kotor	26,8	11,8	44,4
Nikšić	52,1	25,2	76,3
Pljevlja	68,3	49,1	87,8
Podgorica	56,9	32,4	80,9
Šavnik	53,5	27,5	78,6

Tabela 2. Izvor: Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje, 1982, 45.

Poređenja radi, jugoslovenska ukupna stopa nepismenosti je 1931. iznosila 44,6% s tim da su najveću stopu nepismenosti imale Bosna i Hercegovina (70%), Kosovo i Metohija (84,2%), a najmanju Slovenija (5,5%).³⁹ Ova stopa je ipak bila manja u odnosu na onu iz 1921. kada je državni prosjek bio 51,5% i to u državi sa svega 12 miliona stanovnika.⁴⁰ Bez sumnje da je kraljevina

³⁹ Isto, 44.

⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Nolit, Beograd 1988, 324.

SHS/Jugoslavija imala izražen problem nepismenosti. Pri tome, stopa nepismenosti u Crnoj Gori je bila značajno iznad državnog prosjeka, ne i najveća, što ne umanjuje opšti negativni utisak.

Ukupni podaci za osnovne i srednje škole i učenike daju osnova za dalju analizu:

1929/1930 – 36.789 učenika,
1938/39 – 36.620 učenika, 1.038 nastavnika, 440 škola ukupno.⁴¹

Za nepunih deset godina se broj učenika smanjio. Obuhvaćena populacija učenika je mala u poređenju sa ukupnim brojem stanovnika i djecom školskog uzrasta. Procjenjuje se da je 1921. u Zetskoj oblasti živjelo 311.341 stanovnika, a 1931. u dijelu Zetske banovine koja odgovara granicama Crne Gore 360.044 stanovnika. Cijela banovina je tada imala 925.516 stanovnika. Godine 1941. njen dio je imao 417.299 stanovnika.⁴² Broj škola se udvostručio pred Drugi svjetski rat u odnosu na vrijeme prije Prvog svjetskog rata. Međutim, broj učenika nije pratio rast ukupne populacije.

U pomenutom periodu, u nastavnim planovima se isticao značaj vjeronauke i sporta iz ideoloških potreba. Osnovne škole su i dalje bile četvororazredne. Izdržavanje škola je uglavnom padalo na teret lokalne zajednice, roditelja i opštine. Tek od 1937. tu odgovornost u većoj mjeri preuzimaju banovine. Škole su obično imale jednog učitelja i jedno ili dva odjeljenja. U Zetskoj oblasti koja se poklapala sa većim dijelom nekadašnje Crne Gore podaci za osnovne škole su sljedeći:

1923/1924. godina – 342 škole, 23.472 učenika
1930. godina – 373 škole, 30.520 učenika⁴³

U poređenju sa podacima prije Prvog svjetskog rata broj osnovnih škola se povećao 1923/24 za 62,09% i nastavio sa

⁴¹ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n.d.*, 355–356.

⁴² *Isto*, 342.

⁴³ *Isto*, 354.

rastom za još 9,06%. Broj učenika se povećao za 29,07%, a do 1930. godine za još 30,03%. Dakle, postoji povećanje broja škola i učenika, ali neujednačenim tempom.

Što se tiče srednjih škola, postignut je značajan napredak. Broj gimnazija se udvostručio u odnosu na stanje prije Prvog svjetskog rata. Godine 1930. bilo ih je 12, od čega 2 privatne dvorazredne, 6 četvororazrednih i 4 osmorazredne. Učenika je bilo 4.643 u 130 odjeljenja i 184 nastavnika. Pri tome, nastavnica je bilo oko 12,5%, a učenica oko 12%. Nešto veći broj ženske djece je pohađao građanske škole u Risnu, Tivtu i Herceg Novom: od 143 djece 48 učenika i 95 učenica. Na neki način, ove škole objašnjavaju nešto veću pismenost u odnosu na ostatak Crne Gore i manji jaz između muške i ženske populacije.

Od 1919. do 1925. su radile učiteljske škole u Beranama i Danilovgradu. Od 1925. do 1927. i od 1929. ponovo je radila učiteljska u Herceg Novom, a jedino stalno je radila na Cetinju od 1922. godine. U školskoj 1938/9. postoji već 20 gimnazija sa 9.087 učenika i 314 nastavnika, 8 nižih srednjih škola sa 476 učenika, 2 srednje stručne škole sa 284 učenika i 19 nastavnika i 2 učiteljske sa 236 učenika i 21 nastavnikom. U Crnoj Gori je još 1923. godine bilo 200 fakultetski obrazovanih osoba iako su svi studirali van Crne Gore i procenat studenata uveliko nadmašivao udio crnogorskog stanovništva u kraljevini.⁴⁴

Dvogodišnja trgovačka škola je osnovana u Podgorici 1923. i postala je akademija 1927. (trajala je četiri godine). Imala je 1930/31. 9 nastavnika i 159 učenika. Petorazredna nautička škola u Kotoru sa tradicijom od 1850, postala je 1921. pomorska, a 1932. pomorsko-trgovačka akademija, 1923/24. je imala 51 učenika, a 1939/40 – 131. Godine 1933. u Baru je otvorena niža poljoprivredna škola.⁴⁵ Večernje zanatske škole,

---

⁴⁴ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 355–356.

⁴⁵ Đ. Pejović, *n. d.*, 35.

čilimarske, domaćičke škole, kursevi šivenja, pletenja su osnivani širom banovine. Prva državna zanatska stručna škola je osnovana na Cetinju 1932. i premještena u Podgoricu poslije 5 godina. Trogodišnja muška zanatska škola je osnovana u Beranama 1934. godine.⁴⁶

U međuratnom periodu, radilo se i na razvoju predškolskog obrazovanja. Broj zabavišta se kroz godine mijenjao: 1924. godine svega 2, 1929/30. godine – 6, a 1939/40. godine – 13. Te godine je u njima bilo 827 od 33.200 djece predškolskog uzrasta ili 2,5%.⁴⁷ Stiče se utisak da je u međuratnom periodu prosvjetni razvoj išao uzlaznom putanjom, ali dosta sporo. U svakom slučaju, napredak nije zanemarljiv.

Za ukupni razvoj prosvjete u ovom kratkom periodu, može se uočiti napredak u otvaranju škola, ali ne i široj dostupnosti obrazovanja. Tako, broj predškolskih ustanova se uvećao za više od 6 puta, broj osnovnih škola se duplirao, broj gimnazija skoro utrostručio. Međutim, ogroman broj djece predškolskog i školskog uzrasta i dalje je ostajao van školskog sistema. Treba imati u vidu da se broj stanovnika uvećao za trećinu, a da se broj učenika smanjio u četvrtoj deceniji XX vijeka. Takođe, uprkos značajnom smanjenju nepismenosti od oko 1% godišnje, to je i dalje ostao najizraženiji problem.

Istorija školstva u Crnoj Gori nakon 1945. godine

Uzimajući u obzir brojnost studentske populacije i stopu nepismenosti kao osnovne indikatore prosvjetnog razvoja, period nakon Drugog svjetskog rata je donio velike promjene i kontraste. Teško nasljeđe iz predratnog doba, ratna stradanja i ideološko-politički lomovi su imali ogroman uticaj na obrazovanje. Na nivou Jugoslavije, u periodu 1945–1981. broj

---

⁴⁶ *Isto*, 36–38.

⁴⁷ *Isto*, 19.

studenata se povećao 18 puta, a broj visokih i viših škola 11 puta. Do 1984. je diplomiralo preko milion studenata. Po broju studenata na 1.000 stanovnika Jugoslavija se nalazila iza Sovjetskog saveza i skandinavskih zemalja. Međutim, po stopi nepismenosti bila je u donjem dijelu ljestvice.⁴⁸

Godine 1931. nepismenost stanovništva Jugoslavije starijeg od 10 godina je bila 44,6%, smanjena je na 25,4% 1953, a na 15,1% 1971. godine. Godine 1981. nepismenost je smanjena u odnosu na 1931. godinu 4,7 puta ili na 9,5%. Procjena na osnovu tri republike koje su 1991. učestvovala na popisu (Srbija, Hrvatska, Crna Gora) jeste da je prosjek nepismenosti bio oko 5%, dakle, punih 9 puta manje nego 1931, a 5 puta manje nego 1948.⁴⁹

Koliko je učinjeno na polju iskorijenjivanja nepismenosti u Crnoj Gori, svjedoči podatak da je 1945. godine nepismenost u Crnoj Gori bila 44%, a 2003. godine 2,03%.⁵⁰ Po posljednjem popisu iz 2011. godine iznosila je samo 1,5% ili 8 149 lica. Prosječna starost nepismenog lica je bila 62 godine. Više je bilo nepismenih žena nego muškaraca: kod muškaraca je stopa nepismenosti iznosila 0,6%, a kod žena 2,4%. Nepismena žena u prosjeku je bila stara 66 godina, a nepismeni muškarac u prosjeku je imao 44 godine. U Herceg Novom, Budvi, Kotoru, Nikšiću, Tivtu i Cetinju je manje od 1% stanovnika bilo nepismeno. Najveća stopa nepismenosti je zabilježena u Plavu, 3,6% i Ulcinju 3%. U Pljevljima, Rožajama, Bijelom Polju i Šavniku stopa se kreće od 2,1% do 2,5%.⁵¹

---

⁴⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Nolit, Beograd, 1988, 423–424.

⁴⁹ Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945–1990, razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), Beograd 1997, 100.

⁵⁰ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵¹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, Monstat, Saopštenje br. 157, Podgorica 15. jun 2012, 4.

Snažna socijalna uloga države, besplatno obrazovanje na svim nivoima i kadrovske osposobljavanje doprinijeli su brzom razvoju prosvjete. Do 1967. u Crnoj Gori su osnovana 32 radnička univerziteta gdje su organizovane večernje škole, opismenjavanje i stručne obuke.

Postoje podaci i o razvoju različitih nivoa obrazovanja. Dok je 1945. postojalo samo 9 obdaništa sa 315 djece, 1999/2000. bilo ih je 19 sa 76 objekata, 603 vaspitača i 12.510 djece. Po podacima iz 2003, ovim obrazovanjem je obuhvaćeno 24% populacije predškolske djece.⁵²

U Crnoj Gori trenutno postoje 21 državna i 28 privatnih predškolskih ustanova sa 170 vaspitnih jedinica. U državne vrtiće je godine 2019/2020. upisano 95,3% djece. Odnos djevojčica i dječaka je 47,4% prema 52,6%. Broj djece u grupi je prosječno 32 u državnim, a 14 u privatnim vrtićima. Ukupan broj djece je ove godine veći u odnosu na prethodnu godinu za 6,5% i iznosi 23 080.⁵³ Računajući bruto uključenost djece u predškolsko vaspitanje (bez obzira na godine starosti) podaci UNESCO-a su da je 2010. 31,38% djece pohađalo vrtiće, a da je do 2018. taj procenat narastao na 69,33% pokazujući stalnu tendenciju rasta.⁵⁴

Obavezno osnovnoškolsko obrazovanje sa sedam razreda je uvedeno 1946, a sa 8 razreda 1950. Broj učenika je rastao sve do kraja 70-ih zbog naglog rasta prirodnog priraštaja prvih dvadesetak godina nakon rata. To se jasno vidi iz podataka:

1945 – 22.547 učenika

1950 – 55.270 učenika

---

⁵² Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵³ Saopštenje: *Predškolsko obrazovanje i vaspitanje 2019/2020. godina*, Monstat, Saopštenje br. 14, 10. februar 2020, 1.

⁵⁴ Unesco Institute for Statistics, Montenegro, <http://uis.unesco.org/en/country/me?theme=education-and-literacy#slideout-menu> dalje kao UIS, Montenegro, pristupljeno 21. 4. 2020.

1977/78 – 89.256 učenika

1999/2000 – 78.037 učenika

Školske 1999/2000. je bilo 167 škola sa 303 područna odjeljenja sa 4.888 nastavnika ili jedan na 16 učenika. Godine 2003. 97% populacije uzrasta 7–15 godina je obuhvaćena osnovnim obrazovanjem.⁵⁵ Ta populacija se nije promijenila ni po popisu iz 2011. godine. Odnos odjeljenja i učenika u redovnom osnovnom obrazovanju iznosio je 1:20, a odnos broja nastavnika i učenika 1:14. Polna struktura nastavnog osoblja pokazuje da su 77,6% ili 3.728 žene, a 22,4% ili 1.075 su muškarci.⁵⁶ Po posljednjim podacima, u Crnoj Gori postoje 162 državne osnovne škole, od kojih se dvije nalaze u okviru obrazovnih centara, kao i 5 privatnih internacionalnih škola.⁵⁷

Računajući sve navedene parametre, vidi se pozitivna tendencija uključenosti djece u osnovno obrazovanje. Međutim, vjerovatno usljed unutrašnjih migracija i pada nataliteta, broj škola se smanjuje kao i broj učenika. Tako, u tabeli ispod, vidimo da se od 2006/2007. školske godine broj učenika stalno smanjuje (sa malim izuzetkom u 2014/2015. godini). U odnosu na godinu 2018/2019. pad broja učenika je 10%. Kada je u pitanju odnos polova u učeničkoj populaciji, vidimo iz tabele da je broj učenika veći za 1,5 do 2,5% u odnosu na broj učenica.

---

⁵⁵ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵⁶ Saopštenje: *Osnovno obrazovanje, osnovne škole i resursni centri – početak školske 2017/2018. godine*, Monstat, Saopštenje broj 46, Podgorica 16. mart 2018. godine, 2.

⁵⁷ <http://www.skolskamreza.edu.me/> pristupljeno 20. 4. 2020.

Ukupan broj učenika (I–VIII/IX)			
Ukupno	Učenicice	Učenicima	Godina
75.469	36.452	39.017	2000/2001
75.760	36.603	39.157	2001/2002
74.233	35.873	38.360	2002/2003
73.673	35.610	38.063	2003/2004
74.205	35.796	38.409	2004/2005
74.858	36.012	38.846	2005/2006
75.179	36.194	38.985	2006/2007
75.038	36.247	38.791	2007/2008
74.130	35.633	38.497	2008/2009
72.993	34.990	38.003	2009/2010
70.936	34.126	36.810	2010/2011
69.461	33.433	36.028	2011/2012
68.696	32.901	35.795	2012/2013
68.133	32.650	35.483	2013/2014
68.442	32.847	35.595	2014/2015
68.108	32.458	35.650	2015/2016
67.516	32.314	35.202	2016/2017
67.998	32.043	35.955	2017/2018
67.700	32.384	35.316	2018/2019

Tabela 3. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Što se tiče srednjih škola, otvaran je veliki broj stručnih škola. Reformom 1976/1977. pokušano je ujednačavanje nivoa znanja stvaranjem školskih centara, ali se od toga odustalo 1991. Tada je postojalo 45 srednjih škola sa 31.817 učenika i 3.231 nastavnikom ili 14 učenika po nastavniku. Otvarane su i dvojezične škole na albanskom jeziku. Godine 2003, 61% populacije 16–19 godina je obuhvaćeno srednjoškolskim obrazovanjem.⁵⁸

Godine 2011. u starosnom dobu koje odgovara pohađanju srednje škole nešto je manji procenat djece koja pohađaju školu i sa povećanjem starosti taj procenat opada od 96%, koliko iznosi kod petnaestogodišnjaka do 82% koliko iznosi kod osamnaestogodišnjaka.⁵⁹ To samo govori o povećanju ove populacije, između dva popisa, ali i o napuštanju srednje škole u dosta velikom procentu. Podaci sa popisa pokazuju da se 2011. nije školovalo 15% populacije starosti 15–19. godina.⁶⁰

Školske 2010/2011. u srednje škole je upisano 32.126 učenika⁶¹, a 2019/2020. godine 27.446 u srednje škole i 148 učenika u resursne centre.⁶² Ovdje se može vidjeti smanjenje broja učenika za 14,11%. Što se tiče odnosa polova, sličan je kao u osnovnom obrazovanju. Godine 2019/2020. upisano je 48,7% učenica i 51,3% učenika.⁶³

U Crnoj Gori trenutno postoji 55 srednjih škola. Od njih, 50 su državne, 1 je državno-privatna i 4 su privatne. Postoje i 3 državna resursna centra.⁶⁴

---

⁵⁸ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n. d.*, 472.

⁵⁹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 3.

⁶⁰ Monstat, Popis 2011. Tabela CG27: Stanovništvo staro 6 i više godina prema pohađanju škole po starosti, monstat.org. pristupljeno 20. 2. 2020.

⁶¹ Saopštenje: *Redovni učenici u srednjim školama, školska 2010/2011*, Saopštenje br. 146, 20. 10. 2011, 1.

⁶² Saopštenje: *Srednje obrazovanje, srednje škole i resursni centri, početak školske 2019/2020. godine*, saopštenje br. 56, 13. april 2020, 1.

⁶³ *Isto*, 1.

⁶⁴ <http://www.skolskamreza.edu.me/>

Prva visokoškolska institucija u Crnoj Gori je Viša pedagoška škola na Cetinju osnovana 1946. godine. Ona je sa Učiteljskom školom u Nikšiću spojena 1963. i činiće Pedagošku akademiju sve do 1977. kada je osnovan Nastavnički fakultet (Filozofski od 1988). Prvi univerzitet u Crnoj Gori je osnovan 1974. godine u Podgorici. Do 1992. je nosio ime „Veljko Vlahović.“ Te 1974. godine je na njemu studiralo 11.000 studenata, a radilo 220 nastavnika i 60 naučnih radnika.

Akadske 1999/2000. godine na 15 fakulteta i akademija radilo je 667 nastavnika i saradnika. Studenata je bilo znatno manje, 7.982 studenta.⁶⁵ Dakle, broj nastavnika i saradnika se povećao za 138,21%, a broj studenata se smanjio za nešto više od četvrtine u odnosu na univerzitetski početak. Razlog je vjerovatno posleratni bum nataliteta koji se ispoljio u povećanoj studentskoj populaciji, ali i oslabio krajem 70-ih godina.

Godine 2002. studiralo je 8.333 studenata što je činilo 16,9% populacije između 19 i 23 godine. Sljedeće godine je studiralo 9 759 studenata ili 21% pomenute populacije.⁶⁶

akademska godina	upisani studenti - osnovne studije		
	Ukupno	Ženski	Muški
2000/01.	8.271	4.675	3.596
2001/02.	7.878	4.503	3.375
2002/03.	8.333	4.891	3.442
2003/04.	9.759	5.961	3.798
2004/05.	11.011	6.630	4.381
2005/06.	12.903	7.712	5.191
2006/07.	16.173	9.248	6.925

⁶⁵ Ž. Andrijašević – Š. Rastoder, *n.d.*, 473.

⁶⁶ *Isto*, 473.

Akademska godina	Upisani studenti - osnovne studije		
	Ukupno	Ženski	Muški
2007/08.	18.009	9.651	8.358
2008/09.	20.490	11.048	9.442
2009/10.	21.199	11.268	9.931
2010/11.	22.163	11.748	10.415
2011/12.	22.227	11.956	10.271
2012/13.	22.279	11.882	10.397
2013/14.	23.442	12.395	11.047
2014/15.	24.184	12.784	11.400
2015/16.	22.201	11.921	10.280
2016/17.	21.422	11.601	9.821
2017/18.	20.250	11.168	9.082
2018/19.	19.210	10.618	8.592

Tablica 4. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Treba napomenuti da je Crna Gora 2003. godine postala potpisnica Bolonjske deklaracije. Sljedeće akademske godine (2004/05) je primijenjena.⁶⁷ Vjerovatno je značajan porast upisanih studenata (12,83%) te akademske godine jedna od posljedica. Tako je 10 godina od reforme obrazovanja dostignuto maksimalno povećanje broja studenata od 119,63% (24.184 studenta). Zanimljivo je da je odmah zatim nastupio postepen pad broja studenata. U akademskoj 2018/19. godini upisano je 19.210 studenata što je, u odnosu na 4 godine prije

⁶⁷ http://www.erasmusplus.ac.me/?page_id=4749 pristupljeno 20. 4. 2020.

pad od 20,57%. Očigledna je tendencija smanjenja broja studenata iako je i posljednji broj izuzetno veliki u odnosu na posljednju godinu XX vijeka (povećanje 132,26%). To sve znači da se u Crnoj Gori više nego udvostručio broj studenata i da se uprkos relativnom smanjenju taj odnos održava. Treba pomenuti i privatne fakultete i univerzitete koji u posljednjih 15 godina utiču djelimično na povećanje studentske populacije.⁶⁸

Po podacima sa popisa 2011. godine, nakon sticanja punoljetstva dolazi do većeg pada broja lica koja nastavljaju školovanje. Oko polovina populacije od 20 godina upisana je te godine na fakultet, ali sa povećanjem starosti ovaj procenat opada i odustajanje od fakulteta kod populacije od 22 godine iznosilo je oko 10%. Pri tome, oko 10% stanovnika starosti 30 godina je pohađalo neku visokoškolsku ustanovu. Inače, prosječna starost studenta je bila 25,5 godina. Prema podacima Eurostata, prosječna starost studenta u Evropskoj uniji je tada bila značajno manja i iznosila je 22,1 godine.⁶⁹ Navedeni podaci o udjelu studentske populacije se mogu dovesti u vezu sa promjenom načina studiranja (po Bolonjskoj deklaraciji) i osnivanjem privatnih univerziteta. Razlika u starosti studenata je evidentna i vjerovatno je vezana za povećani broj novih studenata, čiji je upis olakšan ukidanjem prijemnog ispita, i dugogodišnjim studiranjem onih upisanih po starom programu studiranja.

Odnos polova među studentima je drugačiji u odnosu na prethodne periode. To se vidi kada se brojevi iz prethodne tabele pretvore u procenat. Tako je više studentkinja nego studenata, uz manje varijacije sa povećanjem ukupnog broja studenata. Razlika ide i preko 60% u korist ženskog pola i samo u nekim godinama se približava polovini.

---

⁶⁸ Vidi: <http://www.erasmusplus.ac.me/wp-content/uploads/Lista-akreditovanih-ustanova-visokog-obrazovanja-u-Crnoj-Gori.pdf>

⁶⁹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 3.

Akadska godina	Ženski	Muški
2000/2001.	56,52	43,48
2001/2002.	57,16	42,84
2002/2003.	58,69	41,31
2003/2004.	61,08	38,92
2004/2005.	60,21	39,79
2005/2006.	59,77	40,23
2006/2007.	57,18	42,82
2007/2008.	53,59	46,41
2008/2009.	53,92	46,08
2009/2010.	53,15	46,85
2010/2011.	53,01	46,99
2011/2012.	53,79	46,21
2012/2013.	53,33	46,47
2013/2014.	52,88	47,12
2014/2015.	52,86	47,14
2015/2016.	53,70	46,30
2016/2017.	54,15	45,85
2017/2018.	55,15	44,85
2018/2019.	55,27	44,73

Tabela 5. Izvor: autor M. Manojlović

Slične podatke možemo naći u tabelama o diplomiranim studentima. Broj diplomiranih studenata raste sa prvim

generacijama studenata po novom sistemu studiranja, čak dvaput više. Taj broj se i danas relativno dobro drži. Razlika između 2000. i 2018. godine je nevjerojatnih 236,18%, a u odnosu na 2016. godinu, kada je bilo dosad najviše diplomiranih studenata, razlika ide i do 253,70%.

Godina diplomiranja	Diplomirani studenti		
	Ukupno	Ženski	Muški
2000.	879	505	374
2001.	1.025	596	429
2002.	1.274	673	601
2003.	1.271	727	544
2004.	1.456	864	592
2005.	1.656	958	698
2006.	1.867	1.087	780
2007.	2.389	1.685	704
2008.	2.812	1.792	1.020
2009.	3.282	1.988	1.294
2010.	3.086	1.882	1.204
2011.	3.045	1.791	1.254
2012.	2.923	1.768	1.155
2013.	3.073	1.809	1.264
2014.	2.978	1.789	1.189
2015.	2.855	1.775	1.080
2016.	3.109	1.799	1.310
2017.	3.048	1.756	1.292
2018.	2.955	1.665	1.290

Tabela 6. Izvor: Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Iz tabele ispod se vidi da procenat diplomiranih studenata ukazuje na prevladavanje ženskog pola u većoj mjeri. Ta razlika ide i do 70% i uglavnom je viša u odnosu na prethodno poređenje.

Godina	Ženski	Muški
2000.	57,45	42,55
2001.	58,15	41,85
2002.	52,83	47,17
2003.	57,20	42,80
2004.	59,34	40,66
2005.	57,85	42,15
2006.	58,22	41,78
2007.	70,53	29,47
2008.	63,73	36,27
2009.	60,57	39,43
2010.	60,99	39,01
2011.	58,82	41,18
2012.	60,49	39,51
2013.	58,87	41,13
2014.	60,07	39,93
2015.	62,17	37,83
2016.	57,86	42,14
2017.	57,61	42,39
2018.	56,35	43,65

Tabela 7. Izvor: autor M. Manojlović

Interesantno je vidjeti podatke o postdiplomskim studijama.⁷⁰ Prvo, višestruko je povećan broj magistara nauka. Tako, ako

⁷⁰ Od uvođenja Bolonjske deklaracije, na većini fakulteta studije su organizovane po sistemu 3+1 odnosno 3 godine osnovne i 1 godina specijalističkih postdiplomskih studija. S obzirom da su tek 2007. prvi put organizovane specijalističke studije, broj studenata nijesmo unijeli u statistiku.

računamo 2000. godinu sa svega 17 magistara nauka i 2013. sa 296, kao maksimumom, povećanje je nevjerovatnih 1.641,18%. Do 2018. došlo je do smanjenja za 46,28%, ali u odnosu na 2000. godinu to je ipak povećanje za čak 835,29%. Razlika među polovima je zanimljiva. Tako, ako je 2000. taj odnos zanemarljivo u korist ženskog pola (52,94%). sa povećanjem broja studenata, raste i razlika. Godine 2012. iznosila je 63,48 u korist ženskog pola, sljedeće godine već 60,47%, a padala je razlika i dalje zbog pada broja studenata na 55,35% koliko je udio magistara nauka ženskog pola bio 2018. godine.

Godina	Magistri – magistri nauka			Doktori nauka		
	Ukupno	Ženski	Muški	Ukupno	Ženski	Muški
2000.	17	9	8	4	1	3
2001.	15	8	7	11	3	8
2002.	16	7	9	10	2	8
2003.	21	8	13	5	1	4
2004.	32	17	15	10	3	7
2005.	40	15	25	17	7	10
2006.	37	19	18	7	2	5
2007.	186	104	82	6	6	-
2008.	140	69	71	14	3	11
2009.	217	124	93	18	12	6
2010.	248	142	106	15	6	9
2011.	257	142	115	11	4	7
2012.	282	179	103	8	8	-
2013.	296	179	117	13	4	9
2014.	284	177	107	20	12	8
2015.	237	150	87	16	10	6
2016.	190	112	78	28	19	9
2017.	163	92	71	18	8	10
2018.	159	88	71	26	14	12

Tabela 8. Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa, monstat.org.

Kada su u pitanju doktorske studije tu se, takođe, povećao broj doktora nauka, ali bez stalne uzlazne ili silazne tendencije. Brojevi su jednocifreni ili dvocifreni u različitim decenijama. Ipak, ako uporedimo 2000. godinu kada je bilo svega 4 doktora nauka, što je istovremeno i minimum, i godinu 2016. kada je bio maksimum, dolazimo do povećanja za 600%. Odnos polova je interesantan i govori u korist ženskog pola od 100% u godinama 2007. i 2012. Međutim, to zapravo ništa ne znači jer je i taj odnos veoma različit po godinama. Tako, od 18 godina zahvaćenih statistikom, u 11 godina je bio veći broj doktora nauka muškog roda. Dakle, kod doktorskih studije se ne može uočiti neki bitan trend.

Za analizu obrazovne strukture su veoma bitni osnovni demografski pokazatelji. Gledajući uopšteno populaciju Crne Gore možemo izvući zanimljive podatke.

Godina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003. ⁷¹	2011.
Populacija	377.189	419.873	471.894	529.604	584.310	615.035	612.267	620.029

Tabela 9. Izvori: 1. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, I*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1991, 11. 2. Saopštenje: *Uporedni pregled broja stanovnika po polu i starosti prema opštinama, Popis 2003. i 2011. godine*, Monstat, saopštenje br. 321. 30.11. 2012, 1. 2. Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 124–125.

Prema rezultatima popisa iz 2011. godine Crna Gora je imala 620.029 stanovnika, od čega su 50,6% ili 313.793 žene, a 49,4%

⁷¹ Za popis iz 2003. unijeli smo podatke prilagođene metodologiji popisa iz 2011, a inače se pojavljuju podaci i 620.145 i 673.078 stanovnika u zavisnosti od računanja stranaca u državi, studenata i radnika u inostranstvu.

ili 306.236 muškarci.⁷² Dok je u periodu nakon Drugog svjetskog rata zabilježen značajan porast stanovništva, od 1991, zbog ratova i iseljavanja broj stanovnika je vrlo malo porastao. Tako je, prirodni priraštaj, 1951. iznosio 20,8 promila, 1961. 20,4 promila, 4,3 promila 2003. godine i svega 2,2 promila 2011. godine.⁷³ Imajući u vidu stalni pad prirodnog priraštaja, starenje stanovništva i spoljne migracije, demografska slika u posljednjih 30 godina izgleda prilično loše.

Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore tokom različitih perioda je sljedeća:

1961 – 9,3% stanovništva sa srednjom, višom i visokom školom

1991 – 44,1% sa srednjom, 30,5%, sa višom i 14,5% sa visokom 14,5%

2003 – 48,4% sa srednjom i 12,6% sa visokom školom.⁷⁴

Po podacima sa popisa iz aprila 2011. od ukupnog broja stanovnika starih 15 i više godina 260.277 ili 52% ima završenu srednju školu. Međutim od tog broja 27.285 trenutno pohađa fakultet (oko 10,5%). Značajan je podatak da je tada 17% stanovnika Crne Gore imalo višu ili visoku školsku spremu.⁷⁵ Značajan je porast stanovništva sa srednjom, višom i visokom školom između 1961. i 1991. za skoro 10 puta. Međutim, procenat stanovništva sa visokom školom se značajnije promijenio tek 2011. u odnosu na prethodnih 20 godina.

---

⁷² Saopštenje: *Popisni podaci prema polu, Crna Gora*, Monstat, Saopštenje broj 47, Podgorica, 8.mart 2012. 1.

⁷³ Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 125.

⁷⁴ Ž. Andrijašević - Š. Rastoder, *n. d.*, 473.

⁷⁵ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 1.

Komparativna analiza obrazovnog napretka Crne Gore

Da bismo dobili realniju sliku o progresu crnogorskog školstva, možemo uporediti Crnu Goru sa razvijenim dijelom svijeta i svijetom uopšte. Tako, 1820. godine oko 12% svjetskog stanovništva je bilo pismeno, a 17% je imalo makar osnovno obrazovanje. Tada Crna Gora još uvijek nije imala osnovnu školu već se pismenost sticala individualno, u manastirima. Svjetska pismenost se udvostručila jednom tokom XIX vijeka, a zatim i drugi put u periodu između 1900. i 1990. da bi u trećem milenijumu dostizala skoro 100%⁷⁶ sa izuzetkom Afrike (64%). Svjetski prosjek godina provedenih u formalnom obrazovanju 1870. je iznosio jednu godinu i povećao se na 3 godine poslije Drugog svjetskog rata i na nešto više od 7 godina u trećem milenijumu.⁷⁷

Već smo ranije pominjali, da je zastupljenost formalnog obrazovanja u crnogorskoj populaciji bila niska početkom XX vijeka zbog nedovoljno stroge primjene zakona o obaveznom školovanju. Ispod polovine učeničke populacije je pohađalo osnovnu školu što je i rezultiralo srazmjernom stopom nepismenosti. U međuratnom periodu porast učeničke populacije nije pratio brži rast ukupne populacije. Ovakva situacija je potrajala i prvih decenija poslije Drugog svjetskog rata, kada se i uvodi osmogodišnje osnovno obrazovanje. Podaci, koje UNESCO redovno objavljuje, pokazuju da je 2016. godine pismenost na svjetskom nivou iznosila 86% (90% muškarci, 83% žene).⁷⁸ Istovremeno, razvijene države Evrope,

---

⁷⁶ *How was life? Global well-being since 1820*, uredili: Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Marco Mira d'Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith, Marcel Timmer, OECD Publishing, 2014, 93.

⁷⁷ *Isto*, 87. Vidi detaljno tabelu na strani 95 istog djela.

⁷⁸ Literacy rates continues to rise from one generation to the next, *UIS Fact Sheet* No. 45 | September 2017, 1. <http://uis.unesco.org>.

Centralne Azije, Sjeverne Amerike su imale procenat nepismenosti manji od 2%.⁷⁹ U tom pogledu Crna Gora danas uspijeva da drži korak sa razvijenim državama.

Bitan je indikator prosvjetnog razvoja i obuhvaćenost populacije formalnim obrazovanjem. Ako se uzmu u obzir podaci o razvijenim zemljama svijeta, u prvom redu Zapadne Evrope (Velika Britanija, Holandija, Francuska, Njemačka, Italija, Španija, Švedska) i njenih ogranaka (SAD, Australija i Kanada) razlika je u XIX vijeku bila nedostižna. Tako, u Zapadnoj Evropi je 1870. 60% stanovništva starijeg od 15 godina imalo bar neki osnovni vid obrazovanja i prosječno 3,5 godine obrazovanja. U evropskim ograncima je taj procenat iznosio 82,3% i prosječno 5,5 godina. Već 1940. 100% stanovništva u zapadnim ograncima je imalo bar neko osnovno obrazovanje i 8,9 godina formalnog obrazovanja, a Zapadna Evropa je 2010. skoro dosegla isti rezultat (99,8%) i 11,9 godina (zapadni ogranci tada već 13,5 godina).⁸⁰

Može se reći da je Crna Gora ubrzano stizala razvijene zemlje u drugoj polovini XX vijeka. Tako je, po popisu iz 2011. svega 2% stanovništva bez ikakve škole (još 1% nije dalo odgovor).⁸¹ To bi značilo da 98% ili eventualno 97% stanovništva starijeg od 15 godina ima neki vid obrazovanja. S obzirom na stopu nepismenosti od 1,5% smatramo da je razlika od pola procenta nastala zbog neformalnog opismenjavanja. U Crnoj Gori je, iste godine, 28% stanovništva sa završenom i nepotpunom osnovnom školom, 52% sa srednjom i 17% sa visokom.⁸² Zbog toga, procjena je da se Crna Gora nalazi blizu evropskog prosjeka godina provedenih u formalnom obrazovanju iako nema dovoljan procenat stanovništva sa visokim obrazovanjem.

⁷⁹ Isto, 3.

⁸⁰ *How was life? Global well-being since 1820*, tabele sa strana 94. i 95.

⁸¹ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 1.

⁸² Isto, 1.

Njen prosjek je svakako bolji od svjetskog (7,7 godine 2010) na koji utiču loši rezultati Afrike i Jugoistočne Azije.⁸³

Da bismo poredili obuhvaćenost predškolske populacije mogu nam poslužiti podaci o najboljim svjetskim rezultatima. Godine 2015. Južna Koreja je postigla 94,7% obuhvaćenosti predškolske populacije. Zemlje iz G20 imaju prosjek oko 60% sa nižim rezultatima Indonezije, Turske, Saudijske Arabije i Južne Afrike. Za 28 evropskih zemalja prosjek je 91,8%, ali se odnosi samo na djecu od 4 godine.⁸⁴ Po podacima UNESCO-a koji računa predškolsko obrazovanje u uzrastu 3–5 godina, neto obuhvaćenost populacije Crne Gore je 2011. iznosila 31,35%, a 2018 – 67,32%. Već smo ranije pominjali bruto obuhvaćenost koja se ne razlikuje mnogo: 31,38% i 69,33%.⁸⁵ U svakom slučaju, evidentan je drastičan progres Crne Gore, ali i prostor za dalje unapređenje.

Obuhvaćenost populacije učenika sistemom osnovnog obrazovanja je na svjetskom nivou 2015. godine iznosila 88,3% za djevojčice i 90,4% za dječake. Najveća pokrivenost populacije je zabilježena u Kanadi i Saudijskoj Arabiji 99,6% (2012), Argentini 99,4%, Japanu 98,8% i EU 97,4%.⁸⁶ Već smo pominjali da je ovaj procenat u Crnoj Gori već duže vrijeme oko 97%. U odnosu na svjetski prosjek od skoro 90% ovaj podatak je pozitivan.

Ranije smo pomenuli da je u Crnoj Gori 2011. bilo 52% stanovništva sa srednjom školom. Po podacima Eurostata, koji je koristio istu metodologiju kao Monstat, u Crnoj Gori je sa srednjom i višom školom 2011. bilo 61,2%, a 2019 – 60,7%. Prisutne su stalne oscilacije iz godine u godinu, ali procenat nikad nije bio manji od 59,2%, i ne veći od 61,2%. Prosjek EU

---

⁸³ *How was life? Global well-being since 1820*, 95.

⁸⁴ *The EU in the World*, Statistical books, Eurostat, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018, European Union, 2018, 50.

⁸⁵ UIS, Montenegro.

⁸⁶ *The EU in the World*, 51.

(27 zemalja) je tada iznosio 47,1% odnosno 46,3%. Kada je u pitanju procenat stanovništva između 15 i 64 godine starosti, sa nepotpunom i završenom osnovnom školom, u EU je 2011. iznosio 30,5%, a 2019. 25,7%. Crna Gora je 2011. imala 22,4%, a 2019. 17,4%. stanovništva sa nepotpunom i završenom osnovnom školom. Najniži procenat u Evropi ima Litvanija (11,1%), a najviši Turska (60,5%)⁸⁷ U ovom segmentu i po ovim podacima Crna Gora ima dobre rezultate.⁸⁸

Što se tiče visokog obrazovanja, 2017, malo manje od trećine populacije odraslih (25 i iznad) je u EU imalo završeno visoko obrazovanje (29,3% muškaraca, 33,2% žena). U Rusiji je po podacima iz 2010. taj procenat izuzetno visok, 59,7% muškaraca i 63,7% za žene. Preko 30% su imale Kanada (2011) SAD, Japan, Australija i Južna Koreja (2010). Najniži procenat je u Indoneziji i Južnoafričkoj republici gdje samo jedan od deset muškaraca i žena imaju visoko obrazovanje. Ispod 10% za žene su procenti iz Kine (2010) i Indije (2011). Razlika među polovima je zabilježena u Južnoj Koreji (2010) gdje su muškarci imali prednost od 10,7%, dok je veći procenat žena u Kanadi (2011) i Australiji.⁸⁹

Uzimajući u obzir da je u Crnoj Gori procenat stanovništva starijeg od 25 godina sa visokom školom bio 17% 2011. vidi se očigledno zaostajanje za evropskim prosjekom. Međutim, te iste godine, od 42 816 stanovnika starosti 20–24 godine 40,33% je uključeno u studiranje na više nivoa visokog obrazovanja. U starosnoj grupi 25–29 godina, 28% ima visoku školsku spre-

⁸⁷ Eurostat, Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators, posljednja izmjena 21. 4. 2020, pristupljeno 22. 5. 2020. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

⁸⁸ S obzirom na zvanične podatke sa popisa 2011. i razliku u odnosu na Eurostat za blizu 10% kod srednjeg obrazovanja i skoro 6% kod osnovnog uzeli smo ove podatke sa rezervom.

⁸⁹ *The EU in the World*, 53.

mu.⁹⁰ To znači da se uvećao broj mlađih visokoobrazovanih ljudi i da stalno raste. Po podacima UNESCO-a iz 2018, u populaciji od 19 do 23 godine, u treći ciklus obrazovanja je uključeno 56,08 % pomenute populacije (64,91% žena i 47,95% muškaraca) što je više u odnosu na 2010. (52,23%), a manje u odnosu na 2017. (58,19%).⁹¹

Po podacima Eurostata, 2011. godine Crna Gora je imala 16,4% stanovništva sa visokim obrazovanjem, a 2019 – 21,8%. Prosjek EU (27 država) je 2011. iznosio 21,6%, a 2019 – 27,9%.⁹² Dakle, Crna Gora kasni za evropskim prosjekom desetak godina. Ako bi se uzeo prosjek najrazvijenijih 15 država EU ta razlika bi bila veća za oko 3%. Po brojnosti visokoobrazovanog stanovništva 2019. godine ističu se: Luksemburg (41%), Irska (40,7%), Velika Britanija (40,6%), Kipar (40%) Švajcarska (38,6%) i Finska (38,5%). Značajno malobrojnije je visokoobrazovano stanovništvo u Rumuniji (16%), Italiji (17,4%), Sjevernoj Makedoniji (18,3%) i Turskoj (18,4%). Crna Gora je u rangu Češke (21,6%), Hrvatske (22%) i Mađarske (22,5%).⁹³

Na kraju, možemo zaključiti da se uočava jasna dominacija osnovnog obrazovanja u Crnoj Gori tokom XIX i početkom XX vijeka. Pri tome, to nije bila kompletna osnovna škola, nego tri ili četiri razreda. Broj osnovnih i srednjih škola se značajno povećao, kao i broj učenika u međuratnom periodu, ali su loši ekonomski uslovi i nedovoljno poštovanje zakona i tada uticali na nedovoljnu obuhvaćenost učeničke populacije. Nakon Drugog svjetskog rata, slijedi vrtoglavo brz napredak na svim poljima. Ističe se razvoj svih nivoa obrazovanja, posebno visokog, ali i eliminacija nepismenosti u kratkom roku. Naglo se povećava broj škola, učenika, nastavnika što drastično mijenja

---

⁹⁰ Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, 2.

⁹¹ UIS, Montenegro.

⁹² Eurostat, navedeni izvor.

⁹³ *Isto*.

obrazovnu strukturu stanovništva. Međutim, mora se razlikovati period stalnog napretka do 1991. godine i nakon toga, kada dolazi do stagnacije u demografskim i ekonomskim pokazateljima. Tada se uočava opadanje broja učenika, ali i povećanje broja obrazovnih institucija na predškolskom, srednjoškolskom i visokoškolskom nivou. Istovremeno, nakon naglog porasta broja studenata, uočava se tendencija opadanja broja studenata.

Možemo zaključiti da je Crna Gora najveći progres napravila na polju eliminacije nepismenosti i široj dostupnosti obrazovanja. Ipak, prostora za napredak ima na svim poljima. S obzirom na ubrzani razvoj prosvjete u drugoj polovini XX vijeka, mora se naglasiti i potreba šire prosvjetne politike povezane sa ekonomskim potrebama Crne Gore, a u skladu sa postojećim demografskim problemima i tendencijama. Predstojeći popis stanovništva će vjerovatno definisati buduće smjernice crnogorskog obrazovanja.

Izvori:

- Monstat, Odsjek statistike obrazovanja, kulture i pravosuđa: <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=75&pageid=75> pristupljeno 20. 2. 2020.

- Monstat, Popis 2011, Tabela CG27: Stanovništvo staro 6 i više godina prema pohađanju škole po starosti, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322>, pristupljeno 20. 2. 2020.

- Unesco Institute for Statistics, Montenegro, <http://uis.unesco.org/en/country/me?theme=education-and-literacy#slideoutmenu>, pristupljeno 21. 4. 2020.

- Eurostat, Population by educational attainment level, sex and age (%) - main indicators, posljednja izmjena 21. 4. 2020, pristupljeno 22. 5. 2020. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
- <http://www.skolskamreza.edu.me/> pristupljeno 20. 4. 2020.

Literatura:

a) monografije

- Živko Andrijašević, Milan Šćekić, *Crnogorski vladari*, Dnevne novine, Podgorica 2018.
- Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore (od najstarijih vremena do 2003)*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2005.
- Rade Delibašić, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2009.
- Ibrahim Latifić, *Jugoslavija 1945–1990, razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodno-oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), Beograd 1997.
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije*, I, Savezni zavod za statistiku, IŠP „Savremena administracija“, Beograd 1991.
- Đoko D. Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918–1941*, Obod, Cetinje 1982.
- Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, III, Nolit, Beograd, 1988.
- Pavle Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje 1993–1994.
- Pavle Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000.
- *The EU in the World*, Statistical books, Eurostat , Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2018.

- *How was life? Global well-being since 1820*, uredili: Jan Luiten van Zanden, Joerg Baten, Marco Mira d'Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith, Marcel Timmer, OECD Publishing, 2014.

b) Članci, separati, referati, saopštenja

- Miroslav Doderović, Zdravko Ivanović, Stanovništvo Crne Gore, *Matica* br. 74, ljeto 2018, 121–140.

- Jelena Jovanović, Najstarije škole u Crnoj Gori: Počelo od Njegoša i manastira, *Vijesti – portal*, objavljeno 18. novembra 2012, ažurirano 22. februara 2019, <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/najstarije-skole-u-crnoj-gori-pocelo-od-njegosa-i-manastira> neoznačeno elektronsko izdanje

- Marina Martinović, Predgovor za P. Rovinski, *Djevojački institut carice Marije na Cetinju*, Cetinje 2000, 5–24.

- Niko S. Martinović, Nastavni plan i program Cetinjske gimnazije po ocjeni P. A. Rovinskog, *Godišnjak Cetinjske gimnazije 1*, 1969, 19–28.

- Momčilo D. Pejović, *Uvod u: Školovanje crnogorske omladine u inostranstvu 1848–1918*, separat sa sajta academia.edu, 23–43.

- Saopštenje: *Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore*, Monstat Institut za statistiku, Saopštenje br.157, Podgorica 15, jun 2012. 1–6.

- Saopštenje: *Osnovno obrazovanje, osnovne škole i resursni centri - početak školske 2017/2018. godine*, Monstat, Saopštenje broj 46, Podgorica 16. mart 2018. godine, 1–5.

- Saopštenje: *Popisni podaci prema polu, Crna Gora*, Monstat, Saopštenje broj 47, Podgorica, 8.mart 2012, 1–9.

- Saopštenje: *Predškolsko obrazovanje i vaspitanje 2019/2020. godina*, Monstat, Saopštenje br. 14, 10. februar 2020, 1–2.

- Saopštenje: *Redovni učenici u srednjim školama, školska 2010/2011*, Monstat, Saopštenje br. 146, 20. 10. 2011, 1–2.

- Saopštenje: *Srednje obrazovanje, srednje škole i resursni centri, početak školske 2019/2020. godine*, Monstat, Saopštenje br. 56, 13. april 2020, 1–5.

- Saopštenje: *Uporedni pregled broja stanovnika po polu i starosti prema opštinama, Popis 2003. i 2011. godine*, Monstat, saopštenje br. 321, 30. 11. 2012, 1–6.

- Miloš Starovlah, Prosvjetna politika kralja Nikole, radovi sa naučnog skupa CANU, 1-3. oktobra 1997. u Podgorici, *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme II*, Podgorica 1998, 233–251.

- Literacy rates continues to rise from one generation to the next, *UIS Fact Sheet* No. 45, September 2017, 1-13. <http://uis.unesco.org>

- http://www.erasmusplus.ac.me/?page_id=4749 pristupljeno 20. 4. 2020.

UTICAJ MOTIVACIJE U OKVIRU UČENJA POMOĆU VIDEO IGARA

Igor Ivanović

In this paper, we will consider how motivation, in the context of learning through video games (LTVG), affects the learning achievements in students studying English in the first and second year of the Biotechnical Faculty, in relation to the paradigm of classical language teaching methodology. This research will show how students react to learning through video games and what are the advantages of this language teaching methodology. In particular, we will try to find out what increases students' motivation and whether learning through video games affects the increase of motivation. In order to verify the mentioned theories, we designed a study that included one experimental and one control group. The experimental group had to complete certain tasks through the LTVG methodology, while the control group was given the same tasks through the traditional English language teaching methodology.

Tokom ranog razvoja, djeca uče o svom neposrednom okruženju kroz igru i istraživanje, koristeći jedan od najosnovnijih aspekata svoje ličnosti – želju za igranjem. Ova želja i istraživanje im može omogućiti, tokom kasnijeg života, da razviju kritičko mišljenje i rješavanje problema, što su suštinske crte

koje naš obrazovni sistem mora da pospješuje i da se na njih nadovezuje. Ovo je mjesto gdje UPVI može da pomogne. Naime, uključivanjem UPVI u naš obrazovni sistem možemo da iskoristimo prirodnu želju za igrom, koja postoji kod ljudi svih uzrasta, kako bismo imali učenike i studente sa boljim akademskim uspjehom, koji koriste kritičko mišljenje umjesto jednostavnog pamćenja podataka koje ne mogu ili ne znaju kako da iskoriste u stvarnom životu, tj. za neke praktične potrebe. U smislu ovog rada, osvrnućemo se na to kako se UPVI može iskoristiti za povećanje motivacije kod učenja engleskog jezika.

UPVI se definiše kao metodološki pristup koji koristi računarske igre, koje imaju obrazovnu vrijednost, tako da učenici mogu da postignu ishode učenja kroz digitalno okruženje za učenje. Od suštinskog značaja je da znamo da nijesu sve računarske igre podjednako podesne za obrazovanje i učenje engleskog jezika. Da bi neka video igra bila podesna za obrazovne svrhe, neophodno je da ispuni nekoliko kriterijuma. Očigledno je da, na primjer, igre koje sadrže nasilje i druge neprikladne sadržaje ne mogu biti korišćene za obrazovanje šire populacije. Dalje, igra mora da ima jasan cilj, dobru mehaniku, dinamiku i fleksibilnost. Jasan cilj igranja igre je jako bitan, pogotovo za mlađe uzraste koji uče strani jezik. Bez jasnog cilja igranja igre, ona brzo postaje zbunjujuća i demotivišuća. Ovo negativno utiče na cjelokupni obrazovni kontekst igre i ne dovodi do zadovoljavajućih ishoda učenja. U ovom dijelu UPVI primjenjuje ono što postoji i kod tradicionalnih ishoda učenja. Ukoliko nastavnik ili profesor nema jasan cilj predavanja tj. šta i koje gradivo treba pokriti tokom časa, ni učenici/studenti neće imati jasnu predstavu to tome šta je cilj i ishod tog časa. Isto tako, ukoliko igranje obrazovne računarske igre studentima izgleda kao nasumičan postupak, ista ta igra neće imati gotovo nikakvu obrazovnu vrijednost. Slično tome, ukoliko mehanika igre djeluje zbunjujuće, to će zasigurno otežati prenos znanja preko igara, igra neće biti zanimljiva ili će biti nezgodna za igranje, jer mehanika nije realna ili je neintuitivna. U smislu

fleksibilnosti, u idealnom slučaju, igra mora da zadovolji dva kriterijuma. Da omogućava prilagodljivost igre u smislu njene adaptacije igračkim vještinama studenta i da promovise nelinearnost igranja. U vezi prvog kriterijuma, igru je moguće napraviti tako da poseban algoritam prati igračke sposobnosti (brzinu reagovanja, broj tačnih poteza/odgovora, itd) i da tome prilagodi težinu igre. U smislu drugog kriterijuma, igra treba da ima određenu dozu pozitivne nepredvidljivosti, kako linearnost i predvidljivost ne bi uništili draž igranja i otkrivanja nečega novog. Ukoliko igra ne ispunjava pomenute uslove, velika je vjerovatnoća da se ne može uključiti u obrazovni sistem bez većih izmjena. Dakle, osnovna hipoteza ovog rada je da povećanjem motivacije studenti mogu da pospješe svoje akademske rezultate u učenju engleskog jezika, a igranje video igara se prirodno naslanja na povećanje motivacije. Kada imamo motivisane studente, to će gotovo neizbježno dovesti do toga da student uvijek pokuša za završni postavljeni zadatak i da pokaže pozitivan stav prema učenju (Deater-Deckard, Chang & Evans, 2013).

Dinamika igre	Takmičenje	Saradnja	Zajednica	Zbirka	Postignute	Iznenadeње	Napredak	Istraživanje
Bodovi					●		●	
Nivoi	●			●	●		●	
Misije	●		●		●	●		●
Bedževi			●	●	●	●	●	●
Napredak	●	●	●		●			
Otvoreni predmeti					●	●		●
Informacije	●	●	●				●	●
Obavještenja			●				●	
Testovi	●		●		●		●	
Vizuelni napredak					●		●	

1. tabela: dinamika i mehanika igara¹

¹ <https://www.bunchball.com/gamification/game-mechanics>. Materijal je sa ove internet strane preuzet 18. marta 2020. godine u 21:03.

Na osnovu 1. tabele možemo da vidimo da se dinamika i mehanika igre prožimaju i upravo odatle UPVI crpi svoju energiju i zato predstavlja gotovo savršen medijum za prenos znanja koje će studenti moći da iskoriste na praktičan način. Pored postizanja akademskih ciljeva, igranje igara u obrazovne svrhe razvija i takmičarski duh, jer se studenti, na primjer, mogu podijeliti u dvije ili više grupa, kako bi se vidjelo ko će prvi doći do tačnog i kvalitetnog rješenja. Od studenata se takođe može tražiti da svoja rješenja i radnje koje su imali u igri objasne na engleskom jeziku što im omogućava da verbalizuju svoje misli i da, istovremeno, razvijaju i druge jezičke vještine. UPVI studentima takođe omogućava da simuliraju određene zadatke na realan način, čime se umnogome rješava problem dosadnih i apstraktnih zadataka koje studenti suštinski ne razumiju. Zbog svega navedenog, možemo da zaključimo da UPVI služi da stimuliše učenje na osnovu iskustva, podstiče aktivno rješavanje problema i donošenje odluka, zajednički i pojedinačni rad. Pomenute vještine su jako bitne za sve studente, ali i društvo u cjelini. Ukoliko UPVI zaista može da motiviše studente da steknu trajnije, primjenljivije, korisnije i praktičnije znanje, da postanu zainteresovani za nauku, jezik i druge oblasti, da redovno i zainteresovano uče jezike, izrađuju domaće zadatke, projekte i sl. onda se UPVI mora naći u našem obrazovnom sistemu. Ovo dodatno dobija na značaju ukoliko konstatujemo da tradicionalna učionica više nije u stanju da odgovori modernim zahtjevima učenika i društva. Veliki broj istraživanja je zaključio da tradicionalna učionica i metodologija predavanja postaju sve manje interesantni za studente, jer ne stimulišu, u dovoljnoj mjeri, studente u vezi timskog rada, razvoja komunikacionih vještina i stvaralaštva (Bodnar et al. 2016; Despeisse 2018; McBurnett et al. 2018). Međutim, na osnovu svega iznesenog, ne smijemo da zaključimo da je UPVI sam po sebi dovoljan. Neophodno je posjedovati i druge elemente kako

bi UPVI mogao da u potpunosti iskoristi svoje mogućnosti. Igranje računarskih igara u cilju razvoja određenih vještina (npr. jezičkih vještina) u akademskom okruženju podrazumijeva postojanje računarskih sala ili sličnih kapaciteta. Iako UPVI (ukoliko je sve organizaciono i metodološki posloženo na odgovarajući način) posjeduje dovoljno unutrašnje motivacione energije, neophodno je da postoji i spoljašnja motivacija, koja se najčešće realizuje preko dovoljno motivišućeg nastavnog osoblja.

Glavni cilj ovog rada je da provjeri da li UPVI zaista djeluje motivišuće na naše studente i do koje mjere. Koji motivacioni pokretači su neophodni da bi UPVI zaista pokrenuo i zainteresovao naše studente? Kroz naše istraživanje, nadamo se da ćemo uspjeti da odgovorimo na pomenuto pitanje i da prikazemo metodološku snagu igranja video igara u obrazovne svrhe.

Istraživanje i metodologija

Kako bismo provjerili našu hipotezu da UPVI može da značajno motiviše naše studente, do koje mjere je ta motivacija moguća i koja eventualna ograničenja postoje u vezi metodologije UPVI, odabrali smo 30 studenata koji izučavaju engleski jezik u okviru prve i druge godine studija. Glavni kriterijum odabira je bila dobijena ocjena tokom prethodne akademske godine, dok je sekundarni kriterijum bila podjednaka zastupljenost studenata i studentkinja. Na osnovu glavnog kriterijuma, napravili smo dvije grupe: ispitnu grupu (IG) i kontrolnu grupu (KG). IG se sastojala od 19 studenata (12 studenata i 7 studentkinja) koji su dobili ocjene E i D tokom prethodne akademske godine. KG se sastojala od 11 studenata (8 studentkinja i 3 studenta) koji su dobili ocjene C, B i A tokom pomenutog perioda. Razlog za ovakvu podjelu na osnovu ocjena je što smo željeli da ispitamo da li IG, koja je bila, u akademskom smislu, lošija prethodne akademske godine od

KG, može da, korišćenjem UPVI, poveća svoju motivaciju i ostvari bolje rezultate, a samim tim i da se ocjenama tj. rezultatima približi KG. Sa druge strane, KG nije koristila prednosti UPVI, tj. njima su nastavljena tradicionalna predavanja tokom trajanja ovog istraživanja. Dakle, glavna pretpostavka je da će KG manje-više ostvariti slične akademske rezultate, dok smo se nadali da će IG poboljšati svoj učinak i približiti se rezultatima KG. Kako bismo ispitali ovu pretpostavku, osmislili smo da dva profesora sa KG obrade dio gradiva preko klasičnih predavanja i vježbanja, dok bi druga dva profesora sa IG obradila to isto gradivo pomoći UPVI. Dakle, obje grupe su imale isti zadatak (poboljšanje fonda riječi i razumijevanja teksta), ali su se zadaci radili korišćenjem dvije različite metodološke paradigme. Kako bismo pripremili ovaj zadatak za studente iz IG, izdvojili smo (transkripcijom) dijalog iz jedne video igre koju smo odabrali za ovu namjenu. Ovaj dijalog smo podijelili na djelove, koji su bili izučavani tokom nastavnih sedmica. Obrada zadataka je podrazumijevala njihovo čitanje, prevođenje, umetanje nedostajućih riječi, gramatičke transformacije i sl.

Za potrebe ovog istraživanja, odabrali smo video igru *Firewatch*, koju je napravio studio *Campo Santo*, a objavilo društvo *Panic*. Ovo je video igra koja radnju prikazuje iz prvog lica i dobila je jako pozitivne komentare u vezi radnje, dinamike i mehanike igre. Ovo je dio razloga zašto smo odabrali ovu video igru. Drugi dio razloga, koji je možda i bitniji, se odnosi na to što ova igra koristi dijaloško drvo, što je obično vrlo pogodno za izučavanje rječnika i razumijevanje stranog jezika. Dijaloško drvo predstavlja mogućnost igrača da odabere željeni odgovor na osnovu više ponuđenih i da na taj način (ne samo svojim radnjama) utiče na ishod igre. Primjera radi, igrač može da odabere „oštriji“ odgovor i da na taj način naljuti koleginicu (govorimo o ovoj konkretnoj igri) i promijeni tok igre. Da bi

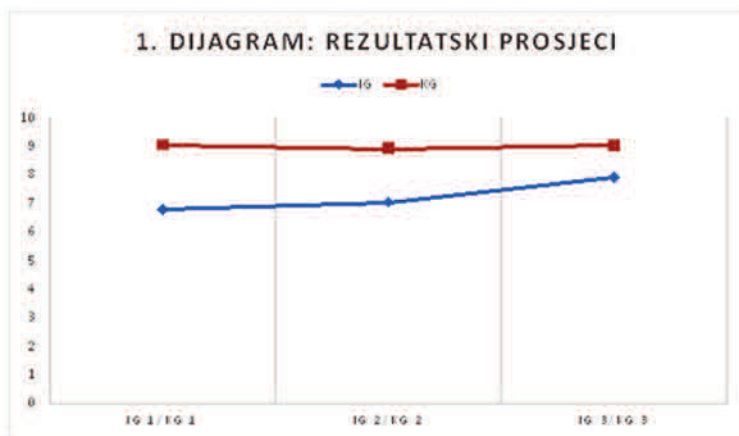
igrač znao koji odgovor da dá, neophodno je da do određene mjere poznaje makar neke lingvističke elemente dijaloga. Mora da zna pojedinačne riječi i mora da razumije cjelokupnu rečenicu i proizvedenu konotaciju i denotaciju. Dakle, studenti iz IG moraju da znaju riječi, razumiju kontekst i koje posljedice proizvodi koji odgovor. Poboljšanim razumijevanje dijaloga unutar igre, studenti razvijaju svoj rječnik i uče strane riječi na zanimljiv način. Pored svega navedenog, jezički nivo dijaloga ove igre je na srednje visokom i naprednom nivou, što je savršeno za naše studente, jer je dijalog dovoljno težak i izazovan da poveća kognitivno opterećenje naših studenata, ali ne i pretežak, što bi dovelo do gubitka interesovanja i smanjenja motivacije. Pored toga, ovaj nivo složenosti dijaloga takođe znači da postoji velika vjerovatnoća da studenti iz IG neće razumjeti sve riječi, što znači da će morati da se snalaze i iz konteksta zaključuju koji je smisao cjelokupne rečenice. S obzirom na to da je ovo kognitivno naporan proces, motivacija studenata mora da bude na zadovoljavajućem nivou kako bi mogli da uspješno završe postavljene zadatke.

Rezultati i analiza podataka

Nakon što su studenti iz IG završili igru i predviđene zadatke, pristupili smo ispitivanju rječnika i razumijevanja kod ovih studenata. Test se sastojao od 100 pitanja vezanih za igru *Firewatch*. Pitanja su se odnosile na popunjavanje praznina, pogađanje tačne riječi ili fraze na osnovu konteksta i odabir tačnog odgovora. Pitanja su osmišljena tako da se tačan odgovor teško može dati bez poznavanja konteksta igre na koje se dato pitanje odnosi. Slične zadatke su dobili studenti iz KG, samo što su njihove vježbe bile prilagođene klasičnom obliku predavanja. Na primjer, studentima iz IG nije nigdje bio objašnjen engleski termin *Firewatch*, jer smo željeli da studenti sami zaključe na

osnovu dijaloga i vizuelnih elemenata igre o čemu se zapravo radi. Sa druge strane, studenti iz KG su dobili standardnu, rječničku definiciju termina, koju je trebalo da nauče i da pomenuti termin tačno koriste u kontekstu i razgovoru.

Nakon ocjenjivanja testova i dobijanja rezultata, počeli smo da uviđamo određene zakonitosti. KG je praktično zadržala isti rezultat iz prethodnog semestra (KG 1 + KG 2 + KG 3)² i osvojila 9,04, 8,91 i 9,02 od 10, dok je IG poboljšala svoj rezultat (IG 1 + IG 2 + IG 3) i osvojila 6,78, 7,03 i 7,91 od 10. U poređenju sa prethodnim rezultatima, iz prethodne školske godine, IG je uspjela da se približi KG. Početna razlika (kada su i jedna i druga grupa učile preko klasične metodologije nastave) je iznosila 2,26 bodova, dok krajnja razlika između ove dvije grupe iznosi 1,11, što znači da je razlika i više nego prepolovljena.

² KG 1, KG 2 i KG 3 predstavljaju tri mjerne tačke za kontrolnu grupu tokom korišćenja klasične metodologije predavanja.

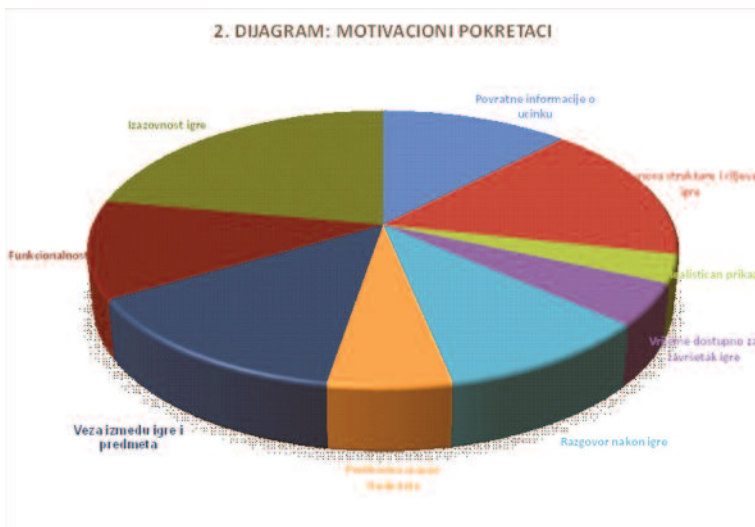
IG 1 predstavlja prvu mjernu tačku za ispitnu grupu tokom korišćenja klasične metodologije predavanja. IG 2 i IG 3 predstavljaju prvu i drugu mjernu tačku za ispitnu grupu tokom korišćenja UPVI.

Radi dobijanja bolje i detaljnije analize, planiramo da naredne akademske godine sprovedemo slično istraživanje kako bismo ustanovili da li postoji neki obrazac u smislu kretanja rezultata. Na osnovu dostupnih podataka, možemo da zaključimo da je UPVI zasigurno jedan od činilaca koji je doprinio boljem rezultatu IG. Na osnovu 1. dijagrama se takođe može primijetiti da, tokom prvog semestra korišćenja UPVI kao dominantne metodologije izučavanja engleskog jezika, nije bilo previše pomaka (IG 2), ali tokom drugog semestra korišćenja pomenute metodologije (IG 3), dobili smo znatno bolje rezultate što je svakako ohrabrujuće i dobar pokazatelj pozitivnog uticaja UPVI na akademske rezultate i motivaciju studenata.

Naredni skup podataka koji smo prikupili tokom ovog istraživanja se odnosi na uticaj motivacije i na koji način je takva motivacija uticala na poboljšanje rječnika i razumijevanje tekstova na engleskom jeziku. Zamolili smo IG da ocijene stavke, koje smo prikazali na 2. dijagramu, u smislu toga kako su one uticale na njihovu motivaciju. Za ocjenjivanje pomenutih stavki, koristili smo uravnoteženi sistem ocjenjivanja, tj. Likertovu skalu sa sljedećim opcijama:

- U potpunosti se slažem
- Ne slažem se
- Niti se slažem, niti se ne slažem
- Slažem se
- U potpunosti se slažem

Ovim elementima smo dodijelili brožčane vrijednosti od 1 do 5.

Kao što možemo da vidimo na 2. dijagramu, studenti iz IG smatraju da je više elemenata značajno uticalo na njihovu motivaciju. U smislu procenata, raspodjela motivacionih pokretača je bila sljedeća:

	Motivacioni pokretači	%
1.	Izazovnost igre	22,1
2.	Jasnoća strukture i ciljeva igre	16,2
3.	Veza između igre i predmeta	13,9
4.	Povratne informacije o učinku	12,2
5.	Funkcionalnost igre	11,4
6.	Razgovor nakon igre	10,2
7.	Prethodno znanje studenata	5,8
8.	Vrijeme dostupno za završetak igre	4,9
9.	Realističan prikaz	3,3

2. tabela: Kako studenti ocjenjuju značaj motivacionih pokretača

Na 2. tabeli se jasno da vidjeti da su studenti najviše cijenili da li je igra izazovna ili ne i da li je njena struktura jasna. Naši

studenti su očigledno uživali u izazovnosti igre, jer takva vrsta podsticaja onemogućava da praktično bilo koja vrsta zadataka postane nezanimljiva. Studenti su jasno naveli da su uživali u igranju ove igre jer je bila dovoljno izazovna, ali ne i preteška, što bih ih odvratilo od igranja. Ovakve praktične rezultate možemo da objasnimo kroz teoriju „motivacionih skela“ koju je još 1978. godine osmislio Vigotski. Njegova definicija postepenog razvoja je da je to udaljenost između stvarnog nivoa razvoja i nivoa mogućeg razvoja koji se postiže pod nadzorom odraslih ili kolega koji bolje znaju neku problematiku (Vygotsky, 1978: 86). Nadamo se da je visoka izazovnosti igre dobar pokazatelj da smo odabrali dobru video igru, koja je bila dovoljno izazovna i zanimljiva za studente.

Naredni skup motivacionih pokretača (3, 4, 5 i 6) je: veza između igre i predmeta, povratne informacije o učinku, funkcionalnost igre i razgovor nakon igre. Dakle, studentima je takođe bitno da postoji veza između onoga što igraju i predmeta koji izučavaju. Ovo nije neočekivano, jer studenti ipak moraju da razmišljaju o tome kako će da polože engleski jezik na kraju semestra, te se ovaj praktični motivacioni pokretač ne smije zanemariti. Ovaj praktični motivacioni pokretač mora da bude spona između UPVI i formalne strane našeg obrazovnog sistema. Kada studenti znaju kako će im određena igra pomoći da lakše savladaju gradivo, šta će moći da nauče i na koji način, biće motivisaniji da sarađuju i iskoriste sve mogućnosti UPVI. Na ovaj način učenje postaje prirodnije, jer postaje neraskidivo vezano za igranje što je, kako smo već naglasili, prirodna želja gotovo svih ljudi. Tako Maurer (2010: 360) tvrdi da će djeca naučiti mnogobrojne stvari, ne zato što im je to formalni zadatak, već zato što sama nalaze smisao u igrama i aktivnostima u kojima istinski uživaju. I ovdje ćemo napomenuti drugu veliku prednost UPVI, a to je da profesor, umjesto klasične uloge isključivog pružaoca znanja, postaje

„usmjerivač“ studenata, koji aktivno i zajedno sa studentima obrađuje gradivo na interaktivan način.

Na kraju, osvrnućemo se na grupu pokretača (7, 8 i 9) koja, po mišljenju studenata, ima najmanji uticaj na ukupnu motivaciju. Ovu grupu čine: prethodno znanje studenata, vrijeme dostupno za završetak igre i realističan prikaz. Prethodno znanje studenata može da poboljša, ali i da pokvari iskustvo igranja igre. Studenti, koji nemaju prethodno iskustvo igranja ovakvih igara, mogu da se ne snađu na najbolji način. Sa druge strane, studenti koji su manje-višeiskusni igrači mogu da imaju određena (nerealna) očekivanja koja, ako se ne ispune, mogu da dovedu do nezadovoljstva. Srećom, to nije bio slučaj u okviru ovog istraživanja. S obzirom na to, da 8. pokretaču nijesu dali dovoljno značaja, možemo da zaključimo da su studenti imali dovoljno vremena da igraju i uživaju u igri. Na posljednjem mjestu je realizam prikazane igre, koji studentima takođe nije bio naročito bitan. Iako je *Firewatch* prilično realna igra u nekim aspektima, očigledno je da su se stvaraoci ove igre usredsrijedili na kvalitet priče, a ne na realističnost prikazanog sadržaja.

* * *

Kao što možemo da vidimo na osnovu našeg istraživanja, UPVI predstavlja gotovo idealan obrazovni medijum koji studentima može da pruži znanje na svrsishodniji i interesantniji način u odnosu na tradicionalnu paradigmu predavanja. Međutim, ovo istraživanje je prekratko i ne obuhvata veliki broj studenata, tako da svaki zaključak u ovom radu treba tumačiti sa dozom opreza. Zbog toga ćemo nastaviti sa našim istraživanjem i obuhvatiti i studente drugih fakulteta, kako bismo dobili uvjerljivije i pouzdanije rezultate. Međutim, s obzirom da je dosadašnji dio istraživanja trajao cijelu akademsku godinu, neke zaključke možemo da donesemo. Mišljenja smo da je naše

istraživanje pokazalo da je UPVI sjajan način motivisanja studenata da nauče nešto novo i korisno. Ukoliko su ciljevi igre i ishodi učenja jasno postavljeni, studentima će biti jasno koje koristi imaju od igranja igara i shvatiće da je moguće povezati zabavu i učenje. Takođe će shvatiti da je igranje igara u obrazovne svrhe sjajan način da spoje lijepo sa korisnim. Ukoliko je odabrana igra podesna za obrazovno okruženje i može da iskoristi želju za igrom kod studenata, onda UPVI postaje praktično savršen način učenja i usvajanja praktičnih vještina. Pored toga, UPVI nudi i raznovrsnost, jer praktično da ne postoji predmet koji se na neki način ne može uklopiti u UPVI. Igrama možemo da učimo jezike, simuliramo laboratorijske zadatke, učimo fiziku, matematiku i druge predmete. UPVI je takođe sjajan način da zainteresujemo i motivišemo naše studente. Umjesto da nezainteresovani uče predmete napamet ili radi toga što moraju, UPVI nudi mogućnost da studenti sami naprave svoju putanju učenja i da uče stvari na zanimljiviji i korisniji način. Motivisani student je spreman da nauči i mnogo više od onoga što se od njega ili nje formalno traži na ispitu.

Bibliografija:

- Bodnar, C. A., D. Anastasio, J. A. Enszer, and D. D. Burkey, "Engineers at Play: Games as Teaching Tools for Undergraduate Engineering Students." *Journal of Engineering Education*, 2016, 105 (1): 147–200.

- Deater-Deckard, K., Chang, M. & Evans, M. E., *Engagement states and learning from educational games*, New Directions for Child and Adolescent Development, 2013, 139, 21–30.

- Despeisse, M., "Games and Simulations in Industrial Engineering Education: A Review of the Cognitive and Affective Learning Outcomes", *2018 Winter Simulation Conference (WSC)*, 4046–4057.

- Maurer, C., "Meeting academic standards through peer dialogue at literacy centres." *Language Arts*, (87)5, 353-362.

- McBurnett, L. R., M. M. Hinrichs, T. P. Seager, and S. S. Clark, "Simulation Gaming Can Strengthen Experiential Education in Complex Infrastructure Systems", *Simulation & Gaming* 49, (6): 620–641.

- Vygotsky, L. S., *Mind in society: The development of higher psychological processes*, Massachusetts: Harvard University Press, 1978.

O MUHADŽIRSKOJ ETICI SABURA

Esko Muratović

As a kind of scientific and philosophical challenge, going beyond both individual and collective psychological characterization, the presentation of the ethics of sabr is focused on the interpretation and understanding of human perseverance and moral strength – to enter in a conceptual and rational way, through mental reasoning, logical coherence and hermeneutic verifiability, into an unexplored field of historical aspects of the state and greatness of the spirit of the Bosniak man, through which we focus not only on managing our own past, but also perceiving the conscious existential paradigms of survival. Although thought as an attitude about something or an attitude in itself can never be complete, it addresses memory as experiential, historically accumulated knowledge, intending to clarify, with the mediation of historical science, the human moral and ethical world within limits of epistemological views.

Shodno ukupnom epistemološko-civilizacijskom nasljeđu, uz ethos bivstvovanja i etičko-humanističke vizure mislilaca iz raznih društveno-povijesnih konteksta tumačenja i razumijevanja ubaštinjenog nasljeđa, u ovom tekstu se tretira jedna, posve, specifična tematika – etika sabura, koja, poput mnogih drugih etika, svoju izvornost i snagu jednim dijelom

crpi, upravo, iz religijsko-moralnog konteksta bitisanja bošnjačkog naroda. S druge strane, u viševjekovnom preklapanju i proživljavanju individualnog i društvenog muhadžirskog iskustva raskriva se jedinstvena etička kodificiranost kao moralno-djelatna predisponiranost, koja se u svojoj povijesnoj egzistencijskoj profilaciji saobražava, odražavajući egzistencijski unikatnu moralnu fenomenologiju kao refleks snage, ne samo unutrašnjih dimenzija ljudske ličnosti ili ispoljavanja sposobnosti i mudrosti u momentima najvećih iskušenja, kada je bila u pitanju odbrana života, obraza i duše, već i svojevrsne univerzalizacije ljudskih mogućnosti. I dok nam historijska pamćenja kazuju da se život odavno povinovao principima gospodarenja i potčinjavanja..., muhadžirska odricanja imala su visoku cijenu: iskustveni svijet ljudskih drama vezan je za odlazak u obećanu zemlju – s jedne strane, on je suprotstavljanje usudu vremena, a s druge – njegovo potčinjavanje, gubitak dostojanstva i umnosti, pristajanje na poslušnost, kada su simboli narastajuće krize bili prisutni u svim sferama ljudskog života.

Etika sabura, u toj konstelaciji njenog novog-starog tumačenja i razumijevanja, čini jedan od temelja *ethosa* nacionalnog predstavljanja i iskazivanja, koja u svojoj značenjsko-aksiološkoj iskristalisanosti vrhuni vrijednosti i domete, koliko duhovno-identitetske, utoliko nadasve i istinske ljudske simbolike; a onda je i muhadžirska etika sabura indukovana etnohistorijskom kodificiranošću bošnjačkog čovjeka koja se pretače u djelatno-moralni svijet ljudskih situacija, i kao takva, ne samo da je neodvojiva od drugih ljudskih, etičkih vrijednosti, već i često nadilazeći običajnosti morala, afirmiše iskonske mogućnosti čovjekovog generičkog bića. Kao iskonska vrijednost duha bošnjačkog čovjeka, etika sabura je prva i posljednja brana i utvrda ljudske duše i srca.

Tu se, pored gotovo stoljetnjeg procesa iseljavanja, uz neizostavno prisutnu težnju ka održivosti nacionalne identifikacije i njene emancipacije, nameću i pitanja: da li se sa nedostatnostima logičkog nihilizma same historiografije, evidentnim u misaonoj nadgradnji u odnosu na ono „što je i kako bilo“, uopšte i mogu „dovršiti“ historijski procesi ili će nas „balkanski lonac“ budućih povijesnih neizvjesnosti i nepoznanica iznova vraćati usudima stradanja i opstajanja? Da li, u tom smislu, načelni društveni i institucionalni okviri i obziri mogu garantovati da se u totalitetu ljudskih relacija, posredstvom institucija ili mimo njih, uopšte i može poistovjećivati i graditi reflektovana moralnost, pravednost i kolektivizam u postojećim i budućim državno-političkim tvorevinama? I napokon, da li nam svijest o tome treba sugerirati drugačije upute, pristupe i metode koje bi objasnile suštinu simbolike egzistencije opstojnosti i vitalističkih pogleda jednog proganjanog i ugnjetavanog naroda?

U dehumanizovanom svijetu taj muhadžirski usud i put jeste i traganje ka uspostavljanju svog identiteta, slobode i mira. A onda dolazimo i do ***muhadžirske etike sabura***, kao jednog zasebnog fenomena u iskušavanju i habitovanju tjelesnog i nadasve duhovnog bića bošnjačkog čovjeka.

Ta granična iskustva progona i puta u neizvjesnost ostavljaju pokoljenjima u amanet nauk da trebaju steći što više historijskih znanja o svijetlim putokazima muhadžirskih staza, što seže u izazove današnjeg opstanka i budućeg opstajanja, uz ono čemu je Bošnjake učio sabur, sa merhametom i gairetom, kad je često bilo potrebno pokazati snagu – kuvet – moralnu čvrstinu i fizičku postojanost, i koračati dalje, sa stavom da se bude poštovan, prihvaćen i uvažen od drugih, ali, ne i po svaku cijenu.

O etici sabura u odnosu na islamsko tumačenje

*Kada Allah Svome robu oduzme neku
blagodat i nadoknadi mu je strpljenjem,
uvijek će to što je nadoknađeno biti bolje
od onoga što je oduzeto.*

(Omer Ibn Abdulaziz)

Osim što je ideal islamskog etičkog učenja u razvijanju zdravog društva i zdrave ličnosti, uz odabir srednjeg puta ispravnosti, sa izbjegavanjem svakog oblika pretjerivanja, onda je i društvena vrlina (*salah*) jedan je od značajnih etičkih izraza u islamu; mada, i pored toga što se ne pojavljuje u Kur'anu, česta su pozivanja na razumijevanje njenog smisla, u skladu sa porukom iz Svete knjige, kako se moralno ispravni muslimani ophode „s onima koje je Allah svojim darovima darivao, vjerovjesnicima, istinoljubivima (*siddikin*), mučenicima (*šehidima*) i dobrim ljudima. (Kur'an 4:69)“¹. *Salih* (u ženskom rodu *saliha*) ili *muslih* jeste onaj koji u praksi primjenjuje *salah*, što se odnosi na moralno ispravne osobe koje rade na sopstvenom razvoju (*islah*) i na razvoju svoje sabraće u vjeri. To je u skladu sa „idealom Kur'ana da razvija zdravu društvenu organizaciju koja će ići srednjim putem ispravnosti izbjegavajući sve oblike pretjerivanja.“² U skladu sa tim, kada se u okvirima islamskog učenja govori o *saburu kao strpljenju* onda govorimo o polovini vjere i u tom smislu jednom od temelja na kojem počiva islam, pa je postojanje svijesti o vrijednosti *sabura* veoma bitno. A kada se govori o karakterologiji Bošnjaka, Muhamed Šestanović navodi:

---

¹ Esposito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 114–115.

² Šarif, M.M.: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 176.

„Bošnjaci imaju jedan specifičan kod – moć sabura (strpljenja i trpljenja) prenešena iz islamske duhovnosti. Internalizirana u psihološku strukturu Bošnjaka islamska duhovnost snažnije determiniše ponašanja preko kojih se manifestuju karakterne osobine i tako postaju njihove.“³

Korijen riječi *sabur* znači sprečavanje i lišavanje. Tako bi se *sabr* mogao odrediti, prema uvidima El-Dževzije Ibn Kajjima, kao sprečavanje duše od beznađa, sprečavanje jezika od žalopojki, sprečavanje ekstremiteta od udaranja obraza, cijepanja odjeće, isl. Zato se kaže saburiti i osaburiti. Uzvišeni kaže: „Budi strpljiv s onima koji se Gospodaru svome mole...“ (El-Kehf, 28.)⁴ Kao glagolski oblik, ova riječ ima značenje sakupljanja i prisajedinjenja. Strpljiv čovjek prikuplja samopouzdanje i sabira se od beznađa. Ako imamo u vidu da se ovaj pojam odnosi i na sakupljanje hrane ili kamenja – to nam govori o njegovoj simbolici vitalističkog i suštinski životnog opstajanja. Iz ovog glagola izvedene su riječi: „biti strpljiv; obavezati se nečime, pobrinuti se za to; naučiti nešto, steći nešto; biti pribran u svađi, primorati se na strpljenje“, navodi El-Dževzije, i sve ove izvedenice (*sabir*, *sabbar*, *musabir*, *mustabir*) upućuju na „izdržljivost, strpljivost i istaknutost u tim svojstvima.“⁵ Sve nam to ukazuje da ovaj glagol ima tri značenja: sprečavanje, žestina i sakupljanje.

³ Šestanović, Muhamed: „Karakterologija Bošnjaka“ (sintetička studija rasprave sa okruglog stola), Institut Ibn Sina, *Znakovi vremena*, Sarajevo, zima-proljeće 2004. Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 229.

⁴ El-Dževzije, Ibn Kajjim: *Knjiga uputa za strpljive i zahvalne*, Bookline, Sarajevo, 2005, str. 19. „Glagolsko značenje upućuje na silinu i snagu. *Sabrom* se u arapskom jeziku naziva lijek koji je jako gorak i odvratan. Sam korijen riječi *asbar* ukazuje na razmjere neke velike teškoće. *Sabrom* se naziva i plodna zemlja, zato što je čvrsta i tvrda. Slobodna žena naziva se *ummu sabbar*. Za tešku se stvar kaže *sabūr*, a za oštru zimu *sābara*.“

⁵ Isto, str. 21-22.

U čemu se ogleda suština strpljivosti u islamskom kontekstu razumijevanja riječi *sabur*? Najprije, kao jedna od čovjekovih unutrašnjih snaga koje navode na dobro i ispravno postupanje, *sabur* je duhovna hrabrost i nepokolebljivost u nemirnim situacijama. S obzirom da duša ima, kako navodi El-Dževzije, dvije snage – snagu preduzimljivosti i snagu samokontrole, snagu preduzimljivosti treba usmjeriti ka onome što mu koristi, dok se snagom samokontrole treba suzdržavati od onoga što mu šteti. Ovdje El-Dževzije izvodi zaključak da je strpljenje postojanost razumskih i vjerskih poriva naspram poriva hira i strasti.⁶

Uz iskrenost i bogobožnost, *sabur kao strpljivost* predstavlja skup osobina koje omogućavaju uspješan život svakom pojedincu, jer prisustvo ovih osobina i njihov razvoj omogućavaju usklađivanje čovjekove principijelnosti i sposobnosti normiranja. Hadži-Derviš Spahić kaže: „Strpljivost je izvanredno cijenjeno i pohvalno čovjekovo svojstvo o kojem se u Kur’ani-kerimu govori na mnogo mjesta, što je sasvim dovoljno da se ukaže na vrijednost ove osobine.“⁷ O ovoj lijepoj osobini postoji i veliki broj hadisa; navodimo neke:

„U strpljivosti (*saburu*) je ovosvjetsko i ahiretsko dobro. Strpljivost je ključ spasa“;

„Strpljivost je u odnosu na iman kao glava u odnosu na tijelo. Nema pravog vjerovanja ko nema *sabura*“;

„Koga zadesi kakva materijalna nezgoda ili nešto slično, pa to ne podnese (*osaburi*) strpljivo i nikome se ne potuži, sigurno će mu Allah dž.š. oprostiti brojne grijeh“;

„Najveći je junak onaj ko sebe savlada kada se naljuti, a najbliži Allahu dž.š. je onaj ko oprosti, a ima mogućnost da kazni“.⁸

---

⁶ Isto, str. 25.

⁷ Spahić, Derviš: *Pouke o moralu i bogobožnosti*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1986, str. 22.

⁸ Isto, str. 22.

Od svih Kur'anskih citata o strpljivosti navešćemo dva: „Uistinu, onaj ko je strpljiv i oprašta čini velika djela“ (Sura, 43) i „Zaista ćemo vas staviti na kušnju strahom, glađu, umanjivanjem imetka, života i plodova. Obraduj (Muhamedove) strpljive koji, kada ih zadesi kakva nevolja, kažu: ‘Mi smo Allahovi i mi se njemu vraćamo. To su oni na kojima je zadovoljstvo i milost njihova Gospodara i to su oni koji su upućeni na pravi put’ (Bekare, 155, 157). S obzirom na to da etička koncepcija Kur'ana svoju praktičnu teologiju pokazuje u tri aspekta: u temeljnosti, u načelima i u svrsi, kad duhovnost i moralnost čine jedinstvo, onda je etika tu da sprovodi poruku na svijet čovjekovih postupaka, jer „izražavanje strpljenja i praštanje je ispoljavanje hrabre volje i odlučnosti u vođenju poslova.“⁹ U odnosu na različitost životnih situacija, kada se „pohvaljeni sabur“ uzima kao spontano duševno stanje prilikom iskušenja pokuđenih nahoda, on ima više stepena i imena:

~ Ako je to strpljivost od zabranjenih spolnih nagona, onda se naziva čednošću. Suprotno tome jeste bestidnost, blud i nemoral.

~ Ako je to strpljenje od prohtjeva za hranom i nezajazljivosti, tada se naziva skromnošću i zadovoljstvom. Suprotno ponašanje naziva se niskošću i bijednošću.

~ Ako je to strpljivost od širenja govora koji se ne treba širiti, tada se naziva čuvanjem tajne. Nasuprot toga stoji tužakanje, širenje, optuživanje, bestidnost, psovanje, laž ili potvora.

~ Ako se radi o strpljivosti od nepotrebnih stvari u životu, to se naziva umjerenošću. Suprotno se naziva pohlepom. Smirenost je kada je čovjek zadovoljan materijalnim sredstvima koje ima, a suprotno se ponašanje također naziva pohlepom.

---

⁹ Šarif, M. M.: „Etička učenja Kur'ana“, u: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 194.

~ Kada je čovjek strpljiv pri naletu srdžbe, to se naziva blagošću, a suprotnost tome jeste ishitrenost.

~ Kada se čovjek odupre brzopletosti, to se naziva staloženost i postojanost, za razliku od lutanja i malodušnosti.

~ Odupiranje nagonu za bjekstvo naziva se hrabrost. Suprotno ponašanje naziva se kukavičlukom ili mlitavošću.

~ Odupiranje nagonu za osvetom naziva se opraštanjem i prelaženjem preko tuđih grešaka. Odazivanje tom nagonu naziva se osvetom i kaznom.

~ Savladavanje nagona od neudjeljivanja novca naziva se darežljivošću, a odazivanje ovom nagonu zove se tvrdičluk.

~ Savladavanje nagona za hranom i pićem u određeno vrijeme naziva se postom.

~ Ako se čovjek odupre nagonu da druge tovari nečim i da im ne olakša teret, to se naziva čovječnošću.¹⁰

Sve što je dio ili postaje dijelom čovjekovog svijeta i njegovog djelatnog odnosa, stava – postupanje ili suzdržavanje jeste sabur. Sve ove vrline ili osobine vezane su za strpljivost, uz koje se i širokogrudost smatra jednim vidom strpljenja kada se radi, kako kaže El-Dževzije, o izvršenju obaveze ili preporučene stvari uz volju i zadovoljstvo.

S obzirom na oblast djelovanja sabur se dijeli na: strpljivost u izvršavanju obaveza i ibadeta, strpljivost u izbjegavanju zabranjenih stvari i grijeha i strpljivost u podnošenju Allahovih odredbi bez ljutnje. To je u skladu sa podjelom sabura prema šerijatskim propisima: vadžib (obavezan), mendub (preporučan), zabranjen, pokuđen i muhab (dozvoljen). Obavezan sabur, kako navodi El-Dževzije, dijeli se na tri vrste: sabur kod zabranjenih stvari, sabur pri oblikovanju farzova i sabur kod nesreća na koje čovjek ne može uticati (bolest, siromaštvo i sl). Preporučeni sabur treba biti: sabur od

---

¹⁰ El-Dževzije, Ibn Kajjim: *Knjiga uputa za strpljive i zahvalne*, str. 28-29.

pokuđenih stvari, sabur u preporučenim stvarima i sabur da se na zločin ne uzvrati istom mjerom. Sabur kod zabranjenih stvari dijeli se na tri vrste: sustezanje od hrane i pića do smrti, zatim sustezanje od lešina, krvi i svinjskog mesa zabranjeno je kada je očigledno da će se umrijeti bez toga.¹¹

Imajući u vidu dvojnost ljudske prirode, prvi dio jeste onaj pokretački – koji nas pokreće na djelovanje; drugi dio je onaj koji nas poziva na uzdržavanje: „Sabur utiče na oba tako što princip djelovanja usmjerava na dobročinstvo, a princip uzdržavanja stavlja u službu čuvanja od loših djela i svega što može načiniti štetu nama samima ili drugim ljudima.“¹² Izvor naših problema Hasić prepoznaje u našem grijehu, koji činimo prema Uzvišenom, ljudima i prema sebi. Rješenje za mnoge probleme moguće je naći u *saburu kao strpljenju*, jer, kako kaže Mejmun ibn Mihram, ništa se ne može dobiti pa ni neko dobro završiti, bez strpljivosti. U slučaju ratnih zbivanja, na primjer, potrebno je sačuvati mjeru, kako u riječima, tako i na djelu. Jer, sabur i hrabrost kao antipodni etički fenomeni, kako uviđa Šefket Krcić, upućuju na činjenicu da je čovjek Bosne uvijek pokazivao spremnost da stoji uspravno čak i u vremenu smrti, kako je to dobro uočio i veliki Miroslav Krleža, a ne da se ponizno ponaša i da ne obraća pažnju za zaštitu vlastitih

---

¹¹ Isto, str. 46. „Primjeri pokuđenog sabura: 1. Sustezanje od jela, pića, oblačenja i općenja sa ženom u mjeri da to naštetiti tijelu; 2. Sustezanje od općenja sa ženom kada ona to zahtijeva, a on nema štete od toga; 3. Ustrajavanje u pokuđenoj stvari; 4. Sustezanje od činjenja pohvaljenog djela.“

¹² Hasić, Alen: „Sabur je hrana za duševni mir“, *Revija Forum*, Forum Bošnjaka Crne Gore, Podgorica, br. 19, str. 66. Kada je u pitanju strpljivost, ona se u djelatnom ljudskom stavu očitava dvojako: prvo – kada se očekuju dobrobiti onda se ima strpljenja, a kada je u pitanju haram onda strpljenje često izostaje. Čovjek ne može da kontroliše sopstvenu strast, gramzivost, pohlepu – nema strpljenja ni u čemu.

interesa, komšija, prijatelja, kad je u pitanju odbrana života, vatana, časti i ugleda.¹³

Kada se govori o izvorima sabura u kontekstu tumačenja islamskog nasljeđa, treba razlikovati tjelesne i duhovne izvore, a svaki od njih se dijeli na dragovoljni i prinudni: „Prvi – tjelesni izborni sabur jeste kad čovjek radi nešto što je teško za tijelo, po svojoj volji i izboru. Drugi – tjelesni prinudni sabur jeste kada čovjek trpi bol udaraca, bolest, rane, hladnoću, toplotu i drugo. Treći – duševni izborni sabur je kada se čovjek trudi da radi ono što je lijepo i prema vjeri i prema razumu. Četvrti – duševni prinudni sabur jeste kada je čovjek strpljiv od svog voljenog koji je od njega nasilno odvojen.“¹⁴ Sa pitanjem koja vrsta sabura je najsavršenija: strpljivost u naredenim stvarima, strpljivost u sustezanju od zabranjenog ili strpljivost u onome što je Allah odredio, odgovor je da je to strpljenje koje se tiče obaveza i dužnosti, bez obzira da li se radi o naredbama i zabranama. Ta vrsta strpljivosti je vrednija od strpljivosti u podnošenju određenja.¹⁵ Kada govorimo o strpljivosti kao mjerilu nečije ljudskosti, onda se to shvata kao čovječnost koja se određuje po tome, kako kaže Imam Ahmed, što se ostavlja ono što se voli radi onog čega se bojiš.

U suprotstavljanju silama strasti, kada nagon vjere u dobro, i u Uzvišenog ima nadmoć nad nagonom strasti, pobjednici su na ovom i budućem svijetu. Oni su, kaže El-Dževzije, zaradili Allahovu blizinu saburom. Za razliku od saburli ljudi, imamo one koji su „bankrotirali u strpljenju“ – u teškoj su muci, u glibu nesreće, lošem stanju i u nemilosti neprijatelja. Suština njihovog

---

¹³ Krcić, Šefket: „Prilozi za kritičko-aksiološko proučavanje etike Bosne“, Zbornik: *Etika Bosne*, Goražde, Godina I, br. 1, 2019, str. 179-203.

¹⁴ El-Dževzije, Ibn Kajjim, 2005, str. 55.

¹⁵ Isto, str. 55. Ovdje se daje pojašnjenje: „Dobra djela mogu izvršavati i pokorni i nepokorni, a kada je u pitanju sustezanje od zabranjenih stvari, tu ustraju samo iskreni vjernici.“

egzistencijskog (vido)kruga ogleđa se u: spletkarenju, prevarama, praznim nadanjima, samoobmanama, odlaganjima poslova, prevelikim očekivanjima i procjenjivanjima trenutnog nad vječnim. O njima poslanik kaže: „Nemoćan je onaj ko slijedi svoja nahodjenja i ima prema Allahu prevelika nadanja.“¹⁶ (Ibn Madža, 4260) ako se prazne misli pretvaraju u nadanja, da bi postale zamisli koje prerastaju u namjere i na kraju u odluke, čovjeka vraćaju na početak problema, kao što se uzaludno potroši energija u odnosu na radnju bez cilja i dobiti.¹⁷

Da je socijalna strana čovjeka nezaobilazan faktor za ideal pravog života, navodi i Nerkez Smailagić, kad kaže da je islam po svojoj suštini „individualni čin srca, ali je usmjeren i okrenut kolektivnoj sudbini čovjeka.“ Iz Kur’ana se da izvesti dokaz da ideal pravog života pojedinca, tj. života sa smislom, zrači svoju vrijednost na sve druge.¹⁸ Dokaz njegove humane okrenutosti i sklonosti čovjeku jeste i razumijevanje čovjeka, ali i poziv čovjeku „da poživi svoju zemaljsku egzistenciju, ne lišavajući

---

¹⁶ Isto, str. 36. Autor ovdje razjašnjava kako ovakvih ljudi ima nekoliko vrsta. Neki od njih „bore se protiv Allaha i Njegovog Poslanika; oni nastoje uništiti ono što Poslanik propovijeda; oni odvrćaju od Allahovog puta i žele ga iskriviti i izopačiti kako bi ljude od njega odvratili. Druga vrsta se okreće od onoga što poslanik propovijeda i prepušta se dunjaluku i njegovim uživanjima. Neki od ovih su: munafici, dvoličnjaci, licemjeri koji žele izvući korist i iz nevjerovanja i iz islama. Zatim, tu su raskalašni ljudi koji samo traže zabavu i koji su prepuštenu igri i nemaru... Oni svoj razum koriste samo kada treba da smisle neku smicalicu pomoću koje će zadovoljiti neku svoju strast.“

¹⁷ Isto, str. 86. „Čovjek treba znati da ga je Allah stvorio za beskraj i vječnost; za sigurnost bez straha; za bogatstvo bez siromaštva; za savršenstva bez mahana...na ovom prolaznom i kratkotrajnom svijetu iskušava ga, svijetu gdje se neprestano smjenjuju snaga i nemoć, sigurnost i strahovi.“

¹⁸ Smailagić, Nerkez: *Uvod u Kur'an*, Medicinska naklada – Zagreb, 1975, str. XXXIX

se svega onoga što pripada čovjekovoj potrebi, naravno – osim opačina i krajnosti.“¹⁹ Prevashodno, čovjekov obračun mora se voditi sa imoralnim snagama svijeta koje su prepreka njegovom duhovnom razvoju. Činiti dobro, a sprečavati zlo vrhovni je moralni princip za pobjedu istine, za što je i uputno udruživanje, islamsko zajedništvo i solidarnost. Sabur je u tom smislu i dogovornost u okupljanju i okupljanje u dogovornosti. Islam je ideologija koja istrajava u organizovanju svih oblasti života, kao i vjera iz koje nastaje sistem državne organizacije i društvenog uređenja u isto vrijeme.²⁰

Kao čovjekova težnja, moć je ideal koji implicira da čovjek potencijalno može preuzeti odgovornost u skladu sa samim sobom. Međutim, svoju izvornost taj ljudski ideal duguje, kako kaže Ramezani Reza u svojoj knjizi *Etički stavovi Allame Tabatabaija* čovjekovoj duši, njenim moćima i nagonima. Svaka moralna vrlina povezana je s nekom od moći duša, a svaki moralni porok dovodi se u vezu s nagonima.²¹ Međutim,

---

¹⁹ Isto, str.XXXIX/XL „Zajednica je izvanjski oblik ostvarenja moralnog jedinstva vjernika, inače će na zemlji nastati smutnja i nered (8, 72–73). To se gradi na svim razinama, od obitelji kojom mora vladati uzajamna ljubav i uvažavanje, do društva, čiji principi moraju biti harmonija, pravda, jednakost i solidarnost.“

²⁰ Avdić, Čamil: „Islam na raskrsnici“, *Godišnjak*, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, str. 350. „Islam je u svojoj onovj revolucionarna ideja koja je proklamovala neprekidnu borbu protiv idolopoklonstva, nasilja (opresije), socijalne nepravde, iskorištavanja čovjeka od čovjeka, jednom riječju, borila se protiv svake vrste haosa i neorganizacije.“

²¹ Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabatabaija*, Fondacija Mulla Sadra“ u BiH/Islamisches Zentrum Hamburg, Sarajevo, 2014, str. 108. Ramezani ovdje nadalje razjašnjava: „On aristotelovskom metodom objašnjava rodove vrlina i poroka i na poseban način pojašnjava vrste, klase i jedinke svakog od njih. Na taj način pristupio je predavljanju svake moralne vrline i poroka. Koristeći se ajetima i predanjima, te moralnim islamskim

koordiniranost razuma, volje i akcije dovodi do jedinstva kao jednog od čovjekovih ideala.²² Put u nepoznato jeste u stvari činjenje dobrog djela u iskušavanju izvjesnosti egzistencije, a „pravednima stoji uput da idu zajedno i da se bore, s ciljem da metež, prinuda i belaj budu iskorijenjeni s lica zemlje.“²³ Čovjek najbolje misli kada se bori, a muhadžirska etika sabura itekako jeste borba.

Čovjek je obdaren slobodom i akcijom, iako je njegova odgovornost srazmjerna njegovim moćima, a glavni zadatak vjerujućih ljudi jeste njihovo aktivno sudjelovanje u borbi za uspostavljanje društvenog sistema utemeljenog na miru, harmoniji i pravičnosti. Moralna odličja boraca protiv zlih sila i nasilja legitimišu njihova nastojanja: oni moraju biti časni ljudi i odani vjernici, kaže Nerkez Smailagić, da bi se među tim odličjima posebno izdvajali *strpljenje i dobra djela* (11, 10–11), koja im, pored svih prepereka, teškoća i pretjerivanja, pomažu da ustraju na božjem putu (3, 146–147). „Mali broj takvih valjanih može nadvladati veliku vojsku nevjernika (2, 249) jer je moralna snaga jača od materijalne mase. Vjera je jezgo moralne snage čovjeka i s njom je on nepobjediv (3, 160).“²⁴

Stvoren da teži i dosegne savršenstvo i istinsku sreću, čovjek uzima u obzir potencijale, slobodu i moć izbora koju dobija od Allaha, kad je veoma važan izbor cilja i kretanje prema njemu. Ostvarljivost uspjeha je proporcionalna stepenu sopstvenih mogućnosti i sposobnosti. Allama Tabtabajia kaže da je Uzvišeni Allah odredio da činioci sreće prevladaju nad činiocima nesreće:

---

podukama; on ih podrobno objašnjava, navodeći načine pristupa i liječenja svakog poroka na filozofski, naučan i praktičan način, a u nekim slučajevima, zbog određenih povoda, pristupa savjetovanju i upućivanju, što je samo po sebi veoma vrijedan i obuhvatan posao.“

²² Isto, str. 177.

²³ Isto, str. 179.

²⁴ Smailagić, N.: *Uvod u Kur'an*, str. XLI.

„Jedan od propisa djela iz aspekta sreće i nesreće ogleda se u tome da činioci sreće prevladavaju nad činiocima nesreće. Prvoj skupini (činioci sreće) pripadaju svi lijepi atributi i odlike, poput pobjede, postojanosti, stabilnosti, sigurnosti, utemeljenosti i opstanka, dok se nasuprot njima nalaze činioci druge skupine, tj. netrajanje, neispravnost, nesigurnost, strah, prolaznost, potlačenost i sl.“²⁵ Vrline ili poroci, kao postojana duševna svojstva u jakoj su vezi s pitanjem sreće i nesreće, jer sreća je nedostižna ukoliko se ne posjeduju vrline i ispravna uvjerenja, a *moralna nužnost i nepobitnost jeste sabur*. Jer, za razliku od drugih vrlina ili načela, *etika sabura nije moralni zakonik, već kao povijesno ozbiljena mudrost, ona je moralna zakonodavnost – jedina je (samo)odgovornost i dužnost, koja nije naprosto zadata, već i koja zadaje*.

Etika sabura kao egzistencijska kodificiranost opstajanja bošnjačkog naroda

Ako se zapitamo, zašto etiku sabura nazvati i muhadžirskom etikom, dokazivati je kao takvu, odgovor treba potražiti u povijesno-moralnom kontekstu postojanja bošnjačkog naroda na balkanskim prostorima, kada njegov psiho-socijalni lik i egzistencijski usud saživljava sa svim istorijskim i životnim izazovima da bi se opstajalo, jer, ona je, u stvari, *povijesna tvorevina koja proishodi iz specifične povijesne opstojnosti*. A onda je, uz kolektivističko njegovanje zavičajne običajnosti i duhovnosti, kao i prisustvo moralnog i svakog drugog opreza u odnosu na predjele i naseobine u kojima se nastavljala borba za opstanak, u odnosu na nove okolnosti i zemlju domaćina, korespondirala svijest i misao o relevantnim razlikama, koje je valjalo prebroditi, kada se slično ne objašnjava sličnim i kada se moralo počinjati iz početka. Stoga se nezaobilaznom i bitnom

---

²⁵ Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabatabajia*, Sarajevo, str. 330-331.

treba promišljati uloga jedne nove, ali i stare etike sabura onih „osuđenih na put“. Takva etika opstajanja je i uput, i opomena novim generacijama o trebanju jake svijesti, ne samo o onome „što je i kako bilo“, već i o onome kako se uz etiku sabura opstajalo i da im se takva istorija više nikada ne bi ponavljala.

Po prirodi stvari, čovjek kao društveno biće teži biti dio zajednice na osnovama ravnopravnosti, jednakosti i humanizma – istinskih tekovina i vrijednosti demokratskih društava, utemeljenih na transparentnosti pravnih normi i sloboda u svijetu ljudskog praksisa. Muhadžirska etika sabura jeste dio, ne samo kulturno-povijesnog specifikuma, već i dio bošnjačke duhovnosti i individualizacije, a sabur – moralni kamen međaš čovjekovog karaktera, koji nije niti u riječima, niti u djelima, već je odraz stanja duha. Ova etika ne odudara od historijske predstave, pripovijesti i interpretacije načina ljudskog postojanja kada se sabur javlja i kao osjećaj dužnosti prema drugima i prema sebi, kako kaže stara izreka: *Alteri vivas o portet, si vis tibi vivere*.²⁶, da bi iz povijesne filozofije svijesti mogla emanirati u ljudski svijet praksisa. U tom smislu se kaže: kao takva, ona je, u stvari, etika održanja koja ne smjera ka „području neprozirnih emocija“, već koja nadilazi nazore i domete, ne samo afektivnih potencijala nacionalizma, već i duh kriptoreligijskog fundamentalizma.

U skladu sa izvornošću i utemeljenošću bošnjačkog vjerskog identiteta²⁷ u islamskoj tradiciji²⁸, samo razumijevanje, pa i

---

²⁶ „Treba živjeti za drugoga ako hoćeš da živiš i za sebe.“

²⁷ **Vjerski identitet Bošnjaka** fundiran je u okvirima normativnog islamskog učenja i prakse, kao dijela ehli-sunnetskog pravca u islamu; u oblasti teologije uključeno maturdijsko učenje, dok se u oblasti islamskog prava drži do hanefijske pravne metodologije.

²⁸ U tom smislu islam znači čisto srce i dobra duša, častan život, predanost i požrtvovanost, dobra djela, znanje i poštenje, život u miru sa okolinom i sa sobom.

tumačenje *muhadžirske etike sabura* podrazumijeva predstavljanje (istraživanje) njenih različitih segmenata i aspekata u okvirima ljudskih svjetonazora. Muhadžirska etika sabura u praktikumu svoje povijesne primjenjivosti, ne samo da ne odudara od bošnjačke nacionalne identifikacije,²⁹ već se, kao pitanje svakodnevnog života, treba shvatati i promišljati u odnosu na „trajnu paradu“ kolektivističkih, ali i nadasve individualističkih odluka, od kojih je veliki dio moralne prirode, a većina se formira ne samo našim razmišljanjem, već i našom intuicijom. Još je Al Gazali (1058-1111) ukazivao da se moralna priroda (*huluk*) ne zadobija spoznajom dobra ili zla, niti čak sposobnošću činjenja dobra ili zla, već je riječ, iznad svega, o stanju ljudskoga duha (*nefs*). Prema njegovom shvatanju, karakter je prethodnik djela i sobom predstavlja svojevrsno duhovno ustrojstvo koje omogućava da se moralno vrijedni postupci javljaju neposredno, bez razmišljanja ili odlučivanja.³⁰

---

²⁹ **Nacionalni identitet Bošnjaka** podrazumijeva zasebne bošnjačke narodne običaje, autohtone bošnjačke simbole i posebnost bosanskog duha, u čijem se kolektivitetu grade zajednička kultura, tradicija i zajedničko porijeklo. Ovaj tip identiteta je u najtešnjoj vezi sa pitanjima državitvornosti i političke osviještenosti Bošnjaka, kada se odbrana i očuvanje nacionalnog imena samorazumljivo i nužno nameće kao očuvanje nacionalnog integriteta, etničke samoodrživosti i vjerske dostojanstvenosti. U istorijskom pogledu nacionalnoj identifikaciji je stalo do održanja kontinuiteta nacionalnog jedinstva i održanja homogenosti, vodeći računa o nepovredivosti istog. U tom smislu, nadopunjava se afirmacija svog etnosa i islamskog vjeroispovjedanja u otporu prema svim vidovima asimilacije, podmetanja, krivotvorenja i udvajanja nacionalnog imena. Isto tako, ovaj vid identifikacije podrazumijeva posredovanje tekovina islamskog civilizacijskog kruga kao jednog od tri dijela svjetske kulturne baštine, u kodifikaciji religijsko-kulturološke ravni, sa poimanjem i rezonovanjem dijalektičnosti odnosa etničke identifikacije i nacionalne emancipacije

³⁰ Espozito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 122. „Takvo duhovno usrojstvo odraz je vizije koja postoji u čovjekovom

1. Strpljivost kao sabur

Kao dio bošnjačkog mentaliteta, strpljivost kao sabur (strpljenje, samosavlađivanje) je karakteristika, ali i ishod unutrašnjeg uvjerenja Bošnjaka da su, u njihovom životu, nevolje stalno prisutne i da ih iznova treba savlađivati strpljivo i dugotrajno. U povijesnom smislu, to je navikavanje duha da prati vremensko slaganje slika životnih formi prošlosti da bi nas oslobađale nepotrebne težine u sadašnjosti. Strpljivost se u krugu ljudske egzistencije, ne samo očitava, već i nameće kao istinska potreba iz koje se rađaju istrajnost i revnost, mirna, kultivirana i neagresivna narav u odnosu na mučan život. To znači živjeti život i prema svojim principima, u kojem se iznova harmoniziraju riječi i djela. Strpljivost prati smisaoni slijed srednje mjere u svemu. Tako se jača i samodosljednost koja iznova generiše snagu karaktera. U odnosu na opasna i granična pitanja čovjekove egzistencije i dubinskih kriza njegovog opstajanja, kada je čovjek stavljen u iskušenja, uz osvješćivanje da je razuzdanost, često, siguran put u nevolju, iznova se rađa strpljivost kao generički princip preispitivanja stvarnosti u odnosu na-sebe i u odnosu na-svijet, dajući mogućnost da vidimo stvari onakve kakve jesu, a ne onakve kakvi smo mi.

U tom smislu El-Dževzije kaže: „Beznađe je brat i partner nemoći. Strpljivost je partner i podrška pametnome. Ako bi čovjeka u beznađu pitali: „Ko ti je otac?“, rekao bi: „Nemoć“. A kada bi pitali pametnoga: „Ko ti je otac?“, rekao bi: „Strpljivost.“³¹ *Strpljivost kao sabur* jeste i pomirljivost sa prirodnim poretком stvari, sa onim što slijedi u hodu sopstvene neminovnosti kao prirodne događajnosti i prihvatanja

---

srcu i predstavlja dobro ili zlo u onoj mjeri u kojoj se to srce služi kur'anskim providenjem.“

³¹ El-Dževzije, Ibn Kajjim, 2005. str. 26.

(ne)izvjesnosti smrti. *Sabur je stoga nadobičajan, jer je individualizovana stvarnost čina i postvarivanje onoga što će doći, što će biti i što će se desiti.* Ovaj tip sabura se suočava i sa istovremenim prepoznavanjem problema i kroćenjem emocija u suprotstavljanju teškoćama – kao što je potrebno strpljenje u podnošenju teškoća, tako je potrebno i u podnošenju lijepih stvari.

2. Selamet kao sabur

Selamet kao sabur odraz je širine i punoće ljudskog duha koja daje orijentaciju u prostoru i vremenu, uz odgovor na pitanja: gdje sam sad, gdje sam bio i gdje mogu biti. Upućuje nas na istinsko dobro, sa odbacivanjem svega što je prazno, lažno i što sija spolja. U ovoj vrsti sabura duša je ispunjena vedrinom, i u samopovjerenju, odslikava se kao poziv čovjekov - ne odstupiti od predanâ najjačih moralnih razloga i načela koje je usvojio u svojoj porodici, zajednici, društvu. On nije samo glas, već i moralno proviđenje, odazivanje i odgovor na istinske životne izazove, jer, kako reče Montenj, najveća stvar na svijetu je da umijemo pripadati sebi. Selamet kao sabur nas upravo navodi da, sa obuzdavanjem želja i kratkotrajnih uživanja, da bi se izbjegli sramota i kajanje, služimo svojoj savjesti i da vladamo svojom voljom, kada je potrebna jaka usmjerenost na obuzdavanje strasti, nagona i želja. Snaga volje, koja je vrednija od svakog uspjeha, proishodi upravo iz selameta kao sabura. To je i uzdržavanje od zadobijanja neke prednosti ili dobrobiti za sebe na uštrb drugoga, koje uči otklonu od samoidealizacije, autodestrukcije, samooptuživanja i svakog vida mazohističkog ponašanja, jer u saburu, bez jadikovanja i nečinjenja bilo kakvog grijeha, nema srditosti na (pred)određeno. U duhovnom smislu, *selamet kao sabur*, zaokružujući racionalizaciju svijeta i sebe u svijetu, istovremeno je u mimohodu raznih nevolja i poteškoća

i poziv na neočajavanje, nepaničenje, nejedanje i netužakanje, dok se konstituiše samostalno i nezavisno mišljenje, uz stalno prisutnu spremnost na zaštitu od nepravde i nepravičnosti. Shodno tome, Ismet Dizdarević kaže: „Sa načinom mišljenja i ponašanja Bošnjaka nespojiv je nasilan karakter, agresivnost, podmuklost, nadmenost, iako se ovim izrazima obilato koriste oni kojima smeta upravo ono što Bošnjaci, ‘dobri Bošnjani’ nose od pamtivijeka – tolerantnost, senzibilitet za nevolje drugih, sabur je stvarno, a ne kurtoazno prihvatanje drugog i drugačijeg, otvorenost u prihvatanju novog ali i opravdano čuvanje svojih ustaljenih, lijepih i korisnih običaja.“³² Najbitnija pretpostavka ove vrste sabura odražava se u čovjekovoj spremnosti da dostojanstveno i časno podnosi nevolje, što potvrđuje neiznošenje žalbi i bogatstvo u iskušenju. Sa nevoljama se treba suočiti bez ljutnje, malodušnosti i žalopojki, jer, pričati o nedaćama i problemima nije u suprotnosti sa saburom, međutim, ako se priča o nedaćama uz ispovijedajuće žalbe, onda to nije sabur; osim žalbi koje se upućuju Uzvišenom. Sam zahtjev da se učini sabur duboko je moralan čin, koji je, ne samo, odraz samopoštovanja i samosvojnosti, već i odraz dobronamjernosti i spremnosti da se dijeli sa nekim dobro i zlo. U samonadmašivanju i osvajanju zasluga, bez ikakve želje za priznanjem, dolazi se i do distanciranja od gomile, kad čovjeka u njegovom savršenstvu i neograničenosti, nikakva neminovnost, niti sila ne mogu načiniti lošim. Tako se sa selametom gradi težnja ka ustaljenom i mirnom životu, uz svijest o kauzalnoj vezi između jednakosti u pravičnosti i pravičnosti u jednakosti. Tako se angažuje saupućenost vrline i dobra, kao i ružnoće i zla, da bi se sa strpljivošću i vedrinom ljudi i učili da ne traže dobra i prava rješenja za pogrešne

---

³² Dizdarević, Ismet: „Naravi Bošnjaka: izvorna osobenost i široka otvorenost“, *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 217.

probleme, kada se ne trči za srećom već mi na nju nailazimo. Držati do selameta kao sabura uvijek je iskorak u plemenitost na putu vrline i duhovnog napretka.

3. Samozatajnost kao sabur

Samozatajnost kao sabur posjeduje dubinu kao unutrašnju procjenu duha usmjerenu ka ravnoteži, balansu do daljnjeg – do neke izvjesnosti. Oslanja se na vremenovanje nekog problema sa kojim se u strpljivosti promišlja dati problem ili situacija – predstavljajući se na jedan način, da bi se u (ne)određenoj vremenskoj distanci pokazalo drugačije ili sasvim suprotno – zašto se (ne)treba ili (ne)mora odmah djelovati. Kao samokontrola afekata, strasti i nagonskih impulsa, sabur prizvodi pravilo – ne posrni i ne predaj se – nikad! Ova vrsta sabura predstavlja snažnu moralnu kumulaciju ukroćenih i kanalisanih emocija preko čega se dolazi do čiste svijesti iz koje se gradi moralna samosvjesnost o tome šta se radi, ukazuje se spoznaja o tome što se i kako radi, da bi uz čvrstinu volje, činu dala snagu vladanja, istovremeno rađajući zdravu (samo)kritičnost. Sve je to garancija mogućnosti samouviđanja dobrih i loših strana sopstvenih sposobnosti, motiva i osobina. To nam (po)kazuje da svi naši napori treba da budu usmjereni prema suštini problema i procjenjivanju načina rješavanja istih, pogotovo kada se treba baviti uzrokom više nego posljedicom, a nekad prioritet davati rješavanju posljedice u odnosu na uzrok. Ono od čega kreće ova vrsta sabura jeste postizanje mudrosti kao smirenosti i uravnoteženosti, uz (ne)primanje blagodeti i (ne)iskušavanje iskušenja radi razumijevanja teškoća ili problema u kojima se neko nađe. Samozatajnost kao sabur dubinska je mudrost usmjerena ka istini o tome zašto ili kako se nešto događa, jer, istina je izvjesnija ako se rješavaju problemi, pogotovo na duže staze, što

je jedan od imperativa ove vrste sabura. Poznavanje značenja ovih pojmova daje nam upute kako graditi osjećaj mjere za otkrivanje istine u svemu, kada se u moralnom rasuđivanju i promišljanju poseže za analizom i analognim pristupom – sagledavanjem sličnih situacija sa datom situacijom. U tom smislu, Konfučije je davno rekao: „Ko je oprezan preko mjere izgleda plašljiv. Ko je odvažan preko mjere, izaziva nered. Ko je iskren preko mjere djeluje okrutno.“ Ova vrsta sabura je najprijemčivija kad čovjek vodi tešku bitku sa samim sobom i sa nepoznanicama u sebi da bi se otvorio prema drugima. Poseban aspekt ovog vida sabura nailazi na iskušenje u odnosu na ljude koje je priroda tako formirala (udesila) i predodredila da se u odnosu na njihovo samoljublje i najperfidniji egoizam čovjek mora naoružavati hrabrošću i odvažnošću da bi se održao – egzistencijski opstajao. Da bi duša ostala (č)ista, posredstvom snage sopstvenog karaktera, čovjek na putu mudrih (pr)ocjena treba da gradi i posjeduje spokojstvo u duši, težeći ka savršenstvu.

4. Samoprevazilaženje kao sabur

Ovaj dio etike sabura predstavlja snažnu moralnu autoregulaciju čijim se posredovanjem, u ključnom momentu, nadilaze, ne samo evidentni razlozi i snažni argumenti za reagovanje, kad se, u zauzimanju neposrednog stava kao odraza imanentno snažnog moralnog stanja – najvišeg stepena vrijednosti, istovremeno saživljava osjećaj odgovornosti i osjećaj dužnosti, čija će prva reakcija biti čin i ono što iz njega proishodi – u pravom momentu ili u pravo vrijeme (ni rano, ni kasno). Ovaj aspekt etike sabura razlikuje se od svih drugih momenata i aspekata postupanja u skladu sa vrlinom, ne samo zbog toga što je sabur „ukras drugim vrlinama“, već zato što se u odnosu na moralne izazove u nekim odsudnim momentima i

prelomnim situacijama ne može ništa planirati – odluka se donosi brzo, uz jasno i čvrsto reagovanje i opredjeljenje, koja će prerasti u čin, u djelo na koje čovjek tjera sebe iz sebe, iz neslučenih i nesvjesnih moći. Iako je često nemoguće sve predvidjeti, dok afekat gradi stanje trpljenja u kojem nema jasnih ideja, čovjek je u *samoprevazilaženju kao saburu* više usredsređen na problem nego na sebe, kada se u trenutku procjenjuje količina trpljenja i zla sa kojom se suočava, istovremeno inicirajući misao da se već događa ono što se treba dogoditi – ono od čega se strepi i u odnosu na što je prisutan strah. Tako se istovremeno, ne samo formira razgovjetna i jasna ideja kao svijest o samom duševnom potresu, neizvjesnosti, strahu ili strepnji, već se prazni i neutrališe sva negativna duševna punina. Navedena svijest-ideja odvaja se od afekta i njegovog dejstva, pa se u jedinstvu ideje i duha ukida stanje trpljenja – u saburu se javlja sabur. Taj novi sabur koji prevazilazi, nadilazi prethodno stanje (s)trpljivosti ostvaruje direktno suočavanje sa problemom, u kojem se djelatno reaguje na isti, sa čistim osjećajem kuda vodi neka radnja ili niz radnji u mehanizmu svog djelatnog samohoda, kad (raz)rješava, zahvata i doseže najbitnije ili najviše ciljeve. Otuda dolazi nova snaga kao novo strpljenje koje u samohodu nužnosti preuzima primat, kada se istovremeno kontinuirano jača smjelost u teškoći. Istovremeno, um je gospodar koji posredstvom *samoprevazilaženja – jedinstva dejstvjuće duševne i fizičke snage* posjedujući realistično-ostvarive ideje, ne dozvoljava da prevladaju osjećanja i sklonosti, jer, ako um ne uzvlada njima, ona gospodare čovjekom. To je zapadanje u slobodu primjerenog i pravičnog djelanja, postupanja na osnovu potpune ravnoteže motiva i pobuda. Dok samoprevazilaženje kao sabur praktičnom razumu daje *pravilo*, moralno-zakonodavnom umu nalaže samosavladivost – *pribranost*. Tu se podrazumijeva i spremnost na neizbježno nadolazeće promjene koje slijede.

Samoprevazilaženje kao sabur koristi se i razboritošću, pronicljivošću, sposobnošću pravilnog procjenjivanja i snalažljivošću. *Razboritost* se tiče svakog pregalaštva koje je spremno na istinski iskorak u sopstvenu slobodu, koju je nemoguće odjednom i posve zahvatiti. Smislaonost takvog iskoraka utemeljena je u čvrstoj odluci i vjeri u sebe, sa sviješću da se sopstvena sreća i sreća svojih najbližih gradi dvojako: spremnošću da se raskrsti sa sputavajućim predrasudama, stereotipima i nedoumicama, uz daljnu duhovnu i fizičku pokretljivost reflektujuću na djelatan stav. Pored toga, ona se odražava kao održivost individuuma sposobnog na balans između sagledavanja, preispitivanja, konkretizacije i djelanja. A sve to, ujedno i nadalje jeste spremnost na životno ozbiljenje koje pojedinca gradi kao porodično, zavičajno i biće zajednice.³³

---

³³ Muratović, Esko: *O razboritosti onih koji ne odustaju – otržnost Bihoraca*, Revija Bihor, Zavičajni klub Bihor, Luksemburg/Montenegro, br. 16, GODINA V, 2015, str. 51. „*Otržan* (razborit) jeste onaj koji slobodu shvata kao dobro, posredstvom kojeg će uživati u drugim dobrima. Otržnost se kao mladalačko zahvatanje života, vitalnosti, zdravlja i svježine vrhuni u dostojanstvu jedinke koja zna da je sloboda za jake i da za slabe nema sobode. Ona je, stoga, jaka svijest o radnoj disciplini, a ujedno i otklon od neznanja, neizvjesnosti, straha, strepnje, čamotinje, nemaštine i bolesti. Otržni su oni koji ustanu i kažu šta ih tišti, ali koji isto tako umiju da sjednu i slušaju. Oni nijesu, gotovo nikad, u društvu licemjera i ulizica, u društvu onih koji puno pričaju a malo kažu. Damar im kazuje da su promišljeni – o velikom problemu najčešće razmišljaju noću, dok preko dana uvijek nešto rade ne čekajući da se okoriste o nekog. Svjesni su da je u životnim stazama vrlo malo ravnica. Sve su ili uzbrdice ili stramputice, pa stoga, da bi se bilo na stazi kojom se želi ići, mora se nekad koračati stazom kojom se mora ići. Ne zaboravljaju prošlost koju poštuju, pa su i odgovorni pred budućnošću, gradeći i usmjeravajući svoje mogućnosti, sposobnosti i interesovanja što idealnijom životnom putanjom. Oni ne samo da biraju nego su i birani, svjesni da je prava životna radost kad si drugima potreban i drag. Posebna njihova umještost je u tome da

Pronicljivost kao ocjenjivačka sposobnost, sposobnost je formiranja ispravnog stava, suda o onom što je razboritost birala i odabrala, odnosi sa na mogućnost trenutne uočljivosti i poosvješćivanja shvatanja i mišljenja primjenjivih za donošenje i zauzeće proishodećeg stava o onom čime se bavi pamet. Pronicljivi su oni koji biraju između različitih opcija, sa sposobnošću da se uzmu u obzir sve relevantne činjenice i okolnosti.

Slijedi *rasudljivost* kao sposobnost pravilnog procjenjivanja u odnosu na ono ispravno, pravo i pošteno. Pošteno i pravo suđenje ukazuje na blagonaklon stav i dobronamjernost, uz spremnost da se oprosti i postupa milostivo.

Snalažljivost je sposobnost koja se sastoji u pronalaženju i primjenjivanju drugih ili posebnih sredstava za doseganje postavljenog cilja. Ukoliko je svrha kao izbor ispravna i dobra, ona postaje vrlina, ukoliko je za osudu, ona postaje lukavost (hila) kao bolesno stanje duše. Kada svijest i znanje nemaju uticaja na nerealne želje, požude i strasti onda se javlja dubok jaz između pameti i djelanja.

---

znaju pronaći radost u sebi. Vladaju svojom voljom, a sluge su sopstvenoj savjesti. Znaju da budu zadovoljni sa malo, ali imaju sve što im treba. Pronicljivi su i brzo biraju između različitih opcija, sa sposobnošću da se uzmu u obzir sve relevantne činjenice i okolnosti. U bistrini pogleda stoji istinitost koja je okrenuta dobru a ne zlu, pa se u tom smislu rijetko šta prepušta slučaju.“

Literatura:

- Avdić, Ćamil: „Islam na raskrsnici“, Godišnjak, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, 347–357;
- Aristotel: *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2003;
- Bandžović, Safet: „Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti“, u: Godišnjak, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, str. 322–347;
- Dizdarević, Ismet: „Naravi Bošnjaka: izvorna osobenost i široka otvorenost“, *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23.
- Espozito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002;
- Grejling, E.K.: *Šta je dobro?*, Laguna, Beograd, 2003;
- Hasić, Alen: „Sabur – hrana za duševni mir“, *Revija Forum*, oktobar 2011, Podgorica, br. 19, str. 66;
- Hefe, Otfrid: *Umijeće življenja i moral*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2011;
- Jonas, Hans: *Princip odgovornost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990;
- Jurić, Hrvoje: *Iskušenja humanizma*, Filozofska istraživanja, Zagreb, 2018;
- Kant, Imanuel: *Kritika praktičnog uma*, BIGZ, Beograd, 1990;
- Kant, Imanuel: *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1993;
- Meki, Džon: *Etika*, Plato, Beograd, 2004;
- Muhić, Ferid: „Historija i istina: antologijski prilog hermeneutici bošnjačkih muhadžira“, *Almanah*, br. 35/36, Podgorica, 2006, str. 329–333;
- Muratović, Esko: „Neki aspekti etike vrline u duhu moderne i savremene epohe“, *Almanah*, Podgorica, juli 2019, str. 145–157;
- Muratović, Esko: „O Aristotelovoj etici vrline“, *Glasnik Bihora*, Centar za kulturu Petnjica, br. 4, 2019, str. 173–186;

-
- Muratović, Esko: „O razboritosti onih koji ne odustaju – otržnost Bihoraca“, *Revija Bihor*, Zavičajni klub Bihor, Luksemburg/Montenegro, br. 16, Godina V, 2015, str. 51;
  - Krcić, Šefket: „Prilozi za kritičko-aksiološko proučavanje etike Bosne“, Zbornik: *Etika Bosne*, Goražde, Godina I, br. 1, 2019, str. 179–203;
  - Kider, Rašovrt: *Etičke dileme*, CID, Podgorica, 2006;
  - Smailagić, Nerkez: *Uvod u Kur'an*, Medicinska knjiga, Zagreb, 1975;
  - Spahić, Derviš: *O moralnosti i bogobojažnosti*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1986;
  - Sharif. M.M.: „Etička učenja Qur'ana“, u: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988;
  - Rastoder, Šerbo: „Dugo su muslimani ovih prostora pristajali na ulogu ‘grešnika’“, nedjeljnik *Stav*, Sarajevo, br. 171, Godina IV, str. 28–31;
  - Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabatabajija*, Fondacija Mulla Sadra u BiH/Islamisches Zentrum Hamburg, Sarajevo, 2014;
  - Šestanović, Muhamed: „Karakterologija Bošnjaka“, *Znakovi vremena*, Ibn Sina institut, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 219–231;
  - Zbornik: *Etika Bosne i Hercegovine*, Internacionalni univerzitet u Goraždu, Goražde, Godina I, br. 1, juni 2019.

NAJOPASNIJI METOD

Džon Ker

Psychologist John Kerr is the author of „A Most Dangerous Method“, the exiting story of Jung, Freud and Sabina Spielrein, with all the elements of drama. In a scientifically valid and innovate manner this book also tells about the early period of psychoanalysis. Sabina Spielrein appears as a small voice of great integrity who was the original model for Jung's anima – the archetypal female force that men are so often oppresses by. This segment contains the second and third chapter of the book.

Psihijatrijski manastir

Ako bih iznio ukratko ... koncepciju mojeg oca o shizofreniji, to bi bilo ovako: Imao je veliku sklonost da saosjeća sa shizofreničnim pacijentima, te da dijeli njihove brige i strahove. Bio je srećan kad je osjetio da nešto u umu shizofreničnog pacijenta odgovori na njegovu pažnju. Vjerujem da su sve njegove koncepcije o shizofreniji direktno posljedica tog stava. Osnova i rezultati njegovog rada sa shizofreničnim pacijentima bilo je uvjerenje da im je vrijedno dati pažnju i ličnu simpatiju.

Manfred Blojler, 1931

Zahvaljujući svom delirijumu mlada Ruskinja se našla u vrlo interesantnom miljeu. Pod upravom Eugena Blojlera klinika Burghelcli tada je postala najistaknutija psihijatrijska nastavna bolnica u svijetu. Uskoro je pomračila i Emil Krepelinovu prestižnu kliniku u Minhenu. Ljekari iz dalekih krajeva, uključujući Ameriku, uskoro će tu početi da se obučavaju.

Sve to je bilo prilično iznenađujuće za svakog ko je bio upoznat sa prošlošću klinike Burghelcli. Ustanovljena je prije više od četiri decenije da se brine o ludacima kantona Cirihi. Njeno osnivanje bilo je izvor velikog građanskog ponosa, a poznati pisac Gotfrid Keler (Gottfried Keller), tada pjesnik laureant kantona, tokom izgradnje glavne zgrade ispeo se na vrh greda kako bi pročitao pjesmu o svitanju novog doba. Nažalost, uredbom kantonalnog vijeća, rukovodstvo ustanove od početka je bilo vezano za novoosnovanu katedru psihijatrije Univerziteta u Cirihi, u vrijeme kada se akademski prestiž najbolje sticao kroz istraživanje anatomije mozga. Obično je profesor psihijatrije u većini evropskih institucija mogao očekivati da će mu biti na raspolaganju mala univerzitetska klinika, gdje će imati nekoliko kratkotrajnih slučajeva koji će se koristiti kao nastavni materijal. Klinika Burghelcli bila je sasvim druga stvar. Svakom čovjeku koji se prijavio za profesora psihijatrije na Univerzitetu u Cirihi istovremeno je povjerena briga za više od stotinu pacijenata, od kojih je većina bila neizlječiva, a za koje je on bio glavni ljekar. Ono što je činilo stvar još gorom bilo je pitanje jezika. U to vrijeme, svaka obrazovana osoba govorila je visokim njemačkim jezikom, ali obični narod je govorio nižim njemačkim, a pacijenti iz okoline Ciriha govorili su sopstvenim dijalektom koji nijedan ljekar nije mogao razumjeti.

Od početka, situacija je bila očigledno neodrživa. Veliki Vilhelm Grizinger (Wilhelm Greisinger), praktično otac moderne evropske psihijatrije, a zatim fakulteta *Ciriške medicinske škole*, vratio se direktno u svoju rodnu Njemačku,

umjesto da prihvati dvojno imenovanje profesora psihijatrije i upravnika klinike Burghelcli. Nakon toga, katedru je zauzimala povorka istaknutih stranih mikroskopista, od kojih niko nije mogao govoriti lokalni dijalekt, i svi su ubrzo pobjegli na druga mjesta u druge gradove kako bi izbjegli napornu odgovornost vođenja azila. Parada je postala sama sebi dovoljna, dok je prestiž ciriške katedre rastao, rejting bolnice se pogoršavao, do tačke kada je lokalno postala poznata kao bordel koji se našao na suprotnoj strani svojih temelja.

Stvari su se počele poboljšavati 1879. godine, imenovanjem Augusta Forela (Auguste Forel), neustrašivog erudite međunarodnog ugleda, koji je obnovio red u azilu dodajući sjaj katedri u Cirihi. Forel je bio Švajcarac žestokog temperimenta, iz kantona Vudoaz (Valdoise). Usamljen, izolovan i jadan kao dijete pronašao je spasenje u proučavanju mrava, hobiju koji ga je doveo do darvinističke evolucije, a zatim do proučavanja mozga. U vrijeme kada se smjestio u cirišku katedru bio je internacionalno poznat psihijatar sa reputacijom koju niko drugi nije imao, kao vodeći svjetski autoritet za mrave. Spisak Forelovih naučnih dostignuća nevjerovatan je i obuhvata otkrivanje teorije neurona, uvođenje prvog modernog vaspitnog programa u psihijatriji, te uspješno širenje hipnotizma kao održive terapijske metode u medicinskom svijetu koji govori njemački. A, to je bilo samo u svijetu medicine. U svojoj rodnoj Švajcarskoj, bio je žestoki pobornik brojnih društvenih procesa, uključujući kampanje protiv prostitucije i alkoholizma.

Na klinici Burghelcli, Forel je uradio sve što je trebalo uraditi, od ulaska u borbu sa uljezima (tada se činilo sportski imati piknik i posmatrati ludake), do hipnotisanja svog noćnog osoblja da spava noću, ali da se probude ako se pojavi hitan slučaj. Ali, čak i taj strašni Forel konačno je postao umoran od klinike Burghelcli i odlučio se 1898. godine za prijevremeni odlazak u penziju. Forel je odredio da ga zamijeni psihijatar koji

će nastaviti provoditi zabranu svih alkoholnih pića u azilu. Mислеći da će njegov prvi izbor nasljednika biti blokiran od onih članova kantonalnog vijeća koji su mu se suprotstavljali po tom pitanju (mogao se zaraditi novac ako se ponovo uvede alkohol), došao je sa alternativnim kandidatom čiji pogledi na to pitanje nijesu bili tako snažno izraženi. Kroz ovu nevinu intrigu ugledna ciriška katedra za psihijatriju, do tada rival u prestižu katedrama Berlina i Beča, dospjela je u ruke praktično nepoznatom Eugenu Blojleru.

Blojler dolazi iz ratarskog sela Colikon (Zollikon) u blizini Ciriha, i bio je prvi njegov stanovnik koji je pohađao medicinsku školu. U Cilikonu, kao i u drugim ruralnim područjima u kantonu mnogo se gundalo o klinici Burghelclli, u kojoj ljekari nijesu mogli razgovarati sa pacijentima. Ta je optužba imala veću važnost u Brojlerovom domu – sestra mu je bila katatonična. Rastao je sanjajući da će jednog dana preuzeti azil, što ga je činilo vjerovatno jedinom osobom koja je stvarno željela taj posao. Tu je radio kao mlađi asistent kod Forela, pa je ubrzo pokazao nešto od eklektizma svog šefa, razvijajući teoriju o percepciji boja, doprinoseći na polju proučavanja afazije (što ga je dovelo do razmjene pisama sa Sigmundom Frojdom 1892. godine), i eksperimentišući sa hipnozom. Zatim je Blojler 1886. godine, uzimajući dvanaest dugogodišnjih pacijenata sa sobom, otišao da preuzme kantonalnu ustanovu za hroničnu njegu, azil Rajnau (Rheinau). Za većinu ljudi postavljenje u Rajnau bilo je odskočna daska, i to niska. Tu je Blojler proveo dvanaest srećnih godina. Što nije bio oženjen krivio je svoju porodicu, a osoblje i pacijenti doslovno su ga zvali „otac“. Tu je Blojler razvio svoju revolucionarnu ideju da čak i najteži uslovi ponekad mogu biti savladani ako se razvije lični odnos sa pacijentom.

Takođe, u Rajnau, Blojler je prihvatio neke poučne lekcije o vrijednosti zadataka orijentisanih na stvarnost. Kada je izbila tifusna groznica nije imao drugog izbora nego da naloži nekim

svojim pacijentima da brinu o bolesnim. Na njegovo iznenađanje, ti pacijenti su to dobro obavili, čak izvrsno, pa su se vratili u svoje tipično iluzorno i povučeno stanje kada je kriza prošla. Zatim, došao je dan kada je nestalo drva za loženje, pa je Blojler morao organizovati ekspediciju kako bi oborili neka stabla. Pažljivo je podijelio ljude prema tome da li su opasni ili ne, a zatim je otišao kako bi izvidio teren. Ali, osoblje je pogrešno razumjelo njegova uputstva, pa se ubrzo našao u društvu najopasnijih pacijenata, a svaki od njih je paradirao sa sjekirom. Dan je prošao bez incidenata. Takve i slične epizode uvjerile su ga da izazov bavljenja stvarnošću može sam po sebi biti terapijski. Snažnije je počeo da eksperimentiše u tom pravcu, čak je išao toliko daleko da je iznenađavajuće najavljivao nekom slučajnom pacijentu, obično sa dugogodišnjom psihozom, da će biti otpušten. Začudo, neki od tih iznenadnih otpusta su funkcionisali.

Nakon što je imenovan za upravnika klinike Burghelclli, 1898. godine, dogodilo se nešto što je Blojleru obezbijedilo ugled za potomstvo: pojavilo se šesto izdanje Emil Krepelinovog udžbenika (*Poremećaji jezika u snovima, pp*). U tom izdanju, Krepelin je, oslanjajući se na naporno prikupljene rezultate, dodatno kodifikovao dijagnostičku razliku koju je predložio tri godine ranije. Naime, uzeo je dva dobro poznata sindroma, manično-depresivno ludilo i paranoju, i dao im novi status, razlikujući ih od trećeg stanja koje je nazvao *dementia praecox* (sada poznato kao *shizofrenija*). U kategoriju *dementia praecox* ranije su bili posebni sindromi: katatonija, hebefrenija i parafrenija, koji su tokom godina posebno uvedeni, na osnovu njihove kliničke prezentacije. (Na primjer, za parafreniju se kaže da uključuje dobro organizovane svađalačke i progonačke iluzije bez vidljivog intelektualnog gubitka). Krepelinova sinteza bila je revolucionarna. Svaka od tri osnovne grupe: manično-depresivna, paranoja i *dementia praecox*, ne samo da

pokazuju posebne psihičke simptome, već takođe imaju tipično različite tokove i rezultate. To je bila klinička medicina u svom najboljem izdanju. Doista, niko nije znao što su stvarni uzroci svakog od sindroma, ali sada su imali razumnu klasifikaciju za rad. Krepelinov tekst gotovo odmah je zamijenio Kraft-Ebingov *Udžbenik o ludilu* kao vodeći psihijatrijski tekst tog vremena, a njegov sistem klasifikacije ostao je kamen temeljac savremene psihijatrijske patologije. Ali, novi entitet *dementia praecox*, kao što je Blojler to odmah znao, bio je pogrešno opisan u jednom u jednom značajnom pogledu. Prema Krepelinu, ako stanje spontano rano ne oslabi, tada se ono pacijentu neizbježno pogoršava tokom vremena. No, zbog decenija provedenih u Rajnau azilu Blojler je odmah znao da je moguće pobijediti bolest, ponekad je preokrenuti, pod uslovom da uspostavite lični odnos sa pacijentom. To je, zajedno sa postavljanjem zadataka orjentisanih na stvarnost, pacijentu donijelo veliko poboljšanje, i doista je Blojler otpuštao pacijente iz Rajnau azila nazad u zajednicu, nešto što je do tada bilo nečuveno.

Međutim, pošto je Blojler preuzeo kliniku Burghelcli javno objavljujući svoje otkriće, vratio se problemu vođenja azila. Koristeći reputaciju Univerziteta kao mamac, Blojler je pretvorio kliniku Burghelcli u psihijatrijski manastir. Zapošljavajući mlade ljekara iz čitave Švajcarske, koristio je tu dodatnu radnu snagu kao njenu najbolju prednost. Pacijenti su prvo dobili odgovarajuće osoblje, najbolje koje su ikad poznavali, a njegovi studenti inicirani su u neku vrstu intenzivnog psihološkog pristupa teškim duševnim bolestima, što je u to vrijeme bilo sasvim bez presedana.

U nedostatku određene biografije teško je steći sliku o Blojlerovoj ličnosti. Bez sumnje, neki koji su služili pod njegovom upravom, posebno Ludvig Bisvanger (Ludwig Biswanger), kasnije su ga se sjećali sa posebnim divljenjem i naklonošću. Međutim, bilo je i drugih, posebno Karl Jung, koji

je negodovao pod njegovom upravom i nalazio da je nepodnošljiv. U svojim spisima Blojler pokazuje da je mješavina originalnosti i opreza, a čini se da isto vrijedi i za njegovu ličnost: bio je u stanju da se uzbudi novom idejom da bi ga kasnije mučile druge misli. Blojlerova koncepcija o nauci bila je čvrsta, svjesna i u skladu sa njegovim karakterom. Za Blojlera, jedini put napretka bio je da se sve provjeri, izbjegne preuranjeno zaključivanje, i da se ostane u kontaktu sa kolegama kako bi uporedili rezultate. Prema tome, iako je bio posebno otvoren prema potencijalnoj vrijednosti novih dešavanja, bio je oprezan u svojim intelektualnim uvjerenjima, i bio je jako veliki čovjek kojeg nijeste mogli slomiti. Jedna priča kaže da je ranije u svojoj karijeri, kao ljekar početnik, mislio da je spavanje gubljenje dragocjenog vremena pa je radio tri dana bez sna – dok se nije srušio od iscrpljenosti. U izvjesnoj mjeri, bio je autoritativan, ali ne toliko koliko je patrijarhalna kultura dozvoljavala. Redovno je pregledao prostor gdje živi cjelokupno osoblje klinike Burghelcli, uključujući i ljekare asistente, a kada je mladi Franc Riklin (Franz Riklin) odlučio da posadi travu između dasaka na podu svog apartmana Blojler je bio dovoljno mudar da shvati da je to šala na njegov račun. Ukratko, Blojler je bio čudna kombinacija pomalo važnog medicinskog zvanika i intelektualnog džentlmena. Bio je čovjek koji je patrijarhatu mogao dati dobar ugled.

Pod njegovom upravom klinika Burghelcli postala je model univerzitetske bolnice. Pacijent je bio centar svega. Prisutni asistenti morali su da pregledaju pacijente dva puta dnevno i zapišu sve što su oni rekli, bez obzira da li su to razumjeli ili ne. Čitavo stručno osoblje sastajalo se tri puta sedmično, na jutarnjim okupljanjima koja su uglavnom bila posvećena brizi za pacijente, iako su asistenti takođe izvještavali o novim dešavanjima u literaturi. Bila je obaveza da asistenti žive bez alkoholnih pića, pa ako je neko planirao da ostane vani nakon

22:00 časa morao je da dobije pismenu dozvolu i ključ od Blojlera ili prvog asistenta.

Među novim zbivanjima na polju o kojem je Blojler želio da uči bilo je korišćenje eksperimentalne psihologije za proučavanje ludila. Poslao je, 1900. godine, mladog asistenta Franca Riklina da se obučava u Krepelinovoj psihološkoj laboratoriji, prvog koji se ikad priključio psihološkoj klinici. Eksperimentalna psihologija tek je bila prošla svoje djetinjstvo. Prije svog rođenja psihologija je bila grana filosofije, a ideja o podvrgavanju psiholoških ideja eksperimentalnoj validaciji bila je relativno hrabra inovacija. Vilijam Džejms (William James) sa Harvarda i Vilhelm Vunt (Wilhelm Wundt) iz Lajpciga, oba filozofi, pokušali su zbog svoje časti da budu prvi koji su uspostavili psihološke laboratorije na svojim univerzitetima. Krepelin, iako po obuci psihijatar, studirao je kod Vunta i došao do zaključka da nove eksperimentalne tehnike mogu biti korisne u psihijatriji. Do istog zaključka došao je i Blojler. Odašiljući Riklina u Krepelinovu kliniku zapravo je najavio da namjerava da pokrene vlastitu laboratoriju.

Na Krepelinovoj klinici, pod starateljstvom Gustava Ašafenburga (Gustav Ashaffenburg), Riklin je učio nove postupke nazvane „eksperiment asocijacije“. Postupak je da eksperimentator izgovori niz riječi, a da ispitanik odgovori i tačnom redosljedu na svaku, riječju ili frazom koja mu prva padne na pamet. Postupak je sličan našoj savremenoj igri *Lozinka* (Password), samo što ispitanik ne pokušava da pogodi tačan odgovor, već odgovara samo onim što mu je prvo došlo u glavu. Tipičan niz stimulativnih riječi kreće se do stotine, a posmatrač mjeri vrijeme koliko je potrebno ispitaniku da odgovori na svaku. Nakon toga, od ispitanika se ponovo traži da prođe kroz popis i da se sjeti svojih odgovora. Postupak bez štoperice stvorio je trideset godina ranije engleski genije, eklektik, Ser Frensis Galton (Sir Francis Galton). Koristeći sebe kao ispitanika, Galton je pronašao

tri osnovna otkrića: neke od asocijacija koje su na taj način oslobođene prilično su iznenađujuće, uključujući sjećanja i osjećanja o kojima ranije nije razmišljao; drugo, mnoge od tih iznenađujućih asocijacija potiču iz djetinjstva; i treće, uz nastavak provođenja mnoge asocijacije se ponavljaju.

U Berlinu, Teodor Zin (Theodor Ziehen) nastavio je gdje je Galton stao i eksperiment učinio dijelom svog istraživačkog programa o opštim zakonima koji regulišu asocijaciju ideja. Iz toga je proizišao novi sistem psihologije koji između ostalog sadrži ideju o *kompleksu osjećajno-obojenih ideja*. Međutim, Ašafenburg je počeo da uzima test odgovore normalnih ispitanika pod različitim uslovima umora i pijanstva i upoređuje ih sa zapisima pacijenata sa *dementia praecox*, i sve na bazi široko rasprostranjenog vjerovanja da neki nepoznati endogeni toksin može biti uzrok te bolesti. Ašafenburg je bio u stanju da pokaže da odgovori ludaka doista nalikuju onim pijanih ispitanika: u oba slučaja postoji predominacija *spoljašnjih* asocijacija koje se temelje na ritmičkim i fonetskim karakteristikama.

Kada se, u proljeće 1901. godine, Riklin vratio u Ciri, Blojler je bio na željezničkoj stanici da ga dočeka. Tokom vožnje kočijom nazad u bolnicu uzbuđeno je pričao Riklinu o izvanrednom novom asistentu, intelektualnom aristokrati i čovjeku izvanredne fizičke i mentalne energije, koji im se priključio za vrijeme Riklinovog odsustva – Karlu Gustavu Jungu. Te noći, njih trojica, Blojler, Riklin i Jung, ostali su do kasno razgovarajući o eksperimentu asocijacije.

Bazelski aristokrata

Blojler je dolazio iz ruralnog naselja, i bio je tek drugi njegov univerzitetski diplomac. Nasuprot njemu, Jung je dolazio iz veoma poznate porodice u švajcarskom gradu Bazelu, čiji je univerzitet imao drevnu i uglednu tradiciju, a njegov fakultet

uključivao je Jakoba Burkhardta (Jacob Burckhardt) i Fridriha Ničea. Karl Jung je bio prvorođeni i jedini sin *poštovanog* Paula Junga i Emili Prajsverk. Sa svoje strane, Paul Jung je bio sin istaknutog ljekara i *slobodnog zidara* Karla Gustava Starijeg, oko kojeg su kružile brojne legende, uključujući i onu koja ga prepoznaje kao vanbračnog Geteovog sina. Karl Gustav Stariji bio je težak karakter. Jedna priča kaže, kada je žena kojoj se udvarao odbacila njegov prijedlog uletio je u lokalnu konobu i zamolio konobaricu da se uda za njega, na što je ona pristala. Kada je nekoliko godina kasnije ta žena umrla, Karl Gustav Stariji je obnovio svoj prijedlog prvoj ženi. Ona je to brzo prihvatila, a Paul Jung je bio prvorođeni sin iz te zakašnjele zajednice. Međutim, Emili Prajsverk bila je kćer Samjuela Prajsverka, gotovo jednako poznatog teologa i profesora hebrejskog jezika na Univerzitetu u Bazelu, te jednog od ranih zagovornika da evropski Jevreji treba da imaju svoju domovinu.

Nažalost, Paul i Emili bili su članovi onoga što Henri Elenberger zove *žrtvovana generacija*, rođena nakon što su im roditelji osiromašili. Paul je i sam želio da postane stručnjak za hebrejski jezik ali je zbog finansijskih razloga postao seoski župnik, nakon što se oženio kćerkom svog omiljenog profesora. Ljubazan, pedantan, iznutra poražen, izgleda nije znao kako da se nosi sa svojom arogantnom i svadljivom suprugom, ili sa svojim oštroumnim sinom. Od 1879. godine, pa sve do svoje kobne smrti 1896. godine, Paul Jung je služio kao župnik Klajn Heningena (Klein Hüningena) sela u blizini grada Bazela, te kao protestantski kapelan Fridmat (Freidmatt) mentalne bolnice.

Njegova supruga je dolazila iz porodice ogrezle u spiritizam. Njena majka morala je da se bori sa duhom suprugove prve žene. Emili je kao dijete i sama trebalo da sjedi pored oca dok je on sastavljao svoje propovijedi – da odvрати đavola da se ne ušunja u tekst sjutrašnjeg obraćanja vjernicima. Brak roditelja Karla Gustava bio je ozbiljno problematičan, a njegova majka je

često provodila vrijeme izvan kuće kao pacijent u Fridmat bolnici.

Jungove dječje uspomene poznate su mnogim čitaocima njegovih izuzetnih sjećanja, iz prva tri poglavlja koja je sastavio na samom kraju života. Hospitalizacija njegove majke dogodila se kad je imao tri godine, a nakon toga, kao što je rekao: „Uvijek sam osjećao nepovjerenje kad se izgovori riječ ljubav.“ U dobi od četiri godine sanjao je ogromni falus koji je bio ustoličen u podzemnoj pećini, što ga je užasnulo i prestrašilo. Majčino upozorenje u snu: „To je čovjek ljudožder“ Jung je povezo sa *Jezuitima*. U dobi od šest godina, Jung je po prvi put postao svjestan da njegova majka *posjeduje dvojnu ličnost*. Nakon sumraka, govorila bi izmijenjenim glasom i čak u suprotnosti sa svojim uobičajenim prijekorima pastorovom sinu. Kao što se Jung kasnije sjećao, izjave druge ličnosti njegove majke „pogađale su do same srži mojeg bića“.

Dijete nije bilo dobro prilagođeno pristojnom, a kamoli vršnjačkom društvu. Njegov dugogodišnji prijatelj ovako se sjeća utisaka iz djetinjstva: „Nikad ranije nijesam sreo tako nedruštveno čudovište.“ Otprilike u dobi od osam godina Jungu su se razvili napadi gušenja – „atmosfera u kući počela je da postaje nepodnošljiva“ – a ublažavale su je vizije plavog mjeseca sa zlatnim anđelima. Takođe, u toj dobi Jung je igrao igre sa samim sobom, sjeo bi na kamen i upitao se da li je on Jung ili kamen: „Odgovor je ostajao sasvim nejasan, a moju nesigurnost pratio je osjećaj znatiželje i fascinantne tame“. Počeo je paliti vatre u tajnim seoskim pećinama i ubjeđivati seosku komšijsku djecu da mu se pridruže. Kada mu je bilo deset godina izrezbario je lutku vladara i sakrio je ispod tavanskih podnih dasaka, zajedno sa kamenom obojenim tako da izgleda da ima jednu gornju i jednu donju polovinu. Oko godinu kasnije ritualno je predstavio čovječuljka sa svicima opisanim na tajnom jeziku: „Posjedovanje tajne imalo je veoma

snažan uticaj na moj karakter. To smatram bitnim faktorom iz mog djetinjstva.“

U životnoj dobi od jedanaest godina Jung se upisao u bazelsku gimnaziju, a to mu je bio prvi korak van kuće i seoskog svijeta. Njegove nove kolege iz razreda – shvatajući da Jung kao uobičajeni krivac ne može uvijek dati uvjerljiv dokaz o sebi – za svoje vlastite presteupe uvijek su prebacivali krivicu na njega. Jung nije znao kako da izbjegne tu ulogu. Prilagodio se tome vježbanjem alibija za svaku priliku. Njegova prva godina u gimnaziji bila je prilično bijedna. Jednom prilikom, neki dječak iz škole zadao mu je dovoljno jak udarac koji je prouzrokovao da Jung izgubi svijest, što je dovelo do toga da ga tog dana pošalju kući. Željnan da izbjegne mučenje od strane svojih vršnjaka, Jung je u svakoj prilici po volji izazivao vrtoglavice. Jednom od tih prilika, dok se odmarao kod kuće čuo je oca kako očajničkim tonom razgovara sa svojim prijateljem: „Dječak se interesuje za sve, ali kako će zarađivati za život?“ Jung se sredio, prisilio sebe da pobijedi vrtoglavice koje su do sada imale svoj vlastiti život, i nastavio sa učenjem.

Prirodno, postao je zaokupljen temom identiteta. Sam od sebe, jednom prilikom došao je do sljedećeg saznanja: „Za trenutak, bio sam preplavljen idejom da sam upravo izašao iz tamnog oblaka. Odjednom dobro sam znao – Sada sam sav svoj!“ U to isto vrijeme kada ga je neka odrasla osoba ukorila što je vozio njegov čamac, Jung je po prvi put osjetio da je još neko, zapravo čovjek koji je živio na kraju osamnaestog vijeka. To je postalo osnova za ono što je Jung uvijek kasnije zvao *ličnost № 2*. Istoričar Henri Elenberger nagovijestio je da mu je prototip bio Gete.

Međutim, središnji događaj njegove prve godine u gimnaziji bila je jedna fantazija u budnom stanju. U njoj, zamislio je Boga kako sjedi na prijestolu visoko iznad katedrale u Bazelu koji ispušta ogromno govno na nju, da je sruši. Ta fantazija, zbog

koje je Jung proveo dva dana neuspješno pokušavajući da se odbrani od nje, bila je praćena osjećanjem *olakšanja*, čak i blaženstva. Osjećaj *milosti* koji to podrazumijeva bio je u dubokoj suprotnosti sa snažnim i praznim razočarenjem koje je kasnije osjetio tokom prve pričesti, obaveze za pripadnost švajcarskoj protestantskoj crkvi i tradicionalnim ritualom švajcarske omladine.

Ovdje moramo zastati na trenutak i gurnuti u stranu privlačnu prozu Jungovih uspomena kako bi procijenili viziju. Daleko od toga da je bazelska katedrala mračna impozantna gotska struktura, šarmantna je, gotovo razigrana građevina – više kuća medenjaka nego katedrala kako se obično zamišlja. Krov je od pločica u boji, na jednom zidu je statua svetog Đorđa koji na svom konju ubija zmaja, pa je smještena u posebnoj loži na zidu. Da bilo ko, a kamoli Bog, želi da uništi ovu strukturu zaslužuje posebnu analizu. To nadilazi adolescentski protest Sabininih slika defekacije dok je sjedela za stolom za jelo. Da je proveo dva dana pokušavajući da se odbrani od fantazije naglašava Jungovo vaspitanje. Ali, nakon što je priznao poraz, Jung je odlučio da ne izgubi mogućnost da mu se dogodi blaženstvo. Od tada, poštovao je svoje privatno, pomalo blasfemično otkrovenje prirodnog, amoralnog božanstva, koje je nadmoćnije od utjehe pravovjernog hrišćanstva.

Jung je svoje otkriće čuvao za sebe. Kako su se nastavila predpričesna katehizis predavanja sa ocem, sa Karl Gustavove strane bila su obilježena sramotom koja se graniči sa prezirom: „Nijesam mogao svog dragog i velikodušnog oca zagnjuriti... u očaj i svetogrđe koji su potrebni za iskustvo božanske milosti. Samo Bog može to uraditi. Nemam pravo a to – Bilo bi neljudski.“ Sa svoje strane, u to vrijeme Paul Jung je izgubio vjeru nakon što je pročitao Hipilit Bernhajmovu knjigu *Hipnotizam, sugestija, psihoterapija*, na prijedlog prevoda Sigmunda Frojda. U to vrijeme, nije bilo neuobičajeno da se

pobožan čovjek odupire širenju materijalizma pozivajući se na aktualna čuda zabilježena u prethodnim stoljećima, pa čak i danas. Međutim, kao dio programa raskrinkavanja Bernhajm je pokazao da je moguće reinterpretirati bilo koju od mnogih čudesnih pojava, kao što su izlječenja u Lurdu ili stigmatе brojnih svetaca, kao rezultat autosugestije. Nije Paul Jung bio sam u svom očaju zbog razumijevanja toga; mnogi ljudi su razumjeli da mnoge psihološke perspektive koje su često ukorijenjene u materijalističkim filosofijama predstavljaju ogroman izazov za mogućnost vjerovanja.

Međutim, sin je mislio da bi mogla postojati pukotina u materijalizmu za svoje mistično vjerovanje. Uz majčino gledanje kroz prste Karl Gustav je počeo da dopunjava svoje teološke razgovore sa ocem tajnim čitanjem iz biblioteke svog oca. Od Bidermana (Alois Emmanuel Biedermann), teologa na univerzitetu u Bazelu i inspiracije za Ničea, Jung je naučio da je Bog istorijski shvaćen analogno čovjekovom egu. Od Getea, po legendi Jungovog padjeda, Jung je naučio da zlo personifikuje kao Đavola, pa je smatrao da se kroz moć Đavola može pristupiti *misteriji Majki*. Iz Krugovog *Opšteg rječnika filozofskih nauka* naučio je kako etimologija može ući u teološku raspravu, i kako proizvoljne definicije mogu predodrediti njihov krajnji ishod. Iz sekundarnih izvora, Jung je otkrio posebnu naklonost prema Ničeu, posebno za *Tako je govorio Zaratustra*. Ali, pošto je Ničeovo ludilo postalo poznato, a pošto je adolescent imao dobar razlog za strah za svoju emocionalnu stabilnost, Jung je odlučio da je još uvijek preopasno zagnjuriti se u Ničeove tekstove. Na stranu Ničea, njegova tajna čitanja počela su se pokazivati u njegovom ponašanju. Njegovi gimnazijski drugovi iznašli su novi naziv za mladića koji je do tada postao sasvim fizički upečatljiv. Zvali su ga *Otac Abraham*.

Jung se nadao da će studirati neku prirodnu nauku ali ga je finansijska stvarnost vodila u pravcu kao i mnoge druge

studente sa sličnim sklonostima. U aprilu 1895. godine, dobio je stipendiju medicinske škole Univerziteta u Bazelu. Tu se odmah pridružio lokalnoj podružnici *Zofingiji društva (Zofingiaveren)*, literarnog društva i društva kapljice, ali nije prisustvovao njegovim sastancima dok nije održao predavanje *Granična zona egzaktne nauke*, nekih osamnaest mjeseci kasnije. Nakon toga, isticao se svojom intelektualnošću, originalnošću i žestinom. Alber Oeri pregledao je zapisnike društva u svojim kasnijim godinama.

Čita zapisnik: „Jung, obično Bure, čisti duh koji je došao u njegovu glavu pozvao je da raspravljamo dosad neriješena filozofska pitanja. To je bilo ugodno svima, mnogo ugodnije nego što se moglo očekivati u našim uobičajenim okolnostima. Ali, Bure je beskrajno ‘brbljalo’, a to je bilo glupo. Oeri, obično To, slično duhovno namazan, iskrivio je te teške misli koliko je god to bilo moguće... Na sljedećem sastanku Jung je uspio da riječ ‘brbljao’, koju je smatrao previše subjektivnom izbaciti iz zapisnika i zamijeni je sa riječju ‘govorio’.“

Jung se pred društvom obraćao mješavinom nauke, filozofije i okultizma, te pokazao da unosi svoje teološke svađe sa ocem u nove domene. Posebno, Jung je prigovarao redukcioniističkom materijalizmu svog vremena – *judaizaciji nauke* – dok se pozivao na razne autoritete u prilog spiritizmu, telepatiji i vidovitosti. Što se tiče stvarnosti tih fenomena Jung nije imao sumnje: „Po prvi put su 1875. godine skinuli parafinski plisan koji se materijalizovao u prostoru... Posjedujem fotografije takvih fenomena, i svako ko želi da ih vidi može to učiniti u svako doba.“ Istovremeno sa *Zofingia* predavanjima Jung je i sam priređivao seanse. Bili su prisutni: njegova majka, dvije rođake Ruz i Helena Prajsverk, i četvrta žena Emi Cinstag (Emmy Zinstag). Seanse su počele od čudnog događaja u čiju je realnost Jung nastavio da vjeruje, do kraja života. Jednoga dana kada je došao kući zatekao je majku koja je bila zbunjena zbog

kuhinjskog noža čija je oštrica pukla na dvoje. Majka i sin su to shvatili kao predznak nečega što će doći, pa se ispostavilo da rođaka Helena može komunicirati sa duhovima mrtvih. Jungova sjećanja prepuna su takvih i sličnih dešavanja, čudnih slučajnosti i predskazanja budućih događaja. Mnogo kasnije u svojoj karijeri skovao je poseban termin za taj fenomen, *sinhronicitet*. Očigledno u to vrijeme počeo je po prvi put vjerovati u te slučajnosti. U svakom slučaju, seanse su počele 1895. godine, nastavile se i prestale za najmanje četiri godine. Tinejdžerka Helena Prajsverk, koja je bila zaljubljena u Junga, služila je kao medium. Nikom od očeva učesnica nije rečeno za seanse koje su se održavale u sumrak u parohijskom domu u Klajn-Hiningenu, koji je služio kao Jungov dom. Konačna bolest i smrt Jungovog oca u januaru 1896. godine prekinula je seanse za više od godinu dana.

Tokom seansi, spiritualistički fenomen pokazao je određeni razvoj. Kao prvo, na tri seanse Helena je komunicirala sa dedovima sa obje strane, Samjuelom Prajsverkom i Karlom Gustavom Starijim. Kada su seanse obnovljene 1897. godine, Samjuel Prajsverk se ponovo pojavio i povjerio Heleni misiju dovođenja Jevreja u Palestinu, te njihovo preobraćanje u hrišćanstvo. (Za života zagovarao je samo da Jevreji imaju domovinu. Bazel je 1897. godine bio grad domaćin *Prvom međunarodnom cionističkom kongresu*).

Međutim, nakon toga, Helena je uz pomoć hipnotičkih transeva koje je Jung indukovao otkrila drugu ličnost u sebi koja se zvala *Iven* (Mirna). *Iven* je posjedovala žensku ravnotežu i ozbiljnost koja je bila sasvim u suprotnosti sa Heleninom ličnošću kada je bila budna. *Iven* je bila Jevrejka, a imala je brojne prošle živote; jednom je bila Geteova majka, a u drugoj inkarnaciji takođe njegova ljubavnica. S obzirom na središnu ulogu Getea u Jungovoj privatnoj romansi poslije otkrića Džordža Heginsona (George Hogenson) i Vilhelma Gudharta

(William Goodheart) može se sa sigurnošću reći da se na tim seansama događalo nešto više nego što se vidi.

Međutim, postepeno, izmakle su kontroli. Helena je sve više počela da upada u transeve izvan seansi, a prema Sabininom kasnijem izvještaju otišla je toliko daleko da se jedne noći pojavila u Jungovoj spavaćoj sobi obučena samo u donji bijeli veš. Međutim, njena spiritualistička otkrovenja pogoršala su se pošto su se njene manje ozbiljne podličnosti počele prikazivati sa kosmološkim glupostima prepisanim iz Justinus Kernerove knjige *Proročica iz Prevorsta*. Posljednja kap prelila je čašu kada je Jung nesmotreno pozvao neke svoje kolege sa Univerziteta u Bazelu da vide fenomen materijalizacije, a oni manje zaljubljeni od njega ubrzo su uhvatili Helenu u varanju. Ponižen, Jung je prestao prisustvovati seansama.

Ostavljajući po strani romansu o *Iven* iz sedamnaestog vijeka, napominjemo da je Jungovo interesovanje za seanse i medijume bilo manje ekscentrično nego što se danas čini. Iako su slični duhovi poznati u ljudskom društvu od pamtivjeka njihovo redovno prizivanje bez samoproglashene vještice – *spiritualizam*, izraz koji je dat toj novoj praksi – započeo je 1850. godine u Americi, zahvaljujući sestrama Foks. Te dvije žene dolazile su iz distrikta Njujork, koji je toliko bio ogrezao u ponovnom religioznom buđenju da je lokalno bio poznat kao *spaljeni*, s obzirom da se mnogo puta u njemu manifestovao vatreni duh Boga. Jedna od sestara, Izabela Foks, imala je trik sa svojim nožnim palcem, pa je sa njim mogla da manipuliše po volji, da proizvede oštri zvuk kucanja i lupanja. To je uz puno mašte i određenu empatijsku osjetljivost omogućilo sestrama da zarađuju za život, pružajući uvjerljive demonstracije komunikacije sa mrtvima, koji su ljubazno odgovarali na pitanja živih prividom nevidljivog lupanja po stolu, jednom za „ne“ i dva puta za „da“. Za razliku od Helene Prajsverk, sestre Foks nikad nijesu uhvaćene u prevari. Uskoro, spiritualizam je postao

privremena moda u Americi i Evropi. Ubrzo su se pojavili praktikanti, gotovo svi su bile žene koje su se međusobno takmičile u uvjerljivosti svojih izvođenja, i elaborativnosti svojih znanja o tome što se nalazi s onu stranu.

Ali, kao što se spiritualizam širio, tako se širilo i naučno zanimanje za njega. Dok su se neki iscrpljivali pokušavajući da dokažu da su fenomeni istiniti, drugi, promišljeniji, odlučili su da urade psihološke studije o samim medijumima. Pjer Dženet je započeo svoju karijeru sa takvom studijom, ali prvo priznanje na tom području pripada Englezu Frederiku Majersu, koji je 1882. godine osnovao *Londonsko društvo za psihička istraživanja* (ubrzo nakon toga, američku granu je uspostavio Vilijam Džejms). Iako romantičar po temperamentu i mističar po vjerovanju, Majers je bio izuzetno inteligentan i perceptivan čovjek, prirodni psiholog sa velikim darom. Minimalistička pozicija koju je Majers usvojio za sebe bila je ova: čak iako ne vjerujete u autentičnost fenomena, romanse koje mediumi spontano proizvode u kvazi-transnim stanjima ponekad pokazuju veliku kreativnost i originalnost, te su stoga vrijedne proučavanja zbog onoga što pokazuju o djelovanju podsvjesne mašte. Budući da su mediumi više puta morali napraviti vidovite mudre pretpostavke o tome kakve odgovori živi žele da čuju od navodno preminulih, takođe su vrijedni proučavanja, zbog onoga što otkrivaju o podsvjesnoj (mentalnoj) percepciji.

Pa, kada je Jung počeo da istražuje literaturu o okultnom za svoja predavanja univerzitetskim kolegama, našao se u društvu nekih vrlo cijenjenih autora. Konačno, napravio je pomak od pokušaja da dokaže da su spiritualistički fenomeni istiniti, do odluke da ih proučava psihološki. U toj transformaciji, ključna je bila pojava poznate studije Teodora Flornoja o medijumu *Heleni Smit*, iz 1900. godine, *Od Indije do planete Mars*. Flornoj, poput svog bliskog prijatelja Viliijama Džejmisa, bio je pionir, filosof-preobraćeni psiholog, a u *Heleni Smit* je našao čudesan predmet

za proučavanje, previše čudesan kako se ispostavilo. Kada je Flornojova knjiga postala najprodavaniji bestseler, medijum je podnio tužbu za dio autorskih prava, na osnovu toga jer je to napokon bio njen materijal. (Flornoj je galantno pristao na sporazum). Flornoj je bio sklon da povjeruje u neku od njenih tvrdnji, iako je iznio mišljenje da kad i sam bude mrtav pretpostavlja da bi mogao imati pametnija posla nego da tumara oko grada Ženeve i odgovara na svaki mig i poziv nekog medijuma koji ga pozove na to mjesto. Što je još važnije, ipak je mogao pokazati da se mnoge vanzemaljske scene sa njenih seansi koje je opisao, mogu naći u zemaljskim izvorima, kojima je imala pristup, premda ih je transformisala njena mašta. Zbog činjenice da se svjesno nije sjećala da je ikad bila izložena tim izvorima Flornoj je uveo pojam *kriptomnezija*. Jung je bio veoma uzbuđen Flornojovom knjigom, pa iako je još bio student medicine pisao je u Ženevu nudeći svoje usluge kao prevodilac na njemački jezik. Na taj način je stekao svoje prvo veliko odbijanje kao odrasla osoba. Kao zauzet čovjek, Flornoj je dozvolio da Jungovo pismo leži na njegovom stolu više od šest mjeseci, prije nego što je na njega odgovorio, a već tada je imao dogovor sa njemačkim izdavačem.

Iako je na Univerzitetu u Bazelu uzeo dva različita kursa iz psihijatrije, u Jungovom izvještaju stoji da je donio odluku da uđe u to polje tek kasnije na studijama. Naime, kaže nam, odluku je donio kada je pročitao u Kraft-Ebingovom *Udžbeniku o ludilu* da je to *subjektivno* polje. Neki osjećaj o tome što je uzбудilo Junga može se steći iz onoga što je zapravo Kraft-Ebing napisao: „Zbog posebnosti ove nauke i stanja njene nekompletnosti, udžbenik psihijatrije predstavlja, manje ili više, izrazito subjektivne karakteristike koje zavise od ličnosti njenog autora.“ Zapravo, Jung je mislio da je otkrio polje koje je po mjeri njegovih vlastitih talenata.

Važno je naglasiti gotovo rableovsku prirodu tih talenata. Jung je imao ogromnu moć koncentracije, veliku fizičku energiju i

postojan osjećaj herojske važnosti svoje lične potrage. Fizički impozantan, robustan čovjek sa bučnim glasom, Jung je volio praktične šale i uživao u pronalaženju pukotina u oklopu samoživih i onih sa autoritetom. Takođe, to je bila njegova druga strana – doista, imao je nekoliko strana. Bio je obdaren snažnom osjetljivošću koja nije bila podložna njegovoj svjesnoj kontroli, što mu je omogućavalo intuitivno, empatično povezivanje sa unutrašnjim životima drugih. Ta je osjetljivost ponekad dostizala tačku u kojoj je osjećao potrebu da se zaštiti od nje, a u svojim ličnim odnosima Jung se mogao iznenada promijeniti od pretjerane bliskosti do iznenadnih bljeskova neprijateljstva. Takođe, bio je pod nekom vrstom unutrašnje tenzije, osjećanja zbog kojeg nikad nije bio opušten. Konačno, treba napomenuti da je bio vječno atraktivan za žene. Uprkos svojoj impozantnoj veličini i opštem entuzijazmu, čini se da je u ženskom društvu imao talenat posvemašne zavisnosti i obožavanja. Tokom dugog života nikad mu nije nedostajalo žensko društvo.

Ulazeći u medicinsko iskušerstvo (novicitet) klinike Burghelclli, u decembru 1900. godine, Jung se ubrzo pokazao kao neumoran i pohlepan proučavalac literature. Njegov prvi zadatak bio je da tri puta nedjeljno izvijesti o najnovijoj monografiji *O snovima* Sigmunda Frojda (Jung je našao da je psihološki snažna, ali neurološki slaba). Tokom sljedećih šest mjeseci, Jung je uspio da pročita pedesetak tomova *Opšteg časopisa za psihijatriju* (Allgemeine Zitschrift für Psihiatrie) – kako bi se upoznao sa psihijatrijskim mentalitetom. Takođe, tajno je prikupljao podatke o porodičnoj pozadini i nasleđu, i primio mnoge instrukcije.

Pod Blojlerovim nadzorom Jung je napisao, kao svoju medicinsku disertaciju, naučni izvještaj o seansama na kojima je učestvovao. (U to vrijeme, disertacija se zahtijevala za medicinski stepen). Rezultat, objavljen 1902. godine, bio je važan doprinos rastućoj psihopatološkoj literaturi o okultizmu. U njoj, Jung je pokazao da je vrlo dobro upućen u francusku

literaturu, uključujući djelo Dženeta, Binea, Šarkoa, Rišea, Azama, Riboa, o histeriji, hipnotizmu i disocijativnim stanjima. Jungov doprinos analizi sugerisao je, u maniru koji podsjeća na slučajeve o kojima su prethodno izvijestili Vir Mičel i Azam, da je druga ličnost koju reprezentuje *Iven* bolja od Helene: „Razgovarajući sa njom (kao Iven) imate utisak da razgovarate sa mnogo starijom osobom, koja je kroz razna iskustva stigla do mirne staloženosti... Osim očitog širenja cjelokupne njene ličnosti nastavljanje postojanja njenog svakodnevnog karaktera (kao Helene) još više je iznenađujuće.“

Drugim riječima, u Jevrejki *Iven* medijum je podsvjesno uhvatio kratak bljesak zrele ličnosti koja je čeka. Ono što je upadljivo u tom kontekstu je da je Jung isto naglasio djevojičinu nasljednu crtu. Dakle, uvijek tako oprezan, podrazumijevao je da neki slučajevi takve *psihopatske inferiornosti* sa svojom urođenom preosjetljivošću i tendencijom za disocijaciju mogu slutiti na dobro, a ne na bolest. Pošto je Jung dijelio polovinu Helenine loze njegova sumnjiva nada da će mogućnosti podsvjesne svrhe izbjeći nasljednu crtu takođe se odnosila na njega. Međutim, kako bi izbjegao spremnu optužbu da je njegova upotreba hipnotizma iskrivila činjenice, Jung je izbjegao pomenuti tu činjenicu, čineći tako umjesto toga da izgleda da su Helenini transevi bili sasvim spontani.

Što se tiče stvarne Helene ona se preselila u Pariz da tamo obavlja zanat krojačice. Kaže se da je Jungova disertacija, sa svojim pozivanjem na nasljednu crtu, uništila njene šanse za udaju. Ne samo da je njen identitet bio lako prepoznatljiv u malom svijetu Bazela, već je i kodno ime koje je Jung koristio za nju *S. W.* i sam bio akt inata. Jung je preuzeo ime iz *Udžbenika o ludilu*, iz slučaja druge *S. W.* krojačice koja je patila od „pojačanog osjećanja samovažnosti, koji je našao svoj izraz u afektivnom govoru i oholom držanju, tu i tamo praćen dokazima o erotizmu i koketiranju“.

Usput, može se primijetiti da iako se Frojldovo ime s vremena na vrijeme pojavljuje u Jungovoj disertaciji, s obzirom na specifične psihološke mehanizme, nije se pojavilo u vezi sa seksualnošću. Na primjer, Jung je bio savršeno sposoban da pruži sljedeću procjenu, u potpunosti po svom vlastitom nahođenju: „Nećemo pogriješiti ako potražimo uzrok ove neobične kliničke slike u njenoj rastućoj seksualnosti. Sa ovog stanovišta, čitava suština Iven i njene ogromne porodice (u romansama) nije ništa drugo nego san o ispunjenju seksualne želje, koji se razlikuje od sna noću samo po tome što traje mjesecima i godinama.“

Na klinici Burghelcli, Jung je nastavio sa proučavanjem hipnotizma. Njegov spis iz 1902. godine *Slučaj histerične omamljenosti kod zatvorenika u pritvoru*, osim proboja u tada novu temu o *Ganserovom sindromu*, pokazuje da je bio veoma uspješan kao hipnotizer. Istovremeno, njegova disertacija dobila je uglavnom povoljne komentare, uključujući zahvalnu recenziju od samog Flornoja. Za Junga, 1902. godina bila je prelomna. Ne samo zato što je konačno vidio sebe osposobljenog kao potpunog ljekara, već zato što se tokom te godine angažovao za svoju buduću suprugu. Ema Rošenbah (Emma Rausenbach) dvadesetjednogodišnja kćer izuzetno bogatog Šafhauzen industrijalca odbila je njegovu prvu ponudu. Nije htjela da se uda za *slugu ideologije*. Ali, nije odbila drugu. Bila je ljupka, osjećajna, časna. Budući da je *fräulein Raushenbach* bila bogata, a švajcarski bračni zakoni još uvijek nereformisani, uprkos naporima Forela i ostalih, Jung se takođe mogao radovati konačnom izlasku iz dugova.

Tokom zimskog semestra 1902–1903. godine, Jung je uzeo studijski odmor kao dio redovnog obrazovanja na klinici Burghelcli. Blojler ga je poslao u Pariz da prisustvuje Dženetovim predavanjima, te takođe da se sastane sa velikim francuskim psihologom Alfredom Bineom (Alfred Binet). Vrlo vjerovatno, Blojler se nadao da će doći do saradnje osovine

Cirih –Pariz. O tome što se dogodilo na tom putovanju tumačenja su različita. Jedna verzija kaže, uspostavljanjem veze sa Francuzom Jung je tamo pripremio teren za naknadni prijem svog rada o eksperimentu asocijacije. Budući da je u to vrijeme francusko mišljenje putovalo direktno u Boston, kroz korespondenciju Pjera Dženeta i njegovih kolega sa članovima *Bostonskog psihoanalitičkog društva*, a to je tada pomoglo Jungovom ranom prepoznavanju u Americi.

Drugo tumačenje pariške posjete kaže da je Jung prosto zeznuo stvar. Jung se sastao sa Bineom koji je bio savršeno spreman da saraduje na eksperimentu riječ – asocijacija. No, Bine je insistirao da se protokoli vode na francuskom što je ozbiljno dovelo Junga u neugodan položaj. Ništa se nije dogodilo u vezi predložene saradnje. To je bio drugi ozbiljni Jungov neuspjeh. Takođe, Jung se pojavio na Dženetovim predavanjima i sa njim se lično sastao. No, u to vrijeme Jung je već bio apsorbovao većinu Dženetovog djela, pa što god da se lično dogodilo između ta dva čovjeka – Jung je kasnije tvrdio da je to bio važan trenutak u njegovom vlastitom razvoju – nije dovelo do daljnje saradnje.

Nije poznato kakav je izvještaj Jung predao po povratku u Cirih, iako je neto efekat sigurno bio negativan. Nakon toga, iako su njegove ideje bile slične Dženetovim u važnim aspektima, Blojler je u svojim spisima izostavio pozivanje na Francuza, što je najneobičnija osobina upravnika klinike Burghelcli. Osim dužnosti posrednika, Jung je koristio odmor za uživanje, te da posjeti svoju rođaku Helenu. Par je nekoliko večeri proveo zajedno u pozorištu.

Jevrejka kompleks

Nakon povratka na kliniku Burghelcli 1903. godine, Jung se oženio Emom, pa je počeo da boravi u svom apartmanu u bolnici gdje je nastavio svoja istraživanja. Te godine, objavio je

zanimljiv rad *O maničnom poremećaju raspoloženja*, u kojem je naglasio uticaj osjećanja u uzroivanju promjena u lancu asocijacija, te još zanimljiviji rad *O stimulisanoj ludilu*, u kojem je jasno pokazao svoju poziciju u raspravi, i sada ozbiljno pokazao suštinsku autentičnost *Genserovog sindroma*. To je mentalno stanje koje se javlja kod zatvorenika koji čekaju suđenje, pa odaju izgled simuliranja – Genser pacijenti očito daju pogrešne odgovore i na najbanalnija pitanja – pa je Jung naveo ubjedljive razloge da je to zapravo slučaj kvazi-histerično disocijativnog stanja. Trenutni efekat koji je ostvario spis bio je da je Jung veoma brzo stvorio sebi ime u novoj nauci, kriminologiji. Ali, njegova prava vrijednost leži negdje drugo.

Do tada su Jung, Riklin i Blojler koristili eksperiment riječ – asocijacija za upoređivanje normalne i kliničke populacije. Blojlerova teorija bila je da su kod *dementia praecox* normalne asocijativne veze između povezanih ideja nekako slabije. Ovo slabljenje asocijativnih veza omogućava pacijentu da održi svoj uobičajeni osjećaj svog vlastitog *ja*, te da ga ostavi kao plijen neobičnim kombinacijama ideja manifestovanih u halucinacijama i iluzijama, koje se pojavljuju u patološki određenom blatu. Osnovna ideja vraća nazad Grazingeru, ali navodeći prisustvo mikro-prekida u lancu asocijacija – *gubitak asocijacija* – Blojler je uveo novu jasnoću. Na osnovu ove koncepcije, kroz nekoliko godina, Blojler je preimenovao *dementia praecox* novim nazivom *shizofrenija*, nazivom koji se još i danas koristi. To je trebalo da bude velika stvar zbog provjere Blojlerove ideje, međutim metodološka pitanja su vrlo kompleksna, a prvi eksperimentalni test bio je udaljen više od pola vijeka.

Očigledno, prvi dio posla započeo je prikupljanjem uzorka normalnih asocijativnih odgovora koji služe kao kontrolna grupa. Jungovo široko čitanje literature o francuskoj eksperimentalnoj psihopatologiji pokazalo je eksperimentalnu

varijablu koju su do sada propustili da primijete Ašafenburg i Cin, odvlačenje pažnje. Zbog toga su Jung i Riklin u svojoj kolekciji uzoraka normalnih odgovora rutinski uveli različite uslove odvlačenja pažnje, i davanje testa asocijacije pod normalnim uslovima, te u stanju umora. Dugoročni cilj bio je da se uporede normalni asocijacijski odgovori u svim tim uslovima sa asocijacijama koje su davali *dementia precox* pacijenti.

U svom radu *O stimulanom ludilu* Jung je ukratko opisao posao koji je urađen sa eksperimentom riječ - asocijacija na klinici Burghelcli, dok pominje njegovu povezanost „sa predivnim eksperimentima sprovedenim od strane Dženeta i Binea o automatizaciji i stanjima rastresenosti“. Međutim, dok je Jung dalje predstavljao analizu *Genserovog sindroma* kao stanje histeričnog sumraka, shvaćenog da nastaje kao rezultat rasijanosti, potisnute krivice i psihopatološke predispozicije, iznenada mu je palo na pamet da je doista trebao dati test riječ – asocijacija jednom pacijentu sa kojim je diskutovao da dokumentuje samogenerisanu rasijanost.

To je bila sasvim nova ideja – korišćenje testa za otkrivanje prisustva posebnog mentalnog procesa sa određenim idejnim sadržajem kod pojedinog bolesnika – a, u svom narednom radu u koautorstvu sa Riklinom, Jung je tu ideju doveo do niza revolucionarnih zaključaka. *Asocijacije normalnih subjekata* objavljene u četiri dijela u Forelovom i Fogtovom *Archiv für Neurologie und Psychologie* 1904. godine intrigantan su dokument. Njegova navodna svrha, koja je na početku navedena, bila je prosto da pruži statistički opis normalnih odgovora na test-zadatak koji im je Blojler dodijelio. Ali, učenici su prevazišli učitelja, pa su u svom drugom uzorku *Obrazovani muškarac*, Jung i Riklin ukazali na prisustvo unutrašnje rasijanosti, izražene konkurentskim idejama koje ponekad ometaju normalne odgovore. Neke od tih rasijanih ideja imaju emocionalni značaj, tvrde Jung i Riklin, ali moraju

biti potisnute. Postojanje tih potisnuto osjećajno-obojenih kompleksa ideja – ukratko *kompleksa* – može se vidjeti kroz razne indikatore na koje ukazuje produženo vrijeme odgovora, iznenadni prelazak na neobični sadržaj, neuspjeh da se naknadno sjetimo odgovora i kroz tendenciju ponavljanja odgovora (ustrajnost) svaki put kad se kompleks stimuliše. Štoviše, kao što Jung i Riklin dalje ističu, „većina kompleksa koji djeluju u eksperimentima riječ – asocijacija direktno se odnose na transponovanu seksualnost“.

Od vremena kadu su autori dospjeli do *Ispitanika 19* u *Obrazovanom muškarcu* više se nijesu mogli oduprijeti da čitaocu daju detaljnu analizu uzroka kompleksa, a to se javlja kod ponovljene provjere testa datog u intervalima tokom 1902–1903. godine. Ispitanik je identifikovan kao dvadesetpetogodišnji ljekar koji „nije prerastao adolescentski unutrašnji konflikt, a pošto je imao strogo hrišćansko vaspitanje, te sklonost prema mladoj Jevrejki, mnogo je brinuo“. Ispitanik je sasvim sigurno Jung, ali nije moguće utvrditi njegovu tajnu ljubav koja je dobila pseudonim *Alis Štern* (Alice Stern), osim ako se ne pretpostavi da je još uvijek razmišljao o *Iven*. U svakom slučaju, njegov *Jevrejka kompleks* sada je stvar zapisa za svakog ko može da probije tanki sloj prerusavanja u njegovom izvještaju. Pisanje o sebi na takav način sigurno nije novo – Džejms je to učinio samo dvije godine ranije u svojim *Različitim religioznim iskustvima*, međutim, iako kratko, Jung je otišao u prilično osjetljive lične stvari.

Nakon *Ispitanika 19* monografija poprima neobičan pravac. Nikad ne gubi svoj navodni organizacijski plan da predstavi tipične odgovore shodno tipu ispitanika, ali sve više prostora daje uzbuđljivom nastojanju otkrivanja potisnutih kompleksa. Monografija uspijeva da odrazi svoju temu, jer rasprava o kompleksima vodi svoj vlastiti život, te lišava autore navedenih namjera. Vjerovatno su Jung i Riklin pokušali da izgleda kao da

se još uvijek pridržavaju Blojlerovih instrukcija ne naglašavajući svoje vlastite nove ideje. Potreba za takvom šaradom (igrom riječi) nije dugo trajala. Blojler je savršeno dobro razumio značaj onoga do čega su njih dvojica došli dajući im potpunu slobodu akcije, da nastave ideju gdje god ih to odvelo.

Otkriće je bilo originalno i izvanredno. Jung i Riklin su pružili eksperimentalnu demonstraciju dinamičke efikasnosti podsvjesnih ideja. Bez sumnje, odgovori njihovih ispitanika bili su pod uticajem emocionalnih kompleksa ideja, od kojih barem o nekima nijesu prethodno razmišljali. Takođe, međutim, Jung i Riklin su prvi u svijetu otkrili projektivni test, koji se lako mogao prihvatiti za otkrivanje potisnutih kompleksa u bolničkim i ambulantski uslovima. Do tada, proučavanje emocija bilo je beznadežno u eksperimentalnoj psihologiji. Neki su čak zaključili da laboratorijski rad zauvijek neće moći da rasvijetli ljudske strasti. Ovdje su Jung i Riklin proučavali ne samo emocije, već takođe i nesvjesne emocije. U dogovoru, pronašli su metod koji je odmah bio prilagodljiv za kliničko proučavanje pojedinačnih slučajeva. Takav je bio značaj otkrića da su akademske karijere oba čovjeka već bile osigurane.

Moglo bi izgledati da Jungova i Riklinova koncepcija potisnutih erotskih kompleksa mnogo duguje Sigmundu Frojdu. No, jedna od zanimljivosti *Asocijacija normalnih subjekata* je da se u tekstu Frojdovo ime pominje samo dva puta i to u trivijalnim kontekstima. Jung se kasnije prisjetio tog perioda svog života:

„Jednom dok sam bio sam u svojoj laboratoriji i ponovo razmišljao o tim pitanjima đavo mi je šapnuo da bi bilo opravdano objavljivanje mojih eksperimenata i zaključaka bez pominjanja Frojda. Uostalom, razradio sam moje eksperimente mnogo ranije nego što sam razumio njegovo djelo. Ali, onda sam čuo glas moje druge ličnosti: Ako tako postupiš kao da ne znaš za Frojda to bi bio akt prevare. Život ne možeš graditi na

laži. Sa tim, pitanje je bilo riješeno. Od tada sam postao otvoreni Frojdov pristalica i borio sam se za njega.“

U stvari, pitanje nije bilo riješeno. *Asocijacije normalnih subjekata* prolaze gotovo dvjesto strana i četiri dijela, prije nego što je Frojdovo prvenstvo o ideji potiskivanja sa zakašnjenjem priznato u fusnoti. Đavo je uradio više od šaputanja Jungu na uvo; vodio je njegovu olovku. Izgleda, međutim, Jung je zaboravio da dozvoli svom partneru da uđe u njegove planove. U predavanju održanom pred *Društvom švajcarskih ljekara* 1904. godine, koje je zamišleno za *Psihijatrijsko-neurološki nedjeljnik (Psychiatrich-neurologische Wochenschrift)*, Riklin je izričito naglasio da je prepoznatljiva crta histerično-reaktivnog tipa na testu bila snažno osjećajno-obojeni kompleks u Brojer–Frojdovom smislu. Riklinova prezentacija koja je uslijedila sa drugim radom, a koja se pojavila u februaru u istom nedjeljniku, objasnila je odakle su dva švajcarska saradnika postala svjesna potisnutih erotskih kompleksa.

Sabina S

Jungov rad *O stimulisanoj ludilu* ima još jednu osobinu možda vrijednu pomena. Kasnije u spisu, Jung je naveo slučaj o kojem je izvijestio Karl Firstner (Karl Fürstner) 1888. godine. Ticalo se sedamnaestogodišnje djevojke koja se nakon čitanja Klemens-Brentanovog života *svetice* Ane Katarine Emerih, angažovala na histeričnom ponavljanju. Brentano je posvetio pet godina svog života ketaleptiku *fräulejn Emerich*, a njegove dvije knjige o njenim mističnim vizijama privukle su široku pažnju, posebno među teolozima. Firesterov pacijent poboljšao je original. Prema Jungovim riječima „ona je priredila ogromnu prevaru prikazivanjem sebe kao svetice... i izvodila sve vrste čuda kojima je zavaravala ljekare i zvaničnike, te stvorila opšu senzaciju“. Jung je naveo „da je svrha čitavog poduhvata

očigledno bila njena želja da ostane sa svojim rođakom koji je bio sveštenik“. Ime koje je Firester dao toj djevojci bilo je *Sabina S.*

Događaj je čudan i zapravo ne pripada Jungovom spisu. No, nekoliko mjeseci nakon objavljivanja Jungovog spisa slučajno se pojavila druga *Sabina S. – Špilrajn*. Nesumnjivo, kao vjernik, u ta predskazanja Jung je primijetio koincidenciju. Slučaj je bio tako pripremljen za Junga da vidi Sabinu kao povratnika, svoju rođaku Helenu, te da vidi u Sabininom prijemu nešto značajno za njegovu vlastitu karijeru. Helena, iako u ulozi *S. W.*, pomogla je pokretanje Jungove karijere. A, Sabina Špilrajn pomogla mu je da ostvari novi skok.

* * *

Jungov test slučaj

Bila je, tako da kažem, moj prvi test slučaj, zbog čega je se sjećam sa posebnim naklonom i zahvalnošću. Budući da sam iz iskustva znao da bi se odmah vratila na staro stanje ako još povučem podršku vastavio sam vezu godinama, a na kraju sam se morao obavezati da joj u velikoj mjeri povjerim prijateljstvo.

Jungovo pismo Frojdu, 04. jun 1909. godine

Početkom 1904. godine, lokalni stručnjak za histeriju na klinici Burghelcli nije bio Jung nego Riklin. Riklin je preduzeo da ispita odgovore grupe histerika eksperimentom riječ – asocijacija, i Riklin se prvi zainteresovao za novi način ublažavanja histeričnih simptoma. Riklin je pokušao da odgovori na pronalazke Blojlera i Junga primjenom svog *katarzičnog metoda* – čišćenje traume pod hipnozom – na pacijenta sa klinike Burghelcli *Linu H.*

Lina H. je patila od mučnine i ponavljanja povraćanja, a nije se mogla pronaći fizička osnova za te simptome. Riklin je intervjuisao pod hipnozom i u toku od šest seansi otkrio višestruke seksualne traume koje datiraju od vremena njene adolescencije, uključujući silovanje od strane strica, pa čak i ranije u dobi od dvanaest godina od strane alkoholisanog oca. Kao prvo, nalazi u ovom slučaju čini se nagovještavaju korist za etiološki značaj maloljetničkih seksualnih trauma, ali Riklin navodi da čišćenje ovih scena nije dovelo do nestanka simptoma. Nakon toga, nastavljajući dalje ispitivanje otkrio je da *Lina H.* noću potajno masturbira. Tokom masturbacija vizualizirala je oca onakvog kakav je bio one noći kad je napao. Sjutradan bi bila skrhana kajanjem i iznemoglošću, a to su bile emocije koje su uzrokovale njene simptome. Riklinov zaključak bio je sasvim predvidljiv: fantazije, a ne trauma, leže u pozadini svega toga. Ali, iako mu je to otkriće u suštini bilo pri ruci još od 1902. godine, Riklin je odbio da ga objavi.

Ljekarima klinike Burghelcli već je bilo jasno da je Frojd na nečem važnom u objašnjavanju osnovnih psihičkih procesa, čak iako je precijenio svoj slučaj koji se odnosi na etiologiju histerije. Zatim, početkom 1904. godine izašla je Luvenfeldova knjiga koja sadrži, ne samo druge Frojdove sumnje o etiološkom značaju traume, već i ažurirani opis njegovog načina liječenja. Njeno pojavljivanje dalo je Blojleru priliku u svom prikazu u *Minhenskom medicinskom nedjeljniku* za ovaj pozitivan komentar:

„Frojd nam je u svojim studijama o histeriji i snovima pokazao dio novog svijeta, mada nikako sve. Naša svijest u svom pozorištu vidi samo lutke; u frojdovskom svijetu otkrivene su mnoge žice koje pokreću te figure.“

Radi očuvanja jasne hronologije važno je imati na umu te Blojlerove komentare. Kao što ćemo vidjeti, imale su značajne posljedice u dalekim gradovima Beču i Berlinu. Priča o

---

institucionalizaciji psihoanalize obraća se Luvenfeldovoj knjizi i Blojlerovom prikazu više nego u jednom pogledu.

Frojdov psihoanalitički metod

Frojdov psihoanalitički metod koji se pojavio u Luvenfeldovoj knjizi bio je njegov najopsežniji opis koji se do tada pojavio. Ozbiljno je kasnio. I, bio je nekompletan. Tu nalazimo jednu neobičnost, iako je u to vrijeme bio široko komentaran, gotovo je do tada u potpunosti izbjegao naučno razmatranje. Jedna od velikih zanimljivosti Frojdovog djela u periodu od 1896. do 1904. godine, koju su primijetili Luvenfeld i ostali, bila je da, dok je ponovo utemeljivao svoje tvrdnje o novom metodu *psihoanalizi*, uvijek je odbijao detaljnu raspravu o tome što ta metoda tačno podrazumijeva. Doista, nije bilo nikakve sumnje da je Frojd vjerovao u potrebu istraživanja pacijentove istorije, i da će kad se uzrok traume otkrije i očisti to osigurati nestanak simptoma. Slično tome, jasno je da je pažljivo proširio istraživanje na grupe ideja, lapsuse i slučajne ideje, ako se pojave. Ali, van toga, Frojdov postupak je maglovit, barem u smislu tehničkih aspekata.

U *Studijama o histeriji*, koje je pisao zajedno sa Jozefom Brojerom, glavni metod istraživanja bio je pobliže ispitivanje pacijenta pod hipnozom o istoriji datog simptoma. Ali, takođe, Frojd je opisao alternativnu *tehniku pritiska*. Umjesto da koristi hipnozu, pritisnuo bi ruku na čelo pacijenta koji leži zavaljen unazad, a zatim nakon popuštanja pritiska pažljivo bi pitao za prvu misao ili sliku koja se pojavila u pacijentovom umu, a sve to u kontekstu kontuiranog istraživanja istorije i mjesta porijekla simptoma. Po svemu sudeći, naredna misao ili slika koja se pojavi uvijek je bila od velikog značaja za razumijevanje psihološke strukture slučaja. Ali, kao što je nakon razmišljanja odmah jasno, sjećanje ili slika koja se tada dogodila pacijentu

obično nije bila jasna. Kako i gdje se taj dio uklapa u slagalicu komplikovane neuroze stvar je interpretacije. Frojd je pokazao da je njegova interpretativna mašinerija snažna, te da ima mnogo načina razmatranja podataka u odnosu na simptome. Takođe, imao je dobro uho i kad je bio zaveden. Ali, oslanjanjem na interpretativnu vještinu, u stvari svojim spretnim rukovanjem otporom, konačno je napustio korist od tehnike pritiska koja je visila.

U *Daljim napomenama o neuro-psihozama odbrane*, iz 1896. godine, Frojd se osvrnuo na *Studije*, dok je kovao novi termin za svoj metod: „Postoje... neke informacije koje se mogu naći o napornom ali sasvim pouzdanom metodu, psihoanalizi, koju koristim u vršenju tih istraživanja – istraživanja koja takođe predstavljaju terapijski postupak“. Ali, na optužbu da je svojim pacijentima mogao ugraditi ideju o pred-pubertetskoj seksualnoj traumi, Frojd je rekao ovo: „Možemo tražiti da niko ne treba formirati previše određene sudove na ovom opskurnom polju sve dok ne upotrijebi jedan metod koji može baciti svijetlo na njega – psihoanalizu, u svrhu osvještavanja onoga što je do sada bilo nesvjesno“. Ali, ni tu, ni u pratećem dijelu, *Etiologija histerije*, ne opisuje dalje svoj metod – niti se može prepoznati da li još uvijek koristi metodu pritiska – osim što ustrajava na tome da metod rezultira oporavkom od izvorne traume na temelju simptoma. Frojd je tvrdio da je njegov postupak jedinstveno efikasan, pa se oslanjao na svoje pronalaskе za postizanje tog cilja.

Izbjegavanje se nastavilo. U radovima kao što su: *Psihički mehanizam zaboravljanja*, *Skrivena sjećanja* i *Psihopatologija svakodnevnog života* Frojd je predstavio detaljne rekonstrukcije lanaca asocijacija na kojima se temelje različiti simptomatski postupci, dok objašnjava da su njegova interpretativna sredstva izvedena iz terapijske metode koju je inače koristio u radu sa mentalnim pacijentima. Ali, metod je tek trebao biti objavljen. Nedostatak je postao zvaničan u *Tumačenju snova*:

„Ako se patološka ideja...može pratiti nazad do elemenata u pacijentovom životu iz kojih potiče, ona se istovremeno raspada i pacijent se nje oslobađa. S obzirom na važnost naših drugih terapijskih pokušaja i zagonetne prirode ovih poremećaja, došao sam u iskušenje da slijedim put koji je obilježio Blojler, uprkos svim poteškoćama, sve dok se ne postigne objašnjenje. Imaću neku drugu priliku da naširoko izvijestim o formi tog postupka i rezultatima mojih napora.“

U tom kontekstu, nije iznenađenje da je Luvenfeld stručnjak za hipno terapiju, koji je dosljedno pratio sva najnovija dešavanja u toj oblasti, zamolio Frojda za opis terapijske metode. Frojdiv *Psihoterapeutski postupak* u Luvenfeldovoj knjizi otišao je daleko u pogledu korišćenog mehanizma: pacijent leži na kauču, terapeut ne dodiruje pacijenta ili radi još nešto što bi sugerisalo hipnotičku indukciju, pa je pacijentu naloženo da ne uklanja slučajne ideje. No, pišući u trećem licu Frojd je ustanovio da postoji još mnogo toga što treba znati, posebno s obzirom na pravila interpretacije. Luvenfeld kaže:

„Detalje te tehnike tumačenja ili prevođenja Frojd još nije objavio. Prema indikatorima koje je dao sadrži brojna pravila do kojih se došlo empirijski o tome kako se nesvjesni materijal može rekonstruisati iz asocijacija, uputstva, što znači kada pacijentove ideje prestanu da teku, te iskustva najvažnijih tipičnih protivljenja koja nastaju tokom tih tretmana.“

Ovdje moramo zastati da razmotrimo što se dogodilo. Osim ako nije bio sasvim neiskren, Frojd je očigledno vjerovao da bi njegov postupak, uključujući pravila tumačenja, mogao biti sistematizovan. No, većina njegovih nedavnih publikacija temelji se na introspekciji koja je poznata po nestabilnom metodološkom tlu, a čak uprkos kritikama baš po tom pitanju, Frojd se do sada uzdržavao od objavljivanja sveobuhvatnog, cjelokupnog prikaza svog metoda, premda je nastavio insistirati da ga ima.

Umjesto toga, Frojd je izvijestio o mnoštvu slučajeva u kojima je izazivanje serije asocijacija izgledalo da doista razjašnjava nesvjesne motivacije na kojima se zasnivaju različiti psihološki fenomeni, uključujući mentalne simptome, slike snova i lapsuse. Takođe je tvrdio, najizrazitije, u *Psihopatologiji svakodnevnog života*, da je prosto logička nužnost da se nesvjesni motivi koji se nalaze iza tih psihičkih problema odaju u asocijacijama koje je izazvalo ispitivačevo pitanje. U stvari, Frojdovo samopouzdanje na ovom posljednjem pitanju bilo je pogrešno. Asocijacije su određene subjektivnim okvirom uma i trenutnim interpersonalnim kontekstom; bez obzira koliko razotkrivaju nužno ne odražavaju ono što se nalazilo u njihovom (njenom ili njegovom) umu, u bilo kojem pređašnjem slučaju. No, čak iako i ovo razmatranje ostavimo po strani, Frojdovo oslanjanje na lance asocijacija kako bi se pronašlo područje ispitivanja za ljekara, očito zahtijeva da moramo biti sposobni da preuzmемо najrelevantnije asocijacije, te takođe da moramo biti sposobni da ih prevedemo na jezik motivacije. Drugim riječima, ono što se tražilo bio je priručnik za tumačenje. U odsustvu takvog priručnika, svako ko je težio da koristi Frojdovu tehniku bio je prisiljen da se osloni na empatiju i kliničku intuiciju.

Pored toga, moramo napomenuti još jedan aspekt Frojdovog ćutanja. Iz razloga koji se prosto ne može shvatiti, Frojd je takođe propustio da izvijesti da je prije nekoliko godina njegova metoda pretrpjela značajnu promjenu u jednom vrlo važnom pogledu. U svakoj publikaciji do sada, uključujući članak kod Luvenfelda, Frojd je dosljedno opisao izazivanje slučajne ideje ili slobodne asocijacije (*Einfall*– njem.), u kontekstu tekućeg istraživanja usmjerenog od strane ljekara prema značenju određenog simptoma, lapsusa, simbola sna ili slučajnog sjećanja, a sve to je režirao i kontrolisao ljekar. To znači, Frojd još uvijek nije izvijestio o metodu koji je koristio najmanje četiri godine u kojem pacijent, a ne ljekar, postavlja dnevni red.

Sabinina analiza

Godina 1904. bila je prekretnica za novi metod liječenja. U Americi, neurolog sa Harvarda, Džejms Džekson Patnam odlučio je da isproba psihoanalizu na novom odjeljenju za pacijente u *Masačusets opštoj bolnici*. Ali, Patnamovi pokušaji bili su relativno primitivni. Što se tiče tehnike, čini se, mislio je da je tačka ispitivanja poslije asocijacija odvlačenje pažnje pacijentu od simptoma (ova vrsta *odvlačenja pažnje* bila je jedna od tehnika koje je koristio Duboa). Patnamov smisao sa psihologiju najbolje se može sažeti u bilješki koju je umetnuo u nalaz jednog svog pacijenta: „Svi nervni simptomi započeli su nakon affaire de coeur“ (afere srca – fr). Nasuprot tome, na klinici Burghelclli od početka je usvojen sofisticiraniji pristup. Riklin i Jung brzo su postali majstori eksperimenta asocijacije. Riklin je započeo ispitivanje uzorka histerika novom metodom, a Jung je počeo prikupljati spontane asocijacije pacijenata sa *dementia praecox*, kako bi vidio koje komplekse otkrivaju. Blojler je napisao značajnu knjigu *Afektivnost, sugestivnost i paranoja*, čiji je argument u osnovi zavisio od frejdovskih teorija o nastanku simptoma.

Sabina je na kliniku primljena krajem avgusta. Čak i uz pretpostavku da je njen delirijum uklonjen, to je bilo doba godine kada je bolničko osoblje redovno bilo desetkovano, a ljekari naizmjenično ispunjavali svoje godišnje vojne obaveze. Sve do sredine oktobra nije bilo dovoljne pokrivenosti osobljem koja bi Jungu dozvolila luksuz da pruži ovom jednom pacijentu jedan do dva sata intervju svaki drugi dan. U decembru 1904. godine, Karl Abraham je stigao na kliniku Burghelclli da preuzme dužnost asistenta. U njegovom kasnijem izvještaju stoji da je Jungova analiza Sabine konačno bila završena do vremena njegovog dolaska. Prema tome, Sabinina analiza uzela je najviše dva mjeseca, a možda je bila i znatno kraća.

Kratkoća analize bila je u skladu sa njenom primjenom kao tehnike ispitivanja, tj. metodom koji je sličan nestrukturisanom eksperimentu asocijacije. Međutim, Brojer-Frojdova terapijska strategija čišćenja traume smatrana je sumnjivom. U junu 1905. godine, Jung je izvršio psihoanalizu pacijentkinje – njegov prvi poznati slučaj nakon Sabine, a kada je kasnije napisao svoje rezultate, namjerno je potcijenio ideju o čišćenju:

„Priznanje njenih grešnih misli pacijentkinji je moglo pružiti značajno olakšanje. Ali, malo je vjerovatno da se izlječenje može pripisati njihovom verbalnom izrazu ili ‘čišćenju’. Patološke ideje mogu se potopiti samo snažnim naporima. Osobe sa opsesijama ili konvulzijama su slabe; nijesu u stanju da svoje ideje drže pod kontrolom. Tretman za povećanje njihove energije stoga je najbolji za njih. Međutim, najbolji je energetski lijek prisiliti pacijenta, sa određenom bezobzirnošću, da otkrije i iznese na svjetlost dana slike koje ta svijest smatra nepodnošljivim. Ne samo da je to ozbiljan izazov za pacijentovu energiju, već njegova svijest počinje da prihvata ideje koje su do tada bile potisnute.“

Podizanje energije pacijenta Dženetovo je obrazloženje, suočavanje sa stvarnošću Blojlerovo, a kombinacija to dvoje radi opravdavanja bečkog postupka, kada je Jung objavio rezultate 1906. godine bio je lijep akt diplomatije.

Jungova tehnika se razlikuje u drugom pogledu, on nije koristio kauč. Umjesto toga, Sabinu je smještao u stolicu, a on bi sjedio iza nje. Ili, barem, to je bio metod koji je prijavio za svoj drugi slučaj, koji je zabilježen u junu 1905. godine. Čini se, Jungu razlika nikad nije mnogo smetala. Frojd je imao priručni kauč zato što je to bio standardni dio opreme ambulantnog neurologa, neophodnog za primjenu rutinskih postupaka poput elektro-galvanskih masaža. No, Jung nije bio neurolog i nije imao iskustva sa pacijentima koji su se odmarali. Što se tiče sljedećeg aranžmana koji je Jung izabrao, Dženet je izvijestio da

sjedi izvan vidokruga svog slavnog pacijenta *Ahila* koji je bio posjednut đavolom kako ne bi prekinuo čovjekovo disasocijativno stanje. Dženetov primjer sigurno je pogodio Junga zbog njegove sličnosti sa slučajem njegove majke, koja je morala da sjedi iza svog oca – kako bi držala podalje đavola – dok je on sastavljao svoje propovijedi. Ali, možda je i Sabina imala veze sa tim; smatrala je sebe neprivlačnom, nepoželjnom za gledanje, a možda je bila kooperativnija kad se jednom njen psihoanalitičar složio da sjedi izvan njegovog vidokruga.

Pa, u nekom trenutku, krajem oktobra ili početkom novembra, Sabina Špilrajn je bila dovoljno staložena da se dobrovoljno prijavi za eksperimentalni postupak koji je bio osmišljen da objasni patološke prethodnike njenog histeričnog delirija. Sjedeća je na stolici, a Jung je sjedio iza nje. Zamolio je da mu ispriča istoriju svojih mentalnih problema, te da pažljivo uključi neke zalutale misli koje joj padnu na pamet. U određenom trenutku, poput onog kada se slika pojavi u nizu asocijacija, Jung je zamolio da asocira tu sliku sa sljedećom mišlju koja joj se pojavi. Takođe, bio je u potrazi za određenim raspoznavanjem *indikatora kompleksa*. Ako bi ona oklijevala, zaboravila svoj slijed misli, umetnula književno pitanje, gest ili postala simptomatična, on bi je pritiskao za misao koja je izazvala promjenu. Određeni intervju trajao bi od jednog do dva sata, a intervjui bi se održavali često, svaki drugi dan. Cjelokupni postupak, kao što je navedeno, nije trajao više od dva mjeseca, vjerovatno i manje.

Što je Jung pronašao? Lakše je reći što nije pronašao – seksualni napad u djetinjstvu. Da se takva stvar pojavila u Sabininim odgovorima Jung bi sigurno izvijestio, budući da se u to vrijeme o tom pitanju mnogo raspravljalo. Međutim, nemamo nikakvih dokaza za bilo što takvo, u bilo kojem dokumentu koji imamo o Sabini, niti se pominje takav naziv u bilo kojem od opisa njenog slučaja koji je zabilježio Jung. A ako nije napad, što je onda?

Misterija se produbljava kada uzmemo u obzir da je Jung izostavio nešto posve važno u ovom slučaju – činjenicu da je Sabinina majka nju držala u potpunom neznanju seksualnih činjenica života. Sabinin vlastiti izvještaj po tom pitanju sasvim je eksplicitan: suočila se sa tom prazninom u svojoj sijesti tek što se upisala na fakultet. Sabina je priznala da je kao dijete mučena mislima o kugi, koju je personifikovala kao mračnu visoku figuru koja je odnosila sa sobom. Prema njenoj vlastitoj analizi iza fantazije ležao je strah i saznanje o seksualnim procesima. U vrijeme kada je ušla na kliniku Burghelcli, Sabina je već odavno zaboravila tu fantaziju, ali kada se deset mjeseci kasnije upisala na fakultet i ozbiljno počela da proučava bolest imala je predosjećaj da joj je predmet nekako poznat. To je bilo tada i samo tada, da joj se vratilo njeno duboko potisnuto znanje o seksualnim činjenicama života. Ovdje je veoma važno jasno opisati hronologiju: Sabina se upisala na fakultet do aprila 1905. godine, pa joj nije bilo dozvoljeno da počne pohađati nastavu sve do njenog otpusta u junu. Ali, Jungova analiza već je bila završena do decembra prethodne godine.

Pa, to je više nego iznenađujuće. Jung je bio izuzetno osjetljiv kliničar i vrlo izdržljiv intervjuer. Osim toga, beskrajni protokoli testa riječ – asocijacija trebalo je da mu izoštre uho do mjere da je bio prirodan sa novom metodom. A, ipak je propustio važnu činjenicu o Sabininom stanju uma – bila je svjesna neznanja o suštini reproduktivnog čina.

Odgovor na zagonetku Jungovog previda može biti jednostavniji nego što zamišljamo. Sasvim razumljivo, Jung nikad nije otišao dalje od analize trenutnog sadržaja Sabininog delirijuma – kažnjavajuće ruke svog oca. U literaturi o seksualnoj devijantnosti danas postoji opšte zapažanje da neki muškarci izvlače seksualno zadovoljstvo iz udaranja po *dupetu* – a, osim toga i neki muškarci, takođe i neke žene, izvlače

zadovoljstvo rimajući ih. Kada je jedan aspekt seksualnog uzbuđenja uspostavljen, a ostatak slučaja – pokazuje gađenje pomiješano sa *loše prikrivenom masturbacijom* – slučaj staje u red sa Riklinovom *Linom H.* Sve što je ovdje doista bilo drugačije bila je (pretpostavlja se) urođena mazohistička tendencija – Frojd je kasnije naglašavao takve konstitutivne faktore – koja posreduje između predstavljanja problema (precipitacionog događaja) i seksualnog sanjarenja. Vjerovatno je Jung izabrao Sabinu za svoj test slučaj upravo što je njena dinamika toliko bliska onoj iz Riklinovog ranijeg slučaja. Sabinin delirijum bio je gotovo samoobjašnjiv: fantazirala je da je tuče otac, a kao rezultat toga osjećala je seksualno zadovoljstvo i odvratnost prema samoj sebi. U tom kontekstu, posao psihoanalize bio je da odredi koji su to događaji u Sabininom svakodnevnom životu služili da izazovu delirijum. Ili, određivanjem smisla koji je izveden iz eksperimenta riječ – asocijacija, posao je bio odrediti koji su to stimulansi nažalost izazvali erotski kompleks. Takođe, u smislu njene istorije želimo znati koje su to scene, neke koje možda odišu drugim značenjem, izazvale pogoršanje njene histerije.

Takav scenario (i kratkoća liječenja) mogao je biti odgovoran za Jungov nevjerovatan previd u tom slučaju. Zanimljivo, moguće je otkriti više poučnih scena, primjera u kojima su mazohističke fantazije izazvane, a da se ljekaru nikad nije javilo da djevojka ne zna kako da izrazi svoja seksualna osjećanja. Zatim, takođe, Jung je mogao izdati svoj metod. Tako dugo dok mu je zapadalo u dio da određuje dnevni red za svaki sastanak i usmjerava ispitivanje, Sabina je bila slobodna da ostane sretno ćutljiva po pitanju seksualnog znanja, a na temelju toga njen ljekar je očigledno smatrao da nije vrijedno u to da ulazi. A, prema njenom kasnijem izvještaju, Sabina je više *voljela* sebe u *mojoj nevinosti*.

Radna terapija

Pored *liječenja energije* kratkom psihoanalizom Jungovi terapijski naponi sa Sabinom čini se bili su uglavnom didaktički. To znači, pokušao je da je edukuje o mehanizmima disasocijacije, potičući je da izgradi nivo koncentracije i samokontrole. Budući da je njegova medicinska disertacija sadržala jedan izvanredan sažetak tog pitanja, on ga je dodijelio za njenu edukaciju. Zauzvrat, ona je shvatila paralelu između sebe i Helene Prajssverck:

„Djevojka je bila duboko ukorijenjena u tome, a ona je bila moj prototip. Takođe, značajno mi je da je na početku moje terapije doktor Jung dozvolio da pročitam njegovu disertaciju u kojoj je opisao tu S.W. Ponekad kasnije, naglo bi postao odbojan kada mu nešto kažem: ‘Takva i takva žena govorila je baš na taj način. A, to je uvijek bila ta djevojka’.“

Izgleda, Jung je namijenio Sabini još jednu knjigu iz svoje biblioteke, Žozef Graseovu (Josepg Grasset) knjigu iz 1902. godine, *Le Spiritisme devant Science (Duhovnost ispred nauke)*. Grase je bio populizator pronalazaka francuske psihoterapije sa svojom terminologijom. Njegova *poligonalna psihologija* izgrađena je sa *ličnim, svjesnim, slobodnim i odgovornim egom na njenom vrhu*. Da li je po Jungovom nalogu ili po svom vlastitom otkriću Sabina odlazeći u krevet uvijek zamišljala sliku poligona (figuru sa više uglova, p.p.) dok je razmišljala o raznim stvarima koje je morala da radi sljedećeg dana?

Pored re-edukacije, Sabina je takođe očekivala da učestvuje u nekom obliku radne terapije, a kad je upisala medicinsku školu dodijeljeno joj je da pomaže Jungu i Riklinu u psihološkoj laboratoriji. U to vrijeme, Jung je pripremao novi spis *Omjer reakcijskog-vremena u eksperimentu asocijacije*, što je bila precizna demonstracija njegove tvrdnje da je povećano vrijeme

reakcije redovno povezano sa osjećajno-obojenim kompleksima. Ovaj rad takođe je bila Jungova docentura (*njem. – Habilitationsschrift*), publikacija koja mu je obezbijedila pravo da predaje na univerzitetu. Tražeći ispitanike, Jung se izgleda prvo okrenuo svojoj supruzi. Ona je gotovo sigurno *Ispitanik № 1* spisa, opisan kao „udata žena koja mi se stavila na raspolaganje i dala mi sve informacije koje su mi mogle trebati“. Prema Jungovoj analizi, glavni kompleks ovog ispitanika bila je njena trudnoća i njen strah da njen suprug gubi zanimanje za nju. U svakom slučaju, Sabina je takođe pomagala:

„Dao mi je da odradim neki posao na njegovom spisu *Omjer reakcijskog – vremena u eksperimentu asocijacije*. Imali smo brojne rasprave o tome, a on je rekao: ‘Umovi poput tvog pomažu unapređenju nauke. Moraš postati ljekar. Naglašavam te stvari ponovo i ponovo da biste vidjeli da to nije bio uobičajeni odnos ljekar – pacijent koji nas je zbližio. Taj spis je napisao dok sam još bila u mentalnoj bolnici. U to vrijeme, jednom sam mu rekla da sam sanjala njegovu suprugu kako mi se žalila na njega, govoreći da je užasno autoritativan i da je život sa njim užasno težak. Čak ni tada nije mi odgovorio kao ljekar, već je uzdahnuo i rekao da razumije da je teško živjeti zajedno, i tako dalje. Ja sam govorila o jednakosti i intelektualnoj nezavisnosti žena, nakon čega mi je rekao da sam izuzetak, a da je njegova supruga obična žena, pa je zato interesuje ono što zanima njenog supruga.“

Jung i Sabina su postali prijatelji. On joj je pokazao razne arheološke knjige koje je čuvao u svojoj biblioteci, pa su povremeno zajedno šetali. Jung je izvijestio o jednoj od tih šetnji u malom spisu *O kriptomneziji*, objavljenom 1905. godine, u berlinskom magazinu *Budućnost*. Nedavno, tema članaka tamo bio je nesvjesni plagijat, pa je Jung vidio priliku da izvijesti o svojim vlastitim istraživanjima, ne samo o *kriptomneziji*, već takođe i o ostalim temama.

Priča o Sabini došla je usred rasprave o histeriji i geniju:

„Nedavno sam morao liječiti histeričnu mladu damu koja se uglavnom razboljela jer je brutalno tukao otac. Jednom, dok smo šetali ova je mlada dama ispustila svoj plašt u prašinu. Podigao sam ga i pokušao da istresem prašinu tako što sam ga udarao štapom. Sljedećeg trenutka, gospođica se bacila na mene sa nasilnim odbrambenim gestovima i istrгла mi plašt iz ruku. Rekla mi je da ne može podnijeti prizor, to je za nju sasvim nepodnošljivo. Odmah sam pogodio vezu i tražio od nje da mi ispriča motive za svoje ponašanje. Bila je zbunjena, i mogla je samo reći da joj je bilo izuzetno neugodno da vidi da joj je plašt očišćen na taj način.“

Između ostalog, do tada, Jung je ponovo pročitao Frojdovu knjigu o snovima i počeo tumačiti vlastite snove. Spis *Kriptomnezija* ukratko bilježi njegovu reakciju: „Svako ko je pročitao Frojdovu analizu sna, ili još bolje primijenio je na sebi, dobro zna kako nesvjesno može zbuniti najnevinije i pristojne ljude sa seksualnim simbolima čija je nepristonost apsolutno zastrašujuća.“

Što god se još može reći o Jungovom liječenju Sabine, to se jasno odnosi – na njih oboje. Ona se upisala na Univezitet u Cirihi 1905. godine, a pošto je sasvim bezazleno navela svoju adresu kao kliniku Burghelcli, to je rezultiralo da su joj dokumenta bila nekompletna sve dok nije dobila pismo od Blojlera koji je rekao da je spremna. Iz bolnice je otišla 01. juna 1905. godine. U međuvremenu, u aprilu, Jung je imenovan za *Oberrarzt-a*, to jest za drugog po komandi do Blojlera, a u junu je postao šef novog vanbolničkog odjeljenja, gdje su se mogli vidjeti ambulanti pacijenti uključujući i nervne slučajeve. Jung je takođe postao šef psihološke laboratorije kada je Riklin napustio scenu kako bi preuzeo Blojlerovu staru poziciju, azil Rajnau. Riklinovo novo postavljenje predstavljalo je važnu promociju, ali u smislu naučne karijere pogriješio je odlaskom

iz psihološke laboratorije. Od sada, Jung je imao čist teren da usmjeri istraživanje kako voli – i da na njega stavi samo svoje ime. Tako se dogodilo da je Riklinova uloga u pionirskim eksperimentima konačno zaboravljena.

Do sredine 1905. godine, Jung je prebrodio iskušenje da predstavi svoju teoriju kompleksa kao posve originalnu, a njegove publikacije sada su počele sve jasnije i pozitivnije da komentarišu Frojdv pionirski rad na području potiskivanja, te o drugim temama. Zapravo, Frojd je nedavno objavio spis u kojem je učinio Junga prikrivenom metom nekih iznenađujućih kritika. Konkretno, Frojd je sumnjao da bi mladi asistent u bolnici (*jung – pomoćnik, na njemačkom*) mogao vjerodostojno napraviti analizu, na temelju onoga što je do tada objavljeno. Jung je nesumnjivo znao za Frojdv stav, pa je u junu 1905. godine odgovorio jedino uzimanjem drugog pacijenta na analizu. Važno je prethodnu tačku učiniti eksplicitnom: ne samo da su Frojd i Jung postali svjesni jedan drugog kroz publikacije, već su zahvaljujući toj činjenici te publikacije postale njihov početni način komunikacije. Ono što su signalizirali jedan drugom bilo je da svako od njih ima živi osjećaj autorskih prava, kada je riječ o teoriji i praksi.

U tom kontekstu potrebno je uzeti u obzir neobični dokument za koji je Sabina kasnije tvrdila da ga ima u svom posjedu: pismo datirano 25. septembra 1905. godine koje je napisao Jung opisujući nju Frojdu. Sabina opisuje pismo u jednom dahu:

„...u njemu me doktor Jung opisuje kao ‘visoko inteligentnu i darovitu osobu, velike osjetljivosti’. Bila sam još uvijek djevojčica od devetnaest godina i trčkarala uokolo u vrlo jednostavnim haljinama sa pletenicama koje su visile, budući da sam željela da izgradim dušu iznad tijela. ‘Njen karakterima izrazito žestok i svojeglav aspekt, pa ona nema nikakav osjećaj pristojnog ponašanja i spoljašnjih manira, što se takođe može pripisati ruskim osobenostima’.“

Ono što čini ovo pismo izuzetnim datum je koji navodi Sabina: 25. septembar 1905. godine. To znači da je pisano nekih devet mjeseci prije nego što je Jung – Frojldova korespondencija konačno počela – napisano je, ali očigledno nikad nije poslato. Možda je Jung počeo da piše o Sabininom slučaju, a onda se predomislio. Ali, ostalo je nejasno zašto bi pismo završilo kod Sabine. Najvjerovatniji je scenario da je Sabina trebalo da se konsultuje sa Frojdom prije početka jesenjeg semestra, a Jung joj je dao pismo radi upoznavanja. To je bio još jedan indirektan način da dva čovjeka komuniciraju u vezi onoga što se odnosi na pacijente. Zapravo, Jungova namjera bila je da pokaže svoj rad, a bez sumnje nadao se da će na taj način nešto i naučiti. Sada, kada je Sabina bila njegov prijatelj, kao i njegov bivši pacijent, mogao je očekivati da od nje detaljno čuje što Frojld voli. Zatim, iz razloga koji se može samo nagađati plan je propao. U svakom slučaju, pismo postavlja Sabinu u njenoj dvostrukoj ulozi, kao bivšeg pacijenta i mladog studenta medicine, u središte odnosa između Frojlda i Junga – čak i prije nego što je odnos i počeo.

Katarina H.

Jedan od najinteresantnijih slučajeva koji je viđen na klinici Burghelcli u drugoj polovini 1905. godine uključivao je drugog ruskog studenta, takođe histerika, kojeg je Riklin ispitivao pomuću eksperimenta riječ – asocijacija. Prema Riklinovim riječima, ova dvadesetogodišnja djevojka bila je poput Sabine na jedan drugačiji način, jer je bila:

„...sposobna da potisne sva seksualna iskustva i to znanje koje svi stiču tokom rasta, tako da je imala više od dvadeset godina bez da ima bilo kakvu ispravnu ideju o tom predmetu, iako je bila studentkinja. Čak je učestvovala u raspravi o prostituciji bez da stvarno zna što je prostitucija.“

Katarina H. razvila je histerične simptome kada joj se ubio dečko (*R.*), nakon što je osporila njegovo prvenstvo. Toj je traumi uskoro dodata i druga:

„Njeno stanje su pogoršale druge okolnosti. Pacijentkinju je obavijestila poznanica, studentkinja akušerstva, o muškoj seksualnosti i seksualnom činu, a njoj je poznavanje predmeta dotad potisnuto sasvim došlo u svijest. Osjećala se nesretno; čovječanstvo koje je do tada idealizovala postalo je zvijer; ideja da je ‘*R.*’ volio senzualno... užasno je mučila. U blagim stanjima pomračenja uma često bi rekla: ‘Moram otići na njegov grob i pitati ga da li je on to znao’. Mrzjela je čovječanstvo zbog njegove seksualne funkcije; takođe, mrzjela je i svog doktora kojeg je zamišljala da je kao svi ostali; mogla ga je poštovati jedino kada ga je vidjela u posjeti pacijentima, a tada je bila u stanju da isključi seksualnu sliku.“

Za razliku od nje, nemamo dokumenta koji opisuju što je Sabina uradila kada je probudila svoje znanje o seksualnosti. Može se pretpostaviti da je poput *Katarine H.* imala popriličnu reakciju, i da je to bila osnova za Jungovu kasniju izjavu da je sklona da joj se još pogorša stanje ako joj on povuče podršku. U svakom slučaju, u nekom trenutku nakon njenog otpusta i upisa u cirišku medicinsku školu, Sabina je nastavila redovno da se viđa sa Jungom – sa redovnim zakazivanjem – mnogo više kao ambulantni pacijent, nego kao prijatelj i mlađi kolega, ali sa aspektima oboje.

Sabinin do tada visoko kvalitetni status Jungovog *test slučaja* bio je blago oslabljen – za oboje – jednom kad su shvatili što su propuštali. Pretpostavljam, to je ono što se krije iza sljedećih komentara koje je Sabina pridodala njenom kasnijem opisu Jungovog neposlatog pisma Frojdu, koje pominje njene *ruske posebnosti*:

„Kako bi inače dobar čovjek rekao, kada sam ga željela vidjeti siromašnog, a ne bogatog, jer bogatstvo uništava dušu; kada sam

---

željela da vidim svaku osobu kao divnu, pa nakon toga morala sam priznati da je sve to ‘prevara, sve komedija, ljudi su glupi i pogrešni’, i tako dalje. Vještina da svijet posmatrate kao umjetnik (postiže se) dolazi sa godinama, sa buđenjem seksualne komponente. Tada nerazumnost stvara put za ‘djevičanstvo’. Ali u to vrijeme (septembar 1905. godine) doktor Jung također nije shvatao mnogo stvari. Pred samim mojim očima doživio je toliko veliki intelektualni rast. Bila sam u poziciji da pratim njegov intelektualni rast, korak po korak, i naučila mnogo, ne samo od njega, već također prateći ga.“

Priradio i sa engleskog preveo **Ilija Kapičić**

FELINIJEVA ONIROGRAFIJA

Žarko Martinović

Federico Fellini (1920–1993) is the most renowned Italian film director, the winner of five Oscars and many other awards. This essay, written on the occasion of the 100th anniversary of Fellini's birth, deals with the imaginative transfiguration and cheerful transformation of psychoanalytic concepts in the cinematic representations of psychosexuality, dreams, fantasy and memories that gave a unique beauty to his great movies *8 ½*, *La Dolce Vita*, *Juliet of the Spirits*, *Amarcord* – masterpieces by every standard. Emphasizing the connection of Fellini's cinematic art with painting, it is concluded that his cinematic genius will always be appreciated for his innovative approach to both visual composition and use of music and sound, which has paved the way to several generations of great cineastes of 21st century.

Ove godine obilježava se stogodišnjica rođenja Federika Felinija, jednog od najslavnijih genija filmske umjetnosti, ovjenčanog sa pet Oskara i nizom drugih značajnih nagrada. Felini je svojim filmovima, kao i Žan-Lik Godar, dokazao važnost vizuelnih umjetnosti, prije svega slikarstva za filmsku umjetnost. Felinijev doprinos likovnim umjetnostima čine crteži, karikature, skice, kao i posthumno objavljena *Knjiga snova* (2007), jedinstvena intimna onirografija – dnevnik crteža

i opis snova. Felinijeve filmove karakteriše prikazivanje snova odnosno kinematografska onirografija, blisko povezana sa osvjetljavanjem psihološke strukture filmskih likova za koju je nadahnuće često nalazio u Jungovoj analitičkoj psihologiji.

Felinijev život u filmu i psihoanaliza

Značaj autobiografije za razumijevanje Felinijevih filmova često je istican. Felini se od takvih napisa uporno branio i podvlačio: „... moji filmovi o sećanju govore o potpuno izmišljenim uspomenuama“ (Felini, 1991: 36). Iako su autobiografski elementi u Felinijevim djelima transponovani, njihovi tragovi su primjetni u imenima njemu znanih osoba koje imaju likovi njegovih filmova (Tita, Gradiska, Saragina – Saraguša, i mnogi drugi) i u fantazmagorijama – fantazijama čija moć i dalje snažno djeluje i pored toga što su je gledaoci svjesni.

Rani razvoj specifične opažajne senzibilnosti i mašte, bitan je za budućeg umjetnika (Martinović, 1980). Veliki talenat za crtanje, fascinacija pozorištem lutaka, razvoj imaginacije i ljubav prema filmu obilježili su Felinijevo djetinjstvo. U svojim sjećanjima, Felini je napisao:

„Hoću bez stida da ispričam šta mi se događalo kad sam imao sedam ili osam godina. Krstio sam četiri ugla svog kreveta imenima bioskopa u Riminiju ... Odlazak u krevet je u to vreme za mene predstavljao praznik. ... čim sam mogao, trčao sam u svoju sobu i uvlačio se ispod pokrivača, često sa glavom ispod jastuka“... [Proizvod mašte je bio] „Jedna od načudnijih predstava ... čitav jedan svet, purpurna fantazmagorija, čitava galaksija sa sjajnim tačkama, sfere, blistavi krugovi, zvezde, vatre, raznobojna stakla, noćni svetlucavi kosmos koji se pojavljivao prvo nepokretan, a potom me u sve većem zamahu uvlačio kao ogromni vrtlog, zaslepljujuća spirala“ (Felini, 1991: 70).

Film je neodoljivo privlačio Felinija od njegove šesnaeste godine, pa je često bez dozvole roditelja odlazio u neki od bioskopa u svom gradu (Felini, 1991). Odlazio je i kod komšije vajara koji mu je pokazao

„kako se upotrebljava tečni gips i plastelin. I boje sam sâm spravljao. ... Nikada me nisu oduševljavale druge igre osim marioneta, boja, konstrukcija, crteža u perspektivi koje je trebalo isecati i lepiti. ... čini mi se da sam maštu uvek vezivao za zanatski rad“ (Felini, 1991: 36).

Felini je kao gimnazijalac počeo da radi karikaturu, a u Rimu je prvo radio kao novinar i pisac filmskih scenarija. Zatim je bio asistent režije kod Roselinija sa kojim je zajedno režirao film *Rim, otvoreni grad / Roma, citta aperta* (1945), remek-djelo italijanskog neorealizma. Ubrzo je napravio svoj prvi samostalno režirani film *Svjetlosti varijetea* (1950), za koji piše da je „satkan od stvarnih i izmišljenih uspomena iz vremena kada sam putovao po Italiji sa jednom revijalnom trupom“ (Felini, 1991: 42). Felini je prvi Oskar dobio za film *Ulica / La strada*, 1954 godine. Poslije velikog uspjeha filma *Sladak život / Dolce vita* (1960), Felini je zapao u stvaralačku blokadu, pa se obratio za pomoć jungovskom analitičaru, psihologu Ernstu Bernhardu (Berlin, 1896 – Rim, 1965).¹ Uskoro, Felini je našao sistem vjerovanja i intelektualnu podršku u Jungovim djelima. Poslije četvorogodišnje analize, Felini je nastavio da sa Bernhardom vodi „psihološke razgovore“ koji su se ponekad završavali prijateljskim susretima u restoranu (Agnel, 2012; Kezich, 2007). Bernhard je podstakao Felinija da redovno opisuje svoje snove.

---

¹ Bernhard je bio pedijatar, analitičar i astrolog, osnivač jungovske analitičke psihologije u Italiji. Analizirao je mnoge poznate ličnosti i neke od pionira italijanske psihoanalize. Posebno se bavio odnosom između realizacije sopstva i socijalnih ograničenja i preobrazio je jungovsku analitičku psihologiju u psihologiju procesa individuacije. U Italiji je analizirao je mnoge poznate ličnosti. https://it.wikipedia.org/wiki/Ernst_Bernhard 31. 10. 2019.

Komentarišući i crtajući slike svojih snova, Felini je, u periodu od 1960. do 1968, i od 1973. do 1982. (uz neke stranice iz 1990. godine), napravio svoju *Knjigu snova*, koja je, iako umjetničko djelo *per se*, veoma značajna za razumijevanje Felinijevog kinematografskog stvaralaštva. Početak Felinijevog kinematografskog prikazivanja snova poklapa se sa početkom *Knjige snova* i rada na filmu *8½*, u toku 1960. godine.

Felini je iz rimokatoličke tradicije i životnih iskustava rano stekao bogati rezervoar simboličke, etičke i ritualne građe koju je kasnije stalno dopunjavao svojim zanimanjem za spiritističke seanse i druga natprirodna iskustva, kao i Jungovom teorijom (Mäder, 2016). Međutim, Felini nije sistematično čitao Junga. Najbolje je upoznao djelo *Sećanja, snovi i razmišljanja* (Jung, 1999) a oduševio ga je Jungov ogled o Pikasu (Felini, 1991, 73). Felini je jungovske arhetipove poimao sasvim slobodno, kao niz ideja i slika sa kojima je u svojim filmovima mogao da se slobodno poigrava i mijenja ih po želji (Stubbs, 2015). Zato bi svaki pokušaj da se Felinijevi filmovi svedu na jungovske koncepte bio sasvim pogrešan.² Ovdje ćemo samo navesti načine na koje je Felini u svojim filmovima preoblikovao jungovske koncepte dajući im vlastitu specifičnost i značenja karakteristična za svoj umjetnički stil i svoju epohu.

Snovi i snolika stanja, sjećanja i vizije iz neiscrpnog skladišta mašte karakterišu Felinijeve filmove i prije no što se upoznao sa jungovskom analitičkom psihologijom. Neka značenja Felinijevih filmova povezana su sa Jungovim konceptima, ali druga, posebno prikazivanje seksualnosti, snova i fantazama, možemo bolje razumjeti sa gledišta Frojdove psihoanalitičke teorije. Svjesni ograničenja oba pristupa, ukazaćemo na

---

² Uzgred pomenimo da je takav pokušaj veoma sumnjiv i u književnosti, gdje se epohalna književna djela, kao što je tetralogija Tomasa Mana *Josif i njegova braća* redukuju na jungovske arhetipove a genijalni pisac „promoviše“ u „Jungovog sljedbenika“. (!?)

Felinijevu sekundarnu identifikaciju sa Pablom Pikasom i na kraju Felinijeva filmska remek-djela razmotriti u odnosu sa slikarstvom, vrijednosti po kojoj će zauvijek biti cijenjen u historiji svjetske kinematografije.

Felinijevi filmovi i psihoseksualnost

Nesvjesni procesi su često predstavljeni slikama, poput slika sna. Filmska slika ima snoliko dejstvo i u toku gledanja filma brzo dopijeva do nesvjesnog bitno umanjujući racionalnu svjesnu proradu. Nesvjesno u igranim filmovima uvijek se tiče seksualne diferenciranosti koja je manifestna i vizuelno i auditivno. Najočitija u likovima filma, diferenciranost na muško i žensko, proteže se i na antropomorfizovane vizuelne znakove i simbole, a nekad se uočava i u androgenim svojstvima jedne iste figure, kakvi su klovnovi u istoimenom Felinijevom filmu.

Pečat seksualnosti je preko bazične dihotomije muško - žensko, uvijek prisutan, i utiskuje se u svekoliku kulturu. Da bi se to istaklo u filmu, distanca autora (reditelja) mora biti očigledna, kao u Felinijevom *Satirikonu*, rađenom po motivima Petronijevog istoimenog romana. Izborom neobičnih događanja iz tako davne epohe kao što je paganski, prethrišćanski Rim, Felini je lično ukazao na svoju namjeru da nam prikaže nešto prvobitno, primordijalno u čovjekovoj seksualnosti. Staviše, likovi ovog filma nam se prikazuju kao da su psihološki nediferencirani, do te mjere da u gledaocima pobude nelagodnost uz potpuno odsustvo empatijske identifikacije (Amman, 1971). Otuda je razložno pretpostaviti da Felinijev *Satirikon* ne postavlja gledaocu pitanje: „Šta se događa meni?“, već samo jedno uopšteno: „Šta se ono (tamo) događa?“ Pomjeranje zanimanja sa „Ja“ na „Ono“ ukazuje (i u psihoanalitičkom smislu) da se radi o prikazivanju uloge

nesvjesnog, *ida* u seksualnosti, što se postiže kroz ogoljene, primordijalne seksualne znakove koji poprimaju mitske dimenzije. Ukratko, prikaz mita kao istine nesvjesnog, istine u psihoanalitičkoj besjedi (Lacan, 1954–55/1978).

Poblize, o čemu svjedoče epizode Felinijevog *Satirikona*? Pored ostalog, o hermafroditu – koji asocira na čovjekovu nesvjesnu biseksualnost, o kultu Prijapa i Baube, o javnom koitusu, lezbijским poljupcima i homoseksualnom braku. U svim scenama, glasovi, lica, gestovi protagonista izrazito su stilizovani, zbog težnje da se odvajanjem od ličnog, odnosno individualnog, dosegne do univerzalnosti sa ekrana odaslanih znakova. Shodno tome, gledalac/tumač treba da se u traženju njihovog značenja usmjeri na tipično, arhetipsko, mitsko, odnosno sveopšte. Život, smrt i ljubav nijesu samo lični, već imaju univerzalno simbolično značenje.

Prikazivanje nagog ili obnaženog ženskog tijela, ali i skrivanje stidnih djelova (u *posis pudica*, rukom ili smokvinim listom), poznato u likovnim umjetnostima, nalazi svoje sigurno mjesto i na filmu. Takve filmske scene imaju seksualna svojstva *par excellence*, a uvode i znakove ženskog načela, u kojima se žensko tijelo vezuje za tajne inicijacije, moć rađanja i obnavljanja (Howard, 1986). Hermafrodit, naziv za tijelo sa oba polna organa, muškim i ženskim, ima mitološko porijeklo. Vjeruje se da Hermafrodit, mitološki sin Afrodite i Hermesa, čije je tijelo sjedinjeno sa nimfom Salmacis, ima natprirodnu moć. U Felinijevom *Satirikonu* prikazana je krađa hermafrodita koji kao svetinja živi u pustinjskoj oazi. Međutim, u *Satirikonu* je hermafrodit i albino, osjetljiv na sunčevu svetlost, pa se ne može održati van vlažnih izvora oaze. Hermafrodit, rođen u svetilištu, može da služi jedino svetilištu, kao i umjetnost koja, po Hegelu (Hegel, 1986), u tom raskrivanju i prikazivanju, ima i svoju krajnju svrhu. Prema Delezu (Deleuze, 1985), epizoda s hermafroditom je filmska slika-vrijeme koja je bipolarna ili

višestrana. Strane jednog pola činila bi svjetlina svetišta, a strane drugog pola bi se ukazivale u apokaliptičnom pejzažu pustinje.

Alegorija tzv. „falusne žene“ Baubo (Frojd, 1987), u *Satirikonu* je prikazana u vidu nage mlade žene koja leži nepomično u nekoj vrsti mauzoleja i daruje hodočasniciima iz svoje utrobe vatru koja se stalno obnavlja, kao Prometejeva jetra. U ovoj sekvenci, ženska moć se ispoljava kao pasivno darivanje koje asocira na obrede mistične erotike (Elijade, 1984). Praveći mitografiju seksualnih praksi Starog vijeka, Felini u *Satirikonu* nije težio vjernoj rekonstrukciji antičkog svijeta, što nije ni bilo moguće. Smatrao je da mu je sa antičkim svijetom dopušten „jedino neki sanjarski, stvaralački odnos“, i rukovodio se shvatanjem da „Rim iz vremena svoje propasti [razdoblja Neronove vladavine] veoma liči na naš današnji svet, sa ovom mračnom pomamom za uživanjem života, sa istim odsustvom principa, istim beznađem, istom lakomislenošću“ (Felini, 1991, 83).

Odrastanje bez dostizanja psihosocijalne zrelosti prikazano je u Felinijevom filmu *Dangube / Vitelloni* (1953). Protagonisti filma su petorica mladih ljudi koji ne prihvataju odgovornost za svoje postupke. Jedan od njih stupa u seksualne odnose sa sestrom svog druga ali kad ona zatrudni izbjegava da prizna da je otac i da se oženi djevojkom. Nijedan od njih nije u stanju da se zaposli i započne samostalni život. Prevelika međusobna povezanost ove petorice poznih adolescenata može ukazivati na latentnu homoseksualnost nekih od njih.

Seksualne fantazije se vizualizuju u filmovima *Grad žena* i *Amarkord*. Snaporaz, glavni protagonist *Grada žena*, u svojoj imaginaciji doživljava razne forme ženskog, od ženskog tijela, do slika žene i tipa idealne žene. U jednoj sekvenci filma, Snaporaz ulazi u veliki balon u obliku djevice-kurve želeći da se ponovo vrati u *Grad žena*, mjesto svoje mašte. San o letjenju i

seksualnom uživanju prekida jedna žena koja pucnjem iz pištolja obora Snaporazov balon, na taj način simbolično uvodeći zabranu i kastraciju (Méjean, 1997). Na kraju, pokazuje se da su svi Snaporazovi doživljaji bili samo njegov san u toku putovanja vozom, san u kome je prorađivao svoje muške fantazije.

U filmu *Kazanova* Feline je prikazao životni put Đakoma Kazanove (Giacomo Casanova, 1725–1798), čije je ime u toku istorije postalo simbol za figuru zavodnika. Dominantu Felinijevog filma čine slike seksa svedenog na grotesknu mehaničku vještinu. Jedna od Đakomovih ljubavnica, poziva gledaoce filma da zajedno s njenim drugim ljubavnikom, francuskim konzulom, budu voajeri njene i Kazanovine ljubavne izvedbe. Kako svi ljubavnu vještinu smatraju Kazanovinom životnom vokacijom, traumatizovani Đakomo brani se izjavom da posjeduje i znanja iz drugih oblasti – posebno filozofije, nauke, matematike, alhemije i književnosti. U narednim sekvencama filma, Kazanovino pozivanje na svoju nepriznatu učenost i spisateljski dar, kadgod nečije uvrede obnove njegovu narcističku ranu, poprima sve komičniji efekt, sve do farsičnog.

U mnogim scenama filma seks je groteskno pretvoren iz *ars erotica* u *ars mechanica*. Štaviše, izgleda da optimalan uspjeh ljubavnih performansi mladog venecijanca često zavisi od falusno oblikovane metalne ptice koju on marljivo i ljubomorno čuva, kao svojevrсну amajliju. Pokretanje te mehaničke muzičke kutije čini grotesknim Kazanovine ljubavne podvige, u filmu praćene „insinuirajućim muzičkim temama kompozitora Nina Rote“ (Borin, 2007: 49).

Vrhunac grotesknog vođenja ljubavi predstavlja scena na dvoru u Virtsenbergu, kada Kazanova ne može da odoli čarima mehaničke balerine s kojom dozivljava afekt, sve do orgazma. S druge strane, u društvu u kojem je predmet kompeticije, seks je

za Kazanovu traumatičan uzrok njegovih poniženja. U jednoj dugoj filmskoj sekvenci, posmatramo sredovječnog Kazanovu u „seksualnoj areni“, gdje uz velike napore pobjeđuje svog suparnika u javnom seksualnom takmičenju u kome su istaknuti znaci somatsko-biološke dimenzije seksa, tj. fizičke snage za snošaj, nauštrb „seksa-porasta, seksa-značenja, seksa-govora“ (Fuko, 1976, 72).

Đakomova seksualna aktivnost u *Kazanovi* ironično i satirično je prikazana kao njegova životna karijera, izvedbe u kojima on ne nalazi uživanje, već putem njih traži društveno priznanje, nesvjesno pokretan željom da se potvrdi kao neko „supermuško“ u očima svoje majke, tj. da ispuni nemoguću želju Drugog (Lakan, 1983).

Pokušavajući da ukine zabrane i raskine okove socijalne represije nad seksom, Kazanova postaje žrtva seksa: dopada zatvora, a u toku svojih putovanja od jednog do drugog evropskog dvora sve više se otuđuje, ne stičući nikakvu životnu mudrost. Gubeći sposobnost zavođenja, u Londonu zapada u očajanje i priprema se da izvrši samoubistvo. Za taj završni obred svog života oblači svoje gala odijelo i ulazi u Temzu recitujući stihove Torkvata Tasa. U posljednjem trenutku, spašava ga pojava žene-džina. Zadivljen, prati je sve do cirkusa, gdje u ogromnoj utrobi ženskog kita magična laterna prikazuje crteže *vagine dentatae* i izobličениh tjelesnih oblika, projekcija arhetipskog ženskog, izvora muške ambivalencije – voajerskih fantazija ali i strahova od ženske moći.³

U Drezdenu, Kazanova upada u pozorište nalik na lavirint gdje pri susretu sa svojom ostarjelom majkom shvata da se postepeno gasi i život dragih bića koja su nas stvorila. Njegov posljednji značajni napor u zreloom dobu nije više vezan za

---

³ Vidjeti opsežni prikaz filma *Kazanova* na sajtu : <https://www.maramarietta.com/the-arts/cinema/b-i/fellinis-casanova/> pristupljeno 2. 2. 2020.

seksualnu arenu. Kako ističe Mežan (Mejean, 1997), Kazanova će, „po izlasku iz tog lavirinskog pozorišta, nositi majku na leđima, kao div Atlas Zemlju, sveti Kristofor Isusa“. Taj događaj je obred prelaza, početak starosti u kojoj Kazanova kao bibliotekar u zamku Duks u Pragu tavori svoje posljednje dane. Njegova nostalgija za zavičajem ni tada ne prestaje. U posljednjoj sekvenci filma, nostalgija pokreće njegovu želju za snom u kome se jedne hladne zimske noći obreo u pustoj Veneciji pod snijegom, na mjestu gdje je na početku filma, za vrijeme karnevala figura Venere potunula u lagunu. Njegovo dozivanje izgubljene ljubavi Izabele ostaje bez odgovora. Jedini objekt ljubavi koji mu preostaje je lutka-automat, mehanička balerina iz Virmenberga sa kojom zauzima poziciju za ples ali ostaje, kao i ona, nepomičan, „kao da se i on pretvorio u mehaničku figuru pored smrznute lagune“.⁴ Ovom sekvencom velikog umjetničkog intenziteta Felini je prikazao svu prazninu Kazanovinih života, besmisao života ospjehnutog erotskim fantazijama i performansama.

Praveći film o Đakomu Kazanovi (1725–1798) Felini je imao u vidu dvije činjenice. Prvu, da je Kazanova, iako historijska ličnost, ostao upamćen kao legendarni veliki zavodnik. Zato je morao da se pozabavi figurom zavodnika i zavodjenjem koje je postalo središnja tema u književnosti XVIII vijeka u djelima Lakloa, u Kazanovinih memoarima i u filozofiji, posebno u Kjerkegorovom *Dnevniku zavodnika*. Drugu, da je Kazanova živio u XVII vijeku koji je, kako smatra Felini, „u figurativnom smislu [...] najviše trošen i rabljen vek, u svakom pogledu“ (Felini, 1991: 135).

Svoje pitanje: „Zašto se Felini okomio na tu legendarnu figuru, na lik zavodnika, i zašto toliko pizme protiv njega [Kazanove]?“ Mežan (Méjean, 1997, 159) prevodi i na lični plan insinuirajući da je Felini, iako je uživao u fami o sebi kao

---

⁴ Isto.

Federiko Felini
1920–1993

legendarnom šarmeru okruženom lijepim ženama, bio na neki način ljubomoran na Kazanovu. Međutim, Felini je u toku rada na svom filmu postavio mnogo značajniji cilj koji je ovako izrazio:

„da ispričam priču o čoveku koji nikada nije ni rođen, da prikažem avanture jednog zombija, jedne tužne marionete bez sopstvenih ideja, osećanja, stavova; 'Italijana' zarobljenog u utrobi majke, pokopanog tamo unutra da mašta o životu koji nikada nije živio, u tom svetu bez emocija, nastanjenom samo raznim formama prikazanim samo u volumenu, u perspektivama koje se uporno, ledeno hipnotički ponavljaju. Šuplje forme koje nastaju i nestaju, akvarijumski šarm, zaborav morskih dubina, gde je sve izobličeno, nepoznato, jer tu nema dodira ni ljudske bliskosti“ (Fellini, 1991: 135).

Italijanski filmski kritičari su uočili da je Fellini uspio da „podvrgne analizi stereotipne forme nepromjenljivog mita o erotizmu italijanskog muškarca, [latinskog ljubavnika], modela koji je toliko nacionalan da se pretvorio u internacionalnu baštinu čovječanstva“ (Borin, 2007: 10). Odabravši da

kinematografski lik Đakoma Kazanove predstavlja Donald Saterlend sa nebesko plavim očima koje mu daju „akvarijumski šarm“, Felini je oneobičio „lik tradicionalnog italijanskog zavodnika, crnokosog i tamne kose“ (Angelucci, Betti, 1977).

Felinijev Đakomo Kazanova „blokiran, zatvoren u kavez, rob svog karaktera i vlastitih erotskih nagona“, shvaćen je, ne samo kao neka vrsta jungovske „sjenke, svoje, naše, sjenke svakog Italijana“ (Fronzi, 2013), „jedna uznemiravajuća slika, sa kojom je ispravno poravnati račune jer se ne može svesti na spoljašnje i moramo naći načina da živimo s njom“ (Angelucci, Betti, 1977: 21). Fronzi (Fronzi, 2013) uočava bitnu protivrječnost u liku Kazanove koji, s jedne strane, pokazuje poetično, duboko divljenje ženama i obožava ih, s druge strane, u stvarnosti ih prezire i prkosi im, prepuštajući se razuzdanoj i bezgraničnoj upotrebi njihovih tijela (Fronzi, 2013: 19). Takav Kazanova ne poznaje vrijednost drugih i sam je, poput Narcisa, zagledan u odraz svoje reflektovane slike. Prafrazirajući Froncija (Fronzi, 2013), možemo zaključiti da Felinijev Kazanova, živeći u samodopadanju i od uspjeha sa ženama, ne može da popuni vlastitu prazninu ni da podnese svoje nezadovoljstvo što nije priznat kao pisac i književnik.

U scenama sa seksualnim znacima u Felinijevim filmovima očita je kohabitacija ljepote i ružnoće, posebno u *Satirikonu*, u scenama plesa Fortunate i kolektivnog kupanja u Trimalhionovom kupatilu. Sinematičnost *Amarkorda* na groteskni način podržava Bišeinov čisto verbalni falusizam, njegovo hvalisanje o osvajanju dvadeset i osam ljepotica. Uspuzavši se u „Grand hotel“ kao zmija, Bišein je – u svojoj priči – neopažen ušao u hotelske apartmane gdje će svojom svirkom osvojiti i zavesti sve emirove konkubine. Kako ističe Delez (Deleuze, 1985), ružnoća pripovjedača-osvajачa Bišeina djeluje kao neka figura elipse i povezuje ovaj lik sa Prijapom, seksualno moćnim i bestidnim starogrčkim bogom (*Divus*

minor). Za razliku od Prijapove direktne hiperseksualnosti, Fedainov falusizam je groteskan, a time i sasvim neuvjerljiv, pa se njegova bajkolika priča preokreće u burlesku.

Za „Grand hotel“ se vezuju i mnoge druge fantazije o nesputoj seksualnosti. Na kraju, napušten i prazan, hotel ostaje relikvija zaboravljenih sloboda i simbol u nesvjesnom duboko zakopane seksualnosti. Posljedice potisnute seksualnosti najbolje su ilustrovane u *Amarkordu* u liku Titinog strica Tea. Teo je sredovječni, mentalno poremećeni muškarac koga porodica jednog dana kao navodno oporavljenog preuzima iz bolnice i odvodi na piknik. Sve izgleda u redu s njim, samo je neobično što trpa kamenje u džepove svojih pantalona. Poslije ručka, Teo odjednom nestaje i čuju ga kako s vrha ogromnog drveta viče: „Hoću ženu!“ gađajući pritom ukućane kamenjem i odbijajući da siđe. Porodica je prisiljena da zove pomoć iz bolnice odakle stiže kaluđerica kojoj se Teo odmah pokorava, pogruženo silazeći s drveta. Kaluđerica-patuljak je groteskni predstavnik represivne moći institucija koje su vjerovatno doprinijele Teovoj bolesti. Dejstvo represivnih sila na individualnu psihu se u sceni dočeka džinovskog parobroda „Reks“ prenosi na sve stanovnike grada (Hayes, 2005).⁵

---

⁵ Dejstvo potisnute seksualne želje je snažno i kad joj se svjesno Ja otvoreno protivi. U filmu *Iskušenja doktora Antonia* (*Le tentazioni di dottore Antonio*), komercijalni bilbord na kome je prikazana Anita (Ekberg) sa bujnim grudima i časom mlijeka u ruci, u početku djeluje subverzivno ali ubrzo ne šokira više nikoga. Reklamnu pjesmu „Bevete latte“ („Pijte mlijeko“) prihvataju čak i vojnici u toku svog defilea. Lik Anite Ekberg je i dalje opasni đavo jedino za sveštenika doktora Antonija koji javno traži da se bilbord ukloni. U toku jedne olujne noći, Anitin lik oživi u Antonijevom snu i prolazi ulicama grada progoneći upravo don Antonija koji je govorio: „Neka je nesrećan onaj koga sablazan snade!“ Ustvari, Anita je ljubav od koje se Antonio plaši. Felini je u liku don Antonija raskrinkao i ismijao licemjerje i duhovnu skučenost rimokatolika podijeljenih između želja i frustracije (Agnel, 2012; Mäder, 2016).

Seksualnost (kao i život u cjelini) ima svoje vrijeme, svoje ritmove i evoluciju u životnom ciklusu svakog pojedinca. Seksualnost je pokretač naracije u *Amarkordu* (Amarcord, 1973). Sjećajući se svog djetinjstva u rodnom Riminiju, Felini je u *Amarkordu* prikazao odrastanje družine dječaka u periodu između dva svjetska rata, kada su represivne sile bile fašistički režim koji vlada u javnom životu i rimokatolička crkva koja sa svojim institucijama kontroliše privatnu sferu, posebno obrazovanje i vaspitanje i nadzire moral (Mäder, 2016). Društveni život u *Amarkordu* protiče u ritualima obilježavanja godišnjih doba čije smjenjivanje povezuje sekvence filma u neraskidivu cjelinu. Ritualni u kojima svekoliko građanstvo učestvuje čine „dio procesa izjednačavanja u kome se individualnost sahranjuje u konformizmu mase“ (Bondanella, 1992).

Seksualna maštanja tipična su za doba puberteta i ranu adolescenciju. Jedna scena u *Amarkordu* prikazuje gimnazijalce koji odlaze na pijacu da bi posmatrali krupne i jedre seoske djevojke. Zabrana dodirivanja sopstvenog tijela, posebno genitalija, usmjerena je na zaštitu djeteta od seksualnosti – njegove i drugih osoba. U hrišćanskoj tradiciji, posebno rimokatoličkoj, masturbacija, kao iskušenje tijela, smatra se grešnom, posto odvrća misli od Boga, a i štetnom, pošto iscrpljuje tijelo. Takvo vjerovanje je parodirano u jednoj sekvenci *Amarkorda* u kojoj posmatramo sveštenika opsjednutog štetnostima masturbacije. „Pipaš li se?!“, očiti eufemizam za masturbaciju, pitanje je koje on pri ispovijedanju postavlja svakom od dječaka. Zatim svakoga ispitivački osmatra, brzo nalazeći „znakove“ – u vidu bljedila i podočnjaka – pomoću kojih potvrđuje svoju sumnju u grijeh. Svi dječaci spremno priznaju jer i oni, kao i Crkva, imaju dvostruke moralne standarde. Nadziranje koje vrše sveštenici ne sprečava seksualnu želju već je podstiče.

Jedna sekvenca filma *Osam i po*, prikazuje dječake koji na plaži traže od prostitutke Saragine da za njih odigra rumbu. U ovoj višeznačnoj sceni, Saragina (Edra Gale), prikazana kao krupna i putena žena, možda i neka savremena Venera, pleše radi svog zadovoljstva i istovremeno na oduševljenje dječaka i gledalaca filma. Njen divlji ples je istovremeno i bezazlen i prljav, izraz zavodjenja koje povezuje erotiku i maštu, uspostavljanje savezništva sa dječacima u nekoj vrsti zajedničkog uživanja u slobodi sličnoj onom u dobu paganstva. Naprotiv, za sveštenike koji nadziru dječake i svojim upadom prekidaju ovu scenu hvatajući i kažnjavajući Gvida, Saragina je oličenje đavola. Kanonizovana katolička religija smatra da je prepuštanje smrtnika seksualnim zadovoljstvima nedopustivo i grešno jer ono dovodi u sumnju njenu teologiju (Porcari, 2008).

Seksualna želja pokreće likove adolescenata u *Amarkordu* na neprestano, a s obzirom na njihov životni uzrast, nespretno i nesigurno traženje različitih puteva do ostvarenja seksualnih maštanja. Jedna sekvenca prikazuje Titu sa krupnom duvandžikom, čije groteskno predimenzionirane obline (dojke i stražnjice jednako istaknute kao u neke praistorijske Venere) parodiraju falusnu moć. Tita se pri pokušaju ljubavne predigre sa glavom između ogromnih dojki duvandžike skoro uguši, pa ga ona prezrivo odbacuje. Slika Tite sa glavom između ogromnih ženskih dojki asocira na regresiju na vrlo rani stadijum razvoja, u kojem je majčina dojka odojčetu glavni parcijalni objekt u njenoj funkciji ishrane, odnosno nagonskog zadovoljenja rane potrebe za toplinom i smirenjem. Poslije neuspjeha sa duvandžikom, Tita traži neki drugi, manje regresivan seksualni objekt. Njegov izbor je lokalna ljepotica Gradiska, djevojka zanijeta u sopstvena sanjarenja. U jednoj sceni, Gradiska sjedi u praznoj bioskopskoj sali i ne primjećuje kako joj se Tita bojažljivo približava. Tek kad Tita sjedne pored nje i usudi se da je dodirne, Gradiska se prene i prekorno ga

upita: „Šta tražis?“ Tita se postidešen povlači pred ovim pitanjem želje Drugog (Lakan, 1983).

Seksualna želja se javlja u najneobičnijim situacijama. U jednoj sekvenci *Amarkorda*, učenici na velikoj paradi na stadionu polažu zakletvu novom fašističkom Rimskom carstvu i pozdravljaju vođu provincije. Dječaci pritom individualno i grupno ismijavaju paradu i samo se spolja prilagođavaju onoliko koliko je potrebno. Jedan od njih, Čičo Markoni, svoje učešće na paradi, umjesto obreda ideološke fašističke inicijacije, doživljava kao fantazmatično ispunjenje svojih ljubavnih želja. U njegovom grotesknom fantazmu obrednog „vjenčanja“ sa učenicom u koju je zaljubljen, realizator Čičove želje je autoritativni glas velikog vođe, glas koji potiče iz „usta velike glave napravljene od stiropora.“ U Čičovoj mašti, neprikosnoveni Dučev glas preuzima ulogu sveštenika koji vrši obred vjenčanja. Kao što je u ranijim scenama seksualna želja odnosila prevagu nad nadzorom Crkve, tako ni fašizam ne može da kontroliše fantazme pokrenute snagom seksualne želje.⁶

Objekti seksualne želje u *Amarkordu* ostaju nedostižni, čime se ističe estetika slika sjećanja i slika neostvarivih sanjarenja.⁷

---

⁶ Felini je u *Amarkordu* prikazao i scene mučenja koje vrše fašisti primoravajući Titinog oca da pije snažni laksativ i konsekvntno gubi svoj autoritet oca, kao i plašljivost fašističkih vojnika koji liče na klovnove. Time je Felini prikazao fašizam kao simulakrum bravure, mačoizma, reda i neku vrstu burleskne farse (Méjean, 1997) ali su mu filmski kritičari i javno mnijenje zamjerili što nije prikazao tragičnu sliku fašizma.

⁷ Pored ovdje navedenih opštih značenja, istaknimo da sanjarenja gimnazijalaca prikazana u *Amarkordu* nose pečat individualnosti svakog od njih. Kako ističe Delez (1985), upravo ta estetika individualnosti sadržana je u jednoj od najljepših scena filma u kojoj se, na kraju sezone, svi gimnazijalci ponovo nalaze pred Grand hotelom. I dok počinje da pada snijeg, svaki od njih (stidljivko, spadalo, dobri đak, ljenština, i drugi), počinju, svako za sebe, a opet svi zajedno, da nespretno plešu, svaki na svoj način: jedan u krugovima, drugi

Isto se odnosi i na nerealna maštanja drugih likova, Gradiske i Titinog ujaka, vječitog adolescenta, čiji su nedostižni idoli imaginarni junaci sa filmskog ekrana. Svi oni pokušavaju da odrastu i psihički sazru pod represivnom vlašću fašizma ali uglavnom ostaju u svojim regresivnim maštanjima.⁸

Felini u *Amarkordu* prikazuje i obred prelaza iz adolescencije u odraslo doba. Mežan (Méjean, 1997) uočava da je taj obred najavljen slikom hiljada očiju na paunovim perima koja podsjećaju na lavirint. Bolni obred prelaza za dječaka Titu je majčina smrt s kojom se ruši njegov svijet nježnosti i zaštite. Taj najteži i najdestabilizujući događaj u životu zahtijeva težak psihički rad žaljenja (Frojd, 1917).

Za Gradisku, obred prelaza je njena udaja za pripadnika režima, sredovječnog ćelavog karabinjera. Prizori sa proslave njene svadbe predstavljaju svojevrsni vašar falusizma, odnosno falusnog egzibicionizma. Na kraju, pusto mjesto svadbene proslave na kome se samo čuje zvuk vjetra koji odnosi konfete i obara zaboravljene i odbačene stvari, poput napuštenih prelaznih objekata, na gledaoce filma prenosi osjećanje nostalgije pripremajući ih za sjetni rastanak od prikazanih scena sjećanja, bogatih *mnemo* i *oniro* znacima (Deleuze, 1985).

Felinijeva fascinacija ženskim likovima u njegovim filmovima poprima razne oblike, od uzornih likova majke i supruge, sa jedne, do ljubavnica i prostitutki, sa druge strane. Felini je napisao da „idolopoklonstvo majke ... preobilje majke“ teži da infantilizuje, te je u svojim filmovima često uvodio

---

lijevo desno, treći po liniji, itd. Po Delezu (Deleuze, 1985), ova slika-vrijeme u istoj sceni spaja sliku-sjećanje i sliku-maštanje, tj. sadašnjost sa prošlošću (koja je nepovratno otišla u smrt), a isto tako i sa nadama u budućnost koja će doći.

⁸ Činjenica da su u vrijeme Musolinijevog režima najcjenjenija italijanska književna djela bila knjige za djecu –Kolodijev *Pinokio* i De Amičisove *Srce* – bila je jedna od posljedica fašističke represije u kulturi.

subverzivni lik prostitutke, koja kao „biće iz pakla, zadržava moć i privlačnost onoga što nam izgleda kao prizvano iz nekog nadzemaljskog sveta“ (Felini, 1991, 67). Nimfomanka Volpina u *Amarkordu* i prostitutka Saragina u filmu *8 1/2* su oličenja nesputane i nezajažljive ženske seksualne želje. U *Slatkom životu*, ženska želja je predstavljena u liku Madalene, nezavisna od falusne i muške dominacije u svom odnosu prema Marčelu. (Bertetto, 2020). Ženska želja u *Gradu žena*, kao ni muška, ne trpi zatvaranje u monogamni odnos ukoliko se i ženi ne dozvoli zabava koja izlazi izvan okvira tradicionalnog patrijarhalnog života. U *Slatkom životu*, scena u zamku prikazuje žensku želju u obliku razigranog zavodjenja. Ženska želja u istom filmu poprima i oblik seksualne ekscitacije bez seksa, formu primitivne ritualne regresije u kadrovima Lorete koja gubi kontrolu, upada u trans i biva zaposjednuta duhovima.

Psihoanalitički koncepti i felinijevski simboli

Simboli su za Frojda plod nesusjesne psihe. Oni su u snu izraz nesusjesnih želja i latentnih misli prerusenih radom sna. Po Jungovom shvatanju, simboli mogu izražavati lično nesusjesno ili kolektivno nesusjesno. Arhetipovi su univerzalni simboli, iskonski, arhaični nagoni tragovi iz najdubljeg sloja kolektivnog nesusjesnog koji istovremeno sadrže slike i emocije; tipično se otkrivaju tek uz dugotrajnu analizu snova (Jung, 1957, 1973). Jung vjeruje da njihovo razumijevanje, iako oni nikada ne dospijevaju potpuno do svijesti, može omogućiti da individualni potencijal psihe dosegne do univerzalnih značenja koja se u simboličnoj formi nalaze u snovima, mitovima i umjetničkim delima. Felini je razliku između Frojdovog i Jungovog shvatanja simbola izrazio na sljedeći način:

„Za Junga, simbol predstavlja neizrazivo, a za Frojda, simbol predstavlja skriveno – zato što je ono sramotno. Verujem da je

razlika između Frojda i Junga u tome što Frojd predstavlja racionalno mišljenje, a Jung imaginativno mišljenje“ [...] „Jung je sa mnom podelio oduševljenje imaginacijom. On je snove sagledavao kao arhetipske slike koje su bile rezultat zajedničkih ljudskih iskustava. Teško sam mogao poverovati da je neko drugi tako savršeno artikulisao moja osećanja o stvaralačkim snovima. Jung se bavio koincidencijama i znamenjima čiju sam važnost u mom životu uvek osećao“ (Fellini, 2001, 143).

„Ono što beskrajno cenim kod Junga je to što je umeo da pronade dodirnu tačku između nauke i magije, između razuma i fantazije“ (Fellini, 1991, 73).

Značenja seksualnosti i kompleksne psihologije protagonista u nekoliko Felinijevih filmova povezana su sa Jungovim antropomorfnim arhetipovima *anima* (duša, na latinskom i italijanskom) i *animus* (duh, na latinskom). Jung smatra da je *anima* ženska strana duše svakog muškarca a *animus* muška strana ženske duše. Iako su Jungovi koncepti, naročito arhetipovi, opterećeni religijsko-mitskim značenjima, duša odnosno psiha u njegovom djelu nije metafizički entitet koji nadživljuje tijelo, već je, kao i u drugim pravicima psihoanalize, entitet čovjekovog unutrašnjeg života (Jung, 1973).

Surliuga (2020) je posebno razmatrala rekonfiguracije *anime* i *animusa* u Felinijevim filmovima u kojima glavne role igraju Đulijeta Mazina (Masina) ili Marčelo Mastrojani (Marcello Mastroianni). Iako prenose identitet likova koje je Felini zamislio, njihova gluma daje tim filmovima svoj pečat nezavisan od režisera filma. Oni su kinematografska inkarnacija figura animusa i anime do kojih je Felini dospio u toku svojih razgovora sa analitičarem Bernhardom (Kezich, 2007).

Đulijeta Mazina, poznata glumica i prije uloga koje su je proslavile u Felinijevim filmovima, unosila je i veliku dozu animusa u izvedbu, u lik koji predstavlja. Za Felinija je Đulijeta Mazina „prava duša“ njegovih filmova:

„Đulijeta je poseban slučaj. Ona nije samo glavna glumica jednog broja mojih filmova, već je na vrlo suptilan način i njihovo nadahnuće. To je razumljivo jer je ona i moja životna saputnica. Prema tome, u slučaju Đulijetinih filmova, ona sama je njihova tema.“

Za Mastrojanija, Felini je smatrao da ima „inteligentnu otvorenost koja je skoro feminina po svojoj blagosti“ (Hochkofler, 1992). Surligua (2020) podvlači: „U Mastrojanijevim ulogama treba praviti razliku između *anime* kao arhetipa i anime kao kompleksa, što znači razlikovati Mastrojanija-glumca kao utjelovljenje Felinijeve *anime* (nesvjesnog ženskog aspekta Felinijeve ličnosti) od anime koju Mastrojanijevi likovi projektuju na žene koje srijeću.“

Koncepti *anima* i *animus*, koji zajedno sa sopstvom, personom i sjenkom čine četiri osnovna Jungova arhetipa, važni su za razumijevanje odnosa osoba muškog i ženskog pola (Jung, 1973). O načinu na koji su arhetipovi, uključujući i animu, konfigurisani u stvaranju filma opsežno je pisao Džon Bibi (John Beebe):

„U filmu, kao u nijednom drugom mediju, možemo aktuelno vidjeti ponašanje arhetipova koje u životu upoznajemo mnogo posrednije, kao raspoloženja, impulse, simptome, i kao ličnost-koja-mijenja oblik u našim snovima. U filmu, možemo vidjeti figuru anime kroz vrijeme, manje ili više trajno prerušenu, u njenom čudnom zadatku da posreduje sudbinu protagoniste. Dopušteno nam je da posmatramo kako se anima odnosi prema drugim kompleksima psihe“ (Beebe, 2001: 212).

Uloga arhetipa anime u životu muškarca vizuelno je uobličena u filmovima *Ulica* (1954), *Slatki život, 8 ½*, *Grad žena, Džindžer (Ginger)* i *Fred* (1986), *Intervju* (1987).

Ovdje ćemo pomenuti dvije sekvence iz Felinijevog remek-djela *8 ½* koje osvjetljavaju prikazivanje *anime* kao zagonetnog, nesvjesnog arhetipa muške psihe. U prvij sekvenci, junak filma

Gvido se u noćnom klubu u banji zabavlja gledajući čaroliju u kojoj telepat Moris sa svojim medijumom Majom obavlja performansu čitanja misli. Ovom scenom Felini referiše na „natprirodnu“ sposobnost filma da portretira misli pojedinca i mentalni prostor (Agnel, 2012; Toth, 2001). Gvido lično iskušava Morisovu i Majinu sposobnost zamislivši riječi koje ništa ne znače. Ipak, oni tačno dešifruju riječi koje Maja odbija da kaže, ali ih ispisuje na tabli: „Asa Nisi Masa“. Značenje ovih riječi u narednoj sekvenci otkriva dvanaestogodišnja djevojčica koja pokazuje da je riječ o dječjem „uvijenom jeziku“ (*lingva seprentina*), dodavanju slogova „sa“ ili „si“ poslije prvog sloga u sve tri riječi. Prema tome, Asa Nisi Masa, Gvidova zamišljena riječ, upravo je *anima*. U kontekstu filma *8 ½* ova riječ ukazuje da Gvido nije u kontaktu sa svojim sopstvom, odnosno sa animom kao svojom ženskom stranom. Neprihvatanjem ženskog elementa svoje psihe, Gvido ne može potpuno da razumije žene niti da dospije do potpunog samoostvarenja (Jung, 1957). U filmu *Džindžer i Fred*, u kome Đulijeta Mazina i Marčelo Mastrojani, otjelovljuju likove ostarjelih plesača koji uživaju u svom plesu sjedinjeni su kinematografski *animus* i *anima* kojima upravlja Felini, režiser filma.

Od svih arhetipova, *more* ima najveći značaj u Felinijevim filmovima. U toku prerade i mijenjanja značenja jungovskih arhetipova, *more* je u Felinijevom umjetničkom stvaralaštvu od ličnih značenja doseglo do univerzalnog simbola. Felini je *značaj mora* za svoje stvaralaštvo izrazio ovim riječima:

„Rođen sam u gradu pored mora, Riminiju; često sam živeo i radio u Fređeni, gradu pored mora. More je za mene obavezni ambijent, drevna vizija, duboko ukorenjena dimenzija. Odista, ono se iznova i iznova javlja u svim mojim filmovima, ali ne samo kao mesto sećanja, kao krajolik ili kulisa: više kao *forza generatrice* duhova, agresora, halucinacija, nepomične magije. Ono je plava, siva ili tamna crta na horizontu; pristup nemoj

panorami, put koji ne vodi nigde.“ Felini, u Tornabuoni (1982).

Felinijev odnos sa morem bio je kompleksan. Patio je od morske bolesti a kao dijete nije volio da ide na plažu, niti je uživao u vodi. Pokušaj snimanja na moru u *Bijelom šeiku* bila je katastrofa (Felini, 1991). U *Knjizi snova*, Felinijevo onirično more je često zastrašujuće, olujno, oslikano crnim i tamnoplavim tonovima. Sekvence Felinijevih filmova *Ulica*, *Sladak život*, *Dulijeta i duhovi*, *8 ½*, *Amarkord* odigravaju se u blizini mora, na obali, odnosno na plaži. Scene i sekvence na otvorenom moru dominiraju u filmovima *Satirikon* i *Brod i dalje plovi* u kome se skoro čitava radnja filma odvija na brodu *Gloria N*. U Felinijevom prikazivanju mora često je uočljiv kontrast između obale i plaže, mjesta raznih prijatnih ali i neobično izazovnih zbivanja, i morske pučine na kojoj se odigravaju opasne pustolovine.

Simbolika mora je izvanredno složena i povezana je sa arhetipom majke i anime (Chevalier, Gheerbrant, 1983: 415, 378-380). Za Junga, „more je omiljeni simbol nespješnog, majka svih života“ (Jung, 1959: 177), dinamika života i stvaranja. Felini je bio svjestan ove povezanosti iz svog čitanja Junga. U *Knjizi snova*, pod datumom 30. mart 1968, Felini je napisao:

„Zebnje od običnog filma. Praviti ga? Ne praviti ga“ i nacrtao ronioca na dnu mora; na narednoj strani ispisuje ličnu motivaciju: „Utonuti u morski bezdan, dolje u nespješno, loviti u nepoznatom morskombisu i vratiti se s blagom“ (Fellini, 2007: 250–251).

Hau-Dagdel (Hough-Dugdale, 2020) zaključuje da je more ne samo značajan simbol nespješnog, već i prostor u kome se dešava kreativnost. Ona smatra da je Felini našao dobar ulov u moru nespješnog i iznosi tezu da je more Felinijeva stvaralačka snaga (italijanski: *forza generatrice*) koja bi mogla odgovarati bergsonovskom životnom poletu (francuski: *élan vital*). Figure koje izranjaju iz mora za Junga su htonske predstave kolektivnog nespješnog koje pozivaju sanjača da dublje zaroni i prepozna

neki još-neotkriveni aspekt nesvjesnog sopstva. Takve figure su sanjaču vodiči koji ga kao *anima mediatrix* vode u dubine nesvjesnog a takav san je poziv na putovanje u unutrašnji svijet (Stubbs, 2015; Beretto, 2020; Hough-Dugdale, 2020).

Felini stvara i arhetipove karakteristične za svoju epohu. Jedan od takvih je u filmu *Dangube* arhetip nezrelih mladih Italijana, muškaraca koji u trećoj i četvrtoj deceniji svog života još uvijek žive sa svojim roditeljima i vode neproduktivan, zaludan život. Na osnovu filmske naracije, Felini povezuje ovaj arhetip sa učmalošću malih gradova, a možda i sa ulogom Katoličke crkve i ulogom majki koje podržavaju osjećanja zavisnosti svojih psihički nezrelih sinova (Hayes, 2005). Bez obzira na razloge, ovaj felinijevski arhetip aktuelan je i u XXI vijeku kada se proširio na mnoge ekonomski nedovoljno razvijene evropske zemlje u kojima dugotrajna finansijska kriza onemogućava mlade ljude u zapošljavanju, rješavanju problema stanovanja i otpočinjanju samostalnog života.

Iako su Felinijevi arhetipovi aktuelni i u XXI vijeku, svođenje kompleksnih značenja njegovih filmova samo na arhetipove kao na neku jednostavnu esenciju koja sve objašnjava, bilo bi poputno pogrešno. Štaviše, takvim postupkom bi se oni sveli na neki kliše (Stubbs, 2015). Kao što smo ovdje prikazali, arhetipovi i drugi jungovski koncepti su samo ilustracija složenih načina kinematografskog predstavljanja do kojeg doseže Felinijeva poetska imaginacija.

Snovi, fantazmi i psihološke krize u Felinijevim filmovima

Važnost snova u analizi nesvjesne psihe je ono što je zajedničko Frojdovoj i Jungovoj teoriji. Za Frojda, snovi su *kraljevski put u nesvjesno* jer se u njima izražavaju neispunjene želje i opsesije, ali i neprijatna osjećanja i traume. Felini je

izjavio: „Snovi su naš realni život [i] građa od koje su sačinjeni moji filmovi“ (Fellini & Chandler, 2001: 58). Prikazivanje snova osvjetljava psihu Felinijevih filmskih junaka što ćemo ovdje razmotriti u tri značajna Felinijeva filma: *Đulijeta ii duhovi*, *Sladak život i 8 ½*.

Đulijeta i duhovi

Tema filma *Đulijeta ii duhovi / Giulietta e gli spiriti* je „i banalna i izuzetna, istovremeno i trivijalna i sublimna“ (Scheinfelgel, 2012). Ženske fantazije glavne junakinje filma Đulijete (koju igra Đulijeta Mazina) prikazane su na suptilan način.

Đulijeta je bogata i dokona mlada supruga iz više srednje klase rimskog društva. Ona provodi lagodan život ali postaje zabrinuta kad otkrije znakove nevjerstva svog supruga. Kad privatni detektiv potvrdi Đulijetine sumnje, ona zapada u očajanje i pomišlja na samoubistvo. Njena sposobnost organizovanja svečanih večera i zabava sa ekstravagantnim i zanimljivim prijateljima pruža joj privremeno olakšanje. Izgleda da joj je od još veće pomoći njena sposobnost vidovitosti kojoj sve više udovoljava. U jednoj nadrealnoj sceni, njena komšinica, prostitutka Suzi je iznad vode, na trapezu sličnom ljuljašci, obučena u bijelo kao mlada u vjenčanici. Nakon tog priviđenja slijedi naizgled stvarna povorka u kojoj Suzi dolazi sa svojom pratnjom. „Ovo sad je vizija u koju čak i ja vjerujem“ kaže doktor, gost na Đulijetinoj zabavi. Pored Suzi, Đulijetine verzije njenih slobodnijih seksualnih stavova su likovi Fani i Iris (sve tri uloge igra Sandra Milo). Iris je glas duha koji poziva Đulijetu da traži ljubav, Fani je lijepa cirkuska umjetnica koja bježi sa Đulijetinim djedom. Suzi ima kuću punu egzotičnih užitaka. Sve tri njihove snolike lebdeće slike su privlačne i zavodljive.

Gledaoci filma bivaju zavedeni i u mnogim sekvencama ne mogu razlikovati realno od imaginarnog i fantazmatskog, odnosno snove na javi (sanjarenja) od snova u toku sanjanja, naročito u sekvenci na obali mora. Ovdje navodimo skraćenu verziju te sekvence koju je detaljno opisao Šenfežel (Scheinfeigel, 2012: 93–97):

U prvom kadru, Đulijeta je sa svojim roditeljima i prijateljima, udobno smještena u ležaljci. U kadru koji prikazuje njeno lice u gro planu, izgleda kao da spava. U sljedećem kadru, čovjek u dugom crvenom ogrtaču izlazi iz mora tegleći veliko uže. U narednim kadrovima, s Đulijetom koja uzdiše u snu i ponavljanjem snimka čovjeka s užetom, ne vidi se ko izgovara riječi: „Star sam, pomози mi“. Zatim je Đulijeta na obali mora, dok čovjek u crvenom ogrtaču šapuće „ovo se odnosi na tebe“, pa Đulijeta na kratko preuzima vučenje teškog užeta. Ponovo, Đulijeta je u prethodnom položaju i izgleda da spava; na obali mora, sa lijeve strane ekrana uplovljuje splav na kome se prevoze konji, koji stoje ukočeni kao kipovi, i goli ratnici sa izvučenim mačevima i strijelama.

Spektakl se nastavlja iskrcavanjem jedne velike životinje čije ogromne otvorene čeljusti podsjećaju na legendarnog Levijatana, čudovište iz praistorijskog ili prepotopskog vremena. U trbuhu tog čudovišta su figure nekih ljudi, oličenja tog čudnog spektakla. Među njima je i jedan čovjek iza projektora. Slijedi iskrcavanje tih ljudi koji se, isto kao ranije prikazani čovjek u crvenom ogrtaču, jedva kreću što je tipično za likove u toku sanjanja. Posljednja scena prikazuje neke čudne ratnike koji se iskrcavaju na morsku obalu, pri čemu je jedan od njih u vodi do ramena. Konačno, slijedi kadar u kome je Đulijeta na plaži, budna, a jedna djevojka joj daje kotaricu s voćem.

Opisana sekvenca sadrži elemente tipičnije za snove nego za sanjarenja. U svakom slučaju, izgleda da prilaskom do plaže Đulijeta dublje tone u svoje nespvesno, posebno kad od čovjeka

obučenog u crveno preuzme vučenje teškog užeta, što odgovara sve većem oneobičenju narednih kadrova u kojima stičemo utisak da je Đulijeta izvukla potisnute slike i arhetipove iz dubina svog nesvjesnog. Uz to, imaginarno vizije sna/sanjanja se miješa sa realnim i sa procesom snimanja filma, pošto u utrobi čudovišta među likovima raznih ljudi opažamo i „čovjeka iza projektora“ kao režisera ove sekvence – izvanredan primjer autorefleksivnosti Felinija kao stvaraoca filma.

Đulijetine vizije prikazuju slike nasilja i aktiviraju njena sjećanja iz djetinjstva. Neke od njih ukazuju na potisnutu seksualnost. U jednoj sekvenci, Đulijeta je djevojčica koja izražava divljenje prema svom lakomislenom i luckastom djeđu koji bježi sa Fani, svojom ljubavnicom iz cirkusa. Pilotirajući starinskim aeroplanom za dvoje, djed je sa Fani iznad svoje kuće dok mu odozdo cijela porodica dovikuje da se vrati.

Druga, značajnija i duža sekvenca prikazuje Đulijetino potisnuto sjećanje na traumu iz djetinjstva. U predstavi koju organizuju časne sestre, mala Đulijeta je odabrana da igra lik mučenice koja će biti živa spaljena na lomači. Zamišljajući užasan prizor, djevojčica pretrpi užasan strah i kolabira na pozornici, dok je sala puna svijeta među kojima su i Đulijetini roditelji.

Preokret iz pasivnog trpljenja vizija u aktivnu borbu protiv njih nastaje pošto u ključnoj sekvenci filma odrasla Đulijeta prigrli djevojčicu koja je bila kolabirala i pomogne joj da siđe sa pozornice. Prihvatanje rano traumatizovanog sopstva je preduslov za buđenje Đulijetine samosvijesti i smanjivanje njenog osjećanja krivice. Ona počinje da se opire i buni protiv nasilja vizija koje joj se krevelje i snažno ih preispituje, obraćajući im se ovim riječima: „Vi ne postojite. Odlazite!“ Ona u svojoj imaginalnoj traži pomoć svoje majke ali je i majka prisiljava da se pokori. Kad Đulijeta stekne dovoljno samopouzdanja da joj uzvрати: „Više se ne bojim od tebe“, slika unutrašnje

nametljive majke se rasplinjava. Isto tako, i neprijatne vizije se povlače u ništavilo. Na kraju, ostaju samo „blagonakloni ali nevidljivi dječji duhovi koji joj se obraćaju blagim i prijateljskim glasom“ (Agnel, 2012).

U jednoj viziji, Suzi koristi neobični lift u obliku kotarice da bi se ona i Đulijeta popele na drvo gdje je platforma na kojoj se sunčaju i iskreno razgovaraju o ljubavi i Đulijetinim stavovima prema braku. Nijedna od Đulijetinih vizija, ni let, ni uzdizanje na drvo, ne donosi joj rješenje već samo predstavlja zavodljivi put do slobodne zone gdje nije sputana ograničenjima i može da razmotri neko novo, možda i napornije putovanje u istraživanje svog sopstva. Maestralna upotreba boja u ovom prvom Felinijevom filmu u tehnikoloru značajno doprinosi prikazivanju Đulijetinog unutrašnjeg života i njenih interakcija sa svijetom spoljašnje realnosti što snažno utiče na opažanja i emocije gledalaca filma. U scenama snimljenim noću i u sobnim enterijerima danju, sjenke padaju i zamračuju lica protagonista filma. Takve filmske slike nijesu same sebi cilj, već imaju i dublja psihološka značenja, posebno u naglašavanju konfuznosti koja vlada u Đulijetinoj psihi (Hayes, 2005).

Sjenka je važan aspekt ličnosti koji je Jung preuzeo od Frojda i proširo njegovo značenje. Ona je za Junga zastupnik misli, osjećanja i ponašanja koja svi ljudi posjeduju ali im izgledaju socijalno neprihvatljiva. Sastoji se od skrivenih, potisnutih pamćenja i emocija koje su u sukobu sa prihvaćenim društvenim standardima i našim stanovištem o idealnoj ličnosti. S druge strane, sjenka može sadržati i dobre osobine – normalne nagone i stvaralačke podsticaje (Henderson, 1973). Ma koliko nekad izgledala nepoželjna našem Ja, sjenka je sastavni dio sopstva. Kod uravnotežene ličnosti, sjenka i Ja su usklađeni (Henderson, 1973).

Junakinja filma *Đulijeta i duhovi* je u sukobu sa svojom sjenkom što se ispoljava u vidu uticaja duhova i nepoželjnih,

mračnih vizija koje doživljava. Taj intrapsihički sukob je najočitiiji u njenom odnosu sa Suzi (zastupnicom dobrih osobina sjenke), koja pokušava da joj pomogne u slobodnijem istraživanju seksualnosti. Nasuprot dobronamjerne Suzi, strašna vizija žene koja je počinila samoubistvo poziva Đulijetu da i ona to učini. Takva vizija zastupa negativni, neprihvatljivi aspekt sjenke. Kod melanholične osobe „sjenka objekta pada na ego“ i osoba pod njenom vlašću teži ka regresivnom sjedinjenju sa izgubljenim objektom, te može počiniti samoubistvo (Frojd, 1917). Na kraju filma, kod Đulijete prevladavaju zdrave snage. Ja i ona uspijeva da zagospodari negativnim vidom svoje sjenke. U završnoj sekvenci, ona iznenada stiče mir, što ukazuje da je prihvatila svoju sjenku. Sa usvajanjem svog ranog traumatizovanog sopstva oslobodila se uticaja neprijatnih i prijetećih duhova. Njen odlazak u šumu (arhetipsku sliku Majke-prirode) gdje sluša glasove prijatnih duhova (pozitivnog aspekta svoje sjenke sa kojom je njeno Ja sada u ravnoteži) ukazuje da je riješila svoje psihološke probleme (Amman, 1971; Hayes, 2005).

Sladak život

U *Slatkom životu*, Felini je prikazivanjem života novinara skandaloznih hronika (Marčelo Mastrojani) stvorio snažnu polifoniju koja se odvija na tri ose. Dinamika savremenog noćnog života Rima je samo jedna od njih; druga je traganje nezadovoljnog čovjeka koji je zarobljen živopisnošću rimskog života i prijemčiv za ljubavne pustolovine, a treća je skriveno ali veoma snažno iskušenje egzistencije, smrti i bola koji ruše iluzije glavnog junaka i suočavaju ga sa prazninom (Bertetto, 2020).

Za sve veoma raznolike i složene sekvence filma vezivna nit je glavni junak filma Marčelo, prikazan u noćnom provodu sa prostitutkom Madalenom, u epizodi sa filmskom divom Silvijom, u spektaklu lažnog čuda, zatim potresen zbog nejasne

smrti (ubistva ili samoubistva?) svog prijatelja Stajnera. Kao u *Kabirijinim noćima*, i u *Slatkom životu*, lažna čuda bude nade obožavalaca i traumatizovanih osoba, samo da bi ih ostavila teško razočarane i još nesrećnije nego ranije.

Veliki intenzitet filmskih sekvenci i neočekivanih situacija (novog, glamuroznog, zabranjenog, transgresivnog), očaravaju gledaoce filma, posebno u sekvenci sa filmskom divom Silvijom (Anita Ekberg).⁹ Fasciniran Silvijinom ljepotom, Marčelo je spašava od paparaca¹⁰ i svuda je prati, iako nikada ne može da doprije do nje, osim u onoj slavnoj sceni u fontani Trevi. Njegov pokušaj da zavede Silviju prekreće se u situacije u kojima on služi za zadovoljenje njenih hirova. Osjeća se neugodno, neusklađeno, izgubljeno, dok se ona, „zvijezda sa bujnim grudima, igra s njim kao s izgubljenim mačedom“ (Méjean, 1997).

Prolazeći kroz razne situacije, od pustolovina sa Madalenom i Džejn, pokušaja zavođenja Silvije, svađe sa svojom djevojkom Emom i njenog pokušaja samoubistva, Marčelo uviđa da je višeslojna ličnost sa svojim motivacijama podijeljenim između seksualnih želja, zanimljivosti noćnog života Rima, i svojih literarnih ambicija. On nema čvrst i stabilan identitet, te se njegov život doima kao putovanje kroz razne svjetove koje svojim prisustvom povezuje. Njegovo pasivno posmatranje tih svjetova se nadovezuje na voajerstvo filmskih gledalaca.

U traganju za samim sobom, jedino nevino biće koje Marčelo upoznaje je djevojka Paola. U jednoj kratkoj snolikoj sekvenci,

---

⁹ Makrosekvencu filma u kojoj je Silvija sadrži niz izenađenja, počev od njenog dolaska na aerodrom, konferencije za štampu, penjanja na zvonik, kupanja u fontani Trevi, provoda u noćnom klubu, vožnje kolima sa Marčelom, odlaska u selo, svađe sa mužem. Intenzitet tih scena povremeno poprima frenetičan ritam a povremeno ima i kontemplativne pauze (Bertetto, 2020).

¹⁰ Riječ paparaci (ital. paparazzi), koja je prihvaćena u svim jezicima kao naziv za nasrtljive novinare i fotoreportere koji snimaju privatni život slavni ličnosti, prvi put se javlja upravo u filmu *Sladak život*.

dok s njom razgovara u restoranu na plaži, ona ga podsjeća na lik anđela sa slika u crkvama u njenoj provinciji Umbriji. U završnoj sekvenci koja se odigrava na morskoj obali, nakon pojave ogromne ribe ili kita nasukanog u plićaku, čudovišta koje možda simbolizuje apsolutno zlo, Paola doziva Marčela ali se čuje samo šum talasa i vjetra, kao da on ostaje gluv. Čitava sekvenca na plaži izgleda nadrealno i snoliko. Ukoliko ona prikazuje san, onda bi posljednja scena označavala Marčelovo buđenje a njegov tihi odlazak sa plaže u društvu prijatelja ukazivao bi na njegovo uklapanje u neautentični svijet i nedramatično mirenje sa neotkivenim smislom života.

Tumačeći Marčelovo traganje za sobom sa stanovišta jungovske analitičke psihologije, Anjel (Agnel, 2012) smatra da u *Slatkom životu* ne dolazi do pomirenja glavnog lika sa svojom dobronamjernom animom, ženskim dijelom uvijek androgine psihe. Berteto (Bertetto, 2020) razmatra Marčelov lik u odnosu na glavne protagoniste filmova drugih autora. On ističe da Marčelo nema stabilan karakter tipičan za neorealističku tradiciju i zapaža njegovu sličnost sa likovima povezanim sa egzistencijalizmom u filmovima Antonionija i Žan-Lika Godara.

Osam i po (8 ½)

Zagonetni naslov filma ne saznajemo gledanjem filma. Tajna naslova je autoreferencijalna. Felini je prethodno režirao 7 ½ filmova, pa je smjelo odlučio da ovo djelo naslovi 8 ½. Glavni junak 8 ½ takođe je režiser, ustvari Felinijev *alter ego* ili aktivni dvojnik, Gvido Anselmi (Marčelo Mastrojani). On je, po Felinijevim riječima, prikazan „usred beskrajnog nizanja odnosa“ u kojima liči „na muvu koja se trza unutar paukove mreže“ (Felini, 1991, 135). Film karakteriše nelinearna struktura u kojoj se Gvidovi snovi, fantazije i sjećanja prepliću

sa njegovim realnim pokušajima integrisanja svih aktuelnih konflikata, od svakodnevnih problema življenja u velegradu do procesa režiranja filma sa velikim brojem saradnika. Prema tome, *8 ½* nije samo priča o režiseru, već i o režiseru koji sebe reflektuje u filmu, u filmu o pravljenju filma. *Osam i po* je metakinematografsko delo, film u filmu (Affron, 1987).

Osam i po je nadrealistični film u kome snovi igraju važnu ulogu u traganju glavnog junaka za svojim identitetom i često otvaraju put do njegovih maštanja i sjećanja. Prema savremenoj psihoanalizi,

„Sanjanje je najslobodniji, najobuhvatniji i najprodorniji oblik psihološkog rada za koji je ljudsko biće sposobno [...] ono konstituiše glavno sredstvo preko koga dospijevamo do svijesti, do psihološkog rasta i sposobnosti da iz našeg životnog iskustva stvorimo lični, simbolični smisao“ (Ogden, 2009,104)

Film *8 ½* počinje Gvidovim snom koji ćemo ovdje podrobno opisati:

Gvido sjedi sam u kolima u širokoj ulici sa veoma gustim saobraćajem u oba smjera. Čovjek u kolima ispred Gvidovih okreće glavu u pravcu Gvida i kamere. Kamera daje panoramski snimak nepreglednih kolona vozila, iz gornjeg rakursa, kao da traži uzrok saobraćajnog zastoja. Pored Gvidovih kola, u suprotnom pravcu, promiče automobil u kome sjede Gvidovi roditelji. Nastaje potpuni zastoj, sva vozila stoje i čekaju, ne čuje se nikakav zvuk. Gvido izvlači maramicu i njome na staklu svog automobila briše neku mrlju koje uopšte nema. Kroz otvorene prozore jednog autobusa vide se ispružene ruke ljudi čija lica ne vidimo. Bijeli dim izlazi iz Gvidovih kola. Izgleda da su pogledi vozača iz susjednih automobila upereni u Gvida. Poslije reza, jedan kratki kadar prikazuje kola u kojima Gvidovoj ljubavnici Karli nepoznati muškarac rukom blago dodiruje lice što njoj pruža nesrazmjerno veliko zadovoljstvo.

Gvido zapada u stanje panike, pokušava da izađe iz svojih kola i pobjegne: prvi zvuci u filmu su njegovo dahtanje i gundanje. On grebe prozore na kolima, spušta se na pod i nogom gura i otvara krov svojih kola. Penje se na krov i s raširenim rukama uzdiže se iznad saobraćajne gužve na nebo. Jedan snimak visoke metalne skele na pijesku na plaži, kulise scene njegovog budućeg filma, preleće preko ekrana. Gvido sada leti preko bjeličastih oblaka a onda se fokus kamere pomjera na dva čovjeka na plaži. Jedan od njih, konjanik doziva drugog, obučenog u svešteničku odoru, koji gleda u nebo i primjećujući Gvida u vazduhu, vuče konopac vezan za Gvidovu nogu i kaže drugom: „Advokate, uhvatio sam ga“. Uzaludno pokušavajući da se oslobodi konopca, Gvido počinje da pada s nebeskih visina prema tlu. Čovjek koji je vukao konopac zuri u kameru i kaže: „Najzad je dolje.“

Sekvenca ovog sna je višeznačna. Početak sna – saobraćajna gužva je amblem života modernih gradova, otuđenja i uništavanja životne sredine što i danas, u XXI vijeku, predstavlja još pogubniji problem za sve stanovnike velikih gradova na planeti Zemlji. Koristeći svega nekoliko kadrova, Feline prikazuje Gvidovu klaustrofobiju i njegovu ranjivost. Automobil je istovremeno i poluprivatni i javni prostor u kome ljudi gledaju u Gvida, ispružaju ruke u njegovom pravcu, ponašajući se kao da su događaji pred njima neki film, potpuno nesvjesni u kakvom je stanju Gvido (Toth, 2001). Istovremeno, u kontekstu radnje filma, ova sekvenca uspostavlja temu Gvidovog pokušaja povratka u prirodu, bjekstva od haotičnog života u velegradu ali i teškoća koje treba da savlada da bi napravio film. Stoga je posebno značajno da se ljudi koji spuštaju Gvida iz oblaka na zemlju, kasnije pojavljuju u filmu, kao zastupnik i savjetnik za štampu glumice Klaudije (Klaudija Kardinale), zvijezde budućeg Gvidovog filma.

Spoljašnja zbrka prikazana u snu vlada i u Gvidovom životu. Prolazeći kroz krizu srednjeg životnog doba, on je konfuzan i

neodređen i kao čovjek i kao umjetnik a ta dva aspekta njegovog bića su nerazlučiva (Affron, 1987: 7). Njegova supruga Lujza ga zatiče u kafeu sa njegovom ljubavnicom Karlom. Suočen sa svojim nevjerstvom, Gvido bježi u svoj fantazam, prikazan kao sekvenca „harema“ u kojoj je on u seoskoj kući iz svog djetinjstva, zajedno sa svim ženama koje su mu bile značajne u raznim periodima njegovog života; među njima su i neke koje nikad nije poznavao, čisti plod njegovih želja i mašte (slične ženama sa bujnim oblinama koje su prikazane na crtežima *Knjige snova*). U tom umnožavanju Gvidovog tipa idealne žene, fantazam spaja ono što je u stvarnosti nepomirljivo: sve žene su srećne umotanim kutijama – poklonima koje im Gvido daje. Njegovo stanje blaženog među ženama ilustruje kadar njegovog kupanja dok je okružen pažnjom svih žena. Uživanje mu remeti pojava Žakline, starije žene koja se pojavljuje iz podruma. Njeno pojavljivanje, kako smatra Tot „predstavlja ujedno Gvidovo nesvjesno i prostor kuće kao potisnutog pamćenja, ili podsjetnik na njegovu vlastitu ranjivost“ (Toth, 2001). Gvido kontroliše žene svog „harema“ i kažnjava Žaklinu isključivanjem sa zabave. U sceni u kojoj se sve žene pobune, Gvido kao veliki patrijarh uzima bič i udara ih. Međutim, one njegovo bičevanje prihvataju kao igru, tako da ova scena izgleda kao neka „dogovorena čarobno stilizovana sadomazohistička predstava“ (Babac, 2004: 297).

Gvidovu nemogućnost da poveže i uskladi razne aspekte svog života, posebno brak, ljubavne afere i karijeru režisera oslikava sekvenca sna o groblju:

U prvom kadru, snimljenom iz visokog rakursa iz desnog zadnjeg ugla, samo jedan snop svjetlosti upada u mračnu hotelsku sobu djelimično osvijetljavajući likove Gvida i Karle. S lijeve strane rama pojavljuje se jedna figura u crnoj haljini sa crnim šeširom, kao da je bila na pogrebu. U narednom kadru, projekciji iz Gvidovog sna, ta figura je Gvidova majka koja izgleda da maramicom briše neko nevidljivo staklo.

U narednoj sceni, staro groblje je pozornica sna u kojem Gvido pokušava da razgovara sa svojom majkom. Ona prekorijeva njegove postupke govoreći: „Koliko suza, sine moj.“ Kad primjeti da sa lijeve strane dolazi njegov otac, Gvido mu kaže: „Malo smo razgovarali. Slušaj, tata! Imam mnogo pitanja za tebe.“ Otac odgovara: „Još ne mogu da ti odgovorim“ (Affron, 1987: 58). Pojavljuju se likovi tri ozbiljna starija muškarca a jednog od njih oslovljavaju sa „komendatore“.¹¹ Jedan se raspituje: „Kakav je onaj momak?“ Drugi rukama pokazuje neki neodređeni znak neodobravanja a treći odgovara: „Tužan je što je toliko griješio.“

U sceni na groblju, Gvido ne zna gdje je i začuđeno pita oca: „Kakvo je ovo mjesto? Jel' ti udobno ovdje?“ (Affron, 1987: 59). Kad Gvido zatim odvede roditelje u moderni mauzolej, Gvidovom ocu je unutra neudobno, žali se da je tavanica previše niska. U završnim kadrovima ove sekvence, Gvido pomaže svom ocu da uđe u rupu u zemlji, tj. da se spusti u grob i zatim poljubi svoju majku. I dok ga majka ljubi u usta, nagli rez čini da se majka preobrazi u njegovu suprugu Lujzu. Ona pita Gvida: „Šta još mogu da uradim?“ i iznenađena je što je Gvido ne prepoznaje.

Sekvenca sna o groblju sažima u nepuna tri minuta veliki broj značenja: nemogućnost komunikacije između generacija, nepovoljno mišljenje o Gvidu koje izražavaju njegova majka i ugledni stariji ljudi, koji su oličenja Gvidovog superega ili stavova javnog mnijenja. Očita je Gvidova edipalnost u odnosu prema roditeljima. Nagla promjena majčinog lika u suprugu i Gvidovo neprepoznavanje svoje supruge podvlači gubitak tradicionalnih vrijednosti u njegovom ljubavnom životu. Kako smatra Tot (Toth, 2001), razlika između antičke i nove arhitekture (starog groblja i mauzoleja) naglašava jaz između

---

¹¹ Italijanski *commendatore* je, zavisno od konteksta, načelnik, vođa, kape-tan, zapovjednik, tj. ugledna osoba.

generacija. Isti autor smatra da u sekvenci ovog sna režiser povezuje gubitak znanja koje je umrlo sa Gvidovim roditeljima i nestajanja istorije koju oslikava urušavanje antičke arhitekture, kao i prolaznosti ljudskog života.

Prikazivanje Gvidovih iskustva u spoljašnjoj stvarnosti i introspekcije u njegovu unutrašnju realnost snova, maštanja i sjećanja obilježeno je afektima snažnog intenziteta. U nekoliko sekvenci filma, Gvido doživljava Klaudiju (koju personifikuje Klaudija Kardinale – Claudia Cardinale), prvo kao divnu djevojku koja mu u restoranu u banji donosi vodu, zatim kao viziju „nepoznate lijepe žene“. On je opisuje riječima „simbol čistote... spontanosti ... dijete a već žena... autentična... prozračna“ (Affron, 1987: 10). Najzad je prepoznaje kao glavnu glumicu filma koji režira. Klaudija je uvijek obučena u bijelo, sa osmjehom na licu, razlikuje se od svih žena koje Gvido sreće u svom životu (i ne pojavljuje se ni u jednoj sceni sa drugim ženama iz njegovog života). Na nivou tumačenja filmskog narativa, ona je Gvidova dobronamjerna anima koja izgleda kao da je „s one strane polja svijesti“ (Agnel, 2012). U sceni njenog dolaska na mjesto snimanja filma, Klaudija Kardinale je konkretna i ima „jasan status velike zvijezde italijanskog filma“ (Affron, 1987: 10).

Istina koju Gvido nije spreman da prihvati ponavlja se u filmu više puta. Dok su na lokaciji budućeg filma, Klaudija u tri navrata ponavlja Gvidu istinu koja mu se ukazivala u njegovim snovima ali nije bio spreman da je prihvati. Gvidove riječi glasom izvan „Nije istina da žena može promijeniti čovjeka“, Klaudija dopunjava: „Zato što On [Gvido] ne zna kako da voli.“

Završne sekvence filma su kulminacija ciklusa Gvidovog pada i njegovog konačnog uspona. Emocionalni klimaks očajanja je sekvenca koja prikazuje konferenciju za štampu. Gvido, sučeljen sa bespoštednim kritikama novinara, potpuno gubi samopuzdanje. On se spušta ispod stola, koristeći regresivno

ponašanje na koje je svikao u svom ranom djetinjstvu. Pošto je njegov film poništen, Gvido, u svojoj mašti, izvrši samoubistvo.

Poslije fijaska, dekor filma se demontira a Domije, profesionalni egzegeta, koji simbolizuje kritični, prekomjerno racionalni duh, daje Gvidu savjet: „Vrlo dobro ste postupili... Svijet je tako konfuzan, ne dodavajmo nered neredu ... Čemu ponovo sastavljati dronjke vašeg života, vaše mutne uspomene, lica tih bića koja nikada nijeste voljeli...“ On tvrdi da je „razaranje bolje od stvaranja...“

Preokret i radosni emocionalni klimaks, u sekvenci koja ima osobine sna ali i fantazma, započinje kad Moris, klovnovski telepat, koji predstavlja Gvidovu *intuiciju*, koliko čarobnu toliko i efikasnu, ponudi Gvidu drugu alternativu: „Čekaj, Gvido! Spremni smo da počnemo. Moje čestitke.“ Iznenada, Gvido prestaje da sluša Domijeov jednolični glas.¹² Vrlo uzbuđen, Gvido nalazi prave riječi u svom završnom monologu:

„Drhtim od sreće koja mi ponovo daje snagu. ... draga moja bića, nijesam shvatio, nijesam znao ... Koliko je prirodno da vas prihvatim, da vas volim. ... Osjećam se oslobođen, sve ima smisla, sve je istina ... ta zbrka, to sam ja. Ne kakav volim da budem, već kakav jesam. I to me više ne plaši...“

Gvido iznenada uviđa kako nemogućnost spašavanja prošlosti (svog prethodnog, nezavršenog filma), tako i otvaranje mogućnosti promjene svoje budućnosti pravljenjem novog filma. On može da režira film tek kad doživi sreću, čiji je uzrok prepoznavanje neuporedive vrijednosti svoje subjektivnosti, i kad u film uključi i svoj unutrašnji svijet sa snovima i maštanjima i sav spoljašnji svijet sa zbrkom i haosom (Hough-Dugdale, 2020).

Završna scena se doima kao san, proslava novog početka, radosni muzički praznik. U ovoj sceni – spektaklu rasta, sve

---

¹² U jednoj Gvidovoj fantaziji, Domije biva kažnjen vješanjem zbog svog prekomjernog brbljanja (Affron, 1987).

značajne osobe iz Gvidovog života dolaze na snimanje i zajedno se hvataju u kolo igrajući u ritmu muzike cirkuskih umjetnika kojom upravlja Gvido-režiser. Zajedno sa cirkuskim umjetnicima je i Gvido-dijete, simbol ranog sopstva, povratka u stanje nevinosti, u jungovsku kreativnu poziciju djeteta-u-odraslom (Jung, 1957; Agnel, 2012), čime sve ponovo poprima smisao i otvara mogućnost stvaralačkog izraza.

Felini svojim kinematografskim stilom pravi jedinstvenu cjelinu transformišući film u komentar o prirodi stvaralaštva, o umjetnosti, o krizi srednjeg životnog doba i antagonizmu muško – žensko (Hayes, 2005). Snovi, sanjarenja i sjećanja imaju jednaku psihološku snagu kao i spoljašnja stvarnost i svojim preplitanjem cjelovito i dubinski oslikavaju Gvidovo psihološko stanje. Završni obrt i neutralizacije tenzija i suprotnosti je ono što Felini (1991) naziva „pomirenje“.

Film $8 \frac{1}{2}$ izgleda jednostavan kao prihvatanje zbrke ali je u isto vrijeme i veoma kompleksan jer pokazuje zbrku kao mnoštvo događaja i unutrašnjih previranja. Paradoks ujedinjene zbrke je projekt Gvida-Felinija (Affron, 1987) u kome se pokazuje da individualna iskustva realnog i imaginarnog proishode iz širih istorijskih, kulturnih i psiholoških procesa (Toth, 2001).

Film $8 \frac{1}{2}$ je djelo koje prikazuje umjetničko stvaranje kao proces pada i uspona sa završetkom koji Gvidu donosi iskupljenje samoprihvatanjem (Affron, 1987; Toth, 2001). Takva struktura djela je poznata u književnosti kao model enciklopedijskog teksta; njen najuzorniji primjer je *Božanstvena komedija*, Danteovo imaginarno putovanje, od pada u dubine pakla do uspenja u rajske visine. Felinijevo filmsko remek-djelo $8 \frac{1}{2}$ ima vizuelnu ljepotu i poetiku u kojoj sva tri lakanovska interaktivna poretka (realno, imaginarno i simboličko) funkcionišu na način neophodan za ljudsku egzistenciju i za veliko umjetničko delo. Felini pridaje veliki intenzitet i

najobičnijim događajima i u njihovoj snolikoj strukturi, između imaginarnog i simboličkog, kao u Boromejskom čvoru (Lacan, 1974/1975), otkriva višak značenja i smisla.

Felinijeva kinematografija i / kao slikarstvo

Sjećajući se svog djetinjstva, Felini piše: „... smem da kažem da sam oduvek škrabao, još kao dete,.. priznajem da je bilo trenutaka kada sam mislio da ću postati slikar“ (Felini, 1991: 56). U svojim razmišljanjima, Felini često pravi asocijacije na velike slikare. U sjećanjima na selo svoje majke u djelu *Napraviti film*, Felini je napisao: „Kad pomislim na Gambetolu, tu časnu sestru visoku metar i žilet, na grbavce osvetljene vatrom, na šepavce iza stolova, u misli mi uvek dolazi Hijeronimus Boš“ (Felini, 1991: 16).

Od svih slikara, Felini najviše cijeni Pikasa. Pikaso se pojavljuje kao lik filma *Probisvet / Il Bidone* (Felini, 1955) u kome je njegova supruga Iris (Đulijeta Mazina). U svojoj *Knjizi snova* Felini u tri navrata (22. 1. 1962, 18. 1. 1967 i jula 1980) opisuje i crta svoje snove u kojima se javljaju Pablo Pikaso i more. U knjizi *Napraviti film* Felini opisuje sljedeći san:

„U snu, prošle noći, pojavilo se beskrajno more nalik na ono koje se može videti iz luke u Riminiju: tamno, olujno, modro nebo i zeleni talasi, bele kreste kao za olujnih dana. Ispred mene je snažnim zamasma plivao neki čovek, iz vode se pomaljala samo ćelava glava i venac sede kose na potiljku. U jednom trenutku čovek se okrenuo prema meni: bio je to Pikaso. Davao mi je znak da ga pratim do nekog mesta gde ćemo naći odličnu ribu. Lep san? Zar ti se ne čini?“ (Felini, 1991, 68).

Navedene činjenice ukazuju na sekundarnu identifikaciju filmskog genija Felinija sa slikarskim genijem Pikasom. Afiniteti između dva velika stvaraoca su višestruki, kao što je

nedavno istakla Norsia (Norcia), historičarka umjetnosti.¹³ Ona je predložila da se iz pikasovske prizme ponovo čitaju Felinijsva filmografija i njegove omiljene teme: žene, cirkus, antika, ples, konji i borba (korida). Slično Pikasu, i Felini je svjesno, svojim fantazmagorijama i izjavama, stvarao „mit Felini“. Kao i Pikaso za svoje slike u drugoj i trećoj deceniji XX veka, Felini je za svoj film *Satirikon* našao nadahnuće u civilizaciji i umjetnosti antičkog mediteranskog svijeta. Felini se divi Pikasu kao utjelovljenju kreativnosti *per se* i izjavljuje: „Pikasov genije je u mitološkom svijetu“ (Hough-Dugdale, 2020, 243). Najčvršća veza između Felinija i Pikasa je na nivou pravljenja nove umjetničke forme. Felini je rekao: „Trebalo napraviti pikasovsku skulpturu, razdrobiti je u komade i onda je ponovo sastaviti po našoj želji“ (Kezich, 2007). Felinijsva postupak dekonstrukcije vidljive forme u fragmente je ustvari kubistički; to nije samo razbijanje svijeta, već i povezivanje različitih realnosti (Bertetto, 2020, 269).

Felini je često podvlačio povezanost između slikarstva i filma.¹⁴ U svojim „Beleškama za režiju *Satirikona*“, Felini će, pored ostalog, navesti: „U figurativnom značenju, pokušaću da spojim pompejsko sa psihodeličnim, vizantijsku sa pop-umetnošću, Mondrijanovu i Kleovu sa varvarskom ... magma oslobođenih oblika“ (Felini, 1991, 84).

Oto Bihalji Merin je među prvima opazio vezu između Felinijsva filmova i slikarstva:

¹³ Audrey Norcia. Quand Fellini rêvait de Picasso, présentée à la Cinémathèque française. <https://www.cinematheque.fr/video/1407.html> pristupljeno 12. 2. 2020.

¹⁴ Velika bliskost između dvije umjetnosti – filma i slikarstva – postaje nam lako shvatljiva na osnovu anamorfoze, preobražaja ili deformacije slike koja nastaje kad posmatrač mijenja ugao pod kojim gleda sliku. Filmska kamera poprima ulogu anamorfoze stvaranjem i održavanjem iluzija kretanja slike (Bonitzer, 1998).

„Je li filmski režiser Federiko Felini imao pred očima Tijepolove virtuozne, monumentalne kompozicije, kada je zamislio i uobličio svoje raskošne filmove *Đulijeta i duhovi* i *Satirikon*?! Sve mi se čini kao da je poznobarokni iluzionizam uskrsnuo na filmu, u bleštavoj svetlini slike na širokom ekranu“ (v. Bihalji Merin, 1974, 111).

Na osnovu svojih istraživanja koje je obavila u Fondaciji Felini u Riminju, Aldubi (Aldouby, 2013) je objavila dokumentovanu studiju o Felinijevom slikarstvu-u-filmu. Ona je uočila veze između kompozicije kadrova Felinijevih filmovima i velikih slikarskih djela i pravaca. Tako film *Toby Damit* (*Toby Dammit*, 1968) upriličuje susret Rembranta i Velaskeza na ekranu; *Satirikon* – Brojgela i Klimta u kanalizacionim odvodima starog Rima; u Felinijevom *Kazanovi*, de Kiriko je na Beklinovoj (Böcklin) slici *Ostrvo mrtvih*; film *Đulijeta i duhovi* prikazuje simbolističke djevice i fatalne žene (*femmes fatales*) u dekoru *art nouveau*.

Felinijevu kinematografsku umjetnost karakteriše prevazilaženje mnogih udaljenih sličnosti i uzora koje vodi do njegovog originalnog stvaranja velikih djela sa inovacijama, kako u pogledu filmske slike, tako i filmskog zvuka (Sisto, 2020). Felinijev uticaj na filmsku umjetnost je ogroman i priznat od velikih režisera Martina Skorsizea, Pitera Grineveja, Trifoa, Tornatorea i drugih. Lina Vertmiler (Wertmüller) je od Felinija preuzela ideju o grotesknoj komediji, Piter Grinevej – o statičnim živim slikama, Tornatore – vizije svijeta i muških fantazija u filmu *Osam i po žena* (1999), direktnoj aluziji na *Osam i po*. Model autorefleksivnosti autora u filmu *8 1/2* bio je nadahnuće za Boba Fosa (Fosse) i za Fransoa Trifoa (u filmu *Američka noć*).¹⁵

---

¹⁵ V. Bondanella, Peter La presenza di Federico Fellini nel cinema contemporaneo: considerazioni preliminari. http://archivio.federicofellini.it/sites/default/files/Amarcord_contributi_3.pdf

Žil Delez je u svom monumentalnom dvotomnom filozofskom djelu o filmu za Felinijeve inovativne filmske slike i sekvence uveo kvalitativno novi termin *slika-kristal* (Deleuze, 1983, 1985). Ovim terminom je Delez označio kristalizaciju čisto optičkih i sonornih slika koje same po sebi stvaraju vrijeme, ... „spektakl [koji] postaje univerzalan i ne prestaje da raste“ (Deleuze, 1985, 118). Nastavljajući delezovskim putem, savremeni teoretičari i estetičari filma su pokušali da prirodu Felinijevog nenadmašnog spektakla koji raste zahvaljujući svojevrsnoj kompoziciji kinematografskih slika objasne novim terminima kao što su *intenzitet* i *asamblaž*.¹⁶

Intenzitet je termin kojim se obilježavaju proizvodnja energije i promjene energiji koju djelo stvara, kao i u efikasnosti komunikativnog odnosa, u sposobnosti da gledalac bude zaveden slikama (Bertetto, 2017). U Felinijevim filmovima, veliki intenzitet ima nizanje snažnih sekvenci sa neosjetnim prelazima između slika-sjećanja, sekvenci maštanja i snova, s jedne, i realnog, s druge strane. Koncept intenziteta povezuje spolja i unutra, intencionalnost i projekciju (Bertetto, 2020).

Asamblaž je tehnika u vizuelnoj umjetnosti čije porijeklo se vezuje za kubistička djela Pabla Pikasa i Žana Dibifea. Tomas Nejl (Thomas Nail) je razmatrao asamblaž kao teoretski pojam definišući ga kao „aranžman ili ležište heterogenih elemenata“, mnoštvo koje nije „ni dio ni cjelina“ (Nail, 2017, 22). Asamblaž je sa svojim labavim vezama u suštini otvoren, uvijek je proces, „uvijek slobodan da se ponovo rekombinuje i promijeni svoju prirodu“ (Nail, 2017, 23). Kako argumentuje Hau-Dagdel (Hough-Dugdale, 2020), Felinijeve kinematografske sekvence koje povezuju razne djelove njegovih filmova su asamblaž koji omogućava rizomatično grananje i rast. Ona smatra da takvu ulogu u Felinijevim filmovima igra prikazivanje mora. Kao paradigmu asamblaže, navodi da je u filmu *8 1/2* Morisovo

¹⁶ Asamblaž (frncuski: *assemblage*) = spajanje, sklapanje.

podizanje štapa ‘dirigentski gest’, rizomatični manevar novog crirkus-film-sjećanje-asamblaža“, u sekvenci u kojoj se svi značajni „ljudi iz Gvidovog života i pamćenja nalaze naspram mora-ekrana“ (Hough-Dugdale, 2020).

Estetski značaj velikog broja Felinijevih sekvenci je izvanredan, četiri ili pet njegovih filmova su remek-djela po svim standardima, a njegova cjelokupna filmografija predstavlja značajnu zaostavštinu za budućnost.

Literatura:

- Affron, Charles (1987), *8 1/2: Federico Fellini, Director*, Rutgers University Press, New Brunswick, NJ.

- Agnel, Aimé (2012), Jung et Fellini, L’inconscient crée des images, le film reste à faire, *Les Cahiers jungiens de psychanalyse*, 135: 7–17

- Aldouby, Hava (2013), *Federico Fellini: Painting in Film, Painting on Film*, University of Toronto Press, Toronto.

- Amman, Peter (1971), *Fellini’s Satyricon; Reflections on Crisis and Development in the Life of an Artist*, *Spring*, 186–192.

- Angelucci G, Betti L, (Editors) *Il Casanova di Federico Fellini*, Cappelli Editore, Bologna 1977.

- Babac, Marko (2004), *Snoliki film*, Institut za film, Beograd.

- Beebe, John (2001), *The Anima in Film*, In Christopher Hauke & Ian Alister (Editors), *Jung and Film*, Brunner-Routledge, Hove.
- Bertetto, Paolo (2017), Concept, Sensation, Intensity: Deleuze's Theory of Art and Cinema, *Sociology and Anthropology* 5.9: 792–797. doi: 10.13189/sa.2017.050911.
- Bertetto, Paolo (2020), Fellini and Aesthetics of Intensity, In Frank Burke, Marguerite Waller, Marita (Eds), *A Companion to Federico Fellini*, Wiley, Chichester, 267–280.
- Bihalji Merin, Oto (1974), *Jedinstvo sveta u viziji umetnosti*, Nolit, Beograd.
- Bondanella, Peter (1992), *The Cinema of Federico Fellini*, Princeton, Princeton University Press, NJ.
- Borin, F. (2007), *Casanova*, L'EPOS, Palermo.
- Chevalier J, Gheerbrant A. (1983), *Rječnik simbola*, Nakladni zavod MH, Zagreb.
- Deleuze, Gilles (1983), *L'image – action*, *Cinema 1*, Editions de Minuit, Paris.
- Deleuze, Gilles (1985), *L'image – temps*, *Cinema 2*, Editions de Minuit, Paris.
- Elijade, Mirča (1984), *Joga – besmrtnost i sloboda*, BIGZ, Beograd.
- Fellini, Federico (1991), *Napraviti film*, Institut za film, Beograd, 1991.
- Fellini, Federico (2007), *Il libro dei sogni*, (a cura di Tullio Kezich e Vittorio Boarini), Rizzoli, Milano.
- Fellini, Federico & Chandler, Charlotte (2001), *I, Fellini*, Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Freud Sigmund (1917), Trauer und Melancholie, In: *Gesammelte Werke, Bd. 10*, Imago, London, 1947. (Frojd Sigmund, *Tuga i melanholija*, Prevele Dušica Milojković i Marina Pavlović-Četković U: Frojd S. *Metapsihologija*, Mond, Beograd, 1996, 123–143)

- Frojd, Sigmund (1987), „Mitološka paralela uz jednu opsesivnu plastičnu predstavu“, preveo Jovica Aćin, U: Frojd, S. *Psihoanaliza i telepatija*, Grafos, Beograd, str. 38–39)

- Fronzi, Giacomo (2013), *Fellini #20*. <http://ilrasoiodioccam-micromega.blogautore.espresso.repubblica.it/files/2013/12/Fronzi-Fellini> pristupljeno 10.5.2020.

- Fuko, Mišel (1976), *Istorija seksualnosti*, knjiga I, Prevela Jelena Stakić, Prosveta, Beograd.

- Hayes, Mark (2005), *Psychoanalysis & the Films of Federico Fellini*, Honors College Thesis, Paper 12. http://digitalcommons.pace.edu/honorscollege_theses/12 pristupljeno 10. 5. 2020.

- Hegel, JVF (1986), *Estetika*, Tom I, BIGZ, Beograd.

- Henderson, Joseph L. (1973), Drevni mitovi i suvremeni čovjek, U: Jung, Carl Gustav i sur, *Čovjek i njegovi simboli*. Mladost, Ljubljana, str. 104–157.

- Hochkofler M. (1992), *Marcelllo Mastroiani: The Fun of Cinema*, Roma, Gremese.

- Howard, S. (1986) Fig leaf, pudica, nudity, and other revealing concealments, *American Imago*, 43, 289–293.

- Hough-Dugdale, Amy, The liquid Hyperfilm: Fellini, Deleuze, and The Sea as *Forza Generatrice*, In Frank Burke, Marguerite Waller, Marita Gubareva (Editors), *A Companion to Federico Fellini*, Wiley, Chichester, 2020: 237–249.

- Jung, Carl Gustav (1957), *Psyche and Symbol*, Doubleday, New York.

- Jung, Carl Gustav (1959), *The Archetypes and the Collective Unconscious*, Translated by R. Hull, Princeton University Press.

- Jung, Carl Gustav Jung (1973), Pristup nesvjesnom, U: Jung, Carl Gustav i sur, *Čovjek i njegovi simboli*, Mladost, Ljubljana, str. 18–103.

- Jung, Karl Gustav (1995), *Sećanja, snovi, razmišljanja*, Priredila Aniela Jafe, Atos, Beograd.

- Kezich, Tullio (2007), *Federico Fellini, la vita e i film*, Feltrinelli, IB Tauris, (Kecik, Tulio, *Federiko Felini, život i film*, prevela Marija Kajtez, Kiša, Novi Sad, 2013)
- Lacan, Jacques (1954–55), *Le Moi dans le theorie de Freud. Séminaire V, livre XX*. J.-A. Miller (Editor), Seuil, Pars, 1978.
- Lacan, Jacques (1974/75), *RSI. Seminaire 22*, http://www.valas.fr/IMG/pdf/s22_r.s.i.pdf pristupljeno 10. 5. 2020.
- Lacan, Jacques (1966), *Écrits*, Seuil, Paris (Lacan, Žak. *Spisi*. Prosveta, Beograd, 1983)
- Martinović, Žarko (1980), Psychological Maturing and Expression of Creativity in Literature, *Journal of Evolutionary Psychology* 1: 218–229.
- Mäder, Marie-Therese (2016), Federico Fellini: from catholicism to the collective unconscious, In: Burnette-Bletsch, Rhonda, *The Bible in motion: a handbook of the Bible and its reception in film*, Berlin/Boston: De Gruyter, 635–648.
- Méjean, Jean-Max (1997), *Fellini, un rêve, une vie*, Editions du Cerf, Paris.
- Nail, Thomas (2017), What is an assemblage? *SubStance* 46(1): 21–37)
- Ogden TH (2009), *Rediscovering psychoanalysis: Thinking and dreaming, learning and forgetting*, London: Routledge.
- Porcari, George (2008), Fellini goes to the Beach, *Cineaction* #75 <http://www.cineaction.ca/order/wp-content/uploads/2014/04/issue75sample2.pdf>
- Scheinfeigel, Maxime (2012), *Rêves et cauchemars au cinema*, Armand Colin, Paris,
- Sisto, Antonella (2020), Sounding out Fellini: An Aural Continuum of Voices, Musics, Noises, In Frank Burke, Marguerite Waller, Marita Gubareva (Editors), *A Companion to Federico Fellini*, Wiley, Chichester, 2020: 251–266.

- Stubbs. John C. (2015), *Federico Fellini as Auteur: Seven Aspects of His Films*, Southern Illinois University.

- Surliuga, Victoria (2020), Masina and Mastroiani: Reconfiguring C. G. Jung's *Animus* and *Anima*, In Frank Burke. Waller Marguerite, Marita Gubareva (Editors), *A Companion to Federico Fellini*, Wiley, Chichester, 191–204.

- Tornabuoni L (1982), Il mare turbinoso di Fellini, *La Stampa*, 14 November.

- Toth, Benjamin (2001), *Dream space; A study of architecture in Fellini*, A Thesis in the Growth and Structure of Cities Program. <https://scholarship.tricolib.brynmawr.edu/bitstream/handle/10066/654/2001TothB.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

MREŽA NASELJA OPŠTINE NIKŠIĆ I NJENE SPECIFIČNOSTI

Zdravko Ivanović

Miroslav Doderović

The Nikšić municipality is the largest in Montenegro, covering an area of 2,065 km², which is 14.95% of the country's territory. There are 110 settlements with the average of 18.8 km² per settlement. According to the spatial plan of the municipality, Nikšić is planned as a high-urban centre which offers high quality of life through the application of improved forms of construction as well as overall value of ambient.

Osnovni cilj urbanizma je organizacija naselja kao i prostorne cjeline sa kvalitetnim fizičkim, funkcionalnim, ekološkim, sociološkim i estetskim karakteristikama. Urbanizam je nauka koja je u funkciji razvoja naseljenih teritorija, njihovih specifičnosti i vrijednosti, kao i uslova života stanovnika u njima. Ljudima u Nikšiću je neophodno obezbijediti optimalne uslove za privatni i javni život, stanovanje, odmor, rad, proizvodnju, građenje,

rekreaciju, kulturu, obrazovanje, kretanje, socijalnu zaštitu, brigu, njegu, osvježanje, relaksaciju i sve ono što ljude čini zdravim, bezbjednim, korisnim, efikasnim, zadovoljnim i dostojanstvenim.¹ Cilj urbanizma je i očuvanje zdrave prirodne sredine u naselju i okolini, kao i razvijanje mreže naselja u opštini i regiji Nikšić.

Geografski položaj je osnova razvoja svakog grada. Važnost položaja određuje koliko će se stanovništva, privrednih snaga, društvenih službi i ustanova koncentrisati na određenom mjestu i u kojoj mjeri će to okupljanje biti uspješno sa aspekta interesa regije, gravitacionog područja i šire zajednice (B. Radojičić, 1982: 17–19). Nikšićka opština je najveća u Crnoj Gori, zahvata površinu od 2.065 km², što čini 14,95% njene teritorije. Graniči se sa šest crnogorskih opština: Kotor, Cetinje, Danilovgrad,

---

¹ Osnovna karakteristika mreže centara na području Crne Gore je usitnjenost i poliformnost urbanih centara, jer sem Podgorice i Nikšića, koji figuriraju kao primarni, odnosno, regionalni centri, gdje je postignuta veća koncentracija populacije, uglavnom dominiraju srednje mali centri (ukupno 10), veličine 10-20 hiljada stanovnika, a u mreži centara zastupljeno je još 8 manjih centara veličine 5-10 hiljada (3) i 1-5 hiljada stanovnika. S obzirom na površine tri makro cjeline Crne Gore, u pogledu gustine centara i gradova, najpovoljnije je primorsko područje. U središnjem području nalaze se najveći gradovi, dok se na sjevernom području nalaze centri sa karakteristikama da teško mogu biti pokretači transformacije okolnog prostora. Skup centara prema veličini i značaju koji ima u razvoju mreže naselja je heterogen. Na djelimično oformljenu i polarizovanu mrežu centara sa izraženom regionalnom specijalizacijom nekih djelatnosti u pojedinim centrima uticalo je više faktora: različiti i neravnomjerno razmješteni prostorni potencijali za razvoj gradova; relativno kratak period u kome se ostvaruje ubrzaniji razvoj izvjesnog broja gradova; različite osnove i dinamika razvoja gradova; velika usitnjenost mreže ostalih naselja; disperzije u razvoju naselja na različitim područjima, itd. Centri se ispoljavaju kao polovi rasta ili razvoja koji podstiču promjene i razvoj u okolnim naseljima.

Kolašin, Šavnik i Plužine. Na zapadu je državna granica sa Bosnom i Hercegovinom. Važnost geografskog položaja Nikšića se ogleda u činjenici da se nalazi na samo 35 km vazdušne linije od mora. Povoljan geografski položaj Nikšića utiče na njegov saobraćajni značaj, pošto se nalazi u središtu prirodnih komunikacija, na raskrsnici važnih puteva preko kojih je omogućeno ekonomsko povezivanje sjevernog, srednjeg i primorskog dijela Crne Gore². Najveći značaj za Nikšić ima magistrala Skadar – Podgorica – Nikšić koja se u Nikšiću račva na dva kraka: Nikšić – Trebinje – Dubrovnik i Nikšić – Plužine – Foča³. Ovaj putni pravac je osnovni nosilac razvoja Središnjeg dijela Crne Gore i veza sa jedne strane preko Albanije sa Grčkom, a sa druge strane, prema Republici Srpskoj i Hrvatskoj, te dalje ka zapadnoj Evropi. Gravitaciona zona Nikšića obuhvata jednu trećinu Crne Gore. Granice gravitacione zone prostiru se gornjim tokom Morače, kanjonom Tare, Gatačkim poljem, dolinom Trebišnjice, zahvatajući predio Grahova, veliki dio katunskog krša, Pješivaca i Bjelopavlića. Za konstituisanje i funkcionisanje mreže i sistema naselja bitna su spoljna i unutrašnja obilježja. Spoljna obilježja su rezultat odnosa dva ili više sistema na jednoj teritoriji. Unutrašnja obilježja su locirana

---

² Udolina srednje Crne Gore - pruža se smjerom sjeverozapad – jugoistok. Ova oblast proteže se između Gatačkog polja i Skadarskog jezera, a rijekom Bojanom je otvorena prema Jadranskom moru. Udolinu čine: Golija i Duga, Nikšićko polje, Bjelopavlićka ravnica, Podgoričko-skadarska kotlina i prevoji između njih. Ovo je najniži dio Crne Gore (do 60m). Samo je Nikšićko polje na većoj nadmorskoj visini, oko 650 m.n.v

³ Put Šćepan Polje – Nikšić – Podgorica – Tuzi – Božaj, predstavlja dio magistralnog puta M-18, koji počinje na državnoj granici, a završava se na Božaju (albanska granica). Kroz Crnu Goru prolazi u dužini od 162 km, a svojim geografskim položajem zauzima jedno od centralnih mjesta u okviru putne mreže Crne Gore. Put je bez asfaltnog kolovoza, završen 1965. godine, a kasnije se parcijalno pristupalo asfaltiranju pojedinih dionica.

na prostoru koji zauzima jedan sistem naselja i djeluju na prostorno-funkcionalne odnose i veze unutar samog sistema naselja⁴.

⁴ Razvoj naselja i tokovi urbanizacije u periodu posljednje četiri decenije pokazuju izrazitu dinamiku i strukturne promjene u razvoju i uslovima života i rada. U tom smislu, dogodile su se snažne promjene u razmještaju populacije i strukturnim karakteristikama koje su izazvale transformisanje obodnih i prigradskih ruralnih u suburbana i urbana naselja, pretežno uz najveće gradove, kao posljedica gravitacije velikih centara. Sa druge strane, evidentno je napuštanje malih naselja u širim prostorima planinskih i brdskih područja, kao posljedica niskog stepena centraliteta pojedinih centara, nerazvijenosti servisa i usluga, gotovo nikakvih uslova za zapošljavanje izvan sektora poljoprivrede, itd, ali i starenje najmanjih naselja. Jedan od bitnih faktora redistribucije i koncentracije stanovništva predstavljale su i osovine razvoja formirane izgradnjom i modernizacijom magistralnih i regionalnih puteva. Kretanje i razmještaj stanovništva u proteklom dvadesetogodišnjem periodu, po karakterističnim regionima republike, ukazuje na proces praznjenja Sjevernog i nasuprot tome povećanja koncentracije stanovništva u Središnjem i Primorskom regionu. Gustina mreže naselja na tri makro dijela Crne Gore veoma je neujednačena i u zavisnosti je od gustine naseljenosti - najgušća mreža naselja je u primorskom dijelu sa prosječno 15 naselja na 100 km² (Budva (27) i Tivat (26)). Najređa mreža je u sjevernom dijelu sa prosječno 7.8 naselja na 100 km², a naročito rijetka u opštinama Mojkovac, Plav i Šavnik. Opštine središnjeg područja imaju gustinu mreže u prosjeku oko 8.8 naselja na 100 km². S obzirom da je u prosjeku gusta mreža naselja na čitavoj teritoriji (9.1 naselje/100 km²), mala je prosječna udaljenost susjednih naselja. Razlozi za to leže i u činjenici da je u unutrašnjem, planinskom području, pretežno zastupljena ekstenzivna poljoprivreda. Industrijalizacija se odvijala u manjem broju centara i imala je efekte na porast gustine naseljenosti i srastanje naselja samo u okolini Podgorice, Nikšića i Danilovgrada. Sjeverno područje ima usitnjenu, rjeđu, neravnomjerno razmještenu mrežu naselja sa depopulacijom broja stanovnika, u kojoj su se razvila dva grada sa preko 20000 stanovnika - Pljevlja i Bijelo Polje. Proces ukрупnjavanja razvoja manjeg broja naselja u poslijeratnom

Ograničenost prostora proizlazi iz odnosa razvoja i prostora. Naime, svojstva razvoja, čiji je osnov stanovništvo i proizvodnja, je neograničenost. Iz odnosa ta dva svojstva suprotnosti, razvoja i ograničenosti, odnosno stanovništva i proizvodnje sa prostorom, dolazimo do konačnosti, odnosno do konačnog razvoja. Iz prethodnog proizlazi da je optimistička filozofija razvoja zamijenjena filozofijom pesimističkog pristupa budućnosti. To znači da je pogled s dugoročnog skrenut na kratkoročni horizont i da je vjera u razvoj bez prepreka zamijenjena saznanjem o rastućem broju prepreka i sve kraćoj vremenskoj udaljenosti između prago-va ograničenja. O upotrebi i korištenju prostora odlučuje veliki broj subjekata, a ti subjekti imaju različite interese u korišćenju prostora i različitu ekonomsku moć, a svi oni i nijesu svjesni da je sastavni dio našeg života okolina koja se stvara izgradnjom objekata, čime se doprinosi i oblikovanju sopstvene ekonomije i razvoja u cjelini. (B. Radojičić, 2002: 181–184)

---

periodu odvijao se sporo. Za središnje područje karakteristična je izrazitija polarizacija u mreži naselja. Veća koncentracija stanovništva je u Podgorici i Nikšiću, dok je najveći broj naselja ovog područja sa malim brojem stanovnika, karakteristikama depopulacije u periferiji, ali sa prosječnim slabim porastom stanovništva. Mrežu naselja u primorskom području karakteriše velika usitnjenost. Primorska naselja su i brojačno veća i u mreži naselja gušće naseljena. Ona su u znatnoj mjeri uključena u konurbacijske sisteme, koji su se tokom vremena formirali u Bokokotorskom zalivu i na potezu od Budve do Ulcinja. Najveći priliv stanovništva prihvatili su gradovi Budva, Bar i Herceg Novi, dok se depopulacija stanovništva vezuje za Ulcinj i Kotor. Specijalizovanost privrede na ovim područjima i atraktivnost ovog dijela države, uticala je na relativno veliku gustinu naseljenosti, izgrađenost prostora i najintenzivniji dugogodišnji porast stanovništva. Osnovni problem ostao je u karakteru urbanizacije, koji je u regionalnom smislu bio u velikoj disproporciji. Sjever je ostao niže urbanizovan i na nižem nivou kvaliteta, Centar visoko urbanizovan, ali sa naslijeđenim i novostvorenim problemima urbanog razvoja i Jug sa relativno zadovoljavajućim nivoom i karakterom urbanizovanosti.

Objekti u kojima živimo i radimo, sistemi za vodosnabdijevanje, električne mreže, putevi, željeznice, aerodromi, hoteli, telekomunikacione mreže, samo su dio liste različitih građevinskih objekata, a svi oni pripadaju prostoru koji je jedan i nedjeljiv. Trendovi u razvoju centralnih funkcija u domenu društvenih servisa, razvoja sekundarnih i tercijarnih djelatnosti, zavise i posljedica su uticaja sličnih faktora koji se javljaju i u trendu razvoja mreže naselja. Tu je, prije svega, prisutno jačanje funkcije trgovine i usluga u razvijenim centrima poput Podgorice i Nikšića, gotovo u svim primorskim centrima srazmjerno veličini i njihovom uticaju u mreži centara, ali i na značajnim osovinama koje povezuju pomenute centre. Tako, intenzivan razvoj ovih djelatnosti, uz manje proizvodne i objekte male privrede, veliki broj benzinskih pumpi, itd. bilježi se na potezu Podgorica – Danilovgrad – Nikšić. Ovo ukazuje i na prirodnu potrebu za povezivanjem ovih naselja, s obzirom na njihov međusoban uticaj i sličan prostorni kontekst. Pored pomenutih trendova treba napomenuti još: svijest o potrebi za širom afirmacijom kulturnoistorijske baštine Crne Gore, afirmacija etno i eko naselja u cilju proširenja turističke ponude, postepeno vraćanje uloge administrativno-kulturnog centra gradu Cetinju, itd).

Fizičko-geografske odlike i njihov uticaj na mrežu naselja

Reljef Nikšićkog polja, u kome je smješten grad, se odlikuje relativno ravnim dnom, jako razuđenim obodom i dosta strmim stranama. Iz njegovog dna, koje je od kvartarnog nanosa, štrče brojni krečnjačko-dolomitni brežuljci i glavice, od kojih je najviša Trebješka glavica koja je visoka 762 m. Obod Nikšićkog polja je tako razuđen da ima veliki broj rukavaca i nekoliko manjih polja koja imaju svoja lokalna imena (Gornje polje,

Krupačko polje, Slansko polje i centralni dio polja). Polje kao cjelina ima trouglast oblik i okruženo je sa svih strana planinama, tako da predstavlja zatvorenu depresiju. Od doline Zete odvojeno je krečnjačkom uzanom prečagom Budoš – Kunak. Na njegovoj istočnoj i sjeveroistočnoj strani su planine Prekornica, Štitovo, Maganik, Žurim i Vojnik. Na zapadu se prostire planina Njegoš, a na jugozapadu plato Stare Crne Gore, sa koga se u neposrednoj blizini polja izdižu planine Budoš i Pusti Lisac. Polje je ukliješteno između ovih planina i površina mu iznosi 66,5 km². Njegova duža osa iznosi 18,5 km dok mu je širina u prosjeku oko 3,5 km. Klima Nikšićkog polja je ugodna, pošto se osjećaju primorski uticaji, a uticaj kontinentalnosti najvidljiviji je u većim dnevnim i godišnjim temperaturnim amplitudama. Na pleistocenim vododržljivim naslagama sitnog pijeska i laporovite gline razvijena je relativno gusta mreža kraćih vodotoka koji na rubovima polja poniru. Najduža i najvažnija rijeka Nikšićkog polja je Zeta. Njene najveće pritoke su Bistrica, Mrkošnica i Gračanica. Zbog malog propusnog kapaciteta ponora dio Nikšićkog polja u vrijeme obilnih zimskih padavina povremeno je poplavljen. U polju se nalazi oko 300 vrela, 30 manjih i većih tokova i veliki broj ponora, čak 886. Na teritoriji opštine Nikšić nalaze se i vještačka jezera: Krupac, Slano, Vrtac, Liverovići, Grahovsko jezero i Bilečko jezero. Zbog svog biogeografskog položaja i veoma specifičnih geomorfoloških, geoloških, hidroloških, hidrogeoloških, pedoloških, klimatskih, biodiverzitetnih i drugih karakteristika, opština Nikšić predstavlja, posebno sa stanovišta zaštite životne sredine, izuzetno vrijedno područje. U ovako specifičnim prirodnim uslovima razvio se Nikšić, po veličini drugi grad u Crnoj Gori. Njegov geografski položaj je određen koordinatama od 42°46' s.g.š. i 18°57' i.g.d. U obliku trougla, ovaj grad se sa zapadne strane graniči rijekom Zetom, sa sjeverne Bistricom, sa istočne strane Gračanicom, dok se sa južne strane graniči sa Trebjesom i

Studenačkim glavicama (Z. Ivanović, 1979: 17–18). U visinskom pogledu ubraja se u najviše gradove sa nadmorskom visinom 630–650 m.

Razvoj sistema naselja

Na području opštine Nikšić postoji 110 naselja. Prosječna površina po naselju je $18,8 \text{ km}^2$. Prosječna gustina mreže naselja u Crnoj Gori je 11,1 naselja na 100 km^2 , a u crnogorskom primorju $15,6/100 \text{ km}^2$, a u opštini Nikšić 5,3 naselja na 100 km^2 . Njegove mnogobrojne komparativne prednosti povoljnog morfološkog i topografskog položaja u odnosu na druga gradska naselja uslovljavali su da je Nikšić ranije bio središte sjeverozapadne Crne Gore (Ivanović, 1979: 13–14). Površina grada u odnosu na površinu opštine iznosi 0,5%, a u odnosu na površinu republike 0,08%. U odnosu na broj stanovnika, naselja u opštini Nikšić (2011) imaju sljedeću strukturu: jedino gradsko naselje u opštini je Nikšić sa brojem stanovnika 56.970 – 2011. g. (Broj stanovnika 2003. g. 59.179); selo Ozrinići ima preko 2.000 stanovnika; između 1.500 i 2.000 ima Rastovac, sa 500-1.000 stanovnika su 4 naselja (Vir, Dučice, Kuta i Miločani); od 200-500 stanovnika je 15 naselja; od 100 do 200 stanovnika je 19 naselja; ispod 100 stanovnika je 69 naselja; manje od 50 stanovnika je 56 naselja; 14 naselja ima broj stanovnika manji od 20. U širokom gravitacionom području Nikšićke opštine možemo izdvojiti

---

⁵ *Stalna* naselja se dijele na: seoska i gradska. Seoskih naselja u Crnoj Gori ima 1.249, gradskih naselja (preko 10.000 stanovnika) ima 19. *Privremena naselja* su ona u kojima samo u određenim djelovima godine živi i radi stanovništvo. Zovu se još i specifična naselja. Privremena naselja zastupljena su na teritoriji Crne Gore kao: *Katuni, Ribarska naselja, Čerge, Kamp, Vikend-naselja*. Do 2011. godine u Crnoj Gori je bilo 1.221 seoska naselje, ali popisom 2011. godine došlo je do nove administrativne podjele po kojoj je broj seoskih naselja povećan na 1.249.

posebne djelove: grad, prigradsku zonu i vanjsku zonu. Uža regija Nikšićkog kraja čini onaj dio koji je najtješnje povezan sa gradom i u kome je jasno izražen komplementarni odnos između grada i okoline. Stanovništvo je koncentrisano u gradskom području (58.358 stanovnika – 2011) uz napomenu da grad, osim užeg gradskog jezgra čine i područja prigradskih naselja Kličevo, Straševina, Kočani, Dragova Luka, Ćemenca, Glibavac i Mokra Njiva. Smatra se da su Nikšić podigli Rimljani u III ili IV vijeku. Od svog postanka pa do danas Nikšić je promijenio nekoliko imena, od prvobitnog naziva Anderba, preko Anagastuma, zatim Onogošta, do današnjeg naziva. Veliki značaj za teritorijalno širenje grada ima donošenje urbanističkih planova. Prvi plan srednjovjekovnog Onogošta izradio je engleski naučnik Artur Evans (Ivanović, 1979: 104-105). Njegov plan izrađen 1877. godine obuhvatao je današnji bedem i njegovo podnožje u površini od 2 ha. Dr inž. Slade Šilović izradio je prvi regulacioni plan grada 1883. godine, kojim je Nikšić dobio pored stare i novu urbanu cjelinu - Novu varoš. Sredinu Nove varoši čini četvorougao ni trg od kojeg zvjezdasto polazi šest pravih ulica. Izgradnja grada bila je predviđena u ravnici, istočno od gradskog bedema, i bila je predviđena prizemna gradnja ili prizemlje sa jednim ili najviše dva sprata (Ivanović, 1979: 104–107). Po ovom planu Nikšić se izgrađivao sve do 1941. godine. U periodu 1941-1958. godine Nikšić je praktično bio bez urbanističkog plana. Prvi poslijeratni plan Nikšića je izrađen 1952. godine, i po ovom planu grad je trebalo da se podiže u etapama u periodu od 20 godina, kada se prognozira nagli porast broja stanovnika. Plan je bio koncipiran da je površina grada iznosila 430 ha (Ivanović, 1977: 135). Prema ovom urbanističkom planu teritorijalni razvitak grada se kretao prema Zeti i Bistrici.

Drugi urbanistički plan Nikšića izradio je Zavod za urbanizam Arhitektonsko-građevinsko-geodetskog fakulteta u Zagrebu 1958. godine. Prema ovom planu stambena zona Nikšića obuh-

vata površinu od 11,25 km² i sadrži 11 stambenih urbanističkih jedinica. Ovim planom prvi put se određuje širi i uži građevinski reon grada (Ivanović, 1977: 97). Od 1958. do 1971. godine nije rađen ni jedan urbanistički plan. Po projektu poznatog arhitekta Košira iz Ljubljane izvršena je revizija urbanističkog plana, i njegov plan predviđa izgradnju robne kuće, tržnice, doma zdravlja, hotela itd. Nakon zemljotresa 15. aprila 1979. godine nametnuta je potreba za revizijom urbanističkih planova i izgradnjom novog gradskog urbanističkog plana i trajala je od 1982. do 1984. godine. Iako se Nikšić danas razvija po tom planu, ipak je mnogo veći od planiranog. Kao i u svim velikim gradovima i u Nikšiću se javlja problem bespravne gradnje kao i zauzimanje kvalitetnih poljoprivrednih površina stambenim i drugim djelatnostima.

Dakle, planiranje grada kao cjeline se pretvorilo u projektovanje grada, od projekta do projekta, pa je na taj način došlo i do negacije planiranja strukture sadržaja u gradu, u njegovim djelovima pa zapravo više niko ne zna koji sadržaji nedostaju, te gdje bi ih trebalo prostorno smjestiti. Dobar primjer je i bujanje trgovačkih centara gdje je vrlo teško utvrditi da su planirani, projektovani i u svom prostornom rasporedu i u svojim kapacitetima. Kapitalizam u našem urbanizmu utiče na vrlo brze promjene strukture sadržaja – dosta je da prođete ulicom u Nikšiću pa ćete vidjeti da se svakih desetak dana neka radnja zatvara, a otvara se neka druga. Trgovački centri se stvaraju „sami od sebe“, prema investitorovim zahtjevima. I konačno, znamo da javnost gotovo uopšte nije uključena u urbano planiranje, te da generalno postoji značajan deficit demokratije u odlučivanju o prostoru. „Planiranje za budućnost“ bio je moto urbanističkoga djelovanja prije nekoliko decenija, sve se novo stvaralo kroz „nova naselja“, a staro „nije valjalo“. Danas je drugačija orijentacija u urbanom planiranju i u mnogo razvijenijim zemljama nego li je to Crna Gora. Sadašnjost je najvažnija, upravo o njoj

valja voditi računa, svaki dio gradskog prostora ima specifičnu vrijednost.⁶

Sela sa većim brojem stanovnika nalaze se pretežno u Nikšićkom polju i na njegovom obodu, i u Nikšićkoj Župi. Ranije su i sela u Grahovskom kraju imala veći broj stanovnika. Veličina seoskih naselja je jako neujednačena i kreće se od 2 stanovnika koliko ima Stuba i Bubrežak, do 1.511 koliko ima u Rastovcu, odnosno 1.952 u Ozrinićima. Veliki problem u funkcionisanju ovih naselja je saobraćajno povezivanje, snabdijevanje vodom i električnom energijom. Naročito se nedostupna sela u kršu izvan ravni Nikšićkog polja Župe, i Grahovskog polja u kojima je veći broj zaselaka čija su domaćinstva razbacana i međusobno udaljena i po nekoliko kilometara. Sela na zaravni dubokog krša Rudina, Vilusa, Banjana, Golije, Duge, Oputnih Rudina su uglavnom smještene oko uvala, na podovima i oko dolova. Kuće u selima su najviše smještene u podnožja brda i planina, po prisojnim stranama oko polja, uvala i dolova, a najviše su građene od kamena i danas sve prekrivene ciglom.

---

⁶ Problem urbanog redizajna prepoznaju i druge sredine. Ovim pitanjem na globalnom nivou, bavi se organizacija Ujedinjenih Nacija, kroz program HABITAT. U suočavanju s ovom problematikom svaka sredina ima određene specifičnosti, tako da iskustva jedne nisu primjenljiva u slučaju druge. Do sada su značajnu pažnju od strane praktičara i akademika imale teme razvoja u urbanim jezgrima i nova naselja na periferiji gradova, dok je malo pažnje bilo posvećeno redizajnu postojećih naselja. Ne postoji sveobuhvatan vodič za arhitekta, planere, urbane dizajnere koji ilustruje kako postojeća predgrađa mogu biti redizajnirana i razvijena, ali principi koji moraju biti uključeni tiču se poštovanja estetike, ambijentalnih vrijednosti, principa funkcionalnosti oblika i materijalizacije tradicionalne arhitekture kao i nesmetano funkcionisanje ovih oblika naselja. Na samim stručnjacima iz ovih oblasti je da pokažu koliko razvoja u postojećim predgrađima Nikšića može da apsorbuje novi rast i razvoj u odnosu na promjene demografskih, tehnoloških i ekonomskih uslova.

Pomoćne zgrade su obično pokrivene plehom. U mjesnim centrima su veće kuće.

Funkcije naselja

Prema prostornom planu Crne Gore za opštinu Nikšić je definirana policentrična mreža razvoja naselja. Nikšić kao opštinski i regionalni centar je sa 58.358 stanovnika najveće naselje u opštini (B. Radojičić, 2002: 425–430). Za njega je nakon II svjetskog rata bio naglašen proces urbanizacije, jer je s obzirom na to da je bio definisan kao industrijski centar Crne Gore vršeno masovno doseljavanje stanovništva⁷. Grad Nikšić kao središte široke okoline

---

⁷ U dugogodišnjem proteklom periodu, koji karakteriše i sadašnji, malo usporeniji trend, geografsko-saobraćajni uslovi su najveći pokretači migracija stanovništva, razvoja centara u kojima je, posljedično, i najveća koncentracija aktivnosti i sadržaja. Ono što je bila osnovna karakteristika dosadašnjih migracija je i ta da je stanovništvo Crne Gore migriralo iz saobraćajno izolovanih prostora u one koji su dobijali tranzitni karakter. U periodu 70-tih koji je obilježio izrazit karakter industrijalizacije, razmještaj i nivo ovih sadržaja bili su i glavni faktor zapošljavanja, nivoa razvoja i promjena u procesu urbanizacije u svim područjima Crne Gore, što u današnjim uslovima svakako nije slučaj, kada većina industrijskih kapaciteta praktično nije u funkciji. U tom smislu, najznačajniji faktor koji je uticao na sam proces urbanizacije bio je proces industrijalizacije, a danas je to, prije svega, turistička privreda i razvoj tercijarnih djelatnosti. Razvoj privrednih aktivnosti obilježen je nejednakim intenzitetom i strukturom, a takva diferenciranost imala je za posljedicu formiranje tri različite privredne regije – sjevernu koju karakterišu sva obilježja nerazvijenog područja (proizvodnja je vezana za eksploataciju šumskog fonda i poljoprivrede, eksploataciju sirovina); središnje područje je najrazvijenije, sa koncentracijom nekada najvažnijih industrijskih kompleksa – energetskih, metalurških, metaloprerađivačkih i elektroindustrijskih, ali i sa najrazvijenijim nivoom društvene infrastrukture; primorska regija je prvenstveno orjentisana na turističku i u manjoj mjeri pomorsku privredu. U posljednje vrijeme, primjetna je veća

narastao je sa 6.013 stanovnika 1948. g. na preko 56.000 stanovnika 2011. g. 1981. g. je 10 najbližih sela administrativno pripojeno gradu: Kličevo, Dragova Luka, Straševina, Rubeža, Glibavac, Mokra njiva, Grebice, Kočani, Kapino polje i Studenca čime je broj stanovnika grada naglo povećan za 76 % u odnosu na 1971. g. Obavlja sljedeće funkcije:

1. Funkciju opštinskog centra za opštinu Nikšić u kojem su smještene sve upravne i administrativne funkcije.

2. Industrijskog centra ne samo za opštinu već i za Crnu Goru. U njemu je smještena Željezara, Boksiti, Elektroprivreda Crne Gore, Pivara Trebjesa, brojne manje fabrike i preduzeća male privrede itd.

3. Funkciju trgovačkog centra koju je obavljao i tokom duge svoje istorije zahvaljujući svom položaju tu funkciju za široko gravitaciono područje je zadržao i do danas. Pored manjih i većih trgovina formirana su i brojna veća trgovačka preduzeća i marketi, poslovni centri.

---

aktiviranost područja republike u smislu koncentracije tercijarnih sadržaja (trend koji je zahvatio čitavu primorsku oblast), naročito uz glavne saobraćajne pravce (osovina Podgorica - Nikšić) i u okviru centara opštine (Pljevlja i Rožaje). U tom smislu, primjetna je disproporcija razvoja ovih funkcija sa jedne strane, a sa druge, stagnacija privrednih djelatnosti, naročito industrijske proizvodnje. Kako je turizam u Crnoj Gori postao jedna od vodećih privrednih grana, očekuje se da će ova i njene prateće djelatnosti biti značajni pokretači sveukupnog razvoja Republike. Pored crnogorskog primorja u kome se nalazi oko 95% raspoloživih kapaciteta, tu je nekoliko već afirmisanih lokaliteta u unutrašnjosti, prije svega Žabljak (kao dijelom afirmisano turističko područje), Skadarsko jezero, a zatim Kolašin, Rožaje i Plav, koji poseduju kvalitetne, ali u ovom trenutku nedovoljno razvijene i iskorišćene potencijale (svega oko 3% kapaciteta). Koeficijent turističke funkcionalnosti veći je nego u turistički najrazvijenijim zemljama Evrope, što bi trebalo da je jedan od pokazatelja koji naglašava turističku razvojnu orijentaciju i izrazit turistički potencijal i karakter Crne Gore.

4. Saobraćajnog centra koji zahvaljući svom centralnom položaju jeste spona između Primorja i sjeverne Crne Gore, Središnje Crne Gore preko Danilovgrada i Podgorice i ostvaruje vezu sa širim okruženjem preko BiH. Kroz opštinu Nikšić prolaze dionice magistralnih puteva: M-18 Šćepan polje (gr. B i H) - Nikšić – Podgorica – Božaj (gr. Alb); M-6 Vilusi (gr. B i H)⁸ - Nikšić; M Priboj (gr. Srbije) – Pljevlja – Žabljak – Nikšić – Boka Kotorska.⁹

5. Funkciju kulturnog i prosvjetnog centra za veliki dio Crne Gore pa i prekograničnog prostora. Broj obrazovnih ustanova u Nikšiću je značajan, a obrazovanje u organizacionom smislu na zadovoljavajućem nivou. U Nikšiću djeluju 44 obrazovne ustanove, i to: 11 vrtića, 25 osnovnih škola, osnovna i srednja muzička škola, četiri srednje škole i visokoškolske ustanove

---

⁸ Put Nikšić – Vilusi – Klobuk, sastavni je dio magistralnog puta M-6, koji prolazi kroz Sloveniju, Hrvatsku, BiH i Crnu Goru. Na teritoriji Crne Gore njegova dužina iznosi 37,30 km. Radovi na tom putu završeni su 1981. god.

⁹ Sportski aerodrom Kapino Polje se nalazi na oko 3 km od centra Nikšića. Izgrađen je prije 80 godina i decenijama je bio centar za obuku pilota i škola za padobranstvo. Svojevremeno je bio jedini u SFRJ koji je posjedovao sertifikat za školovanje pilota iz inostranstva. Izbor Crne Gore, odnosno opštine Nikšić za domaćina 31-og Svjetskog padobranskog prvenstva u klasičnim disciplinama i 5-og juniorskog prvenstva u padobranstvu, koji su održani 2010. godine, zahtijevalo je rekonstrukciju aerodroma. Tada je travnata pista zamijenjena asfaltnom dužine 1.450 m i širine 30 m, izgrađeni su spojnica od piste do hangara u dužini od 350 m i širine 15 m, stajanka dužine 60 m i širine 22 m, a rekonstruisan je i prilazni put i postavljena je ograda. Potpuno je rekonstruisan hangar površine 1.926,95 m², u okviru kojeg se nalaze kancelarijske prostorije, učionica i tri sobe za prenočište, a izgrađen je i jedan manji ugostiteljski objekat. Izgradnja aerodroma je nastavljena preko projekata koji se finansiraju iz IPA fondova, tačnije CBC Programa IPA Adriatic. U okviru projekta „Jačanje i umrežavanje malih aerodroma u Jadranskom području“ (A3-NET), izgrađene su dvije rulne staze i dvije platforme.

(Filozofski fakultet, Filološki fakultet, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje),

6. Zdravstvenog centra kojem gravitira ne samo stanovništvo opštine već i iz okolnih centara i iz dijela Bosne i Hercegovine. Specijalizovana bolnica za plućne bolesti u Brezoviku je osnovana 1951. godine. Organizovana je i registrovana kao jedinstvena zdravstvena ustanova sa poliklinikom i paviljonima u svom sastavu kao organizovanim cjelinama i obavlja specijalizovanu, polikliničku i bolničko-zdravstvenu djelatnost iz oblasti pulmologije. Pored zdravstvene zaštite, u ovoj ustanovi se vrši i obrazovni i naučno istraživački rad. Ustanova je nastavna baza Medicinskog fakulteta u Podgorici (B. Radojičić, 2002: 177–181).

*Grahovo i Velimlje –
značajni lokalni centri u opštini Nikšić*

Grahovo naselje u Grahovskom polju, centar je grahovskog kraja koje se nalazi u jugozapadnom dijelu opštine. Ovo područje je nekada bila zasebna opština, i opštini Nikšić je pripojena šezdesetih godina XX vijeka. Neko vrijeme je u Grahovu nakon rata radilo više industrijskih pogona, a danas postoji pogon fabrike alata. Grahovo danas ima 117 stanovnika (2011. g). U njemu postoji hotel, ambulanta, osnovna škola, pošta i trgovačke radnje. Njemu gravitiraju sva naselja jugozapadnog kraja. U zapadnom dijelu Grahovskog polja je Gornje polje sa 168 stanovnika, a na zaravni Grahovac se razvilo naselje Grahovac sa 117 stanovnika.

Velimlje je glavno naselje Banjana na sjeverozapadu opštine. U pomenima plemena Banjani iz dubrovačkog i kotorskog arhiva, vidi se da je na ovom prostoru tokom XIV, XV i XVI vijeka bilo više katuna koji su vjerovatno predstavljali najmanje teritorijalne jedinice, naselja ili manje oblasti (D. Kovačević, 1963:

130). Izuzev varošice Velimlje, sva naselja su seoskog razbijenog tipa. Kuće u selima su toliko udaljene jedna od druge, da pojedina sela imaju veliki broj zaselaka sa po jednim domaćinstvom. Stanovništvo se uglavnom bavi stočarstvom i zemljoradnjom. U svim selima je izražen proces depopulacije. Sela su nepravilnih oblika i urbano su neopremljena. Velimlje je osnovano 1884. godine. Na dotašnjoj glavici podignuta je škola 1883. godine, a sljedeće godine nekoliko dućana. Velimlje dobija poštu i telegraf 1896. godine, a proglašeno je za varošicu i okružno mjesto 1898. g. Varošica se brzo razvijala do 1912. g. kada je imala 43 kuće, od čega 29 trgovačkih, zanatskih i mehandžija, a 14 činovničkih, pošto je bilo kapetansko mjesto. Velimlje, po svojoj arhitekturi mnogo više podsjeća na primorsko mjesto nego na naselje kraškog tipa, jer su kuće uglavnom dvospratne, jedna uz drugu poređane duž dvije ulice. Dvorišta su sa unutrašnje strane i ne vide se sa ulice. U međuratnom periodu Velimlje kao naselje stagnira. Međutim, nakon II svjetskog rata počinje brz rast i oživljavanje naselja. Otvara se bolnica, podiže nova zgrada osnovne škole i tri društvena stambena objekta sa 14 stanova. U poslijeratnom periodu Velimlje je centar u kojem se održavaju pazari i svi narodni zborovi i proslave za okolna sela. Po ukidanju opštine Velimlje, počinje depopulacija naselja koja traje i danas. Od 1983. godine u nekadašnjem mjesnom domu otvorena je fabrika krunskih zatvarača koja danas ne radi. U Velimlju, pored fabrike postoji još: ambulanta, osnovna škola, prodavnice mješovite robe, društveni klub sa bibliotekom i stanica za otkup kože i poljoprivrednih proizvoda koja danas ne radi. Od spomenika materijalne kulture novije istorije u Velimlju se nalaze: Spomenik strijeljanih Kilibarada od strane austrougarskog okupatora, bareljef Stevana Pavlova Kilibarde, nosioca ordena čeličnog krsta američke vojske; Spomen park sa bistama narodnih heroja: Mila Kilibarde, Strahinje Erakovića i Vasilja Koprivice; Spomenik palim borci-

ma u NOR-u iz banjskog kraja. Velimlje je povezano asfaltnim putem sa glavnom saobraćajnicom Nikšić – Vilusi – Trebinje. Sa Crnim Kukom je takođe povezano asfaltnim putem, dok je sa Petrovićima, preko Klenka, povezano većim dijelom asfaltnim putem.

Lokalni centri u opštini Nikšić su: Vilusi, Vračenovići, Krstac, Miolje Polje i Vir.

Vilusi su centar Vilušskog kraja, pitomog izgleda koji je uvijek bio privlačan i dobro naseljen. Selo ima 171 stanovnika. Preko sela prolazi magistralni put Nikšić - Trebinje - Dubrovnik, put za Boku, i za Bileću. U njemu postoje dva industrijska pogona, mjesna kancelarija, škola, pošta, dom kulture, trgovački i ugostiteljski objekti. Vračenovići su naselje u dijelu Oputnih Rudina koje broji 37 stanovnika. Ima mjesnu zajednicu, osnovnu školu, trgovinu i ugostiteljske objekte. U Oputnim Rudinama ima 13 sela sa 747 stanovnika (2003. g) a 2011. 13 sela sa 547 stanovnika.

Krstac je centar kraja Golije u kojem je mjesna kancelarija i osnovna škola. Preko njega vodi put Nikšić - Krstac - Gacko. Golija ima 11 sela u kojima je 2011. g živjelo 438 stanovnika.

Miolje Polje je centar Župe Nikšićke u kojem je smještena centralna osnovna škola, mjesna kancelarija, trgovina i ugostiteljski objekti. Sama Župa je dosta naseljen i razvijen kraj koji je saobraćajno dobro povezan sa Nikšićem. Ukupno ima 13 sela u dolini Gračanice u kojima je 2011. g. bilo 3653 stanovnika.

Vir je selo u sjevernom dijelu Nikšićkog polja nalazi se zapadno od putnog pravca Brod – Vidrovan (dio magistralnog pravca Nikšić - Plužnie - granica BiH), ima 12 zaseoka (Vri, Crkvine, Ražljevc, Stupovi, Međine, Stupa, Kula, Buča, Sad Golovića, Avtenice, Šume i Dubrave) u kojima je 2003. godine živjelo 905, a 2011. godine 815 stanovnika. Stanovništvo ovog naselja snabdijeva se vodom iz gradskog vodovoda.

Ostala značajna naselja na prostoru opštine Nikšić su:

– **Trubjela**, središnje naselje Rudina u kojoj se nalazi mjesna kancelarija, dok je centralna osnovna škola u selu Rudine. U Rudinama je bilo 10 sela, a 2011.g. 251 stanovnik.

– **Bogetići**, središnje naselje Pješivaca, u kojima se nalazi mjesna kancelarija i škola, spomen dom i trgovačko-ugostiteljski objekti. Ova zona je saobraćajno dobro povezana i privlačna je za stanovništvo.

Karta 1: Naselja u Opštini Nikšić¹⁰

Naselja opštine Nikšić se sa planskog aspekta mogu podijeliti na sljedeća područja:

1. *Središnje područje* – 68.979 stanovnika (2011. g), koje je podijeljeno na manja planska područja:

– Naselja u Polju: Brezovik, Vir, Zavrh, Miločani, Ozrinići, Rastovac, Štedim. Ukupno 5970 stanovnika.

– Naselja Župe Nikšićke: Bastaji, Bjeloševina, Vasiljevići, Dučice, Zagrad, Jugovići, Kuta, Liverovići, Morakovo, Oblatno, Staro Selo, Carine. Ukupno 3714 stanovnika.

– Ostala naselja: Duga, Jasenovo Polje, Orah, Praga, Sjenokosi, Šipačno, Broćanac Nikšićki, Bubrežak, Kuside, Orlina, Riđani, Stuba, Crnodoli, Dragovoljići, Ivanje, Gvozd,

¹⁰ Mr Ivan Mijanović je autor karte.

Gradačka Poljana, Granice, Lukovo, Bršno, Kunak, Laz, Bogetići, Bogmilovići, Vitasojevići, Drenoštica, Milojevići, Međeđe, Povija, Stubica, Cerovo. Ukupno 2325 stanovnika.

2. Zapadno područje 2.567 stanovnika 2011. g.

– Jugozapadno: Brestice, Busak, Gornja Trepča, Donja Trepča, Kamensko, Ponikvice, Smrduša, Rudine, Balosave, Broćanac Grahovski, Vilusi, Dolovi, Podbožur, Riječani, Spila, Bare, Gornje Polje, Grahovo, Grahovac, Zaslup, Zagora, Jabuke, Nudo, Prisoje. Ukupno 1380 stanovnika.

– Sjeverozapadno: Vučji Do, Vidne, Vračenovići, Klenak, Koravlica, Miruše, Mokri Do, Petrovići, Pilatovci, Podvrš, Počekovići, Velimlje, Koprivice, Macavare, Miljanići, Prigradina, Tupan. Ukupno 1187 stanovnika.

3. Sjeverno područje 902 stanovnika: Gornje Crkvice, Donje Crkvice, Dubočke, Kovači, Ubli, Somina, Bobotovo Groblje, Višnjića Do, Vrbica, Gornje Čarađe, Goslić, Donje Čarađe, Zaljutnica, Zlostup, Javljem, Kazanci, Srijede, Štitari.

Administrativno, stanovništvo je organizovano u 32 mjesne zajednice¹¹. Društvena dimenzija održivosti temelji se na premisi

---

¹¹ Za obavljanje poslova lokalne uprave utvrđenih Zakonom, Statutom opštine i drugim propisima, osnovani su organi i službe lokalne uprave. Organi lokalne uprave osnovani su kao sekretarijati, direkcije, službe i biroi. Sekretarijati se osnivaju za vršenje stručnih poslova u jednoj ili više povezanih upravnih oblasti, zavisno od prirode, značaja i obima tih poslova. To su: Sekretarijat za lokalnu samoupravu, Sekretarijat za finansije, razvoj i preduzetništvo, Sekretarijat za uređenje prostora i zaštitu životne sredine, Sekretarijat za komunalne poslove i saobraćaj, Sekretarijat za kulturu, sport, mlade i socijalno staranje. Uprava lokalnih javnih prihoda. Za vršenje poslova iz oblasti imovinskih prava i ovlašćenja i pravne zaštite imovinskih prava i interesa Opštine obrazovana je Direkcija za imovinu. Za vršenje specifičnih i administrativno tehničkih poslova osnovane su službe i centri. Službe su: Komunalna policija, Služba zaštite i spašavanja, Služba za unutrašnju reviziju,

da jednakost i razumijevanje međuzavisnosti ljudi unutar zajednice predstavljaju osnovni preduslov za prihvatljiv kvalitet života, što je u suštini prvi cilj razvoja. Da bi razvoj bio dugoročno održiv, bogatstvo, resursi i mogućnosti moraju se raspodijeliti na takav način da svi građani mogu uživati bar minimalne standarde ljudskih prava i socijalnih privilegija, kao što su hrana, zdravlje, obrazovanje, stanovanje i mogućnosti za lični razvoj¹². Društvena jednakost znači osiguravanje svim ljudima mogućnost obrazovanja i omogućavanje da svojim radom doprinesu napretku društva. Zbog svega toga društvena dimenzija održivog razvoja zahtjeva aktivnu

---

Centar za informacioni sistem. Za obavljanje stručnih, organizacionih i administrativno tehničkih poslova, za ostvarivanje funkcije predsjednika Opštine, osnovana je Služba predsjednika. Za obavljanje određenih stručnih i drugih poslova, glavnog administratora i menadžera osnovane su stručne službe: Služba predsjednika Opštine, Služba glavnog administratora, Služba menadžera, Služba za zajedničke poslove, osim gore navedenih postoji i Služba za skupštinske poslove.

¹² Pri planiranju novih stambenih cjelina treba obratiti pažnju na adekvatno lociranje stambenih zona. Pri pozicioniranju stambenih cjelina treba uvažiti morfološke karakteristike terena, uz maksimalno korišćenje istih. Poštovanje prirodno ekoloških uslova zahtijeva dobru osunčanost i provjetrenost stambenih struktura, a ujedno i zaštićenost od dominantnih vjetrova. Stanovanje treba pozicionirati izvan dometa industrijskih zona, i zelenim pojasevima zaštititi od nepovoljnih uticaja saobraćaja. Stambene strukture neophodno je opremiti zelenim prostorima, koji podižu kvalitet življenja. Zadovoljenje socijalno humanih potreba podrazumijeva kvalitetno uređenje i opremanje otvorenih prostora, kao i dobro pozicioniranje istih. Pri izgradnji stambenih objekata treba voditi računa o načinu i kvalitetu građenja objekata. Stare objekte trebalo bi na određen vremenski period obnoviti, rekonstruisati, remodelovati. Pozicioniranje stambenih struktura treba da omogući adekvatnu (brzu i jednostavnu) dostupnost različitim sadržajima: centralnim aktivnostima, sportsko rekreativnim, društveno socijalnim....

političku participaciju svih sektora društva i odgovornost vladajućih struktura široj javnosti kod donošenja osnova socijalne politike, uključujući, između ostalog, probleme društvene jednakosti i veličine populacije. Načini života koji negativno utiču na zdravlje, imovinsko stanje ili psihički mir, nisu socio-kulturalno održivi načini življenja. Elementarna socijalna sigurnost, zadovoljavanje osnovnih potreba (hrana, stan, odjeća, zdravstvena njega i sl.) svih građana, bez obzira na uspjeh rezultata vlastitog rada na tržištu, osobnog preduzetništva znak je postignuća elementarne visoke socio-ekonomske održivosti za sve građane nekog društva. Suprotna tome jest socijalna ugroženost i neprihvatljivi životni uslovi, koje inače moderni svijet svojim proizvodnim i organizacijskim metodama lako može postići.

* * *

Iako je dosadašnja analiza pokazala mnoštvo ograničavajućih faktora i negativnih tendencija u domenu razvoja mreže naselja i sadržaja, sa druge strane, otvara se niz mogućnosti koje bi mogle da uravnoteže i obezbijede ravnomjerniji budući razvoj cjelokupne mreže naselja, kako na nivou pojedinih opština i regiona, tako i na nivou čitavog prostora Crne Gore i opštine Nikšić. U skladu sa osnovnim postulatima održivog razvoja, osnov za budući razvoj treba da počiva na zatečenim i prepoznatim trendovima koji utiču na sveobuhvatan razvoj mreže naselja i centara na području Crne Gore. S obzirom na to da se intenzitet depopulacionih trendova posljednjih godina unekoliko smiruje (iako je još uvek intenzivan), to predstavlja dobar pokazatelj da je moguće, aktivnom i osmišljenom politikom (zapošljavanja, poboljšanja uslova života i rada u manje razvijenim područjima, aktiviranjem i adekvatnim korišćenjem prirodnih resursa, itd), izvršiti kvalitetnije prestrukturiranje mreže naselja i centara, kako u okviru opština i regiona, tako i na čitavom prostoru Republike. Ovome treba dodati i činjenicu drastično smanjenog

intenziteta industrijske proizvodnje koja je bila i glavni pokretač intenzivnih migracija ka glavnim centrima rada. Ovu, u suštini nepovoljnu činjenicu, treba iskoristiti kao priliku da se, adekvatnim prestrukturiranjem kapaciteta i lociranjem novih privrednih zona, efikasnim, primjerenim kapaciteta, lokacija a u skladu sa sveukupnom strategijom razvoja Crne Gore kao ekološke države, pristupi i „održivom“ razmještanju ljudskog (radno aktivnog) potencijala i poboljšanju efikasnosti veza između susjednih područja. Danas se može konstatovati da se planirani koncept razvoja nije u potpunosti ostvario zbog složenih društveno okolnosti, ne samo Nikšićke opštine, već i Crne Gore i šireg regionalnog okruženja. Perspektiva budućeg društvenog i ekonomskog razvoja Nikšića leži u široj primjeni onih principa koji su dominantni u Evropskoj uniji, tj. konkurentnost zasnovana na znanju, inovacijama i preduzetništvu. PUP opštine Nikšić podržava razvoj policentrične mreže centara sa ciljem da se u najvećoj mjeri očuvaju potencijali svih zona pojedinačno. Cilj je da se optimalno iskoriste svi razvojni potencijali, da se smanje depopulacioni trendovi i migracije izražene u ruralnom području i na području čitave opštine i smanji pritisak na opštinski centar i njegovo okruženje. Preporučljivo je da se industrijski objekti razvijaju pretežno u okvirima već izgrađenih područja, rekonstrukcijom starih industrijskih područja, područja bivših vojnih objekata ili bivših saobraćajnih objekata (brownfield razvoj). Formiranje industrijskih objekata van izgrađenih područja (greenfield razvoj) treba ograničiti na apsolutno potrebnu mjeru. Nikšić je ostao regionalni i opštinski centar ali sa slabijim nivoom razvoja industrijskog, poljoprivrednog i kulturnog središta u odnosu na potencijale koje posjeduje. Kao lokalna razvojna žarišta bili su predviđeni Vidrovan, Mjolje Polje, Velimlje, Vilusi, Grahovo, Krstac a kao lokalni centri Petrovići, Vraćenovići, Crkvice, Trubjela, Bogetići, Vir i Rastovac. U postplanskom periodu se može konstatovati da ova naselja nisu

doživjela očekivani razvoj, što u razvoju mreže naselja predstavlja problem. Iz tog razloga su prema PPCG (2008. g) samo Grahovo i Velimlje definisani kao značajni lokalni centri, dok su Vilusi, Vračenovici i Krstac definisani kao lokalni centri.

Literatura:

- Bešić, Z., & Mihailović, R. (1978), *Reke i jezera Crne Gore* (Problem njihove zaštite od zagađivanja), Titograd: CANU. FTN
- D. Kovačević, (1963), *Srednjovjekovni katuni po dubrovačkim izvorima*, Naučno društvo SR BiH, Posebno izdanje, knj. II, Sarajevo,
- Gostović, M. (1989), *Uređenje seoske teritorije*, Beograd: Naučna knjiga, Građevinski fakultet.
- Ivanović, Z. (1977), *Nikšić – urbano geografska studija*, Beograd: SANU.
- Ivanović, Z. (1979), *Gradovi – komunalni centri Crne Gore*, Beograd: SANU, Geografski institut „Jovan Cvijić“.
- Kasalica, S. & Doderović, M. (2001), *Vještačka jezera u Nikšićkom polju – studija Vještačka jezera Crne Gore*, Nikšić: Institut za geografiju.
- *Prostorno urbanistički plan opštine Nikšić* (2014), Podgorica: Opština Nikšić, Ministarstvo održivog razvoja - LAMP Projekat.
- Radojičić, B. (1982), *Nikšićki kraj, savremene regionalne – geografske transformacije*, Nikšić: Nastavnički fakultet.

-
- Radojičić, B. (2002), *Geografija Crne Gore: društvena osnova i regije*, Podgorica: Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje prirodnih nauka.
  - Radojičić, B. (2010), *Opština Nikšić, Priroda i društveni razvoj*, Nikšić: SO Nikšić.
  - Ribar, M. & Simonović Đ. (1993), *Uređenje seoskih teritorija i naselja*, Beograd: „IBI“ Inženjering i projektovanje.
  - Vlahović V. (1975), *Kras Nikšićkog polja i njegova hidrologija*, Titograd: Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore.
  - Vukajlova Lj: (2015), *Uvod u urbanizam*; Novi Sad.

ZAPISANO JE (5)

Branko Borilović

Readers showed great interest for this column, so the author continues with the publication of the fifth sequel of short abstracts from the rich literature on Montenegro.

Cetinje

Da se Cetinje prvi put pominje u kotorskim notarskim spisima 1. IX 1440. godine.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 61.

Da je Ivan Crnojević na Cetinju 1482. godine podigao rezidenciju-dvorac, a dvije godine kasnije i crkvu posvećenu rođenju Bogorodice, i uz nju manastir kao i sjedište mitropolita, episkopa i kaluđera. Tako je Cetinje postalo prijestonica Crnojevića države, podlovcénske Crne Gore i stalna rezidencija Zetske odnosno, Crnogorske mitropolije.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 68.

Da u Ivan-begovoj gramati koja je nastala 4. I 1485. godine stoje podaci i „pobude koje su ga rukovodile da ozida manastir na Cetinje da tamo provede potonje dane svoga života“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 19.

Da je današnji Cetinjski manastir podignut 1701. godine na mjestu đe je nekad bio Ivan-begov dvorac. Manastir je podigao rodonačelnik dinastije Petrović vladika Danilo, a isti je rušen dva puta i to 1714. (Ćuprilić) i 1785. (Mahmut-paša Bušatlija).

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 27.

Da je prva kuća na Cetinju sagrađena prije Biljarde (1838). U to vrijeme na Cetinju je postojao samo manastir i *Sionica*. Ona je imala izgled najobičnije seoske kuće, a nalazila se na mjestu današnje kafane „Evropa“. Podigao je Negošev brat Pero Tomov i Lazo Jabučanin iz Donjeg kraja, sela pored Cetinja. Poslije ove 1842. godine vladika Rade je podigao posebno kuću bratu Peru pred sadašnjim dvorom, pa zatim Novica Cerović, itd. Već 1870. godine Cetinje ima oko 60 kuća, među kojima je i čuvena „Lokanda“ (1864. godine). Sadašnja „varoš“ je nastala uglavnom u periodu vladavine knjaza Nikole kada je odredio Cetinje za prijestoni grad.

Zetski glasnik, Cetinje, 22. IV 1936. god. str. 2.

Da je oko 1870. godine na Cetinju bilo svega oko 60 kuća. Njihov raspored je, prema vojvodi Simu Popoviću izgledao ovako: „u Dvorskoj ulici na jednoj strani dvor Knjažev, a do dvora kuća vojvode Iva Rakova Radonjića (današnja Gradska kafana, prim. B. B), i do nje kuća vojvode Đura Matanovića (današnji atelje „Dado“, prim. B. B). Na drugoj strani, prema dvoru bio je senat i tu je kuću docnije knjaz darovao Božu Petroviću, svome rođaku, predsjedniku Senata, pošto je o državnom trošku dograđena i popravljena (ova kuća danas ne

postoji, prim. B. B). Do senata je Vukovićeve kuća (Gavro Vuković, prim. B.B), bivšeg sekretara vladičinog, a sada je knjaževa, do nje popa Đura iz Bajica, pa vojvode Petra Vukotića. Od ove dvije ogradio je docnije knjaz Petar Karađorđević svoju kuću (nekadašnje srpsko poslanstvo, danas Etnografski muzej Crne Gore). Do nje je kuća Jefta Vuletina – Vuletića (Belgijsko poslanstvo, prim. B.B.), pa vojvode Miljana Vukova, a prije Novice Cerovića, pa popa Steva Kape, Vuka Ražnatovića i najposlije popa Klisića iz Limljana, a od ove posljednje dvije ogradio je vojvoda pop Ilija Plamenac ovu sadašnju svoju (srušena prije tridesetak godina).

U drugoj ulici, u koju se od Bajica ulazaše u Cetinje i iz koje se između Plamenčeve i Matanovićeve kuće obrće u Dvorsku, bilo je na obje strane skoro podjednako po 25 kuća, a na kraju nje ispriječila se i „Lokanda“.

Popović, Simo: *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 28–29.

Da pored Cetinja postoji još jedan grad sa tim imenom, a nalazi se u Češkoj Republici i zove se Cetiye.

Erdeljanović, Jovan : *Stara Crna Gora*, Beograd, 1878, str. 754.

Da je Biljarda ili kako se u početku zvala Nova kuća sagrađena 1838. godine po nacrtu rusa Jakova Ozereckovskog.

Cetinje 1482-1982, Cetinje, 1994, str. 28

Da je Biljarda duga 72,4m a široka 7,5m, dok su dva kraja zgrade imala još po jednu prostoriju i bila su široka po 13,15m. Sama zgrada ima prizemlje i sprat sa 25 odjeljenja (11 u prizemlju i 14 na spratu).

Martinović, Dušan: *Cetinje, postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 59

Da je kralj Nikola podigao svoj dvorac na mjestu zvano „Skenderovina“. Na tom mjestu izginulo je mnogo turskih aga i begova koji su bili većinom porijeklom iz Skadra (Skenderije) a koji su stradali prilikom razaranja Cetinjskog manastira 1692. godine. Za izgrađeni dvorac kralj Nikola je plaćao uobičajenu „laktarinu“ (porez), kao i za dvorski park.

Zetski glasnik, Cetinje, br. 33, 1936, str. 2.

Da je Medovina dobila ime po tadašnjem stanovnicima tog dijela Cetinja Medojevićima (Medovićima) koji su „prepisali baštine crkvi“. O tom poklonu postoji zapis, odnosno testament koji je pisao kaluđer Maksim, ikonopisac.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 82.

Da se današnji dio Cetinja, koji se zove Pod granicom, nekada zvao „Romanovina“.

Jabučanin, Lazo Pop: *Memoari*, Podgorica, 2003, str. 14

Da je reljefnu kartu Crne Gore u Njegoševoj biljardi uradio crnogorski umjetnik Marko Brežanin zajedno sa grupom austrougarskih vojnih kartografa. Reljef je urađen u srazmjeri 1: 10.000. Brežanin je bio prvi evropski umjetnik koji je uradio reljef svoje domovine.

Lompar, Dragica, Borilović, Branislav: *Građa za Crnogorski biografski leksikon*, tom I, Crnogorsko primorje, Cetinje, 2019, str. 49

Da je prema pisanju norveškog kapetana Angela, koji je na skijama prošao Crnu Goru 1893. godine, Cetinje imalo „prekrasan“ vodovod i da se uz pomoć vatrogasnog šmrka svakodnevno polivalo „poznato cetinjsko klizalište“.

Angel, Henrik: *Kroz Crnu Goru na skijama*, Cetinje, 1997, str. 66.

Da je srpski etnograf Jovan Erdeljanović zabilježio da je Cetinjska rijeka izvimala ispod Vranje stijene u Bajicama.

Erdeljanović, Jovan : *Stara Crna Gora*, Beograd, 1911, str. 260.

Da je poznati srpski istoričar Milorad Medaković zapisao da Cetinje leži na „ezeru“ i da kada konj trči, čuje se tutanj. Kaže da je voda potonula ispod kuće Špira Mitrova „a to je u vrh Bajica“.

Medaković, Milorad : *Cetinje crnogorska prijestonica*, Novi Sad, 1894, str. 4.

Da je prof. Radule Vasović ustvrdio da su na Lovćenu bila dva glečera. Time je negirao Jovana Cvijića koji je zapisao da je na Lovćenu bio samo jedan glečer. Svoj stav je detaljno objasnio u ovom radu.

Tragovi ledenog doba u Crnoj Gori, Godišnjica Nikole Čupića, Beograd, XXX, 1911, str. 168-180.

Da je austrijski kartograf Leopold Levina 1917. godine napravio kartu podzemnih voda Cetinja. Na karti se vidi kojim dijelom grada ove vode protiču.

Istorijsko-geografski atlas Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 172-173.

Da je čuvena gostiona „Lokanda“ na Cetinju izgrađena ponajviše zalaganjem velikog vojvode Mirka, oca knjaz Nikole i to uz pomoć akcija. Popović kaže: „Na akciji, po 50 fiorina svaka, koje su skupljene nešto u Crnoj Gori, a najviše u Boki Kotorskoj“. Po njegovom opisu zgrada je dosta velika, ali slabo ograđena tako da je ubrzo izgledala kao stara. Dalje kaže da je čitavi objekat prokišnjavao i da je morao držati lumbrelu (kišobran) u „kamaru“, u koju je bio smješten.

Popović, Simo : *Memoari*, Cetinje - Podgorica, 1995, str. 29.

Da su na Cetinju nekada postojala 4 ponora. Jedan je bio kod Čipura, drugi kod Vojnog stana a treći kod Laboratorije (nekadašnji OBOD, sadašnji Univerzitet umjetnosti, prim. B. B), četvrti se otvorio Pod granicom oko 1906. godine. Tada je „sopstvenik“ Popović-Jabučilo (Jabučanin, prim. B.B) kopao temelje za kuću i prilikom tih radova otvorio se ponor.

Bibliografski vjesnik, br. 1–3, 2018, str. 474.

Da je Crnojevića mlin na Cetinju bio „nad rječicom, koja je dolazila iz gornjeg polja pa iza manastira savijala i uvirala u ponor. Korito ove rječice iako dosta zasuto, bilo je još toliko duboko kada se gradio kolski put, da se morao preko nje ozidati kameni most na ulasku u staro Cetinje. A drugi je most bio između Biljarde i Senata. Docnije je zasuto i korito i most, kada su se kuće počele graditi dalje put Bajica.

Popović, Simo : *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 40–41.

Da su „u okolini Bokova pronađeni tragovi čovjeka starog 12000 godina“. Ovaj podatak je saopštio minhenski antropolog dr Falk Šup. On je ove tragove pronašao u pećini Koronina, desno od puta koji vodi za Bokovo. Iz pećine je izvadio više od 900 kostiju i kamenog oruđa koji su, prema njegovim tvrdnjama, poticali iz tog perioda.

Cetinjski vjesnik, 1913, br. 70, str. 4.

Da je saksonski kralj Fridrih August u maju 1838. godine posjetio Cetinje. Odsjeo je u Manastiru koji ga je očigledno impresionirao. O gradu je takođe lijepo govorio. Za Njegoša je rekao da se nije mogao „nadviti impozantnoj figuri Vladičinovj u njegovoj lijepoj odjeći“.

Matica, br. 66, ljeto, 2013, str. 312.

Da je srpska spisateljica Isidora Sekulić, kada je čula da je posječen stari brijest na Cetinju rekla: „Bolje da je ostao brijest no oni koji su naredili da se poseče“.

Rotković, Radoslav: *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2005, str. 404.

Da je na Spasovdan na Cetinju osveštan kamen temeljac Hipotekarne banke (današnja zgrada Ministarstva kulture Crne Gore).

Zetski glasnik, Cetinje, br. 39, 1934, str. 4.

Da se Ivanov grad ili Soko grad u Crnoj Gori nalazi između Kosijera, Đinovića i Štitara. O ovom gradu opširno je pisala „Bosanska vila“, Sarajevo, 1898, str. 322–323, 339–340, 356–357. kao i mnogi autori među kojim i dr Dušan Martinović. U radu Martinović govori o Stefanici Crnojeviću koji je podigao „grad Soko, iznad današnjeg sela Štitare 11 kilometara sjeveroistočno od Cetinja. Grad je 1411–1444 držao Stefan Vukčić Kosača koji ga je zajedno sa Medunom ustupio despotu. Kao vlasništvo Stefanice Crnojevića Soko grad se pominje 1453. godine“.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 65.

Da je Marjan Bolica (druga polovina 16. v. – prva polovina 17. v), katolički sveštenik, diplomata i pjesnik iz renesanskog Kotora, opisujući Lovćen i njegova prirodna bogatstva, rekao da je zemlja plodna i meka i da u velikim količinama daje ječam, raž i ovas, kao i kvalitetno sijeno. Kaže da je bogat raznovrsnom divljači kao što su medvjed, divlja svinja, vuk, ris, ali i plemenitom divljači poput srne, jelena i divokoze.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 84.

Da je „Narodna riječ“ objavila tekst o podizanju zdravstvene ustanove na Cetinju i sanatorijuma na Lovćenu. U tekstu se kaže da su „ovih dana stigli iz Njemačke dva velika paviljona sa kompletnim namještajem za sanatorijum na Lovćenu“. U paviljonu je bilo mjesta za 90 kreveta. Oprema je stigla u zimskom periodu, pa na Lovćenu nije bilo uslova za rad tako da su bili primorani da sav materijal odlože na Cetinje. U cetinjskom parku je, u isto vrijeme, postavljeno 6 baraka đe je bila „instalirana banja i školska poliklinika“, đaćka vježbaonica, stanovi i trpeze. Dvije kućice su postavljene za higijenski zavod.

Narodna riječ, Cetinje, 11. 12. 1926, str. 1.

Da je na Cetinju 1916. godine otvorena „narodna kuhinja“. U početku kuhinja je brojala 100-tinak korisnika.

Cetinje 1482–1982, Cetinje, 1994, str. 159.

Da se Obilića poljana na Cetinju zvala „Velika livada“ ili „Velja poljana“. Podatak se nalazi u Planu grada iz 1860. godine.

Ilustrovani zvanični almanah-šematizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931, str. 242.

Da se u Cetinjskoj opštini nalazi toponim sa imenom „Arbanaški do“. On se nalazi u selu Vrela, nadomak grada. Po predanju, do je dobio naziv po čobanima Arbanasima koji su po padinama Lovćena napasali stoku.

Erdeljanović, Jovan : *Stara Crna Gora*, Beograd, 1978, str. 755.

Da Đinovo brdo, na južnoj ivici Cetinjskog polja, nosi naziv po ličnom muškom imenu Đin, koje je i danas prisutno kod sjevernih Arbanasa. Pretpostavlja se da je u pitanju bio arbanaški stočar, koji je po tom brdu napasao stoku.

Erdeljanović, Jovan : *Stara Crna Gora*, Beograd, 1978, str. 220.

Da se uredništvo „Ilustrovanih cetinjskih novina“ nalazilo u kući Spasića, o čemu svjedoči fotografija koja se nalazi u ovim novinama.

Ilustrovane cetinjske novine, Cetinje, 5. VII.1917, str. 2.

Da je Cetinjanin, arhimandrit Simeon Popović Dajbabski „neko vrijeme bio na Sorboni“ (studirao filozofiju). Pored asketskog života, poznat je i po tome što je sam sebi napravio ćeliju u kamenu, kao i po izgradnji podzemne crkve koju je sam živopisao (sve to stoji u tekstu dr Dušana Martinovića koji je priredio „Memoare“ popa Laza Popovića).

Memoari popa Laza Popovića Jabučanina, Podgorica, 2003, str. 274–25.

Da je 1824. godine na Cetinju svu ljetinu „pohara skakavac“, tako da „ne ostavi od žita ništa, niti se rodi ništa“.

Memoari popa Laza Popovića Jabučanina, Podgorica, 2003, str. 32.

Da su 16. 04. 1926. godine Cetinje posjetili predstavnici Rokfelerove fondacije iz Njujorka, kada su obišli Bakteriološku stanicu na Cetinju. Ista fondacija je boravila na Cetinju i 31. 07. 1926. s ciljem da se uz njihovu pomoć podignu higijenske ustanove u opštinama Cetinje, Podgorica, Ulcinj, Bar, Virpazar i Rijeka Crnojevića.

Narodna riječ, Cetinje, 24. 04. 1926, str. 3.

Da su Cetinjanima toliko dojadile svakodnevne trke, kako automobila, tako i bicikala, pa su građani tražili da se zabrani vožnja posebno u užem dijelu grada. Kažu da se „našim ulicama voze i visoki dostojanstvenici, koji ne mare na propise“. Zato barem treba zabraniti deci „biciklističke šetnje kroz varoš“.

Narodna riječ, Cetinje, br. 17, 1927, str. 3.

Da je na „Gibraltaru Adrije“, odnosno Lovčenu, Austrougarska monarhija bila planirala da podigne spomenik Franju Josifu I i to od bijelog kamena, visine 16-32 metra kako bi bio daleko vidljiv nad morem. „Natjecalo“ se 17 umjetnika sa 100 projekata, a najuspješnijim je proglašen rad akademskog slikara Marka Rašice. Na njemu bi bili utisnuti incijali F. J. I. i datum 11. I. 1916 „kada su naše čete osvojile Lovćen“.

Cetinjske novine, Cetinje, 19. listopada 1916, str. 3.

Da je Pio Pulini (Ankona, 1887 – Rim, 1955, prim. B. B), 1910. godine, naslikao u velikoj sali Italijanske legacije na Cetinju, zidove sa lijeve i desne strane (Danas tih slika nema ili su ostale ispod debelih naslaga kreča, prim. B. B). Njegov unuk je 2016. bio u posjeti Cetinju, a Pulinijeva biografija se nalazi na internetu.

Izvor: Autora ovih redova sa navedenim podatkom upoznao je potomak familije Pulini.

Da malo Cetinjana zna da je velika sala „Ivan Crnojević“ u Vladinom domu bila ukrašena slikama italijanskih majstora. Te slike koje su se nalazile sa lijeve i desne strane (danas postoje samo okviri) je u toku II sv. rata uništio Dima Gerasimovič (sin poznatog cetinjskog doktora Gerasimoviča, prim. B. B). „Ludi Dima“, kako su ga Cetinjani zvali, bio je neobičan mladić za to vrijeme i prilično kontroverzna ličnost. „Ludovao“ je na motoru cetinjskim ulicama u avijatičarskoj jakni sa crnim cvikerama. Ponašao se jako čudno, a mnogi Cetinjani su smatrali da ima mentalnih problema dok su drugi govorili da je strani obavještajac. Odlaskom u partizane Dima je pokazao pravo lice, jer je sam jurišao na neprijateljske bunkere, čime je iskazao nevjerovatnu hrabrost. Slike koje su krasile zidove Vladinog doma uništio je iz njemu znanih razloga (neki kažu iz velike mržnje prema Musoliniju i fašizmu, prim. B. B).

Tomašević, Bato, *Orlov krš*, Beograd, 2000

Da je po legendi Rijeka Crnojevića nastala kad je Ivan-beg Crnojević otišao u lov na uzvišenju Obod. Ispred jedne pećine iskočio je divlji jarac kojeg su ubili. U isti čas iz pećine je pokuljala takva voda da su se lovci jedva spasili. Od tog doba na istom mjestu stalno izvire rijeka.

Sazdanje Cetinja, Cetinje – Podgorica, 1984, str. 149.

Da je Đevojački vir na Rijeci Crnojevića nastao tako što su Vreljani (selo kod Cetinja, prim. B.B) zbog zloupotrebe njihovih voda od strane žena koje su tu često dolazile iz grada da peru veš, nekoliko njih ubili. Među ubijenima je bila i ćerka Ivan-bega Crnojevića, čije tijelo je bačeno u jedan ponor na Vrelima. Poslije nekog vremena, čobani iz Očevića su našli njenu ruku i prsten sa oznakom Crnojevića. Od tada se mjesto đe je pronađena ruka zove Đevojački vir.

Sazdanje Cetinja, Cetinje – Podgorica, 1984, str. 152.

Da je Cetinje posjetio ministar Rem (kasnije jedan od osnivača nacističke partije), koji je primljen od strane tadašnjeg bana Stanišića, kao i predsjednika opštine g. Zuber. Bio je oduševljen dočekom. Na kraju je rekao: „Vi imate prekrasnu zemlju“. Posebno je bio impresioniran Lovćenskim serpentinama.

Slobodna misao, Nikšić, godina XIV, 1934, br. 24, str. 2.

Da su u periodu 1937–1938 Cetinje turistički posjetila trojica bliskih saradnika Adolfa Hitlera. Herman Gering bio je na Cetinju 2. 07. 1935. godine kao drugi čovjek Rajha. Ugostio ga je ban Zetske banovine Mujo Sočica. (Zanimljivo je da je na Cetinju živjela sestra ličnog vozača Hermana Geringa, Ermina, udata za J. Martinovića, prim. B. B). Tom prilikom je probao Nikšićko pivo koje mu se jako dopalo. Cetinje je takođe posjetio i Valizer Funk, ministar i potonji guverner *Raischbanke* 1936. godine.

Vijesti, 20. 07. 2014. godine.

Da je 20. 03. 1908. godine na Cetinju formirana Dječja bolnica i to povodom smrti kraljevih unuka Stevana i Stanislava (Mirkovi sinovi). Prvi prilog su dali knjaz Nikola i knjaginja Milena u iznosu od 5.000 kruna. Ubrzo je sakupljeno 18.000 kruna i tim novcem je otpočela izgradnja bolnice.

Brankovo kolo, br. 12, 1908, str. 190.

Da je na Cetinju rođen poznati ljekar Kleant Teodorides. Po nacionalnosti je bio Grk, a isticao se tokom školovanja na Cetinju i Kotoru. Zbog toga je zavrijedio novčanu pomoć knjaza Nikole koji ga je poslao na dalje školovanje u Petrograd. Usljed bolesti se morao vratiti na Cetinje da bi nešto kasnije u Carigradu završio medicinsku školu za vojne ljekare s odličnim uspjehom. Poslije završenih studija vratio se na Cetinje, đe je i umro u 30. godini života (Po nekim podacima bio je prvi seksolog na ovim prostorima, prim. B. B).

Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, Beograd, 1895, br. 17-18, str. 594-595.

Da je Ludvik Kuba (češki slikar, muzičar, pisac i profesor Umjetničke akademije u Pragu), pored mnogih crteža i muzičkih djela na temu Crne Gore, napravio i crtež „Barutane“, mjesto đe se danas nalazi spomenik Božićnim ustanicima u Bajicama (od kamena porušene „Barutane“ izgrađen je jedan dio Ljetnje pozornice na Cetinju, prim. B. B).

Kuba, Ludvik, Prag, 1892, str. 62.

Da je Stjepan Mitrov Ljubiša, pišući o Šćepanu Malom, naveo podatke kako su se Crnogorci na „Gospojin dan“ zabavljali na Cetinju: „iza Božje službe i ručka, momčad baca se kamenom s ramena, skače, igra, grabi kape, sječe od jednog maha govedima glave u opklad, vodi kolo oko crkve; a starci po poljani razgovore vode“.

Dubrovnik: zabavnik narodne štedionice Dubrovačke za godinu 1868, Split, 1868, str. 141.

Da je na Rijeci Crnojevića, pored kuće velikog vojvode Mirka Petrovića, bio posijan „jedan do orizom“. Te godine nije najbolje rodio jer je sjeme bilo slabo, ali se osvjedočilo da tu oriz može dobro rađati, tako da će se sijati i u narodnom periodu“.

Orlić, crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1867, str. 41.

Da je, po pisanju Nićifora Dučića, Skadarsko jezero prebogato ribom. Kaže da se čini „veliki lov u mjesecu oktobru pa do marta, kad je dobra od lova godina, može se preko 1000 milijardah uloviti“. Kaže da osim ukljeve (skoranca) „u blato ima još pastreve, krapovah, skakavice, svrage, skobalja, kljenovah itd.“ (Pored ribe „pokrajvođani“ su lovili i rane vrste ptica pa čak i pelikane, prim. B. B).

Orlić, crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1867, Cetinje, str. 44.

Da je u Beogradu obrazovana komisija za podrobno proučavanje mogućnosti isušenja Skadarskog jezera, regulisanja Bojane i omanjih jezera, blata i močvara u okolini Skadarskog jezera, Bojane i na Primorju zetske banovine. Slična komisija je formirana i u Albaniji.

Epoha, Cetinje, br. 1, 1931, str. 4.

Da stariji ljudi na Cetinju „pamte i tragove neke džamije sa sjeverne strane do bivšeg Ženskog instituta“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 18.

Da je „Guvernadurnica“ u Cetinjskom manastiru dobila ime po guvernaduru Joku Radonjiću koji je u toj prostoriji bio zatvoren. Zatvorio ga je lično Petar I Petrović Njegoš kao svoga političkog protivnika.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 27.

Da „Hladnica“ u Cetinjskom manastiru ima veze sa Lovćenskom i Cetinjskom pećinom, kao i sa „nedavno pronađenom Lipskom pećinom.“

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 27.

Da se ispred Cetinjskog manastira nalazilo guvno, čije su razmjere bile veličine „Car zvona“ Ivana Groznog, a „dignuto“ je 1885. godine. Mjere zvona je lično preuzeo vladika Sava Petrović kada je bio u posjeti Rusiji. Sa toga guvna, koje su Crnogorci zvali „malo“, objavljuvani su svi važniji događaji u Crnoj Gori. Nešto dalje od njega nalazilo se „veliko“ guvno, „baš tamo će se danas nalazi Spomenik borcima za narodno ujedinjenje“ (ispred Biljarde, prim. B. B).

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 28.

Da je „Tablju“ iznad Cetinjskog manastira podigao Petar II Petrović Njegoš. Tablja je prvobitno zamišljena kao objekat za odbranu manastira. Od te ideje Njegoša su odvratili njegovi najbliži riječima da je nepristupačna za izvlačenje topova. Kasnije su na Tablju iznosili odsječene turske glave (taj običaj je ukinuo kralj Nikola, prim. B. B).

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 28.

Da su i u vrijeme Petra II bili prisutni mito i korupcija. Znajući to, knjaz Danilo je sve radio kako bi to zlo iskorijenio. Njegovim dolaskom na presto „ogrijalo je sunce Crnu Goru“

kaže pop Lazo. „Izagna je mito da mu nema traga, izagna lupeže i učinje da sve države Crnu Goru priznaju nezavisnom“.

Memoari popa Laza Popovića Jabučanina, Podgorica, 2003, 15.

Da se „Biljarda“ prvobitno zvala „Nova kuća.“ Biljardom su je Crnogorci nazvali zbog društvene igre zvane bilijar. Vladika Rade je u Biljardi napisao „Gorski vijenac“, a u njoj su kasnije živjeli knjaz Danilo i kralj Nikola, sve dok 1864. godine nije podigao sebi dvorac.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 30.

Da je na Cetinju 20. jula 1906. godine otpočela sa radom Crnogorska banka. U banci su uzeli učešće svi „viđeniji ljudi u Crnoj Gori.“ Akcionari su bili iz gotovo svih krajeva Balkana, kao i Evrope (u izvornom tekstu su pobrojana njihova imena, prim. B. B). Crnogorska banka ima veze sa svim novčanim zavodima u „Jevropi“, i to sa „Lidvobank Kredit Austrihien, Viener Bank Verien, Ustredni Bank, Živnostenska Banka, itd. Beč, Anglo Paris i svuda će ima filijale, Carigrad, Milano. Ulozi na štednju dostigli su „gotovo pola miliona kruna“. Za potrebe banke otkupljen je plac na kojem će se graditi zgrada i to blizu „doma Knj. Vlade.“

Ujedinjeno srpstvo: prvi srpski ilustrovani kalendar u Americi za godinu 1910, Čikago.

Da je čuveno zvono Ivana Crnojevića skinuto 1934. godine sa Cetinjskog manastira pod izgovorom da je oštećeno i napuklo, a zatim prebačeno u Srbiju, tačnije u Vojvodinu, i pretopljeno. Od njega je vojvođanska gospoda pravila kvake na ulaznim kapijama. Crnogorci su zvono, inače, koristili u rijetkim prilikama, kao što je bilo rađanje prijestolonasljednika Danila ili kada je crnogorska vojska odnijela veličanstvenu pobjedu na Vučjem dolu.

Adžić, Novak: *Zvono Ivana Crnojevića*, www.montenegrina.net

Da su Austrijanci, 19. 01. 1915. godine, bombardovali Cetinje s „pet bombi, koje su eksplodirale u blizini Dvorca Nj. Kr. V. Knjaza Našljednika Danila, Bolnice Danilo I i Ruskog poslanstva“. Bombe nijesu izazvale veću štetu osim što su popucala „mloga staklena oka“. Bombardovanje se ponovilo i 15. 02.1915. godine.

Vjesnik, Cetinje, 23. 01. 1915. godine, str. 1.

Da je plac na kojem je izgrađeno Francusko poslanstvo na Cetinju, otkupljeno od protođakona Filipa Radičevića. Ugovor je sklopljen 31. 12. 1899. godine. Ubrzo se ispostavilo da je prostor nedovoljan za takvu arhitektonsku zamisao, pa je otkupljen i susjedni plac površine 999 m² od Milutina Vukotića. Kasnije je otkupljen i plac sudije Baja Gardaševića, tako da je dobijen prostor od 3300 m². Kamen za izgradnju poslanstva nađen je na desetom kilometru puta od Cetinja ka Njegušima. To je najstarija zgrada sa armirano-betonskom konstrukcijom u Crnoj Gori.

Arhitektonska istraživanja zgrade bivšeg Francuskog poslanstva na Cetinju, Cetinje, 2014. str. 11.

Da je prva banka (založnica) u Crnoj Gori osnovana na Cetinju još davne 1864. godine. Podatke o prvoj banci (založnici) pronašao je prof. D. Vuksan u Državnom arhivu Crne Gore. Banka je osnovana 11. novembra 1864. godine i radila je punim kapacitetom do kraja februara 1868. godine.

Zapisi, Cetinje, knjiga III, sveska 1–2, jul – avgust 1928, str. 51–55.

Da zdrava planinska voda sa Obzovice kod Cetinja nosi naziv po šćeri kralja Nikole „Velika Knjeginja Milica“, koja je ovu vodu o svom trošku dovela 1891. godine do Cetinja.

Čitanka za četvrti razred osnovnijeh škola, Državna štamparija, Cetinje, 1897, str. 235.

Da je Nj.V. kralj Nikola Petrović-Njegoš dao prvi prilog za podizanje džamije na Cetinju.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 100, 18. XII 1910, str. 4.

Da se Iso Boljetinac, vođa Arnautske pobune 1910. godine, jedno vrijeme „poslije sloma pobune“ krio na Cetinju.

Stanojević, Stanoje : *Narodna enciklopedija*, knj. I. A-3, str. 225.

Da je krajem 1903. i početkom 1904. godine na Cetinju trebalo da se podigne „Ruski hram“ i to u neposrednoj blizini Ruskog poslanstva. Za tu potrebu, po odluci ruske Vlade, Rusko poslanstvo otkupilo je 13.000 m² zemljišta od Steva Popovića za 28.000 kruna. Drugi dio placa knjaz Nikola je otkupio od Mihaila Popovića i poklonio za izgradnju ovog hrama. Međutim, do njegove izgradnje nije došlo zbog pogoršanja crnogorsko-ruskih odnosa. Knjaz Nikola je poslije povratka iz Beča 1906. godine, na sastanku sa ruskim diplomatskim predstavnikom E. F. Štejnkom, saopštio da gotovo čitavo stanovništvo Cetinja negoduje „protiv religiozno-separatističkih stremljenja Rusije“ i da, kako je zabilježeno, ni jedan građanin neće preći prag toga hrama.

Raspopović, Radoslav: *Crna Gora i Rusija*, Beograd - Podgorica, 2005, str. 308-310.

Da je 21. VIII 1910. godine bio postavljen kamen temeljac za Sabornu crkvu na Cetinju koja je trebalo da se izgradi uz pomoć Rusije. Lokacija je bila određena između Biljarde i Vladinog doma.

Raspopović, Radoslav: *Crna Gora i Rusija*, Beograd – Podgorica, 2005, str. 315.

Da je na Cetinju trebalo da se izgradi 1910. godine veliki tržni centar poput današnje „Delte“. Takođe je trebalo da se izgradi i kapelica.

Berkuljan, Aleksandar: *Nerealizovani arhitektonski planovi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori*, april 2018.

Da je Marjan Bolica još u XVII vijeku zapisao da Cetinje ima četiri fontane.

Pavlović, Milan J.: *Vodič Cetinja*, Marselj, 1901, str. 9.

Da je skulpturu Crnogorca ispred zgrade Hipotekarne banke (1936), danas Ministarstva kulture, na Cetinju izradio vajar i profesor na Umjetničkoj školi u Beogradu, Ilija Kolarević. Kolarević je rođen u Velikom selu kod Beograda 24. 05. 1894, đe je i umro 3. 02. 1968. godine.

Izvor: B. Borilović.

Da je skulpturu Crnogorke ispred zgrade Hipotekarne banke (1936), danas Ministarstvo kulture, na Cetinje izradio vajar Petar Palavičini (Korčula, 15. 06. 1887 – Dubrovnik, 1958). Palavičini je bio češki đak, studirao je u Pragu vajarstvo, a apsolvirao na Likovnoj akademiji u Beču. Predavao je na Umjetničkoj školi u Beogradu.

Izvor: B. Borilović.

Da je jedna karijatida na Lovćenu rađena po liku Podgoričanke Vere Nedić-Sekulić. Njenu fotografiju uradio je Jovan Marić iz Podgorice. Po Meštrovićevom izboru Verin lik izvajao je splitski umjetnik Andrija Krstulović.

Prvi program RTV Crne Gore, 12. IX 2020. god.

Da je cetinjski slikar Predrag Gazivoda, ušao u svjetsku enciklopediju slikara naivaca. Njegove slike sa motivima Skadarskog jezera su obišle svijet.

Bihalji, Oto-Merin : *World enciklopedia of naive*, Beograd, 1985, str. 255–256.

Da je 30. 09. 1692. godine, lagum u Cetinjskom manastiru zapalio Vukosav Vučetin, po nekim podacima Donjokrajac. „Lagum je bio zapaljen kada je paša ulazio u manastir“ đe je već bila sva njegova pratnja. Oborena je čitava lijeva strana manastira i pri tom je poginulo „mnogo čeljadi“. Vukosav je „sašao“ istog dana u Kotor i izvijestio Providura da je zapalio lagum.

Lovčenski odjek, Cetinje, br. 2-3, 1925, str. 115.

Da je prvi poginuli francuski vojnik na Lovčenskom frontu 1915. godine sahranjen pred crkvom u Bajicama.

Martinović, Srđa: *Crnogorska vojska 1854–1916*, Cetinje, 2018, str. 729.

Da je francuski maršal Marmon jednom rekao za Cetinje: „Najzad predlagao sam po ugledu na Rimljane i na Karla Velikog da se deportira jedan dio stanovništva i da se uputi, na primjer, da krči put kroz pustare u Cajstu (Holandija)“. Na sreću ovaj njegov prelog nije prošao, jer se predlog „ne dopada imperatoru“.

Lekić, Dušan: *Spoljna politika Petra I Petrovića Njegoša*, Cetinje, 1950, str. 232.

Da je „dvorski maršal tih dana predlagao, pod uticajem grofa Luja Vojnovića (sekretar knjaza Nikole, ministar pravde Knjaževine Crne Gore, opunomoćeni poslanik Crne Gore u

Vatikanu, prim. B. B), da se izvrši trampa, tako da se Crnoj Gori da Skadar, a Austro-Ugarskoj Lovćen“.

Zapisi, januar 1928, str. 79.

Da je stric poznatog srpskog pjesnika Stevana Raičkovića, Jovan (po rođenju Crnogorac) pričao sinovcu Stevanu o posjeti Bernarda Šoa Cetinju 6. 06. 1929. godine. Kaže da su mu Cetinjani postavili „ćilim“, da preko njega pređe iz auta do hotela. Šo, kao skroman čovjek, vješto ga je izbjegao, preskočio na travnjak i tako ušao u hotel. Sve dane provedene na Cetinju padale su poznate cetinjske kiše koje mu nijesu dozvolile da razgleda grad i upozna se sa crnogorskom kulturom. Zato je poslije više godina pisao gazdi hotela „Pada li još kiša?“. (U beogradskoj „Politici“ objavljena je slika Bernarda Šoa na ulazu u hotel Prag, prim. B. B).

Razgovor sa Stevanom Raičkovićem vodio je Miroslav Maksimović, Izvor: Internet.

Da je 27. 10. 1936. godine asfaltirana glavna ulica na Cetinju, danas Njegoševa ulica. „Asfaltiranje je izvršila Država, a delom i Banovina“.

Politika, Beograd, 27. X 1936. godine.

Da je prvi automobil na Cetinje, a i na Balkan stigao 1903. godine. Automobil je služio za prevoz robe i putnika. Saobraćao je na liniji Kotor – Rijeka Crnojevića – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić.

Martinović, Dušan J.: *Cetinje, postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 259.

Da je Aleksa Vukov Martinović bio dopisnik „Praviteljstvenog Vjesnika Petrograda“, ruske telegrafске agencije i londonskog „Rojtera“.

Matica, br. 77, proljeće 2020, str. 473.

Da je Filip D. Prlja bio u gardi predsjednika SAD. Gardu je sačinjavalo 16 gardista, od kojih 12 Amerikanaca, 1 Englez, 1 Francuz, 1 Irac i 1 Crnogorac. Prlja je bio rodom sa Ljubotinja, Riječka nahija.

Cetinjski vjesnik, br. 86, 1906, str. 2.

Da je kovanu ogradu oko francuskog poslanstva na Cetinju radio niko drugi nego Kartije.

(njegov znak i potpis nalazi se na ulaznim vratima poslanstva).

Izvor: B. Borilović

Da se liberali na Cetinju pominju još početkom XX vijeka. „Bilo je pomena da su se naši Liberali negde na nekoj strani angažovali, a da li je to na Cetinju, u Petrogradu, Beču, Carigradu ili Ženevi? – To se još nije moglo utvrdo reći.“

Ogledalo, Beograd, 1903, str. 21.

Da je na Cetinju formirana Knjaževska Crnogorska biblioteka i muzej. Prostor za ovu kulturnu ustanovu obezbijeden je u Zet-skom domu. Nadzor o pomenutoj ustanovi vodilo je Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova.

Brankovo kolo, Sremski Karlovci, 1897, str. 94.

Da je krvna osveta koja je vladala između Bajica i Donjo-krajaca za 13 godina odnijela 73 muške glave (netrpeljivosti su počele oko 1812. godine, a završile se 1830, prim. B. B).

Bratstvo, Beograd, 1902, str. 374.

Da je novosadski most preko Dunava porušen 1941. godine „pod komandom hrabrog poručnika Sava Popovića sa Cetinja“ (Savo Perov Popović je bio iz Humaca pored Cetinja, prim. B. B).

Politika, 05. 04. 1996, str. 10.

Da je crnogorski revolucionar Nikola Lekić, pored pseudonima „Goranin“ imao i drugi „Vuk Borilović“ (ličnost iz „Gorskog vijenca“, prim. B. B).

Marković, Milorad : *Nikola R. Lekić Goranin*, Bar, 1983.

Da je Šutan Borozan sa Bokova pobijedio u dvoboju francuskog oficira, i to glavom. Naime, jedan francuski oficir je izazvao crnogorskog vojnika na dvoboj, ali ne sabljama nego glavama. Francuz nije imao sreće jer je u sudaru sa Šutanom ostao mrtav na megdanu.

Pobjeda, 11. 01. 2015, str. 14.

Da je Kamilo Morgan u svojem putopisu o Crnoj Gori zapisao da se na Obodu (Rijeka Crnojevića), u samom brdu nalazi „pećina u koju može stati pedeset hiljada ljudi, a koja se ispod zemlje prostire do Kotora“. Iz nje izvire „crnogorski Misisipi, Rijeka Crnojevića“.

Morgan Kamilo : *Crna Gora*, Podgorica, 2004, str. 69.

Da je legendarni predsjednik Italije Sandro Pertini boravio u Crnoj Gori povodom proslave 40-to godišnjice formiranja (1943) jedinice „Garibaldi“. Tom prilikom je posjetio Pljevlja (grad će je formirana jedinica), Podgoricu (đe je postao počasni građanin, prim. B. B) i Cetinje. Na Cetinju je obišao Državni muzej i Manastir a na poklon je dobio sliku Dimitrija Popovića „Leonardov anđeo“.

Pobjeda, Podgorica, 23. 09. 1983, str. 1.

Da je 1870. na Cetinju izgrađena „nova zgrada za tamnicu“. Podignuta je na „zdravu i zgodnu mjestu“, sa dobrim unutašnjim rasporedom. Prije nje, „u knjaževini su postojale tri tamnice i to

na Cetinju, na Rijeci Crnojevića i u Dodošima“. Tamnice na Rijeci i Dodošima nijesu bile uslovne „zbog nezdrava barovita podneblja“ pa su bile napuštene, dok je na Cetinju podrum Cetinjskog manastira takođe bio neuslovan. Broj zatvorenika u tom periodu kretao se od 40 do 50.

Orlić: crnogorski godišnjak stari i novi za prostu godinu 1865, Cetinje, 1865, str. 74-75.

Da je vladika Visarion Borilović-Bajica još „pre svoje hirotonije, 1682, dao izraditi u manastir Hilandar cisternu za vodu. Zapis je sačuvan na cisterni“.

Enciklopedija pravoslavlja, knj. I, A-7, Beograd, 2002, str. 379.

Da je Aleksa-Lesko Saičić tri puta ranjavan u u Rusko-japanskom ratu. Prvi put je ranjen u Jun-džu-anu, drugi put u Pej-an-čanu u Koreji, a treći pod Labatajem u Mandžuriji. Koliko je bio hrabar govore stihovi: „Saičiću sa zelena Lima, koji vazda bješe međ prvima“. Sahranjen je na Cetinju pred Vlaškom crkvom.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 16, 1911, str. 2.

Da je na knjaza Nikolu pokušano više atentata. Jedan od njih desio se na Cetinju, a vezan je za ime Frančeska Bastijančića, koji je 1864. godine pokušao da ubije knjaza Nikolu preko bilijskog štapa. Naime, bilijski štap koji je namjeravao da pokloni knjazu bio je napunjen eksplozivom tako da bi prilikom udara u kuglu, preko inicijalne kapisle, došlo do eksplozije. Na sreću, zavjera je na vrijeme otkrivena, a crnogorska politička emigracija koja je naručila ubistvo i ovog puta nije uspjela u svojem naumu.

Andrijašević, Živko : Nacija s greškom, Cetinje, 2004, str. 253.

Da je komandant Britanske brigade u Kanadi, zadivljen hrabrošću Jovana Pera B. Martinovića koji je u 53. godini umro od posljedica „zagužljive bombe“ i zadobijenih rana, rekao: „Kada bih imao hiljadu vojnika kao Jovana Martinovića, zauzeo bih Berlin“.

Zeta, Podgorica, 11. 12. 1938, str. 5.

Da je diplomata i poznati izdavač i publicista Bato Tomašević preživio pad aviona koji je letio na relaciji Beograd – Minhen – London. Avion je iz trećeg pokušaja poletio sa minhenskog aerodroma i ubrzo se srušio. Neposredno prije pada, Bato je promijenio mjesto sa stjuartom što se kasnije pokazalo da je bilo sudbonosno za njega. Stjuard je poginuo, a Bato preživio. (Bato je putovao sa fudbalerima Mančester junajteda, primj. B. B).

Tomašević, Bato : *Orlov krš*, Beograd 2000, str. 520-521.

Da je Cetinjanin Bato Tomašević pokrenuo prvu komercijalnu radio-stanicu u istočnoj Evropi, iz kojeg je nastao poznati beogradski Studio B. Takođe je bio i prvi urednik televizije YUTEL. Ova TV je počela sa radom 1990. godine sa zadatkom da u poplavi nacionalističkih i šovinističkih medija bude glas razuma, to jest da pravovremeno i objektivno izvještava sa čitavog prostora bivše Jugoslavije. Bio je takođe i poznati i priznati izdavač, a i pokretač poznate Motovunske grupe.

Tomašević, Bato: *Orlov krš*, Beograd, 2000.

Da su jugoslovensku (Cetinjanka) ambasadorku Stanu Tomašević u Norveškoj tamošnje novine dočekale sa naslovom: „Dobro došla po drugi put u Norvešku“. Takvi naslovi Stani su bili vema čudni tim prije što se ona po prvi put nalazila u toj prijateljskoj zemlji. Enigma je brzo razriješena i to preko tamošnje štampe. Naime, engleski avioni su 1944. godine prosto „zatrпали“ Evropu, pa i Norvešku, lecima sa

likom lijepe Titove partizanke. Čitajući te tekstove shvatila je da su novinski članci nastali na tim saznanjima. U toj zemlji dobila je i umjetničku sliku koja je izrađena u neobičnim okolnostima. Naime, jedan letak sa njenim likom došao je u ruke borca norveškog pokreta otpora slikara Taraldsena. On je kičicom koju je napravio od sopstvene kose a inspirisan lijepom partizankom naslikao Stanin lik.

Tomašević, Bato: *Orlov krš*, Beograd, 2000, str. 570-571.

Da je Mihail Kaluđerović, rodom iz Čeklića i nastanjen u Odesi, poslao obnovljenoj crkvi u svom selu „ikonu sv. Ilije u bogato izrađenom pozlaćenom okviru i jedno prekrasno kandelo“.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 13, 28. 03. 1892, str. 4.

Da je „Cetinjski vjesnik“ objavio neobičnu vijest koja glasi: „Izgubljena je jedna violina na putu od Bukovice do Cetinja. Ista je ispala iz automobila. Ko je nađe dobiće pristojnu nagradu.“

Cetinjski vjesnik, br. 26, Cetinje 1910, str. 4.

Da je, prilikom pomena o gradnji rimokatoličke crkve na Cetinju, knjaz Nikola najprije čestitao „Voskresenje Hristovo“ a zatim rekao: „Još vam javljam, da sam vam dozvolio, da možete na Cetinju zidati vašu crkvu, a i ja ću vam pripomoći“.

Bosansko-hercegovački istočnik, sveska IV, Sarajevo 1896, str. 136.

Da u Petrovom dolu (Čeklići) postoji nadgrobni spomenik na kojem piše da je Vukić Milošev Mirković živio od 1775. do 1907. godine, znači 132 godine.

Autor ovog zapisa posjeduje sliku.

Da je Vijala de Somijer u svom putopisu po Crnoj Gori zabilježio da u selu Milijevići – Čeklići u jednoj porodici živi

7 generacija. Najstariji član familije imao je 117 godina, a najmlađi 2 godine.

Vijala de Somijer, *Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru*, Cetinje, 1995

Da je 8. oktobra izašla knjaževa odluka po kojoj se otvara gimnazija na Cetinju. „Današnji pensionat na Cetinje preobraća u realnu gimnaziju“. To je bila, po pisanju lista, prva gimnazija u Crnoj Gori.

Srbadija, *Beograd 1881*, sv. 10, str. 479.

Da je na Cetinju 28. 10. 1901. godine otvorena prva ženska radnička škola. Škola se zvala *Ženska radnička škola knjeginje Jolande*, po imenu ćerke kralja Viktora Emanuela i kraljice Jelene. Škola je imala za cilj širenje ljubavi prema radu.

Spomenik: ilustrovani list za decu, Pančevo, br. 12, 1901, str. 187.

Da je Mitropolit Ilarion (1863–1882) zabranio da se u „manastirsko“ čuvaju koze. Naredbu je izdao iz razloga što su okolna brda bila „goli krš“ zahvaljujući upravo kozama (što će reći da to nije bio komunistički izum, prim. B. B).

Popović, Simo: *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 23.

Da je Mitropolit Ilarion našao u crkvi u selu Bjeloši, nadomak Cetinja, sliku vladike Petra I „na platnu masnom bojom rađenu“. Ista je predata knjazu Nikoli „misleći da će mu učinjeti veliko zadovoljstvo, jer od prvijeh vladika Petrovića nije niđe ostavljeno njihovijeh slika. Sliku je po svoj prilici uništio isti knaz, iz razloga da bi u narodu ostala slika Petra I koja je izmišljena a rađena je za potrebe spomenice proslave pedesetogodišnjice knjaževine.“

Popović, Simo: *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 36.

Da je 25. novembra 1493. godine u selu Releze rođena Blažena Ozana. Ćerka je „kršne Crne Gore koja je krvlju svojih sinova, prolivenom za krst časni i slobodu zlatnu, napisala istoriju koju vrijeme neće izbrisati...“

Don Niko Luković: *Blažena Ozana Kotorska*, Jubilarno izdanje povodim 400. godišnjice smrti, Kotor, 1965.

Da je 27. 12. 1898. godine na Cetinju rođena unuka poznatog vojvode, junaka i pisca Marka Miljanova, Olga Ivanova Lazović. Olga je bila američka spisateljica, plesačica, kompozitor, filozof i učiteljica. Za života je napisala pet knjiga iz filozofije i komponovala oko četrdeset kompozicija. Bila je udata za američkog arhitektu Frenka Lojda Rajta. Dugo godina je bila na čelu Rajtove fondacije.

The life of Olgivanna Lloyd Wright Reviewed by Architects and Artisans, Dostupno na: ORO Editions-Publishers of Architecture, Art and Design Website, url: <https://www.oroeditions.com/2017/09/12/-the-life-of-olgivanna-lloyd-wright-reviewed-by-architects-and-artisans/>, prevod: K. B.

Da se u Ćeklićima pominju „neki katolici“. Naime, pojam katolika u selu Ćeklići Kovijanić veže sa vladavinom Stevana Crnojevića, a ne Balšića.

Kovijanić, Risto: *Pomeni crnogorskih plemena u Kotoru*, Cetinje, 1963, str. 200.

Da su „tamničari“ u cetinjskoj tamnici imali velike slobode. Ispred tamnice su „igrali i pjevali, skakali, bacali se kamenom s ramena ili je jedan pjevao uz gusle, a drugi se okupili i slušali ga. Niko od njih nije pokušao da bježi, a mogao je lako u svako doba“. Jednom je jedan utekao, ali se brzo vratio sam „jer doma nije smio, a u svijet nije htio“.

Popović, Simo: *Memoari*, Cetinje – Podgorica, 1995, str. 38.

Da je početkom 1887. godine na Cetinju osnovano „Knjaževsko Crnogorsko povlašteno parabrodsko društvo“ sa sjedištem u Baru. Društvo je imalo 78 članova. Predsjednik Osnivačkog odbora je bio Jovan Pavlović, a potpredsjednik Gavro Vuković.

Pristan: grad kojeg nema, Bar, str. 50.

Da je Anto Gvozdrenović, iz Vučjeg Dola (Čeklići – Cetinje), ljekar u Rusko-japanskom ratu, poslije pogibije komandanta jedinice preuzeo kontrolu nad njom. U toj borbi jedinica kojom je komandovao izvojevala je pobjedu. Ruski car Romanov je Gvozdrenovića unaprijedio u čin generala, ali ga je ujedno i kaznio jer je preuzeo komandu bez dozvole.

Izvor: Internet

Da je Anto Gvozdrenović predstavljao Moskovski univerzitet na međunarodnim studenskim kongresima u Berlinu i Londonu i predvodio rusku delegaciju.

Batrićević, Đuro: *Dr. Anto Gvozdrenović – general u tri vojske*, Cetinje 1994, str. 57.

Da je za vrijeme austrougarske okupacije 1916–1918. godine, postojala žičara zvana „trajzban“ i da je saobraćala na relaciji Kotor – Cetinje.

Martinović, Dušan: *Cetinje, postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 259.

Da se na „sintetičkoj mapi“, koju je objavio dr Rotković, u Polablju sa oko 300 toponima nalaze i toponimi Cetinje, Cetinjsko polje, Ceklin, Bjelice, Trnovo, itd.

Rotković, Radoslav: *Odakle su došli Crnogorci*, Podgorica, 2000, str. 167.

Da je majka Jovana Martinovića, Jovanka, 2–3 mjeseca dojila novorođenog sina knjaza Petra Karađorđevića, Andriju, koji je nažalost živio samo 50-tak dana.

Matica, Podgorica, br. 54, ljeto 2013, str. 614.

Da je Mejhju Atol za Cetinje rekao: „Ako je Cetinje najmanja prijestonica na svijetu onda je i mjesto sastajanja senata bez sumnje najveće na planeti jer se drži pod otvorenim nebom“.

Matica, Podgorica, ljeto 2014, str. 275.

Da je početkom maja 1945. godine u Argentini, u gradu Sans Penji, povodom završetka Drugog svjetskog rata, veliku čast doživjela Vidosava Martinović, koja je bila prvi govornik na velikom mitingu u ime organizacije *Junta de la Victoria*.

Crnogorci u Južnoj Americi, Podgorica, 2012, str. 69–70.

Da su na Cetinju gostovali članovi PEN kluba 1930. godine. Goste je pozdravio pred punom salom Dušan Vuksan i poželio im prijatan boravak. Na skupu su govorili „, g. Grol (Milan, jugoslovenski pisac i političar, prim. B. B), Bogdanović (Milan, srpski pisac i književni kritičar, prim. B. B), Mladenović, Krklec (Gustav, hrvatski književnik, prim B. B), Kulundžić“.

Zapisi, Cetinje, januar, 1930, str. 375.

Da je na zgradi Srpskog poslanstva postojala ploča sa tekstom: „U ovom domu rodio se Nj. V. Aleksandar I Karađorđević kralj Jugoslavije 17 (4) XII 1888“, o čemu svjedoči fotografija.

Zetski glasnik, 1931, br. 42.

Da je Austrougarska monarhija iznad Ljetnje pozornice na Cetinju 1916. godine izgradila utvrđenje. Te podatke sa fotografijom, pronašao je poznati historičar Jevto Milović u *Bildarchiv-u*, u Beču.

Utvrđenje je imalo toranj koji je podsjećao na džamiju. Bio je okrugao i imao je na donjem i gornjem spratu po jedan prozor. U gornjem dijelu tornja, bio je uklesan Venecijanski lav.

Za mnoge Cetinjane ovo utvrđenje je bilo neobično, te su ga neki nazivali džamijom, a neki Venecijanskom tvrđavom. Nažalost, figura lava je bila inspirativna za mnoge nesavjesne građane, koji su na njemu vježbali svoje streljačke sposobnosti. Tako oskrnavljeno i uništeno utvrđenje, jula 1951. godine je porušeno, a njegov kamen je uzidan u jedan dio Ljetnje pozornice. U tekstu je objavljena i fotografija utvrđenja.

Bibliografski vjesnik, Cetinje, br. 3, 1982, str. 113–114.

Da su u periodu 1887–1891. godine pratili i bilježili klimatske promjene na Cetinju engleski konzul Baring, prof. Filip Jergović (ministar finansija 1910–1912 i jedini gradonačelnik Cetinja katoličke vjeroispovijesti, prim. B. B) i Ljepava (Jovo, porijeklom Ivanišević iz Crne Gore, direktor Cetinjske gimnazije, prim. B. B)

Delo, Beograd, 1894. god. str. 165, Zum Klima von Cetinje (meteorologische zeitschrift, X. e, 157), 1893.

Da je skicu groba Baja Pivljanina, koji je trebalo da se izgradi na Cetinju, napravio Dragiša S. Milutinović, sin Sima Milutinovića Sarajlije.

Srpske ilustrovane novine 1881, br. 2, str. 29.

Da se Boško Matov Vujović iz Mikulića, oženio u 85. godini i dobio sina. Njegov jedinac sin je hrabro poginuo na Tarabošu, pa se na nagovor sinovaca i rođaka ponovo oženio i u tim godinama dobio još jednog sina.

Crna Gora, 1923, br. 64, str. 3.

Da je nekada kroz selo Štitare tekla rijeka, čiji je tok išao preko Releza i Zagore. Ova rijeka se spuštala niz Carev Laz i ulivala u Skadarsko jezero, kod Karuča.

Erdeljanović, Jovan: *Stara Crna Gora*, Beograd, 1978, str. 51.

Da li znate koja planina u Crnoj Gori se zove Monte Sella? Monte Sella je nadaleko čuvena i opjevana planina Lovćen.

Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor, knj. XI, 1963, str. 141.

Da su se nadaleko poznati Cetinjski parkovi (danas Njegošev i Trinaesti jul) počeli podizati u periodu od 1891. do 1894. godine.

Martinović, Dušan: *Cetinje – postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 73

Da su braća vajara Janka Brajovića, Spasoje (upravnik na dvoru i jedno vrijeme prevodilac kralja Nikole) i Mileta (bavio se agronomijom), često putovali u Italiju kako bi nabavljali sadnice za cetinjske i nikšičke parkove.

Matica, br. 73, Podgorica, 2018, str. 353–392.

Da je barjaktar Ivo Nikolin Martinović iz Bajica učestvovao u 33 boja. Ivo je živio u vrijeme tri Petrovića: Petra II, knjaza Danela i kralja Nikole. U periodu od 1831. do 1879. godine, Ivo je svojom hrabrošću zavrijedio 8 medalja, koje je s ponosom nosio.

Politika, 21. 01. 1923, str. 7.

Da je Vaso Đikanov Martinović bio zatočen u skopskom zatvoru zajedno sa Branislavom Nušićem. U zatvoru su proveli 40 dana. Dogovorili su se da, ako živi izađu na slobodu, jedan drugome dođu u svatove. Pošto su oslobođeni, Vaso Đikanov je na poziv Branislava Nušića bio jedan od glavnih zvanica na njegovoj svadbi. Vaso je sa Cetinja stigao na bijelom konju u

crnogorskoj nošnji i dobio je čast da predvodi svadbenu povorku.

Crnogorski anali, Podgorica 2017, br. 12.

Da je na Balkanu prvi telefon instaliran na Cetinju i to 1900. god. u dvoru knjaza Nikole. Telefone su, pored knjaza, još dobili prestolonasljednik Danilo i kancelarija Velikog suda u Biljardi. Krajem 1904. godine telefon je uveden i u Poštansko-telegrafsko odjeljenje i Upravu Vojne pošte. Godine 1907. bilo je 13 pretplatnika.

Martinović, Dušan: *Cetinje – postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, str. 271.

Da je u „srijedu poslije podne u znatnoj visini preletio preko Cetinja vazdušni brod, koji se, kao svijetla tacka, mogao videti i golim okom te ga je građanstvo s interesovanjem posmatralo. Vazdušni brod je otišao u pravcu depozita za vodu (Zagrablje iznad Donjeg polja, prim. B. B).

Cetinjski vjesnik, Cetinje, br. 31, 15. IV 1910. god.

Da su Cetinjani imali priliku da posmatraju let aviona nad Cetinjem i njegovo spuštanje na Obilića poljanu početkom maja 1912. godine. Avionom kojeg su Crnogorci zvali „krilatica“ upravljao je Italijan slovenačkog porijekla Đani Vidmar. (Sljedeće slijetanje desilo se 5. IX 1913. godine).

Balević, Vukosav-Vule: *Otmice i udesi Jugoslovenskih aviona*, Herceg Novi, 2017, str. 49.

Da je na Cetinju trgovac Đuro Sekulić „uredio“ prvi parni mlin. Parni mlin nije bio samo prvi mlin na Cetinju, nego i u Crnoj Gori.

Carigradski glasnik, Carigrad, 14. III 1903.

Da je bečka *Informacija* izvjestila da će „na Cetinju biti posvećena katolička crkva, koja je sagrađena po planu inženjera

---

Koradinija. Pored crkve izgrađiće se „ kaptol i jedna škola“, a gradnju je potpomogao kralj Italije. „Crkva će potpadati pod barsku nadbiskupiju i litija će biti latinska“.

Carigradski glasnik, Carigrad, 14. III 1903.

Da su komandir Milo S. Martinović i Aleksa Martinović, sekretar Ministarstva inostranih djela, odlikovani ordenom francuske „počasne legije“.

Carigradski glasnik, Carigrad, 9. IV 1904.

Da je Tehničko odjeljenje zetske banovine objavilo „licitaciju za izgradnju banske palate na Cetinju. Posao je ustupljen poznatom tehničkom preduzeću inž. Tavčar iz Ljubljane“. (današnja zgrada skupštine opštine Cetinje).

Epoha, Cetinje, br. 11, 28. III 1931, str. 1.

Da je velemajstor Božidar Bonja Ivanović, boraveći na Hvaru kao gost na Međunarodnom ženskom internacionalnom turniru, imao neobično sportsko iskustvo. Naime, u dvorištu hotela, đe su takmičari bili smješteni, domišljati Hvaranin Jozo je na lak način dolazio do solidnog džeparca. On je sa gostima hotela igrao stoni tenis i šah i to u njemačkim markama. Za taj nivo igre Jozo je bio više nego dovoljno obučen, pa mu nije bilo teško da te pobjede dobro naplaćuje. Vidjevši to, naš Bonja ponudi da se sa njim oproba u tim sportskim disciplinama. Jozo prihvati, uvjeren da će uzeti 200 ili više maraka. Najprije su odigrali partiju stonog tenisa koju je Bonja lagano dobio. Hvaraninu nije bilo pravo, pa mu ponudi da odigraju partiju šaha. Tek tu je dobio pravu lekciju pa u jednom trenutku reče: „Ti Boga Jozo, koji vrag ti je danas“! Tada mu Bonja kroz smijeh odgovori: „Ja sam prvak Crne Gore u stonom tenisu i prvak Jugoslavije u šahu, a ti si moj Jozo, baš maler kad si naletio na mene od 23 miliona Jugoslovena“. (Sva sreća što Jozo nije poželio da se sa

Bonjom oproba i u bokserskim vještinama jer bi i u tom sportu zasigurno izgubio. Naime, Bonja je u BK „Lovćen“ veoma uspješno trenirao boks, prim. B. B).

Ivanović, Božidar – Bonja: *Igrati svoj život*, Podgorica, 2016, str. 81.

Da je Drago Savov Janković iz Jankovića krša (selo kod Cetinja) napravio bez obije ruke i jednog oka kamene gusle koje je poklonio predsjedniku Jugoslavije Josipu Brozu Titu. Na guslama je sa jedne strane urezao stihove:

Ja napravih gusle ove,
bez obije ruke moje.
i bez desnog oko svoga
tužna želja srca moga.

A sa druge: S puno volje i elana
gusle radih deset dana
posvetih ih drugu Titu
u čast njegovog rođendana.

Na istoj strani gusala izrezbario je grb Crne Gore, Jugoslavije
i zvijezdu petokraku.

Izvor: Pavle Jovanov Martinović (brat od tetke Draga Savova Jankovića).

Da je Cetinjanin Mića Perazić u istom danu igrao tri utakmice saveznog ranga, u tri različita sporta.

Prvu je odigrao za rukometni klub „Lovćen“ u 10 h, drugu (košarka) za isti klub u 12 h, a treću utakmicu u 16 h za fudbalski klub „Lovćen“.

Crmnica: ličnosti, Virpazar, 2014, str. 193.

Da na spomeniku poznatog cetinjskog skojevca Gojka Gruške na Balšića pazaru na Cetinju stoje uklesana slova „GRB-KRV“. Skojevsku organizaciju, pored Gojka, sačinjavali su još dvojica

njegovih cetinjskih drugova po imenu Radislav Radifković i Bero Vulićević. Upravo u njihovim početnim slovima imena i prezimena krije se taj konspirativni naziv. On glasi G(ojko), R(adisav), B(ero) – K(ruška), R(adifković), V(ulićević).

Glasnik, list SUBNORA Crne Gore, jun 2015, str. 64.

Da je na Cetinju 29. 10. 1903. godine otvoreno prvo dječije zabavište (vrtić), pod nazivom „Dječiji sad velike knjeginje Milice Nikolajevne – ćerke knjaza Nikole“.

Carigradski glasnik, Carigrad, 7. XI 1903.

Da je Jovanka Kapisoda, rođena Jablan, rodila 24 deteta. Zanimljivo je da je 5 puta rodila blizance.

Izvor: Minjo Jablan (bratanić Jovanke Kapisode).

S

7 focus

---

7 Pandemic – permanent state of emergency

Bojan Jovanović

25 Limitation of human rights and freedoms in the time of the coronavirus

Hamdija Šarkinović

T

65 prism

---

65 From neoliberalism to economic patriotism

Milan Gašović

Z

79 essay

---

79 Why we do (not) need social sciences

Željko Rutović

E

91 literature

---

91 The stylistic line between Risto Ratković the poet and Risto Ratković the prose writer
Teodora Perović

T

125 Identity in the novel “Garden, Ashes” by Danilo Kiš
Itana Kaluđerović

Z

151 The poetic genesis of Dušan Kostić
Đorđe Šćepović

O

183 Miodrag Bulatović, writer of disturbed balance of the world
Marijana Terić

C

Ratko Vujošević – **201**
“On roads bare and navigable”
Bojana Pržić

Symbolism of Whiteness and Winter in **209**
Novels „The Damned Yard“ by I. Andrić
and „Doctor Zhivago“ by B. Pasternak
Sofija Kalezić-Đuričković

---

history 231

„Gorički zbornik“ (Gorica's Almanac) **231**
at the crossroads of the Balkan
spiritual and cultural tradition
Ilija Velev

Ronald McLean and Montenegro **265**
Novak Adžić

Montenegrin political emigration to **325**
Constantinople after 1921
Šerbo Rastoder

The legacy of the Petrović dynasty **389**
between the two world wars
Svetozar Savić

---

education 405

Education as a relation of hegemo- **405**
ny, Gramsci's perspective
Vesna Stanković-Pejnović

Educational development of Montenegro **431**
Mirjana Manojlović

Influence of motivation in learning **469**
through video games
Igor Ivanović

S

483 ethics

---

483 On the Muhajir ethics of sabr
Esko Muratović

T

509 analytical psychology

---

509 A Most Dangerous Method
Džon Ker

(translated and prepared by Ilija Kapičić)

Z

555 film

---

555 Fellini's onirography
Žarko Martinović

E

601 urbanism

---

601 The network of settlements in
the municipality of Nikšić and its
specifics
Z. Ivanović, M. Doderović

T

625 archive

---

625 It was recorded (5)
Branko Borilović

Z

O

C